

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍՅԱՆ

ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐ, ՆԱՄԱԿՆԵՐ,
ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

*Աշխատասիրությամբ՝
ՎԼԱԴԻՄԻՐ
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ*

ԵՐԵՎԱՆ
ՀԵՂԻՆԱԿԱՅԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
2023

ՀՏԴ 32:94(479.25)

ԳՄԴ 66+63.3(5Հ)

Խ 342

Ալեքսանդր Խատիսյան. անտիպ գործեր, նամակներ, նյութեր և
Խ 342 փաստաթղթեր / Աշխատասիրությամբ՝ Վ. Հարությունյանի.- Եր.:
Հեղ. հրատ., 2023.- ... էջ:

Հատորում ներկայացված է Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանի ծավալուն անտիպ մի հուշագրություն, որտեղ մանրամասն նկարագրված են Հարավային Կովկասում 1905-1917 թթ. ծավալվող իրադարձությունները և Հայաստանի Հանրապետության պետական կյանքը 1918-1920թթ. Ներկայացվում են նաև մի քանի տասնյակ նամակներ, որոնք տարբեր տարիներին գրվել են Ալ.Խատիսյանի կողմից, ինչպես նաև իրեն հասցեագրված նամակներ և մի շարք այլ արխիվային փաստաթղթեր: Հատորում բերված փաստաթղթերը անշուշտ հետաքրքիր կլինեն նրանց համար, ովքեր հետաքրքրվում են 1918-1920թթ. Հայաստանի Հանրապետության պատմությամբ և այդ պետական միավորման պետական գործիչներով:

ՀՏԴ 32:94(479.25)

ԳՄԴ 66+63.3(5Հ)

ISBN 978-9939-0-4392-0

© Հարությունյան Վ., 2023

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍՅԱՆԻ
150-ԱՄՅԱԿԻՆ
ԸՆԴԱՌԱՋ

ԱՅՍ ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

*Պատմությունը նույն Հայրենիքն է: Հրաժարումը
սեփական պատմությունից՝ նշանակում է
հրաժարում սեփական Հայրենիքից:
Ժողովրդական խոսք*

*Սովորե՛ք պատմություն: Պատմության մեջ են
քաղաքական հեռատեսության բոլոր գաղտնիքները:
Ուինաստոն Չերչիլ*

Ընթերցողին ներկայացվող սույն հատորում ընդգրկված են Հայաստանի Հանրապետության երկրորդ վարչապետ Ալեքսանդր Հովհաննեսի Խատիսյանի (17 փետրվարի, 1874թ., Թիֆլիս- 10 մարտի, 1945թ., Փարիզ) հուշագրական և հրապարակախոսական մի քանի գործեր, ինչպես նաև նրա անձնական ու պաշտոնական նամակագրային բնույթի հարուստ ժառանգությունից որոշ միավորներ, որոնք մենք կարողացել ենք ձեռք բերել աշխարհի տարբեր արխիվներից, նմանաբնույթ այլ գրասենյակներից և հաստատություններից, ինչպես նաև տարբեր անհատներից: Կուտակված արխիվային նյութը «ընտրասերման» ենթարկելուց և կանոնակարգելուց հետո պարզվեց, որ այս գրքի միջոցով ընթերցողի ուշադրությանն են ներկայացվում Ալեքսանդր Խատիսյանի գրչին պատկանող և նրան հասցեագրված, մինչ օրս չտպագրված հետևյալ նյութերն ու փաստաթղթերը. երկու անտիպ գործեր, մեկը գրված 1924-1925թթ. մյուսը՝ 1935թ., Կոստանդնուպոլսից 1918թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսների ընթացքում Բեռլին և Վիեննա Համագասպ Օհանջանյանին ուղարկված նամակները, 1922թ. ապրիլին Խատիսյանին գրված Հովհաննես Քաջազնունու երեք նամակները, 1923-1940թթ. Միմոն Վրացյանին, Արտաշես Չիլինգարյանին (Ռուբեն Դարբինյանին), Նիկոլ Աղբալյանին և Վահան Փափագ-

յանին՝ եվրոպական տարագրության մեջ գտնվող Խատիայանի գրած նամակները, ինչպես նաև Ալեքսանդր Խատիայանի անձին և նրա հարազատներին առնչվող որոշ նյութեր ու փաստաթղթեր:

Ներկայացվող նյութը գրքում բաշխված է չորս բաժիններով:

ԲԱԺԻՆ I-ում ներկայացված է 1924-1925 թթ. գրված և այժմ Ռուսաստանի Դաշնության Պետական արխիվում պահվող Ալեքսանդր Խատիայանի **„Русская революция и образование Республики Армении на Кавказе” /1917-1918 гг./** ռուսերեն անտիպ ամբողջական հուշագրությունը:

ԲԱԺԻՆ II -ն իրենից ներկայացնում է նշված հուշագրության հայերեն ամբողջական թարգմանությունը:

ԲԱԺԻՆ III-ում ընդգրկված են Ալեքսանդր Խատիայանի գրած, ինչպես նաև իրեն հասցեագրված մի շարք նամակներ: Բաժնում նյութը տեղաբաշխված է ժամանակագրական սկզբունքով:

ԲԱԺԻՆ IV –ում տեղադրված են Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունում Ալեքսանդր Խատիայանի՝ տարբեր պաշտոններ զբաղեցրած ժամանակաշրջանի հետ առնչվող որոշ պաշտոնական գրություններ, ինչպես նաև իրեն և իր հարազատներին վերաբերող կենսագրական փաստաթղթեր ու մի քանի այլ նյութեր:

Ռուսերեն գրված նամակները հայերեն չեն թարգմանվել, նամակների տեքստերին առնչվող ծանոթագրությունները բերված են հայերենով: Առավել ընդարձակ նյութի՝ **„Русская революция и образование Республики Армении на Кавказе” /1917-1918 гг./** հուշագրությանն առնչվող ծանոթագրությունները բերված են միայն հայերեն թարգմանության տեքստի համար: Մեր կարծիքով, նույնը կատարել ռուսերեն տեքստի համար կլիներ միանգամայն չարդարացված կրկնություն և գրքի ծավալի չհիմնավորված արհեստական ուռճացում: Առավելևս, որ գիրքը նախատեսված է հայ ընթերցողի համար, ով, ենթադրվում է, տիրապետում է ռուսերենին այն չափով, որ ի վիճակի կլինի անհրաժեշտության դեպքում օգտվել նաև ռուսերեն տեքստից:

Իմ պարտքն եմ համարում շնորհակալություն հայտնել Մայքլ Բաբայանին, ով տրամադրել է ոչ միայն մեծ թվով արխիվային փաստաթղթեր, այլև գրքում տեղադրված բոլոր լուսանկարները: Առանց Մայքլի գործուն և անաչառ աջակցության այս գիրքը, չափազանցություն չհամարենք, պարզապես չէր ստեղծվի: Ես երախտապարտ եմ Հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրության հիմնադրամի տնօրեն Էմմա Աբրահամյանին և նույն հաստատության գիտաշխատող Անուշ Համբարձումյանին, ովքեր իրականացրել են մի շարք ձեռագիր փաստաթղթերի մշակումը, վերծանումն ու մուտքագրումը, ինչպես նաև շնորհակալ եմ ֆրանսերենի մասնագետներ Լուսինե Սմբատյանին և Թագուհի Գալստյանին, ովքեր սիրով արձագանքեցին մեր խնդրանքին և իրականացրին ֆրանսերեն փաստաթղթերի հայերեն թարգմանությունը:

Իմ շնորհակալությունն եմ հայտնում նաև Հայաստանի լեզվի Պետական կոմիտեի ղեկավար Դավիթ Գյուրջինյանին, ում քանիցս դիմել եմ որոշ լեզվական հարցերի պարզաբանման վերաբերյալ և ստացել եմ անհրաժեշտ խորհրդատվություն ու սպառիչ բացատրություններ:

Այդ բոլոր բարի կամեցող և գործը հնարավորինս արագ ավարտին հասցնելու շահագրգիռ անձերի շնորհիվ էլ գիրքը ստեղծվեց և ստացավ ներկայացվող տեսքը: Դատողն ու գնահատողն էլ, բնականաբար, ընթերցողն է:

*Վլադիմիր Հարությունյան,
հունվար, 2023թ.*

ԲԱԺԻՆ I

Ալ. Խատիսյանի «РУССКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ НА КАВКАЗЕ (1917–1918 гг.)»

հուշագրության ռուսերեն բնօրինակը (գրված է 1924-1925թթ.)¹

Այս հուշագրությունը Ալեքսանդր Խատիսյանը պատրաստել է Բեռլինում հրատարակվող «Архивы Русской Революции» (изд. И.В.Гессен) շարքի պատվերով 1924-1925թթ., սակայն, դատելով արխիվային փաստաթղթին կից գրությունների բովանդակությունից, ինչ-ինչ պատճառներով հուշագրությունն այդ շարքում չի ընդգրկվել և չի հրատարակվել: Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտին, երբ Կարմիր Բանակը գրավել է Բեռլինը, Խորհրդային հատուկ ծառայությունները, հավանաբար, բազմաթիվ այլ փաստաթղթերի հետ առգրավել են նաև այս փաստաթուղթը և այն հայտնվել է Խորհրդային, հետագայում՝ Ռուսաստանի Դաշնության արխիվներից մեկում, որտեղից էլ մենք այն պատվիրել և ստացել ենք: Հուշագրությունն ընդգրկում է 1900թ. մինչև 1920թ. դեկտեմբերի 2-ն ընկած ժամանակահատվածը, պատմական այդ ժամանակաշրջանում Կովկասյան տարածաշրջանում ծավալված իրադարձությունները և, մասնավորապես, ու, հատկապես, հայության ներգրավվածությունը և մասնակցությունն այդ իրադարձություններում, դրանց անմիջական ազդեցությունն ու հետևանքները հայության այդօրվա և հետագա ճակատագրերի վրա:

Համեմատելով տեքստերի բովանդակությունները, դժվար չէ գալ նաև այնեզրահանգման, որ ներկայացվող հուշագրությունը Ալեքսանդր

¹Ձեռագրի որոշ հատվածներ՝ մոտ 20 էջ, ռուսերեն հրատարակվել են նաև 2017թ. ռուսաստանյան մի ամսագրում; տե՛ս *Амбарцумян К. Р., А.И. Хатисов «Русская революция и образование Республики Армения на Кавказе (1917–1918 гг.)» // Диалог со временем. 2017. Вып. 60. С. 365-383. <https://roii.ru/r/1/60.25>*

Խատիսյանի կողմից քանիցս օգտագործվել է նաև իր գլխավոր գործը՝ «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը»² գիրքը պատրաստելու ընթացքում:

Ինչպես արդեն նշել ենք, ռուսերեն բնագիր տեքստը բերվում է առանց ծանոթագրումների:

² Ա. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումն ու զարգացումը, Պեյրուֆ, 1968:

№ 1

**РУССКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ НА КАВКАЗЕ (1917–1918 гг.)**

(1924-1925թթ.)

Титульный лист Документа (нумерация отсутствует)

Хатисов А.

Хатисов А. „Русская революция и образование республики армении
на Кавказе”

/1917-1918 г/

Записки. с приложением речи председателя закавказского комиссариата
Е.П. Гегечкори о внешней политике, декларации правительства
независимой Закавказской Республики и др. документов.

Рукопись, машинопись и печатный экземпляр.

1924 г.

Штамп: “Центральный Государственный Архив
Октябрьской Революции” Инв.9574.

5881 796 (зачеркнуто, переправлено на 524)

Хатмев А.

Хатмев А. "Русская революция
и образование Республики
армянской на Кавказе"
Замески. 1917-1918гг.
речи председателя закавказского
комиссариата Б.П. Тегехбори
о внешней политике, декларации
правительства независимой
Закавказской Республики и
др. документов.
рукопись, машинопись и негативы
экземпляр

Центральный Государств. Архив
Октябрьской Революции
№ 5881

№ 791

524

кнв-9574.

1924г.

кнв

Ռուսերէն ձեռագիր բնագրի տիտղոսաթերթը

Русская Революція и образование Республики Арменіи на Кавказѣ

Возникновение и развитие Республики Армении - зачеркнуто

(Личные впечатления)

(два слова зачеркнуты)

Несколько слов.

Передавая печати настоящія записки, я считаю необходимым пред- послать им несколько предварительных замѣчаній, – во первых для того, чтобы читатель понял, почему я решился это сделать, а во вторых,- чтобы вперед указать на причины тех необходимых дефектов, которые читатель сам усмотрит в этих набросках. Без этих предварительных замѣчаній читатель имѣл бы право сдѣлать мнѣ очевидно много упреков в неполнотѣ изложенія или неиспользованности историческаго материала по новѣйшей исторіи Республики Армении. На первый вопрос,– почему я счел нелишним внести свою лепту в вопрос о возникновеніи и развитіи Республики Армении, – я должен отвѣтить, что я дѣлаю это главн. обр. в силу того обстоятельства, что я лично многое видѣл, лично во многом участвовал и во всѣх главных политических актах по возникновенію и развитію Армении был очевидцем и участником. И полученныѣ мною впечатленія и пережитые факты, думаю, могут быть интересны для читателя. Быть может не лишнее будет установить тѣ позиціи, с которых я смотрел на событія, чтобы читатель мог уяснить себѣ мое отношеніе к происходившему. Общественно-политическую жизнь на Кавказѣ я начал в 1900 году, в Тифлисѣ, – работая в Тифлисском муниципалитетѣ,– где по условіям старога русскаго режима, – проявлялась общественно-политическая мысль кавказской интеллигенціи, – всех національностей, съ 1902 по 1906 г. я был муниципальным (товарищем- зачеркнуто) гласнымъ; с 1906 по 1910 г.–помощником городского головы Тифлиса, с 1910 по 1917 г. – городским головой г. Тифлиса. С 1914 по 1917 г. – предсѣдатель союза 44 городов Кавказа. С 1916-1917 преобл. націон. были армяне. Въ 1917-1918 г.г. был городским головой г. Александрополя. В 1918 г. Министром Финансов в Правительстве Закавказской Республики, с лѣта 1918 г. – по пред. Министр. Ин.д.внутренних дѣл, правит. [...] Респ. Армении, с марта 1919 г. по сент. 1919 г – заместителем предс. Правит.

Арменіи, с сент. 1919 по май 1920г- предс.правит. и мин.ин. Д. Арменіи. а за период 1918-1920 был то членом, то предсѣд. мирных делегаций то Закавказск. Респ, то Респуб. Арменіи, ведших мирные переговоры с Турціей в Трапезунде (февр-март 1918 г.), в Батумѣ (май-июнь 1918г.), в Константинополѣ (осень 1918 г.), в Александрополѣ (Ноябр-Дек. 1920 г.). Дважды подписал мирный договор с Турціей от имени Респ. Арменіи. Въ 1921-23 г.г. я был членом Делегации Респ. Арменіи в Парижѣ. Читатель великодушно простит мнѣ эту справку, – которую я привел для того, чтобы читатель знал, с каких позиций я наблюдал события и понял бы, почему именно я останавливаюсь подробно на тѣх, а не на иных событіях. В дѣйствительности муниципальной и по своей роли и характеру службы неоднократно сталкивался с русскими и кавказскими политическими дѣятелями всѣх партий, - от самых правых до самых левых, – и с административными лицами, – начиная с губернаторов и до Кавказских наместников – гр.Воронцова-Дашкова и Велик. Князя Николая Николаевича, - двух наместников Кавказа в десятилѣтний период 1905-1917 г.г., - а в 1914 году, в первые мѣсяцы великой войны, – в качествѣ Тифлискаго городского головы принимал и знакомил его с нравами Кавказа Царя Николая II^{го}. В качестве представ. Респ. Арменіи я сталкивался со всѣми прѣдставителями [...] на Кавказѣ и с Турецкими государств. дѣятелями разных течений. Если добавить, что в качествѣ городского головы г. Тифлиса и представителя союза Кавказских городов я участвовал в 1916 г. – в общекавказском съѣзде по выработкѣ земского положения для Кавказа, а въ 1915, 1916 и 1917 г.г. во всероссийских съѣздах в Москвѣ городов и иметь, – как представитель Кавказа, – а в качествѣ представителя Арм. Націон. Бюро был посредником между армянскими добров. дружинами и наместником Кавказа и Штабом Кавказской Арміи, то будут исчерпаны тѣ позиции, с которых я наблюдал людей и факты, – связанные с темой моих записок. Вот мотивы, по которым я послѣ долгих колебаній, решил, что будет б.м. небезполезно подѣлиться с читателями моими впечатленіями. Но одновременно необходимо сдѣлать оговорки, – чтобы отвѣтить и на второй вопрос, – о неполнотѣ материала. Когда на бумагу заносятся личные впечатленія, –пользуются гл. обр. памятью и документами. Что касается памяти, – то она заносит на бумагу лишь то, чему автор был личным очевидцем и насколько память не измѣняет, – отсюда неизбежная односторонность и неполнота материала, - неизбежна по личному характеру записок, – но отсюда и их живость, как

свидѣтельство очевидца. Документы – же мои, – дневники, подлинники, фотографіи, – в силу событій, – остались в Эривани, Тифлисѣ, – и под руками у меня лишь очень немного прижизненно неизданных источников. Отсюда неполнота и подчас неизбежны ошибки в датах и цифрах. Это тѣ оговорки, которые впродолженіи снимают с меня упреки в неполнотѣ и мож. быть, в неясности не которых деталей. Но есть ещё и дополнительное замѣчаніе: когда пишутся впечатлѣнія или воспоминанія про давно прошедшіе событія, – отошедшіе в исторію, – автор говорит с полной свободой о людях, – уже принадлежащих исторіи и подлежащих поэтому свободной оценкѣ. Когда пишут эти строки, – время это ещё не вполне настало. Вот тѣ предварительные замечанія, кои я позволил себѣ предпослать изложеннію того, что может быть названо „возникновеніем и развитіем” Республики Арменіи; фактически на Кавказѣ. Теперь два слова о самой темѣ. Почему я ее выбрал? Мне бы хотелось осветить и этот вопрос. Помимо тѣх причин, о которых я говорил выше, у меня было и слѣдующее соображеніе: нельзя отрицать, – и это было бы грубой исторической ошибкой, – что до самых последних лет армянская политическая мысль трактовала армянский вопрос в связи с армянскими вилаетами в предѣлах бывшей Оттоманской Имперіи. Так понимался армянский вопрос в Европѣ на протяжении десятков лѣт. Во время и особенно послѣ великой войны и Революціи в Россіи, – а в дни, когда пишутся эти строки, – с особенной силой, – центр тяжести политической ситуации армянского вопроса фактически перенесен в границы Русскоі, т.е. Кавказской Арменіи. Теперь он даже не вызывает былых жгучих разногласій. Настоящими записками мнѣ бы хотелось внести нѣсколько штрихов в исторію этого перемещенія центра тяжести. Но нужно ли мнѣ при этом подтвердить, – что для меня, как и для моих политических друзей, – с 1917го года был и есть один вопрос – объединѣнной и независимой Арменіи, – и день 28го мая 1918 г., когда мы провозгласили независимость Арменіи и день 28го мая 1919 г., когда мы провозгласили объединенную и независимую Арменію, – для меня были и останутся тѣми незыблемыми политическими краеугольными камнями, – кот. не могут быть поколеблены преходящими, хотя бы и сильными, как ураган, событіями. Эти две даты будут путеводными звѣздами моих записок.

Парижъ 27 янв. 1925г. Ал. Хатисовъ.

Подпись по – армянски

Ալ. Խատիսովի - зачеркнуто

Глава I^{ая}.

Армяне на Кавказѣ до 1914 года.

В январѣ 1900 года молодым врачом я приехал в Тифлис, мой родной город, гдѣ родились мой дед, отец и мать. Мой дѣд – Гамбарян, – был Тифлисскимъ губернскимъ прокурором, отец, - управляющимъ государственными имуществами, мать – армянская писательница, дядя – профессор Университета в Москвѣ, а другой дядя – управляющимъ государственнымъ банком в Варшавѣ, мой брат – инженер в Баку, – казалось, что семья с такими связями должна была быть далекой от нужд и забот об Арменіи. Но на дѣле было иначе. Духовно мы всѣ были связаны с армянской идеей. Отец, – крупный чиновник в русской администраціи был попечителем армянской школы Ананян; мать – написала множество романов издающих на армянском языкѣ, брат – один из первых дѣятелей партіи „Дашнакцутюн” и основатель „Армянского Культурнаго Союза”, – видѣвший все будущее армянства в Эриванской Губерніи. Между тѣм всѣ мы родились в столицѣ Грузіи, в Тифлисѣ, учились в русских школах. Примѣр нашей семьи очень показателен в том отношеніи, что он – один из тысячи примеров, показывающих, что в силу исторически сложившихся условий, – Тифлис, столица Грузіи, – и Баку, – столица Адзербейджана, – собрала в себѣ сильную армянскую интеллигенцію, буржуазію, армянскую прессу, театр и также развитой и активный пролетаріат. Историческая же Арменія, – Эриванская Губернія, часть Елизаветпольской, – с Карабахом и Зангезуром, – и Карсская область, – лишалась материально сильных и психически и интеллектуально мощных сил. Молодежь, – родом из этих раіонов, – получала высшее образованіе в Россіи, – и возвращалась в Баку, Тифлис, – а не в Эривань или Карс. Вот почему всѣ культурные начинаніи армян сосредотачивались в Тифлисѣ и отчасти в Баку. Сильные материально в крупных центрах – Баку, Тифлисѣ и Батумѣ, основатели всѣх крупных индустрій и промыслов на Кавказѣ, – шелкомотальной, хлопковой, рыбной, нефтяной, мѣсной, винной, плодовой, – владѣльцы банков и театров, – армянская буржуазія считала своими родными городами не Эривань и Александреполь, – а Тифлис и Баку. Лучшая армянская труппа играла в Баку и Тифлисѣ, –газеты, имевшіе тираж по 10.000 читателей, – издавались в Тифлисѣ. Главные комитеты политических армянских партій имѣли пребываніе в Тифлисѣ. На протяженіи

15-и лѣтъ моей жизни с 1900 по 1914 г, я всего два раза, - и то на два дня, - выѣхал в Эривань, - раз на выборы Католикоса, в качестве депутата из [...], а другой раз, - на похороны католикоса в качестве городского головы г. Тифлиса. Назначение когонибудь в „глушь“ Эриванской губернии в чиновничьем мире считалось наказанием. Перевод в Тифлис являлся наградой. И это не только в буржуазном или чиновничьем обиходе считалось за правило, - но и идейные люди стремились в Баку и Тифлис. Обычная карьера энергичного Карабахца была такова: выѣхать в Баку, устроить и развить там „дело“, - переѣхать в Тифлис, устроиться там, дело поручить управляющему, - а о своей родине вспоминать в особенно-торжественные дни. Благодаря этой психологии, в представлении армян весь „Кавказ“ являлся их родиной. Понятие об Армении, как о единой стране, как о едином политическом центре, - не существовало ни в какой группировке армянского народа. Политически армяне были связаны с Россией, казалось, неразрывными связями и все свои политические мысли и волеизъявления связывали с реформами в самой России. Знакомые с политическими программами главных кавказских народов знают, что самая мощная армянская партия „Дашнакцутюн“ требовала федерации на Кавказе на подобие швейцарской федерации в федеративной России“. Это требование совпадало с расселением армянского населения по всему Кавказу и с Кавказской психологией армянского населения. Грузины требовали устами своей самой сильной партии „социал демократии-меньшевиков“ полного слияния с Россией. У Адзержейджанцев не было никаких политически открытых идеалов. Вот на каком политическом фоне развивалась армянская национальная жизнь на Кавказе. Моими главными впечатлениями этого периода армянской жизни были отобрать имущество армянской церкви во времена наместника Кавказа кн. Голицына в 1902-3 г.г., террора против чиновничества, и возвращение этих имуществ; организация темными силами русской администрации армяно-татарской рѣзни и спасительная роль самообороны; процесс партии „Дашнакцутюн“ в Сенате и полная почти отчужденность русских и турецких армян. Вот главные темы и вопросы, занимавшие умы и силы армян во внутренней жизни. Важнейшими вопросами являлись армянские реформы в Турции для турецких армян. Ими интересовались, но никакой связи между реформами в Турции и вопросами, волновавшими русских армян не было: национальные ручьи текли, не сливаясь.

Эти годы я проводил на службе в Тифлисском муниципалитете.

Никакой арены для выражения политических идеалов на Кавказе не было. Мысли высказывались, – революционными партиями в подпольи, в прокламациях; легальных партий, даже самых умеренных, – не было вовсе, пока не прогремела первая революция 1905го года. Впервые, в силу особого приглашения Правительства, дозволено было всем группам населения России созывать съезды, выработать свои „пожелания” и препровождать Правительству „для сведения”. И вот в 1906 году впервые в здании Тифлиского муниципалитета созван был съезд „армянских представителей выработать пожелания армянского народа”. Конечно, избрание было совершенно без строгой системы. Оглядываясь ныне назад, – я вспоминаю этот съезд, – за которым последовал второй, третий и четвертый на протяжении почти 15-и лет, – я участвовал во всех съездах, – как таковой, где полно отразилось скромность армянских „пожеланий”. После прений и разных предложений Мих. Пападжаняну (в последствии чл. Русской Госуд. Думы) и мне было поручено выработать и редактировать „пожелания армянского народа”. Я помню /стопка „пожеланий” у меня есть под рукой/, как съезд избрал требования „учредительного” собрания. Мы остановились на термине „представительное” собрание. Это было общее государственное требование. Наши соседи-грузины–требовали в своих „пожеланиях” учредительное (общерусское) собрание. Из чисто-армянских требований отмечу: отбывание военной повинности армян в „пределах Закавказья”; свобода языка, полное допущение армян в ряды чиновничества на Кавказе; свобода преподавания в церковных школах; полная свобода в культурных предприятиях (театры, пресса, издательское дело.) Остальные требования носили такой же характер. Таким образом настроение можно характеризовать следующим положением: общегосударственно-политические требования– наравне с русскими комитетами; национальное требование в пределах свободы совести, культуры и языка. Я не помню, чтобы был бы хоть один пункт о специальных политических армянских требованиях. Повторяю, что идеалы политические были мысленно в пределах армянских вилаетов Турции. Туда шли деятели партии, армия, деньги на самооборону и отдельные герои. За границей велась пропаганда. Выразителями пожеланий армян на съезде были „представители” от учреждений,– обществ, прессы, школьных попечительств и тому подобных организаций,– что подало повод поэту Ов. Туманяну написать прекрасное шутивное стихотворение на тему, что на съезд пришли представители: пришли „из церквей, из банков, с церковных дворов и своих

домов”. Եկուն փսիւրից, Եկուն Բանկից; Վսիւրի Բակից 2 իրանց տնտրից”.

Последние слова: очень характерны для описания пробуждающегося настроения: когда явился на съезд сотрудник из „Мшак” / „Մշակ”/ Арш. Мхитарян, он принес свидетельство, что он избран от маленькой деревни Авчалы. Тогда Гар. Хажак, –погибший в Турции Талантливый Дашнакцакан-публицист, – потребовал, чтобы и его допустили на съезд. Президиум заявил, что надо иметь мандат. Хажак спросил, кто дал мандат Мхитаряну. Тот заявил, что жители-армяне сел. Авчал./ их всего не больше 40-50 чел.). Тогда Хажак созвал митинг во дворе Ванкского собора, – собралось до 2.000 чел. народа.; взял от них мандат, – и на другой день явился на собрание съезда и был допущен. Это был первый опыт политического армянского собрания на Кавказе. Грузины имели свой съезд,– но у них тогда от имени „народа” говорило организованное дворянство. Их главное требование – национальное – было автокефалие церкви. Наиболее сильная партия „меньшевики-социал демократы” упорно и в прессе и на митингах протестовали против каких либо специальных грузинских требований. Народные митинги в период 1905-1906 г.г., в этот первый революционный год шли в здание и в зал Тифлисского муниципалитета. Я присутствовал на них, – и дни и ночи. И чтобы показать, как еще тогда начиналось, то, что через 12 лет уже торжествовало, – я напому выступления трех ораторов: молодого студента, большевика грузина Шалвы Элиава (теперь он Военный Министр Закавказской Федерации); армянина-социалиста меньшевика – Арамаиса Ерзнкяна / теперь он Министр Земледелия в Республике Армении) и Хажака, пламенного дашнакцакана. Эти три оратора постоянно выступали. Помимо выступлений они неустанно говорили в группах, прессе, частных беседах. Около каждого из них группировались активные пропагандисты, толпа их слушала. Элиав требовал: „диктатуру пролетариата через Учредительное собрание”. Его все считали фанатиком, фразером. Перед всеми еще стояла фигура самодержавного царя: казалось монархия сидит непоколебимо на троне. Его речи слушали, но они никого не убеждали. Его речи не прекратились. И потому те, кто думает, что „большевизм” свалился с неба в 1917 году, должен знать, что их лозунги в Тифлисе раздавались в Здании Думы еще в 1905 году и именно те их провозглашали, кто сегодня захватил власть. К имени Элиава добавляю Фил. Махарадзе, Буду Мдивани, Камо Петросяна, [Мама] Орахелашвили. Трое из них в 1921-1922 г.г. были председателями большевистского Правительства Грузии. Я знал их в те годы. Я бы очень

далеко отошел от своей главной темы, если бы остановился на описании того чрезвычайно дерзкого по замыслу и исполнению ограблению почты на 250.000 руб., которые было совершенно при участии этих лиц. Особенно интересны приключения Камо Петросяна, – который удивительной симуляцией копрофагии (психическая болѣзнь, при которой больные ѣдят свои экскременты), сумѣл обморочить лучших германских специалистов профессоров и опытных Тифлиских врачей и сбѣжать из больницы, – послѣ чего он явился ко мнѣ в муниципалитет, никѣм не признанный. Арм. Ерзнкян, – противник Дашнакцутюна, – верил в солидарности пролетариата всего Закавказья, находил вредным социалистическую пропаганду под национальным флагом, – и яро радел за пропаганду меньшевизма. Его идеология не восторжествовала: опыт годов показал, что социализм развивался именно под национальным флагом. Сегодня – он министр (комиссар) земледѣлія в Армянском большевистском правительствѣ и должен охранять под новым красным флагом армянские интересы, хотя бы крестьян и рабочих, – слѣдуя большевицкой терминологии. Идеи Хажака, –[...]л „Дашнакцутюн” блестяще выдержали натиск бурных периодов русской революционной эпохи, – когда все кругом сокрушалось и оставалось лишь то, что было построено на вечных принципах и верных предпосылках. В этих идеях коренилась мысль об единой Армении и организации трудящихся масс под флагом здорового национализма и эволюционного социализма. Эти мысли перенесли всѣ удары и получали осуществление в 1918-1920 г.г. в видѣ объединенной Армении и демократической Республиканской формѣ правления в Республикѣ Армении. Я помню бесчисленные митинги армянских трудовых масс, на которых выступали Хажак, Топчян, Амо Оганджян; публичные лекции в профессиональных союзах, где главным мотивом были – социализация масс под флагом национального признака. В то же время рождалась мысль о том, что и „союз Пиринеев”, – т.е. что Русские и Турецкие армяне – должны слиться в один национально-политический организм. Вот зарождениѣ трех направлений – коммунистического, меньшевистского (которые впоследствии пережило невиданную в истории эволюцию, превратившись в 1917 г. в защитницу взглядов и независимости Грузии, против чего они боролись ряд годов весьма энергично), и национально-трудового без насильственной социализации. По должности городского головы г. Тифлиса я в течении 10 лет, – от 1907 по 1917 г. – был в непрерывных, ежедневных сношениях с дѣятелями этих течений. Роль городского головы г. Тифлиса

была совершенно исключительная: это был единственный человек, который имел постоянный легальный доступ к властям, – Наместнику Кавказа, Министрам России, – и в то же время находившийся в курсе революционных настроений и даже действий кавказских революционных партий. До меня был городским головой грузин кн. Черкезов; я был три года его помощником. – и могу сказать, что эту исключительную роль посредника между властью и партиями он начал. Я ее продолжал непрерывно десять лет, – до второй русской революции и отпадения Кавказа от России. Этот период в высокой степени интересен. Он показывает, что именно в этот период (1907-1917 г.г.) партия „Дашнакцутюн” и партия „Грузинская социал-демократов-меньшевиков” безраздельно владели умами своих народов. Власти это знали. Знала это и буржуазия. Знала это и население. Вот почему в 1917 г. власть сразу попала в их руки, когда она выпала из рук Русской монархии. Я не могу подробно останавливаться на этом десятилетнем периоде Кавказской политической жизни, – но постараюсь дать несколько фактов, важных для моей темы и характерных для того времени. Вообще русская государственная власть старалась задавить развитие Кавказских народов. Она искусственно его задерживала всеми мерами. Официальными пожеланиями Кавказской интеллигенции были три пожелания: земские учреждения; высшее учебное заведение; суд присяжных. Эти требования десятки раз выдвигались думами Кавказских городов, дворянскими собраниями Тифлиса и Кутаиса, прессой, учеными обществами и всеми съездами. Я лично десятки раз в качестве городского головы мотивировал эти пожелания перед Министрами и в 1914 г. в речи перед Николаем II, русским Царем, – когда он приехал в Тифлис. Русские министры и русская государственная Дума отвергали эти скромные и элементарные требования. Армяне в них видели гарантии своего культурного развития. Земство давало перспективы развития сельского хозяйства в Эриванской губернии, – где было сосредоточено до 600.000 армян крестьян; это могло дать работу армянам – врачам, инженерам, – которых не принимали на государственную службу; высшее учебное заведение было необходимо армянам, чтобы иметь высшую и дешевую школу, ибо огромный процент армянской молодежи от голода и российского холода заболтывали чахоткой в России; суд присяжных отвечал народному языку, психологии и требованиям [...] совести. Народ не понимал своих судей и своих защитников. Как городской голова я был членом высшего суда на Кавказе и помню массу примеров, – когда несчастные крестьяне сидели

годами в тюрьмѣ, по недоразумѣнію из за ошибки перевода показаніи. Когда я ездил в Петербургѣ и представлял министрам эти требованія, – я получал слѣдующіе ответы по вопросу высшаго учебнаго заведенія. Министр Кассо созвал совет товарищей Министров. Я участвовал в засѣданіи. Докладывал мнѣніе Минист. Внутр. Д. по вопросу о высшем учебном заведеніи на Кавказѣ директор Департамента полиціи Зуев. Он сказал: Минист. Внутр. Дѣл против открытія высшаго учебнаго заведенія на Кавказѣ, – так как Кавказская молодежь – сплошь революціонеры. Процент студентов, – кавказцев, замешанных в разных беспорядках в разных городах Россіи, – очень большой. Если же открыть Университет в Тифлисѣ, – всѣ революціонеры там соберутся, – и это будет вѣчный вулкан. “Министр поставил на баллотировку вопрос и 7 голосами против 2 вопрос был провален, – хотя наместник Кавказа гр. Воронцов-Дашков стоял за открытіе и через личное свое вліяніе у Царя Николая добился право открыть политехникум, если кавказцы сами дадут деньги на его сооруженіе и содержаніе. Тифлис дал землю и деньги, – до 1 милл. р. и г. Баку 500.000 руб;– для чего я ѣздил в Баку, – но мы успѣли лишь заложить фундамент, как вспыхнула война.

По вопросу о земских учрежденіях я докладывал лично пред. сов. Министров Столыпину. Он мнѣ сказал: „Я –против. И буду против, потому что из земских учрежденій вы создадите себѣ національную автономію. Довольно нам революціонных земских дѣятелей в центрѣ Россіи”. Я ушел от него и обратился за содѣвствіем к предсѣдателю Государст. Думы г. Алекс. Гучкову. Он мнѣ сказал: „Мы не можем поддержать того, что вы хотите. Нам надо усилить на Кавказѣ русскіи элемент. Мы должны внести в проект земства пункт, по которому $\frac{1}{2}$ всего служащаго персонала будут русскіе, – вы этого не примите, – а без этого мы не можем, а потому лучше вовсе не давать вам ничего, никакого земства”. И не дали. По вопросу о судѣ присяжных Мин. Юстиціи Шегловитов, – потом казненный большевиками, – мнѣ сказал: „вам нельзя давать народных судей, ибо армянин-присяжный будет оправдывать армян, татарин-татарина, – вам нужен русский Коренной суд”. И нам отказали. Вот почему Кавказскіи крестьянин, лишенный способностей политическаго и экономическаго развитія, – так отстал, – не от русскаго; но от европейскаго крестьянина. Мѣстная же высшая власть в лицѣ наместника кавказскаго, гр. Воронцова-Дашкова, понимала, что народу надо дать удовлетвореніе. Он был высокой степени умный, тонкій и хитрый государственный дѣятель. Я с ним встречался сотни раз, говорил долгими

часами, – и должен в своих Записках отвести его Характеристикѣ должное мѣсто, – так как он сильно вліял на психологію армянскаго населенія на Кавказѣ. Когда граф добивался удовлетворенія

этих желаний населенія, – он вліял только лично на государя, так как Столыпин был его противником, – и политическим и личным, – а также знал его вліяніе при Дворѣ. Гр. Воронцов мнѣ говорил несколько раз: ”Я вижу в себѣ одну заслугу перед Кавказскими народами: я им не дал ничего положительнаго, но я их защитил он многого отрицательнаго. Я старался быть справедливым между реакціей, идущей из Россіи на Кавказ и кавказскими народами”. Когда Столыпин видѣл, что на Кавказѣ армяне и грузины, организовались в свои партіи, – он решил искоренить эти партіи. – „Дашнакцутюн” и меньшевиков. Через знаменитаго фальсификатора-психопата, слѣдователя Лымина тысячи армян были арестованы, годами продержаны в тюрьмѣ, сотни судимы и частью осуждены в Эриванской губер., частью в каторгу. Процесс был организован искусственно Правительством. Гр. Воронцов, к которому я неоднократно обращался за помощію по улучшенію судьбы того или иного арестованнаго, – писал Правительству, что он считает этот процесс ошибкой. Он показал мнѣ свой доклад Царю, где он писал: „Дашнакцутюн” – большая сила в армянском народѣ; но она, по моему мнѣнію не против нашей государственности, она одухотворена идеей освобожденія турецких Армян, что не противоречит нашим интересам. Армянский же народ, давшій эту партію, – любит три вещи; церковь, школу и материальные блага, – при этой склонности, – он не может быть антигосударственным элементом, опасным для Россіи”, как и его самая сильная партія „Дашнакцутюн”. Эту мысль, высказанную в 1908 году, граф повторил в 1914 г., при организациі добровольных дружин. Тѣм не менее процесс шел, сдѣлавшійся общероссийским событіем. Я, – в качествѣ свидетеля поѣхал в Петербург, – и в Сенатѣ, в почти трехчасовой рѣчи, – произнесенной перед сена-торами, перед лицом всѣх подсудимых, – доказывал, что партія в 1905-1906-1907 г.г. вела лишь защиту армянскаго населенія против татарских банд, организованных подонками русской администраціи. Партіи нанесли сильный удар, – но не сломилась, – лишь вновь ушла в подполье и там окрепла. Против грузин–соціал демократов власть боролась безконечными процессами, высылками и арестами. Сотнями надо считать тѣ обращенія, как я дѣлал, наместнику, Жандармскому Управленію, Губернатору, провел разные облегченія для высылаемых, арестованных и присужденных к

разным наказаниям,— вплоть до смертной казни. Чтобы показать, как далеки были міросозерцанія народа и властей, приведу два факта, особенно врезавшіеся в мою память. Известный грузинский революционер Исидор Рамишвили был в ссылкѣ. Умирала его дочь. Он просил меня, чтобы я выхлопотал у наместника разреше́ніе, чтобы ему позволили на три дня приехать повидать дочь, при чем он давал слово, что за эти три дня он не будет заниматься агитаціей против правительства, Наместник мнѣ ответил: „Я разрешаю. Но не вѣрю, чтобы он приехал обратно, — но не потому, что я ему и его слову не довѣряю, а потому что революціонер напоминает бациллу: он должен производить броженіе по своему существу и как бацилла не может дать слово, что оно не вызовет брожения. Так и внѣ воли и слова революціонера вызывать или не вызывать броженіе”.

Потому власть была безжалостна в своих преслѣдованіях. Гр. Воронцов лишь смягчал участь, чтобы снискать популярность среди населенія. Но жандармы безжалостно преследовали и армян, и грузин, — и тѣм копилась бездна ненависти к власти. Это надо учитывать, когда ищут объясненія событіям 1917 года и выступленія против власти. Я помню, как двое армян крестьян-рабочих жел. дороги, — были присуждены к смертной казни за убійство обычного инженера. Семья осужденных бросилась ко мнѣ, умоляя спасти жизнь осужденных. Я поѣхал к намѣстнику. Он выслушал и сказал мнѣ: „хорошо. Но одного надо казнить. Я помилую, — но только одного из них. Мнѣ безразлично, кого. Вы сами выберите до вечера, ибо завтра я должен приговор подписать”. Я вернулся и стал мучиться вопросом, — Кого спасти? Один — был холостой, другой— отец троих дѣтей. Я спас жизнь семейному. Так смотрѣла власть. Но населеніе целиком было на сторонѣ осуждаемых. В этом была трагедія власти. Народ считал законы и власть за своих врагов. Его ослушники и враги были друзьями справедливости и населенія. — Так разсуждал народ. Я помню, раз в высшем судѣ судили поиманных на мѣстѣ лиц с адской машиной: были грузины, армяне среди судимых. Адская машина должно была взорвать жандармов и полицеіских во время обыска. В составѣ суда, кромѣ Коронных судей, были я, — городской голова, — и сельскій старшина из сел. Мцхет. При опросе о виновности, старшина ответил: „не виновны”. Предсѣдатель сенатор Кочубей трижды спросил, — „Как не виновны, — вѣдь они поиманы с адской машиной в руках”? Да, — ответил старшина, — но вѣдь машина не против народа была, а против жандармов.

И эти судейская совесть и мнѣніе считались свободными, – о старшинѣ сообщили тайно администраціи, и он, как неблагонадежный, был выслан в Сибирь. Вот на каких полюсах стояли власть и народная совѣсть. Армяне страдали – также, и как граждане Россіи въ силу общаго гражданскаго безправія, и как „инородцы”, – в силу особаго подозренія в сепаратизмѣ.

Таким образом, – буржуазія армянская крепла материально особенно в Грузіи (Тифлисѣ, Батумѣ), в Баку, в Елизаветополѣ, – раздражая этим грузинских націоналистов, земельных феодалов; интеллигенція водварялась в Тифлисѣ и Баку, дѣлая конкуренцію врачам, инженерам иных націоанальности; населеніе армянское в Эриванской губерніи оставалось в невѣжествѣ и без политическаго воспитанія. Дефекты политическаго воспитанія народа пополняли революціонные партіи, – у армян – „Дашнакцутюн”, у грузин – меньшевики. Когда – же буржуазіи угрожали физически – они бросались за помощью к партіи, – предлагая деньги на оружіе. Когда становилось спокойно, – они заявляли, что партію надо ослабить, так как боялись ея вліянія на рабочих. Мнѣ неоднократно приходилось объяснять буржуазіи нелогичность такого непостоянства. В теченіи этого десятилетія возникало масса забастовок: трамвайцев, желѣзнодорожников, хлѣбников, дворников, грузчиков и прочих ремесленных и индустріальных рабочих. Мнѣ почти всегда приходилось быть третейским судьей со стороны рабочих, – и эта роль городского головы часто предотвращала конфликты. У населенія было доверіе к дѣтелям города Тифлиса и потом в момент революціи 1917 года.

естественно, как почти всюду в Россіи, дѣтели города выплыли на первый план в вмѣстѣ с дѣтелями революціонных партій, – которые в тяжелые годы реакціи часто общались между собой. В частности в городѣ Тифлисѣ, в Грузіи, в Баку армяне себя чувствовали как дома. И это их ощущеніе было особенно тяжело видѣть оскорбленным в дни образованія независимых Республик Грузіи и Азербейджана. Число армян в Тифлисѣ доходило до 180.000, – они были первыми по числу в Тифлисѣ, – а во всей Грузіи. их было до 450.000 ч., что составляло 25 % всего населенія в Грузіи; в Баку их было до 60.000, т.е. почти треть населенія. Всего на Кавказе было армян 1.800.000 ч., – экономическіе же связи из Баку тянулись через Ростов до Москвы, Нижнего Новгорода и Петербурга. Чиновников – армян было немного. Из последних крупных чиновников были генералы, – служившіе внѣ Кавказа, – в Польшѣ, Сибири, – гражданскіе чиновники, – в Петербургѣ, – и один-два, из крупных в Тифлисѣ, из коих один был мой отец, который в

последние годы своей жизни жаловался мне, что он морально себя плохо чувствует, видя отношение русской власти к себе и к армянам. Но русский народ не имел ни злобы, ни ненависти к армянам, – он был в общем индифферентен, скорее пожалуй доброжелателен. Но грузины, имевшие светских дворян, светских княгинь, несомненно, умели больше привлекать симпатии властей, нежели хмурые и замкнутые армяне. Прочие элементы умело кормили и подкупали продажных чиновников. Так протекла

жизнь на Кавказе. Армяне политически жили идеями об освобождении Турецких армян. Там были их идеалы. И, сталкиваясь с различными элементами армянского народа, я могу сказать, что активно, жертвуя жизнью и „здоровьем, карьерой и удобствами жизни, – лишь члены партии „Дашнакцутюн” эти идеи претворяли в жизнь. Эта идея вела за собой массы. И я помню, как будучи еще мальчиком, – я присутствовал на процессе Кукуняна, одного из первых, пробиравшихся в Турцию на помощь армянским братьям. Его и его группу осыпали залпами русский казаки, – часть группы была убита, другая предана суду и сослана на каторгу. Я могу утверждать, что такое отношение оставалось со стороны русской власти вплоть до 1914 г., до начала войны. Русская власть никогда не поощряла армян идти в Турцию для армянских интересов; для русских интересов – да! – и также повторялись те картины, кот нам хорошо известны: колокольный звон, священник с крестом, народ с хлебом-солью на встречу „российскому христоробивому воинству”. Армяне – же всегда считали, – особенно в массах, что русская власть идет освобождать „именно” армян. В следующей главе мы подробно остановимся на том, что и как произошло по этому поводу во время великой войны, – но надо подтвердить, что на период 1900-1914 годов русская власть придерживалась принципа Лобанова Ростовского: „нам нужна Армения без армян”. Я бесконечное число раз беседовал по этому поводу с крупными русскими чиновниками. – и они не скрывали, что им Армения в Турции нужна для стратегических целей, – особенно Эрзрум; нужна для выхода

в теплое море, – Александретта; для угрозы Англии – путь на Мосул-Багдад. Армения была нужна для задач, – вневременных задач России на Востоке. Эти цели остаются и сегодня. Но армяне – же невольно освобождались при этом. Они усиливались численно, укреплялись физически и богатели. Ведь почти весь Кавказ, – с Александрополем, Карсом, Баку наполнен вчерашними выходцами из Алашкерта, Эрзрума, а теперь и Вана. Русская власть считала это „армянским засильем”, – и отводила лучшие земли на Кавказе

русским переселенцам и татарам, – считая их оплотом монархии. Армян загоняли в худшие места. Даже орошение запрещалось дѣлать руками армянскаго капитала. Армянская энергія пробивалась как трава на тротуарѣ из каменных плит, в расщелинах. Свободен был капитал лишь в городах, – в домах, в банках. И туда шла энергія армянскаго капитала, – вдали от армянской деревни. Даже в обще-кавказской смѣтѣ на нужды армянской деревни шли гроши, хотя из 8.000.000 р. ежегодного дохода значительная часть дохода шла из Эриванской губернии. Зангезур и Карабах посылал своих сынов в Баку на промысла; Нахичевань и Баязет в Грузію, а из Александрополя, – уходили даже в Америку. Таким образом, – Эриванское крестьянство, – будущее ядро Армянской Республики, – хирѣло; армянская буржуазія крепла внѣ Арменіи; интеллигенція устремлялась в Баку и Тифлис. Но идейно мысль об національно-политическом возрожденіи пылала в умах, в программах партій, жертвами и литературой. В таком положеніи 1914-ой год застал армян на Кавказѣ и вообще в Россіи.

Глава II

Первый период великой войны.

(авг. 1914-март 1917 г.)

В июнь 1914 года я с женой выехал за границу, в Германию, пользуясь двухмесячным отпуском, как Тифлиский Городской Голова. Я проехал через Батум в Константинополь, а потом через Сербию в Вену и поселился на курорт Баден в Германии. Когда я выезжал из России, – там была „обывательская тоска”. Все были недовольны жизнью, политическими условиями, гнетом администрации, – словно в воздухе висела свинцовая туча. Не сговорившись между собой, люди и газеты повторяли повсюду: „Так жить больше нельзя”. Но войны не ожидал никто. Во решении вопроса о турецких армянах знали о назначении комиссаров и ожидали проведения реформ в армянских вилайетах. Когда я проезжал через Константинополь – я видел публициста Хажака, адвоката Зограба, депутатов – армян, посетил Парламент. После тяжестей заседания Парламента мы сели в одном из салонов Парламента около венецианского окна, смотрящего на Босфор и заговорили о России и реформах. Депутат-адвокат Зограб сказал: „Я предпочитаю реформы, хотя в них не верю. В Турции мы все таки сохраняем национальный дух, язык и надежды. А Россия, физически сохраняя армян, – убивает в них дух и своей сильной культурой угашает армянскую культуру”. Все задумались над этими словами. На другой день я проезжал через Сербию. Вечером везде в вагон и кругом все заволновались, шептались – видимо что то особенное случилось. Оказалось получилось известие об убийстве сербом, австрийского наследного кронпринца Франца Фердинанда. „Будет беда”... сказал один из сербов, пассажиров поезда. Прошло около пяти недель. В германском

тихом курорте словно все замерло внезапно. Стало тихо, как перед грозой. Мужчины-немцы исчезли. Была объявлена война. С огромными затруднениями я возвращался на Кавказ. Через Мюнхен-Ливананн подвезжал к Константинополю. Огромные лучи прожектора с британских судов освещали нас. Искали «Гебен» и «Бреслау», – германские крейсера. Но в ту ночь они проскочили в Черное море. Турция еще не была в войне. Встречавшиеся по пути армяне были взволнованы. Мы приехали в Тифлис в средине Сентября и я, как городской голова, сразу окунулся в бурную тыловую жизнь

столицы Кавказа, – кипѣвшую оживленіемъ войны. Еще не пришло время для передачъ печати всѣхъ впечатлѣний, связанных со свѣжим еще періодом войны, – факты не потеряли своей остроты, участники событий живы, – враги и друзья еще – в работѣ. Потому читатель поймет необходимую сдержанность в сообщеніи и освещеніи некоторых фактов и явленій. Война всколыхнула глубоко общественное настроеніе – чисто русское теченіе увлекло многих армян совершенно искренно в вихрь войны. Развивалось естественно то чувство, которое было свойственно армянам: если побѣдят Россія, Англія и Франція – лучше будет житья русским гражданам,– и потому, и армянам, как гражданам Россіи. Не было того и „пораженческаго” настроенія, которое наблюдалось в 1904-5 г., когда во время русско-японской войны, многіе русскіе жаждали пораженій русских войск, считая это поражение – поражением официальной, царской, бюрократической Россіи, – за каковым поражением должны были послѣдовать реформы. Это бы надо знать, – это важно и для пониманія многого, происходящаго и сегодня в Россіи, – что уже три раза крупные перемены. – реформы, революция слѣдовали за военными неудачами. Потому русскіе революціонеры и либералы иногда,– к полному удивленію и непониманію европейских наблюдателей, – видят в военных поражениях Россіи – благо для своей родины. В 1905 году, один очень извѣстный русский писатель Найденов, говорил мнѣ, что „нельзя даже понять тех трагедій в душѣ русскаго писателя, когда ждешь с волненіем и скрытым желаніем,–побѣды неприятеля”. Между тѣм во время японской войны,– страшные поражения в Цусимѣ, при Мукденѣ–словно хоронили старый режимъ. Я лично это видѣл. Словно послѣ урагана ожидалось, вмѣстѣ с неистовым разрушеніем, - радуга и обновленіе. И обновленіе, дѣйствительно, наступало: так было послѣ Крымской войны в 1857 г.; так было послѣ Японской войн. – Таким образом война вносила ожиданіе и надежды. Ждали реформ армяне и в области національной жизни. Была и другая причина: мы говорили уже о том, что к началу войны в Россіи было очень тоскливо. Атмосфера была тяжелая. Люди тосковали, скучали. Была эпоха реакціи, разочарованія. Люди топтались на мѣстѣ. Все слова были сказаны. Все пожеланія сформулированы. Съѣзды отредактировали всѣ реформы. Публицисты, ученые, специалисты высказались о всех мѣропріятіях, необходимых для развитія Россіи. Но жизнь все топталась на мѣстѣ, даже реакція тянула жизнь назад. Интеллигенція была замучена. Демократія удушалась. Пресса говорила эзоповским языком. Грянула

военная гроза. Появилась надежда на изменения. У малороссовъ есть пословица: Хоть горше, – та инше”- Пусть будет хуже, – да хоть пусть „иначе” будет. Так думала и армянская мыслящая интеллигенція. Оттуда и ея оживленіе. Оживленіе выражалось в том, что без [...] люди шли в войска; до 200.000 арм. дал Кавказ солдат-армян. Шли щедрые пожертвованія для нужд фронта. Дѣвицы шли служить в лазареты. Газеты безраздельно радовались успѣхам союзников. Это настроеніе прорывалось повсюду. Его я наблюдал лично. Много-много раз я лично, как городской голова, – был выразителем этого настроенія, – то произнося рѣчь в Думѣ, то на митингах, на площадях, то провожая войска, то празднуя победы русскаго оружія. Я это дѣлал искренно. И я чувствовал, что тѣ тысячи народа, которые слушали меня, бурно аплодировали, – были душой согласны с моими рѣчьми. Это была дань армян русскому гражданскому чувству. Даже стоікая ненависть к режиму временно была забыта: думали, что режим и монархія должны будут неизбежно измѣнить свой курс. Таковы были надежды. Прошли первые два мѣсяца войны, – август-сентябрь. Прошла мобилизація, загорѣлись первые сраженія на границах, пали [бел...кіе] крѣпости, – и почувствовалось, что на Кавказѣ, среди армян, – появилось еще новые ощущеніе, новыя ожиданія. Они были связаны с возможностью возникновенія войны с Турціей, – а отсюда рождались пламѣнные надежды на разрешеніе вѣковѣчнаго армянскаго вопроса в армянских вилаетах. По случаю войны реформы 1913го года были отложены, предполагавшіеся комиссары уѣхали. Со стороны союзников раздались очаровавшие всѣх благородные лозунги о „самоопределении малых народов”. Армяне зажигались новым одушевленіем: им мерещилась война с Турціей, – неизбежно побѣдоносная для союзников, – а с ней связывалось и освобожденіе турецких армян. Эти мысли пронеслись, как электрической ток, – по мозгам армянскаго народа. Я видѣл на своих глазах, – как мысль эта охватила всѣ слои, всѣ партіи, всѣ теченія и [...] мысли. Эту мысль никто не пропагандировал, – и если бывают самопроизвольные народныя движенія, – осенью 1914го мы присутствовали при народненіи и развитіи одного из таких стихийных, чисто-народных движеній. Что это движеніе вытекало из народнаго созданія и одушевленія, – лучше всего видно из того, что оно увлекло за собой даже тѣх лиц, как еще за 2 мѣсяца до того совершенно твердо стояли за полный нейтралитет армян в этой войнѣ: турецкіе армяне - исполняют свой долгов Турціи; русскіе армяне – в Россіи. Этой точки зрениа держалась идеалогія армянской демократіи. Но демо-

кратія вырвалась из этой формулы и увлекала за собой вождей. Когда мы почувствовали силу этого движенья, когда надо было влить эти струи этаго „вешнего потока” в правильное русло, – собрался съѣзд русских армян, избрал „Національное бюро” и поручил ему руководить дѣлом организациі волонтерских отрядов и стоять на стражѣ политических требованій армян. Я вошел в бюро в качествѣ члена, а затем сдѣлался его предсѣдателем и вел всѣ сношенія с военными властями и штабом Кавказской арміи. Были получены средства. Началась организациа добровольческих дружин. Они должны быть охранить армянское населеніе в Турціи и усилить Кавказский фронт, а также служить ядром милиціи в Турецкой Арменіи. В первые же дни епархиальный начальник Тифлисской епархіи еп. Месроп, предс. благотв.общ. Самс. Арзруновна, – составили коллегію, которая явилась выразительницеі воли и настроенія масс и мы в качествѣ таковых имѣли сношенія с колоніями армян по Россіи и высшей властью на Кавказѣ. Добровольцы стекались массами: ученики, крестьяне, свободные от повинности, выходцы из Турціи, пріезжіе из Америки, Болгаріи, – ручьи сливались в мощный поток. Нужны были и популярные руководители. По большей части они, – как революціонеры и неблагонадежные, – скрывались или находились за границей. Русская власть немедленно дала им [...], всѣх снабдила паспортами и они вскорѣ появились в Тифлисѣ. Мнѣ извѣстен лично случай, когда жандармский полковник в Тифлисѣ усиленно искал случай познакомиться с одним очень отважным революціонером, – чтобы просить его принять на себя очень серьезное порученіе военно-революціоннаго характера, – но армянскій дѣятель отклонил от себя эту „честь”. Первые вожди, с которыми я встрѣтился, немедленно по пріѣздѣ в Тифлис были Андраник и Амазасп Срвантцян, расстрелянный в 1921 г. в Эривани большевиками. Амазасп, бѣжавшій из ссылки, пріѣхал в Тифлис. Я его знал с 1906 года, когда вмѣстѣ с ним ездил в Елизаветополь в дни армяно-татарской рѣзни. Он защищал тогда армянское населеніе Елизаветополя. Видѣл я его потом в Сенатѣ, во время процесса, – и это была третья встреча. Я подъѣзжал к своей квартирѣ и заметил, что кто то боязливо подхо

дит ко мнѣ, сняв шляпу. Я не узнавал его. Он тогда был еще нелегальным в Тифлисѣ. Он шепотом назвал себя. Я его пригласил к себѣ; он зашел ко мнѣ в квартиру. Волнующимся голосом он начал говорить, – что война с Турціей неизбежна, что он ставит себя в распоряженіе военной власти и просит дать ему хоть опасное, – но нужное для арміи, – порученіе. Он был

первой ласточкой в истории добровольческого движения. Его вполне бескорыстная услуга была принята и он получил и исполнил важное поручение. Потом он сдѣлался начальником особой дружины, вошел в часть ген. Баратова, от котораго я устно и письменно (смотри Красную Книгу, составленную Гр. Чалхушяном) получил блестящие отзывы о военной дѣятельности Амазаспа. Андраника, – как только он приѣхал в Тифлис, – жаждали видѣть военные власти. Я его лично повел к ген. Мышлаевскому, помощнику намѣстника по военной части, – война с Турціей еще не началась, – и между ними происходила, над картой, бесѣда, – почти двух-часовая, – послѣ которой ген. Мышлаевский, – бывший начальник Генеральнаго штаба всеі Россіи, сказал мнѣ: „господин Андраник превосходно понимает положеніе фронта, оцупал жизненные пункты и знает прекрасно условия зимней кампаніи”. Так завязались сношенія. Армяне воспылали надеждами. Когда организація дѣла наладилась, еписк. Месроп, [...] и я были у намѣстника. Мы высказали ему положеніе дѣл, настроенія и ожиданія. Намѣстник ответил: Я всегда думал, что армяне отлично понимают роль Россіи в их судьбѣ. [Логика] жизни это доказала. Я покровительствую армянам. не как их друг, – а как вѣрный Россіи хороший русскій чиновник. Мы нужны друг другу. Я думаю, что самое лучшее, что турецкіе армяне должны получить послѣ нашей побѣды, – это Конституція на подобіе Либанской конституціи в Сиріи. Я так и написал Царю”. Затѣм я посѣтил начальника штаба Кавказской Арміи ген. Юденича, который считал участіе армянских добровольцев в Кавказской арміи очень ценным, – в качестве развѣдчиков, [...]ющих] обозы и для службы связи. Одни за другим вступали в дѣло Дро, Варган, Керри, Ишхан, – студенты бросали школу, гимназисты свои уроки, – но надо сказать, что шли почти исключительно люди из бѣдных семей, – народ, ремесленники, – буржуазія отсутствовала. Она давала деньги и кое-кто из купечества вносили свой личный опыт в дѣлѣ приготовления одежды для добровольцев. Воодушевленіе шло из чисто-народных слоев. Жертвы давали эти слои. Вскорѣ пришло письмо от Мин. Иностр. дѣл и Мин-предс. на имя намѣстника с обещаніем [...] проведеніем реформ для турецкіх армян. Намѣстник сообщил это письмо Католикосу и специальное лицо г. Г., которое везло в своем чемоданѣ это письмо, – по дорогѣ констатировало, что на ст. Алексадрополь чемодан у него был украден и письмо пропало вмѣстѣ с чемоданом. Я слышал лично от г. Г. рассказ, – но так и осталось невыясненным, кто это украл и что соблазнило

грабителей—письмо или скромное имущество агронома г. Г. Таким образом волна армянскаго порыва организовалась в строіную систему дружин. Русская власть Отвѣтила обѣщаніями реформ. Но войны ещё не было. Ее ждали. Русское Правительство ее не хотѣло. Оно услало лучшіе воіска на западный фронт, — но не от его воли зависѣл Кавказскій фронт. Санитарные обозы, техническіе части требовались на запад. Намѣстник был очень обезпокоен, — он мнѣ говорил, что его долг, помочь Западному фронту, — но обноженіе Кавказскаго фронта его волновало. Говорил я об этом и с ген. Мышлаевским, — и он настоічиво требовал укрѣпить Кавказ. Шел усиленный обмѣн телеграмм. Таким образом, — накапливалась живая энергія у армян, пробуждались общія надежды, — но это энергія и надежды были направлены на Турцію и армянскіе власти. Я отдавал всѣ свои часы послѣ обѣда „Національному бюро”. Всѣ армянскіе партіи слились около національнаго теченія, — и за одним столом на Лермонтовской улицѣ, — собирались дашнак-цаканы, кадеты, купцы, писатели, — в сосѣдней комнатѣ - хмбапеты, добровольцы. Кипѣла подготовительная работа. Мы сидѣли ежедневно до глубокой ночи. Споры касались техники дѣла, — около принципов спора не было. Всѣ верили. Всѣ хотѣли увеличить число дружин, заботились о лучших командирах. Эта была чисто національная струя. Другое теченіе, в котором я занимал, как Тифлисскаго городской голова, центральное мѣсто, — был нарождавшійся „Союз кавказских городов”, который в теченіе 1915-1916-1917 г.г. играл такую громадную роль в дѣлѣ помощи бѣженцам-армянам, [...] Кавказской арміи и помощи больным и раненым солдатам. Так как армяне внесли в дѣло „Союза городов” массу энергіи, труда и знаній, — позволяю себѣ сказать нѣсколько слов об этом союзѣ. Как только война началась с Германіей, в Россіи создалось совершенно новое, но естественное для Россіи движеніе: городскіе и земскіе дѣятели, по приглашенію Московскаго Городскаго Головы, съѣхались в Москвѣ, —образовали союзы городов и земств и предложили правительству свои услуги для леченія и помощи больным и раненым солдатам. Предложеніе было принято. Независимо от этого съѣзда по моему приглашенію в сентябрѣ собрались представители 44 городов Кавказа (в том числѣ города армянскіе— по населенію — Эривань, Карс, Александрополь, грузинскіи— Батум, Кутаис, Потти, со смешанным населеніем — Тифлис, Баку, - города Сѣвернаго Кавказа, горцев — Грозный, Майкоп, Владикавказ и проч.) и постановили создать „союз Кавказских городов”, избрали меня Главноуполномоченным этого

„союза” и председателем Главного Комитета. Власть нам немедленно выдала один милл. р (что тогда составляло 3 милл. фр.) и мы немедленно принялись за работу. Вперед скажу, что мы за 3 года создали заново лазареты на 32.000 кроватей, создали 5 санитарных караванов, которые мы посылали вглубь Турции, – и на питание солдат и бѣженцев истратили за 3 года 120 милл. р., – что по курсу составляло около 350 милл. франков. Как главный комитет, так и почти две трети служащих этого „союза” были кавказцы. В концѣ 1914 года „Кавказский союз” вошел в состав Всероссийскаго Союза и стал называться „Кавказским отдѣлом всероссийскаго союза городов”. За все время войны я был безсмысленно его председателем. Таким образом, – энергия армян влилась и в союз городов. Это была вторая струя. Всего служащих в союзе было 19.000 человек. Настроение в союзѣ было – за военную победу. В числѣ дѣятелей союза были Дро, Амо Оганджян, – впоследствии предс. Правит. Арменій; Ов. Каджазунни (тоже впоследствии Предс. Прав. Арменій), др. Бадалян, Рубен Микаелян, Карчикян (все будущіе Министры Арменій); среди служащих второго ранга встречались будущіе Министры Грузіи (как Карцивадзе), будущіе члены Парламентов, – этим я хочу показать, – что всякая энергия, всякая инициатива находила свое выражение или в добровольческом движеніи или в „Союзѣ городов”. Я, конечно, говорил, о легальных организаціях. Революціонная энергия выливалась в чисто-партийных организаціях. Если прибавить имя Сем. Врацяна, – (тоже будущ. Предс. правит-ва. Арменій), который работал в дружинах, – то мы увидим что все 4 министра - председателя до образования Республики Арменіи–несли подготовительную работу в предѣлах и в рядах Кавказских организацій военного времени. Необходимый опыт и навык для руководства большими массами людей набирался годами у будущих создателей и руководителей и работников Республики Арменіи. Будущіе дѣятели проходили одну из четырех школ или зараз двѣ или три из них: школу партии, школу армии или добровольческаго движенія, школу госуд. службы или союза городов и школу городского самоуправления. Остальные выходили из состава учительскаго персонала. Поэтому неправильно утверждение, – что совершенно неготовый элемент заполнил кадры администраціи Республики Арменіи– неправильно и то, что они не знали в большинствѣ армянскаго языка. Не знавших было меньшинство, и они были по необходимости в Арміи. Так как Русское Правительство не давало хода армянам на Кавказѣ и будущіе наши генералы (ген. Назарбеков, Ахвердов,

Силиков, Ханкаламов) вынуждены были по тридцати лѣт служить внѣ Кавказа. Прочіе же генералы знали язык (ген. Перумов, Оsepянец, Казаров и пр.). „Союз” имѣл комитеты в каждом из 44 городов. В слѣдующем году (1915) и 1916 г.г. „сѣзды городов” стали пріобрѣтать политический характер и на них я прѣдставлял всѣх, о которых речь будет впереди. Таким образом армяне имѣли один фронт, одну душу и одно направление – быть с союзниками и в их побѣдѣ видѣть торжество своих идеалов. В этой психологіи рождались первыя надежды армян. Эта психологія теперь подвергается жесткой и справедливой критикѣ. Но тогда ее никто не оспаривал, не охлаждал своими сомнѣніями. Настроение подымалось. Энергія накапливалась. Всѣ снова ждали первого раската грома. Первые его звуки [...лись] так много: в один октябрьскій день рано утром, около 7^и часов утра, ко мнѣ вбѣжал в кабинет __Яковъ Завріев, взволнованный – и сообщил, что по городу идут слухи, что турки вчера бомбардировали города лежащіе по Черному морю – Феодосію, Новороссійск,– и что слухи–глухіе, их надо провѣрять во Дворцѣ, в Штабѣ. Я немедленно прорапортовал в Штаб и „весьма” конфиденціально получил извѣстие, что слух–вѣрен, – но что объявленіе войны еще нѣт. Надо призвать населеніе к спокойствію–. Весь день мой кабинет был полон народом. Намѣстник непрерывно сносился с Петербургом. Войскам было приказано оставаться в казармах. В 12 ч. ночи меня пригласил к себѣ помощник намѣстника по гражданской части Петерсон и передал мнѣ карандашем написанную записку слѣд. содержания: „Городскому Головѣ Хатисову. Турки открыли против нас военные дѣйствія. Я приказал нашим войскам наступать по всѣм направлениям. Разверните вашу медицинскую дѣятельность. Граф Воронцов”. Я вернулся в городской Дом и созвал по телефону к себѣ своих сотрудников. Всю ночь мы обсуждали меропріятія по организаціи лазаретов в зданіях школ, гостиницах; обсуждали вопросы снабженія населенія продуктами; назначили на главной площади города молебень. С утра все занялись общей работой. Наши дружины шли с войсками. В тылу накопленная энергія развернулась. На молебень собралась десятитысячная толпа, – всѣ власти во главѣ с намѣстником, гласным, словом все, что могла дать столица Кавказа. С высоты [павильона], со знаменем Россіи в руках, – я произнес речь к народу, призывая его, „развернуть стальную пружину накопленной энергіи”. И пружина развернулась. Героіским маршем воіска перешли границу.

Дружины шли с ними. Были заняты Баязет, Алашкертская долина, [...], Кепри-Кей. Война разгорѣлась. Русскіе войска шли вперед. Турция отступала. Через три дня намѣстник пригласил меня к себѣ и сказал, что он очень доволен дружинами армян, настроением населенія Тифлиса и что день освобожденія армян приближается. Казалось, взаимное довѣріе росло. Получались блестящіе донесенія. Проходил Ноябрь. Начали привозить раненных. Через нѣсколько дней намѣстник вновь пригласил меня и сообщил, что Государь Николай II ѣдет в Тифлис и на Кавказский фронт. „Вот, скоро граф Воронцов, – отличный случай показать Русской центральной власти, что Кавказ не отстает от своих российских сограждан в дѣле организаци тыла и помощи фронта и показать истинные чувства Кавказского населенія. Я просил своих помощников - ген. Мышлаевского и гофмейстера Петерсона обсудить с Вами и предводителем Дворянства кн. Абхазы вопросы, связанные с пребываніем Царя в Тифлисѣ”. Вечером состоялось это совещаніе. Меня спросили могу ли я, как Городской Голова, стоящій близко к народу и знающій настроенія революціонных партій, – сказать, не опасно ли допускать к Государю близко народные массы и могу ли я в общем принять на себя ответственность за то, что организованные партіи не устроят покушенія на Царя? Чтобы характеризовать настроенія, я должен сказать, что без особых колебаний, я заявил, что насколько я понимаю общественное настроеніе, – нѣтъ никаких оснований бояться покушеній и лучше, если Царь будет среди народа. Так и сдѣлали. В теченіи четырех дней, во время поѣздок по городу, – по самым окраинам, при осмотре больниц, – все было вполне благополучно. Ни один политический дѣятель при этом не был задержан в видѣ предохранительной мѣры, – как это практиковалось в прежніе годы. Война создавала особую психологию и борьба с режимом не стояла на очереди ни у кого. Я сопровождал Царя при его посѣщеніях городских учреждений и давал разъясненія. Особенно врѣзалась мнѣ в память картина того, как я представил Царю армянскаго героя, революціоннаго дѣятеля, начальника дружины Дро. За недѣлю до пріѣзда Царя в Тифлис Дро был ранен около Баязета пулей в грудь. Его мы положили в особой комнатѣ в городской больницѣ имени Арамянца. Когда Царь осматривал больницу я, чтобы возвысить роль армянских дружинников в военных операціях, – предупредил его, что в особой комнате лежит тяжело раненный предводитель дружины, – Дро, – и спросил, желает ли Царь его видеть? Царь

выразил согласие. Мы вошли втроем: Царь и начальник штаба ген. Юденич и я. Генерал дал блестящую характеристику Дро, как военного таланта. Царь наклонился к Дро и спросил его: где Вы получили военное воспитание? Дро ответил: В революционной работе, Ваше Величество! Царь смутился. Но Дро, видимо, заметил, что Царь в смущении, добавил: „Наша работа касалась Турции”. Царь успокоился и прицепил к рубашке Дро георгиевский крест. В тот же день городское Управление устроило раут для встречи Царя, – было до 800 приглашенных. На этом рауте я представил Царю всех гласных Думы, – огромное большинство были армяне. Царь подробно спрашивал их о их службе, положении, – и как потом мне рассказывал гр. Воронцов, – Царь ему сказал, что он видит, что армяне много потрудились на разных поприщах для культурного и промышленного развития Края. Ночью огромная толпа около 20.000 чел. под предводительством префекта Абеяна подошла к Дворцу и просила меня ввести делегацию от народа к Царю. В делегации были кинто (продавцы фруктов) с огромными табахами яблок, уложенных пирамидой, желавших танцевать лезгинку перед царем во Дворце. Начальник охраны и свита Царя заволновались. Они испуганно смотрели на яблоки и спросили меня: уверен ли я, что под яблоками нет бомбы и что в яблоках нет взрывчатых веществ? Я опять взял на себя ответственность заявить, что яблоки невинного свойства. Человек сто из народа вошли во Дворец, протанцевали и все обошлось благополучно. Все это показывает, какое царило настроение. В то же время Католикос прибыл к Царю и просил подумать о будущем турецких армян. Он просил автономии для турецких армян. Царь ответил, что армян ожидает блестящее будущее. Князь Абхазы, предводитель Дворянства Грузии, тоже принимал Царя. Князь был очень умный и серьезный человек. Недавно он был расстрелян большевиками в Тифлисе (23 мая 1923 г.). Прием со стороны Грузии был больше сдержанный, – в нем участвовали гл. обр. дворяне и знать. После отъезда Царя на фронт, и возвращения его в Россию, –военное счастье изменило русской армии. В декабре под предводительством Энвера-паши три турецких корпуса перешли границу, захватили Ардаган, сделали обход и в Саракмыш собирались захватить в плен целую русскую армию. Грозилась страшная катастрофа. Как только в Тифлисе получилось известие о том, что турки взяли Ардаган и двигаются на Ахалкалаки и [М...] и оттуда угрожают Тифлису, – в Тифлисе создалась страшная паника. Все бросилось бежать на

сѣверный Кавказ. Здесь я узнал цену многим дѣтелям, я не хочу называть их, – они всѣ живы, – но при бѣгстве они бросили общественные учрежденія, огромные суммы на произвол судьбы. Помню, что ночью, в 1 ч. ночи меня пригласили в Штаб Кавказской Арміи и генерал-квартирмейстер ген. Веселовзоров, совершенно потеряв голову и в паникѣ, просил меня к утру собрать 10.000 добровольцев, а он их вооружит; другие 10.000 должны были рыть окопы вокруг Тифлиса. Я скептически отнесся к этим мѣрам, тѣм не менѣе созвал своих служащих ночью и приказал им собрать людей. К утру, однако, проект этот отложили, – и так как турок потом разбили, – то все успокоились.

Графа Воронцова, однако, его чиновники использовали. Они дали ему подписать приказ об эвакуаціи Тифлиса и, по русским законам, выдали всѣм жалованіе за 2 мѣс. для выѣзда из Тифлиса: это было выполнено в течение 2^x часов, – что дало казне убыток в милл. рублей золотом. Потом никто не выѣхал и денег никто не вернул: так в России тогда смотрели на казенные деньги. Намѣстника пугали и совѣтовали выѣхать. Он ночью послал своего сына в разведку. Тот выехал, приѣхал, успокоил отца и граф не двинулся с мѣста. Послѣ разгрома турок началась эпидемія сыпного тифа, которую турки принесли с собой. Турок и курдов сажали в вагоны, накладывали печати на вагоны и привозили в Тифлис, – и при мнѣ открывали вагоны, – и я лично видѣл, как из вагонов, где было набито 50 плѣнных, – вынимали по 10-12 трупов. Вѣсть об этом распространилась среди мусульман Тифлиса; они стали волноваться, – и чтобы их успокоить, вагоны провозились мимо Тифлиса по направленію в Сибирь. Вообще по отношенію к мусульманам в тот період принимались в Карской области суровые мѣры, так как выяснилось, что к приходу турок мусульмане радостно готовились. Татары таили в себѣ злобу против армян, – коих считали заодно с русскими. Жена графа Воронцова демонстративно принимала еп. Месропа, и была холодна с князем Абхазы, – на что он мнѣ неоднократно, как коллегѣ, жаловался, а представителю татар г. Ассадулаеву, – раз при мнѣ не подала руки. То, что случилось в 1915 году, – в 1917-1918 г. дало свои ростки и плоды в видѣ армяно-татарских войн и столкновеній. Я помню, как на засѣданіи комитета по помощи бѣженцам, г. Ассадулаев, представитель мусульманскаго Благотв. общ., просил муки для бѣженцев-татар. Графиня-председательница Комитета, резко заявила: „У татар нѣтъ бѣженцев, – а есть изменники “. И в мукѣ было отказано. Татары молчали, но копили ненависть и злобу. Так было в

тылу. Шли пожертвованія на армію, возились подарки на фронтъ. На фронтъ же войска заняли Муш, Ван, Битлис. В 1915 ^{году}, когда Ван был осажден и Арам геройски его защищал, – ко мнѣ пришел крестьянин и в его рубахѣ я нашел зашитой записку от Арама ко мнѣ, где просил помочь ему, упробить намѣстника сформировать движеніе на Ван. Я передал лично записку намѣстнику и она имѣла послѣдствіе его телеграмму, – спѣшитъ в Ван. Так проходил 1915-ый год. В Тифлисѣ уже рисовалась Турецкая Арменія, но уже освобожденная. Когда дружины и войска к концу 1915^{гола} захватили огромный район, у властей возникла мысль обратиться с воззваніем к армянам Турціи с обращеніем дать свободу армянским вилаетам. Я и [...] были приглашены к помощнику намѣстника для составленія воззванія. Я составил проект воззванія. Намѣстник его одобрил, но воззвание встретило возраженіе в чисто русско-національных кругах. Здѣсь намѣчали очень крутой поворот не в пользу армян и армянскаго вліянія. Чтобы понять этот поворот, надо вспомнить нѣкоторые событія из общероссийской жизни. Из писем царицы Александры Федоровны (2 тома, изданных в 1921-1922 г.г.) жены Николая II^о, видно, как подготавлилась лишеніе Великаго Князя Николая Николаевича званія Верховнаго Главнокомандующаго, увольненіе гр. Воронцова от должности намѣстника и принятіе Царем на себя должности Верховнаго Вождя Арміи. Царь боялся вліянія Николая Николаевича, его настраивал Распутин против Николая и вот Царь рѣшил удалить Николая. Но куда? И как? И вот решили сдѣлать его намѣстником Кавказа. Надо было удалить гр. Воронцова. И вот как это случилось: в сентябрь 1915го года помощник намѣстника г. Петерсон сообщил мнѣ, что граф желает меня видѣть. Он был болен, жил на дачѣ, в Боржомѣ. Я поѣхал туда. Вижу графа, одного, в кабинетѣ перед кучей исписанной бумаги. Здоровіе его было слабо, он был блѣден, кашлял. Графиня мнѣ сказала, что он писал цѣлую ночь. Граф поздоровался со мной и сказал: Десять лѣтъ я знаю Вас. Десять лѣтъ Вы откровенно высказывали мнѣ желанія народа и я дѣлал что мог. Я ухожу с поста намѣстника. Я любил Кавказ и довѣрял населенію. Я хочу, чтобы через Вас узнали впослѣдствіи, как это и почему случилось. Я Вам прочту письмо от Царя, которое мнѣ привез генерал Нахичеванский!”. Намѣстник прочел письмо, в котором Царь ему писал, что „высшіе интересы Россіи требует, чтобы он взял на себя высшее командованіе арміей. Но надо это сдѣлать так, чтобы вышло ловко и необходимо. Это может помочь сдѣлать лишь один Воронцов. Вы, писал Царь, служили моему дѣду, моему отцу.

Послужите Россіи и мнѣ. Освободите мѣсто намѣстника я это мѣсто дам Николаю Николаевичу”. Граф прочел мнѣ письмо и сказал: Я отвѣтил Царю. Я Вам прочту ответ. Ответ был глубоко продуманный и смѣлый. Граф Воронцов писал Царю, что он исполняет желаніе Царя, –но считает долгом сказать Царю, что Царя ведут к гибели его, его династіи и Россіи. Воронцов писал, что Россіи нужна свобода, что народ вырос из-под опеки, – и что не Распутин и администрація помогут царю,– а общество и народ. Царя Воронцов умолял дать довѣріе народу и истинную Конституцію”. Воронцов прочел письмо и сказал: Когда настанет момент, Вы можете опубликовать все, что вы сегодня слышали. Я уѣду, но скажу Николаю Николаевичу, чтобы он вам безусловно вѣрил. „Я уѣхал из Боржома. Когда уѣзжал, я узнал, что графиня, великая женщина, не пожелала видѣть хана Нахичеванскаго, не вышла к нему, а его адъютант, горец г. Чермоев,– который потом стал предсѣд. Правительства Горской Республики, рассказывал мнѣ, что Хану пришлось в тот день сильно пострадать от невниманія. Графиня сказала мнѣ: „Как это безтактно – прислать такое письмо с мусульманином”. Чтобы понять, как граф относился к Министрам Царя, я напомним, что когда я вернулся из Петербурга и рассказывал графу свои впечатленія от реакціоннаго Министра просвещенія Кассо, – граф сказал мнѣ: „Что и говорить. Это – разбойники с большой дороги”. Граф Воронцов уѣхал. Грузины демонстративно его игнорировали. Татары проводили холодно. Графа смѣнил новый намѣстник Николай Николаевич. Смѣнился помощник по военной части, – появился ген. Янушкевич, котораго потом убил арестовавший его большевик-солдат. По гражданской части был назначен ген. Орлов. С приѣздом новых властей и с завоеваніем турецкой Армении и с паденіем Эрзрума в срединѣ 1916го года начался поворот в отношении армян и Армянскаго вопроса в Турціи. Он начался не сразу. Весной 1916го года армяне это еще не чувствовали. Послѣ взятія Эрзерума городом был устроено молебствіе на гл. площади города. Было неимоверное количество народа. Присутствовал Великій Князь Николай. Армяне ликовали. Грузины воздерживались. Татары молчали. Когда русскіе войска заняли Эрзрум, Трапезунд, –то казалась, что армянскій вопрос в Турціи близится к полному разрѣшенію. Весной в Москвѣ состоялся съѣзд городских дѣятелей всей Россіи. Я был представителем Кавказских городов. В качествѣ такового я сдѣлал доклад о дѣятельности Кавказских городов по вопросу о призреніи раненных, – и [...] перешел к политическаго сторонѣ Кавказской жизни.

Основная моя мысль была о неразрывности России и Кавказа. Я говорил горячо и сильно. Председательствовал московский Городской Голова Челноков, пресудствовало до 800 человек. Моя рѣчь была встрѣчена оваціей. Всѣ встали. И как писала „Русское Слово” – зал дрожал от рукоплесканій. Аплодировали заявленію об отсутствіи сепаратизма у народов Кавказа. Всѣ газеты Москвы на другой день посветили статьи этой рѣчи. Я сдѣлал публичную лекцію на другой день и вновь тот же успѣх. Я сохранил цѣлый альбом статей из русских газет, гдѣ восторженно привѣтствовалась моя рѣчь. Московский Городской Голова поднес мнѣ серебряный кубок. С Кавказа роздалось сочувственное эхо: городскіе Думы Александрополя, Владикавказа, Эривани прислали мнѣ привѣтственные телеграммы. Так торжествовала идея – освобожденіе турецкой Арменіи и тѣсная спайка Кавказа с остальной Россіей. Меня пригласили читать эту рѣчь в разные города Россіи, – но я не мог это сдѣлать и вернулся в Тифлис к своим занятіям. Когда я вернулся, – это было лѣто 1916го года, – остро стоял вопрос об армянах-бѣженцах. Постоянные наступленія и отступленія русских войск заставляли несчастных жителей Вана, Алашкерта десятками тысяч уходить из Турціи и вновь итти туда. Стояла лѣтняя жара. Я поѣхал в Эривань. Начался тиф. Умирили сотнями. Некому было хоронить. Я пріѣхал в Эчміадзин. Я не забуду в жизни того, что и так видѣл. В роцѣ, около монастыря, около пруда было сосредоточено до 15.000 бѣженцев: всѣ почти больные, голые, – они валялись в своих испражненіях. Умирили, стонали. Среди врачей был будущей премьер Арменіи Амо Огаджанян. Некому было хоронить. За полтора мѣсяца умерло 8.000 человек от дизентеріи и холеры. А рядом спокойный величавый вѣчно-снѣжный Арарат словно думал свою думу. Так волна за волной приливались бѣженцы из Турціи. Каждое отступленіе влекло за собой десятки тысячи народа. К Русской границѣ, –еще не было термина–в Русской Арменіи, – шли и шли. Мы уже знали об ужасах рѣзни. В Европѣ шла ожесточенная война. На Кавказѣ набралось до 350.000 бѣженцев-армян из Турціи. Но к осени 1916 года уже, казалось, власть прочно установилась в вилайетах. Одновременно признаки недружественнаго отношенія росли. Вместо тѣх хваленых отзывов, кот. сыпались в 1914 и 1915 годах о дружинах, – начали раздаваться критическіе отзывы. Меня пригласили на совѣщаніе к ген. Янушкевичу, гдѣ присутствовало 8 генералов и они докладывали, что армяне-солдаты дезертируют, что они симулируют, что они нарочно простреливают себѣ ладонь. Были случаи

смертной казни за дезертирство. Поѣхала комиссія на фронт – еп. Месроп и [...] Тумаян. Настроение росло против дружин. Их подчинили общему командованию. Переименовали в стрѣлковые батальоны. Новых формирований не разрѣшили. Взяли у них ружья новых образцов и стали давать старые берданки. Уводили в тыл для переформирования. Всѣ эти свѣденія шли в народ и общество и вызывали сначала недоумение, потом раздражение и возмущение. Я ходил жаловаться намѣстнику, он сваливал на Ставку. Стали пренебрегать дружинами. Мое положение дѣлалось очень тяжелым: Национальное бюро перед меня заявило свой протест, а власти отмахивались. Параллельно во вновь установленном Гражданском Управлении завоеванных областей „под начальством ген. Пѣшкова игнорировали армянскіе интересы. Армян-бѣженцев не пускали обратно в свои родные земли. Начали требовать документы. Появились идеи о „фратском казачествѣ”, – т.е. о переселеніи 6.000 казачьих семей с Сѣвернаго Кавказа в Армению. Армяне возмущались. Вѣдь всѣ жертвы, потоки крови, всѣ ужасы дѣлались во имя Арменіи, – турецкой Арменіи, – а ее не только не дают коренному населенію, но хотят передать казакам. Вспомнили об „Арменіи без армян” кн. Лобанова - Ростовскаго. Настали мрачные дни. Я чувствовал, что русская власть идет куда-то в пропасть. Казалось, что в Центрѣ, в Москвѣ, в Петербургѣ идет вакханалія около престола. Я бы ушел далеко от своей темы, если бы стал описывать то, что происходили за эти до-революціонные дни, – когда армия оказалась без снарядов, без питанія; когда поѣзда пѣрестовали имѣть расписание, когда при Дворѣ появились ставленники Распутина, –этого развѣнчаннаго царя Россіи; когда всѣ поняли, что Россія идет к гибели. Тогда на Кавказѣ, – началось явное гонение на все не-русское; армян стали избѣгать; – к гонению чисто національному прибавилось стѣснение общерусское, общее гражданское. Министры летѣли со своих мѣст. Россія задыхалась от произвола властей; вакханалія взяток достигла неимоверных прѣделов. На улицах Тифлиса бабы дѣлали бунты, громили магазины: власти, чтобы отвлечь от себя вниманіе, –натравливали толпу на интеллигенцію и купечество. Как городской голова я обращал вниманіе властей, просил унять уличный бунт, –но ясно видѣл, что власти с толпой. Наступили мрачные дни. В такой обстановкѣ вновь в Москвѣ был созван съѣзд городских дѣятелей. Это было начало декабря 1916го года. Я поѣхал на съѣзд. Съѣзды шли за съѣздами. Всѣ требовали одного: отвѣтственнаго министерства. Казалось – в этом спасение Россіи. Наш съѣзд собрали в домѣ кн. Долгорукова. Но как

только предсѣдатель начал рѣчь, вошла полиція и солдаты; съѣзд закрыли и нас разогнали. Это было в 3 часа дня. Меня попросили в 11 ч. вечера приѣхать на квартиру князя Львова, предсѣдателя всероссійскаго союза земель. Меня пригласили, как представителя городов Кавказа. Я приѣхал. У князя Львова собрались: московский Город. Голова и Предсѣд. Всероссійскаго союза городов Михаил Челноков; бывший министр торговли Федоров; помощник Челнокова – Кишкин и будущий московский городской Голова Астров. Обсуждали положеніе дѣл. Совѣщаніе длилось почти всю ночь. Кн. Львов сообщил, что на фронте – ужас. Армія понимает, что она наканунѣ краха, голода и без снарядов. Многіе части требуют удаленія Царя. Присылают гонцов. Были названы части. При Дворѣ – недовольство. 16 великих князей требуют удаленія Распутина. Они подали Царю записку. В Думѣ требуют удаленія Министров. Все чувствуют необходимость смѣны формы правленія, – корня всѣх зол. „Отвѣтственное правительство”, – вот спасеніе. К утру и за день всѣ члены съѣзда дали свое согласіе на назначеніе кн. Львова предсѣдателем Совета Министров, если будет создано отвѣтственное Министерство. Хотѣли организовать дворцовый переворот. Мнѣ было поручено узнать лично отношеніе Велик. Князя Николая Николаевича к этому перевороту и согласен ли он принять Корону Царя, – если совершится переворот. Еще не настало время для полного разсказа об этих разговорах, – но скажу лишь, что Вел. Князь воздержался от дачи согласія дѣйствовать активно. Я из Москвы поехал в Петербург, гдѣ видѣл Чхеидзѣ, – грузина-соціал демократа, члена Парламента и будущаго предсѣдателя Всероссійскаго Совѣта Рабочих депутатов, а потом предсѣдателя Учредительнаго Собранія Грузіи. Я с ним говорил о возможности Революціи. Он ее отрицал. Он даже просил меня передать меньшевикам Грузіи, что революція в Россіи – очень далека. Но она вспыхнула через 2 мѣсяца и Чхеидзе занял в ней центральное мѣсто. Я видѣлся с Милоковым, – будущим Мин. Ин. Дѣл Россіи, – он считал, что Россія идет к пропасти. В тѣ дни убили Распутина. Я был на улицѣ, когда узнали о его убійствѣ. Чувство облегченія у всѣх вырвалось. Люди поздравляли друг друга. Я вернулся в концѣ декабря в Тифлис. Бѣженцы вовсе не допускались уже в Турецкую Арменію. Раздраженіе у армян было полное. Бѣженцы шли на Сѣверный Кавказ, наполнили деревни и города Эриванской губерніи. Мука приходила нерегулярно. Я лично ѣздил на вокзал; ежедневно добивался вагонов, – но все шло к упадку, – не было порядку, не было власти. Армяне на Кавказѣ

группировались возле „Национального бюро”, – оно старалось поддерживать настроение, – но удавалось это плохо. Пришел январь 1917го года. Все эти настроения сгущались. Февраль нас нес к еще худшим мыслям. 27го февраля я сидел в своем кабинете, в Тифлиском Городском Управлении. Звучит телефонный звонок. Беру трубку и слышу: „Говорит Великий Князь. Прошу Вас немедленно приехать во Дворец”. Еду. Меня немедленно проводят к Великому Князю. Он запер двери и сказал: „В Петербург революция. Мы сообщили сейчас по прямому проводу. Я всегда стоял за необходимость перемен. Прошу Вас иметь это в виду и прошу Вас объехать казармы”. Скажу коротко, что Революция снесла монархию и надежды, что Либеральный Великий Князь сможет создать конституционную монархию, не оправдались. Великий Князь просил меня привезти к нему предводителей Революционных партий для беседы. Я привез четырех главных революционных деятелей. Произошел разговор, из которого было ясно, что Великий Князь хочет влить движение в законные рамки. Удивительное дело! Ровно 12 лет назад, когда в 1905^м году, – в дни первой Революции, – власть зашаталась, – по просьбе наместника гр. Воронцова я привез к нему двух видных деятелей Революции – одного г. Р. – грузина меньшевика, другого – дашнакцакана г. С., – и наместник выдал им 500 рублей для защиты населения города от зверств татар, – и при этом просил, чтобы революционные партии и охраняли его дворец. Видно история повторяется вновь падение монархии и отъезда Великого Князя создалась – временная власть на Кавказе, – триумvirат: Жардания – Хатисян – Попов. Это была характерная коалиция: Жардания - меньшевик – от демократии; Хатисян – от городского населения; Попов – офицер от армии. Мы приняли власть, упавшую из руки наместника. Но судьба моя могла решиться иначе: за две недели до революции помощник наместника, пригласил меня и сказал, что Царь видимо узнал о заседании у кн. Львова и до слуха Великого Князя дошло, что его предполагали перевести наместником на Дальний Восток, во Владивосток, – а меня, городского голову, – выслать из Кавказа. Пока шли приготовления к этим распоряжениям – вспыхнула Революция. До революции приезжали на Кавказ, – да два-три месяца Гучков, – будущий военный министр; Керенский – будущий диктатор России, – и все они в беседах со мной указывали на величайшую важность Кавказа, как базы для снабжения России топливом и здоровым духом сопротивления врагу. Так закончилась Монархия. Когда Великий Князь должен был уехать, чтобы вновь принять командование –

Русской Арміей, – он просил меня, как члена тріумвирата, обеспечить ему свободный выѣзд из Тифлиса. Мы ему гарантировали выѣзд. Я простился со всей его семьей, – они собрались всѣ в залѣ Дворца, – в 5 час. утра, незаметно для населения, – уѣхали; это было в первой половинѣ марта. С ним уѣхали его помощники, свита. Дворец опустѣл. Мы вошли во Дворец, прошли по всѣм комнатам и тут сказала удивительная корректность кавказскаго населенія. Во всем городѣ был идеальный порядок. Я назначил полиціемейстером

города члена Управы Атабекяна. Город и весь край принял новую власть тихо и спокойно. Я объѣхал всѣ казармы. Вездѣ объявил о совершенных перемѣнах. Солдаты нас привѣствовали восторженно. Была весна революціи. Перед Городским Домом дефилировали войска. Я выходил ко всѣм войскам, всѣм говорил рѣчи. По всѣм городам мы разослали телеграммы, что надо составлять комитеты и принимать власть от старых чиновников. Вездѣ власть безропотно вручалась избранникам народа. В Петербургѣ осуществилось наше предположеніе – кн. Львов сдѣлался премьер-министром. Начали создаваться демократическіе законы. Дума рушилась. Заговорили об Учредительном Собраніи. На Кавказѣ все продолжало быть спокойным. Вновь завоеванный край– Турецкая Армения – держалась крепко, но дух Революціи конечно сразу освѣжил атмосферу. Опять національные стремленія начали оживать. В Управленіе на Турецком фронтѣ стали вливаться армяне – Яков Завріев, мой брат Георгій, – в глубь забирались дѣятели Союза Городов, дѣятели партіи. Забил новый дух. Проснулись новые мысли. Но не было сепаратизма. Ожидали власть из центра.

Глава III-я.
Временное правительство и армяне
(март-ноябрь 1917 г.)

Весной 1917го года приехали в Тифлис назначенные от Временного Правительства Члены „Особого Закавказского Комитета“, – или как его называли „ОЗаком“. Он был встречен восторженно. Представителем его был Кадетский Член Думы – казак В.А. Харламов. Членами были армянин М.И. Пападжанян, грузин – А.Н. Чхекели и татарин – Джафаров. Уже в этом составе впервые появился национальный признак: это распряжение уже словно предугадало существование на Кавказе различных национальных интересов. Власть сама дала канву для вышивания национальных узоров. С другой стороны в народах Кавказа тоже зашевелились новые чувства, – еще очень смутно и глухо, – по явственно для вождей. Созывались национальные съезды. Был созван национальный армянский съезд в сентябре 1917го года, уже при правительстве Керенского, сменившего кн. Львова, который уже оказался правым для дела Революции. История этого времени уже описана в книгах И.Н. Милукова „К истории русской Революции“. Параллельно начались выборы в городское общественное управление по системе всеобщих выборов. И тут проснулись в широких слоях населения национальные чувства. Таким образом новая струя – национальная сразу выбилась на поверхность. Особенно в армянских кругах подъем национального чувства был подогрет побдами русского оружия – при участии армянских дружин. В этом отношении 1916-ый год дал богатую пищу: великий князь Николай Николаевич, Главно командующий Кавказскими фронтами, ген. Юденич, командующий войсками, – одержали ряд побед, – по мнению армянского народа приближавших день осуществления, армянских чаяний. Англо-французский флот блокировал [...] берега Средиземного моря, защищал Суэцкий канал, британская армия – подымалась к Багдаду, – а русская армия, в лютую зиму, – 16 февр. 1916 г. взяла Эрзрум, а 18 апр. – Трапезунд, Ван, Муш, Битлис и угрожала Диарбекиру и Мосулу. В это же время экспедиционный корпус ген. Баратова двигался к югу на Багдад, чтобы подать помощь генералу Таунсенду и соединился, в Кутель Амаза. Но ген. Таунсенд сдался в плен туркам. Баратов повернул назад, – но после того, как 19-го марта 1917 года ген. Мад занял Багдад, русские вновь двинулись на Багдад, – 8го марта они разбили турок около Хамадана. 17го у [Ки...да] и занял Ханекен. В конце марта

передовые отряды кавалеріи отряда ген. Баратова вошли в связь с авангардом англичан. Линія связи установилась: от Кавказа до Персидскаго залива. Как раз в это время, когда настроение на Востокѣ подымалось под влияніем этих побѣд – разыгралась русская революція марта 1917го года. „Союз городов” оказывал русской арміи значительную помощь. Я получил от ген. Юденича, – послѣ взятія Эрзрума, – и от ген. Баратова, – при его продвиженіи на Багдад, – благодарственные телеграммы за ту помощь, которую органы „Союза городов” оказывали солдатам. Помощь эта была одинакова сильна: на плато Эрзрума, в февралѣ, когда при страшном морозѣ, сотнями замерзали солдаты, – и в Персіи, – при страшной жарѣ, когда люди гибли от тифа и маляріи. Солдаты несли большіе потери, – не столько от боев, сколько от мороза и жары, смотря по характеру фронта. Взятие Эрзрума произошло при героических усиліях солдат: на плечах они переносили дальнобойные орудія, подымая на 10.000 футовые горы, – и самоотвержено переходили ледяные рѣчки. Я был лично вблизи фронта и видѣл эти героические подвиги. Рядом с ними по другим путям нередко казаки подбирали на дорогах братских армянских дѣтей, и отогрев их, приносили на этапы и передавали дѣтятелям благотворительнаго армянскаго общества и союза городов. Послѣ завоеванія всѣх этих областей „Союз городов” весьма широко раскинул свою дѣятельность: в 1916^{году} и за зиму 1916-1917 г. и в течение 1917го года 19.000 служащих союза городов, – начиная от госпиталей в тылу и до питательных пунктов и лазаретов в Урміи, Ванѣ, Мушѣ и Эрзрумѣ десятками тысяч кормили, лечили и давали пріют армянам бѣженцам. Это было начало организациі армянскаго самоуправления в армянских вилаетах. Дѣтелями „союза городов” были сотни самоотверженной армянской молодежи из народа, из его трудовых слоев. Среди работников были Рубен Тер-Минасян, впоследствии военный министр Арменіи, доктор Бабалян, впоследствии министр призренія, Костя Амбарцумян, – послѣ убитый турками, – Дро, Маркарян, Мандинян, Егиазарян (женщина, жена Вагана Папазяна), масса дашнакцаканской молодежи, много грузин и немного русских. Я выѣзжал, – но не часто, на мѣста работы, так как работа в Тифлисѣ задерживала меня. Я одновременно был Городской головой, председателем Союза городов и председателем «Національнаго Бюро». Такая роль союза городов вызывала в свою очередь озлобление русских націоналистически-настроенных кругов. Началась травля „союза городов”. С одной стороны его подозревали в революціонности с обще русской точки зрѣнія, – с другой стороны его обвиняли в спеціальном

армянском направленіи. Пошли доносы стѣсненія. В результате была назначена ревизія ген. Воронова, с цѣлью скомпрометировать армянских дѣятелей. С одной стороны подвергали стѣсненію армянские дружины; с другой стороны хотѣли сократить работу союза городов. Видя эти теченія, я лично доложил Великому князю наши огорченія, – Великий Князь имѣл вокруг себя враждебную для армян свиту и генералов – ген. Янушкевич, ген. Вольский, начальник полиціи Здановский, ген. Пешков – ген. губ. завоеванных областей, – ген. Болховитинов, – дежурный генерал, ген. Ляхов, – губернатор Батума, – все были люди теоріи „Россіи нужна Арменія без армян”. Я бесѣдовал со всѣми этими мирами. Съѣздил в Батум, в Эривань, в Елизаветополь, участвовал в засѣданіях, – и вездѣ чувствовал, когда росла стена между нами и властями. Великий князь назначил Ревизію в лицѣ ген. Воронова, – которая оказалась в нашу пользу. Она позволила оттянуть время. За это время мы начали сооружать суда на озерѣ Урмія и Ван. Уже ходили наши баржи. Установились сношенія между Ваном, Эрзрумом и Тифлисом. Все это налаживалось, однако, при очень сложных политических взаимоотношеніях. Но послѣ мартовской Революіи картина стала измѣняться в смысле ином; и в области „союза городов” и проявляться національныѣ стремленія. До марта 1917 ^{года} была правительственная чисто русско-националистическая агитация, – но внутри союза было все прочно и тихо: шла работа в одном направленіи. Но и здѣсь появился національный, даже больше того! – националистический дух; таким образом зародились тенденція в районах Батума усилить грузинскій элемент служащих; в районах Баку – татарский. За нѣкоторые районы начинался спор, – это именно в направленіи Карса – Ардагана – Ольты: спорили армяне, грузины и татары за вліяніе. Взаимнаго довѣрія не было. Таким образом к лѣту 1917го года и в отношеніи Управленія Кавказом – появилась національная тенденція, выразившаяся в составѣ особаго Кавказскаго Комитета, – и в отношеніи союза городов, – и в отношеніи національных съѣздов. Шовинизм начиналъ открыто подымать голову, – не было уже властной руки, сглаживавшей силой таившіеся разногласія. Не было и солидарности и у взявшей власть демократіи. Начинаясь внутренний, глубокий разлад при внѣшнем сдержанном благополучіи, особенно в отношеніи администраціи Вана, Эрзрума и Муша (влиятельные мусульманы) татары стали добиваться своего участія. Влиятельные мусульмане др. Султанов, Вехилов, Хан-Хойский стали произносить вызывающіе рѣчи во Дворцѣ и мало по малу Дворец стал очагом интриг. Хотя послѣ

революції стали усилено очищати ряди оставших чиновников и военных от вредных интреганов и реакціонеров, но многіе остались на мѣстах и разжигали рознь, думая этим ослабить революціонные ряды, силу демократіи и единство кавказских народов. Роль этой части русской администраціи всегда была сильна и глубоко отрицательна на Кавказѣ: часто они даже играли двуличную роль. То заигрывали с армянами, то с грузинами, то с татарами. Среди них выдѣлялся „друг татар” елизаветопольскій губернатор Ковалев, оказавшійся вмѣстѣ с татарами и преслѣдовавший армян; „друг армян” Карскій губернатор Подгурскій, – враг татар, – ген. Ляхов, батумскій губернатор противник спеціально аджарцев и т.д. – Болѣе других был ровен бывшій двадцать лѣтъ Эриванским губернатором граф Тизенгаузен. Всѣх этих людей Революція смѣла, но остались зерна, ими посѣяннаго. Чтобы показать, как они иногда способны были играть на разные фронта, надо вспомнить извѣстную переписку между намѣстником гр. Воронцовым – с одной стороны, – и еп. Месропом, г. Арзуманяном и мной – с другой и мной и ген. Николаевым, начальником русских войск в Ванѣ. Между прочим подробно останавливается на этом Гр. Чалхушян в своей книгѣ „Zelivregouge (Pariz-1919 г.)”, гдѣ напечатаны и всѣ относящіяся к этой переписке документы: Летом 1915 г. я получил от генер. Болховитинова письмо, гдѣ он пишет, что ген. Николаев сообщает из Вана, что „армяне добровольцы стрѣляют в русскіѣ войска и потому там учрежден военно-полевой суд”. 9го іюля я, еп. Месроп и Аругюнян сообщаем об этом гр. Воронцову, протестуем и приводим письмо от генерала Николаева, написанное мнѣ в ответ на мой запрос в виду письма генер. Болховитинова. Ген. Николаев мнѣ пишет: „В ответ на Ваше письмо от 5 іюня я сообщаю, что вот уже два мѣсяца три армянскіе дружины дѣйствуют в моем отрядѣ и я могу засвидетельствовать, что кромѣ отдѣльных печальных случаев недисциплинированного поведенія, – я не имѣл основанія обвинить в общем дружины. [Ген.] А. Николаев в то же время мы сообщаем намѣстнику, что не смотря на письма от генеральнаго штаба от 18 марта 1916 г., написаннаго мнѣ генералом Яковлевым, что „всѣ подвиги успѣхи армянских дружин будут описаны в военных реляціях!” – о дружинах ничего не пишут. Напротив мы сообщаем, что военно полевой суд присудил к казнѣ и был казнен армянин солдат за стрѣльбу в курдов в Бегринала на том основаніи, будто с этими курдами были и казаки. „На это наше письмо намѣстник Воронцов отвѣтил письмом от 19 іюля, гдѣ он пишет, что „по поводу двойственности донесенія и письма к г. Хатисову ге-

нерала Николаева он приказал произвести расслѣдованіе”, – а что „нѣтъ сообщенія о боевых успѣхах армянских дружин потому что приказом главнокомандующаго запрещено называть имена тех частей войск, которые отличились, кромѣ случаев особаго исключительнаго характера”. Такие случаи ясно показывают, как в нѣдрах арміи и штаба гнѣздилась интрига против армянских дружин. Тоже отмѣчал Арам, – в качествѣ Губернатора Вана. Играла тут роль и то обстоятельство, что среди русскаго чиновничества были сторонники ориентаціи на курдов, – кік на сильной мѣстный элемент в Турціи, – на турок – татар, как на сильный элемент на Кавказѣ. Эти чиновники поджигали кавказских татарских дѣятелей и оттуда шла уже разжигающаяся агитация в массах. Не то ли было в 1905 году, в Баку, – гдѣ губернатор кн. Накашидзе собрал мѣстных татар и рисовал перед ними полезности армянскаго погрома? Не то ли было в Елизаветополѣ, гдѣ русскіе чиновники грабили армянскіе лавки послѣ погрома? Я сам много слышал в Елизаветополѣ от русских солдат в ответ на мой вопрос: почему они не стрѣляют в татар, когда они поджигают дома армян и убивают армян?”, – они мнѣ отвечали. „Нам же приказано“. Я об этом тогда же писал в газетах и лично рассказал намѣстнику. За свою десятилѣтнюю практику я могу привести безчисленный ряд примѣров, когда чиновники, из разных соображеній, – разжигали національные страсти между народами Кавказа. Много раз подымался вопрос о роли графа Воронцова в установленіи національной розни на Кавказѣ. Его временное покровительство армянам, особенное вниманіе его жены, усиленная помощь бѣженцам, – с одной стороны, – и продолжительность армяно-татарских погромов и бездѣятельности войск и полиции, когда армяне страдали, – интриговали многих. Я много много раз бесѣдовал с графом об этих явленіях и мое личное впечатлѣніе, что граф во всѣх этих случаях стоял, на русской, государственной точкѣ, как он ее понимал. Раз армяне были заинтересованы в успехах русскаго оружія, – он покровительствовал дружинам, бѣженцам, армянской буржуазіи. Раз революціонная партія не замышляла в данный момент против власти, – он старался быть в ладу с партіями. Раз погромы ослабляли силу оппозиціи и революціи, он не препятствовал погромам. И все это сглаживалось его личной обаятельностью, глубоким умом и наблюдательностью. Но люди меньшаго колибра обнаруживали свои интриги сразу и дѣйствовали грубее. Но когда в весну 1916 года в Лондонѣ и Петербургѣ уже состоялось соглашеніе о раздѣленіи сфер вліянія в Турціи, – и „Эрзрум, Ван, Битлис и Трапезунда попали в сферу

влияния России”, – антиармянское настроение стало уже государственной политикой. Известен доклад ген. Юденича, где он (доклад 5 апр. 1915 г.) прямо рекомендует „в районы Алашкерта, [Д...а] и Баязета заселить казаками с Дона и Кубани”. Граф Воронцов этот доклад утвердил, – что было величайшим секретом в свое время. Правда все это говорили и делали люди реакционной власти. Но в Думе лидер кадетов Милунов в речи, произнесенной в марте 1916 года протестовал против этих руссофицирующих тенденций. Мы старались усилить эти симпатизирующие нам голоса. Мы пригласили Милукова в Тифлис и Баку читать лекции по армянскому вопросу. Я лично организовал эти лекции. Но в Баку татары устроили ему демонстрацию, в Тифлисе разрешение на лекцию дали с затруднениями. Таким образом мы, армяне, – давали все жертвы, надеялись, – а действительно шаг за шагом завоевывали свои права и отстаивали свои взгляды. Вот в таких условиях кавказские народы при Временном Правительстве сначала под председательством кн. Львова, а затем Керенского, – должны были устраивать совместную жизнь. Эти народы получали свободу без всякого предварительного взаимного уговора; возбужденные властями, – не договорившиеся между собой и часто с противоположными интересами и всегда противоположными идеями и способами достижения своих идеалов, – одни мечтали о помощи – немцев, другие – турок, третьи – allies, четвертые России всякого режима. В этом хаосе мыслей, подлостей и симпатий надо искать главную причину всех постигших Кавказ несчастий за последние годы. Еще на днях один из умных грузинских деятелей Чхенкели мне говорил: „Как многое, еще недавно мне казавшееся важным, – та или иная граница, та или иная пощечина, мне сегодня представляется пустым и как многое мы это потеряли от наших вечных споров из-за мелочей.”

Это совершенно верно. Как читатель дальше увидит, никакая общая нужда и никакая, – даже самая страшная опасность, не соединяла искренно Кавказские народы. Но все трудные минуты они были не только не вместе, – но даже друг против друга. Духа соглашений и уступчивости не было вовсе. Все были максималисты. Вот с такой психологией масс начал летом работать Кавказский Особый Комитет. Он не смог спаять Кавказских народов. Армяне шли в кабинет Пападжаняна, грузины Чхенкели, татары – к Джафарову и бывшему председателю Харламову все были чужды. Я помню, как Харламов говорил мне: Что мне делать? Я не могу ни по одному вопросу согласовать мой Комитет. Все тянут в разные стороны. За каждым стоит

особый народ с особыми требованиями“. За это время впервые начались активные армяно-татарские столкновения и членам Комитета пришлось выезжать в Эриванскую губернию успокаивать население. Так было с правительственным органом в центре Управления. В городских самоуправлениях всего Кавказа шла работа по подготовке выборов в городские Думы: впервые применяли принцип всеобщего, тайного и прямого голосования. Но все это было лишь по виду. Народ разделился на сторонников партий, – а партии шли хотя под партийными знаменами, – но партии были одновременно национальными: меньшевики – грузины; дашнакцаканы – армяне; мусаватисты – татары. Выборами. В Тифлисе руководил я. Большинство получили меньшевики – грузины, русские и армяне. Это большинство выдвинуло на должность городского головы пристов. Элиаву. Я оставил должность Тифлисскаго Городского Головы. Но почти немедленно я был избран, в августе 1917го года городским Головой гор. Александрополя. Эти выборы были многозначительны для армян. Тифлиский городской голова переезжает в Александрополь, – город с 40.000 населения после Тифлиса с его 400.000 населением. Характерна была телеграмма, – и пророческая, – по которой меня пригласили на должность в Александрополь. Мне телеграфировали: „Вы, как сказочный герой, вступив ногой на родную почву, сразу почувствуете себя сильным и поведете новую эру в развитии нашего народа.“ И действительно спустя шесть месяцев александропольский городской голова сделался Министром Иностранных дел независимой Армянской Республики. Я переехал в Александрополь в начале сентября 1917го года, после семнадцатилетней работе в Тифлисе. За мои 17 лет в Тифлисе, – мне к тому времени было 43 года, – я уже имел конечно массу прочных связей с грузинами, с Грузией, – что в будущем мне очень облегчило иметь с ними дело, как с правителями соседнего государства. В Тифлисе я сохранил квартиру и часто ездил в Тифлис. В Александрополь меня ждала торжественная встреча. Моими коллегами были Ваган Навасардян, будущий член Парламента и постоянная мне оппозиция, и Александр Шарафян, будущий товарищ Министра продовольствия и помощник Арама. Мы горячо взялись за дело. В Думе у нас были хорошие деятели и агитаторы вроде дашнакцаканов Арш. Казаряна и [...] Тергеряна, председателя Думы Овакима Будагяна и ряда представителей простого класса, милого меньшевика Асрибекова, вскоре убитого татарами, и большевика Гарибджаняна, потом расстрелянного в 1920 году революционным судом правит-ва Армении. Был и единственный представитель

кадетов – Агабабян. Таким образом, в Армении, в Александрополь впервые намѣтились партии, которым суждено было сыграть крупную роль в истории Армении. Одновременно, в сентябрь в Тифлисе собрался всероссийский съезд армян. На нем обсуждали положение, избрали Национальный Совет, – под председательством Аветиса Агароняна, будущего председателя Делегации Респ. Армении в Париже. Съезд выразил доверие Правительству Керенского. Одновременно я был избран в гласные Тифлисской Городской Думы и сохранил место в Союзе городов. Но уже с осени 1917го года национальный момент сильно прорвался. В Эриване городским головой был Смбат Хачатурян, будущий член армянского Парламента. Я считаю, что именно в осень 1917го года, хотя не было произнесено слов об Армении, о республике, – но уже в воздухе начались носиться новые понятия и новые идеи, – заговорили впервые о реальной возможности иметь национальную территорию. Я еще вернусь к этому вопросу, но теперь же отмечу, что в этом направлении теоретически много работал ныне покойный Шахатуни, мой брат Георгий, а практически – в Эривани Дро и Арам. По немногу взоры армянской интеллигенции из Тифлиса и Баку стали обращаться в сторону Эривани. Это давно предвидел мой старший брат Константин, который основал в Баку еще до войны „Культурный союз“. в задачи которого входили: покупка земель в Эриванской Губернии, орошение их; открытие там среднетехнических школ; привлечение туда интеллигентной молодежи и даже им был заложен в Эривани фундамент для памятника Хачатура Абовьяна. Он меня в свое время часто упрекал, что я свои силы и энергию трачу на украшение Тифлиса и привлекаю туда крупные армянские пожертвования. Я теперь вижу, что мой брат был прав и многое предвидѣл, что для нас было в свое время еще неясно и непонятно, – а именно, что в Эривани будет заложено политическое освобождение армян. Как видит читатель постепенно осенью стали возникать уже оформленные национальные ручки. Они организовались около „Национальных Советов“. Таким образом, – существовавшее во время войны „Национальное бюро“, организовавшее добровольческое движение и защищавшее идею организации армянских вилаетов уступил место и „Национальному совету“, – уже избранному всеми армянами России. Первым его делом было создать армянский корпус под командой генерала Назарбекова. Француз капитан Пуадебар, один из лучших знатоков новейшей истории Армении и армян, – он-же иезуитский монах и предводитель Франции в Армении, – издал ряд книг по истории Кавказа, Персии и Армении за период 1917-1923 года и там читатели

найдут много данных за истекшее время. Я лично дал Пуадебару массу свѣдѣній и фактов, – и потому здѣсь не буду повторяться. В Россіи это время развивалась большевистская агитація. В іюлѣ 1917го была первая попытка революціи, но она была подавлена правительством. Было Корниловское движеніе, направленное против большевизма, – оно было раздавлено правительством Керенскаго. Я его и сегодня не считаю антиреволюціонным. Тогда всѣ так были ослѣплены Временным Правительством Керенскаго, что считалось неприличным даже входить в обсуждение побуждений ген. Корнилова. Были брошены в армію и народ лозунг: „мир без аннексій и контрибуцій”. Этот лозунг ослабил энергію в массах. Ради чего драться, если все вернется на свое мѣсто? Ради чего проливать кровь, если нѣтъ врага? Армяне очень волновались, думая, что Россія так. образом бросит завоеванные области в Турціи. Именно эти лозунги начали разлагать армію. Был сентябрь. По улицам открыто шла большевистская агитація. Она играла на самых простых чувствах. Агитаторы показывали бѣднякам дома и говорили: „Вот в этом отличном доме живет два человекѣ, и вы, – пролетаріи, – живете десять человекѣ в одной комнатѣ. Это несправедливо Большевизм это уничтожит”. Это дѣйствовало на толпу, В армію был брошен лозунг: „домой” ! И солдаты понимали. Они стали оставлять ряды и шли домой. „Вся земля народу!” – говорили крестьянам. И большевизм завоевывал почву. Эти всѣ лозунги в корнѣ губили возможности сохранить Турецкую Арменію силами русской арміи. „Національный Армянский Совѣт” обратился к Керенскому дать возможность всѣм армянам-солдатам Западнаго фронта -идти на Кавказ и создать специальный армянский корпус. Керенский медлил. Корпус набирался в Тифлисѣ. Я в это время получил телеграмму выѣхать в Могилев в Ставку Верховнаго Главнокомандующаго Россійской Арміей, чтобы имѣть совѣщаніе по поводу „союза городов” на Кавказѣ, – а также на съѣзд в Москву и в Петербург. Я выѣхал из Александрополя в началѣ октября и пріѣхал в Москву. Съѣзд „союза городов” носил новый характер. Вмѣсто старых дѣятелей, которых я знал в 1916 году, я увидѣл новых лиц, – избранных всеобщим голосованіем. Царила партія социалистом-революціонеров. Их было большинство. Попадались отдѣльные большевики, – во главѣ с ними извѣстный большевик, – городской Голова г. Царицына-Минин. Они были очень заносчивы, но над ними смѣялись. Вообще с осени 1917го года можно было видѣть большевиков повсюду: они энергично стали у дѣла своей пропаганды и вѣрили своему дѣлу. Я помню, что когда я выѣзжал из Тифлиса в Вла-

диавказ на автомобилѣ, со мной ѣхал др. Орахелашвили, – большевик, сегодняшний Предсѣдатель грузинскаго большевистскаго правительства. Он вѣрил, что мѣсяца отдѣляют большевиков от власти. У меня служил Назаретян – известный армянский большевик, – его самоувѣренное лицо сейчас предо мной. Но он много работал. Но больше всѣх я помню Степана Шаумяна, идейнаго большевика и отличнаго человѣка. Он вѣрил своим идеям, он жилъ для них. Еще в 1905 ^{году} он, я и Ерзинкян, нынѣшній Министр в Арменіи земледѣлія и Спандарян, умершій послѣ ссылки – неоднократно бывали в составах третейских судов и я помню, что у Шаумяна справедливость была единственным мѣрилом оцѣнки фактов. Шаумян был в 1918 убит. Я вспоминаю еще ряд лиц из того же лагеря, – они были уже фанатиками, – в родѣ Атарбекова, – служившаго в союзѣ городов в [...], впоследствии знаменитаго участіем в организаціи массоваго террора в Астрахани, Кисловодскѣ и нынѣ министра почт и телеграфа в Закавказской Федерациі. Были и мелкаго ранга большевики, – но и они отличались фанатизмом. Я помню как Филипп Махарадзе, – потом предсѣдатель грузинскаго Правительства состоял секретарем исполнительнаго комитета весной 1917го года, гдѣ я был предсѣдателем, и для всѣх проступков, самаго мелкаго характера, – у него было одно наказаніе – повѣсить. Пока они не были у власти, – они твердо, неуклонно стояли на своих позиціях. Средства оправдывали цѣль, – Таков был их лозунг. Я пріѣхал в Москву на съѣзд. В Москвѣ на съѣзде тоже вынесли довѣріе правительству Керенскаго. Его съѣзд был блѣдный. Рѣчи произносились без воодушевленія. Временное правительство было слабо. Оно говорило, говорило без конца. Рѣчи были почти единственным орудіем управленія. Я видѣл нѣсколько раз в жизни Керенскаго: я видѣл его в Сенате на судѣ, когда он защищал дашнакцаканов; видѣл у себя дома, когда он пріѣзжал на Кавказ: видѣл в разных ролях, видѣл его и всегда считал, что не тот темперамент ведет государство. Но Россія той эпохи любила рѣчи. В совѣтах-же рабочих депутатов выполнялись резолюціи. Рѣчи и резолюціи – вот что чувствовалось в воздухѣ: воздух был ими наполнен. Народ-же хотѣл мира, хлѣба и земли. Наростал конфликт между властью и народом. Большевики били мѣтко и прямо в цѣль. Власть с ними не боролась. Керенскій думал их побѣдить патріотическими рѣчами; он избѣгал крутых мѣр. Я поѣхал из Москвы в Ставку. Верховн. Главнокомандующ. Генерал Духонин пригласил нас на совѣщаніе. Но мнѣ в Ставкѣ все показалось странным: уже не было у военных дисциплины. Генерал, – командир всей арміи в Россіи, –

говорил неуверенно и глухо. Через три дня ждали приезда в Ставку Керенского. Но он не приехал. Мы выработали план дальнейшей работы союза городов. Я жил в Могилеве, – где я остался три дня, – в гостинице рядом с бывшим министром юстиции у Керенского, – прис. пов. Переверзевым тоже дѣятеля союза городов. Переверзев был страшно зол на Керенского. Он его обвинял в том, что он выпустил из рук Ленина и Троцкого, которых Переверзев арестовал и считал нужным держать в тюрьме. Он говорил, что Керенский будет погублен ими же из-за своей недалёковидности. Из-за этого разногласия, – сказал он мне, я вышел из состава правительства. Через день я уехал в Петербург. Странное дело! Я приехал в Петербург 22го октября. На улицах все было нормально. Огромный город жил обыкновенной жизнью. Я повидал своего друга, члена русского Парламента Аджемова; д-ра Якова Завриева, – славного нашего жертвенного товарища; министерства занималась очередными дѣлами. 23го и 24го октября я провел в хождениях по министерствам по дѣлам города Александрополя и даже взял билет по железной дороге на 27^ю октября. 25го октября утром, в 10 часов дня я проходил по главной улице столицы, – по Невскому проспекту и меня удивили какие-то странные люди: в штатском платье, но с ружьями. И их словно никто не останавливал; я не понимал даже, кто они? Прохожие иногда с любопытством смотрели на них, иногда проходили даже не оглядываясь. Я дошел до угла Невского и Мойки, как там я заметил уже группу таких лиц с ружьями. Понесся где-то выстрел. В 12 ч. дня я дошел до здания, где заседал – т. наз. Государственный Пред-парламент, – учреждение, заменившее собой парламент и Учредительное собрание, к которому Россия готовилась. Я зашел в Предпарламент и стал слушать рѣчи. Рѣчи лились в изобилии. Говорил Керенский, говорили меньшевики [...], эсеры, кадеты. Тема разговоров – было то, что меня поразило на улицах: какое-то настроение в городе, люди с ружьями и выстрѣлы. Слышу слова Керенского: „огнем и мечем я подавлю мятежников. Свободная Россия не потерпит насилия и свержения законной власти”. Раздавались рукоплескания. Рѣчи представителей фракций обещали Правительству поддержку. Послѣ рѣчей объявили перерыв. Я сѣл за стол в буфетѣ с профессором Кузьминым-Караваевым, – он мне объяснил, что в казармах идет брожение, большевики берут верх в разных полках, – и что власть подавит это брожение. Засѣдание возобновилось, – но не прошло нѣскольких минут, как в залу вошло нѣсколько матросов с ружьями и предложили всем разойтись. Послышались возгласы, протесты, – но в общем все

разошлись. Никакого сопротивления, драки или инцидентов не было. Я вышел и проходя вновь по Невской проспекту, замѣтил, что по направлѣнію к Зимнему Дворцу мчатся автомобили с вооруженными солдатами. Я вновь пришел к Аджемову, – ему рассказал о видѣнном. У него сидѣл его племянник Ляля Аджемов, – юноша 17^и лѣтъ, ярый большевик, который в 1921 году был убит в Эривани во время возстанія против большевиков, – и он нам сказал, что сегодня большевики возьмут власть и вновь побѣжал в зданіе Смольнаго Института, гдѣ засѣдал Совѣт большевиков во главѣ с Лениным и Троцким. То что происходило в Смольном, – об этом рассказал в особой книгѣ Троцкий. Вдруг раздается телефонный звонок. Оказывается генерал Багратуни, – занимавший в это время пост Командующаго войсками Петербургскаго округа, – находился в зданіи Зимняго Дворца, видѣл, что к Дворцу подъѣзжают автомобили, – чувствовал свою отвѣтственность, – и захотѣл посоветываться со мной и д-ром Яшей Завріевым, – и просил нас немедленно прійти во Дворец. Я и Завріев пришли к нему. В кабинетѣ я застал и генерала Тиграняна, его начальника штаба. Из окон я вижу, что войска начинают окружать Дворец. Генерал объяснил нам, что всѣ 40.000 войск на стороне Петербурга или на сторонѣ большевиков или держат нейтралитет. На сторонѣ Правительства всего юнкера и женскій батальон в 800 чел. Что ему дѣлать? Керенскій уѣхал из города за свѣжими войсками на фронт. Мы, посоветавшись, – рѣшили сказать генералу, – что положеніе защиты Дворца безнадежно и что мы, свидѣтели положенія, – видим, что командующий безсилен. Мы вышли из Дворца. Уже окруженіе было полное. Меня и Завріева пропустили и мы с трудом перешли канал по баркамъ. Генерала Багратуни арестовали, –а генер. кн. Туманова – помощника военного министра, солдаты схватили, он стал защищаться, его убили и бросили труп в канал Мойку. Я вернулся домой. Проходя мимо рѣки я видѣл, как с крейсера „Аврора” въ рѣке Невѣ стрѣляли по Дворцу, – шла атака Дворца, в котором засѣдали министры. Стрѣляли из ружей, из пушек и пулеметов. Ряд улиц был загорожен. Я прошел мимо зданія Думы и увидѣл, что из Думы выходит процессія во главѣ с моим другом и бывшим моим помощником по должности Тифлисскаго Городскаго Головы, – князем Александром Аргутинским-Долгоруким, который послѣ того, как я покинул Тифлис и переѣхал в Александрополь выѣхал в Петербурге, гдѣ был избран помощником Петербургскаго Городскаго Головы. Гласные, писатели, партійные дѣятели шли к Дворцу прекратить атаку. Но их не пропустили и

дѣло шло своим порядком. Дворец был взят. Министры арестованы. Общественное учреждение попало в руки большевиков. Совершилась большевистская революція – завершение мартовской революціи. Была установлена власть коммунистов. На другой день город имѣл немного пустынный вид. Через день я уѣхал с поѣздом на Кавказ. Но уже в Москвѣ на вокзалѣ я слышал орудейные выстрѣлы. Там шла уличная война. Было много пожаров. Уѣзжая из Петербурга, я видѣл лично, как власть переходила из рук в руки. Она просто выпала из рук Керенскаго, как выпала в мартѣ от Царя к кн. Львову. Революція видимо находила лозунги, наиболѣе пріятные и доступные массам. Старую власть никто не брался защищать кровью и жизнью. В послѣдний день октября я пріѣхал в Тифлис. Пріѣхал и Завріев. В Тифлисѣ власть не переходила к большевикам и с их стороны серьезных попыток не было к ея захвату. Я пріѣхал к себѣ на квартиру, и на другой день рано утром ко мнѣ пришли Яша Завріев и Степан Шаумян. Для Завріева всѣ событія имѣли одну цѣнность, цѣнность с точки зрѣнія армянского вопроса, освобождения армян от турецкаго ига. Идеологія Завріева состояла в том, что армянскій народ должен сам завоевывать себѣ свободу оружіем, а Россія, – всякого режима Россія, – будет и должна помогать армянам. Фанатик этой идеи, человек великой души, кристальной чистоты, – бросивший дом, службу, карьеру для служения своему народу, – он был лучшим по чистотѣ душевной из людей, которых я встрѣчал на своем пути. Ему чужды были реклама, эффект. Он весь горѣл страданіем своего народа. Его любили всѣ. Ему вѣрили. Он много раз провѣрял у меня свою вѣру в помощь Россіи и просил дать ему аргументы против его положенія, чтобы еще сильнѣе укрѣпиться в своем пониманіи. Власть большевиков ему не представлялась таковой властью Россіи, которая должна была измѣнить его основой взлядъ на роль Россіи. И потому он прятал Шаумяна, котораго искала кавказская власть для ареста. Он его привел ко мнѣ и [...] проект Манифеста, который по его мысли, должен был создать Ленин для объявленія турецкой Армѣніи –автономной страной по принципу „Самоопредѣленія народов”. Шаумян одобрил текст и взялся послать его в Петербург. И дѣйствительно большевики даже в свою основную конституцію внесли право Арменіи на самоопредѣленіе, вплоть до отдѣленія. Я прочел лекцію в Тифлисѣ о картинѣ переворота в Петербурге и заявил что большевики повидимому, прочно взяли власть. В Тифлисѣ я застал слѣдующее положение. Большевистская революція не затронула

Кавказа. Она остановилась за хребтом, где начиналась впоследствии гражданская война Деникина, Колчака, Юденича, Врангеля. На Кавказе же остались власти особого Кавказского Комитета во главе с Харламовым. Но их положение, – утверждение назначенного от павшего Временного Правительства, уже поколебалось. Власти требовали нового источника. И вот этим источником явились на этот раз не национальным учреждением, – при общей грозе на время смолкли национальные трения и раздвоения, а советы рабочих и солдатских депутатов и политические партии. Они создали новое учреждение – Закавказский Комиссариат, созданный по принципу партийного представительства, – но однако в него вошли поровну армяне, грузины, татары и отчасти получилось представительство – партийно национальное. Закавказский Комитет власть уступил и ушел. Во власть вступил Закавказский Комиссариат, – но во имя единой России. Кавказ заявил себя частью России, – но не признающий власти Российской, – именно большевиков. Началась новая эра в жизни фактически, но не юридически независимого Кавказа. А на фронте Кавказской армии начался полный развал, – войска бросали позиции и уходили домой, в Россию. Фронт обнажился

ГЛАВА IV

Закавказский Комиссариат и первые переговоры с Турцией в Трапезундѣ (25 окт. 1917 по 1 апр. 1918 г.)

Для изучения дипломатической истории возникновения Республики Армении период от 25 окт. 1917 г., т.е. с момента большевистской Революции в Петербургѣ и затѣм по всей Россіи и до 28го мая, т.е. до дня провозглашения независимости Республики Армении, – представляется самым важным и интересным. После 28 мая 1918 г. идет уже история развития Республики, борьба за ее границы, за признание Европой, за питанием ее населения, гражданского развития, воин с Турцией. В период же до 25го окт. 1917 г. мы имѣли историю Кавказской окраины в связи с общерусской историей. Мы видѣли, как постепенно армяне, – мирные и обыкновенные граждане Россіи жили, воодушевлялись, страдали вмѣстѣ с Россіей, – до революции марта 1917 г., – и как за период с марта по октябрь 1917 г. – постепенно проникались идеей национальной [самостоятельности] на Кавказѣ, но все таки при юридической и фактической связи с Россіей, – при Временных правительствах кн. Львова и Керенского. Вопросы об отдѣлении от Россіи и не было и не возникало. Событіе 25го окт. – большевистское возстаніе, – явилось первым грозным ударом, нанесшим первую трещину в это единство. Кавказ не принял большевистской власти и фактически, но не юридически зажил обособленной от остальной Россіи жизнью. Вмѣстѣ с Кавказом зажили особенной от Россіи жизнью кавказскіе армяне вмѣстѣ с бѣжавшими из Турціи бѣженцами-армянами, – всего до 2 миллионнов армянскаго населенія (1 милл. в Эрив., губ., Карск. обл. и Елизавет. 400.000 ч. – в Тифлисе, Батум. обл. и Кутаис губ. 300.000 – турецких армяни 200.000 – в Бакинск. губ. и на Сѣв. Кавказѣ.)

Для ознакомления с дипломатической историей этого периода наилучшим источником служит изданный на русском языке в 1919 г. и напечатанный в Тифлисе сборник дипломатических документов под названием „Документы и материалы по внѣшней политикѣ Закавказья и Грузіи”, 512 стр., (период 25 окт. 1917 г. по 12 янв. 1919 г.). Насколько я знаю, в Европѣ случайно имѣется лишь 2 экземпляра этого в высокой степени интересного и важнаго изданія. В нем помѣщены 261 документа, – без знанія которых невозможно понять историю образования Закавказской Республики,

распадения ея на три республики – Армению, Грузию и Азербейджан и провозглашения послѣдними своей независимости в концѣ мая 1918 года. Я лично за весь этот исторический период с октября по май, за короткий, но полный жгучих событий и кровавых столкновений, – стоял в центрѣ жизни и вмѣстѣ со своими впечатлѣніями передал кстати и подлинный текстъ документов, почти неизвѣстных армянским читателям. Этот период можно раздѣлить на двѣ части: от 25 окт. по 1 апр. и с 1 апр. по 28 мая, – первый период – Закавказский Комиссариат и переговоры с Турціей в Трапезундѣ; второй период – война с Турціей, провозглашение независимости Закавказской Республики 9го апр., переговоры в Батумѣ, распадение Закавказской Республики и провозглашение независимости и мир, подписанный в Батумѣ. Затѣм уже с 4го июня (день подписания мирнаго договора Армении с Турціей) – начинается советская исторія Республики Армении. В содержаніе настоящей главы входят событія первого периода

В слѣдующую пятую главу войдет период до 4 июня, а с шестой начинается исторія Республики Армении, ея первые шаги и переговоры в Константинополѣ с Июля по ноябрь 1918 года. Установив таким образом опредѣленно историческіе даты, я начну с того дня, как в Тифлисѣ получили свѣдѣніе о паденіи Временнаго Провительства и захватѣ власти большевиками. Как я писал, – я пріѣхал я Тифлис через недѣлю послѣ этого событія, – а именно 3 ноября. Конечно, интерес к самому событію был огромный. Я был в Тифлисѣ первым и пожалуй единственным очевидцем совершившагося переворота в Петербургѣ. Меня закидывали вопросами, просили [...], я участвовал в партійных совѣщаніях, но широкая публика жаждала свѣдѣній. Интерес был так велик, – что я, будучи очень занят, – утром 5го ноября назначил свой доклад на вечер того же дня. Без всяких газетных объявленій слух разнесся, что будет доклад и когда в 8 ч. я пришел в огромный зал, мнѣ трудно было протиснуться к кафедрѣ, – такъ всё было полно народом. Послѣ двухчасоваго доклада я отвѣчал на ряд вопросов. Я помню их содержаніе: они вращались около двух тем: каково мое впечатленіе – долго ли продержится большевизм и второе – как Петербург принял власть? На первый вопрос я отвѣчал – мое впечатленіе, – что дѣло затяжное; на второй вопрос отвѣчал – пассивно приняли и по виду уличной публики довольно равнодушно. Таковы были мои личные впечатленія. Прошло уже почти семь лѣт. Думаю, что первое мое впечатленіе, что дѣло затяжное – оказалось правильное; что касается второго, – то он отчасти

вытекает из продолжительности режима, который в прочих европейских странах пал очень быстро. Я

не вхожу в объяснение причин, почему большевизм семь лѣт держится в Россіи, – но факт сам по себѣ не оспорим. Я это счел нужным подчеркнуть, потому что Кавказскіе политическіе и общественные дѣятели свое поведеніе хотѣли сообразовать с предвидѣніем будущих возможностей. Но одно было абсолютно безспорно: большевизм был непріемлим для гражданскаго и военнаго населенія Кавказских народов. Как бы ни относиться к большевизму, по факты остаются, их нельзя фальсифицировать. Армія Кавказскаго фронта просто хотѣла разойтись по домам. Вѣдь в большевизмѣ, как в очень сложном явленіи, можно найти многое, чѣм он прельщает людей разнаго положенія. Одни были за него, потому что он означал конец войнѣ; другим он обѣщал землю и хлѣб; третьим он, – уже в послѣдніе годы, – означал силу Россіи в охранѣ от турецкаго нашествія; четвертых он обольщал признаніем права на отдѣленіе от Россіи, для пятых он был способом разрешенія соціальной несправедливости; для шестых – он нес народам востока освобожденіе от ига Англій и т.д. Кавказским народам он ничего не нес, особенно в то время, когда турки казались разбитыми и неопасными для Кавказских народов и армян и грузин в частности. Не было желанія отдѣлиться от Россіи, но хотѣли не подчиняться большевистской диктатурѣ. Это безспорное положенія. И в этих мыслях не было надобности кого нибудь убѣждать. Всѣ мыслили одинаково, независимо от различій политических партій, за исключением, конечно, отдѣльных идейных и старых большевиков. Мы их знали по фамиліям.

Неспокойно было за армію на фронтѣ. Были сделаны всѣ усилія задержать ее на фронтѣ. У армян, понятно, это желаніе было бурное и доминирующее над всѣми прочими соображеніями. Оно было так понятно! С ея уходом рушились всѣ надежды, связанные с Турецкой Арменіей, с ея уходом грозило турецкое нашествіе на Кавказ; с ея уходом единство Кавказских народов начало слабѣть, словом со всѣх точек зренія армія являлась надеждой армян. Также, – или почти также думали и грузины. Они не хотѣли ухода русской арміи с фронта. Часть мусульманѣ думала иначе. Они вообще очень дипломатичны, – но было ясно, что для них уход русской арміи не был бы непріятен. Началось глухое соревнованіе в этом вопросѣ, – это было продолженіем тѣх національных равнообразных противоречій, которые начались послѣ мартовской революціи. Стали в армянских кругах

открыто говорить о небезопасности армянского населения и о мерах к его защите. Идея армянского специального войска стала выбиваться бурно на первый план. Характерно: идея военной силы опередила идею национальной территории на Кавказе. Все еще кавказское армянское войско должно было работать для сохранения турецко-армянских областей. Во всяком случае как национальное бюро, потом Национальный Совет впоследствии создали армянское правительство, – так и армянский корпус, организованный Национальным Советом создал первое армянское войско во главе с генералами Назарбековым, Силиковым, Осемянцом, Пирумовым, Араратянами добровольцами – героями Дро, Сепуха, Андраника, непризнавшего послы Республики, Смбата, и многих других. Таково было настроение в конце октября в Кавказских руководящих кругах. Отражая это настроение Краевой Совет Солдатских депутатов Кавказской армии 25 окт. ст. стилия (7 ноябрь нового) издал следующее обращение к Кавказской армии: Краевой Совет, решительно и резко осуждая выступление большевиков, – призывает армию к спокойствию, председатель Донской. Между прочим это доктор-еврей, игравший видную роль в партии социалистов революционеров на Кавказе в ту эпоху, впоследствии он был арестован большевиками и вместе с [Тимаковым], Гоцем был судим на большом процессе в Москве, – где их защищал [Вандрвельдя], – и ныне на каторге или в тюрьме в Сибири. Как это, на это обращение 26го окт. в Эрзрумге отозвался резолюцией армейский Комитет кавказской армии: он писал в своей резолюции следующее: осведомившись о положении дела в Петербурге и о покушении со стороны большевиков захватить верховную власть Российской Республики, армейский Комитет Кавказской армии находит: 1) покушение большевиков идет вразрез с державной волей народа, коей власть предана министерству Керенского; 2) министерство Керенского и только оно, под контролем революционной демократии, правомочно управлять страной именем народа, 3) всякое иное правительство, самочинно став у власти, роковым образом может привести к полному крушению всех завоеваний революции, повергнуть страну во все ужасы гражданской войны и отдать ее, в конце концов, – во власть бронированного германского империализма;

а поему армейский Комитет Кавказской армии постановил: 1) признать правительством Российской Республики Правительство Керенского; 2) всякое иное правительство, ставши у власти самочинно, признать враждебным делу Революции и всячески противодействовать его разрушительной работе; 3)

призвать всѣ войсковые организациі охранять порядок и боеспособность арміи, памятуя, что всѣ надежды революціоннаго народа связаны с арміей и что она послѣдний оплот молодой свободы; 4) всѣ работы, связанныя с предстоящими выборами в Учредительное Собрание, должны протикать без всякой заминки, ибо только Учредительное собрание будет безспорным голосом народа, правомочным взять в свои руки судьбы нашей дорогой Родины”. Составлено в Эрзрумѣ. Эти резолюціи безспорно отражали общее настроеніе. 26го окт. Партіи эс-эсов и эс-деков вынесли аналогичные резолюціи, но с призывом „мирно ликвидировать возстаніе”, – и созвать Учредительное Собрание. В таком же смыслѣ выскозалась и партія „Дашнакцутюн”. Таким образом установился единый политический фронт. Надо было организовать власть. Временно из представителей – на нѣсколько дней, – политических партій составили „Комитет общественной безопасности”, который созвал в Народном Домѣ 11го ноября огромное совѣщаніе из 400 человек из представителей всѣх политических, общественных, военных организациі существовавших в Тифлисѣ, –и послѣ обсуждения положенія дѣл, совѣщаніе постановило: В виду отсутствія общепризнанной центральной власти и все нарастающей в странѣ анархии, могущей распространиться и на Закавказье, и также в виду цѣлаго ряда неотложных общественных, экономических, финансовых вопросов, – от рѣшенія коих зависят ближайшіе судьбы нашего края, совѣщаніе постановило:

1) впредь до окончанія выборов делегатов от Закавказья и Кавказскаго фронта в Учредительное собрание, передать управление Краем Комитету общественной безопасности, составленному из представителей всѣх революціоно-демократических, центральных, общественных, официальных и національных организациі Закавказья. 2) по окончаніи выборов в Учредительное собрание в краѣ и на фронтѣ, – поручить организацию временной власти, ея состав, характер и полномочіе избранникам всего гражданскаго и военного населенія на слѣдующих условіях: а) веденіе мѣстной областной политики, в связи с общероссийской демократіей, в направленіи разрешенія общегосударственных задач; б) автономное разрешеніе лишь мѣстных текущих вопросов, в) доведенія Края до момента образованія центральной общепризнанной революціонно-демократической власти или открытіе общероссийскаго полноправнаго Учредительнаго Собранія. г) операться в своей дѣятельности на Краевые и мѣстные Совѣты Рабочих, Солдатских и Крестьянских депутатов и на органы мѣстнаго самоуправления”. Совѣщаніе

почти единогласно вынесло эту резолюцию и на основании этой резолюции через 4 дня, – 15го ноября, – новая власть вступила в исполнение обязанностей Кавказской высшей власти под названием: Закавказского Комиссариата. Комиссариат 15 ноября издал приказ о своем образовании. В состав его вошли следующие лица: председатель Комиссариата – Гегечкори, он же Комиссар по иностранным делам; – грузин; Комис. по внутренним делам – Чхенкели – грузин; Комиссар по военным и морским делам – др. Донский, еврей; Комиссар по финансам – Карчикян, армянин, потом убитый в Эривани; Комиссар по юстиции – [Алекс...] Месхиев – грузин; Комиссар по делам торговли и промышленности – Джафаров – татарин; по делам жел. дорог и пут. сообщ., – Мелик-Асланов, татарин; по делам [...] – Неручев, русский; продовольствия – Тер-Казарян, армянин; обществ. приз. – Др. Оганджян, армянин, и Госуд. контролер – Хас-Мамедов, татарин. Через 3 дня Комиссариат издал воззвание к народам Закавказья, призывал к труду, спокойствию, – и выдвигал впереди всех трех очень важных вопроса, из которых каждый получил свое особое, отчасти трагическое разрешение; а именно: выборы в общероссийское Учредительное собрание; скорое и справедливое решение национального вопроса – Закавказья и немедленное заключение мира с Турцией, Вот три кординальных вопроса, которые охватывали интересы Кавказа: мир, национальной вопрос и Учредительное Общероссийское Собрание. Именно эти вопросы захватили собой все внимание страны. Я могу подтвердить, что все Закавказье отозвалось на призыв своего Комиссариата. В состав его вошли влиятельные партии: дашнакцаканы; меньшевики, муссаватисты, социалисты–революционеры. Но правильно и это, что все эти люди и партии принесли и свои специальные желания, ориентации и чувства. Это обнаружилось с первых же дней. Армяне хотели сохранить Турецкую Армению для армян. Часть татары хотели вернуть ее Турции – Грузины хотели мира и дружбы с турками и добрых отношений с татарами. Они стали во главе Управления – главные посты остались за ними. Они сделались держателями равновесия. Я по образованию власти выехал к себе, в Александрополь. Параллельно с Комиссариатом все больше и больше влияния стал получать Национальный Совет Армян, все еще заседавший в Тифлисе.

То, что мной было подчеркнуто в первой Главе, – а именно что центром армянских учреждений был Тифлис, осталось опять: армянский корпус, штаб его находились не в Эривани, а в Тифлисе. В Тифлисе была провозглашена независимость Республики Армении. Эта черта очень характерна: она

показывает, как армяне обезсилили свою родину, перенесли все в Тифлис. Центр тяжести армянской политической мысли переносился из Турции на Кавказ, но не в Армянский район, а в грузинский. Из трех вопросов, отмеченных в Декларации, на первую очередь стали два: о мире с Турцией и о выборах в Учредительное Собрание. Выборы шли нормальным порядком. Было ясно, что три господствующие партии – дашнакцаны, меньшевики, мусаватисты и эсеры возьмут все места. Так и вышло. Армяне, грузины и татары – можно было и так сказать, подделили места между тремя своими партиями. Армяне все свои голоса отдали партии „Дашнакцутюн”. Но эти выборы не дали никаких результатов в [...], ибо само Учредительное Собрание было в первый же день разогнано большевиками и это уже окончательно утвердило Кавказ в его отдельном от России существовании. Фактически, – но еще не юридически Кавказ отделился от России. Причиной было, – я это обязан подтвердить из политической честности, – не определенное желание уйти из России, а просто нежелание подчиняться большевикам. Вопрос о мире был страшно сложный. Он имел трагическую судьбу и предопределил всю дальнейшую историю Закавказья. 21го ноября Комиссариат постановил начать переговоры о мире с Турцией. Прежде чем перейти к ним, я хочу несколько остановиться на лицах, игравших решающую роль в то время. Я вообще считаю, – хочу сказать к слову, – что все, что мы делали в период 1917-1925 годов – не есть [...] в архив истории, – на [...] того времени и на размышлениях о том времени, – мы должны строить свои планы о завтрашней работе. Ведь мы – в горниле истории. Сегодня – есть продолжение вчера. Потому описывать то, что было всего пять-шесть лет назад, – это значит стараться во вчерашней работе найти указания для работы на сегодня и завтра. Всех членов комиссариата я знал хорошо и сталкивался с ними в жизни на разных поприщах, – то муниципальном, то благотворительном, то партийном, то союзе городов. Часть их была членами Государственной Думы, – особенно грузины. И надо отдать им справедливость, – они были гибки. Прежде всего у них были люди разных ориентации, – как это принято в европейских политических кругах. Чхенкели считался близким к кругам турецко-германским. Гегечкори – близок был к русским тенденциям. У них была более резкая дифференциация. За ними была многолетняя практика в партии и в Думе. Они хорошо говорили, удачно полемизировали, быстро приспосаблились. Ближе всех к армянам был и остался Гегечкори. Он был лично близок к Карчикяну. Оба говорили мне друг о друге много

хорошаго. Татары были явно на сторонѣ взглядов турок и не раздѣляли никаких армянских видов ни на Турецкую Арменію, ни на кавказскую армянскую територію. Армяне не довѣряли ни одному изних. Они были скрытны, имѣли высшее образование: два юриста, один инженер. Самая партія их не имѣла еще корней в народѣ. Они ее сколотили наспѣх. Проникнутые симпатіей к туркам, – они не скрывали, что желаніе армян – это есть отторженіе турецкой территоріи, которую они не могут поддерживать. Армяне, входившіев состав Комиссариата были одними из самых уважаемых и чистых дѣятелей. Амо Оганджян был хорошо известен в революціонных кругах, как прямой и самоотверженный дѣятель, прошедший каторгу, – а Карчикян, молодой адвокат, – быстро освоился с тактическими приемами и манерами проводить вопросы и рѣшения. Но оба они занимали не боевые посты. Этим были армяне недовольны. Финансы и общественное призрѣніе – были не нервами Кавказа. Желѣзные дороги у татар, – внѣшняя и внутренняя политика у грузин, – а военное дѣло – у еврея. Вот как распредѣлялась власть. Карчикян мнѣ жаловался, что он чувствует себя под давленіем, что он не может проводить всего того, что он хотѣл бы. Часто Оганджян и Карчикян заявляли в Національном Совѣтѣ, что они не могут побѣдить сопротивленія татар в вопросах защиты от турок. Грузины балансировали. При таком неустойчивом равновѣсіи начали говорить о мирѣ и пришли к войнѣ. Но это случилось не сразу. Пошли переговоры о перемирії. Оно было заключено 5 дек. 1917г. в Эрдзинджане. 1го января 1918 года главнокомандующій турецким фронтом Вехиб-паша сообщил Правительству Закавказья очень любопытный запрос Энвер-паши о том, – что „думает независимое Закавказское Правительство об условіях мира и что Энвер-паша предполагает послать в „столицу Независимаго Кавказскаго Правительства делегатов для подписанія условій мира”. Я обращаю вниманіе читателя на эти дважды повторяемые слова о „независимом Кавказом Правительствѣ”. Турки явно хотѣли внушить мысль о необходимости имѣть дѣло лишь с „независимым” Правительством. Для них „Независимый Кавказ” был желанным барьером между ними и Россіей. В Тифлисѣ это поняли, но независимыми от Россіи себя чувствовать и объявить не хотѣли. Я много слышал это от всѣх тѣх, кто впоследствии стал ярим сторонником независимости. Но это обстоятельство очень важно: впервые идея независимаго Кавказа пришла из Турціи. Комиссаріат ряд засѣданій посвятил выработкѣ отвѣта: цѣлью оттяжки отвѣта было стовориться с Україной,

Съверным Кавказом, чтобы с одной стороны подчеркнуть свою связь с Россіей, а с другой – быть сильнѣе при переговорах с Турціей. 15го янв. Правительство отвѣтило, что оно даст отвѣт через 3 недѣли и считает нужным переговорить с другими „автономными территориальными единицами Россійской Республики“. О независимости Кавказа ни слова. И предложеніе Закавказскаго Комисаріата принять участіе в мирных переговорах с Турціей было по телеграммѣ сообщено в Украину, в Донское, Кубанское, Астраханское, Уральское Казачьи правительства. Турки тѣм временем не дремали. Им вовсе не улыбалось разговаривать с Россіей о границах на Кавказѣ. Они рядом телераммы сообщали командиру войск Закавк. Правительства о насиліях армян над турецким населеніем, – и 30 янв. сообщили, что „для охраны населенія он вынужден перейти в наступленіе“.

Начиналась вновь война. Турецкіе силы видимо очнулись. В это время с фронта массами, десятками тысяч уходили русскіе войска, – они шли беспорядочно. Я видѣл в теченіи двух мѣсяцев их отход: волны войск с трех направлений сливались в Александрополѣ, ранніе там в узлѣ, сливаются жел. дорога из Эривани – Джульфы с Персидскаго направленія, из Карса- Эрзрума и по шоссе из Еленовки; – вся это масса, как лавина, шла через Александрополь. Часто военскіе части продавали оружіе, даже иконы свои, походную церковь, полковую коляску, словом все, на что находились покупатели. Они себя считали большевиками и заявляли, что они „партія-домой“. Солдаты стихійно прямо бѣжали домой, говоря, что там дѣлят помѣщицкіе земли и они не хотят опоздать. В Александрополѣ они устроили самосуд на трем армянами, убившими одного солдата. Я вошел в толпу солдат, – уговаривал отдать убійц нам для суда, – но мои речи прошли даром, – и тут же камнями превратили в кашу трех убійц. Я и сейчас помню их мертвенную блѣдность перед толпой. С другой стороны армянскій корпус должен был держать огромную линію. Ни татары, ни грузины не оказывали армянам никакой помощи. Эта защита армянами фронта отлично описана капит. Пуадебар в его книгѣ: „Военная роль армян на Кавказском фронте в 1917, 1918 годах“. Этой же темѣ посвящены страницы в книгѣ германскаго генерала Людендорфа. Видя, что русскіе войска бросили фронт, что турки собираются в наступленіе, – армянскій корпус взял в свои руки защиту всего фронта, – от Эрдзинджана до Вана.

Задача была очень трудная. Я был свидѣтелем того, как трудно было вести войска в январскую и февральскую стужу в Эрзрум и Ван, по огром-

ным пространствам опустошенного и пустынного района. Расстояния огромные. Время года – лютая зима. Питание – слабое. Путей сообщения никаких. Мы дѣлали все возможное в Александрополь для снабжения фронта и отправки армянских войск на фронт, – а с другой стороны принимали бѣгущие с фронта русские войска и отправляли их без задержки в Россію. Два течения встрѣчались в узловом районѣ Александрополя и мы старались обезопасить армянские войска от вреднаго вліянія возвращающихся с фронта войск. Вообще дѣло было очень трудное. Много было недодѣлано и организовано наспѣх. Силы армян и турок были неравны. Посмотрим, как организовывался армянскій корпус в Тифлисе и как он направлялся на фронт? Я часто в теченіи декабря 1917 г и января и начала февраля 1918 годов ѣздил из Тифлиса в Александрополь, бывал в Національном Совѣтѣ в Тифлисѣ, в Закавказском Комиссаріатѣ, принимал участие в их засѣданіях и могу дать картину тогдашней работы „Надо сказать, что Національное Бюро к началу 1917го года, когда собственно на кавказском фронтѣ [...] фактически военныя дѣйствія, – дружины расфирмовались, – дѣятельность Національнаго Бюро закончилась, – счета я представил военному штабу; инвалидов взяли на призрѣніе; дружины расформовались и постепенно их офицеры и солдаты входили в армянскій корпус, – а послѣ осеннего съѣзда росейских армян Національное Бюро закрылось оффиціально, дѣло дружин ликвидировалось и в жизни появился Національный Совѣт: Армянскій народ группировался возлѣ него: оно стало центром и из него через полгода в маѣ 1918 года родились Правительство Республики Арменіи и Совѣт Арменіи: параллельно функционировал Закавк. Комиссаріат. Главное и пожалуй единственной функціей Національнаго Совѣта и было организовать армянскій корпус под руководством славнаго генерала Назарбекова и защищать Турецкую Арменію и фронт. Но не надо забывать, что эта же задача падала, – и в первой степени, – на Закавказскій Комиссаріат. Рядом с армянским корпусом формировались грузинскій и мусульманскіе корпуса. Но в этом и была трагедія, что Закавказскій Комиссаріат, – орган власти всего Закавказья, – таил все жѣ зерна разногласій національнаго характера самым рѣзким образом. Войска организовывались для борьбы с Турціей, – а фактически татары нападали на армян, на желѣзную дорогу, на части армянских войск, так как они по существу были за Турцію. И вот между Закавказским Комиссаріатом, особенно его мусульманской частью, – и

армянским национальным Советом шла глухая, но сильная борьба. Прежде всего военный аппарат Закавказья был в руках не армян. Закавказский Комиссариат не давал санкцій на всеобщую мобилизацию и не хотѣл, по существу и прекрываясь формальными основаниями, –[разрушить] чисто армянскую национальную мобилизацию. Был момент, когда армяне были готовы, без разрѣшенія Закавказскаго Комиссариата, самолично объявить мобилизацию армянскаго населения на Кавказѣ. Цѣлых полтора мѣсяца шла борьба, пока это разрѣшеніе было дано. Так как желѣзные дороги были в руках не армян, то не давали вагонов для отправки войск на фронт. Предсѣдатель Армянскаго Национальнаго Совета 48 часов жил на станціи Тифлис, в вагонѣ, – пока снаредили поѣзд в Эривань. На линіи Эривань-Джультфа, чтобы задержать движеніе армянских войск, – татары взорвали желѣзнодорожный мост. Турки же имѣли свой тыл, собирались в опредѣленные районы и двигались на Кавказ.

Самая организація корпуса встречала большія затрудненія. Кто шел в войска? Крестьяне и городскіе жители в видѣ рѣдких единиц. Еще в кавалерію горожане шли, а в пѣхотѣ были лишь дѣти простого народа. Буржуазія не давала денег, надо было сажать их в тюрьму, чтобы они вносили свою долю. Войска наполняли армяне из армянских районов Зангезура, Баязета, Эривани, – тифлисцев почти не было. Так вливался в Армянское войска запах земли, соль земли, – и в этом одна из причин національнаго духа армянскаго войска. Как в эту трудную минуту, – когда Закавказье должно было отражать натиск вновь поднимающагося турецкаго нашествія, так и послѣ, в течении годов, – и в 1920 году, во вторую армяно-турецкую войну, – деревня, крестьянство шло класть свои головы для защиты родины, народа, деревень, городов. Именно в этой черте сказывалась глубокая демократичность республики Арменіи, – шла не дѣланная, не выдуманная, – а настоящая, из реальной дѣйствительности. Конечно, были единицы, были самые богатых горожан, – но самое упоминаніе их имен показывает, что это были бросавшіеся в глаза. Я помню Юзбашева, Меликяна, сыновья премьера, сыновья пред. парла. Саакяна и другіх славных молодых людей, – бросивших „довольство и сытость теплых углов”, – как говорит поэт, – для – опасностей войны. Они, – многіе из них, – погибли, умерли во цвѣтѣ лѣт. Но масса городской, богатой молодежи не шла в ряды войска и малодушно дезертировала или распредѣлялась по тыловым

концеляріям. Это вызывало большое неудовольствие в деревенских солдатских рядах: они прямо заявляли, что надо городских сынков привлекать в ряды, что несправедливо одну деревню брать в солдаты. Но факт тот, что именно армянская деревня сколачивала основы, и устои Республики Армении и в этом демократичность ее происхождения: Именно за 6-7 месяцев до провозглашений Республики Армения эти бои в Сардарапате, Каракилисе, под Сарыкамышем, под Эриванью давало армянское крестьянство в шинелях и потому ему, этому крестьянству, – принадлежит настоящая слава [...] основателей Армянского Государства, – Дипломатия лишь оформляет факты. Факты создает народ, его определенные классы. У армян этим классам было крестьянство под водительством вождей и интеллигентов, тоже, – за малым исключением, вышедшим из крестьянства. Я вышел из чиновничьей семьи, – и потому могу беспристрастно отдать этот лавровый венок крестьянству, – которое я видел в деле, в крови, в несчастьи и в торжестве идеи независимости. Не только на поле брани, но и в самом Тифлисе эти крестьяне подымали дух. Когда в Тифлисе, в декабре, боялись большевистской вспышки и надо было подогреть настроение, – из провинции, из Эривани, вызвали в Тифлис III полк, – и я поехал на встречу ему на ст. Сандар и приветствуя этих загорелых солдат, просил их своим видом и воодушевлением подбодрить тифлисцев. И они приехали и повлияли. Помимо Армянск. Нац. Совета избранного от съезда русских армян, в Тифлисе работал и Комитет турецких армян. Тогда у него еще не было идеи „объединенной Армении“. Национальные ручьи подходило друг к другу, но не сливались. У них была идея освобождения отдельной турецкой Армении. Они собирали полки специальные, гл. обр. под руководством Андраника. С ними работал английский полковник Парк, потом убитый большевиками во Владикавказе, через которого Совет получил 4 милл. рублей. Они имели иногда совместное совещание, – но все таки не сливались. На наших глазах подымался престиж Нац. Совета, – около которого группировались интересы русских армян и создавалась идея армянской территории на Кавказе, – мысль заново и впервые дѣлавшаяся популярной. Но эта идея рождалась из условий реальной действительности. Корпус формировался и части его шли на фронт. Я не могу сказать, что бы это была грозная сила. Она шла на огромный фронт и разсыпалась на мелкие части. Дро, – которого я считаю за крупный военный талант, говорил, что это – было ошибкой. Он стоял за сокращение фронта и собрание сил в кулак.

Вмѣсто этого они разрывались на части и бились по частям . В тоже время в тылу было совѣм нехорошо: мусульмане на протяжении желѣзной дороги нападали на эшелоны уже вблизи Тифлиса, на ст. Ашана, Серальи, Сандар. Приходилось очищать границы и пропускать войска. Я помню в Александрополѣ случай, тяжело нас позоривший: около Александрополя есть селеніе мусульман Моллы-[Мусейон]. Жители его нападали на армян-солдат, убивали и отнимали оружіе. Прежде чѣм послать карательный отряд, – к ним пошла дружина из города Александрополя под руководством предсѣд. совѣта солдатских депутатов Асрибекяна, молодого меньшевика, глубоко симпатичного молодого человѣка. С ним были члены Управы Александрополя. Когда делегація подходила к селенію, оттуда раздались выстрѣлы и Асрибеков был убит. Армянское населеніе города взволновалась. Пошло браженіе. Она передалось на вокзал. Подходил поѣзд из Тифлиса. И в отместку солдаты набросились на пассажира мусульманина, выходящего из вагона, увлекли его и около вокзала он был убит. И это называлось „единым фронтом” защищать Кавказ от турок. Между тѣм турки, видя, что русскіе войска бросили фронт, начали на фронтѣ провокаціи. Они посылали телеграмму за телеграммой генералу Одишелидзе, главнокомандующему Кавказскими войсками, обвиняя армян и в насиліях над курдо-татарским населеніем: Их жалобы были ужасны: отдѣльные случаи они возводили в систему. Перед глазами телеграммы от 9 янв. 1917 г; от 19 янв; от 29 янв., от 30 янв; 1918 года. Телеграммы полны жалобами на армянскіенасилія. Я вообще должен напомнить, что пред всякой рѣзней и всяким насиліем или нападеніях турки предворительно готовят почву, обвиняя армян в насиліях. Я ещё помню, как в прошлом году перед Лозаннской Конференціейони помѣстили в своем агенствѣ сообщеніе, что Агаронян, Чобанян, Л.Пашалян и прочіе в г. [...] готовили терроры против турок, – в то время как эти лица мирно сидѣли в Лозаннѣ. Я вчера читал, что „открыли заговор армян, покушающихся сжечь Константинополь”. Но такіе сообщенія имѣли цѣль и цѣль достигалась: они волновали кавказских татар. И сколько неизученых и бесплодных споров мы имѣли весной и зимой 1918 года, – с бакинскими дѣятелями, – Султановым, Цепиловым, Хан-Хойским, Джафаровым; [Хасмамедовым], – по поводу этих [претензий]. Они строили стѣну между нами и тѣнь солидарности убегала от нас. Кавказскіе мусульмане и армяне к веснѣ 1918 ^{года} все отдалялись друг от друга: причиной были турки; – в то же время татары нападали и на русскіе войска, шедшие „домой”. Знаменитый случай,

– нападеніе татар на эшелон в 1000 чел. около ст. Шамхор, сожженіе в вагонах до 1000 русских солдат и увод их пушек и ружей в Елизаветополь. Я помню, какой взрыв ненависти вызвало это нападеніе у русских солдат; – в 1921 году большевики отомстили татарам послѣ возстанія одной татарской части в Елизаветополѣ. Татары обвиняли армян, что они, –вспомнив и свои обиды, помогали большевикам в отомщеніи. Шел январь мѣсяц 1918 года; – под давленіем турок армяне очищали города, бежѣнцы шли за армянской арміей. [Пали] Эрдзинджан, Ван, – фронт пододвигался к старой границѣ 1914^{го}года. Перемиріе 5го декабря 1917 года, заключенное между Турціей и Закавказьем, – окончательно юридически и фактически исчезло. Снова. лилась кровь; мерзли люди; двигались толпы бѣженцев. Таково было положеніе на Кавказѣ. Меня вызывали телеграммой в Эрзрум. Там было уже неспокойно. Я собрался в концѣ января выѣхать в Эрзрум, – как я получил другую телеграмму от партіи, гдѣ меня просили выѣхать в Тифлис. Это было как раз в первых числах февраля: я только что вернулся из сел. Делижан, куда ѣздил на земское совѣщаніе крестьян Делижано-Краван Сарайскаго раіона. Меня уже привѣтствовали по дорогѣ из Делижана в Караклис. Всадники галопировали за автомобилем. Как будто уже поменялась спеціальное армянское територіальное сознаніе и в этом раіонѣ, – пограничном с татарскими и грузинским раіонами. Я еще был только александропольским городским головой, – но на меня смотрѣли, как на представителя вообще армянских интересов.

Я пріѣхал в Тифлис и увидѣл, что темой дня является начатіе мирных переговоров с Турціей. Было ясно, что турки хотят или подписать мир с Закавказьем или с Россіей относительно Закавказья. Сейчас я вижу, что мы – опоздали. Закавказье хотѣло, как я писал, говорить с турками вмѣстѣ с Украиной и Казачеством. Турки этого не хотѣли. С другой стороны русскіе большевики, разложив армію и потеряв боеспособность, думали о „несгибаемости” русскаго народа и о мирѣ. Потому нѣмцы, турки, австрійцы и болгары сошлись с русскими в Брест-Литовскѣ, гдѣ шли мирные переговоры. Письмом от 3 янв. 1918 г. главноком. Турецким фронтом Вехиб - паша пригласил Закавказских представителей пріѣхать в Брест-Литовск, [...ал] „признаніе независимости Закавказскаго Правительства со стороны центральных держав”. Это приглашеніе вызвало нѣкоторое, – правда слабое, – разно [гласіе].

Среди кавказских дѣятелей огромное большинство было против поѣздки в Брест-Литовск. Это письмо Вехиб-паши было получено в Тифлисъ 1го февраля. Грузинскіе націоналисты были за поѣздку в Брест-Литовск: они торопились отдѣлиться от Россіи. Армяне – и грузины-меньшевики были против. Надо сказать, что, кроме правительства, – законодательным органом был Сейм, – в составѣ утроеннаго числа депутатов, избранных в Российское Учредительное Собрание. Предсѣдателям Сейма был грузин Чхеидзе, и товарищами, его – армянин Тигранян и татарин – др. Агаев, потом убитый в Тифлисъ. Сейм отражал всецѣло политику трех главных національных партий и никогда никакого единодушія, ни в чем не проявлял. Особенную позицію в нем занимали русскіе кадеты (Семенов) и эсеры без различія національностей /Л. Туманов, Березов/ – они были явно руссофильскаго направленія. Я был членом Сейма и могу сказать, что за кулисами сейма давали директивы главные комитеты партій, 1го февр. Закавказья. Правительство впервые серьезно задумалось об организаціи мирных переговоров. В это время Брест-Литовскіе переговоры были прерваны большевиками; на фронтѣ турки и нѣмцы усиливались и двигались. В тылу у нас были натянуты армяно-татарскіе отношенія. Такова была [конъюнктура внутри] страны. На фронтѣ, же изъ доклада правительству ген. Левандовскаго видно было, что ассирійцы сформировали шесть баталіонов, для защиты ассирійскаго народа и границ, в Персіи, в Персидском [...] Симко перешел на сторону Турціи, Макинскій Сардар закрыл макинскую дорогу; Маранскій – же Персидскую от Тавриза до Джульфы. Курды ограбили желѣзнодорожную линію выше Джульфы и направляются к ст. Давалу, по направленію гор. Эревани. Закавказское же правительство продолжало свои переговоры с Сѣверным Кавказом по вопросу об общем положеніи въ все-большевисткой Россіи. Кавказскіе военные власти находили необходимым присоединиться к мирным переговорам чтобы между прочем спасти миллионные склады оружія и амуниціи в Трапезундѣ, находят по суду по поведенію турецких военных властей, они сами торопят начало веденія переговоров. Обсудив все эти обстоятельство Закавказское Правительство 1го февр. постановило просить Закавказскій Сейм через особую Комиссію выработать условія мира: Комиссаріату начать переговоры о мирѣ [...] о составѣ делегаціи, [...] что. Когда вопрос о веденіи мирных переговоров стал реальным вопросом, меня вызвали из Александрополя, так как мои политическіе друзья нашли необходимым привлечь меня к участию в этих

переговорах и в работах по подготовкѣ условий мира. Сейм должен был собраться 10 февр. ст. стилия. С этого время у меня началась серия мирных конференцій, – Трапезунд, Батум, Константинополь, захвативших период с конца февраля 1918 г. по ноябрь 1918го года. До сих пор мы ознакомились с тѣм, – шаг за шагом, – как создавалась и росла тенденція національных территорий на Кавказѣ, как презывалась к жизни военная активная сила и как около Национальнаго Бюро сначала и около Национальнаго Совѣта впоследствии концентрировалось армянское национальное сознание и национальная сила. Тут мы присутствовали у первых источников, давших силу идеѣ Кавказской Арменіи. С началом конференции эти начала превращаются постепенно в реальные основы государственнаго начала и к концу мая выявляются в видѣ Государства. Конференции дали им юридическую форму и осязательные ощущения. В теченіи февраля Закавказское Правительство в рядѣ засѣданий обсуждало тему о мирных переговорах: 10го февраля начальн. Штаба Кавк. фр. заявил: „что вооруженных сил для ”

продолженія/ война не имѣется”. Армяне хотѣли ускорить эти переговоры о мирѣ: устами [...] - дашнакцакана заявили это в засѣданіи 10 февр, и устами Пападжаняна-кадета в засѣданіи 1 февр. Я стоял за ускореніе переговоров. Русскіе дѣятели не торопились, – они хотѣли осуществить идею Закавказских Комиссаріата – вести переговоры от имени Кавказа и прочих автономных частей Россіи. Вопрос о мѣстѣ Конференціи вызвал пренія: на выбор было три города: Тифлис, Батум или Трапезунд. Тифлис и Батум не приняли, чтобы не вводить турок в свою среду и не показывать им того, что дѣлается у нас дома; остановились на Трапезундѣ, считая его нейтральным городом. В момент этого решенія Трапезунд был в русских руках. 13го февраля, в виду того, что из Сѣвер. Кавказа и Украины никто не приѣхал, – заново Правит-во сообщило Украинской Центральной Радѣ, что Закавк. Правит-во вошло в соглашеніе с турками о началѣ мирных переговоров в Трапезундѣ, гдѣ должна 17 февр. ст. ст. (2 март, а нов. ст) произойти встреча делегацій. Я со своей стороны тогда высказался в Сеймѣ, что мы должны искать сближенія с Турціей. Я видѣл, что судьба и обстоятельства нас ведут по пути сближения с Турціей. Рѣчь эта не понравилась русским кругам. Они помнили мои рѣчи в Москвѣ, – но забывали, что Россія надолго была отвлечена, от нас что не мы ушли от Россіи”, а „Россія ушла от нас”. 16го февраля Сеймом была избрана мирная делегація для поѣздки в Трапезунд; в состав вошли Предсѣдатель Акакий Чхенкели

(грузия); члены: грузины – Г-б Абашидзе (груз-мусульм.), Гвадава и Ласхишвили; армяне – Ов. Качазнуни и я; татары – Гаджинский, Гандаров, Мехтев, Хасмамедов [...] Уль-Исламов (муссаватисты и социалисты). В состав делегации имались представители трех народов Закавказья и всех политических партий Закавказья. Этот акт надо признать первым серьезным шагом в жизни Закавказских народов. Проведя всю великую войну вместе, проливая вместе с русскими войсками кровь, связывая судьбу Кавказа с судьбой России, –и завоевания Турецкой Армении – считая триумфом русского оружия, закавказские деятели впервые, после долгих колебаний, – решились на самостоятельный шаг. Но и --- надо неприменно подчеркнуть, что не желание самостоятельной политической отделиться от России и выступить непременно как независимое государство продиктовало этот шаг, и фактические положения: Турция двигалась на Кавказские границы, Россия уходила, –надо было сговориться с турками и председатель правительства Гегечкори в речи своей 13 февр. в Сейм Закавказья ясно это высказал. Армяне всецело разделяли эту точку зрения. Указанное выше национальное самоопределение в пределах Закавказья однако формировалось, – но еще не выливалось в акт отделения. В февраль 1918го вопрос о независимости Закавказья еще не созрел. Турки согласились на ведение мирных переговоров в Трапезунд, о чем и сообщили Закавказскому Правительству в телеграмме от 10 февр. – но они все таки предпочитали местом Конференций Батум, но почти согласились. Я не оставил должности Городского Головы г. Александрополя и передал временное назначение своих обязанностей своему заместителю Александру Шарафяну. Я всецело предан изучению условий мира; так, как обстоятельство нам, армянам, представлялись, – центральный вопрос был вопрос о Турецкой Армении. Его я защищал в комиссии, избранной Сеймом, – большинство членов которой вошло потом в Делегацию. Споры были очень большие. Татары и грузины конечно, чувствовали, что этот проект и будет главным спорным пунктом между делегацией Закавказья и Турцией. Но без этого пункта наши условия, конечно, не могли быть составлены.

Чтобы яснее показать читателю, какие именно исторические факты легли в основание решения вести мирные переговоры, я приведу в полностью речь председателя Закавказского Комиссариата Евгения Гегечкори, произнесенную им в Сейме 13го февраля:

Это рѣчь, является программной, отражала мнѣніе и партіи ”Дашнак-цутюн”. Вообще Геченкори я считаю близким нам по настроенію политическим дѣятелям Грузіи. Он прошел хорошую русскую политическую школу, был и видным членом Русской Государственной Думы и обладает даром слова. Он был с нами откровенен во все время нашего пребыванія у власти и искренно добивался солидарной работы и сожительства между кавказскими народами. Сейчас и он в Парижѣ, в составѣ эмигрировавшаго в Париж грузинскаго правительства. Вмѣстѣ с Ноем Рамишвили, Чхенкели и Жордания он составляет наиболѣе яркую и сильную фигуру молодого грузинскаго политическаго организма. Если к ним прибавить Церетели и Чхеидзе, – особенно выдвинувшихся в Россіи, в до – революціонную и в революціонную эпоху первых мѣсяцев, – то перед нами будут самые важные персоналии описываемой эпохи. В ту историческую минуту, когда вспыхнул в Россіи большевизм в октябрѣ 1917г– и до окончанія Трапезундской Конференціи, – на первом планѣ событий из грузин был – Гегечкори, а из армян – Карчикян и Амо Оганджян. Послѣ Трапезунда пал Гегечкори и на сценѣ появился Чхенкели. Это болѣе гибкий хитро-умный и тонкій политик в восточном стилѣ. Он – не русской оріентаціи, не русской школы. Он ищет опоры на Востокѣ, в комбинаціях с турками и сосѣдямина Кавказѣ. Ему принадлежит также прошлое в Русской Государственной Думѣ. В ораторском талантѣ он уступает Гегечкори, – но он болѣе опытен в созданіи болѣе тонких политических расчетов. Из татар в нашей делегации выдѣлялись Гаджинскій Мамед-Гассан, инженер, бывший член Управы в Баку и нынѣ работающий с большевиками в Баку. Это очень осторожный, вдумчивый и серьезный дѣятель. С нашей делегацией в качествѣ неофициальнаго совѣтника армянской делегации был Рубен Тер- Минасян, будущий Военный Министр Арменіи, который во время войны защищал сасунцев в Мушѣ, пришел с ним в Россію, – а также историк Лео - Бабаханян. Он вѣрил, что у турок есть расчеты сговориться с нами. Собираясь в Трапезунд, я взял в Штабѣ географическую карту, – которая и сейчас со мной, – она потом фигурировала на всѣх конференціях, – вплоть до Лозанны 1922 ^{го} года и на ней послѣ совместно Энвер-паша, Рауф-бей, Бекир Сами-бей чертили границу Арменіи. Желая, помимо инструкцій Сейма, – иметь и мнѣніе Совѣта турецких армян – я просил члена его Вагана Папазяна, – дать границу Турецкой Арменіи как турецкіе армяне ее мыслят, он ее начертил и с этим опредѣленіем границ почти совпадает линия границы Арменіи, как ее в

ноябрь 1920 ^{го}года определял Вильсон. Чтобы ближе понять, какие мотивы легли в основание инструкции, с которой Делегация выехала в Трапезунд, и самые условия мира, я привожу доклад Комиссии с условиями мира. Комиссия была избрана Сеймом, ее председателем был Ной Рамишвили, один из самых сильных революционных деятелей и влиятельных членов грузинской социал демократии.

Выписка из Книги „Документы и Материалы по Внешней Политике Закавказья и Грузии.”

Речь Председателя Закавказского Комиссариата Е.П. ГЕГЕЧКОРИ о внешней политике на втором заседании Закавказского Сейма.”

13/26/Февраля 1918 г./Из стенографического отчета/.

ГЕГЕЧКОРИ. Граждане, Члены Сейма. Выступая перед Вами в качестве представителя той власти, которая волею всех революционных организаций Закавказья была поставлена во главе нашего края и вела свою посильную работу в эти тяжелые, я скажу, мучительные месяцы нашего безвременья, я не скрою от Вас, что я испытываю чувство глубокого смущения.

Объясняется это, во первых, тем, что наша власть, по существу, была властью советской, властью революционных организаций. Граждане, члены Сейма, тут, у нас, в Закавказье, в этом отношении был сделан первый опыт при том ужасном положении, при той всеобщей ужасной разрухе, которая царила на всем пространстве российской республики сверху до низу, при полном разстройстве правительственного аппарата, при отсутствии средств существования здесь у нас, в Закавказье, при отсутствии у нас самых основных условий, необходимых для каждого или вкратце для всякого, я бы сказал, гражданского порядка. Я хочу обратить ваше внимание на те события, которые развертываются во всей Европе и, в частности, в Закавказье. Я говорю о том мучительном вопросе, который у всех на устах. Я говорю по вопросу о мире. Вы прекрасно знаете, граждане, члены Закавказского Сейма, какое горнило тяжелых испытаний прошел этот вопрос. Вы прекрасно знаете и помните тот лозунг, с которым выступила российская революция по этому вопросу – мир без аннексий и контрибуций на основе самоопределения народов. Вы знаете все те перипетии, которые окружают этот вопрос. Я не хочу задерживать Вашего внимания, отмечу лишь, что последний

революционной демократіи Россіи. Тотъ миръ, который подписанъ Совѣтомъ народныхъ комиссаровъ, является полнымъ торжествомъ германскихъ имперіалистовъ. Вы чувствуете что этимъ миромъ, миромъ похабнымъ, заколачивается гробъ, въ который хотятъ вложить наше революцію. Все зависитъ отъ того, сдумѣемъ ли мы наши разрозненные ряды спаять вокругъ нашихъ лозунговъ, сдумѣемъ ли мы доказать всему міру, что есть еще порохъ въ пороховницахъ, что есть еще силы, чтобы отстоять революцію. Теперь мы стоимъ передъ печальнымъ фактомъ: миръ подписанъ, и этимъ самымъ наложены оковы на всю Россію, превратившуюся въ колонию Германіи. Россія отдана въ кабалу германскому имперіализму и въ экономическую отъ него зависимость, и это сказывается даже въ тѣхъ пунктахъ условій договора, которые мы имѣемъ передъ собой. Эта экономическая зависимость приведетъ и должна привести и къ политической зависимости. И сейчасъ передъ Вами стоитъ вопросъ, какъ спасти, если не всю Россію, ибо наша армія Закавказской революціонной демократіи есть лишь одинъ отрядъ когда-то великой и мощной общероссійской революціонной арміи. Если намъ на территоріи нашего края, если не въ полной, но въ извѣстной мѣрѣ удастся отвести и парализовать направленный ударъ, Закавказскій Сеймъ выполнить свой долгъ, я въ этомъ убѣжденъ, я въ это вѣрю. Сейчасъ только что мною получена бумага, которая указываетъ на то, что надъ вопросомъ о мирѣ и перемиріи нависаютъ грозныя тучи. Закавказскій Комиссаріатъ въ моемъ лицѣ заявляетъ, что первымъ вопросомъ, къ которому долженъ приступить Сеймъ, это устранить всѣ тѣ осложненія, осложненія, которыя произошли въ связи съ вопросомъ о мирѣ. Позвольте мнѣ остановить Ваше вниманіе на томъ, что было сдѣлано въ этомъ отношеніи нами.

17-го ноября истекшаго года Главнокомандующій войсками Кавказскаго фронта получилъ отъ Командующаго 3-ей турецкой арміей, дѣйствующей на Кавказскомъ фронтѣ, Ферикъ-Вехибъ-Паши, письмо съ предложеніемъ перемирія. Исходя изъ общей политической обстановки въ Россіи и въ связи съ начавшимися еще до полученія письма переговорами на русско-австро-германскомъ фронтѣ, образовавшійся тогда Закавказскій Комиссаріатъ, по соглашенію съ Краевымъ Центромъ и Главнокомандующимъ, призналъ своевременнымъ и возможнымъ пойти навстрѣчу Командующему турецкой арміей. Взявъ на себя рѣшеніе этого вопроса, въ виду отсутствія въ тотъ моментъ одинаго, всѣми признаннаго Центральнаго Правительства и разрушенія гражданской военной Ставки Верховнаго Главнокомандующаго,

Комиссаріатъ предполагалъ, что во время перемирія соберется Всероссійское Учредительное Собраніе, которое и выработаетъ условія мира. Въ виду этого Главнокомандующій обратился къ Вехибъ-Пашѣ съ письмомъ, въ которомъ предложилъ прекратить военныя дѣйствія и не производить никакихъ стратегическихъ перегруппировокъ, оставаться на занимаемыхъ позиціяхъ до заключенія перемирія. Одновременно до свѣдѣнія Командующаго англійской Мессопотамской арміей было доведено, что будетъ сдѣлано все необходимое для принятія турками условія, гарантирующаго невозможность усиленія Мессопотамскихъ турецкихъ войскъ за счетъ сражающихся на Кавкаскомъ фронтѣ.

Для веденія переговоровъ о перемирії была избрана делегачія изъ представителей Краевыхъ центровъ Совѣтовъ Солдатскихъ, Рабочихъ и Крестьянскихъ депутатовъ въ составъ трехъ человекъ и двухъ представителей отъ Главнокомандующаго. По обоюдному съ турецкимъ Командующимъ соглашенію, встреча кавказской и турецкой делегачій состоялась 2-го декабря въ гор. Эрзинджанѣ и, въ виду достигнутаго соглашения по всѣмъ пунктамъ, договоръ о перемирії подписанъ 5-го декабря, при чемъ установлены демаркаціонныя линіи. Согласно договору, послѣдній считается дѣйствительнымъ до заключенія окончательнаго мира, и оговорено, что нарушеніе его одной изъ сторонъ можетъ послѣдовать лишь съ предупреденіемъ за 14 сутокъ до начала боевыхъ дѣйствій /п. I/. Въ случаѣ же заключенія общаго перемирія между Россійской Республикой и Центральными Державами, всѣ пункты такового становятся обязательными для Кавказскаго фронта. Въ виду того, что въ день подписанія договора было получено сообщеніе о состоявшемся наканунѣ перемирії на всѣхъ фронтахъ, военныя дѣйствія съ того же числа были прекращены не только въ районѣ расположенія 3-ей Турецкой арміи /отъ Чернаго моря до Южнаго берега Ванскаго озера/, но и на всемъ Кавказско-Персидскомъ фронтѣ, а также на Черномъ морѣ, причемъ для Кавказскаго фронта было по взаимному соглашенію учреждено 5 контрольныхъ комиссій. Съ соглаіа турокъ рѣшено руководствоваться не бресткимъ, а эрзинджанскимъ договоромъ, какъ позднѣйшимъ. 1-го января Командующимъ Кавказской Арміей Генераломъ Одишелидзе было сообщено доставленное ему новое письмо Вехиба – Паши, въ которомъ послѣдній, рассматривая Закавказскій Комиссаріатъ какъ Независимое Правительство, просилъ, отъ имени турецкаго Главнокомандующаго Энвера Паши, увѣдомить, какимъ путемъ будетъ возможно

возстановить отношенія съ Правительствомъ Кавказа въ цѣляхъ установленія мирныхъ отношеній между обѣими сторонами. Черезъ нѣкоторое время, 15-го января, Вехибъ-Паша, сообщилъ, что делегаты Центральныхъ Державъ, собравшіеся въ Брестъ-Литовскъ готовы положить всѣ старанія къ признанію независимости Закавказскаго Правительства, которое въ увѣренности за полнѣйшій успѣхъ, можетъ отправить въ Брестъ-Литовскъ своихъ делегатовъ.

Имѣвъ сужденіе въ засѣданіи того-же 15-го января о предложеніи турокъ и исходя изъ той же мысли о необходимости согласовать свои выступления въ вопросѣ о мирѣ съ мнѣніями и взглядами другихъ автономныхъ единицъ Россіи, одинаково съ Закавказьемъ заинтересованныхъ въ этомъ вопросѣ, Закавказскій Комиссаріатъ, при участіи представителей Краевого центра и Національныхъ Совѣтовъ, выработалъ текстъ соответствующаго обращенія къ Турецкому Командованію, обещавъ дать отвѣтъ по существу въ трехнедѣльный срокъ, необходимый для установленія согласованности взглядовъ съ другими автономными единицами: тѣмъ же постановленіемъ, Закавказскій Комиссаріатъ назначилъ на 1-е февраля конференцію съ участіемъ ближайшимъ образомъ заинтересованныхъ въ вопросѣ о мирѣ съ Туреціей Украины и Юго-Восточнаго Союза. На этой конференціи должно было быть принято рѣшеніе по существу турецкаго предложенія и данъ окончательный отвѣтъ. Однако отъ Украинской Центральной Рады /приглашеніе удалось передать по прямому проводу 23-го января/ отвѣта вовсе не послѣдовало, Правительство же Юго-Восточнаго Союза, сочувственно отнесясь къ мысли о конференціи – ни представителей своихъ, ни письменныхъ сообщеній, однако, не прислало. Вслѣдствіе создаваемаго положенія Закавказскій Комиссаріатъ въ засѣданіи 1-го февраля по обмѣнѣ мнѣніями съ представителями Краевого центра, Національныхъ Совѣтовъ и Главнокомандующимъ, постановилъ сообщить Вехибъ-Пашѣ о согласіи начать предварительные переговоры о мирѣ и просить увѣдомить о мѣстѣ и времени встрѣчи делегатовъ и о составѣ делегацій, имѣющихъ выработать мирный договоръ. Опредѣленіе же основныхъ директивъ и условий мира принадлежитъ Закавказскому Сейму. Соответствующее телеграфное сообщеніе было послано Вехибъ-Пашѣ 3-го февраля, и 10-го февраля полученъ отвѣтъ съ увѣдомленіемъ, что, согласно турецкаго предложенія изъ Константинополя, выѣзжаетъ мирная делегація. Закавказскій Ко-

миссаріать мѣстомъ встрѣчи намѣтили Трапезундъ, куда 17-го февраля выѣзжаетъ Кавказская делегація.

Что касается общей обстановки на Кавказскомъ фронтѣ, то она рисуется въ слѣдующемъ видѣ: значительная часть войскъ фронта, еще до заключенія договора о перемиріи, вышла изъ повиновенія Командному составу и стала опредѣленно высказываться за возвращеніе ”домой”, / еще 20-го октября знаменитая 39-ая дивизія/. Движеніе это усиленно муссируемое безотвѣтственными элементами, послѣ подписанія договора о перемиріи, приняло стихійный характеръ, и масса войскъ устремились въ тылъ, покидавъ находящееся въ завоеванныхъ областяхъ народное имущество на произволь судьбы. Въ связи съ отходомъ войскъ положеніе на фронтѣ чрезвычайно осложнилось. Уже 16-го декабря Главнокомандующимъ войсками Кавказскаго фронта было получено отъ Вехиба-Паши письмо съ указаніемъ, что турецкій Главнокомандующій Энверъ-Паша обратилъ вниманіе на насилія, якобы, чинимыя въ занятыхъ нами районахъ надъ турецкими подданными и просилъ принять мѣры къ прекращенію этихъ насилій. Съ другой стороны къ срединѣ января нападеніе курдовъ и турецкихъ четниковъ на русскіе обозы и разъѣзды усиливаются и приводятъ къ многочисленнымъ столкновеніямъ между нашими сторожевыми охраненіями и курдо-турецкими бандами.

При этомъ количество пострадавшихъ, по исчисленію Командующаго Эрзинджанскимъ отрядомъ, въ среднемъ не превысили 200 человѣкъ; событія эти имѣли мѣсто 15-го-16-го января. 23-го января мы имѣли рядъ телеграммъ Вехиба-Паши, въ которыхъ онъ, ссылаясь на полученныя имъ донесенія, описывалъ чинимыя надъ оттоманскимъ населеніемъ насилія и требовалъ принятія мѣръ для наказанія виновниковъ; въ отвѣтъ на упомянутыя телеграммы Командующій Арміей Генераль Одишелидзе дважды, 31-го января и въ началѣ февраля, сообщилъ Вехибу-Пашѣ, что полученныя послѣднимъ свѣдѣнія чрезвычайно преувеличены и что нѣкоторые эксцессы, дѣйствительно имѣвшіе мѣсто какъ въ Эрзинджанскомъ, такъ и въ Трапезундскомъ районахъ, по размѣрамъ совершенно не отвѣчаютъ свѣдѣніямъ Турецкаго командованія и вызваны исключительно нападеніями четниковъ и курдовъ. При этомъ Ген. Одишелидзе объяснилъ, что принимаются всѣ мѣры къ тому, чтобы мирное населеніе не страдало при репрессіяхъ противъ разбойниковъ. Вслѣдъ за этимъ, въ виду отданнаго Турецкимъ Командованіемъ приказа о продвиженіи впередъ турецкихъ частей, и.д. Главнокомандующаго ген. Лебединскій обратился, съ своей стороны, къ

Вехибу-Пашѣ съ сообщеніемъ о данныхъ произведеннаго имъ разслѣдованія, выяснившего несостоятельность имѣющихся у Вехибъ-Паши свѣдѣній. Тѣмъ не менѣе турки заняли рядъ находившихся въ нашихъ рукахъ пунктовъ, въ томъ числѣ и Эрзинджанъ, гарнизонъ котораго согласно полученному приказанію, отошелъ, не ввязываясь въ бой, и уничтожилъ все имѣющее военное значеніе снаряженіе, также Ардасу /въ 20 в.къ Сѣв. – Зап. отъ Гюмюшъ-Хане/. Въ Трапезундѣ ведутся переговоры между мѣстнымъ Военно-Революционнымъ Комитетомъ и турецкими четниками о сдачѣ города туркамъ. 6-го февраля ген. Одишелидзе передана телеграмма Вехибъ-Паши, въ которой турецкій командующій сообщаетъ, что, являясь поклонникомъ почетнаго для обѣихъ сторонъ мира, онъ темъ не менѣе, для защиты мусульманскаго населенія вынужденъ двинуть впередъ свои войска до соприкосновенія съ русскими частями.

Такимъ образомъ, граждане, члены Сейма, это вопросъ срочный, вопросъ насущный. Уже при Закавказскомъ Комиссаріатѣ образована коммиссія, которая подготавливаетъ по существу матерьялы, и эти матерьялы будутъ переданы той коммисіи, которая будетъ организована при Закавказскомъ Сеймѣ Вами. По нашему убѣжденію, медлить съ этимъ вопросомъ нельзя, 17-го этого мѣсяца. Ваше делегация должна выѣхать изъ Тифлиса.

Докладъ Комисіи о мирѣ на засѣданіи Закавказскаго Сейма 16-го февраля /1 марта/ 1918 г.

/ изъ стенографическаго отчета./

Предсѣдательствуетъ-ЧХЕИДЗЕ, при секретарѣ А. Кантемировѣ.

Засѣданіе открывается въ I час. 33 м. дня.

ПРЕДСѢДАТЕЛЬ. Покорнѣйше прошу занять мѣста. Объявляю засѣданіе Сейма открытымъ. Вамъ угодно было выбрать коммисію о мирѣ, и сейчасъ эта коммисія сдѣлаетъ докладъ. Слово предоставляется Рамишвили Ною, – Предсѣдателю Коммисіи.

РАМИШВИЛИ. Граждане, члены Закавказскаго Сейма. Вопросъ, который стоитъ передъ нами, вопросъ чрезвычайно серьезный, имѣющій для насъ особое значеніе. Вамъ извѣстно, что со времени октябрьскаго переворота наша окраина оказалась оторванной отъ великой федеративной Россійской Республики. Закавказье оказалось представленнымъ самому себѣ и это не только въ вопросахъ внутренней политики, но что особенно важно, и во внѣшней политикѣ. Я говорю въ во

просахъ и внѣшной политики, ибо, какъ вамъ извѣстно изъ доклада Закавказскаго Комиссаріата, ему пришлось сдѣлать шаги, направленные къ ликвидаціи военныхъ столкновеній съ нашими сосѣдами и принять мѣры къ рѣшенію самаго важнаго вопроса международнаго значенія, Закавказье ступило на этотъ путь не потому, что мы предполагали, а именно потому, что создались такія услівія, когда передъ нами иного выхода не оказалось. Я не буду распространяться о томъ, какъ со дня на день постепенно обрывалась та нить, которая связывала насъ съ Великой Россійской Республикой. Вамъ каждому это прекрасно извѣстно. Извѣстно и то, что въ вопросахъ внѣшной политики за послѣднее время совершилось нѣчто такое, что вынудило насъ поставить вопросъ о заключеніи мира съ Турціей во всей широтѣ. Дѣло, товарищи/, въ томъ, что, какъ вамъ извѣстно, Совѣтъ Народныхъ Комиссаровъ, – не будемъ говорить о томъ, что, какъ – является ли это правительство полномочнымъ представительствомъ всей Россіи, во всякомъ случаѣ, полномерно оно или нѣтъ, признаемъ его или нѣтъ, – это самое правительство принуждено было вести переговоры съ Германіей о мирѣ и какъ, извѣстно, нѣкоторое соглашеніе съ Германіей этимъ правительствомъ было достигнуто. Какъ вамъ извѣстно, Германія, Германскій имперіализма отказался отъ того договора, который согласны были подписать представители народныхъ комиссаровъ. Заключая миръ съ Германіей, Совѣтъ Народныхъ Комиссаровъ совершенно обошелъ тотъ вопросъ, который стоитъ передъ вами; я говорю: обошелъ, все равно, добровольно или нѣтъ. Вѣрнѣе, онъ былъ вынужденъ обойти этотъ вопросъ, ибо германскіе имперіалисты поставили Представителямъ Совѣта Народныхъ Комиссаровъ такія границы, дальше которыхъ представители не должны были перейти.

Что касается другихъ вопросовъ, какъ вамъ извѣстно, въ договорѣ, который согласились подписать представители Совѣта Народныхъ Комиссаровъ, и слова не было сказано о томъ, въ какомъ положеніи находится Закавказье. Правда, въ одномъ изъ пунктовъ, имеено въ 5 пунктѣ того договора, который былъ подписанъ 19-го февраля новаго стиля, тамъ говорится: / читаетъ газету/ ”Россія должна сдѣлать все необходимое, чтобы обезпечить Турціи восточныя границы Анатоліи и отмѣну турецкой капитуляціи”. Не будемъ закрывать глаза, и ясно отсюда видимъ, что на самомъ дѣлѣ, этотъ самый договоръ абсолютно не касается той самой окраины, о которой мы сейяасъ говоримъ. Здѣсь говорится, что, по мѣрѣ своихъ силъ, Россія будетъ способствовать возстановленію восточныхъ Анатолійскихъ границъ; какъ

любое европейское государство, она будет способствовать рѣшенію тѣхъ или иныхъ вопросовъ, которые касаются совершенно другого государства, и ясно отсюда, что Совѣтъ Народныхъ Комиссаровъ, его уполномоченные представители совершенно обошли вопросъ о заключеніи мира съ Турціей, и это указаніе мы можемъ найти въ телеграммахъ, которыя напечатаны въ нашихъ сегодняшнихъ газетахъ. Отсюда выводъ одинъ, для всякой политической партіи или полномочнаго представительства, какимъ является нашъ Сеймъ, – этотъ самый вопросъ, вопросъ о заключеніи мира съ Турціей долженъ быть поставленъ въ порядкѣ дня, это особенно потому, что какъ вамъ извѣстно, нашъ фронтъ оголенъ, не благодаря той политики, какую вели представители Закавказья, не благодаря той власти, которую поставила Закавказская революціонная власть, а благодаря той политикѣ, которую велъ Совѣтъ Народныхъ Комиссаровъ. Вамъ известно объявленіе о мирѣ, этихъ самымъ большевистское правительство поставили вопросъ о полной демобилизаціи, и эта демобилизація оказалась форменной демобилизаціей. Такимъ образомъ, благодаря политикѣ, которая велась Совѣтомъ Народныхъ Комиссаровъ, не только Кавказскій фронтъ но и западная Россія оказалась совершенно оголенными.

Правда, Кавказская революціонная демократія и Комиссаріатъ поставили себѣ задачей защиту этого фронта. Здѣсь нужно обратить вниманіе на одно обстоятельство: передъ нами вопросъ о прекращеніи войны съ Турціей. Этотъ вопросъ долженъ быть представленъ и съ другой стороны: если Совѣтъ Народныхъ Комиссаровъ совершенно обошелъ вопросъ о Закавказьѣ и о прекращеніи войны съ Турціей, то возникаетъ вопросъ, какъ должна поступить Закавказская демократія, Закавказскій Сеймъ. Вамъ извѣстно, что мы не объявляли войну Турціи. Если уполномоченные и неуполномоченные представители Россійской власти не считаютъ нужнымъ прекращеніе войны съ Турціей, то ясно ликвидація войны должна стать нашей задачей, и нами долженъ быть поставленъ вопросъ, какъ мы должны прекратить эту войну. Мы, какъ представители Закавказскихъ народностей и Закавказской демократіи, должны рѣшить, вести эту войну или нѣтъ. Не мы объявили эту войну, и передъ всѣми народами мы можемъ заявить, что не въ нашихъ интересахъ вести далѣе войну съ Турціей. Здѣсь вопросъ не въ соотношеніи силъ. Я просилъ бы обратить на это вниманіе. Я полагаю, что, если дѣйствительно, Турецкое правительство не пойдетъ намъ навстрѣчу, несмотря на то, что война несомнѣнно тяжела, Закавказская демократія

имѣть достаточно силъ, чтобы оказать противнику должное сопротивление. Въ данномъ случаѣ не будучи сама заинтересована въ веденіи войны, мы полагаемъ Турція пойметъ то положеніе, въ которомъ мы находимся. Интересы обоихъ народовъ диктуютъ намъ ликвидацію войны. Вотъ основныя положенія, которыми руководилась комиссія, избранная Вами, члены Закавказскаго Сейма. Комиссія пришла къ тому основному положенію, что при создавшемся положеніи не въ интересахъ Закавказскаго Сейма дальнѣйшее веденіе войны, и мы съ открытой душой, вполне сознательно, можемъ идти на заключеніе мира съ Турціей. Но возникаетъ вопросъ: полномоченъ ли Закавказскій Сеймъ вести мирныя переговоры. Граждане Члены Закавказскаго Сейма, Я указывалъ Вамъ, что послѣ того, какъ Совѣтъ Народныхъ Комиссаровъ и представители Германіи не нашли возможнымъ во всей широтѣ поставить вопросъ о мирѣ, мы считаемъ необходимымъ взять дѣло прекращенія военныхъ дѣйствій съ Турціей въ собственныя руки. Въ этомъ отношеніи и мы основываемся не на тѣхъ или иныхъ международныхъ комбинаціяхъ. Такъ какъ этотъ вопросъ, вопросъ ликвидаціи войны съ Турціей, даже не затронуть Россіей, это обстоятельство даетъ намъ полное право приступить къ мирнымъ переговорамъ. И Россійская демократія можетъ дать на это только единственный отвѣтъ. Комиссія, которая Вами была избрана постановленіемъ Закавказскаго Сейма, считаетъ себя правомочною заключить миръ съ Турціей. При этомъ въ Комиссіи было нѣкоторыми высказано предположеніе, которое клонилось къ тому, что намъ надо сдѣлать шагъ въ сторону международной консолидаціи и будто только это дастъ намъ возможность заключить миръ. Мы этого мнѣнія не раздѣляемъ, и вся комиссія приняла ту форму, которую я перѣдъ Вами изложилъ. Въ связи съ этимъ ставится одинъ вопросъ, какъ мы, Закавказскій Сеймъ, относимся къ переговорамъ о сепаратномъ мирѣ. Обязаны мы или нѣтъ обо всѣхъ нашихъ шагахъ сговориться предварительно съ представителями союзныхъ державъ, мы полагаемъ, что этотъ вопросъ долженъ получить то самое рѣшеніе, которое уже имѣлось у Закавказскаго Комиссаріата въ области внѣшней политики. Закавказскій Комиссаріатъ, какъ извѣстно, обо всѣхъ шагахъ въ области внѣшней политики доводилъ до свѣдѣнія пословъ и консуловъ союзныхъ державъ. Въ томъ положеніи, въ которомъ мы очутились, иного рѣшенія вопроса быть не могло. Мы полагаемъ

что и представители союзныхъ державъ не имѣютъ тѣхъ широкихъ полномочій, чтобы вести мирныя переговоры съ враждебными державами.

Съ другой стороны, предоставленные собственной судьбѣ, мы, представители Кавказскихъ народностей и Кавказский демократіи, лишены всякой возможности дальше тянуть дѣло и принуждены приступить къ ликвидаціи войны. Въ ближайшемъ будущемъ, граждане, Члены Закавказскаго Сейма, не будетъ никакихъ основаній мѣнять ту самую политику, какую велъ Закавказскій Комиссаріатъ и которой придется придерживаться и намъ. Какъ вамъ извѣстно, мирные договоры бываютъ двоякіе: прелиминарные, т.е. предварительные, и окончательные. Передъ комиссіей стоялъ вопросъ, будемъ ли мы стремитъся разъ навсегда покончить всѣ спорные вопросы съ Турціей, или же наша задача – добиться длительного перемирія, принять прелиминарный договоръ и дальше ждать измѣненія обстоятельствъ и добиваться измѣненія мирнаго договора. Мы признали, что Закавказская демократія не имѣетъ никакихъ основаній становиться на этотъ путь. Это есть путь тайной дипломатіи, путь, чреватый самыми серьезными послѣдствіями для нашей окраины. Если какія-нибудь великія державы имѣютъ интересъ воспользоваться измѣненіями міровой конъюнктуры и добиваться, сообразно съ этимъ, измѣненій тѣхъ условій, которыя были заключены тѣмъ или инымъ мирнымъ договоромъ, то отнюдь въ этомъ не заинтересованы демократическія страны. Мы должны итти на веденіе мирныхъ переговоровъ въ полной увѣренности, что намъ, представителямъ переговоровъ въ полной увѣренности, что намъ, представителямъ двухъ нынѣ враждующихъ странъ, враждующихъ не по нашей винѣ и не по нашей волѣ, все таки, въ концѣ концовъ удастся сговориться окончательно и разъ навсегда рѣшить тѣ спорные вопросы, которые служили яблокомъ раздора между Закавказскими народностями и Турецкой Имперіей. И посему, не ставя какихъ-бы то ни было дипломатическихъ задачъ, мы говоримъ – тотъ мирный договоръ, который мы стремимся заключить, долженъ явиться окончательнымъ и, по нашему мнѣнію, никакихъ измѣненій онъ не долженъ претерпѣвать. Это безусловно въ интересахъ, какъ Закавказья, такъ безусловно въ интересахъ Турецкой Имперіи, если послѣдняя заинтересована въ заключеніи мира, а насчетъ нашихъ желаній двухъ мнѣній не можетъ быть. Я полагаю, не ошибусь, если скажу, что всѣ партіи представленныя въ Закавказскомъ Сеймѣ, горять однимъ желаніемъ поскорѣе ликвидировать ту ужасную войну, которая намъ принесла столько бѣдъ и, можно сказать, столько разочарованій. Если Турецкая Имперія жаждетъ также мира, мира почетнаго для обѣихъ сторонъ, если она не будетъ опираться на то эфемерное превос-

ходство своихъ силъ, которое получилось вслѣдствіе оголенія нашего фронта, если эта Турецкая Имперія также заинтересована въ установленіи разь навсегда добрососѣдскихъ отношеній съ Закавказьемъ, то мы полагаемъ, что мирь будетъ окончательнымъ и въ этомъ отношеніи не будетъ никакой необходимости добиваться его измѣненія. Сейчасъ мы приступаемъ къ основному положенію, которое должно лечь въ основу нашего мирнаго договора съ Турціей. Какъ вамъ извѣстно, граждане, члены Закавказскаго Сейма, мы, представители революціонныхъ партій, отнюдь не являемся поклонниками во что быто ни стало сохраненія старыхъ государственныхъ границъ, но есть положеніе, которое намъ диктуетъ необходимость съ особой осторожностью подходить къ этому вопросу и эта осторожность особенно необходима въ данный моментъ. Мы полагаемъ, что и Закавказье, съ одной стороны, и Турецкая Имперія, съ другой, въ тѣхъ границахъ, въ какихъ они существовали до войны въ 1914 г., представляли извѣстное цѣлое и всякое нарушеніе въ этомъ смыслѣ государственныхъ границъ привело бы къ такимъ осложненіямъ, результаты которыхъ дали бы себя знать въ теченіе цѣлаго ряда лѣтъ. Эти результаты могутъ быть крайне плачевны какъ для насъ, такъ, вѣроятно, и для Турецкой Имперіи. Мы полагаемъ, что Закавказскія народности такъ срослись своими жизненными интересами, что всякое отторженіе хотя бы небольшой области привело бы къ такимъ пертурбаціямъ которыя дали бы самые нежелательные результаты для мирнаго сожительства Закавказскихъ народностей. Закавказская демократія, заинтересованная въ разрѣшеніи національнаго вопроса въ духѣ соглашенія всѣхъ народностей, заинтересована въ первую очередь въ томъ, чтобы никоимъ образомъ не обострять отношеній, не касаться такихъ вопросовъ, которые могутъ такимъ образомъ вызвать это самое осложненіе. Съ другой стороны, мы полагаемъ, что и Турецкая Имперія, несмотря на то, что она въ теченіе цѣлаго ряда столѣтій угнетала другія народности, въ этомъ отношеніи заинтересована въ томъ же самомъ. Симпатія всѣхъ революціонныхъ партій всегда были на сторонѣ угнетаемыхъ, и нужно сказать, что съ этими самыми симпатіями мы встрѣчаемъ всегда тѣ подвластные народы, которые жаждутъ освобожденія. Но мы должны заявить, что съ другой стороны мы прекрасно понимали и то, что часто лозунгомъ освобожденія народностей, подвластныхъ Турецкой Имперіи, прикрывались империалисты, которые своими хищническими вождедѣніями старались разорвать тѣло Турецкой Имперіи не для освобожденія народностей, а для того, чтобы усилить сферу

своего политическаго и экономическаго вліянія. Въ этомъ отношеніи мы должны заявить, поскольку всѣ политическія партіи и всѣ наши симпатіи на сторонѣ этихъ подвластныхъ народовъ, которые жаждутъ свободнаго самоопредѣленія, постольку мы рѣшительно должны выступить противъ дѣленія, государственныхъ границъ Россіи съ Турціей, существовавшихъ империалистическихъ вожделѣній по отношенію къ Турецкой Имперіи, которыми всегда прикрываются великія державы для усиленія своего политическаго господства и политическаго вліянія въ этой забитой и фактически зависимой отъ другихъ европейскихъ державъ стране. Вотъ почему Комиссія полагала, что въ основу заключаемаго мирнаго договора должно лечь восстановленіе государственныхъ границъ Россіи съ Турціей, существовавшихъ къ моменту объявленія войны въ 1914 г. Я долженъ еще разъ повторить, что никоимъ образомъ мы не являемся поклонниками существующихъ границъ во что быто ни стало, безотносительно ко времени и мѣсту, но, при создавшихся условіяхъ, это единственный выходъ, единственное положеніе, которое можетъ отстаивать Закавказская демократія, именно въ интересахъ какъ Закавказской демократіи, такъ и безусловно мирнаго и прогрессивнаго развитія турецкихъ народностей. Но какъ же быть съ самымъ основнымъ вопросомъ, выдвинутомъ Великой Россійской Революціей, съ лозунгомъ демократическаго мира, мира на основѣ самоопредѣленія народностей. Мы полагаемъ, выступая противъ всякихъ аннексій и контрибуцій, какъ явныхъ, такъ и скрытыхъ, должны сказать, что Закавказская демократія въ этотъ отвѣтственный моментъ имѣетъ всѣ рѣшительно основанія, чтобы добиваться во всей широтѣ, сообразно условіямъ времени и мѣста, --- на самоопредѣленіе для всѣхъ народовъ проживающихъ въ Восточной Анатолиі. Я говорю – въ Восточной Анатолиі, ибо передъ нами вопросъ о заключеніи мира съ Турціей не во --- всѣтурецкомъ масштабѣ, а постольку поскольку это касается Кавказскихъ границъ, и потому мы полагаемъ, что делегація будетъ обязана въ этомъ смыслѣ добиваться правъ на самоопредѣленіе всѣхъ народовъ Восточной Анатолиі, Вамъ, товарищи прекрасно извѣстно, что эта самая Восточная Анатолиа населена этими племенами, которыя въ теченіи десятковъ лѣтъ, а можетъ быть и столѣтій, добивались освобожденія и устройства своей судьбы, сообразно волѣ мѣстнаго населенія, и въ этомъ отношеніи первый вопросъ, который станетъ передъ нашей делегаціей стоитъ передъ Закавказскимъ Сеймомъ – это вопросъ объ устройеніи Турецкой Арменіи. Мы не будемъ здѣсь распространяться о томъ, каковы права

этой народности на самоопредѣленіе. Я полагаю, что эти права этой народности на самоопредѣленіе. Я полагаю, что эти права закрѣплены многолѣтней борьбой Армянскаго народа противъ того угнетенія, которому этотъ народъ подвергался въ предѣлахъ Турецкой Имперіи, и мы должны заявить, что турецко- армянскій вопросъ является вопросомъ, въ разрѣшеніи котораго заинтересована не одна Турецкая Имперія односторонне, а безусловно въ разрѣшеніи этого вопроса не въ меньшей степени заинтересованы Закавказскія народности. Вамъ извѣстно, что всякое выступленіе армянскаго народа въ Турціи въ полной мѣрѣ встрѣчало отголосокъ за границей здѣсь, въ Закавказьѣ. И это, граждане, члены Сейма, вполне естественно. Братья по крови, находящіеся здѣсь, они не могли въ той или иной формѣ не реагировать на положеніе своихъ сородичей въ Турецкой Имперіи. Этого мало. Всякое осложненіе этого вопроса въ Турецкой Имперіи всегда приводило къ осложненію отношеній межнаціональных здѣсь, въ Закавказьѣ. Стоитъ указать въ этомъ отношеніи на одинъ фактъ: на возстаніе въ 1895 году, которое здѣсь въ той или иной формѣ встрѣчало отголосокъ.

Исходя изъ этого, вполне естественно, что на защиту турецко-армянскихъ правъ выступала не одна деспотическая Россія выступала не та страна, – которая не въ меньшей мѣрѣ угнетала подвластные народы, а лишь теперь выступаетъ демократическая страна, и представитель демократической страны – Закавказскій Сеймъ. Интересы Турецкой Имперіи диктуютъ разъ навсегда разрѣшеніе этого крайне сложнаго и болѣзненнаго вопроса. Мы полагаемъ, въ Турціи есть зрѣлые государственные дѣятели, а намъ хотелось бы вѣрить, сильно вѣрить, что это есть; они сами примутъ всѣ мѣры къ тому, чтобы разъ навсегда разрѣшить этотъ вопросъ, который служить всегда яблокомъ раздора между армянскимъ населеніемъ и Турецкой Имперіей. И мы полагаемъ на основаніи заявленія партіи Дашнакцутюнъ, если этотъ вопросъ будетъ [...] , тѣмъ самымъ всѣ тренія разъ навсегда будутъ исчерпаны, разъ навсегда будутъ изжиты. Я не буду подробно останавливаться на этомъ вопросѣ. Можетъ быть, представители наиболѣе заинтересованныхъ сторонъ сами постараются дать дальнейшее освѣщеніе этому вопросу. Комиссія выдвигала еще другой вопросъ, вопросъ объ устраненіи ассирійскаго народа, ассирійцевъ такъ называемыхъ айсоровъ, и такъ же выдвигался вопросъ о Лазистанѣ. Наиболѣе подробно въ Комиссіи останавливались на положеніи ассирійцевъ. Оказалось, что этотъ народъ живетъ въ одномъ санджакѣ, при чемъ въ этомъ санджакѣ населенія – 90

тысячъ / отъ 80 до 90 тысячъ/ и это самое населеніе, втянутое въ войну, оказалось лишеннымъ отечества: оно вынуждено было выселиться въ предѣлы Персіи и сейчасъ лишено своихъ очагова. И представители этой народности ставятъ передъ комиссіей вопросъ о томъ, чтобы этотъ вопросъ въ той или иной формѣ былъ поставленъ при заключеніе мира съ Турціей, чтобы предоставить право этому населенію вернуться въ отечество и автономнаго устроенія своей страны. И въ томъ, и въ другомъ случаѣ, комиссія полагала бы, что автономное устроеніе Турецкой Арменіи, также и Ассирійскаго народа, должно быть проведено только въ рамкахъ турецкой государственности. Мы полагаемъ, что при создавшихся условіяхъ всѣ эти народы могутъ найти въ себѣ достаточно силы и энергіи, чтобы, не порывая съ турецкой государственностью, создать максимумъ тѣхъ условій, которыя необходимы для того, чтобы культурно развиваться и прогрессировать. И, такимъ образомъ, добиваясь права на самоопредѣленіе этихъ народовъ, – я подчеркиваю народовъ Восточной Анатолиі, ибо мыне ставимъ этого вопроса въ общетурецкомъ масштабѣ, ибо мы являемся представителями демократическаго Закавказья, – будемъ прежде всего говорить о тѣхъ интересахъ, которые непосредственно имѣютъ отношеніе къ Кавказской дѣйствительности. Мы, такимъ образомъ, должны будемъ дать нашей мирной делегаціи инструкціи въ томъ смыслѣ, что мы добиваемся для этихъ народовъ автономіи, никоимъ образомъ не касаясь турецкаго суверенитета. Я имѣю честь, граждане, члены Сейма, заявить, что правительно-понятые интересы Турецкой Имперіи, если дѣйствительно Турція имѣетъ государственныхъ людей – а намъ хотѣлось бы вѣрить, что это именно такъ, – государственныхъ людей, которые понимаютъ и хорошо понимаютъ положеніе своей страны, то они, конечно, примутъ всѣ мѣры къ тому, чтобы всѣ эти проклятые вопросы разъ навсегда получили свое окончательное рѣшеніе. Мы полагаемъ, что въ этомъ отношеніи у насъ есть надежды и извѣстно изъ сообщеній, можетъ быть, не проверенныхъ въ прессѣ, что лучшіе люди въ Турціи склоняются къ тому мнѣнію, что наступила пора, когда Турецкая Имперія должна перейти къ федеративному строительству своего государства, и посему, по нашему мнѣнію, делегація должна добиться права на самоопредѣленіе въ рамкахъ турецкой государственности, и мы полагаемъ, что условія для разрѣшенія этихъ вопросовъ созданы. Намъ хочется вѣрить, что дѣйствительно всѣ эти наши указанія въ этомъ смыслѣ отнюдь не противорѣчатъ турецкой государственности. При окончательномъ разрѣшеніи этого вопроса между нами

– Закавказьемъ и Турецкой Имперіей установились бы тѣ добрососѣдскія отношенія, которыя необходимы для того, чтобы правильно развиваться обоимъ народамъ. Въ интересахъ всѣхъ исключительныхъ народностей, въ интересахъ демократіи обѣихъ странъ, мы, граждане, члены Закавказскаго Сейма, предлагая эти условія, не касались одного вопроса, – это и не входило въ наши задачи, – вопроса о силѣ, на которую можетъ опираться наша мирная делегація. Какъ вамъ извѣстно, сила всѣхъ договаривающихся сторонъ, это есть та физическая сила, которая находитъ свое воплощеніе въ регулярной арміи. Если съ этой стороны мы подойдемъ къ вопросу, то дѣйствительно окажется, что въ этомъ отношеніи мы какъ будто бы безсильны. Съ перваго раза у насъ нѣтъ вооруженной силы, на которую могла бы опереться наша мирная делегація въ переговорахъ съ Турціей. Имъ это прекрасно извѣстно, и намъ это подтвердили въ Россіи, когда Совѣту Народныхъ Комиссаровъ пришлось заключить позорный для большевиковъ и, къ сожалѣнію, для Россіи несчастный миръ. Мы полагаемъ, что есть одна непреодолимая сила, та сила, которая можетъ преодолѣть всѣ препятствія и эта сила – единеніе всѣхъ Закавказскихъ народностей. И мы въ комиссіи, рѣшая, вырабатывая и намѣчая главные условія мирнаго договора, полагали, если намъ удастся дѣйствительно сговориться окончательно здѣсь въ Закавказскомъ Сеймѣ, то наша мирная делегація будетъ представлять ту самую силу, съ которой будутъ считаться и которая намъ дастъ возможность осуществить всѣ тѣ заданія, которыя вамъ угодно будетъ поручить этой делегаціи.

Мы, вырабатывая эти условія мира, стремились къ тому, чтобы стереть острые углы и найти общій языкъ. Я, въ качествѣ предсѣдателя комиссіи, могу засвидѣтельствовать передъ Вами, что это единеніе достигнуто /шумные аплодисменты/, общій языкъ имѣется – это тотъ общій языкъ, который можетъ быть важнѣе многихъ корпусовъ регулярной арміи. Если, товарищи, идя дѣйствительно на почетный миръ съ Турціей, мы встрѣтимъ непреодолимое препятствіе съ ея стороны, если Турція не пойдетъ на заключеніе демократическаго мира, если Турція не пойдетъ намъ навстрѣчу, то всѣ Закавказскія народности безъ различія партій и положеній найдутъ въ себѣ дотаточно силы, чтобы общими усилиями отстоять интересы Закавказья и общія цѣли, и тогда вопросъ о мирѣ будетъ рѣшенъ въ общей плоскости. Во всякомъ случаѣ, Закавказскія народности, идя на почетный миръ съ Турціей,

будутъ гарантированы отъ всѣхъ урѣзокъ правъ и сумѣютъ защитить свои собственные интересы. / шумные аплодисменты на всѣхъ скамьяхъ/.

№ 46.

”Основныя положенія” по вопросу о мирѣ, принятыя Закавказскимъ Сеймомъ.

Принято единогласно на засѣданіи 16 февраля /1 марта/ 1918 года.

1/ Закавказскій Сеймъ при создавшихся условіяхъ считаетъ себя правомочнымъ заключить миръ съ Турціей.

2/ Закавказскій Сеймъ, приступая къ мирнымъ переговорамъ, ставитъ себѣ задачей заключить основательный миръ съ Турціей.

3/ Въ основаніе заключеннаго мирнаго договора должно лечь возстановленіе государственныхъ границъ Россій съ Турціей, существовавшихъ къ моменту объявленія войны въ 1914 г.

4/ Делегация добивается права на самоопредѣленіе для Восточной Анатоліи, въ частности, автономіи Турецкой Арменіи въ рамкахъ турецкой государственности.

Послѣ того, какъ делегация была уже окончательно составлена, инструкции ея опредѣлены и на 12 ч. ночи 17го февраля, былъ назначенъ отъѣзд, – мы собрались во Дворецъ, в кабинетъ предсѣдателя Комиссариата и обмѣнялись послѣдними соображеніями. Во время нашей бесѣды с радиотелеграфа принесли радиотелеграмму, подписанную Караханом, одним из членов Россійской Делегации в Брест-Литовскѣ. Мы бросились ее читать и прочли слѣдующее: „Сравнительно с ультиматумомъ 11 февраля новое предложеніе содержитъ ультимативный срокъ. В виду этого, а также в слѣдствіи отказа нѣмцевъ прекратить до подписанія договора, военныя дѣйствія, – мы рѣшили подписать договоръ, находясь еще в обсужденіи его, и по подписанію выѣхать. Самымъ серьезнымъ ухудшеніемъ условій 21 февраля: отторженіе от Россіи округовъ Адагана, Карса и Батума под видомъ самоопредѣленія Карахан”. Получено в Тифлисѣ 17 февр (2 марта н.с.) 1918 г. 4 ч.30 м. дня. Телеграмма эта поразила нас, какъ гром. Это было первое разочарованіе нашего отдѣльнаго бытія. Всѣ почувствовали себя ошеломленными: за нѣсколько часовъ до отъѣзда, послѣ многодневныхъ засѣданій и детальнаго обсужденія возможныхъ требованій и уступокъ, – вокругъ не только угроза армянскимъ требованіямъ в Турціи, но чуть не половина Закавказья, – и твер-

дыни его – Батум, Карсская крепость, Ардаган, – отданы туркам. Возникли предложѣнія, – не отложить ли поѣздку? Но вскорѣ сомнѣнія в необходимости выѣзда прошли и мы решили ѣхать. Но у каждаго из нас в душѣ стало неимовѣрно тяжело. Прежде всего возникал вопрос, – где мы будем подкрѣплять наши условія? Вѣдь мы ѣхали на мирные переговоры, а не на капитуляцію. Надо было имѣть настроеніе и силы позади себя. Мы считали себя правыми, требованія справедливыми и потому ѣхали с сознанием того, что мы сумѣем провести наши точки зренія. С другой стороны, – мы должны были найти общій язык с турками. Из Европы свѣденія не были утѣшительные. Из отрывчатых свѣдѣній мы знали, что Германія подвигается к Парижу и занимает намного лучшее положеніе по отношенію французской арміи. Народ хотѣл мира. И мы рѣшили ѣхать. Но нам иногда казалось, что если бы мы были в Брест Литовскѣ, – то быть может, мы могли бы отстоять границы 1914го года. Мы не поѣхали, – оставался вопрос анти-большевистской оріентаціи. С другой стороны, мы задерживали начало непосредственных мирных переговоров с Турціей, – ожидая присоединенія к Закавказским делегатам других русских представителей. Они не пріѣхали. Так обр. ясно Закавказье опаздывало, ибо оно ожидало Россію, но не большевистскую. Турки-же, пользуясь слабостью Россіи и силой нѣмцев – отобрали Карс и Батум. В ту же ночь, 17го февр. – предсѣд. Сейма Чхеидзе и пред. Правительства Гегечкори всѣм столицам міра сообщили, что Закавказье не признает Брест-Литов. мира, что его делегация выѣзжает в Трапезунд. А Вехиб паша, главноком. турецкими силами 25го февр. на основаніи Брест-Лит. мира потребовал в „кратчайшій срок” очистить „Карс, Батум и Ардаган”. На это 25го же было отвѣчено Вехиб-пашѣ; -что Брест-Литов. мира мы не признаем и требованіе эвакуаціи считаем за нежеланіе вести мирные переговоры для каковых переговоров особая Делегация от Закавказскаго Сейма выѣхала в Трапезунд”. Для подкрѣпленія этой своей точки зренія

Правительство Закавказскаго Комиссаріата созвало особое засѣданіе Сейма на 26ое февраля и предсѣдатель Правительства Гегечкори сдѣлал обширный доклад Сейму о требованіях Вехиб-паши, об отвѣтѣ Правительства и о выѣздѣ Делегации в Трапезунд, туда делегация прибыла 23 февр. в 8 ч. вечера. Дѣлая сообщеніе о согласіи Закавказья вести переговоры, – предсѣд. Правительства впервые упоминает о том, что „Закавказье ведет себя, как совершенно самостоятельная единица”. Гегечкори удивляется, что турки, обещав даже поддержать в Брест-Литовскѣ, „независимость” За-

кавказья, – не дождавшись переговоров в Трапезундѣ, заключают сепаратное соглашение с Россией за счет „Закавказской Территории”. Население ждет мира. Оно его жаждет. Но оно должно знать, что „мир в опасности, что оно должно быть готово ко всѣм случайностям”. Правительство считает своим долгом защищать границы Закавказья и не признает обязательным для себя условием Брест-Литовского договора. Послѣ доклада Правительства высказался Жврдания от имени мельшевигов, Шахатуни, потом вскорѣ умершій, – от имени дашнакцаканов, Лордкипанидзе – от социал-революционеров, Хан-Хойский, – от муссавата и Семенов. – от русских кадет. Всѣ речи, кромѣ рѣчи Хан-Хойского. Хан Хойский ясно намекал, что колебания Закавказья – признать себя отдѣлившимся от России, – были логическим основанием для турок считать Закавказье – частью России и потому Брест-Литовский договор обязательным для него. Хан-Хайский призывал к спокойному выжидательному поведению, ожидал вѣстей из Трапезунда. Послѣ прений Сейм единогласно принял слѣдующую резолюцію, предложенную социал-демократической партией: ” Выслушав сообщение Правительства о требовании Вехип паши – горячо поддержал Правительство и его партии значещее положение по

почти, касающееся эвакуации Карса, Батума и Ардагана, – Закавказский Сейм, – твердо стоя на почвѣ своего рѣшения о заключении демократического мира и одобряя шаги Правительства, направленные к поддержанию этого рѣшения, переходит к очередным дѣлам”. Таким образом был поставлен ребром вопрос о Брест Литовском мирном договорѣ. Позиции были ясны и диаметрально противоположны: турки требовали эвакуации Карса, Батума и Ардагана. Мы требовали мирных переговоров, независимо от условий Брест-Литовска. Центр тяжести положения перенесся в Трапезунд. Но психологически Закавказье уже чувствовало себя одиноко: из России никто не отзывался. Совершалось фактическое отделение Закавказья от России. У Закавказья было свое Правительство, свой Сейм, своя якобы армия, состоявшие из трех национальных корпусов и своя делегация. Но не было официального отделения от России. Дипломатически ея позиция была двусмысленная: фактически Закавказье было самостоятельно, но юридически оно не декларировало своей независимости. Турки это отлично понимали и объясняли это руссофильством кавказских народов – армян и грузин гл. обр. Им это очень не нравилось. С военной точки зрѣния, конечно, болѣе всѣх как, и всегда на Кавказѣ, были угрожаемы армяне. Расположение войск на

фронтъ и положеніе армян к этому моменту хорошо описано капит. А. Пуадбаром в его брошюрѣ: *Role militada des Armeniens for le frant du Cancade aprei la defection le l'arme'e'Rune /December 1917 – november 1918.)* Paris. Мы еще вернемся к этому стратегическому положенію, но пока вновь подчеркнем, что наиболѣе тяжелым было положеніе армян к этому моменту, но и они же больше всѣх сопротивлялись. Взоры армян были также направлены на Трапезунд. Чувствуя и сознавая всѣ тяжести положенія, и отвѣтственности, Делегація и я с ней вмѣстѣ, выѣхали в 12 ч. ночи 17 февр. в Трапезунд через Батум.

Глава V

Мирная конференція в Трапезундѣ

(23 февр. - 1 апр. 1918 г)

Состав делегации, выехавшей в Трапезунд, – был очень многочисленный: нас было 40 человек, – членов делегации, советников, секретарей, завѣдующих хозяйством, офицеров для поручений и пятьдесят юнкеров, взятых нами для нашей охраны. В таком громоздком составѣ сказывалась с одной стороны наша неопытность в дѣлѣ организации мирной делегации, а с другой, – взаимное недоверіе разных элементов, входивших в делегацию и желаніе каждой национальности имѣть своих советников. Впослѣдствіи, когда мы прибыли в Трапезунд, турецкіе газеты зло шутили, говоря, что „если это прибыла военная экспедиція – она малочисленна, если это мирная делегация – она черезчур многочисленна”. Размѣстившись в специальном поѣздѣ, мы в полночь 17го февр. выехали по линіи жел. дороги до Батума, нас вездѣ встречали на станціях. Не смотря на глубокую ночь, на ст. Михайлово, в Самтреди и прочих станціях, в теченіи цѣлой ночи, – при коротких остановках поѣзда, – нас встрѣчали толпы народа, мѣстные представители партій, власти и жадно просили новостей и благословляли нас на нашу конференцію. Мы выходили, – гл. обр. Чхенкели и я, на платформу, говорили краткія рѣчи, – и поѣзд наш катился дальше. Была звѣздная, мягкая ночь. Что-то грустное было разлито в воздухѣ. Народ явно был в тревогѣ за исход нашей миссии. Днем мы пріѣхали в Батум. Войсками в Батумѣ и батумской крѣпостью командовал генерал Алекс. Мдивани. Он сейчас в Парижѣ. Это был очень симпатичный генерал, хорошо относившійся к армянам и дружно принявшій в свой корпус дружину Амазаспа. Я в свое время слышал от Амазаспа очень хорошіе отзывы об отношеніи ген. Мдивани и имѣл симпатичные отзывы ген. Мдивани о боевой работѣ армянских дружин. Из армянской колоніи нас встрѣтил мѣстный купец, весьма отзывчивый на все національное, по фамиліи Мндоян. Он был близок с аджарцами, знал мѣстное населеніе и принимал в дальнѣйшем отправленіе нас в Трапезунд самое близкое участіе. Генерал Мдивани, мѣстные власти и Мндоян были озабочены выбором парохода, на котором мы могли бы спокойно отправиться в морское путешествіе: одни стояли за пароход „Карл”, другіе не совѣтывали всходить на него. Ясно сначала нам не говорили, в чем дѣло, – но послѣ нѣкоторых фраз, мы поняли, что команда

матросов на „Карлѣ” не внушала особаго довѣрія: они были очень склоны к большевизму. Другого большего парохода на рейдѣ Батума не было. Посоветовавшись с начальником нашего порта кн. Чавчавадзе, генер. Мдивани, Мндояном, – мы, однако, не без нѣкоторого колебанія, – приказали снарядить пароход и 22го, послѣ обѣда снялись с якоря. Нас вышли провожать власти и мы, – на виду огромной толпы, выѣхали в море. Была очень ясная ночь. Поговорив в кают-кампаніи и послав по радіо телеграмму в Константинополь о нашем выѣздѣ, мы к часу ночи разошлись по своим каютам. Около четырех часов утра я слышу стук в дверь своей каюты. Оказалось стучал военный адъютант предсѣдателя делегаціи г. Чхекели по фамиліи Чхеидзе: „В чем дѣло?” спрашиваю я. „Г. Председатель очень просит Вас немедленно одѣться и пожаловать на совѣщаніе по очень важному вопросу”. Я одѣлся и пришел в каюту капитана, гдѣ сидѣл г. Чхенкели и начальник охраны, капитан был там же. Из объясненій капитана я понял, что ночью, из Севастополя, от большевисткаго Комитета черноморскаго флота была получена радіо с требованіем прибыть с делегаціей в Севастополь и сдать пароход и всѣх находящихся на нем людей „комитету”. Капитан, лично не расположенія...[*текст прерывается*] разобрали, что турки явно демонстративно проводили свои части у нас на виду, по набережной, причем военный оркестр играл марш. Это была „военная демонстрація”. К 10 -ти часам мы отправили на берег нашего секретаря и начальника охраны и просили выяснить, какія имѣются свѣдѣнія о прибытіи турецкой делегаціи. Через два часа вернулись наши посланные и заявили, что турецкая делегація выѣхала из Константинополя. Мы остались на рейдѣ 24го, 25го февраля, – никто не приѣзжал. Мы начали волноваться; наше самолюбіе было ущемлено. Мы сообщили в Тифлис, что турок все нѣтъ. К вечеру 25го февр. на пароход приѣхал вали и заявил, что турецкая делегація вскорѣ приѣдет. Мы отдали ему визит, – и послѣ его отѣзда рѣшили, что если на другой день турецкая делегація не приѣдет, – вернуться в Батум. Такое распряженіе было дано капитану. На другое утро на горизонтѣ показался дымок. Через часа два на рейд вошел турецкій пароход: это приѣхала турецкая делегація. Через три часа послѣ их приѣзда к нам к пароходу прибыла лодка, из коей вышли трое: первый делегат турецкой делегаціи Рауф-бей, нынѣшній предсѣдатель Ангорскаго Правительства, бывший командир крейсера „Hamidie”, бравый и лучший турецкий морской офицер; полковник, босняк по происхожденію, Гамидбей, полковник, член

младотурецкаго комитета Риза - бей, – в 1914 году принимавший участие в походѣ на Аджарію. Они сдѣлали визит делегации и просили нас преѣхать на берег. Мы сдѣлали им отвѣтный визит. Рѣшено было вечером съѣхать на берег. Возникли пререканія между нами и турками о правѣ нашем имѣть военную охрану. Турки прямо заявили, что Трапезунд – город не нейтральный, а турецкій и что к исполненію этого предписанія, однако колебался: с одной стороны он боялся скрыть предписаніе от своего экипажа; с другой стороны он взялся нас довести до Трапезунда и наконец, как послѣ выяснилось, – у него были совершенно своеобразный план, – нас довести и уѣхав вовсе из Чернаго моря, – пароход продать. Но в ту минуту мы думали лишь об одном, как бы нам спокойно доѣхать до Трапезунда. прорывается слух о полученном радіо по немного распространялся среди офицеров и команды, – так как служащіе радіо станціи стали говорить о ней среди экипажа. При помощи наиболѣе ловких и энергичных наших сотрудников по административной части мы приняли ряд предохранительных мѣр: болѣе податливым чином раздали 60.000 руб. одновременно и назначили по 10.000 руб. за день стоянки судна в Трапезундѣ (нам нужен был радіо, имѣвшійся на пароходѣ): других наши служащіе угощали взятыми из Дворцовых складов винами, предназначенными для приѣмов Делегации в Трапезундѣ; – против третьих мобилизовали нашу охрану, – юнкеров. Всѣ наши мѣры имѣли успѣх и мы вновь повернули в Трапезунд. Оказалась, что в теченіи ночи курс нашего парохода был уже взят на Севастополь. К 8^н часам вечера 23го февр. Мы стали по рейдѣ в Трапезундѣ. К ночи на небѣ зажглись звѣзды. Было очень тепло. Прозрачный воздух ласкал лицо. Послѣ тревожной ночи мы легли спать утомленные и 24го февр. рано утром были уже на палубѣ. Осмотрѣвшись кругом, мы не замѣтили турецкаго судна, на котором могли бы быть турецкіе делегации. Мы рассчитывали застать их в Трапезундѣ. С берега слышались звуки военного оркестра и какіе то войсковые части проходили по набережной. Мы стояли на рейдѣ, приблизительно за 2 километра от берега. В биноклѣ мы

по международному праву турки принимают на себя нашу охрану. Послѣ колебаній мы согласились оставить при себѣ десять человек, а сорок юнкеров с первым пароходом отправились обратно в Батум. Вечером мы съѣзжали на берег. При подходе к берегу, нам бросились в глаза остатки грандіознаго взрыва артиллеріскаго склада, происшедшаго нѣсколько дней назад: то ушедшіе солдаты, повидимому, по неосторожности вызвали взрыв,

так как турки были заинтересованы в сохранности военного русского имущества, которое они захватывали в свои руки: до тысячи пушек, 12.000 лошадей. 30.000 ружей и миллионы патронов перешли в их руки в Трапезундъ. Когда мы съехали на берег, – нас встрѣтил музыкой жалкій оркестр, состоявший из шести трубачей с двумя барабанами. В видѣ иллюминаціи горѣли просмоленные бочки и на кастрюльках пылала нефть. От иллюминаціи шел удушливый дым, оркестр разбирает туше, – толпа удивленно смотрѣла на нас. Нас ожидали извозчики. Мы преѣхали в заготовленное для нас двухэтажное зданіе, – против которого стояла казарма с турецкими аскерами. На утро мы прошли немного в город. Была невозможная грязь повсюду и полное почти безлюдіе. Ни одного армянина. Магазины пусты. Кое гдѣ греки продавали зелень и мясо. Мы пришли к армянской церкви. В ней стояли лошади, валялся навоз на полу. На другой день произошла наша первая официальная встреча с турецкой делегаціей. Условились о порядкѣ занятій. Предсѣдательство взял на себя турецкий делегат, пригласивший нас на торжественное открытіе мирной конференціи: этим Трапезунд признавался турецким городом. Впрочем послѣ ухода русских войск и согласно нашим условіям мира, мы не претендовали на Трапезунд.

Двумя событіями огромной важности ознаменовался первый день нашей конференціи: 27го февраля турецкія войска заняли Эрзрум, – а 28го февр. был подписан окончательно Брест Литовский договор, коѣм Карс, Батум и Ардаган отходил к Турціи. При таких условіях начиналась наша конференція. Взятие Эрзрума было привѣтствовано салютом из пушек в Трапезундѣ, – а нас уведомили очень предупредительно об этом, прислав нам официальное агентское оповѣщеніе. Чтобы яснѣе представить себѣ ход нашей конференціи с дипломатической точки зренія, надо вперед знать, что за все время Трапезундской конференціи/с 27го февр. по 1 апрѣля, т.е. за 34 дня/ турки все время продвигались к Кавказской границѣ, а мы все время отступали. К началу конференціи диспозиція армянских войск была слѣдующая: Батум и Чорохская долина занимал грузинский корпус. В Эрдинджанском направленіи- Эрдинджанскій полк; в Эрзрумѣ-Эрзерумскій полк и 1го и 4го полка. В Карсѣ – три полка. От Хныса до Вана – 2ой армян. полк и два полка –Хныссскій и Ванскій; к югу от Вана – пятый армянский полк и 1,2 и 4 важніе батальоны; от Вана на восток Макинскій полк. Помимо того– особая дивизія Андраника с частями Сепу, Мурада, Тергевондяна, Торкома, Пандухта и пр. В Эривани была дивизія ген. Силикяна; в Алек-

сандрополѣ – ген. Арешева. Кавалерийская бригада – под командой полк. Карганова. Главная квартира и ген Назарбеков – в Тифлисѣ. В Баку, – мѣстная охрана и 10.000 солдат армян и русских, из коих до 8.000 чел. – армяне. В Персіи стояли – части ассирійцев ген Ага Петроса, потріарха. Маргшимука и армянскій батальон Степаняна. Общій план германо-турок состоял в том чтобы захватить линію Баку – Батум, овладеть нефтяными средствами Баку, перебросить войска в Туркестан и оттуда угрожать Англии. А турки со своей стороны направлялись на Алексадраполь, – чтобы оттуда итти на Баку, и на [...], в Персію, оттуда на юг к Багдаду против англичан. Понятно что Кавказ становился центром операціи. Германскій генерал Людендорф, – начальник штаба главнокомандующаго германской арміи ген. Гинденбурга, – в своем сочиненіи о войнѣ, – пишет, что геройское сопротивление армян сильно помѣшало осуществленію этого плана, задержало полученіе пороха и бензина из Баку, что в свою очередь задержало снабженіе автомобилей. Нѣмцы в началѣ лѣта 1918 года сосредоточили здесь 15.000 войск для отправки на Кавказ. Турецкіе-же войска, для Кавказа, – числом до 30:000 чел. из них 8.000 были направлены на Баку, –состояли из лучших войск Палестинскаго фронта, –с хорошим вооруженіем и организаціей, – и имѣли названіе „Кавказская армія Ислама.” Столкнулись двѣ школы, – кавказская, или вѣрнее армянская, – и турецкая. Послѣ взятія Эрзрума армянская армія отошла к Сарыкамышу, уже на закавказской территоріи. Одинадцать дней боев, выдержанных армянами, дали возможность подойти войскам из Тифлиса, – но тѣм не менѣе 23го марта Сарыкамыш был взят. Армяне, отходя, подожгли город, склады и отошли на Карс. В это время шла трапезундская конференція. Мы нарочно приводим параллельно даты из трапезундской конференціи и из событій на фронтѣ, чтобы показать, как тяжело было предъявлять требованія и защищать,– когда ваши силы отступают, а противник все идет вперед, берет крѣпости и укрепленные города. Я это чувствовал весьма реально. Отражалось это и на ходѣ наших занятій. Со мной такое положеніе впоследствии повторилось еще два раза, – в маѣ того же года в Батумѣ, – и в ноябрѣ 1920го года в Алексадраполѣ. Свои успѣхи турки конечно, раздували, торжественно о них объявляли и тѣм воодушевляли свои войска. Однако конференція началась в Трапезундѣ. Я не стану шаг за шагом рассказывать всѣ перепитіи этой конференціи, – было нами написано много бумаг, много бумаг было написано турками. Их изложение, конечно, интересно, – оно бы показало, как мы добивались

осуществленія своих требованій, и как турки, все время опирались на Брест-Литовскій договор. Чтобы однако читатель, мог прослѣдить исторію наших переговоров, я привожу ниже [...] тот официальный доклад, который Делегация представила Сейму по своем возвращенію [...] в Тифлис, – послѣ того, как переговоры оборвались и началась война между Закавказьем и Турціей. Я постараюсь лишь на основаніи личных впечатлѣній освѣтить главные моменты наших переговоров. В первый день конференціи Рауф-бей, председатель турецкой делегаціи сказал цвѣтистую рѣчь. Он по французки не говорит; немного говорит по нѣмецки и хорошо по англійски. В нем виден человек сильной воли и энергіи. Из бесѣд с ним замѣтно, что придает для будущаго Турціи большое значеніе сближенію Турціи с Англійей. Сам он – уроженец Сухума, черкес и интересуется будущим Кавказа и своих соплеменников там. В балканскую войну его крейсер наводил страх своими рейдами и внезапными нападеніями. Рауф-бей сам составлял чертежи этого крейсера, – он стремился в Англию, – и как он мнѣ говорил, – сам ездил за ним в Англию. В своей рѣчи, обращенной к кавказской Делегации, Рауф-бей сказал, – что и на востокѣ подымается новая звѣзда, – это закавказское государство, которое он привѣтствует, равно как и „возвращеніе в лоно матери ея отторгнутых дѣтей”. Надо под отторгнутыми детьми понимать присоединеніе к Турціи Карса, Батума и Ардагана.

Рауф бей предлагал оставить навсегда 300.000 турецких армян в предѣлах Закавказья, – а такое же число – 300.000 татар переселить из Закавказья в Турцію. Мы рѣшительно возражали против этого проекта: он имѣл двѣ отрицательныя стороны: лишал нас основанія требовать Турецкую Арменію, – раз там не оставалось армян, – и затѣм отуречивал армянскіей вилаеты и тѣм навсегда мѣнялъ характер территоріи, – превращал ее в чистомусульманскую. Поэтому об этом проектѣ мы не хотѣли слышать и говорить. Между прочим прошло с того времени семь лѣтъ и сегодня, – по крайней мѣрѣ, – этот план стихійно осуществился: Турція свою волю навязала армянам и Европѣ. Второй проект был очень туманным: когда я и Каджазунни хотѣли уяснить себѣ характер самоуправленія, – Рауф-бей не выходил из области общих фраз. Он просто хотѣл снять так. обр. этот вопрос из плоскости наших переговоров и сдѣлать его вопросом внутренним для Турціи. Опять-таки на сегодняшній день турки осуществили и это: сегодня /я пишу эти строки в 1925 году) турки подписали мирный договор в Лозаниѣ, где нѣтъ даже упоминанія слова „армянин”, „Арменія”, – и из безчисленных

заявленій турокъ Европа узнала и словно примирилось с тѣм турецким положеніем, что „армянского вопроса в Турціи нѣтъ”, – что „вопрос об Оттоманских гражданах-армянах” есть исключительно внутренний турецкій вопрос. Таким образом, – ни в официальных засѣданіях, ни в частных бесѣдах в Трапезундѣ мнѣ не удавалось найти почву для разрѣшеній армянскаго вопроса в Турціи. Что касается до вопроса о независимости Закавказья, – турки в лице своей делегации, – стояли на очень ясной позиціи: они внушали идею об объявленіи независимости Закавказской Республики, искали этой независимости.

Рѣчь Рауф бея относительно „возвращенія” в лоно матери отторженных дѣтей нас смутила. Но мы все таки продолжали стоять на своих позиціях. „к 7го марта заявили это в своей деклараціи туркам. Из наших бесѣд, – официальных и неофициальных, – было ясно, что турки поставили себѣ двѣ цѣли: присоединить к Турціи Карс, Батум и Ардаган, во исполненіе Брест-Литовскаго договора и во вторых, – поставить между Турціей и Россіей барьер в видѣ независимаго Закавказскаго Государства, которое должно отдѣлиться фактически и юридически от Россіи. Способом для осуществленія этого плана было военное наступленіе и захват силой спорных территорій. Что касается армянскаго вопроса в Турціи, – турки опрѣделеннаго плана не имѣли. Пред ними стоял армянскій вопрос в его исторической борьбѣ, – в прошлом он занимал Европейское общественное мнѣніе, – а в настоящем, – до 300.000 армянских бѣженцев из Турціи было сосредоточено в предѣлах Эриванской Губерніи и прочих раіонов Кавказа. С ними надо было что нибудь дѣлать! Они это чувствовали. Секретарем турецкой делегации был способный человек, лѣтъ 35, Гами-бей, „профессор международного права”, – как он себя называл, – в юридической школѣ Константинополя, – отлично знавшій по французски. Из многочисленных бесѣд с ним я был в курсѣ турецких настроеній: он был очень близок с Рауф-беем и часто по его порученію приходил ко мнѣ и нашему секретарю ген. Туманову бесѣдовать специально по армянскому вопросу потом я часто его видел в Константинополѣ осенью 1918 года. Из бесѣд с Рауф-беем и Гами-беем я видѣл, что они имѣли два проекта разрешить армянскій вопрос в Турціи: обмѣн населенія между Турціей и Закавказьем или нѣчто в родѣ мѣстнаго самоуправления в раіонѣ Алашкерта, Вана и Хныса, – без Эрзрума, Муша и Битлиса, – конечно под полным суверѣнитетѣ Турціи. Что касается обмѣна, то ясно – вполне безспорный факт. Помимо того, как делегация

отвергала Брест-Литовский договор, – ссылаясь на необязательность для себя этого договора „Россіи” с Турціей, – турки все настоичивѣе указывали, что Закавказье еще не „декларировало” своей независимости. Мало по малу, к концу марта это условие стало уже турецким требованием: иначе они отказывались вести с нами переговоры. Возвращались к нашим территориальным уступкам, мы начинали по мѣрѣ хода конференціи чувствовать, что нам необходимо сдѣлать нѣкоторые уступки туркам из закавказской территоріи. Когда вся делегация согласилась с тѣм, – что эти уступки неизбежны, – началась глухая борьба между отдельными группами делегации, – что именно уступать? Грузины явно не хотѣли ничего уступать из территоріи Батумской области; армяне – из предѣлов Карсской области: грузины в особенности, во что бы то ни стало, – хотѣть сохранить город и порт Батум; армяне – город и крепость Карс. Это были основныя желанія, болѣе того, – жизненные, кровные интересы. Этими уступками турки прямо рвали живое тѣло армян и грузин. Татары держались нейтрально, за исключеніем мусульманина – гумиета (меньшевики социал-демократы мусульмане), который явно был за грузин и армян. Его фамилія – Шейхульисламов, – он сейчас в Парижѣ, делегат от татарских социалистов во II-м Интернаціоналѣ. Но он был мало вліятелен в своей средѣ. Вскорѣ в Трапезунд пріѣхали горцы с Сѣверн. Кавказа не участвовавшіе официально в Делегации – Чермоев и Бамматов. Первый – бывший блестящій офицер конвоя Царя Николая II^{го} потом предсѣд. Правительства Сѣверн. Кавказа и Предс. Делегации в Парижѣ, а второй очень способный бывший чиновник намѣстника, Министр Иностр. дѣл Правительства Сѣвернаго Кавказа. Оба они были сторонниками единой Кавказской Федерации, – в ней видѣли свое политическое спасеніе. Вообще горцы Дагестана не в такой степени, как азербейджанцы, практически были турецкой оріентанціи. Они еще недавно потеряли свою самостоятельность (возставили) в семидесятых годах прошлаго столѣтія и память о Шамилѣ, героѣ независимости Дагестана, жива среди них и сейчас. Горцы искренна пытались нам помочь. Они говорили с Рауф-беом, напоминая ему, что он – черкес, кавказскаго происхождения и должен помочь Кавказским Дѣятелем для блага кавказских народов. Но их заступничество не помогало. Турки твердо стояли на своих требованіях, – что и сообщили нам 21ого марта наконец прошло время неуступчивости. Предсѣдатель Делегации г. Чхенкели, видя, что веденіе переговоров при столь разнообразных настроеніях в составѣ делегации, внес на обсужденіе членов ея предложеніе

послать особую комиссию в Тифлис, которая могла бы лично разрешить Правительству положение дѣл и просить для председателя болѣе широкіе права дѣлать „Самостоятельные шаги” В делегацию вошел Каджазнуни. Они поѣхали в Тифлис – уже не на „Рафлѣ”, доложили правительству, которое попросило 12 марта у Сейма „чрезвычайное положеніе” для г. Чхенкели и признало возможным уступить Турціи части кавказской Территорію. По возвращеніи комиссії Делегация письмом от 23 марта сообщила турецкой делегации, что делегация согласна на уступку части Карсской области. Большая части уступок ложилась на Карскую область в западной ея части, без крепости и без армянских раіонов. Турок эта уступка не удовлетворила. Они неуклонно требовали полного удовлетворенія своих условій. В той же бумагѣ от 23 марта Делегации сводила армянский вопрос к „разрешенію вопроса о возвращеніи и уступает турецкой” поданных армян, а также бѣженцев и других народностей, снятых событіями войны с родных мѣст, – и о гарантіях, обеспечивающих их дальнѣйшую судьбу”. Чтобы понять упоминаніе о „бѣженцах и других народностях”, – надо знать, что рядом с армянами сильно за время войны пострадали и ассирійцы, прошедшие всю войну в боях, бѣженствѣ и страданіях. И они получили от держав одобрен. и обѣщанія и также, как армяне, были обмануты в концѣ концов во всѣх своих ожиданіях. Всюду, где появлялись армяне, – на конференціях, можно было видѣть и айсоров, – и особенно их свѣтскаго главу, Ага Петроса, – украшѣннаго орденами от всѣх Великих Держав. Мы им помогали подчас и деньгами, как на поѣздку в Париж, на конференцію так и на содержаніе их бѣженцев в Арменіи и Грузіи. Когда мы выѣзжали из Тифлиса в Трапезунд, они просили выдвинуть и их вопрос. И сейчас они, обманувшись в Лозанне в своих ожиданіях, – содержат в горах своей родины четыре батальона. Их родина – Санджак Хеккяра в Ванском вилаетѣ. В Лозанне они просили даже присоединить их на началах автономіи к Республикѣ Арменіи. Не смотря на всѣ наши доводы, турки упорствовали. В Трапезунд пріѣхал Вехиб-паша, видѣлся с нами, сообщил о своих успѣхах, – его встрѣчало населеніе музыкой, состоялся парад войскам. Видимо турки готовились к рѣшительному шагу. В городѣ была замѣтна нѣкоторая ажиотація. И дѣйствительно, 24го марта поздно вечером наша делегация получала письмо слѣдующаго содержания от Рауф-бея: „Господин Председатель! Оттоманское Императорское Правительство настаивает на изложенном в деклараціи от 21 марта 1918 года и просит уважаемую закавказскую делегацию дать ему ея окончательный

отвѣтъ по этому поводу в теченіи 48 часов. Рауф-бей”. Получив этот ультиматум, мы серьезно задумались. За ультиматумом слѣдовало возобновленіе военных дѣйствій. Теперь время прошло. То, что я знал и видѣл вокруг себя, – также и Качазнуни, – не обѣщало нам успеха. На засѣданіи Делегации, которые засѣдало ночью с 24го на 25ое, – были голоса, что надо уступить. Но понятно Карс и Батум отдать – значило вырывать лучшие города из Закавказья. Мы пытались спасти хоть что нибудь. 25го марта утром Чхенкели послал телеграмму в Тифлис, – указывая, что „он считает за максимум уступок – всю Карскую область с городом Карсом. с исправленіем границ восточной ея полосы с армянским населеніем и сѣверной части Ардаганского округа и в Батумской области – весь Артвинский округ без артвинскаго участка”. От себя он прибавлял: „Я увѣрил, что турки не уступят и Батума. Вехиб-паша опрѣделенно сказал это, но разница та, что они торгуются, по крайней мѣрѣ, на счет него. Что же касается Карса, что удержать его дипломатическом путем нѣтъ абсолютно никакой возможности турки просто не хотят и говорить о нем. Я знаю такая постановка вопроса грозит единству Сейма и самого Закавказья, но иного выхода, к несчастью, нѣтъ. Турки очень серьезно взялись за дѣло веденіе войны”. Ночь я видѣлся с Чхенкели и мы оба были того мнѣнія, что надо итти на уступки: войны мы не хотѣли. Мы не надѣялись на успѣх. В то же время турки вторглись в предѣлы Закавказья: их части были в Сарыкамышѣ и перешли границу в Батумской области. Поэтому 26 марта Закавказское Правительство телеграфировало делегации, что „надо заявить турецкой делегации, что раз турецкіе войска вторгаются предѣле Закавказья, мирные переговоры должны будут прерваться, о чем будет доведено до свѣдѣнія народов Закавказья”. Но вечером того-же дня Правительство сообщало, что оно согласно на уступку Карской области и Артвинскаго округа, – и добавляло, – что армяне усиленно настаивают, чтобы в уступаемого полосу. Карской области не входилъ город Карс. Между тѣм время проходило. Делегация чувствовала, что турки форсирует событія и 26го марта телеграфировала правительству, что положеніе дѣл требует – признать Брест-Литовскій мир. И на свой страх 28го марта сообщило в оттоманской делегации, что она (делегация) принимает Брест-Литовскій мир. Я и Качазнуни считали нужным от своего имени лично повліять на мнѣніе фракции „Дашнакцутюн” и 28го марта телеграфировали Гегечкори и Министру финансов Корчикяну слѣдующее: Считаю нужным обратить самое серьезное вниманіе партии дашнакцутюн, что при

создавшихся условіях принятіе Брест-Литовскаго договора считаем наименьшим злом. 28 марта ст. с. (12 апр. новаго) Министр продовольствія Хатисов. Министр Качазнуни. Надо сказать, что за недѣлю до посылки этой телеграммы Министр предсѣдатель Гегечкери пригласил меня и Качазнуни вступить в состав правительства. Мы дали свое согласіе и потому телеграмму мы подписали как министры и отправили ее по двум адресам: Гегечкори – предсѣд. Правительству и Карчикяну – Министру финансов. Тѣм временем турки, чтобы еще болѣе повліять на наше моральное состояніи сообщили, нам что будто Верден – пал и нѣмцы подходят к Парижу. Турки 30го марта послали Батумскому коменданту ультиматум сдать Батумскую крѣпость, форты со всѣми военными припасами и предупредил, что 1 апр. в 4 час. он начнет атаку крѣпости, – результатом чего будут „разрушеніе, пролитіе неповинной крови и плѣн защитников”. Одновременно 31го марта Рауф-бей сообщая Делегациі, что „для привлеченіи союзников, (т.е. нѣмцев, австрійцев и болгар) к переговорам о договорѣ дружбы, – необходимо прежде всего, чтобы Закавказье деклорировало свою независимость”. Мы были в ожиданіи. Мы каждую минуту ждали, что придет телеграмма, извѣщающая нас о рѣшеніи Сейма. Я хотѣл, чтобы сейм принял Брест- Литовский договор. Мы думали, что он примет его. Между тѣм в Тифлисѣ было сильное возбужденіе, наши телеграммы были получены, шли обсуждение, что дѣлать? 31го марта в 1 ч. 50м. дня под предсѣдательством Чхеидзе, предс. Сейма состоялось многолюдное собраніе, на котором присутствовало 26 человек, – правительство, представители фракціи Сейма и президіум Сейма. От фракціи „Дашнакц” были Враціан и Март. Арутюнян, в послѣдствіи наш представитель в Баку. Гегечкори от имени Правительства доложил депеши и сказал, что „по мнѣнію авторитетов, оборона Батума поставлена на должную высоту”. Церетѣли заявил, что „лучше умереть в бою, чѣм нанести себѣ смертельный удар” сдачей Батума. Карчикян заявил тоже самое. Всѣ фракціонные представители высказались в том же духѣ . Засѣданіе в 2 ч. 55 м. закрывшись, постановило: предложить Сейму отозвать делегацию, избрать коллегію из 3^х лиц с чрезвычайными полномочіями для рѣшенія вопросов обороны страны и немедленно созвать Сейм. Всѣ предложенія принимаются единогласно. В тот же день в 7 час. созывается засѣданіе Сейма. Я не буду передовать всѣх рѣчей, произнесенных на этом собраніе Сейма: они были пламенны, полны желанія поднять настроенія страны, очень красноречивы. Болѣе сдержаны

были мусульмане, – они обѣщали поддержку, но не активное участие. Наиболѣе горячо говорили грузины – Церетели, Джугели; затѣм армяне – Арутюнян, кадеты – Семенов; – Арутюнян заявлял от имени партіи „Дашнакцутюн“, что для армян – нѣтъ выбора. Турція все равно должна идти по пути уничтоженія армян в первую очередь, грузин – во вторую, – и потому говорит Арутюнян „весь наш народ пойдет, – кто только способен носить оружіе, – на фронт на оборону нашей земли. Если придется нам быть побѣжденными, и если придется умереть, – то мы, армяне, умрем, с оружіем в руках.” По предложенію Жарданіа, главы социал демократической партіи – самого вліятельнаго социал демократа в Грузіи, основателя этой партіи, Сейм единогласно принял двѣ резолюціи: первое: „В виду того, что мирное соглашеніе о границах Закавказья между Турціей и Закавказьем не достигнуто, Закавказской делегаціи предлагается немедленно обратно выѣхать в Тифлис”. По разъясненію Жорданіа принятіем этой формулы мы вступаем официально в войну с Турціей, – поэтому надо объявить Закавказье на военном положеніи. Предложеніе принимается и для веденія войны назначается коллегія с чрезвычайными полномочіями: Предсѣдатель – он же военный Министр Гегечкори; Министр внутренних дѣл Ной Рамишвили и Мин. финансов Карчикян.

Таким образом Турція и Закавказье вступили в войну. В ночь на 1 апреля предсѣдатель Правительства Гегечкори послал в Трапезунд слѣдующую телеграмму, которая и была получена нами 1го апр. по радіо в 10 ч. утра: „Сегодня вечером на засѣданіи Закавказскаго Сейма единогласно принята слѣдующая резолюція”. В виду того, что мирное соглашеніе по вопросу о границах Закавказья между Турціей и Закавказьем не достигнуто, Закавказской делегаціи предлагается немедленно выѣхать обратно в Тифлис.”

Получив эту телеграмму, мы рѣшили немедленно собраться в обратный путь и проститься с турецкой делегаціей. Мы простились с ними, при чем Чхенкели с согласія, прочих членов, старался внушить туркам, что мы не „прерываем” переговоров, а лишь дѣлаем „перерыв”. Хотя обѣ стороны понимали в чем дѣло, по именно такая формула была и принята. Наши сборы были быстры, – и вечером того же дня мы снялись с якоря. Мы выѣхали в ночь на 2ое апр, чтобы подъѣхать к Батуму за свѣтло.

Когда мы подъѣзжали к пристани, народ молчаливо и угрюмо смотрѣл на нас. Не было никаких знаков волненія. Лишь военные власти весьма любезно провожали нас. В 10ч. веч. мы вышли в море. Трапезундская

конференція была кончена. С еще более тяжелым чувством мы ехали домой. Вместо мира по неволѣ мы несли войну: но мы, делегаты, – не были ея сторонниками. Чтобы дать полную официальную карту переговоров я приведу наш официальный доклад о переговорах в Трапезундѣ.

ТРАПЕЗУНДСКАЯ МИРНАЯ КОНФЕРЕНЦІЯ

Докладъ Делегации Закавказского Сейма по веденію переговоровъ о мирѣ съ Турціей.

Закавказскій Сеймъ, въ засѣданіи своемъ 16 февраля х/ 1918 года, единогласно постановилъ избрать особую делегацию для веденія переговоровъ о мирѣ съ Турціей, составъ которой былъ опредѣленъ на слѣдующій же день. Въ делегацию вошли Предсѣдателемъ А.И. Чхенкели и членами: Г. – б. Абашидзе, М.Г. Гаджинскій, И. – б. Гайдаровъ, Г.Б. Гвазава, О.И. Качазнуни, Г.М. Ласхишвили, М.Я. Мехтіевъ, Х. –б. Хасъ-Мамедовъ, А.И. Хатисовъ и А.-а. Шейхъ-уль-Исламовъ; по партійной принадлежности – 2 с-д., 2 дашнакцкана, 2 муссаватиста, 1 представитель мус.соц. блока, 1 представитель группы Гумметъ, 1 членъ партіи мусульманъ въ Россіи, 1 соц.-фед. и 1 нац.-дем.

Выѣздъ делегации въ Трапезундъ задержался, въ виду полученной 17-го февраля отъ секретаря русской мирной делегации Карахана телеграммы, въ которой сообщалось объ имѣющемъ состояться на слѣдующій день въ Брестъ-Литовскѣ подписаніи мирнаго договора, согласно котораго Батумъ, Карсъ и Ардаганъ отходятъ къ Турціи. Не имѣя свѣдѣній о дальнѣйшей позиціи Оттоманскаго Правительства, делегация принуждена была ждать въ Тифлисѣ отвѣта на посланный по этому поводу въ Трапезундъ и въ Турецкую Ставку запросъ. Лишь 22-го февраля, по полученіи сообщенія отъ Начальника Трапезундскаго укрѣпленнаго района Генерала Колосовскаго объ ожидающемся въ тотъ день пріѣздѣ турецкихъ делегатовъ. Закавказская делегация выѣхала въ Батумъ, откуда на вспомогательномъ крейсере "Король Карлъ" выѣхала въ Трапезундъ, куда и прибыла 23 февраля, вечеромъ.

х/ Всѣ даты въ докладѣ делегации обозначены по старому стилю.

До 27 февраля делегация продолжала оставаться на "Король Карлъ", въ виду требованія мѣстнаго Вали о разоруженіи сопровождавшаго делегацию изъ Батума конвоя, состоящаго изъ 50 человекъ. Турки считали, что мы ихъ

гости и что мирная делегация не может сопровождаться вооруженными лицами. Между тем, Закавказская делегация стояла на той точке зрения, что Трапезунд является нейтральным пунктом, юридически не принадлежащим ни России, ни Турции, и что поэтому делегация не может быть стеснена какими либо условиями ограничительного характера. Вопрос был оставлен открытым до приезда Оттоманской делегации, прибывшей 27-го февраля в момент, когда Закавказская делегация, прождав ее 3 суток, собиралась отъехать в Батум и там ждать прибытия турок из Константинополя.

Того же числа, днем, состоялось, послѣ взаимных визитов представителей делегаций, свидание председателей, на котором был Закавказской делегацией предложен Туркам письменный запрос, означает ли полученное Закавказским Комиссариатом требование Вехиба-Паши об эвакуации Карса, Батума и Ардагана отказ от ведения дальнейших переговоров. Не давая письменного ответа, Председатель Оттоманской делегации заявил, что прибытие в Трапезунд турецкой делегации, обусловлено желанием Порты вести с Закавказьем переговоры, о требовании же Вехиба-Паши ему ничего неизвестно. Вечером того-же дня Закавказская делегация переехала в приготовленное для ней помещение, при чем конвой был оставлен на судне.

Открытие конференции состоялось 1-го марта. Всего пленарных заседаний конференция имела 6, частных совещаний - 2.

Председательствовали на конференции Председатель Оттоманской делегации Рауф-бей.

Оставаясь при своем мнении по вопросу о нейтральности Трапезунда и заявив, что председательствование на конференции должно поочередно принадлежать председателям обеих делегаций, Закавказская делегация, тем не менее, в виду важности возложенной на нее миссии, решила не доводить дела до конфликта и сняла свое предложение о поочередном председательствовании. 1/ Перед открытием конференции, из полуофициальной беседы председателей можно было лишь выяснить, что Турецкое Правительство "желает заключить братский и продолжительный мир с Закавказьем," что "после стольких ран должно наступить излечение" и что "Турецкая делегация приехала в Трапезунд с полномочиями и желанием заключить мир и вечную дружбу". При этом, однако, в официальных полномочиях, представленных Председателем Оттоманской

делегации, говорилось лишь, что Рауф-бей уполномочен от имени Императорского Правительства войти в переговоры, согласно полученным им, Рауф-беем, инструкциям, с делегацией, имеющей прибыть в Трапезунд для "представительства республиканского правительства Кавказа" и в первом же официальном заседании конференции Оттоманская делегация предъявила Закавказской делегации запрос, в котором, указывая на искренне намерение установить добрососедские отношения /не упоминая о мире/ с "Республикой, находящейся в процессе образования на Кавказе", просить сделать ей точные декларации о сущности, форме, политической и административной организации этой Республики". В ответной, прочтенной во 2-м заседании конференции, декларации Закавказская делегация указала, что, после большевистского переворота, в Закавказье возникло новое самостоятельное Правительство, ответственное ныне перед Сеймом, и что Закавказье фактически представляет уже из себя госу-

/См. № 56.

дарство, вступившее в сферу международных отношений и протестовавшее против Брестского договора, заключенного без его ведома, хотя еще не декларировавшее и не сделавшее нотификации державам о своей независимости. 3/ Не удовлетворившись этими объяснениями, Оттоманская делегация в 3-ем заседании конференции представила новую декларацию, в которой, не отрицая, что договоры, заключенные между двумя государствами, не должны иметь никакого действия по отношению к 3-ему государству, подчеркивала, что Закавказье, желая воспользоваться этим правилом международного права, и принять меры к признанию его со стороны всех других держав. При этом, однако, сообщалось, что "признание не может иметь обратной силы и что Закавказское Правительство, заявив в телеграмме от 23 января о необходимости согласовать свои действия с поведением и актами других составляющих территориальное единство Российской Республики автономных правительств и воздержавшись от отправки своих представителей на Брестскую конференцию, тем самым сочло себя не независимым государством, а членом Российской Федеративной Республики".

На основании этих соображений, Оттоманская делегация признала заявление Закавказской делегации о недействительности Брест-Литовского договора, в части касающейся Кавказа, для себя неприемлемым. Одно-

временно, другой декларацией, Турецкая делегация просила официально определить форму правления, границы территории Закавказья, государственный язык и религию, а также точно определить положение и позицию Закавказского Правительства по отношению к Оттоманской Империи.

4/См. № 58.

Отвѣчая на эту декларацию и не соглашаясь съ выводами Оттоманской делегации о дѣйствительности Брестскаго договора въ части, касающейся Закавказья, Закавказская делегация въ 4-омъ засѣданіи конференціи указала, что Оттоманское Правительство, обратившись 1/14 января черезъ свое Командованіе для установленія мирныхъ отношеній между Турціей и Закавказьемъ къ Закавказскому Правительству, само называло его независимымъ, а затѣмъ, отвѣчая на сообщеніе Закавказскаго Правительства о необходимости согласовать его дѣйствія съ мнѣніями и взглядами другихъ автономныхъ правительствъ, увѣдомило, что готово прислать своихъ делегатовъ "для окончательныхъ мирныхъ переговоровъ" и для подписанія "окончательнаго мирнаго договора": вмѣстѣ съ тѣмъ, Закавказская делегация заявила, что фактъ нахожденія обѣихъ делегаций въ Трапезундѣ является доказательствомъ игнорированія обѣими сторонами Брестъ-Литовскаго договора и что центръ тяжести переговоровъ долженъ лежать не въ формально-юридическомъ спорѣ, а въ существѣ дѣла, тѣмъ болѣе, что при ратификаціи мирнаго договора независимымъ Закавказскимъ Государствомъ, конечно, будутъ выполнены всѣ формальности, требуемыя международнымъ правомъ. Поэтому Закавказская делегация настаивала на обсужденіи конкретныхъ предложеній, которыя, по мнѣнію обѣихъ делегаций, должны лечь въ основу прочнаго мира между Закавказскимъ и Оттоманскимъ государствами.

5/ Одновременно были даны краткія свѣдѣнія о формѣ правленія въ Закавказской территоріи проч.

Въ отвѣтъ послѣдовало въ томъ же засѣданіи пространное письменное заявленіе Оттоманской делегации. По мнѣнію Оттоманской делегации, протестъ вновь образуемаго государственнаго организма, который не вошелъ еще въ число государствъ,

5/ См. №65.

противъ обязательствъ договора, являющагося международнымъ актомъ, не можетъ имѣть никакой юридической силы, безразлично, будетъ ли этотъ

протестъ предшествующимъ подписанію договора или послѣдующимъ. При этомъ Турецкая делегація заявила, что "вступленіе въ настоящіе переговоры не имѣетъ иной цѣли, кромѣ подготовки основъ для экономическихъ и коммерческихъ сношеній и опредѣленія ихъ практическихъ и техническихъ деталей, оставшихся внѣ обязательствъ Брестъ-Литовскаго договора, и ни въ какой степени не означаетъ отрицанія значенія за этимъ договоромъ". 6/ Однако, оставаясь на прежней точкѣ зрѣнія, Закавказская делегація въ 5-мъ засѣданіи конференціи предложила Турецкой делегаціи начала, выработанныя Сеймомъ 17 февраля /4 пункта/ и повторила свое заявленіе о томъ, что при ратификаціи мирнаго договора независимымъ Закавказскимъ государствомъ будутъ выполнены всѣ формальности, требуемыя международнымъ правомъ. 7/ Оттоманская делегація протестовала самымъ энергичнымъ образомъ противъ 4 пункта /о "самоопредѣленіи Восточной Анатолиі"/, видя въ немъ вмѣшательство во внутреннія дѣла и и сообщила, что окончательное и официальное признаніе Кавказской республики можетъ состояться лишь при помощи особаго положенія въ договорѣ, переговоры по поводу котораго могутъ быть начаты лишь послѣ отказа отъ какихъ бы то ни было претензій на Батумскій, Ардаганскій и Карсскій санджаки. 8/ Послѣ этой деклараціи, по взаимному соглашенію обѣихъ делегацій, былъ объявленъ перерывъ въ занятіяхъ конференціи до полученія дальнейшихъ директивъ отъ соответствующихъ правительствъ.

Въ тотъ же день, 22 марта, часть делегаціи отправилась...*текст прерывается*

6/См.№ 66. 7/ См. № 67. 8/ См. № 68.

истекъ, Предсѣдатель делегаціи, основываясь на единогласномъ постановленіи делегатовъ, отвѣтилъ Рауфъ-бею, что Закавказская делегація принимаетъ Брестъ-Литовскій договоръ. 14/Послѣ этого, 31 марта, Рауфъ-бей сообщилъ, что Оттоманское Правительство, освѣдомившись о принятіи Брестъ-Литовскаго договора, считаетъ необходимымъ, для привлеченія его союзниковъ къ переговорамъ о "договорѣ дружбы", чтобы Закавказье декларировало свою независимость. 15/ 1 апрѣля, утромъ, делегація была отозвана Правительствомъ, въ виду несостоявшагося соглашенія 16/ и того же числа выѣхала въ Тифлисъ, при чемъ при прощаніи съ Турецкой делегаціей, въ частномъ совѣщаніи было установлено, то обѣ делегаціи считаютъ создавшееся положеніе не разрывомъ, а перерывомъ въ занятіяхъ конференціи.

Глава VI

Война Турції с Закавказьем и Батумскіе переговоры.

(1 апр - 26 мая 1918 г.)

2го апрѣля в полдѣнь мы подъѣзжали к Батуму. Мы пытливо вглядывались в даль, так как на душѣ было очень неспокойно. Мы знали, что вчера был предъявлен ультиматум о сдачѣ Батума, а отозваніе делегаціи означало открытіе военных дѣйствій. Был ясный, солнечный день. Прозрачный воздух позволял видѣть издалека. Мы вооружились биноклями. Вдруг капитан взволнованно подходит ко мнѣ и Чхенкели и вполголоса говорит: "На крѣпости–турецкий флаг. Город в руках турок. Нам нельзя подходить к порту". Дѣйствительно и мы увидѣли полумѣсяц и звѣзду на фортах. Город был взят турками. Посовѣтывавшись, мы рѣшили пристать к Поти. Через нѣсколько часов мы пристали к Поти. Было около четырех часов дня. Подъѣзжая к Поти, мы увидѣли цѣлый ряд фелюг, моторных лодок, порченых судов, переполненных грузинскими солдатами: то бѣжали солдаты из Батума. На пристани масса народу: с узлами, с домашним скарбом, на вещах бѣженцы столпились на берегу, одни бѣжали из Батума в Поти; другіе из Самтреди бѣжали в Поти. Бѣженская обычная картина: люди бѣгут от нашествія турок. С бежѣнцами смѣшались и солдаты. Мы спустились на берег. Нас сразу окружили мѣстные жители, армяне, грузины. Испуганные лица, беспокойство за будущее. Война надвигалась на жителей. Мы торопились в Тифлис. Мы сѣли в поѣзд и выѣхали. К вечеру мы подъѣхали к станціи Самтреди, узловой станціи на магистрали Тифлис-Батум. От Самтреди на Поти – боковая вѣтвь. Подъѣхав к Самтреди, – мы увидѣли на станціи огромный митинг. На митингѣ – солдаты, бѣжавшие из Батума. К ним держит рѣчь Жарданія, прибывший из Тифлиса, подтверждая наступленіи. С ним были член „тріумвирата" Ной Рамишвили и несколько членов Сейма. Солдат уговаривали и увѣщевали. Кругом стояла толпа крестьян. Картина была печальная. Мои опасенія оправдывались. Вместе с пріѣхавшими из Тифлиса мы возвращались в Тифлис. В вагонѣ тифлисцы нас подробно спрашивали о наших впечатленіях от турецких сил, о их боеспособности. Говорили, что фронт в Батумском направленіи надѣются укрепить. На утро 3го апр. мы пріѣхали в Тифлис. Оказалось, что турки в ночь на 1 апр. заняли Батум почти без боя. Если я не ошибаюсь, со стороны грузин был всего один убитый. Депутація от города вышла к войску турок, – привѣт-

ствовала вошедших. Комендант крепости генерал Гедеванов со штабом и начальник 1ой грузинской дивизии ген. Артмеладзе со штабом попали в плен. Турки, взяв Батум, начали продвигаться по направлению Озургетского уезда. 5,6,7,8,9 апреля были незначительные стычки в районах моста у речки Чолах, у речки Очхамури. Вурчеты (город) были заняты турками. К ним присоединились местные татары и заняли Абастуман, летний знаменитый курорт: жители бегжали по направлению Тифлиса. Одновременно турки в Сарыкамьшском направлении турки ототтснили армянские части, а шайки курдов начали организовываться в районе русских селений [...], Прохладная, Башкадкляр. Началась форменная война. Как только делегация приехала в Тифлис, – что было 3го апреля, – члены ее стали знакомить, – каждый свою партию, – с ходом переговоров в Трапезунд политических деятелей и членов Сейма. Сразу было заметно различное отношение к загоревшейся войне со стороны различных народностей и различных партий. Грузины не ожидали такого быстрого падения Батума и это их очень огорошило.

Война в их массах популярности не имела. Мусульманам, как при всех войнах с Турцией, – душой и телом были с турками. Опять вся тяжесть положение обрушивалась на армян. В сознании армян начинало выясняться, что загоревшаяся война не будет войной Закавказья с Турцией, а чисто армяно-турецкая война. Прежде всего надо было выяснить, ради чего должна быть введена война? Для армян – это было одна из стадий вечного армяно-турецкого спора и спор из за Карса. Для Грузии – война означало спасти Батум. С его падением война теряла для них прямой смысл. Для мусульман она имела лишь созидательное значение, как всякое военное столкновение с Турцией, единоплеменной и единоплеменной. При таких обстоятельствах приходилось серьезно задумываться о принятии твердой позиции со стороны армян и в частности со стороны партии „Дашнакцутюн“, на которую все время падала главная ответственность, как на партию, которая вела за собой все народные армянские массы и от которой она непрерывно получала полное доверие. Для ознакомление с положением на фронте и для совещания со многими революционными деятелями партии – члены Сейма, Правительства и делегации, – выехали на два дня в Александрополь, – на 5ое и 6ое апреля. На совещании царил бодрое настроение. Товарищи с фронта прислали утешительные вести. Я устроил, как городской голова, экстренное заседание Думы, ознакомил с положением вещей, – и 7го апр. выехал в Тифлис. Мы решили продолжить сопротивление и усилить работу по укреплению фронта. Приехав

в Тифлис мы нашли там настроение болѣе упавшее, нежели несколько дней назад. В средѣ грузинских меньшевиков начинался разлад: они чувствовали, что с паденіем Батуми их массы не желают вовсе продолженія войны. С другой стороны они нашли другой способ обезопасить себя от турок. Способ этой состоял в соглашении с Германіей. Этот фактор сыграл огромную роль в дальнѣшем развитіи событій. Дѣло в том, что в самые послѣдніе дни Трапезундской конференціи в Трапезунд прибыло три таинственных нѣмецких офицера, которые посѣтили турок и сдѣлали посѣщеніе Чхенкели. Чхенкели об этом посѣщеніи делегаціи не доложил официально, – мнѣ же сказал, что это частные лица, заинтересованные в чіатурецком марганце. Я видѣл много этих нѣмцев, – но с ними не говорил. По приѣздѣ в Тифлис Чхенкели, как председатель Трапезундской конференціи, – свою дѣятельность продолжал, но без всякаго участія членов Делегаціи. Я уже упоминал в предыдущей главѣ, что перед отъѣздом из Трапезунда г. Чхенкели старался увѣрить Рауф-бея, что происходит лишь „перерыв” в переговорах. Официальная бумага, коей делегація извѣщала о своем отъѣздѣ, гласила следующее: „Трапезунд 1 Апр. 1918. Закавказская Делегація имет честь сообщить Оттоманской императорской Делегаціи, что в виду полученных ею от своего Правительства инструкціи, – она находится в необходимости выѣхать сегодня в Тифлис. Предсѣд. Закавк. Делегаціи Ак. Чхенкели”. Пользуясь своим званіем председателя Делегаціи, и с другой стороны опираясь на текст бумаги гласившей, что делегація лишь „выѣзжает в Тифлис”, – Чхенкели продолжал свои сношенія с Вехиб-пашой, Главнокоманд. турецкими войсками. Эти сношенія он безусловно вел один. О них много говорили на Кавказѣ, в частности в армянских кругах было много бурнаго возмущенія его самостоятельными распряженіями относительно сдачи Карса. Я постараюсь со всей объективностью внести в эти неясные дни 7-13 апрѣля все, что я лично знаю и видѣл прежде всего что произошло за эти дни? Произошли четыре факта: первое смѣнилось Правительство. Вмѣсто Правительства Гегечкори 13го апр. Перед Сеймом появилось правительство Чхенкели. Как произошла эта смѣна? Второе – Закавказье объявило 9 апр. свою независимость и отошла от Россіи. Почему и как это случилось? Третье – по приказанію и по телеграммѣ Чхенкели был сдан Карс туркам. Почему и как это могло это произойти? И наконец четвертое, – Чхенкели и Вехиб-паша обмѣнивались нотами о возобновеніи мирных переговоров, при чем Вехиб-паша 9 апр. из Трапезунда увѣдомляет Чхенкели, что он получил его „почтенное письмо” и

спрашивает о способах возобновления мирных переговоров. От чьего имени велись эти переговоры? Во всех этих четырех обстоятельствах мне пришлось играть роль, потому я постараюсь осветить факты, как я их наблюдал. Все эти вопросы сыграны между собой падением настроения у грузин к продолжению войны, в виду чего Гегечкори и Карчикян – члены „триумvirата” стали уходить в сторону, а Чхенкели, сторонник мира и независимости Закавказья, сдѣлался центральной фигурой, – стал во главѣ Правительства и сдѣлал распоряжение о приведѣнии в исполнение условий Брест-Литовскаго договора, слѣдствием чего явилось распряжение сдать Карсскую крѣпость, – и сдѣлал это раньше, нежели получил довѣріе сейма. Таков скелет событій. Возвращаясь к хронологической послѣдовательности событій надо сказать, что 7го апр. послѣ неудач на фронтѣ, – и усиленной пропаганды за мир и провозглашение независимости Закавказья, – среди грузинских меньшевиков стало чѣтко обозначаться два течения: во главѣ одного стояли Жорданія и Гегечкори, во главѣ другого – Чхенкели и Рамишвили. Первые были против объявленія независимости и за продолжение войны, – вторые за провозглашение независимости и против продолженія войны. В „Дашнакцутюнѣ” были против провозглашенія независимости и за продолжение обороны, т.е. война ибо наступленіе турок означало истребленіе армянскаго народа. Таковы были течения. Спор у грузин меньшевиков был обратный. Спор этот имѣл своим цѣнтром центральный комитет меньшевисткой партіи. Голоса дѣлились почти поровну. Момент этот, как для меньшевиков, так и для Дашнакцутюна был рѣшающій. Вѣдь обѣ эти партіи, как властительницы дум армянскаго и грузинскаго народов, всегда в своих программах стояли за единство Кавказа с Россіей. Формула „Дашнакцутюн” была „Федеративный Кавказ в федеративной Россіи”, – но не „независимый Кавказ”. Грузинскіе меньшевики всегда были яркими централистами и вели жестокую борьбу с прочими грузинскими партіями именно на этой почвѣ. Сам Жорданія – основатель партіи, – был централист, сторонник единой демократической Россіи. У армян все дѣятели „Дашнакцутюна” связывали судьбу не только кавказских армян, но и самую возможность освободить турецких армян с успѣхами Россіи. Я помню, как в 1906 году во Дворцѣ я сказал рѣчь на эту тему, – и масса сочувственных телеграмм, полученных мною, доказывала, что эта мысль глубоко сидѣла в сознаніи армян. На протяженіи двѣнадцати лѣтъ не случилось ничего, чтобы опровергло это положеніе: впервые перед нами стал вопрос об отдѣленіи от Россіи. Нѣтъ сомнѣній, что фактическое

положеніе, т.е. уход русских войск с фронта, большевистский режим в Россіи, настойчивости турок в дѣлѣ независимости Закавказья, – и перспективы их нѣмецкоко покровительства у грузии – были фактами – вліявшими на состояніе умов. Концепція была такова у грузин партіи Жарданіа: состояніе Россіи временное. Она возтановится и вновь идеалы грузинской и российской демократіи объединят эти народы. В централизмѣ они найдут отвѣт на классовые нужды и сразу для демократическаго развитія. Противники его говорили: Россія на долго ушла. У нея глубокой кризис. На фронтѣ турки: они угрожают сегодня физическому существованію народа. Нужен мир. Нѣмцы обѣщают свое покровительство. Туркам и нѣмцам надо доказать, что мы способны на свою собственную оріентацію – значит нужно юридически отдѣлиться от Россіи, заключить мир и зажить новой, особой жизнью. Послѣ двухдневных горячих споров большинством 9 голосов против 7 центр.Комитет. Груз. Соціал-демократ. партіи высказался за независимость Закавказья и слѣдовательно за пребываніе у власти главы этого течения Чхенкели и за возобновленіе мирных переговоров. В партіи „Дашнацутюн” таких горячих споров на было. Партія хотѣла одного: солидарность закавказских народов, – чтобы не остаться одной, лицом к лицу с турками. Партія не хотѣла принять на себя всей ответственности за противодѣйствіе этому рѣшенію, – иначе она должна была бы одна вести войну и при этом зная, что Россіи нѣтъ в ея тылу на помощь, а есть татары, – прямые сторонники турок. Эта двойственность мучила отвѣтственных дѣятелей партіи. И это колебаніе не выливалось в горячих спорах, ибо всѣ почти думали одинаково: у всѣх были одни и тѣ же колебанія и страхи. Но перевѣс взяло чувство солидарности и не желаніе отдѣляться от сосѣдей, и партія рѣшила подать голос за провозглашеніе независимости Закавказья, – но рѣшила сдѣлать это заявленіе без энтузіазма, тихо и искренно, так именно и сдѣлал это чл. Сейма Качазнуни, выступив от имени партии „Дашнацутюн” с заявленіем слѣдующаго характера: „Граждане, члены Сейма! Фракція Дашнацутюн, сознавая вполнѣ отчетливо ту великую отвѣтственность, которую она берет на себя в этот историческій момент, присоединяется к объявленію самостоятельнаго Закавказскаго Государства”. Через четыре дня послѣ этого заявленія Карчикян в засѣданіи Сейма 13го апр. прекрасно развил это колебательное настроеніе и полно освѣтил точку зренія партіи. Мы ниже эту рѣчь приведем полностью в виду ея крупнаго значенія. Мусульмане без калеканія провозгласили свое отдѣленіе от Россіи. Так случилось это объявленіе независимости, провоз-

глашенное Сеймом 9го апр. Собственно в этом объявлении 9го апр. надо искать корни слѣдующаго акта 26 и 28 мая, – объявленія независимости Кавказских Республик Арменіи, Грузіи и Азербейджана, – ибо Закавказские государство таило в себѣ всѣ признаки распадения, как я это показал в предыдущих строках. В засѣданіи Сейма 9го апр. высказались за провозглашеніе независимости горячо меньшевики устами Оніашвили (батумск. гор. голова), Горгадзе (впослѣдствіи Военный Министр Грузіи), и татарин Расул заде, – а против говорили социалисты революціонеры – армянин Туманян /впослѣдствіи гл. Армянскаго парламента/ и грузин Лордкипаридзе. Но в результатѣ при оваціи всего зала независимость была провозглашена. Послѣ этого рѣшенія Правительство заявило, что Чхенкели сдѣлает сообщеніе о результатах работ Трапезундской Конференціи. Послѣ доклада, который уже читателям извѣстен из оффиціального документа, – Сейм без преній прочел слѣдующую резолюцію: выслушав доклад мирной делегаціи, Сейм предлагает Правительству продолжать мирные преговоры и принять мѣры к скорѣйшему заключенію мира; одновременно с этим Сейм предлагает Правительству принять энергичные мѣры для организаціи обороны страны”. Послѣ того, как Сейм 9го апреля провозгласил независимость Закавказской Республики, предложил продолжать мирные переговоры, Правительство Гегечкори сочло эти постановленія за выраженіе недовѣрія своей политикѣ и сошло съ сцены. Оно фактически престало функционировать в ночь с 9го на 10го апр. Когда 10го апр. утром, в 10 ч. я зашел во Дворец, я встрѣтил Гегечкори, спускающимся по лѣстницѣ Дворца по направленію к выходу. Я его спросил почему: он уходит? Он заявил, что „послѣ рѣшенія Сейма, – уже нѣтъ Стараго Правительства”. Я ему возразил, что и новаго еще нѣтъ. Я лично был в составѣ Правительства Гегечкори и считал, мы должны оставаться до того момента, –пока Сейм выразит довѣріе новому Правительству. И сегодня я считаю, что Гегечкори, Карчикян и Рамишвили преждевременно оставили власть, т.е. считали себя с утра 10го не у дѣл. Я тоже самое сказал и Карчикяну. Между тѣм в сущности водворилось безвластіе: до 13го апр. власть была в руках единолично Чхенкели. 13го Сейм выразил довѣріе Правительству Чхенкели, программа послѣ была: независимости и мира. Что же сдѣлал Чхенкели за эти три дни – 10, 11 и 12 апр.? Он вошел в сношенія с Вехиб-пашой относительно возобновленія мирных преговоров, предложил ген. Назарбекову сдать креп. Карс и сдѣлал шаги по приглашенію Министров в свой Кабинет. Конечно, он не имѣл тогда еще прав дѣлать такіе

распряженія. Он вызвал этими распоряженіями бурю возмущенія, которая грозила крупными осложненіями. Особенно возмущеніе высказали два наших товарища Т. и Р., – и партіи стояло больших трудов их успокоить. А успокоить надо было ради сохраненія единого фронта перед наступающими турками. Но вернусь к фактам. Когда я увидѣл, что Гегечкори вышел из Дворца, – я вошел во Дворец и в кабинетъ председателя Правительства за столом сѣдѣл Чхенкели, – совершенно один. Мы обмѣнялись незначущими словами и я вышел. К нему зашел главнокомандующій Кавк. Фронтом. На другой день, тоже самое. Между тѣм событія развивались. Я знал лишь, что Предсѣд. Сейма Чхеидзе письмом предложил Чхенкели составить кабинет: 12го апр. послѣ обѣда Ав. Саакян (будущій предсѣд. Парлам, Арменіи), Каджазнуни (будущій премьер) и я получили от Чхенкели предложеніе принять участіе его кабинетѣ: я – в качествѣ Министра финансов; Каджазнуни Мин. Госуд.призренія и Саакян – Мин. Продовольствія –. С согласія нашей партіи – мы портфели приняли. Составив полный Кабинет, – Чхенкели нас пригласил на 8 ч. веч. 12го апр. на засѣданіе, чтобы составить декларацію Правительства, одобрить ее и доложить завтра Сейму, который должен был собраться немедленно по образованію Комитета. Мы собрались в 8 час. Г. Чхенкели открыл засѣданіе слѣдующими словами: „Г.г. я благодарю Вас за сотрудничество. Я взял на себя обязанность составить Комитет послѣ рѣшенія Сейма о провозглашеніи независимости Закавказья и возобновленіи мирных переговоров. Поэтому, чтобы не терять времени, я еще, начиная с 10го апреля сдѣлал ряд распоряженій, о коих сейчас доложу сжато. Они слѣдующія: 10го апр. я сообщил Вехиб-пашѣ, что Сейм принимает Брест-Литовский договор, также он одобрил поведеніе делегаціи я сообщил ему, что для эвакуаціи Карса я сегодня приказал выслать парламентаров; в тот же день отдал приказ по всему фронту пріостановить военные дѣйствія. 11го апр. Вехиб-паша отвѣтил, что он приказал пріостановить наступленіе, – а перед Карсом войска останутся за 2 версты перед фортами „Вехиб просит мирную делегацію пріѣхать в Трапезунд“. Когда Чхенкели сдѣлал свое сообщеніе, мы впервые узнали, что между ним и Вехибом уже начаты сношенія и что кр. Карс сдана. Мы были поражены этими свѣдѣніями и не сочли возможным при таких усиліях принять на себя ответственность за всѣ эти распоряженія. Мы – Саакян, Каджазнуни и я, всѣ трое заявили, что мы наше согласіе вступить в Кабинет берем обратно, – до новаго сообщенія, – и вышли из Кабинета. Я немедленно позвонил по телефону председателю

дашнакцаканской фракції Карчикяну, сообщил ему о положеніи вещей. Он немедленно приѣхал во Дворец и вошел в сношеніе с президіумом меньшевисткой фракції по поводу возникшаго инцидента. К 10^м час. вечера положеніе было таково: Жарданія, Гегечкори, Церетели и Рамишвили – со стороны меньшевиков, – и Карчикян, Оганджян, Каджазнуни и я – со стороны дашнакцаканов, – начали совѣщаться по поводу возможности для Чхенкели оставаться кандидатом в премьеры при его самоличных дѣйствіях, грозивших крупными осложненіями. К этому времени из Карса, – собственно из Александрополя, – но по порученію ген. Назарбекова, – спрашивали Армянскій Націонал. Совѣт, – сдать ли Карс, и было ли согласіе Армян, Ниціон. Совѣта на его сдачу? Во всяком случаѣ генерал Назарбеков телеграммой от 12 апр. требовал удлинить срок эвакуаціи Карса. Генерал Назарбеков указывал, что все хрстіанское населеніе покидает Карс, что на это нужно времени не меньше недѣли; что уничтоженіе Александропольских фортов, находящихся в предѣлах Карсской области, – отдаст фактически Александрополь в руки турок и что неизвѣстно, кто будет охранять Карс-Александропольную желѣзнодорожную линію? Получались раздиравшую душу свѣдѣнія о картинах, сопровождавших эвакуацію Карса, о чем областной Комиссар Дзамоев 14 апр. сообщил официально. Он телеграфировал слѣдующее: „В виду неожиданной и чрезвычайно быстрой для нас всѣх сдачи Карсской крепости по распоряженію из Тифлиса, населеніе всемѣрно подготовившееся к защитѣ твердыни Закавказья, было вынуждено бросить буквально все и оставить Карс 12го апр. в 5 час. вечера, – покинув объятый пламенем Карс. Горѣли лучшіе зданія. Картина отхода населенія неопи-суема. Областной Комиссар Дзамоев.” Вот при таких условіях кандидатура Чхенкели, автора приказа о сдачѣ Карса, – казалось невозможной. Мы это высказали. На это меньшевики отвѣтили: Мы согласны отставить кандидатуру Чхенкели. Но другого меньшевика мы не можем дать. Мы согласны на кандидатуру Качазнуни. Пусть он будет премьером. Мы обещаем нашу полную поддержку ему.” Мы стали совѣщаться. Качазнуни сам признал это предложеніе абсолютно неприемлемым. Он сказал: „Сейчас, дѣло сдѣлано. Карс сдан. Вернуть его нельзя сейчас. Надо считаться с фактами. Но брать нашей партіи отвѣтственность за то, что будет завтра немыслимо. Брать на себя премьерство – значит бросить вызов мусульманам и стать во главѣ войны, против турок. Мы этого не имѣем право дѣлать при наших настоящих силах.” Мы отвергли предложеніе. За полночь, в глубокую ночь опять

меньшевики пришли к нам, – и заявили, что они вновь повторяют свое предложение – Чхенкели или Качазнуни. Мы вновь обсудили положение. Мы знали, что общественное мнение нас осудит за участие в Министерстве Чхенкели, – но опять таки выше всего мы ставили единение народов Закавказья, – какое бы иллюзорное оно ни было. В 4 часа ночи мы пришли к выводу, что иного выхода нет, как, скрепя сердцем, – принять кандидатуру Чхенкели и войти в его Министерство. Мы дали свое согласие. Партийные деятели взялись разъяснить массе все критическое положение и нашу тактику. Это удалось, благодаря великодушному организатору партии и ее влиянию на массы. Партийная дисциплина взяла верх. В армянском же Национальном Совете наши, кадеты и социал-демократы делали все усилия для принятия Бжезнецов в Александрополь и усиления обороны. Уже близилось сознание, что война делается чисто армяно-турецкой и на армянской территории. Уже чувствовалось, что недалек час, когда разногласия между народами Кавказа достигнут апогея в виду различных ориентаций. Германия, Турция – у грузин и татар. Европейские союзники были далеко, – но душой мы были с ними. Россия словно исчезла с горизонта вовсе. Мы были словно в клетке, в темнице.

Сопровождавших эвакуацию Карса и 15го апр. ген. Назарбеков и ген. Вехиб-паша сообщили подробными донесениями о взятии и сдаче Карса. Вехиб-паша упрекал ген. Назарбекова в обстреле артиллерийским огнем его войск, – что по его мнению, противоречило условиям сдачи, а ген. Назарбеков указывал, что „при нормальных условиях, крепость могла бы продержаться еще месяц, но что слухи о мире и высылки парламентариев убили дух сопротивления и крепость не могла уже держаться. Так или иначе, Карс пал и наши войска отошли к Александрополю. Вот при каких обстоятельствах произошла смута правительства, была объявлена независимость Закавказья, был сдан Карс и возник вопрос о возобновлении мирных переговоров с Турцией. Можно смело сказать, что доминирующая роль, выпавшая в ту эпоху на долю грузин, – не была ими выполнена с успехом. Они пламенными речами превозносили войну, но всего 9 дней сумели ее выдержать. Они хотели ее прекратить, – но в результате была разгромлена Карсская твердыня и население страшно пострадало. С этого времени каждый народ собственно должен был сам думать о своей собственной судьбе. Однако общая кавказская психология и солидарность требовала единения, – от нея ждали больших благ, нежели от сепаратных выступлений, – например ду-

мали, что при единеніе легче воспитывать в Кавказских мусульманах чувство солидарности. Таковы были теории единой Закавказской Республики, таковы были теоретические предпосылки. И вот 13го апреля правительство Чхенкели в таком духе составило декларацию и предстало пред Сеймом. Состав нового Правительства был следующий: Мин. предс. и Мин. Инстр.д. – Чхенкели; Мин. внутр. дѣл – Рамишвили; Мин. Финанс. – Алекс. Хатисян; Мин. Путей Сообщ. – Мелик Асланов (татарин); Мин. Юстиціи – Хан-Хойскій (татарин, будущій Мин. Предсѣд. Азербейджана, потом убитый в Тифлисѣ в 1921 г.); Военный Мин. – Георгадзе; Мин. землед. – Хомерика; Мин. Народн. Просв. Уссубеков (впоследствии слѣдствии Мин. предс. Азербейджана); Мин. Труда. Гаджинский (татарин); Мин. Продов – Саакян (будущій предс. Парламента Арменіи); Мин. призрѣнія. – Качазнуни (будущий премьер Арменіи) и Госуд. Контролер – Гайдаров (горец) и Мин. Труда Арамаис Ерзинкян – будущій Мин. Земледѣлія в Совѣтском Правительствѣ Арменіи. Как видит читатель, состав Правительства был очень сильный: в него входили всѣ будущіе премьеры будущих Кавказских республик и будущіе послы и министры. Декларация, прочитанная Чхенкели, возвѣщала программу – независимость и мир. Помимо этого он возвѣщало созидательную программу: „неуклонное проведение в жизнь аграрной реформы, улучшение положеніе рабочаго класса, созданіе самостоятельной финансовой системы, резумированіе продовольственного дѣла, возстановленіе путей сообщения, прѣспособленіе правительственных учреждений к новому строю,” – в заключеніе Правительство просило довѣрія и поддержки. Послѣ чтенія декларации начались рѣчи представителей фракціи: сказали рѣчи трое – от Муссавата – Расул-заде; от меньшевиков – Церетели; от Дашнакцутюна – Карчикян. Расул-заде особенно привѣтствовал отдѣленіе от Россіи, Церетели, – блестящій оратор, один из виднѣйших дѣятелей Революціонной Россіи, пробывшій нѣсколько лѣт на каторге в Россіи мотивировал отдѣленіе от Россіи двумя мотивами: давленіем со стороны турок и невозможностью жить общей политической жизнью с Россіей, послѣ того, как она попала в руки большевиков. Церетели главным образом обращал вниманіе на то, что задача грузинской соціал-демократіи – сохранить народ, но большевики, говорил он, – этот народ духовно убьют, как они убили русскій народ, отдав его на растерзаніѣ Германскому имперіализму. Для меньшевиков, – шаг был трудный. И надо отдать должное – Церетели справился с задачей очень удачно. Я помню, что его рѣчь произвела впечатлѣніе своей искренностью:

он сам отгѣнил, что его партія всегда видѣла спасеніе своего народа в единеніи с Революціонной Россіей, – но что именно это единеніе теперь невозможно в виду отрицанія большевиками демократических принципов и провозглашенія насилія и убіенія духа. Карчикян вполне выразил тревожныя настроенія армян и партіи в частности. Он говорил, конечно, от имени партіи. Я приведу полностью его рѣчь:

Правительству придется преодолѣть тяжелія препятствія въ этой области; если оно сможетъ это сдѣлать, то явится Правительствомъ, достойнымъ Закавказья. Вотъ по этимъ главнымъ вопросамъ наша фракція Дашнакцутюнъ будетъ всецѣло поддерживать новое Правительство, оказывать всякое содѣйствіе и постарается облегчить роль правительства въ смыслѣ подготовленія массъ и внушенія довѣрія къ нему для созданія соотвѣтствующей атмосферы въ странѣ.

На другой день Правительство взялось за работу. Я поѣхал в Министерство Финансов и взял его в руки.

Как я сказал выше,

Выслушана была Декларация Правительства независимой Закавказской Республики и состоялись пренія по этой декларации въ Закавказскомъ Сеймѣ.

/изъ стенографическаго отчета о засѣданіи Закавказскаго Сейма 13-го /26/ апрѣля 1918 года/.

Рѣчь КАРЧИКЯНА. /от имени „Дашнакцутюна“/.

„Граждане, члены Сейма, отъ имени фракціи Дашнакцутюнъ я долженъ заявить Вамъ, что фракція эта будетъ поддерживать ту политическую программу, которая была здѣсь изложена въ декларации предсѣдателя Закавказскаго Правительства. По главному, самому существенному вопросу объ укрѣпленіи независимости единой Закавказской Республики, намъ думается, предъ Правительствомъ предстоятъ задачи чрезвычайной трудности. Самый фактъ объявленія независимости въ моментъ чрезвычайной важности и въ моментъ смертельной опасности для Закавказскихъ народовъ – самый фактъ этотъ говоритъ, что этотъ фактъ совершенъ подъ давленіемъ внѣшнихъ силъ. Бытіе этой внѣшней силы на лицо со стороны большевистской Россіи и внѣшняго врага, и вотъ эти внѣшнія силы, заставившія объявить именно въ этотъ моментъ независимость Закавказья, и заставили, съ другой стороны, Закавказскія народности, Закавказскую демократію проявить нѣкоторыя колебанія. Есть ли въ этомъ, въ данный моментъ, спасеніе, не ведетъ ли это къ гибели... Эти вопросы заставляли задумываться, что такое

колебанье народов Закавказья имѣется, что нѣтъ той увѣренности, которую слѣдовало бы проявить въ этотъ торжественный моментъ. Этотъ фактъ отрицать не слѣдуетъ. Нѣтъ сомнѣнiя, что очень многiе, не только политическiя группы и партiи по этому основному вопросу расходятся во мнѣнiяхъ. И вотъ передъ новымъ Закавказскимъ Правительствомъ стоитъ вопросъ – внушить эту увѣренность, дать понять Закавказской демократiи, что это благо, само по себѣ, есть и путь къ спасенiю Закавказья. Въ этомъ направленiи передъ Закавказскимъ Правительствомъ стоятъ очень тяжелыя задачи и если Правительство преодолѣетъ эти задачи, внушить увѣренность Закавказской демократiи, что это спасетъ Закавказье и поведетъ его къ свободной жизни и, кромѣ того, спасетъ жизнь Закавказскихъ народностей, въ этотъ важный моментъ объявленiя независимости, то это будетъ великой заслугой этого новаго Правительства предъ Закавказьемъ. Ибо, если не будетъ этой увѣренности, если будутъ колебанiя, то я скажу отъ имени нашей фракцiи, что ни одно правительство, никакiя силы не смогутъ упрочить эту независимость и не сумѣютъ подвести твердый фундаментъ подъ новый государственный строй. Другой чрезвычайно тяжелой задачей, стоящей предъ Правительствомъ, является заключенiе мира. То обстоятельство, что во главѣ новаго правительства стоитъ предсѣдатель бывшей мирной делегации, это обстоятельство уже говоритъ, что новому правительству будутъ предъявлены требованiя очень строгiя. Делегация, прiѣхавшая изъ Трапезнуда сюда, была полна увѣренности, что удастся заключить миръ, который спасетъ Закавказье. Делегация, не только прiѣхала съ увѣренностью, но она сумѣла внушить эту увѣренность и массамъ. Это обязываетъ не только делегацию, но и Правительство: по этому векселю придется Правительству отчитаться. Вотъ въ этомъ отношенiи задачи, стоящiя предъ Правительствомъ, очень тяжелы и очень трудны и ему придется преодолѣть ихъ. Не менѣе тяжелой задачей предъ Правительствомъ является созданиe территориальной единицы Закавказья. Нѣтъ сомнѣнiя, что безъ разрѣшенiя этого кардинальнаго основнаго вопроса о создании мира и спокойствiя не можетъ быть и рѣчи.у Закавказья были свои деньги– общiи деньги всего Закавказья. Курс ихъ былъ очень приличный, почти 2-х за рубль. Цены на предметы были нормально. Меня посѣтила депутацiя отъ купечества во главѣ съ купеческимъ старостой Агиловымъ, который обѣщалъ полную поддержку Правительству отъ имени купечества. Я созвалъ опытныхъ чиновниковъ стараго режима – Келарева, [...инина], – и сталъ готовить бюджетъ для Закавказской

Республики. Я назначил бывшего до меня городским головой в Александрополь Камсаракана Управл. Казенной Палатой в Эривани, – и набросал проект финансовых реформ. Но политика и турки не давали спокойно заниматься. Чтобы уменьшить возбужденіѣ, вызванное Карскими событіями, – мы прежде всего произвели экспертизу того факта, – насколько мог бы держаться Карс, если бы не была приказа и его сдачѣ? Генерал Левандовскій, – начальник штаба Главнокомандующаго, – письменно отвѣтил: „Положеніе Карса к 11 апр. было безнадежно и часы его сочтены. Дух войск пал послѣ того, как турки подошли на 2 километра от фортов. На недѣлю сопротивленія со стороны Карса рассчитывать трудно.” В моем распоряженіи имѣются всѣ телеграммы касательно сдачи Карса, – как шедшіе из Тифлиса, так и шедшіе в Тифлис, – они датируются между 10 и 17 апрѣля, – было бы очень длинно их всѣ приводить, но все-таки могу сказать, что и сейчас, вновь перечитывая их послѣ того, как семь лѣтъ прошло со дня описываемых событіѣ, – иначе как трагедіей нельзя назвать этой сдачи Карса, если хотите этого способа сдачи Карса. Так как общество продолжало волновать вопросом Карса, то 9 мая 1918 Правительство издало весьма обстоятельное „правительственное сообщеніе об всѣх обстоятельствах, сопровождавших взятие Карса. В то время, как в Тифлисѣ разыгрывались эти событіи, находившіе отраженіе, конечно, на всем Кавказѣ, – в армянских раіонах все было занято военными операціями. 16го апрѣля наши войска очистили територію Карсской области и сосредоточились в Александрополь. Турки подошли к Арпачаю и стали за шесть верст от Александрополя. Бѣженцы из Карса, – а с другой стороны, – из Эрзрума, Вана и Муша наводняли Эриванскую губернію. В Эривани дѣйствовал свой Національный Совѣт при диктатурѣ Арама и военном руководствѣ Дро. Эти два человекѣ охватывали всю военно-гражданскую жизнь. На фронтѣ Эривани пользовался огромным авторитетом ген. Силикян, находящийся ныне в качествѣ частного лица в большевистской Арменіи. Эривань жила своей внутренней жизнью. Там назрѣвал армянский національный центр. За всѣ эти мѣсяцы именно там чувствовали всѣ удары, падавшие на голову армян; ибо туда шли бѣженцы и туда послѣ взятія Карса турки направили свои удары. Мы направляли патроны и деньги в Эривань. Там Національный Совѣт мало или почти совѣм не чувствовал Тифлисское Центральное Правительство и всѣми заботами о фронтѣ был проникнут глубоко. Особенно когда 15го мая 1918 года турки заняли Александрополь, – линія жел. дороги была прервана и

Эривань зажил своей оторванной от Центра жизнью. В Тифлисе мы продолжали укреплять идею независимаго Закавказскаго Государства. Издали циркуляр по всем властям, предлагали строго слѣдить за мирным сожительством народов, прекращать грабежи и всякіе столкновения, – и возвѣщали славное будущее, когда послѣ „беспощаднаго подавленіи анархіи, Закавказская Республики станет дѣйствительно независимым и сильным государством”. Все данные были за возможность такого будущаго: богатства края; порт; топливо; наличіе умвѣнных сил, – но не было политическаго равновѣсія, – и не было внутренней спайки. Татары продолжали волноваться. Вездѣ, гдѣ могли, они мѣшали армянам готовиться к отраженію турок. Постоянно выѣзжали комиссіи на мѣстѣ, – но настоящій огонь еще не разгорался: удавалось локализовать вспышки. К началу мая 1918 г. турки вытѣснили наши части из всех частей Турецкой Арменіи, – бѣженцы все скопились в Эриванской Губерніи. Но была весна: люди жили на воздухѣ, но скученность была страшная. Населеніе терпѣло всякіе лишения. Подвоза хлѣба ни откуда не было. Развивались болезни. При таких условіях все торопились с заключеніем мира. Переговоры близились к концу: мѣстом конференціи избрали Батум, как мѣсто, откуда легче было сносятся с Тифлисом. Вновь начали организовать делегацію: на этот раз менѣе многочисленную. Предсѣдателем был вновь г. Чхенкели, Мин. Предс. и Мин. Ин. Дѣл., – а членами от армян – Качазнуни, и я. Наша миссія на этот раз нам казалось простой: подписать договор на основаніи условий Брест-Литовскаго мира, т.е. мы выражали согласие на то, что турки от нас усиленно требовали в Трапезундѣ. Мы выѣхали из Тифлиса 9го мая, утром и к вечеру были в Батумѣ. Все делегаты остановились в одной и той гостиницѣ – Hotel Imperial. Совѣтником при нас был Семен Врацян. От татар были делегатами Уссубеков, Хан-Хойскій и Ганджинскій, совѣтник Расул-заде. От грузин – Авалов, Николадзе, Рхиладзе. Со стороны турок были членами делегаціи – первым делѣгатом турецкій Министр Юстиции и предсѣдатель Государственнаго Совѣта Халил-бей и Главнокомандующій Оттоманскими арміями генер. лейтенант Вехиб-Мехмед-паша. Все делегаціи чувствовали себя стоящими пред задачей – заключить мир. Ни союзников, ни русских не было. Из иностранцев здесь был единственно представитель Германіи – генерал фон Лоссов. За все истекшее время Россія словно не существовала: ея голоса мы не слышали. Лишь раз, именно 31 марта, – за день до взятія Батума, наше радіо захватило слѣдующую телеграмму от Русскаго Прави-

тельства Германскому. Эта телеграмма мало кому известна, но она очень интересная: „Из Москвы. Турецкая армия продвигается к Батуму, Карсу, Ардагану, разоряя страну и уничтожая крестьянское население. Ответственность за дальнейшую судьбу армян ложится на Германию, ибо, по ее настоянию, и были выведены русские войска из армянских области, и ныне от нея зависит сдержать турецкие войска от обычных эксцессов на почве мести и озлобления. Трудно мириться с мыслью, чтобы культурное государство, как Германия, имеющее возможность воздействовать на свою союзницу – Турцию, позволила, чтобы Брестский мирный договор послужил для армянского народа, втянутого помимо своей воли в эту мировую войну, – источником неисчислимых бедствий. Поэтому Совет уверен, что вами будут приняты необходимые и только от вас зависящие меры к воздействию на турецкие власти, с целью предотвращения уничтожения мирного населения, так, как это имело место в Ардагане. Чичерин. Карахан. Я бы очень хотел, чтобы Чичерин и Карахан сегодня бы вновь перечли свою дебешу и сделали бы из нея соответствующие выводы: то, что они ожидали тогда от союзницы Турции – Германии, то сегодня может сделать она сама, – союзница Турции – Россия, уступившая Турции пол – Армении. Словом тогда Закавказье и Турция стали лицом к лицу. Два условия, поставленные на Трапезундской конференции – были на лицо: независимость Закавказья и принятие Брест- Литовского договора. Но было нечто другое, что учли турки: Карс и Батум были в руках турок. Когда мы приехали в Батум, город уже принял вполне турецкий вид: везде аскеры; торговли никакой, все ценное увозилось; ночью магазины грабились военными чинами. Город словно умер. На улицах пустынно. Недалеко от отеля, где мы остановились, находился склад антекварских товаров „Кавказского общества торговли антекварскими товарами“. Ночью подъехали фургоны, грузились и куда то отвозились. Впоследствии, через много месяцев, после перемирия, – я слышал, что по делу увоза этих товаров был предан суду главнокомандующий Вехиб паша, – использовавший эти ценные товары в свою личную пользу. По улицам провели целую колонну грузин.плѣнных. Сравнительно хорошо себя чувствовали русские, которым турки оказывали внимание и снисхождение. Русским офицерам назначали жалование, некоторых приняли на службу. [...] дачи вернули, – значит среди реакционного офицерства, недавнего отпадением Закавказья от России, турки имели больше привлекательности, нежели закавказские деятели. В Батуме я встретил много своих знакомых по своему официальному поло-

женію, – и вышеуказанное я мог наблюдать лично. Многіе принимали у себя турецких офицеров и пользовались их любезностями. В городѣ не было почти совершенно армян, всѣ уѣхали в Тифлис, сравнительно больше было грузин. В первые же дни к нам, – к армянам делегатам, – пріѣхали делегаты из Артвина, гдѣ армяне остались на мѣстѣ захваченные быстрым развитіем событій.. По пріѣздѣ мы обмѣнялись визитами с предсѣдателем турецкой делегации Халил-беем и германским представителем генералом фон Лоссовым. Халил-бей –очень толстый, с налитым лицом, – турок, хорошо говорил по французски. У него была репутация болѣе склоннаго к компромиссам турецкаго политическаго дѣятеля. Его слова носили примирительный характер. Он развивал идеи дружбы между Турціей и Закавказьем, говоря, что это есть залог прочности Турціи.. Было извѣстно, что во время преслѣдований младотурок покойный Зохраб двѣ недѣли давал тайный пріют у себя Халил-бею, а когда послѣ 1915 года Зохраба (знаменитый адвокат, писатель и член турецкаго парламента) арестовали и куда то увезли, жена Зохраба безнадежно обращалась к помощи Халила. Я этот рассказ слышал лично от дочери убитаго турками Зохраба. Халиль - бей был первым делегатом. Вторым делегатом был главнокомандующій Вехиб-паша. У него было очень самоуверенные манеры, общительный голос, чисто восточное умѣніе лгать, смотря прямо в лицо, – у меня к тому было ряд примѣров. Когда он выражал удивленіе по поводу нѣкоторых актов своих войск, можно было подумать, то этот человек дѣйствительно не в курсѣ сообщаемых ему данных, – впоследствии приходилось убѣждаться, что он не только бывал в курсѣ дѣла, – но сам является автором тѣх распоряженій, которые его так искренно удивляли: это касалось преслѣдованій бѣженцев, отбирания у них имущества, нападенія на скот и т.д., – вплоть до избіенія и рѣзни. Внѣшним образом он был изысканно любезен и вѣжлив. Говорил плохо по французски и лучше по нѣмецки: я говорил с ним по нѣмецки. Генерал фон Лоссов – высокий, сухой старик, искренно возмущавшіся турецкой системой, конечно, преданный германским интересам, – но все же старавшіяся найти способы помочь кавказским народам, – соединяя эти интересы в одном пути и направленіи. В отношеніи грузин ген. Лоссов имѣл опредѣленныя инструкціи: у них были предварительная сношенія. Общій язык они нашли: грузины предоставляли Германіи концессии на Потійский порт; на экспорт марганца; на вывоз строевого лѣса, коим Грузія очень богата, – взамен этого нѣмцы гарантировали охрану границ Грузіи. Солдатами должны были быть,

инструкторы-строевики германской армии, – а рядовые набирались из нѣмцев-колонистов в Тифлисской Губерніи. У армян таких предварительных переговоров не было. Только к этому времени особая делегация от Армянск. Націон. Совѣта выѣхала в Германію в составѣ Оганджяна, Мелик Карогеяна, Липарита Надарянца. Лица, вообще, специально интересующіеся армяно-германскими отношеніями и дипломатической перепиской Германіи по армянскому вопросу, могут найти богатѣйший матеріал в изданіи 1919 г., „Deutschland und Armenien 1914-1918. Lammlung diplomatischer akxenstucke – herans detebenundein zeletelvonfrJahan nes Zepsius.“. В этом прекрасном изданіи 541 страница, – и даны в подлинниках телеграммы, посольскія и [...] сообщения о депортации и рѣзнѣ армян в Турціи, и переписка о событіях на Кавказѣ, и в Республикѣ Арменіи. Познакомившись с турецкими делегатами, наша делегация совмѣстно с турецкими делегатами назначила первое засѣданіе на 11 мая 1918 года.. Состоялось оно в зданіи мѣстнаго клуба, в 4 часа дня. По праву, принятому в международных сношеніях председательствовал Халил-бей: Батум принадлежал туркам, но мы находились на турецкой территоріи. Кромѣ представителей Закавказскаго Сейма, с обоюдного согласія двух делегаций, – присутствовали представители Сѣвернаго Кавказа и Дагестана. Халил-бей сказал привѣтственное слово, – как полагается в очень цвѣтистой форме и полное изысканной фальши. Послѣ рѣчи Чхенкели от имени Закавказской делегации сдѣлал два заявленія: сообщил об объявленіи Закавказья независимым, – о чем уже было нотифицировано перед всѣми державами и раньше всего перед Турціей, – и о том, что естественно, в основу наших переговоров надо положить Брест-Литовский договор, о чем [...] делегации заявляли в Трапезундѣ, – официальные органы Брест-Литовскаго договора делегации не извѣстил. Необходимо его получить от турецкой делегации. Халил-бей задал уклончивый вопрос – предлагает ли Чхенкели на обсужденіе вопрос, – о том, что надо ли Брест-Литовский договор вообще поставить в основу настоящих переговоров? Чхенкели отвѣтил, что да! Конечно, основа наших переговоров должен быть Брест-Литовский договор. Тогда Халил-бей сдѣлал заявленіе, раскрывшее всѣ планы турок: он сказал: „Да, но послѣ Трапезундских переговоров началась борьба между турецкими и закавказскими войсками, и к несчастію кровь пролилась; характер наших сношеній, таким образом, измѣнился; я не могу слѣдовательно допустить, чтобы Брест-Литовский договор был признан исключительной основой настоящих переговоров. Это

заявленіє предрѣшило весь ход дальнѣйшихъ событій. Я лично ожидалъ этого. Потому еще из Трапезунда мы телеграфировали, – читатель знает телеграмму мою и Качазнуни, – что „при создавшихся условіяхъ принятіе Брест-Литовскаго договора надо считать наименьшимъ зломъ”. Это было сказано 28 марта. Прошло 44 дня. Пронеслись передъ нами пламенные рѣчи в Сеймѣ, безславная сдача Батума, девять дней грузинскаго сопротивленія, смѣна Правительства, независимость Закавказья, сдача Карса, пожаръ и погромъ населенія, страданіе армян, – и все это, чтобы отвергнуть Брестскій договор. И через 44 дня для насъ Брест-Литовскій договоръ сталъ предметомъ исканія „наименьшимъ зломъ”, – но турки уже намъ его не давали. Это означало – опоздать в политикѣ. На протяженіи нашей семилѣтней исторіи мы нѣсколько разъ опаздывали. Причина этому – переоценка собственныхъ силъ и недооценка силъ противника. Послѣ заявленія Халил-бея начались пренія, кои Халил-бей назвалъ „безплодными”. Сдѣлавъ заявленія о „безплодности пререканій”, – Халилъ сообщил, что у него имѣется новый проектъ договора, который онъ и вручилъ Чхенкели. Проектъ былъ вложенъ в толстый пакетъ, запечатанный сургучной печатью. Германскій представитель фонъ Лоссовъ заявилъ, что онъ „принялъ къ свѣдѣнію различіе точекъ зрѣнія Турецкой и Оттоманской делегаціи в отношеніи Брест-Литовскаго договора, что онъ готовъ изучить оттоманскій проектъ и принять участіе в обсужденіи его, – съ цѣлью отстаивать германскіе интересы”. На этомъ засѣданіи закрылось в 6 ч. 35 м. вечера. Мы вернулись домой мрачные и в глубокой задумчивости. Естественно, что первымъ нашимъ дѣломъ было вскрыть конвертъ и ознакомиться съ содержаніемъ турецкаго документа. Какъ сейчасъ помню этотъ моментъ: конвертъ былъ у меня. Мы находились в комнатѣ Качазнуни. Я вскрылъ конвертъ и жадно сталъ искать глазами границъ. То, что я прочелъ, превосходило всѣ наши ожиданія: помимо Карсской области от насъ отобрали турки Александрополь, Сурмалинскій уѣздъ и желѣзную дорогу. – Словомъ Арменія сжималась в желѣзные тиски, в коихъ она должна была задохнуться. Качазнуни пришелъ, сѣлъ за столъ, опустил голову на руки и молча страдал. Водворилась молчаніе. Черезъ несколько минутъ турецкіе требованія стали извѣстны всей нашей делегаціи. Наибольшій ударъ наносился армянамъ, но и грузины увидѣли из текста, что по грузинской территоріи линия границъ отбиваетъ у нихъ часть Ахалцыхскаго уѣзда. Наше возмущеніе было безгранично. На другой день 12го мая делегація собралась на совѣщаніе. Общее мнѣніе быстро организовалось – стоять на Брест-Литовскомъ договорѣ и опираться на подписавшихъ его Германію, Австрію и

Болгарію. Они были представлены лишь в лицѣ одного генерала Лоссова, – потому мы отправились к нему с горячим протестом против такого нарушенія Брест-Литовскаго договора. Теперь уже мы горячо защищали Брест-Литовскій мир. Ген. Лоссов уже зналъ турецкіе требованія. Сдержанно, но ясно он дал нам понять, что его мнѣніе совпадает с нашим, – но он поневолѣ был сдержан. Уже послѣ, – послѣ изданія указаннаго выше „Сборника дипломатических документов” я узналъ, что он в ту же ночь послал возмущенную телеграмму германскому послу в Константинополь и германскому правительству в Берлин. Телеграмма эта помечѣна 13-м мая – Батум и 15го мая – Константинополь. Я приведу ея содержаніе ниже, а пока скажу, что турки всѣми силами задерживали передачу германских телеграмм, на что ген. Лоссов мнѣ лично жаловался. Он телеграфировал 13 мая германскому посланнику гр. Берндорфу в Константинополь слѣдующее: „превосходящія всякую мѣру турецкіе требованія отторженія армянских областей Ахалкалака, Александрополя и части Эриванской Губерніи, далеко превосходящіе брестскій договор, – имѣют желаніе вовсе уничтожить армян в Закавказьѣ. Сегодня вечером турки предъявили ультиматум пропустить их войска через Александрополь-Джульфу, – не предупѣдомив меня. Я протестовал против такого образа дѣйствій!”. Сообщая эту телеграмму в Берлин Правительству, германскій посол в Константинополь телеграммѣ своей от 15го числа мая, со своей стороны рекомендует Правительству установить два положенія а – Турція должна за базу принять Брест-Литовскій договор и б – дабы облегчить туркам отступленіе от их новаго проекта договора внушить туркам сдѣлать обмѣн: т.е. предложить туркам взять татарскую часть ахалцыхскаго уѣзда в обмѣн на армянскую часть Карсской области (Шурагель-Кагызман), – при чем крѣпость Карс останется туркам, – и на грузинскую часть Батумской области, прилегающую к грузинской территоріи. Гр. Берндорф добавляет, что по его свѣдѣніям Халил-бей и Вехиб-паша согласны на эту комбинацію, но что Энвер-паша настаивает на немедленном ультиматумѣ Закавказской Республикѣ. Это вызовет новую кровавую войну на Кавказѣ. Единственное средство избѣжать этого – заявить Великому визирю Талаату, что таковая турецкая политика не найдет поддержки союзников и, вызвав энергичный протест со стороны союзников, повредит турецким интересам. Так думали и дѣйствовали ген. Лоссов в Батумѣ и гр. Берндорф, посланник в Константинополь. В эти дни, а именно 15го мая, прибывает в Тифлиса германская военно-политическая миссія во главѣ с ген.

ф-Кресс. Об этом 21го мая германский тов. Мин. Ин. Д. Soppert сообщал в Берлинѣ делегации Армянск. Национального Совѣта в лицѣ Липарита Назарянца. Soppert писал в бумагѣ, что и турки желают расширить границы Брест Литовскаго договора, что вызовет столкновение с армянами. Германское Правительство по этому вопросу ведет переговоры с турецким правительством. Нам-же надлежит выѣхать на Кавказ и повидать ген. ф-Кресса и ген. Лоссова”. В дальнѣйшеімъ мы видим, что 9го июня генерал фельдмаршал Гиндербургъ телеграфировал Энверу-пашѣ: „От имени высшаго командования прошу Ваше превосходительство приказать, что бы всѣ турецкія войска изъ кавказской территоріи, за исключеніем Карса, Ардагана и Батума были выведены. По преказанію фельдмаршала Гиндербурга – генерал Беркгейм. Всѣ эти германскіе протесты вытекали из двух причин: нѣмцы хотѣли оставаться в предѣлах своих предназначеній, – Бресткаго договора, ибо на все у них был опредѣленный план и во вторых, – они были отлично поставлены в курс докладами нашими в Батумѣ через ген. Лоссова и в Берлинѣ через делегацию Арм. Нац. Сов.: турки нарушали общій план. Мнѣ ген. Лоссов говорил, что в то время, как общій план требовал натиска турецких сил, на юг, на Багдад против движенія англичан, –они, нарушив общій план, –двигались на Баку, Сѣверный Кавказ, – для осуществленія своих спеціальных пантуркистских планов. На этой почвѣ происходили столкновение интересов общих союзников и спеціально – турецких. Это объяснил мнѣ Вехиб-паша. Таким образом я слышал это и от гене

рала Лоссова и от Вехиба. Отсюда понятно заступничество германцев за нас и неудержимое стремление турок на Кавказ. Мы сдѣлали попытки привлечь к Батумским переговорам болгар, для чего искали судно для отправки делегата в Варну. Одни из очень предприимчивых грузин, членъ администратіонной части нашей делегации, служивший раньше в союзѣ городов г. Г. взялся за это дѣло, – по быстро развившіяся событія не позволили осуществиться этому проекту. Не получая отвѣта на свой проект мирнаго договора, турецкая делегация предъявила 14 мая новое требованіе: пропустить войска турок через Александрополь в Джульфу. Как мирный договор, так и это требованіе мы сообщили в Тифлис, для чего я выѣхал на ст. Натанеби, вызвал к прямому проводу Агароняна (предс. Націон. Сов.) Карчикяна, просил ихъ обсудить предложеніе и дать нам отвѣт. Пока пришел отвѣт, съ 14го на 15ое, в ночь, в 1 ч. ночи у нас произошло свиданіе – Халил-бей, Вехиб-паша, Качазнуни и я. Свиданіе происходило на квартирѣ Халил-бея, – в

прекрасном армянском домѣ Чилингаряна, который турки заняли. Наше свиданіе продолжалось два часа. Халил-бей говорил нам: „Поймите положеніе дѣл. Я и Вехиб представляем мирное направленіе в младотурецком комитетѣ. Талаат и Энвер хотят вовсе уничтожить армянскую территорію. Помогите нам в нашей позиціи. Идите на все уступки, создайте нам возможность идти в Джульфу, – в Персію, – по железной дорогѣ, – и позвольте нам через Караклис-Евлах идти в Баку и далѣе на сѣвер, – и послѣ, по окончаніи войны, – мы придем к вам на помощь и исправим то, что сегодня мы у Вас отымаем. Мы вам поможем в будущем. Ваше же сопротивленіе сегодня только повредит вам и вновь прольется кровь.” Кромѣ того Халил начал вспоминать все тѣ случаи, когда армяне работали вмѣстѣ с ним, – и говорил, что он был хорошим совѣтчиком армян. Мы с Качазуни высказали нашу горечь, что турки не имѣли другой политики, как уничтоженіе армян, – но что мы тоже ищем путей к соглашенію, но турки своей неуступчивостью толкают нас на конфликты. В результатѣ бесѣды мы согласились, при извѣстных гарантіях, – а именно при германской охранѣ, пропустить войска, – о чем и дали телеграмму в Тифлис. Что касается условій договора, – Халил сообщил нам, что только его миролюбіе удерживает положеніе, так как ультиматум у него в карманѣ, – но что, не смотря на настойчивые требованія Энвера, – он надѣется, что Закавказье без ультиматума разрѣшит спор, пойдя на уступки. Закавказское Правительство, однако, телеграммой от 15го мая, предписывало делегации вступить в переговоры с делегацией Турціи, по поводу ж. дор. Джульфы-Александрополь, – а до соглашения предписало ген. Назарбекову „удержать Александрополь и желѣзную дорогу силой оружія в руках”. Между тем турки 15го мая вновь сообщили, что не один Брест Литовский договор является базой переговоров и находили, что и без союзников можно заключить договор, к которому они послѣ „могут присоединиться”. 16го мая мы вновь возражали длинной нотой, вновь выдвигая Брест Литовский договор и участие союзников. В то время мы спорили в Батумѣ стурками об условіях мира, 15го мая в 7ч. 15м. утра турки напали на Александрополь, – не ожидая окончанія наших переговоров. Они в 5 час. утра послали ген. Назарбекову ультиматум сдать город, – и дали 3 часа на отвѣт, –и не дождавшись отвѣта, – напали и

захватили город. Опять обычная картина: город и станція осыпается снарядами, паника, бѣгство населенія, пѣшком населеніе спасается в Караклис. К полдню город был уже в руках турок. 17 и 18го мая шла усиленная

телеграфная работа: между Батумом и Тифлисом шел обмен телеграммам: мы 17го мая протестовали перед турками по поводу их образа действия. Фракция Сейма партии „Дашнакцутюн“ просила нас телеграммой, от 18 мая о трех вещах: чтобы немцы охраняли станции Александрополь-Джульфинской линии, чтобы наши войска оставались бы на своих местах, – так-как турки требовали демилитаризацию в 25 кил. по обе стороны дороги, и чтобы мирная делегация, – если она получит гарантии, – издала бы обращение к населению – спокойно оставаться на местах. Телеграмму подписал Карчикян. Мы обратились по этим трем пунктам к ген. Лосову и Халилу. Генерал Лосов уже ясно показал, что турки мало считаются с его протестами, но все таки обещал снестись со своим правительством. Халил бей и Вехиб-паша сказали: „Для чего вам немцы. Мы сами можем сговориться с Вами. Пусть население остается на местах.“ Не получив гарантий, мы воззвания о том, чтобы оставаться на местах, не издали. Видя, что никакой вопрос не получает разрешения путем непосредственных сношений между турками и нами и мирный договор не рассматривается даже, ген. Лосов 19 мая написал следующую интересное письмо Закавказской делегации: „Батумские переговоры не подвигаются вперед и сношения, имевшие место между оттоманскими и закавказскими представителями, не имели до сих пор успеха (или пришли к концу). Так как, однако, в интересах обеих сторон достигнуть как можно скорее результата, то я имею честь предложить Вам г. Министр, мои добрые услуги в качестве посредника. Я прошу Вас не отказать мне в сообщении официальным порядком, готова ли Закавказская делегация принять мое предложение, – ф. Лоссов. В тот же день в 8 ^{1/2} ч. вечера состоялось заседание Делегации для обсуждения этого предложения и дачи ответа. Я и Качазнуни немедленно дали свое согласие. Грузины – тоже. Татары, – все их делегаты – Гаджинский, Расул-заде, долго не давали своего согласия. Они предлагали сначала узнать, – а каково мнение турок? Они боялись сделать шаг, неприятный туркам. После долгих разговоров, – однако, они дали тоже свое согласие и мы ночью, в 12 ч. ночи дали следующей ответ ген. ф. Лоссову: Имею честь уведомить вас, что Закавказская делегация принимает с удовлетворением предложение добрых услуг, как посредника, каковым вам удобно было предложить в письме от 19го мая. Между тем временем, турки взяли Александрополь, двигались дальше. Командующий армянским корпусом ген. Назарбеков 20го мая телеграфировал, что „не смотря на перемирие, турки продолжают наступление на Караклисском направлении и вытеснили нашу

заставу из сел. Авдибек. Они двигаются в Лорийском направлении на Караклис, и очевидно оттуда на Тифлис, из этого я вижу, что захват Александрополя и желѣзной дороги был лишь предлог.” Армянский Національный Совет, видя, что война приняла вполне характер армяно-турецкой войны, делегировал в Батум делегацию в составѣ Амо Оганджяна, Бекзадяна и Аршака Зурабяна – официально просить покровительства Германскаго Правительства через посредничество ген. Лосова. 20го мая приѣхав в Батум, мы объяснили делегатам Національнаго Совѣта, что мы в Батумѣ находимся подчас среди врагов, – своих же сограждан Закавказья. Мусульмане-делегаты не только нас не поддерживают, но прямо вредят нам. Помимо того, что они держатся во всем турецкой ориентации, – они кромѣ этого вынуждают нас отказаться от самых элементарных прав національнаго бытія: так когда заходит рѣчь о поддержкѣ нас перед турками, о спасеніи для нас части Александропольскаго уѣзда, – они заявляли, что главный город армянской территории, а впоследствии Республики Армении должен быть сел. Вагаршапат (Эчмиадзин), так как Эривань должен перейти к Азербейджану. Они заявляли устами Уссубегова и Хан-Хойскаго, что Эривань – татарский город и мусульмане им не простят уступки этого города армянам. А за спиной делегация съѣхались представители мусульман из Елизаветополя и Ахалцыха – Султанов, Рафибегов и прочіи, – прямо звавшие турок на Кавказ. Это особенно ярко выразилось в бумагах, за подписями, поданной туркам от имени мусульман Ахалцыхскаго и Ахалкаланеваго уѣзда с просьбой присоединить эти уѣзды к Турции. Мы себя чувствовали окруженными прямыми врагами и союзниками нападавших турок. При таких условиях единственная Надежда возлагалась на вмешательство нѣмцев. Мы раздѣлили взгляд національнаго Совѣта, приготовили карты, данныя и рѣшили совместно сдѣлать доклад ген. Лоссову. Рѣшили не откладывать и спѣшить. Политически мы слѣдовали примѣру грузин.

Качазнуни и я совместно с ними были у ген. Лосова. – 21го мая. Объяснили ему положенія армян. Он просил представить ему нашу просьбу письменно. 22го мая она была ему вручена. 23го мая он телеграфировал в видѣ очень обстоятельной телеграммы германскому посланнику всю сущность вопроса. В ней он указывал, что „представители армянскаго Національнаго Совѣта и Министры– армяне, члены делегации, имѣли с ним ряд бесѣд и ожидают от Германіи помощь и спасеніе в своем трагическом положеніи. Он описал положеніе бѣженцев, чрезмѣрности требованій турок.

Цѣль турок–говорит он, – всегда одна и таже: захватить армянскіе земли и уничтожить армян. Всѣ противоположные заявленія Энвера и Талаата не имѣют никакой цѣны. Переходя как бы к защитѣ германских интересов, он заявлял, что армяне перейдут на партизанскую войну, будут нападать на перевозимые по жел. дорогѣ войска, – и кавказскій фронт станет очень тяжелым.” Халил находился в телеграфных сношеніях с Константинополем и увѣрял нас, что он убѣждал Энвера и Талаата сдѣлать уступки, – но что Комитет не идет ни на какіе уступки. Положеніе было таково: нѣмцы усиливались в Тифлисѣ для грузин, для защиты их территоріи и их интересов; турки-же двигались по армянской территоріи и войну вели одни армяне. В Батумѣ вопросы оставались на точкѣ замерзанія. 22го мая пріѣхал в Батум на пороходѣ „Гюль Джималь” турецкій морской Министр Джемал-паша. Он сдѣлал визит нашей делегации. Я хорошо помню этот день: делегация встрѣтила Джемал-пашу тремя рѣчами: грузинской – говорил Чхенкели; армянской – говорил я и татарской – говорил Расул заде.

мы говорили солидарно об интересах Закавказья и затѣм каждый в отдѣльности и в частности о своих національных интересах. В рѣчах мы указывали на солидарность Турціи и Закавказья, о той, говорили что вмѣсто того, чтобы проливать кровь, лучше примириться, дав каждому возможность жить и дышать, работать и кормиться. Я обрисовал ужасное положеніе бѣженцев, ужасы всей этой войны и просил вернуться на условія Брест-Литовскаго мира. Джемал-паша отвѣтил сердечной рѣчью Расул заде. Сказал, что они – братья, что они понимают друг друга и любят, – и что турки идут их „освободить”. Потом пришѣл к грузинам. Тон его был любезный и пожалуй в конце сердитый, – что были у них мимолетныя недорозуменія, но они легко пройдут и что в будущем их легко сойтись. Отвѣчая мнѣ, он сдѣлался сух и мрачен. Говорил он тихо и медленно. Лице его вообще было мнѣ всегда несимпатично: глаза его были всегда полны какой то мрачности и жестокости – очень черный, все его лицо в волосах, сильно загоревший, – он словно не видѣл европейской культуры. Он говорил, что и у турок с армянами – старый спор, что армяне не дѣлают ни каких шагов для примиренія с турками и что это поведет к новым страданіям для армян. „Джемал-паша стал говорить о непримирѣнни позиціи Андраника в Зангезурѣ, о связи армян с большевиками, о прѣтесненіях армян над мусульманами,” – чувствовалась, что глухая, высокая стѣна отдѣляет турок от армян и что у Джемала кипит ненависть к армянам, стоящим у них на пути. Я видѣл послѣ

Джемала в Константинополе, – тогда его рѣчь была мягче, но в Батумѣ наша встрѣча была полна мрачной вражды и непримиримости. Послѣ этой бесѣды на другой день состоялся парадный обѣд на пароходѣ в честь закавказской делегаціи. Турки с внѣшней стороны украсили пароход безукоризненно: устлали полы коврами, развѣсили гирлянды, вездѣ разставили букеты, усыпали стол цвѣтами; поставили почетных часовых, гостей встрѣчали с низкими поклонами, – и масса почета сопровождала нас на каждом шагу, я сидѣл за столом между Джемал-пашой и д-ром Баадин-шакиром. Я знал, гдѣ я нахожусь и кто мои сосѣди. Я знал их роль в судьбѣ армян. Но такова судьба дипломатических представителей, – они должны находить в себѣ силы раздѣлять всякое общество. Мои критики меня часто упрекали, что я принимал царя Николая, обѣдал с Энвером-пашей, бесѣдовал с Джемалом-пашей и прочими недругами моего народа, – но я всегда снисходительно проходил мимо этой критики, – ибо понимал, что человѣческое чувство инстинктивно могло возмущаться от таких встрѣч, а к политической условности неизбѣжности отношений мы еще не привыкли. Мнѣ же за 20 лѣт моей административной жизни приходилось в один и тот же день участвовать в тайных засѣданиях партий, въ подвалѣ, – а вечером быть у жандармов или обѣдать у Намѣстника. И это, конечно, есть удѣл всѣх тѣх, кто занимает отвѣтственный официальный пост и душой продолжает быть членом своей партіи и работником демократіи. Вот почему я обѣдал у Джемал-паши и бесѣдовал с д-ром Бааэдинном-шакиром, – автором армянских избіеній. Он мнѣ рассказывал, как он участвовал лично в походѣ Энвера паши в 1914 году на Ардаган, как он с полковником Риза-беем организовали аджарских четников и считал, что – он честный противник армян. „Армяне – на пути у нас к осуществленію наших священных панисламистских и пантюрских идеалов, – и мы поневолѣ с ними сталкиваемся. Это – выше и внѣ наших субъективных желаний и настроеній. Мы вынуждены стихийно стирать тѣх с лица земли, кто препятствует нашим священным и святым національным идеалам. А потом вы – всегда с русскими. Вы их авангард. Русскіе – наши кровные враги, историческіе противники. Подумайте над этим, перемѣните вашу психологию и ориентацию. Вы – враги, я – враг, – мы – коллеги, мы понимаемъ жизнь живого организма, – и в нем нѣтъ гуманности или слабости воли: право сильного и жизнеспособнаго – вот единственное право, – которым организм живет. Так и в жизни націи. Тут нѣтъ мѣста сантиментализму или чувству, – тут чувство самосохраненія и объединенія

аналогичных элементов.” Я ему возражал. Но мы говорили на разных языках: мы разстались, не только не убѣдив друг друга, но даже приблизительно не найдя общей почвы. Его мысль была ясна: признайте, что вы – слабы, влейтесь в нас, дайте нам свои силы, мы вас пощадим и пойдѣмте вмѣстѣ против англичан, – иначе мы будем вас губить. Через десять дней послѣ этой бесѣды я получил предложеніе формальнаго военнаго союза армян с Турціей, которые Энвер предложил мнѣ. Правильно или нѣтъ мы поступали, но начиная съ 1914 года, мы такіе предложенія отклоняли. Обѣд кончился поздно вечером. Также почетно нас проводили. Мы вернулись домой в невеселом настроеніи. Потом, спустя много мѣсяцев и узнал, что Джемал-паша увез с собой много цѣнных товаров и по этому поводу против него было даже возбуждено слѣдствіе. Потом это дѣло заглохло. На другое утро Джемал-паша уѣхал. В Батумѣ на другой день я встрѣтил графа Шуленбурга, бывшаго германскаго консула в Тифлисѣ и участника похода турок на Карс в 1914 г. Он только что преѣхал в Батум из Берлина. Это – интересный человѣкъ. Он приѣхал в Батум в формѣ германскаго офицера. Его я знал давно, – еще с 1912го года. Он был германским генеральным консулом в Тифлисѣ, в дни царскаго режима. Прекрасно образованный, отлично говорящий по русски и по французски, – он вращался в лучшем тифлисском обществѣ, – он бывал во всѣх домах, гдѣ можно было встрѣтить военных, особенно кавалеристов великосвѣтскаго Нижегородскаго полка, высокаго положенія чиновников и свѣтских дам. Бывал на всѣх приѣмах во Дворцѣ и со своей стороны широко принимал и угощал. Он был баловнем дам и свѣтских гостиных. Часто я видѣл на воѣнных праздниках, на скачках, на парадах: он все видѣл, со всѣми говорил обо всем и был нескончаемо любезен. Он имѣл собственный автомобиль, проѣздил в видѣ „туриста” весь Кавказ, особенно пограничные его части. Был любителем фотографіи, – вездѣ снимал „красивые виды”, – и все и всѣх знал... Я был тогда городским головой, в Тифлисѣ и по службѣ бывал вездѣ там, гдѣ бывал граф Шуленбург. Около него вращались, с ним искали знакомства. За мѣсяц до войны он выѣхал в отпуск. Это было в іюль 1914 года, – а в осенний поход ноябрь-декабрь 1914 г., когда Эвер-паша и Исхак-паша с тремя корпусами обрушились на Сарыкамыш, Ардаган и угрожали Карсу, – в штабѣ Энвера, пришедшаго с этими тремя корпусами, находился граф Шуленбург. Он знал все: дороги, населеніе, силы войска, всѣх командиров, – и давал, конечно, свои ценные совѣты. С пораженіем турок он исчез, хотя наши генералы

очень хотѣли его взять в плѣн. Он исчез. В 1918 г. он появился в Батумѣ. Я его видѣл и бесѣдовал с ним. Без особаго апломба, он уже болѣе дѣловито объяснял, что его назначили состоять при кавказской военно-политической миссии, как хорошо знающаго край и мѣстные условія”. Я развил перед ним наши пожеланія. Он быстро освоился с ними и стал подходить к ним с точки зренія германских интересов „Мы, нѣмцы, сказал он, заинтересованы в укрѣпленіи независимости Закавказья, в процветаніи Грузіи, но также и в благосостояніи нѣмцев Борчалинскаго уѣзда, – если вы, армяне, поможете нѣмцам сыроварам и владѣльцам заводов в Лорійском раіонѣ, – участкѣ, спорном между грузинами и армянами, – мы поможем и вам”. Надо сказать, что крупная фирма фон-Кученбах и ряд болѣе мелких имѣли крупные интересы в спорной зонѣ Борчалинскаго уѣзда, потом, через полгода ставшей причиной армяно-грузинской войны и получившей впоследствіи названіе „нейтральной зоны”. Так гнѣзятся и рождаются протектораты, а не в силу исторических памятников или статистических исчислений. Мы это плохо понимали тогда и мало обращали вниманіе на экономическую подкладку политических комбинацій. вмѣсто того, чтобы брать жизнь, как она есть, – мы хотѣли уложить ее в рамки идеалистических соображеній. Мы были политически чисты, но неопытны. Я хочу показать на этом маленьком примѣрѣ, как интересы скотоводов и сыроваров могли болѣе служить нам на пользу, нежели безспорная перепись населенія, говорившіяся, что в спорной зонѣ живет 60.000 армян и всего 3.000 грузин и что край полон историческими армянскими памятниками. Последніе аргументы нам казались исчерпывающими и очень убѣдительными, на первое же мы смотрѣли недостаточно серьезно. Нашу ошибку мы сознали поздно. Грузины ее поняли раньше нас, –это[...ительно], но это так. Многіе не могут найти объясненія этому факту. Говорят, что армяне сильны индивидуально, но слабы коллективно. Грузины обратно тому: слабы индивидуально, сильны – коллективно. Лично я с этими в общем согласен, – на основаніи своего большаго опыта, – будучи десять лѣтъ городским головой Тифлиса и видя многое в жизни армян и Арменіи. Может быть есть и другіе объясненія, – но указанное выше наблюденіе по моему справедливо. Так вот этот самый граф Шуленбург, получив свѣдѣнія о положеніи вещей, 20го мая выѣхал в Тифлис. Фон Лоссов, получив наше согласіе на его посредничество, обратился с аналогичным предложеніем к туркам, но получил от них отказ. 24го мая он сообщил нашей делегаціи письмом слѣдующее: „письмом от 19

мая за N 337 Вам удобно было сообщить мнѣ, что делегация Закавказской Республики принимает мое предложение добрых услуг, в качестве посредника. Я обратился с подобным-же предложением к Его превосходительству Халил бею и одновременно препроводил ему практической проект разрешения поддерживаемых вопросах. К несчастью, повидимому, моя попытка не увѣнчалась успѣхом. Ф. Лоссов”. На другой день, 25 мая, Чичерин, народный комиссар по иностранным дѣлам, сообщал германскому Правительству, что Правительство Россіи согласно на ведение переговоров в каком либо городѣ, недалеко отстоящем от Закавказья”, с Закавказским правительством Чхенкели, не предрѣкая вовсе вопроса о независимости Закавказья. При этом Чичерин сообщает, что Закавказское Правительство посылает „гражданина Макабели для переговоров о признаніи Русским Правительством независимости Закавказья.” Пока в Батумѣ рушились надежды на соглашение между Закавказьем и Турціей и германскіе предложенія отвергались, – в армянских раіонах, шла настоящая война. Самыми крупными, можно сказать, историческими событіями и вѣлись сраженія 24-29 мая в Сардарабадѣ, на подступах к Эривани и 25-29 мая в Караклисѣ. Они были рѣшающими факторами в дальнѣйших событіях. В мою задачу на этих страницах не входит давать подробное описание этих боев, – но все, что я знаю, что я слышал от крупных авторитетов русских, турецких и армянских, дает мнѣ право высказать мое личное впечатленье, – что это были серьезные и самые славные для армянскаго оружія бои за період 1918-1920 годы. Героями Сардарабада были Дро и ген. Силиков. Битва при Сардарабадѣ так охарактеризована капитаном Пуадебаром в его сочиненіи о военных дѣлах армян за 1918-1920 годы. “Вторая армянская дивизія под командой генерала Силикяна, защищала долину Аракса, на юг от Эривани, за нѣсколько верст от города. Вся армія Шефкипаши стояла перед ней. 24го мая генерал Силикян с такой силой атаковал турок, что там нанес полное поражение и его кавалерія преслѣдовала турок до самых высот Александрополя. Только нехватка снарядов остановила его преслѣдованіе”. В этом блестящем сраженіи была спасена Эривань, будущая столица Арменіи. Здѣсь родилась слава армянскаго оружія. И этой побѣдой мы потом воодушевляли солдат на новые подвиги. Почти одновременно, 25го мая, турецкіе части, пробиваясь по сѣверной дорогѣ на Тифлис, атаковала первую армянскую дивизію у Караклиса. Сраженіе длилось четыре дня. Упорство сопротивленія армян, по свидѣтельству штаба турецкой арміи, – было великолѣпно и было лучшее за все время войны. Но, продолжает Пуа-

дербар, –сокрушенные артиллеріей врага и оставшись без патронов, – они уступили численному превосходству нападающих. Остатки первой дивизіи отошли на Эривань, а турки убили 7.000 жителей и плѣнных в Караклисѣ. Читатель уже знает, что 28го мая в Тифлисѣ была объявлена независимость Арменіи. Тѣ из читателей, которые внимательно слѣдят за ходом моего рассказа, – видят, как шаг за шагом, созидались основы Государства. Из элементов государства сотворяется цѣлое: и если этими элементами является территория, населеніе, дух и воля, – армія, язык, культура, – то в сраженіях Сардарабада и Караклиса проявились эти дух и воля к существованію независимаго государства. Мнѣ лично Вехиб-паша, который провел войну в Дарданельских боях, говорил, что по упорству, мужеству и удали, – Караклиссский бой напоминал один из упорных боев в Дарданелах. Мы видѣли, что в эти исторические майскіе дни дѣлалось в Батумѣ, на армянской землѣ и в Тифлисѣ. Но никогда не надо забывать, что душа и надежда армян были связаны с успѣхами союзников, – Франціи и Англии. Оттуда вѣсти были тяжелые: радіо в Тифлисѣ сообщало, что „27го мая германцы подвигаются в Champagne, союзники отходили до Chateau Thierry. Париж бомбардировался, ему угрожали прямо.” Послѣ Караклиссского боя больше сражений не было: лишь в раіонѣ Лори и Борчало татары устраивали рѣзню, в полях, на станціях, гдѣ на глазах генерала Карганова, военного совѣтника нашей делегации, – зарѣзали двадцать дѣтей и учительницу, а его увели в лѣс, приняв его за народнаго героя, боевого врага турок Андраника. Около нѣмецкой колоніи Екатериненфельд татары окружили в полѣ 300 армян и убили, как о том лейтенант Валькер подробно доносил Германскому Правительству, – а бывший германский консул Андерс 14го мая из Карса писал об ужасах турок в раіонѣ Эрдзинджан-Эрзерум-Карс: он лично в апрѣлѣ и маѣ 1918 г. приѣхал в эти раіоны. Все это я знал, – в Батумѣ. Мнѣ свѣжіи новости привез ген. Карганов, – приѣхав через Александрополь-Карс в Батум. Он приѣхал в ужасном видѣ, –нервный, больной, ободранный. Турки по моей просьбѣ его проводили из Александрополя в Батум. К 25го мая в Батумѣ наростало решительное настроеніе: это был трагический день, – не внѣшними событіями, а внутренними переживаніями. Я лично многое психологически пережил в эти дни. Прежде всего, – послѣ отказа турок от посредничества нѣмцев и послѣ нашего отказа принять их мирныя условія – мы зашли в тупик. Единственный выход опять уѣхать, как мы уѣхали из Трапезунда. Но татары и грузины ни за что войны не хотѣли. Татары

требовали мира. Грузины были обеспечены нѣмцами. Мы сражались в Сардарабадѣ и Караклисѣ. Пути расходились совершенно: в делегации абсолютно не было общаго языка. В воздухѣ чувствовалось, что единства Закавказья нѣтъ и Республика распадается но, как в домѣ покойника, – о смерти не говорят, так и у нас слово распад Закавказья не произносилось. Тѣм болѣе к распаду мы не были ни готовы, ни собирались: мы воевали. Первый заговорил громко об этом генерал Лоссов. 25го ма, в 7 ч. вечера он прислал делегации слѣдующее письмо: “Имѣю честь сообщить Вам, что я получил достовѣрныя свѣдѣнія, согласно коим Закавказская Республика и Закавказское Провительство в настоящее время находятся в стадіи распада. Такие подобное обстоятельство не было придумотрѣно и также я не имею инструкцій продолжать, по исчезновеніе Закавказкой Конфедерации, – переговоры и мои полномочія распространяются лишь на переговоры с Закавказским Правительством, я должен испросить новых инструкцій и в этих цѣлях необходимо, чтобы я вступил в словесный и личный контакт с подлежащими германскими властями. Дабы не терять напрасно времени, я принял рѣшеніе покинуть Батум этим вечером на германском пароходѣ „Минна Хори”. Ф. Лоссов”. Поздно вечером я поѣхал с Качазнуни на пароход „Минна Хори” попрощаться с генералом и просить его поддержать перед германским Правительством наши справедливые желанія – получить необходимые минимальные границы, чтобы дать возможность успокоиться нашему измученному народу. Генерал обѣщал и посовѣтывал немедленно послать в Берлин представителей от нашего Національнаго Совѣта. Приѣхали провожать его и грузины. В 12 ч. ночи пароход отошел. С ним уѣхали наши надежды привлечь к нашему положенію вниманіе центральных держав. Вернувшись в гостиницу, я узнал, что вечером приѣхал в Батум предс. груз. нац. Совета Жорданія. Он приѣхал всего на нѣсколько часов и в ту же ночь должен был уѣхать обратно в Тифлис. Я не знал настоящей и точной цѣли его приѣзда, – но через нѣсколько минут мнѣ передали, что он приѣхал по-видать Чхенкели, как председателя Закавказскаго Правительства и выяснить с ним вопросы, связанные с объявлением независимости Грузіи, которое должно было состояться на слѣдующій день 26го мая. Жорданія был в то время самой центральной фигурой Грузіи, – председатель центрального комитета меньшевиков и председатель исполнит. комитета грузинскаго Націоналистическаго Совѣта: я его знал давно, с первых же дней моего приѣзда в Тифлис., в 1900 году. Его я считаю очень умным человеком, знатком

народной психологии, прекрасным теоретиком социологических, социалистических тем и проблем и как очень опытного тактика. Теоретически он интернационалист, практически – грузинский патриот тоже с националистическим толком. Влияние его огромно и на массы и на партию. Заика, – он говорит плохо, но его речи построены бывают прекрасно. Лицо у него без мимики, напоминает египетского жреца, со строгим профилем старинного еврея. Родом он из Гурии, – откуда вышли все активные деятели социализма и революции. Наши отношения были близки. Много раз в качестве городского головы, – по его просьбам, – я обращался к властям, – к Наместнику, к жандармам, к губернаторам, – с ходатайствами о смягчении положения политических заключенных, – и почти всегда с успехом. Со своей стороны меньшевики всегда поддерживали меня при моих переизбраниях в городские головы Тифлиса. Я подавал за них голоса и при выборах в Государственную Думу в Тифлисе, – где мы не имели собственного кандидата от партии. В Тифлисе приходилось делать выбор между грузинами социалистами и националистами-дворянами. Я подавал за первых, боясь шовинизма вторых. Дворяне-грузины даже раз, при избрании Чхеидзе в Думу, – жаловались Наместнику гр. Воронцову, что я, городской голова, способствую избранию социалиста против умственного национального демократа князя Андроникова. Граф, – хитроумный политик, успокоил их, сказав, что он пригласит меня и повлияет на меня. Граф меня пригласил и сказал: „Вы правильно делаете, подавая голос за Чхеидзе. Это хорошо и для Вас и для меня, как Наместника. Для вас, – он не шовинист и не будет нападать на армянское население; а для меня – он будет громить режим России, – вообще, и не будет специально заниматься критикой Кавказской власти с точки зрения местных грузинских интересов.” Так рассуждал хитроумный политик, бывший министр при трех русских царях, – в должности Министра Двора. Вот то прошлое, которое меня соединяло с меньшевиками. Узнав, что Жордания предложил условливаться об обстановке объявления независимости Грузии, – и желая выяснить, когда и как это решение было принято и какую позицию занимают они в отношении прочих народностей, – в первую очередь армян. Не надо забывать, что инициатива грузин влекла неминуемо за собой то или иное решение армян. Вновь мы находились в одном государстве, – но вели сепаративную войну – войну общую, – решенную Сеймом, при единодушном одобрении грузин-меньшевиков в заседании Сеймом 31го марта. Я, который был против этой войны, который видел всю ее безнадежность, – указывал на это в свое

время Жордания, Рамишвили, –но они все-таки вѣрили в успѣх, шли на разрыв, – и теперь, когда мы были в разгарѣ войны, мало того, что нам не помогали, – но замыслили вовсе разбить Закавказскую Республику. Полный этих мыслей я встретился с Жордания в 11 ч. веч. в холѣ гостиницы, гдѣ мы жили. С ним был профессор Авалов, назначенный Керенским Сенатором, автор хороших трудов по государственному праву. Он был совѣтником делегации. Спросив Жордания о настроеніях в Тифлисѣ, я услышал от него, – что армяне воюют с турками, что турки – нагло наступают, что татары явно с турками, – и что при таких условиях единственное средство спасти Грузію – объявить Закавказье распавшимся и объявить независимость Грузіи. „Как, воскликнул я, – в такую минуту, когда мы всѣ, – вы и мы, – в войнѣ, общей войнѣ, когда мы проливаем кровь,– вы нас бросаете? Это развѣ честно?”– Честно то, что полезно для народа.” отвѣтил Жордания. „Да, –сказал я, – но мы? Мы же не можем идти с вами вмѣстѣ, – отвѣтил он, –наш народ хочет спасти то, что можно.” „И Вам надо будет сговориться с турками, – добавил он, – нѣтъ другого пути.” На этом наша бесѣда закончилась. Через час он уѣхал с частью грузинских делегатов в Тифлис. Была ночь. Вновь неимоверная тяжесть легла на сердце. Мы стояли перед полной изоляцией. Грузины отходили под защиту нѣмцев: татары – против нас. Турція заняла наши земли. Почти всю ночь мы втроем, – Качазнуни, Врацян и я, –бесѣдовали о том, какое нам принять направление и пришли к заключенію, что послѣ распада Закавказья и объявленія Грузіи независимой Республикой единственно логическое рѣшеніе и Армения объявит себя независимой Республикой. В тѣ мѣсяцы, когда турки чувствовали себя хозяевами на Кавказѣ, – а Европа была занята жизненной и страшной, борьбой – о реальности турецко-армянской территории трудно было думать. Ее мы считали своей, – но полученіе ея было возможно лишь послѣ и в связи с побѣдой над Турціей. К тому же она была во власти турок, и лишена армянскаго населенія. Все уцѣлевшее ея населеніе было с нами и у нас. Но утро 26го мы получили от председателя турецкой делегации слѣдующій ультиматум.

Послѣ отъѣзда грузин нам ничего было дѣлать в Батумѣ: 29го, в 8 час. вечера они ожидали отвѣт. Надо было торопиться в Тифлис. На 7 час. веч. 26го был назначен отход поѣзда. Уѣзжала вся делегация. Как сейчас помню эту картину: от подѣзда гостиницы отъѣзжали экипажы; уѣзжали группами делегаты, –размѣстившись в экипажах по національностям... Словно что-то физическое рвалось на части. Распадались интересы, ориентации. Было

тяжелое чувство одиночества. В 7 ч. мы уѣхали. Батумская конференція – Турціи съ Закавказской Республикой закончилась. 27го мая, утром мы приѣхали в Тифлис, – по дорогѣ на вокзалах стояли нѣмецкіе солдаты, а на границѣ развивался германский флагъ: грузины себя обезпечили от турецкаго нашествія.

УЛЬТИМАТУМЪ ТУРЦІИ

“Предсѣдателю Закавказской делегаціи.

Я констатирую съ сожалѣніемъ, что никакого опредѣленнаго отвѣта не сдѣлано еще на предложенія, которыя я имѣлъ честь сообщить отъ имени Императорскаго Оттоманскаго Правительства Делегаціи Закавказской Федеративной Республики во время перваго засѣданія Батумской Конференціи 12-го мая, несмотря на, то, что срокъ, достаточно долгій, а именно двѣ недѣли, прошелъ со дня, когда они были формулированы. Между тѣмъ, какъ Вашему Превосходительству хорошо извѣстно, положеніе Кавказа болѣе чѣмъ критическое и двухсмысленное и должно быть освѣщено безъ дальнѣйшаго замедленія.

Сотни тысячъ тюрокъ и мусульманъ терпятъ в Баку и окрестностяхъ кровавое ярмо безжалостныхъ бандитовъ, такъ называемыхъ революціонеровъ, и непоправимая катастрофа, угрожающая этимъ несчастнымъ, становится все болѣе и болѣе неизбежной. Судьба тюркскаго и мусульманскаго населенія другихъ частей Кавказа, гдѣ многочисленныя организованныя банды грабителей и злоумышленниковъ причиняютъ ему, систематически и все превосходящимъ образомъ, разнаго рода насилія, также не болѣе успокоительна и не менѣе достойна привлечь самое серьезное вниманіе. Вы признаете, однако, г. Предсѣдатель, что никакое Правительство, достойное этого имени, не могло бы видѣть равнодушнымъ окомъ, чтобы на пограничной съ его страной территоріи подобныя преступленія безнаказанно умножались, и сознаете, конечно, что положеніе Императорскаго Оттоманскаго Правительства является особенно щекотливымъ въ отношеніи анархіи, раздрающей Кавказъ, такъ какъ таковая касается также, и главнымъ образомъ, безопасности населенія, имѣющаго самое тѣсное сродство расы и религіи съ населеніемъ Имперіи. Съ другой стороны, неизбежныя требованія всеобщей войны ставятъ Императорское Правительство передъ необходимостью обезпечить свободный пропускъ войскъ черезъ Кавказъ въ цѣляхъ перевозки ихъ по желѣзнымъ дорогамъ и насколько возможно скоро на

другой театр операций. Это также требует, чтобы безъ отсрочки положень былъ предѣлъ двухмысленности настоящаго положенія.

По всѣмъ этимъ причинамъ, Императорское Оттоманское Правительство считаетъ долгомъ потребовать о немедленномъ сообщеніи формальнаго отвѣта Закавказской делегаціи на предложенія, ранѣе ей сдѣланныя а равно на новое предложенія касательно исправленія границъ, текстъ коего я имѣлъ честь предпродолжить при семъ Вашему Превосходительству.

Такимъ образомъ, мое Правительство, считая, что только принятіе Закавказской Федеративной Республикой вышеуказанныхъ предложеній, въ точности и въ скорости, можетъ привести къ положенію, удовлетворительному для Кавказа, и что только это принятіе въ состояніи создать прочное положеніе и почитается достаточной гарантіей для безопасности и спокойствія турецкаго и мусульманскаго населенія – поручило мнѣ просить Ваше Превосходительство сообщить мнѣ въ теченіе 72 часовъ, начиная съ 8 часовъ вечера сегодняшняго дня, принимаетъ ли Правительства Республики Оттоманскіе предложенія въ ихъ совокупности.

Я долженъ также присовокупить, что въ теченіе этихъ трехъ дней отношенія между обоими нашими правительствами могутъ сохранять дружественный характеръ, лишь при томъ непремѣнномъ условіи, что операціи турецкихъ войскъ на Югѣ Кавказа не встрѣтятъ никакого противодѣйствія. Примите. ХАЛИЛЬ.”

Батумъ, 26 мая 1918 года, N 31, с.

Глава VII

Распадение Закавказской Республики, объявление независимости Армении. (26 мая – 14 июня 1918 г.)

По приезде в Тифлис Качазнуни и я немедленно оправались в помещенье Национального Совета: оно помещалось в огромном доме Арамянца, на углу Головинского проспекта и Барфтинской улицы. Нас ждали с нетерпением, в виду кровавых боев в Сардарабаде и Кароклисе, – с одной стороны в виду позиций Грузии – с другой армяне должны были выяснить свою позицию. Как раз в это утро, 27го мая я получил от ген. Силикяна телеграмму, где он просил выслать ему каким нибудь способом патроны: у него кончались запасы: он обращался по нескольким адресам забив справедливую тревогу. В Национальном Совете шли усиленные заседания. Чувствовалось сильное напряжение нервов. Партии, составлявшие состав Совета различно относились к предстоящему объявлению грузинами своей независимости: одни полагали, что этот шаг грузин не должен вызывать аналогичного шага со стороны армян; другие находили, что момент настал сказать, что армяне объявляют свою страну независимой Республикой. Я и Качазнуни 27го вечером сделали подробный доклад обо всем, происшедшем в Батуме. Грузия уже была объявлена накануне 26го мая независимым государством после того, как Сейм в своем заседании 26го же мая большинством всех голосов против двух вынес следующую резолюцию: „В виду того, что по вопросу о войне и мире обнаружилось коренное расхождение между народами, создавшими Закавказскую Независимую Республику, и потому стало невозможно выступление одной авторитетной власти, говорящей от имени Закавказья, Сейм констатирует факт распада Закавказья и слагает свои полномочия”. В тот же день в 4 ч. 50 м. Грузинский Национальный Совет под председательством Жордания провозгласил акто независимости Грузии и избрал Правительство Республики Грузии с председателем Правительства Грузии Ноем Рамишвили и Министром Иностранных дел Чхенкели. Акт независимости состоял из 7 пунктов. О провозглашении независимости в тот же день была послана телеграмма 18^{ти} державам. В тот же день тем же 18^{ти} державам была послана следующая депеша: Вследствие того, что Закавказским Сеймом 26 мая в 3 часа пополудни федеративная Закавказская

Республика объявлена распавшейся на части и не существующей больше, Сейм сложил с себя свои полномочия и объявил себя распущенным. Ставя вас в известность о вышеизложенном, я прошу Ваше Превосходительство не отказать уведомить Ваше Правительство. Председатель Закавказского Сейма Чхеидзе. В то же время было известно, что мусульмане рѣшили на другой день, 28го мая объявить Азербейджан независимой Республикой. Таковы были внѣшніе факты, при которымъ Национальному Совѣту подлежало принять рѣшеніе. Когда всѣ обстоятельства были выяснены и взвѣшены, – Армянский Национальный Совѣт вечером 27го мая предоставил всѣм делегатамъ партіи, входящимъ в состав Совѣта (Дашнакцутюн, кадеты и социал-демократы) обсудить вопросъ об объявленіи независимости по партіямъ и на утреннемъ засѣданіи в 10 ч. принести свое рѣшеніе. На другой день, в 10 ч. в помѣщѣніи Армян. Нац. Сов. всѣ партіи на засѣданіи высказались в положительномъ смыслѣ за объявленіе независимости Республики Арменіи. Я присутствовал на засѣданіи. Было же приступлено к составленію текста этого объявленія. В редактированіи его приняли участіе предсѣд. Нац. Совѣта Авет. Агаронян, Никол Агбалиян, Качазнуни и я. Взвѣшивали каждое слово, имѣя в виду оттѣнки мысли и учитывая возможную конъюктуру будущаго, – которое было темно. В результатѣ в 12 ч. дня было утверждено слѣдующій акт, являющійся историческимъ документомъ объявленіи независимости Арменіи: В виду распадѣнія политическаго единства Закавказья и объявленіи независимости Грузіи и Азербейджана, Армянский Национальный Совѣт, в виду создаваемаго новаго положенія вещей, объявляет себя единственной и верховной властью армянскихъ областей. По нѣкоторымъ весьма серьезнымъ причинамъ оставляя на ближайшіе дни образованіе Армянскаго Национальнаго Правительства, Национальный Совѣт временноно принимает на себя всѣ функціи государственной власти по управленію политически и административно армянскими областями: подписано: Армянскій Национальный Совѣт...

...в первомъ правительствѣ Арменіи, – намъ же было необходимо спѣшить в Батуми в виду истеченія срока турецкаго ультиматума 29го мая в 8 ч. вечера. В виду распадѣнія Закавказья и естественно его мирной делегаціи была составлена новая делегація от Арменіи. Также были организованы спеціальныи делегація от Грузіи и отдѣльно от Азербейджана и от Сѣвернаго Кавказа. Армянская делегація была составлена из 3-х лицъ: предсѣдатель в моемъ лицѣ и два члена – Качазнуни и Пападжанян. В виду невозможности

дать нам точныя инструкции о предѣлах уступок в территориальном и прочих вопросах, – делегации была дана *carte blanche* и мы выѣхали в Батум 28го мая в 12 ч. ночи. На другой день к 12 " час. дня мы были в Батумѣ. Прежде чѣм переходить к Батумской конференціи между Грузіей и Арменіей, – я вернусь к тому послѣднему засѣданію Закавказскаго Сейма (26 мая), на котором было постановлено констатировать распад Закавказья. На этом, засѣданіи пропросил рѣчи гл. обр. Церетели. Он сказал двѣ рѣчи. Армяне вовсе не говорили. Почти не говорили и мусульмане. Это было естественно и понятно. Инициативу распадѣнія Закавказья взяли на себя грузины, они подготовили с помощью Германіи независимое существованіе Грузіи, правительство которой одновременно было признано *de-facto* со стороны нѣмцев и нѣмцы же взялись хлопотать перед Россіей о признаніи независимости Грузіи. Поэтому грузинам, особенно меньшевикам, принципиальным централистам, – надо было, так сказать объяснить и „оправдать” свое поведеніе. Церетели прежде всего устанавливал то положеніе, что цѣлость Россіи была нарушена анархіей внутри ея, – и Кавказ отошел от Россіи, когда уже внутренняя цѣлость демократіи распалась внѣ воли закавказской ея части. Сегодняшнее же распадѣніе Закавказья вызвано поведеніе мусульман, отказавшихся защищать свое государство от нападенія Турціи. Мало того: Батумская делегация оказалась в положеніе органа, внутри которой нѣтъ единства мысли и воли. Так. обр. и грузинский народ – часть Закавказскаго бывшаго единства, остался без единой власти, без делегации и должен создать свои собственные органы власти и представительства. Во второй рѣчи Церетели устанавливал связь между охраненіем существеннѣйших интересов Грузіи и формой ея государственнаго бытія: он устанавливал то положеніе, что не абсолютная форма независимости есть идеал Грузіи, а она – есть необходимая и наилучшая форма послѣ стихійнаго распада Россіи и оказавшегося фактора распада Закавказья. Короче независимость – не есть самоцѣль, а – средство охранить грузинский народ. Такая постановка вопроса в устах одного из самых авторитетных и вліятельных меньшевиков, владѣвших симпатіями масс Грузіи примиряло массы с переходом их вождей от позиціи централистов к позиціи независимцев. Но тут же я должен сказать, что за період с 1918го по 1924-й год –эта тактическая формула сдѣлалась уже принципиальной и

сегодня грузины неустанно отстаивают независимость своей родины, как таковую. Но об этом впереди. Армяне приняли акт независимости, как зрѣлый плод: он был подготовлен всѣм ходом событій, начиная от марта 1917^{года} по май 1918го года: про этот період можно смѣло сказать: Как мало прожито – как много пережито. Менѣе всех были готовы к независимости азербейджанцы: у них не было прошлой идеологіи, борьбы и страданій. Так или иначе 29го мая в Батумѣ вновь появились делегаты, но уже от четырех различных республик. В Батумѣ каждая делегация вела переговоры с Турціей уже отдѣльно, как представительница независимаго Государства. Мы остановились в той же гостиницѣ, гдѣ были и раньше; там же остановились и мусульмане. Грузины жили отдѣльно. На этот раз мы остались в Батумѣ всего 8 дней, – от 29 мая по 5 іюня, – и за это время были исключительно заняты составленіем и подписаніем мирнаго договора, – перваго международнаго акта независимой Арменіи. Мы, – делегаты, – понесли за эти восемь дней массу труда и внесли в дѣло переговоров много нѣжного чувства, позволю себѣ сказать, – к идеѣ независимой Арменіи, – и массу желанія по возможности расширить границы своего государства. Делегация внутри себя была вполне солидарна и работала очень дружно. Как только мы пріѣхали в Батум, первой нашей работой было сообщить Халил-бею о провозглашеніи акта независимости и о нашем согласіи принять условія ультиматума, В качествѣ предсѣдателя делегации я послал Халил-бею письмо с изложеніем этих положеній. Письмо получено было им 29го мая в 7 час. вечера, за час до истеченія ультиматума. Арменія была первой Республикой, отвѣтившей в срок. Грузины, надѣясь на нѣмцев, не так спѣшили: они впервые вступили в сношеніе с Халил-беем 31 мая, что на турок произвело плохое впечатленіе, о чем я скажу ниже и вызвало даже мое участіе и вмѣшательство в переговоры Турціи и Грузіи. Халил-бей мнѣ отвѣтил в тот же вечер и мы условились встретиться на другой день 30го мая, в 12 ч. дня в зданіи Клуба, гдѣ была устроена канцелярія для занятій. Для помощи нам в состав нашей канцелярії мы пригласили г. Зачиняева, директора гимназійи и г-жу Попову, печатающую договор и бумаги. Переговоры велись на французском языкѣ. На первом-же засѣданіи на той самой моей картѣ, которая у меня была в Трапезундѣ и которая сопровождала меня

потом в Константинополь, Александрополь и в Европу и которая испещрена различными вариантами границ Армении и вѣроятно своевременно попадет в историческій музей Армении, – впервые Вехиб паша лично начертил границу Армении. Когда мы взглянули на границы, – у нас одновременно всколыхнулись два чувства: удивительно гордое и великое, – мы увидѣли свое мѣсто на земном шарѣ, –этот результат вѣковых жертв и страданій, облитый кровью миллионов жертв и героев. Этого чувства я никогда не забуду. Другое чувство обиды, что всего 9.000 кв. километров представляла из себя эта территория, на которой должен был размѣститься весь наш народ.

Первое наше засѣданіе мы посвятили обсужденію границ Армении. Правда турки не касались наших границ с Грузіей и Азербейджаном, – они ограничивали лишь линію Турціи от линіи Грузіи, Армении и Азербейджана, предоставляя нам самим установить наши внутреннія границы с сосѣдями, – но эти границы уже отбивали у нас половину Русской Армении, – а притязанія наших сосѣдей мы знали: грузины подходили к Караклису в своих притязаніях, а азербейджанцы к Эривани: бесспорными нам оставались лишь безлюдным земли Ново Баязета и Нагорная полоса Александрополя, – без путей сообщенія, – всего с 13^{ью} километрами желѣзной дороги. Три засѣданія мы посвятили бесѣдам о наших границах, о причинах такого ужасного отграниченія. Здѣсь от Вехиба и Халила мы услышали многое, что и сегодня и завтра имѣет и будет имѣть первостепенное значеніе для судеб армянскаго народа. Обратившись к картѣ и нарисовав общую картину турецких вождѣленій, Вехиб паша сказал: вы видите, что судьба тянет Турцію от запада к востоку: мы ушли с Балкан, мы уходим из Африки, – и мы должны распространиться, на Восток: там наша кровь, наша вѣра, наш язык – это стихійная тяга: наши братья в Баку и в Дагестанѣ, – в Туркестанѣ и Азербейджанѣ. Мы должны имѣть туда дорогу. И вы –армяне всюду стоите у нас на пути: требуя Ван вы закрываете дорогу в Персію, защищая для себя Нахичевань и Зангезур вы нам мѣшаете спуститься в долину Куры и итти в Баку. Карс и Ахалкалаки запирают дорогу на Казах – мол, Елизаветополь. Вы должны посторониться и пропустить нас. Вот основной наш спор. У нас должны двѣ широкіе дороги, способные пропустить армію и защитить ее фланги. Одна дорога–через Карс-Ахалкалаки-Борчалу-Казах к Елизаветополю

(Ганджа – в устах Вехиба), а другая – через Шарур-Нахичевань-Карабаг к долине Куры. Вы можете остаться, посредине, – в районах Новобаязета и Эчмиадзина.” Эти слова и мысли, вложенные в них, Вехиб подтвердил демонстрацией новой карты, которую он приказал своему адъютанту принести из своего штаба. Действительно принесли карту и мы увидели на ней две, окрашенные красной краской широкие полосы в тех районах, о которых говорил Вехиб. Если читатель набросит эти полосы на карту, то увидит, что между ними остается как раз тот остров, который турки предназначали под Армению. На наше замечание, что турки не считаются с тремя обстоятельствами, а именно первое, что для армянского народа эта территория невозможно мала, второе, что армянский вопрос – международный и не может быть задан и третье, – что такие границы будут питать вечную вражду между армянами и турками, Вехиб ответил: территория мала сегодня, так как у вас много мусульман. Отдайте их нам. Мы их возьмем в те районы Вана, Эрзрума, откуда ушли к вам армяне: как раз их почти одинаковое количество, около 300.000; что армянский вопрос международный и он станет конференцией – мы знаем, потому и решаем его и нам принадлежит честь, что мы его разрешили и первые признали независимость Республики Армении, – а что касается взаимных чувств, – то ведь все государства начинали с малаго и постепенно росли. Пусть между нами установится дружба и мы взаимно будем друг друга поддерживать. Нам нужна в Европе пропаганда со стороны армян.” В дальнейшем мы увидели, что Халил и Вехиб неуклонно стояли на предложенной границе: к туркам отходили вся Карская область, Алхалкалакский уезд, гор. Александрополь, шоссе Амамлы-Эривань, Сурмалинский уезд, половина Эриванского и вся железная дорога от Караклиса до Улуканлу и дальше. Мы просили все наши доводы телеграммой сообщить в Константинополь и просили расширить границы. 2го июня получился ответ, что „в ознаменование начинающихся хороших отношений” турки согласны уступить нам шоссе Амамлы-Эривань и границу провести по вершине горы Алагез: линия шла от Джаджур на вершину Алагез и спускалась к Вагаршапату: это дало нам около 1.000 кв. верст. Дальше этого турки не пошли. Переходя к политической стороне наших переговоров, Вехиб убеждал нас заключить с ним военный союз, дать им 10.000 войска и совместно идти на Багдад. Это предложение исходит от Энвера-паши. Ни с какой точки зрения мы не могли принять этого предложения и мы, приводя, как исчерпывающей довод, усталость нашего

населенія, – отклонили это предложєніє. Вехиб с сожалєнієм замѣтил, что такой союз однако устранил бы много недоразумѣний между нами. В этот день нас посѣтил Агаев, бывшій редактор газ. „Каспій” в Баку и взялся защищать наше сближеніє с турками. Результатов этого обѣщаніямы не замѣтили. Когда текст договора о границах был приготовлен, Вехиб достал из кармана и развернул кусок матеріи, –красный крест на бѣлом полѣ, – и сказал мнѣ: вот мой проект армянскаго флага: вы – христіане, всегда гордитесь этим: я думаю, что потому крест должен был вашей эмблемой. Вообще этот період переговоров был видимо пріятен для турецкаго самолюбія: он осуществлял их проекты и якобы разрѣшал армянскій вопрос, облегчая будущую мирную конференцію.

Вообще я должен сказать, что турки очень боялись армянскаго вопроса, как трудной для них темы на мирной конференціи. Я слышал об этом от Рауф-бея, от Вехиба паши, от Халил-бея и от Энвера-паши и от многих турецких дѣятелей. Потому им хотѣлось разрѣшить этот вопрос до конференціи. Я послѣ узнал, что когда мы засѣдали в Батумѣ, в Константинополѣ в младотуркском комитетѣ были горячіє споры о цѣлесообразности или нецѣлесообразности вообще созданія на Кавказѣ армянскаго государства. Мнѣ об этом рассказывал осенью 1918 года в Константинополѣ великій визирь Талаат-паша. Он мнѣ об этом рассказал в слѣдующих выраженіях: „Энвер-паша находил, что так как армяне были и будут всегда нашими врагами и не оставят в покоѣ нашей территоріи в вилаєтах Анатолиі, то лучше в корнѣ уничтожить армян на Кавказѣ, как это сдѣлано в Турціи. Созданіє же маленькой Арменіи на Кавказѣ будет причиной для вѣчнаго стремленія их расшириться и это будет вѣчной угрозой для безопасности Турціи. Я-же, продолжал Талаат, – отвѣтил, что это план – невозможный. Уже хотя бы потому, что так или иначе, но сейчас осталось 2 милл. армян и их нельзя уже уничтожить и потому лучше их удовлетворить, – ибо если хотя 100.000 армян останется на свѣтѣ, они нам не дадут никогда покоя, – и наконец мы явимся на мирную конференцію с разрешенным армянским вопросом.” Точка зрѣнія Талаата взяла верх: создали маленькую Арменію. И послѣ Энвер хвалился мнѣ, говоря мнѣ: „Я разрѣшил очень трудную задачу, –создал Арменію, удовлетворил національныя стремленія армян, – но сдѣлал это, не пожертвовав для этого ни кусочка турецкой территоріи.” Я, передавал эти интересы нья с точки зрѣнія турецкой психологіи и их пониманія своих интересов, разговоры, – хочу внѣсти в вопрос о происхожденіи Армянской

Республики всѣ мотивы: она появилась не даром и не случайно: всякая держава, помогавшая или мѣшавшая ей обрoзoванію, имѣла свои виды. Я лично убѣжден, что Турція считала в своих интересах поддержать созданиe маленькой Арменіи, –это же ощущение я имѣл и в 1918 г. и в 1920-м году, когда послѣ Севрскаго договора я подписывал Александропольскій договор. И мирныя дѣятели Турціи повторяли эту мысль в одинаковых выраженіях, а именно: мы стоим за Арменію, но за слабую и маленькую. На что же она была им нужна? Она была нужна для трех цѣлей: во-первых, – их мечта – имѣть на Кавказѣ, под своим вліяніем и если угодно, протекторатом, четыре республики (Арменія, Грузія, Азербейджан и Сѣверный Кавказ) в видѣ федераціи, которая их отдѣляла бы от Россіи, которая им представляется самым страшным врагом; во-вторых, – они считаются – хотя сегодня, послѣ Лозанны, – а скажут они считались с международным характером Армянскаго вопроса и думали, что его надо как нибудь разрѣшить, хотя бы в видѣ созданиа маленькой Арменіи, и в третьих – они хотѣли имѣть территорию, куда можно было бы выселить из Турціи армян, оставив для своих нужд небольшое число ремесленников, как это прямо говорил Энвер, – но с тѣм, чтобы число армян нигдѣ ни в каком районѣ не превышало бы 20 процентов от общаго населенія. Вот почему, когда я слышу негодованіе, по поводу того, что можно говорить о том, что турки все таки имѣют основаніе не мѣшать образованію маленькой и слабой Арменіи, – я хотѣл бы, чтобы они имѣли в виду указанные выше соображенія. В Лозаннѣ, во время мирной конференціи, за четыре месяца Исхет паша 22 раза повторил различным лицам, что армянскій вопрос окончательно разрешен созданием Республики Арменіи. Это их самый сильный, – в их глазах, – аргумент. Я слышал этот аргумент от массы турецких политических дѣятелей. На возраженіе, что эта территорія не жизнеспособна, мала, не может пропитать своего населенія, отрѣзана от моря, – турки отвѣчали, что всѣ эти вопросы получают разрешеніе в будущем, по мѣрѣ улучшенія „добрососѣдских отношеній”. Помимо пунктов о границах в основной договор, заключавшій в себѣ 12 пунктов, вошли обязательства не содержать войск на своих территориях, [...] обязательства, правила перевозок по желѣзным дорогам и прочіи обычная темы. К договору было приготовлено три приложенія, – о транзитѣ, о правилах торговли в пограничных областях и о уваженіи взаимно прав религіи и духовных установленій. К вечеру 3го іюня были готовы всѣ бумаги и подписаніе договора было назначено на 12 ч. дня 4го іюня. Об этом я по телефону сообщил в Карс генер.

Корганову для передачи в Эривань ген. Силикову, Дро и по армии. Обѣ стороны явились на конференцію для подписанія договора в полном составѣ, в парадной формѣ. Секретарем турецкой делегаціи был Мукир-бей, –юридический совѣтник, который неизмѣнно сопровождал всѣ мирные турецкія делегаціи, – я с ним встрѣчался затѣм на конференціях в Александрополѣ, в 1920 г., в Лондонѣ в 1921 г. и в Лозаннѣ в 1922 г., – мѣнялись договоры, границы, условія, – а совѣтник Мукир бей неизмѣнно оформлял результаты побѣд и поражений и каждый раз говорил мнѣ, – „что так создается исторія государств, не надо беспокоиться, – ничто не вѣчно и всякий договор – временный. Обѣ стороны подписали договор и приложенія. Послѣ подписанія Халилп бей и я произнесли привѣтственную рѣчь и пожали друг другу руки. По времени подписания наш договор был первый. Грузины и азербейджанцы еще не подписывали: причиной было то, что турки с азербейджанцами не торопились, – так как наши договоры предопредѣляли границу между Турціей и Закавказскими Республиками, а грузины сами тянули, думая улучшить условія мира. Азербейджанцы подписали 4го іюня вечером. Грузинскій договор оставался не подписанным. Настал вечер, было 11 часов вечера. Мы сидѣли в гостиницѣ. Вдруг мнѣ докладывают, что меня желает видѣть адъютант Вехиб-паши. Я принял его. Он мнѣсообщил, что по очень важному дѣлу Вехиб паша желает меня видѣть. Я просил его пріѣхать. Около полуночи пріѣхал Вехиб паша и сказал мнѣ слѣдующее: „Так как вы уже подписали договор, и между нами мир, то я считаю своим долгом предупредить вас, что мы или должны получить согласіе грузинской делегаціи на подписаніе мира на наших условіях, – или сегодня в 6 час. утра наши войска из сел. Воронцовка Барчалинскаго уѣзда пойдут на Тифлис, куда придут к вечеру: приказ уже дан. Вы понимаете, какою это вызовет панику в Тифлисѣ, гдѣ до 200.000 армянскаго населенія. Мы, конечно, отдадим приказ, – не трогать армян, – но быть может будет лучше, если вы переговорите с предсѣдателем грузинской делегаціи немедленно.” Я понял, что Вехиб-паша сразу хотѣл с двух сторон повліять на грузин, – и угрозой итти на Тифлис, – и нашим воздѣйствіем изза опасенія новаго армянскаго разгрома в Тифлисѣ. К часу ночи я пріѣхал к предсѣдателю делегаціи Ною Рамишвили и передал мой разговор с Вехибом. Рамишвили был очень взволнован. У него было формальное постановленіе правительством не подписывать договор, если в него не будут внесены измѣненія в отношеніи границ, проходящих по Ахалцыхскому уѣзду, – они непремѣнно хотѣли

сохранить за Грузіей знаменитый курорт Абас-Туман и еще ряд пунктов в виду приближенія 6^{ти} часов у него не были возможности переговорить сТифлисом. Но взятія Тифлиса он не хотѣл не за что допустить. В нем шла внутренняя борьба, но страх за Тифлис взял вверх и он к 3^м часам ночи согласился на подписаніе договора и уполномочил своего секретаря г. Г. поѣхать к Вехиду-пашѣ с письмом, в котором выразил согласіе на принятіе условій турок и лишь выразил надежду на то, что при подписаніи турки сдѣлают нѣкоторые уступки. На другой день договор был подписан и Абас-Туман турки уступили грузинам. Чтобы всѣ договоры были одновременны, – дата на всѣх одна: 4го іюня. Вечером 5го іюня турецкая делегація пригласила нас на торжественный банкет. В клубном залѣ был сервирован стол на сто почти персон: присутствовали всѣ делегаціи, офицерство, пріѣхавшіе из Константинополя чиновники, журналисты. Были тосты за Республики, за глав делегацій, за султана и бѣдному революціонному дѣятелю Рамишвили выпало на долю от имени Кавказских правительств предложить тост за „Его Величество Султана.“ Конференція была кончена. Ратификація договоров была назначена через мѣсяц в Константинополѣ. 6го іюня всѣ делегаціи разъѣхались. Мы вернулись в Тифлис, привезя с собой мирный договор. Подлинник договора я передал на храненіе в Эчмиадзинский музей. – а копию мы напечатали на трех языках: русском, французском и армянском. Тогда же 4 іюня мы, представители трех республик и турки подписали общий договор о распредѣленіи подвижного состава желѣзной дороги пропорціонально длинѣ желѣзнодорожнаго пути, принадлежащаго каждому Государству. Конечно, этот договор все отдавал грузинам и татарам, – нам не оставалось ничего, ибо у грузин было около 300 верст дороги, у татар и турок – до 700, а у нас 13 верст! Этот договор так и не вступил в законную силу в виду дальнѣйших событій. В договорѣ о керосинопроводе Баку-Батум мы не участвовали. Было подписано соглашеніе и об обмѣнѣ плѣнными. Характерно было то, что как только договор между Турціей и Кавказскими Республиками был подписан, – немедленно, конечно, на очередь становился вопрос о взаимном распредѣленіи границ между закавказскими Республиками, сразу выплыли вопросы Лори, Казаха, Зангезура, Севанскаго озера и всѣ прочіе внутренніе вопросы. Кончился один конфликт. Немедленно начинались новые. Турки захотели вознаградить армян за счет грузин и предложили свою помощь в дѣлѣ внутреннего разряженія. Так как азербейджанцы имѣли спор с грузинами из-за Закатальскаго округа и части Борча-

линскаго уѣзда, – то они охотно надѣялись на помощь турок. Но грузины нотой от 4го іюня просили турок не вмѣшиваться в пограничные споры Закавказских Республик. 7го іюня ф. Лоссов сообщил Правительству Грузіи, что нѣмецким поста́м дан приказ не относиться враждебно к туркам, но непремѣнно оставаться на своих постах и объявить туркам, что они поставлены по приказу высшаго германскаго командованія.” Так Германія взяла под свою охрану границу Грузіи и миссія генерала Кресса, прибывшая в Тифлис в срединѣ мая, стала центром власти. Германцы стали вмѣшиваться в дѣла грузинских помѣщиков, в отношенія властей к крестьянам, – и между грузинами и нѣмцами было нѣсколько трений незначительнаго характера. И в Эривань была послана германская миссія с 4^{мя} солдатами. По возвращеніи делегации в Тифлис Армянскій Національный Совѣт немедленно приступил к организаціи Правительства для Арменіи. На пост председателя Правительства были выдвинуты трое лиц, которые выдвигались с разных точек зрѣнія, – но послѣ однодневнаго обмѣна мнѣніями вполне единодушно по ряду соображеній выбор остановился на Качазнуни. Двое других кандидатов – Карчикян и я – вошли в кабинет, я, как Министр Иностранных дѣл и Корчикян, – позже как Министр Финансов и призренія. Корчикян мнѣ говорил, что он ни за что не возьмет портфеля председателя, так как против себя он чувствует нѣпонятную оппозицію, обвиняющую его в недостаточной твердости в дни сдачи Карса послѣ его отставки: то была эпоха междуцарствія, о которой я подробно рассказал в період между 10 и 13 апрѣля. Через шесть мѣсяцев послѣ этого Карчикян был убит в Эривани и рука убійцы, несомнѣнно, была поднята именно в силу этого обвиненія в связи с позиціей Карчикяна в отношеніи бакинских большевиков. Принятіе Качазнуни поста премьера была встречѣна очень сочувственно: он пользовался справедливо всеобщим уваженіем, имѣл твердые принципы, логический ум и был в прошлом безукоризненно чистым дѣятелем. Он владѣл хорошо и пером и словом. Его уважали во всѣх партіях. Качазнуни просил меня помочь ему в дѣлѣ организаціи кабинет: мы пригласили на совѣщаніе генерала Корганова, предложили ему пост военнаго Министра, но генерал со своей стороны рекомендовал генерала Ахвердова, который и принял этот пост. Генерал Ахвердов был весьма выдающейся личностью: глубокий знаток дѣла, отличный человек, преданный дѣлу, полон дисциплины и отличный товарищ для своих подчиненных. Он безусловно был предан идеѣ независимой Арменіи и его несчастье, как и генерала Назарбекова, что оба

они, проведя свою жизнь внѣ Кавказа, – не знали по армянски. Не знал по армянски и ген. Силикян. Это их самих очень огорчало, но учиться было поздно: все таки ген. Назарбеков говорит немного. Послѣ образованія Правительства в небольшом составѣ, – пока трех лиц, – стали думать о временном Порламентѣ и остановились на мысли утроить по партійному признаку тот Національный Совѣт, который функционировал в Тифлисѣ, усилив его дѣятелями из Эриванского Національнаго Совѣта. Таким образом составилось ядро Правительства и ячейка Парламента. Качазуни вообще не хотѣл окончательно составлять Правительство в Тифлисѣ, так как считал необходимым осуществить в Правительствѣ принцип коалиціи и кандидатов в Министры имѣть из мѣстных дѣятелей в Эривани. Пока шла эта организационная работа, турецкие войска проходили через Караклис на Делижан-Казах и направлялись в Баку. В Баку же организовались армяне и большевики, не признавшіе Батумскаго договора. С другой стороны Андраник укрѣпился в Зангезурѣ и рѣшил не пускать турок через Карабаг. Он хотѣл занять Шушу. Таким образом Батумский договор не разрѣшил всѣх проблем спора на Кавказѣ и образовывались новые очаги вражды и столкновений: Главный очаг назрѣвал в Баку, куда турки направили 15.000 войск. В

Эриване-же, Александрополѣ послѣ батумскаго договора военных столкновений с турками не было. Напротив командующій Месопотамским фронтом Халил паша, дядя Энвера паши, пріѣхал ревизировать войска и был недалеко от Эривани. Ген. Назарбеков, узнав о его пріѣздѣ, выразил желаніе пріѣхать к нему, так как это был его противник на Персидском фронтѣ, – гдѣ ген. Назарбеков нанесему сильное порожение у Дильмана и преслѣдовал его до Вана. То было в 1915-1916 г.г. Халил-паша, узнав о намѣреніи ген. Назарбекова, просил предать ему: „Халил не позволит никогда, что бы тот, кто его бил всегда, первый к нему пріѣхал.” И Халил паша в іюнѣ поѣхал в Эривань, представился ген. Назарбекову, повидал Арама, которого давно знал и оставил в Эривани генерала Мехмед-пашу, представительствовавшего от имени Оттоманскаго Правительства в качествѣ посланника. Однако связь Тифлиса с Эриванью была очень слабая: жел. дорога была в руках турок, пропуски давались с трудом, аппараты были разбиты, телеграф не дѣйствовал, так что желѣзная дорога почти бездѣйствовала. Провозглашенная независимой Республикой Арменія собственно имѣла лишь из государственных аттрѣбутов войско и свой Національный Совѣт, исполнявший, как и в Тифлисѣ, функціи Правительства до пріѣзда в августѣ 1918 года Прави-

тельства Качазнуни. Между тѣм грузинскіе и армянскіе делегаты в Берлинѣ работали. Послѣ отъезда из Батума, – в Берлин выѣхали из Тифлиса и Амо Агаджанян и Аршак Зурабов. Усиліями кавказских дѣятелей в Германіи и докладов ген. Лосова, спѣшно прибывшаго в Берлин надо объяснить тот факт, что через пять дней послѣ моего возвращенія из Батума в Тифлисеѣ германской миссіей была получена 12го іюня срочная телеграмма из Константинополя, извѣстившая Правительства кавказских Республик, что на 25 іюня в Константинополѣ назначена конференція Германіи, Австро-Венгрии, Турціи, Болгаріи и Закавказских Республик. Германский генерал граф Кресс срочно передал в тот же день эту телеграмму Предс. Націон. Совѣта Агароняну для распоряженія. Агаронян в тот же день срочно созвал засѣданіе, на котором присутствовало и новое Правительство, пока в составѣ трех его членов. Доложили телеграмму. Присутствующіе воодушевились, так как понимали, что Германія хочет пересмотреть Батумский договор и передѣлать границы согласно Брест Литовским условіям. Так как населеніе наше задыхалось в узких границах и воображеніе наше уже видѣло Сурмалу, Александрополь, Ахалкалаки возвращенными Арменіи, было рѣшено немедленно избрать делегацію и выѣхать не теряя лишняго дня в Константинополь. Были избраны Агаронян, я и Мих. Пападжанян. Агаронян был назначен предсѣдателем, я и Пападжанян – членами. Я сохранил за собой пост Министра Иностраннх дѣл, – а исполненіе моих обязанностей в кабинетѣ взял на себя Качазнуни. Мы не знали точно программы занятій и потому мы могли имѣть лишь общіе директивы: трѣбовать расширения границ Арменіи. Грузины и азербейджанцы также избрали делегаціи. Предсѣдателем грузинской делегаціи был Гегечкори, Мин. Иностр. дѣл Грузіи, а Азербейджанской – Хасмамедов. Мы быстро собрались в путь. Нас было двое делегатов, – Пападжанов пріѣхал позже два секретаря и военный совѣтник генер. Карганян. 14 іюля вечером мы выѣхали вмѣсте с грузинской делегаціей, и 15го сѣли на германский пароход „Генерал”, который нас ждал в Поти и мы выѣхали на Костанцу в Константинополь. Мы ѣхали на этот раз с надеждами: мы считали, что раз центральные державы созывают конференцію, то по меньшей мѣрѣ Бресткий договор даст нам возможность расширить свои границы. Через три дня мы пріѣхали в Костанцу. Спустились в город. Первое, что нас поразило, –это было группа военнопленных румын, – которые работали в порту. Около них стояли, с хлыстами в руках, нѣмцы-надсмотрщики неуспѣвающих подгоняли хлыстами. Вид плѣнных

был измученный. Город был совершенно пустынный. Лишь в некоторых домах слышалась немецкая и болгарская речь: армян в город не осталось ни одного: все эвакуировались. На набережной мне бросился в глаза превосходный дом, на фронтоном которого было написано: Манисалян. Дом был занят германской почтой: мы остались один день в Костанце, нагрузились углем и выехали в Константинополь. Нужно было ехать в этот город. Еще свежи были картины разни, погромов в Турции. Предстояли встречи, очевидно, с авторами и руководителями погромов. С другой стороны в Константинополь оставалось до 100.000 жителей армян. Сложные ощущения нас охватили, когда 21го июня утром мы увидели издали берег и входили в Босфор.

Вечной красотой сиял Босфор, словно ничего не случилось за те четыре года, что я в последний раз проезжал Босфор. До боли сжималось сердце, когда вспоминалось, что все те деятели, как я видал тогда, – Хажак, Зохран, Акнуни, и прочие – все были убиты.

За время войны было убито и загублено 800.000 турецких армян. Мы подъехали к пристани Галата. На набережной была готова встреча: стояли офицеры и один господин в феске и золотенном мундире – то был Мухтар бей, назначенный нашим „мухмандаром“, т.е. состоящим при нас.

Глава VIII

Четырехмѣсячное пребываніе в Константинополѣ и ожиданіе Конференціи (15 іюня-1 ноября 1918.)

Как только спустили трапы, Мухтар-бей, бывший турецкий посланник в Греціи, назначенный состоять при нас, в сопровожденіи трех офицеров поднялся на пароход и на отличном французском языке привѣтствовал нас от имени Правительства, поздравил с благополучным прибытіем и представил двух офицеров, предназначенных состоять при нас: Нури-бей и Ахмет-бей, араб по происхожденію. Он нам сообщил, что мы – гости Турецкаго Правительства и нам отведены помѣщения – в гост. Токатліан, а грузинам – в Pera Palace. Мы поблагодарили за вниманіе и проѣхали в гостиницу. Мы пытливо вглядывались в лица, столпившихся на берегу, – но наш глаз не открывал армян. Из армян никто не осмѣлился открыто встрѣчать представителей Республики Арменіи: это еще было слишком ново и страшно. Война еще была в полном разгарѣ и исход ея находился под сомнѣніем: все могло быть впереди. Всѣ были особенно осторожны и, как потом нам передовали, наш пріѣзд, – представителей независимой Армянской Республики, – им казался сном, чѣм-то прямо неестественным и фантастическим. Еще из памяти их не изгладились высылки и убійства, погромы армян, – и вдруг перед ними – министр иностранных дѣл Республики Арменіи. Ровно через два года я вновь посѣтил Константинополь: нѣкоторые женщины мнѣ говорили, что они у себя дома горячо молились Богу о нашем благополучіи в Константинополѣ: они боялись за нас, за нашу жизнь, – им мерещилось отравы, покушенія. По пріѣздѣ в отель, мы застали приготовленным для нас отлично сервированный столъ.

Приведа себя в порядок и немного передохнув, мы условились с Мухтар-беєм, что первый наш визит будет к Халил-бею, Министру юстиции, как главѣ Батумской конференціи. Халил - бей встрѣтил нас очень любезно. Разговор наш касался времени начала нашей конференціи, ея программы и мѣр к немедленному улучшенію положенія армян на Кавказѣ, в раіонѣ оккупации Турецких войск и в частности в Арменіи. Основным мотивом нашей мысли было – полная невозможность для Арменіи жить в границах Батумскаго договора. „Или Арменія должна жить, – тогда дайте ей подхо-

дѣяція границы, или нѣтъ – тогда всѣ наши бесѣды безцѣльны”. Чтобы не повторяться в будущем, я долженъ сказать, что эти три темы – границы жизнеспособной Арменіи (Armenietable, как мы выражались по французски); Константинопольская конференція и невыносимое положеніе армян на Кавказѣ, – вот тѣ три темы, которыя служили программной для наших бесѣд во время четырехмѣсячнаго нашего пребыванія в Константинополѣ со всѣми лицами, которых мы только видали и встрѣчали в Константинополѣ. Если бы я шаг за шагом, день за днем, – передовал наши визиты и бесѣды со всѣми дипломатами, министрами, журналистами и общественными дѣятелями, коих мы видели в Константинополѣ, то вышел бы огромный том, – в родѣ того нашего доклада, который наша Делегація по возвращеніи в Эривань представила Правительству. Я, – для большей ясности изложенія передал описаніе наших сношеній по тѣм группам, с коими мы сталкивались. Группы были слѣдующіи: Совѣт Министров во главѣ с Великим везирем – Талаат-пашой и военным Министром – генераллиссимусом – Энвер-пашой и Министром Иностраннх дѣл Нессими-бей; иностранными посланниками, коих было три из воѣющих держав: Германіи – граф Бернсдорф; Австро-Венгрии – маркиз Помянковский и Болгаріи – Кольшев; из нейтральных держав Персидскій посланник и шведскій посланник; младотурецкій комитет, армянская и турецкая пресса и турецкіе политическіе дѣятели – как то предсѣдатель Сената извѣстный Ахмед-Риза и бывшіи редактор „Такина”, вице-предсѣдатель Парламента – Гуссейн Джагит-бей, морской министр и предсѣдатель Трапезундской делегаціи – Рауф – бей и много других лиц из членов Парламента. Помимо того на Селамликѣ Энвер-пашой мы были представлены Султану, с которым имѣли бесѣду по армянскому вопросу. Одновременно в Берлинѣ согласно указаніям делегаціи делегаты Армянскаго Національнаго Совѣта, получившіе полномочія и от Правительства Республики Арменіи Амо Оганджян и Аршак Зурабян дѣлали всѣ необходимыя представленія Германскому Правительству и имѣли сношенія с Иоффе, русским большевистским посланником в Германіи. Вот тѣ сферы, с которыми в продолженіи четырех мѣсяцев сносилась армянская делегація в Константинополѣ. При первой же нашей бесѣдѣ с Халил-беем мы натолкнулись на возраженіе, что всѣ государства начинали свое существованіе с маленькой территоріи и с теченіем времени лишь развивались: особенно часто упоминалась Греція, начавшая свое существованіе с населеніем в 400.000 человек, – и Бельгія, еще сегодня имѣвшая 6 милл. населенія на территоріи в

30.000 кв. кил. Для возраженій нам нужны были статистическіе данныя: нашей первой работой было приготовить исчисленіе необходимой для нас площади и сравнительныя данныя о населеніи трех закавказских республик и их территорий. Работа эта под руководством делегаціи совершена была военным экспертом генер. Корганяном, профессором экономических наук Буниатяном, нашим совѣтником и моим братом Георгіем Хатисяном, специалистом по этнографіи Кавказа и в частности Арменіи. Эти работы были очень важны в двух отношеніях, во первых они послужили базой и материалом для данных и докладов, представленных впослѣдствіи на Парижскую Конференцію 1919-1920 годов, а во вторых, – они раскрывали истинную картину распредѣленія армянскаго населенія на Кавказѣ, сильно измѣнившегося во время и послѣ войны. Так как эти данныя имѣют чрезвычайно важное значеніе и мы потратили очень много энергіи на то, что бы ими доказать наши неоспоримыя права на Ахалкалаки, Лори, Зангезур, Карабаг, Нахичевань, – т.е. раіоны, которые у нас оспаривались, – то я позволю себѣ сдѣлать маленькую историческую экскурсію в недавнее прошлое в отношеніи армянской территории на Кавказѣ. Здесь я должен сдѣлать небольшое отступленіе: до 1900го года практическаго вопроса о том, что именно считать за армянскую территорию на Кавказѣ, – не было. Я говорю „практическаго” вопроса, – ибо всѣ ходатайства и обращенія армян носили экстерриториальный характер: просили о правах для церковно-приходских школах без отношенія к их мѣстопробыванію; ходатайствовали об отбываніи военной повинности армянами „на Кавказѣ”, без указанія армянской территоріи; требовали возвращенія армянских церковных имуществ вездѣ, гдѣ они были отняты; добивались открытія отдѣленія Кавказскаго армянскаго Благотворит. общества вездѣ, гдѣ жили армяне – начиная от Батума и кончая Владикавказом, – по всему Кавказу было их до 50 отдѣленій. Тоже самое и в отношеніи других начинаній, – театра, газет, комитетов партіи, – все было розсыпано по всему Закавказью. Но когда в 1905-1906 году в Россіи повѣяло новым вѣяніем, – Армяне заговорили об „Экс-территориальной культурной армянской автономіи”. Этот термин надо считать первым серьезным шагом по пути армянскаго національнаго самоопредѣленія в новѣйшее время: я не говорю о проектах [...], об эпохѣ Екатерины великой, о Карабагских меликах, – это все предвѣстники новѣйшаго теченія, – я говорю лишь о тѣх явленіях, кои отмечѣны были в послѣдніе двадцать лѣтъ. Понятно их происхожденіе, их корни надо искать далеко в прошлом. В сущности эта „экс-

территориальная автономия” отчасти осуществлялась церковью, партией „Дашнакцутюн” и в последнее время съездами российских армян, – эти три силы впервые выпукло поставили вопрос о необходимости создания какого-то органа, регулирующего самоуправление армян. Правда эти силы внутри иногда боролись, – но эта борьба однако не обезсилила эти факторы армянского сознания. Были эпохи их тѣснаго сотрудничества, – напр. Партия сильно помогла церкви вернуть свои имущества, т.е. через церковь вернуть имущество нации. С другой стороны церковь в лицѣ его главы – Католикоса, дала мандат Нубару-пашѣ, – явившимся в Париж защищать права и требования армянской нации. Также и национальный Совѣт, вышедший из съезда, – сотрудничал с Католикосом. Но однако на этом не остановилась национальная мысль армян. Было выдвинуто к 1910-му году новое требование: создание понятия армянской территории на Кавказѣ для введения в ней армянского земского самоуправления. Когда в 1909 году впервые по призыву намѣстника Воронцова стали по губерніям Кавказа собираться комиссии для выработки проекта земства, – возник вопрос о том, как создать армянское большинство в земских собраниях. Тогда в первые с цифрами в руках дѣятели из армян, особенно занимавшіеся вопросом о земствѣ, – кн. Георгіи Туманян, Ст. Камсаракан, Христ. Вермишян, Арт. Пиралян, Ал. Калантар, Ав. Шахатуни, Г. Хатисовъ и я искали армянской сложной территории на Кавказѣ. Наши поиски были печальны: армяне были разсѣяно по всему Кавказу, но сплошной массой, – гдѣ они были большинством их было всего в шести уѣздах: в Шушинском, в Александропольском уѣздѣ, в Ново-Баязетском уѣздѣ и в Эчмианзинском, в Ахалкалакском и Эриванском. В прочих мѣстах в примежку с ними жили татары. Мой старший брат горный инженеръ коперации Хатисян много занимался этим вопросом и он впервые издал карту с распредѣленіем армянскаго населенія по Кавказу: красной краской были отмѣчены мѣста с армянским населеніем, – и эта краска разливалась повсюду, – и вездѣ пятнами, – крупными и мелкими. У него были широкіе проекты покупки земель в Эриванской губерніи и расселенія там повсюду армян. Когда в 1916-му году возобновили земскіи совѣщанія во Дворцѣ, – вопрос об армянской территории стал злобой дня у армян. Я был членом совѣщанія. Мы упорно хотѣли создать территории с густым армянским населеніем: единовременным способом для этого был административный передѣл, т.е. перекройка границ губерніи и уѣздов. Эту работу, – подготовку теории этого вопроса, – произвел умершій позжѣ наш товарищ А.

Шахатуни. Он издал свой труд, – очень солидный и важный для понимания вопроса об армянской территории на Кавказе. Для выработки основ об армянской территории была создана нами комиссия в составе Христ. Вермишева, Арт. Пиралова, Шахатуни и меня. Левон Манташев для работ этой комиссии пожертвовал 20.000 руб., – и после тщательных изысканий работа была сделана. Проект „передель” лег в основание всех наших, и в частности моих речей во Дворце по вопросу о переделье границ губерний. Мы хотели отрезать Лори и Ахалкалаки от Тифлисской губернии, Зангезур и Карабаг от Елисаветопольской губернии, Карсский и Кагызманский округа от Карсской области и тогда создавалась сильная, с густым армянским большинством, национальная территория. То, что делали турки, искусственно разбавляя армянское население в 6 вилайетах, – чтобы нигде не было армянского большинства, тоже делалось национальной властью и на Кавказе. Турки так разделили границы вилайетов, что ни в одном вилайете не было больше 38 % армян и это им давало право говорить, что ни в одном из 6^и вилайетов нет армянского большинства. Потому вопрос об армянской территории был жгучим: его разрешение потом стоило много крови, но без него не было бы и Республики Армении, – ни демократической, ни советской. Основными армянскими территориями были Эриванская губерния, Карсская область и часть Елисаветопольской Губернии. В Эриванской Губернии было всего 1,114.498 жителей, – из них армян – 669.871 чел.; в Карсской области – всего жителей 404.305, из них армян – 123.170; в Елисаветопольской губ. всего 1.275.131 жит., из них армян – 418.859. В Тифлисской Губернии жителей всего 1.472.308, из них армян. 411.747 чел. Армяне везде составляли сильный элемент, – но абсолютное большинство (около 60%) лишь в Эриванской Губернии, но не всех ее уездах. Вообще-же в Закавказье было мусульман – 42,02 %; грузин – 20,89 %, армян-же 22,92%. Всего армян в Закавказье было – 1.803.556; грузин – 1.651.378.

При измененных границах, – уже Республики Армении, когда мы не считались границами прежних русских губерний, – получалась иная статистическая картина: именно в 1917 году, в пределах Республики Армении, как мы ее теоретически себе представляли в идеале находилось бы: 2.159.000 чел. – из коих 66% т.е. 1.416.000 армяне; 31 % мусульмане – 670.000, и 3% – прочие, – 73.000 чел. И при этом вне Республики Армении, – в Грузии и Азербайджане и Север. Кавказе оставалась еще 494.000 армян. Но для получения этой картины должен был бы быть произведен „передель” адми-

нистративных границ. Мы много и долго говорили об этом во Дворцѣ. Но мы в 1916 ^{году} во Дворцѣ, при Царской власти, не говорили об „армянский національной территоріи”, – мы говорили о климатических, кочевых, сельскохозяйственных, оросительных причинах, вызывающих необходимость в „передѣлѣ”. Всѣ молча друг друга понимали, но никто не смѣл вещей называть по своим именам. Но борьба была острая и жгучая. Татары были против передѣла. Грузины – также. Но мысль у нас глубоко сидѣла в сердцах. Вѣдь еще в 1905-1906 г. во время армяно-татарских столкновений глухо шла борьба для создания сплошных национальных территорий и их связи между собой удобными и безопасными путями сообщений. Вот почему я и считал нужным привести эти очень важные справки, – начинал с 1905 ^{года} и кончая 1916, чтобы показать, что в 1917 и 1918 годах наружу со страшной остротой выплыли именно тѣ споры и вопросы, кои обсуждались глухо еще десять лѣт тому назад. Вот именно в 1918 году в Константинополѣ мы много раз выкраивали границы Арменіи с таким расчетом, чтобы вмѣстить в них возможно большее число Кавказских армян. Это было основой наших работ. Потом труды эти еще болѣе расширились. Они нынѣ всѣ напечатаны в видѣ изданія Делегации Республики Арменіи в Парижѣ, – отдѣльными четырьмя брошюрами. Но турки знали всѣ наши проекты и сознательно им противодействовали: они не хотѣли жизнеспособной Арменіи: им нужен был сам Карабаг – Зангезур, чтобы соединить Нахичевань с Баку; им нужен был Ахалкалак-Лори, чтобы из Карса и Ахалциха итти в Казах и Елизаветополь. В этих состязаніях между нами истина пряталась: говорили о ней не прямо, ибо турки не хотѣли открывать прямо своих планов и карт. Когда, однако, мы приготовили всѣ свои данныя, чертежи и проекты границ, – на что ушло почти полтора мѣсяца, – конец іюня- іюля, – мы увидѣли, что грузины и татары тѣ же раіоны включали в свои границы. Тут назрѣвал острый внутренний конфликт, потом вылившійся в армяно-грузинскую, армяно-адербейджанскую и грузино-адербейджанскую войну. Конфликт этот не кончен и сегодня: он лишь временно ушел в подполье. Одновременно непрерывно каждый курьер, пріѣзжавшій из Кавказа, привозил нам ужасные вѣсти о положеніи армянскаго населенія вне Арменіи: народ голодал, шли эпидеміи, – турки вывозили урожай. В началѣ іюля мы ожидали открытія конференціи, к которой были вполне готовы: планы, карты, требованія, внутренние границы и положеніе населенія все было готово и изложено на бумагѣ. Но конференція не собралась. Назначались сроки ея начала и постоянно

отмѣнялись. Причиной были начало и развитіе неуспѣхов на фронтах: франко-германском, палестинском, мессопотамском. Чѣм болѣе Германия и Турція терпѣли неуспѣхи, тѣм меньше го-ворили о конференціи: в концѣ концов она так вовсе и не состоялась. Мы ее ждали четыре мѣсяца, – но она вовсе не имѣла мѣста. Поэтому наша дипломатическая дѣятельность в Константинополѣ выразилась лишь в наших обращеніях к турецким министрам и наших обращеніях к дипломатіи Германіи, Болгаріи и Австріи – по поводу все одних и тѣх же вопросов. Послѣ визита к Халил-бею мы сдѣлали визиты, – в один и тот же день, – к Талаат - пашѣ и Энвер - пашѣ. Это было в концѣ іюня. Талаат-паша нас принял в Блистательной Портѣ. Конечно при первой же бесѣдѣ он постарался снять с себя обвиненія в преслѣдованіях армян: он сваливал отвѣтственность на военные власти и дикость курдов и произвол мелких властей. „Вот вы увидите сами, говорил он, как иногда чиновники произвольно извращают наши приказы.” Говорил о том, что в первые дни войны он просил чл. Парл. Варткеса быть на сторонѣ Турціи и сказал, что на его обращеніе – Варткес отвѣтил молчаніем. Мы имѣли врагами русских, – говорил Талаат. Но, когда они стрѣляли в наших солдат, пули, – говорил он фигурально по восточному обычаю, – попадали в ноги наших солдат, а когда стреляли солдаты армяне, турецкие поданные, изменники своего отечеству, пули попадали в сердце.” Бесѣда наша была для нас мучительна. Агаронян говорил много и горячо; – Пападжанян и я старались болѣе перейти к жгучим вопросам современных нужд. В общем у нас всегда были вперед распределены роли и каждый развивал вперед ему порученную тему. Талаат на словах вполне нам сочувствовал. Но, говорил он, – всѣ вопросы мы разрѣшим на конференціи. Внѣшній вид Талаата был не располагающій в его пользу: самоуверенный вид, довольно неинтеллигентное лицо, с горящими черными глазами, толстая фигура, голос, старающійся перейти на дружескіе ноты, – видимо дѣланная, – все это говорило о происхожденіи политическаго разчета. В результатѣ бесѣды он просил нас письменно изложить наши желанія для доклада их Совѣту Министров и просил о них же переговорить с Министром Иностранных дѣл. Второй визит был к Эверу-пашѣ. Он наспринял в зданіи Сераскариата, – в военном Министерствѣ, расположенном на площади Баятий, гдѣ были когда то повѣшены члены армянской революц. партіи гнчакисты. Видна была новая военная держава, – страна военных, и дипломатов. Только мы вошли в огромный пріемный зал, дивно украшенный коврами и оружіем, – наше

вниманіе привлекла золотыми буквами сдѣланная надпись на стѣнѣ, под которой висѣли сотни рѣдчайших сабель. Надпись (по арабски) гласила: „Под сѣнью сабель ты найдешь свой покой”. Как только Энверу доложили о нашем визитѣ, – он немедленно нас принял. Среднѣго роста, стройный, – он произвел впечатлѣніе почти застѣнчиваго, простого в обращеніи, но очень сдержаннаго человѣка. Лицо очень строгое и спокойное, глаза пронизательные и вдумчивые, – он скорѣе располагал к себѣ. [...] в Турціи часть [...] и они обольщают европейцев: в одном и том же лице совмѣщаются способность к резнѣ, к уничтоженію десятков тысяч христіан и самая тонкая очаровательность в обращеніи и приѣмах. Сколько раз европейскіе дипломаты говорили нам: „Как! Вы думаете, что NN способен на рѣзню? Он такой симпатичный и любезный, – нѣтъ, это трудно допустить!”. Надо для беспристрастія сказать, что армяне не обладают абсолютно способностью производить такое внѣшнее пріятное впечатленіе на иностранцев, – ни в средѣ крестьянства, – хмураго и сдержаннаго, – ни в средѣ буржуазіи и интеллигенціи. Какое множество раз на приѣмах, на обѣдах, – я упрасивал моих сотрудников по муниципалитету и прочим вѣдамствам занимать, развлекать гостей из иностранцев, – мнѣ с трудом удавалась доставлять гостям подходящих собесѣдников. Тоже и с нашими дамами: грузинки и русскіе в этом отношеніи незамѣнимы. Повидимому таков наш національный характер, – сдержанный и хмурый, – выработанный вѣками страданій и несчастій... Зайдя к Энверу-пашѣ, мы заговорили сразу о наших темах: бѣженцах, границах, конференціи. Энвер очень сдержанно отвѣтил: „внешныя соображенія не позволяют допустить бѣженцев вернуться в занятые нами области. Мѣстное мусульманство не желает их видѣть. Я не могу гарантировать их безопасности. Пусть пройдет время, обстоятельства может быть измѣнятся... И армяне, вѣдь, продолжают против нас воевать: вот в Баку они организовали войско, в Зангезурѣ Андраник сражается против нас”. Так же он отвѣчал потом и германскому послу ген. Берндорфу и германскому фельдмаршалу ген. Гиндербуру. Мы это увидим из обмѣна телеграммами между ними. Что касается границ, – то тут Энвер-паша высказал мысль, которая видимо глубоко сидѣла у него. Он сказал: „Мы не можем думать о расширеніи границ, ибо мнѣ удалось сдѣлать то, что представляет жизненную огромную важность для Турціи: я и мои товарищи создали Арменію и тѣм удовлетворили національныя стремленія армян, мы разрѣшили таким образом армянскій вопрос. И в то же время, мы сумѣли

это сдѣлать внѣ Турціи, на русской территоріи. Таким образом достигнуто два успѣха: создана Армения и территорія Турціи осталось неприкосновенна, – только этой цѣной мы согласились на основаніе независимой Армянской Республики. Как же теперь можно требовать новую территорію? Вѣдь Армения [...] – старая и новая Турція. Карс, Ардаган и Батум только вернулись в лоно своего старого отечеству”. На наши понятные возраженія о территоріях и наших исторических правах и о том, что народ рѣшил добиваться удовлетворения своих законных желаній, Эневер-паша многозначительно сказал: „О! Я хорошо знаю, что народ, раз вкусивший воздух свободы, – никогда болѣе не откажется от нея”. В общем наша первая бесѣда не дала никаких практических результатов. Слѣдующіе визиты, – к министру иностранных дѣл Нессими - бею, министру внутренних дѣл (назначенному позже Джамполад-бею) мало что прибавили к первым впечатленіям. Такой же любезный прием, никаких реальных обѣщаній и завѣренія, что Турція желает жить в дружных и извечных отношеніях с армянами. Нашими собесѣдниками обыкновенно приводились, как наиболѣе сильные аргументы в пользу возможности таких добрых отношеній, указанія на прошлые факты того, как турки, уезжая по дѣлам куда-нибудь, поручали своих дѣтей сосѣдям-армянам и наоборот. „Кто нас рассорил, кто смущал армян?” - сами себя спрашивали министры-собесѣдники и отвѣчали: „Англія и Россія”. Вот гдѣ наши общіе враги”, – замечали они. Они создавали мутную воду и в ней ловили рыбу”, – замѣтил Энвер. Было ясно, что в их глазах армяне, дабы заслужить довѣріе турок, – должны были бы в ощутительных формах отоіти от русских симпатій, от ориентации на Россію, – которая им представлялась упорно злѣйшим врагом Турціи. Это повторяли всѣ. Я не знаю, – скажу в скобках, как случилось, что этот в их глазах „злѣйший враг” стал их союзником и спас их в трудную минуту их жизни? Что они думают сейчас? – это вопрос, который многіе задают себѣ сегодня. Но тогда я не слышал ни одного голоса, ни одной ноты, в которых звучала бы симпатія к Россіи. Напротив нас повсюду попрекали этими симпатіями. Особенно ноты эти были звучны в устах тѣх политических дѣятелей, которых мы видѣли в первый мѣсяц нашего пребыванія: особенно были интересны мысли Гуссейн Джагит-бея и Рауф-бея. Видя, что, как я сказал выше, – наша конференція не предвидится в близкое время, – но в тоже время и не отмѣняется, – мы старались расположить в нашу пользу общественное мнѣніе, т.е. указать их дѣтелям, что урегулирование отношеній с армянами сулит и туркам

пользу. Наши аргументы были слѣдующіе: мы не отрицали нашей агитаціи в Европѣ, агитаціи армянофилов, выступлений в Парламентах, – и говорили, что покуда не разрѣшится армянскій вопрос, – все это будет продолжаться и морально турки будут страдать. С другой стороны мы обѣщали им лояльное сотрудничество на всѣх поприщах по возстановленію Турціи. Мы указывали, что независимая Армения в связи с независимыми Грузіей и Азербейджаном создает новую эру в развитіи безопасности сѣверных границ Турціи. Всѣ наши аргументы производили впечатленіе, – но чувствовалось, что мысли турок работали в другом направленіи, а именно: неудачи на западном фронтѣ толкают их взгляды на Восток. Потери на Балканах, в арабских странах разжигали воображеніе компенсаціями живой силой и территоріей на Кавказѣ, в Туркистанѣ и в Персидском Азербейджанѣ. Другіе перспективы им мерещились. Я могу утверждать, что реально такіе возможности рисовал перед ними в Брест-Литовскѣ болгарскій министр предсѣдатель Малинов: об этом мнѣ говорил болгарскій посланник в Константинополѣ Колышев, с которым мы видѣлись десятки раз. Таким образом в политических мыслях турок встречались двѣ возможности: или подчинить себѣ Кавказ, опираясь на мусульманское большинство и низведя армян и грузин к минимальному существованію, – и расширяясь на Туркестан и через Макинское ханство на Джульфу-Шарур и оттуда на оба Азербейджана, – или вторая идея: создать на Кавказѣ сильную федерацію Кавказских Государств и тѣм отгородить себя барьером от вѣчнаго врага – Россіи. Мысли наших собесѣдников постоянно бродили между этими возможными перспективами. Я даже могу сказать, что одни и тѣ же лица, напримѣр умный и европейски воспитанный Гуссейн Джагит-бей, – пытался создать компромисс между этими двумя возможностями. Компромисс вырисовывался в видѣ созданія Кавказской федераціи, но при моральном покровительстве Турціи: это, как и многих соблазняло та возможность, что численный перевѣс мусульман (татар и горцев) в Кавказской федераціи дает Турціи возможность имѣть всегда сильное вліяніе. В тѣ мѣсяцы я еще не был знаком с будущим министром иностранных дѣл Ангарскаго Правительства Бекир Сами-беем, но впоследствии он много раз развивал аналогичныя идеи. Будучи, таким образом, до известной степени знакомым с подобными міросозерцаніем турецких интеллигентных кругов, мы сдѣлали визит Гусейн Джагит-бею. Нас сопровождал к нему армянскій публицист Тигран Завен. Дом, квартира, прислуга, обстановка, обращеніе, – все говорило о вполне европейском

обликъ хозяина. Высокий, с умным лицом, безукоризненно одетый, отлично говорящий по французки, – Гусейн Джагит производил очень пріятное впечатленіе. Я его видѣл еще недавно, в Лозаннѣ, во время конференціи, впечатленіе было тоже. Мы объяснили в обычных выраженіях наши мысли и нужды. Гуссейн Джагит вполне нас понял, но сказал, что он не человекъ правительственной партіи. А человекъ оппозиціи вряд ли сможет нам помочь практическим, но как общественный дѣятель он считает необходимым удовлетворить армян. „Но, сказал он, вы должны отдать себѣ отчет и в наших національных жизненных нуждах.” И он стал их излагать. Он прошел с нами в отличный кабинет, с огромной библіотекой. Достал карту и стал развивать теорію о том, что в Турціи, послѣ войны, если „не считать арабов” (тогда еще не говорили об отпаденіи арабов от Турціи), – останется не болѣе 6 милл. настоящих турок. „Нам нужны живые силы.” – армяне не должны загоразивать нам дорогу к нашим братьям. И он показал двѣ постоянные дороги, которыя вот уже пятый год я вижу перед собой через Зангезур-Карабаг и через Ахалкалаки-Борчалу: „Одна из них должна быть открыта для нас”, – сказал он. „Но параллельно с этим, добавил он, надо удовлетворить и вас.” – добавил он. И центр его вниманія перешел на тѣ раіоны, гдѣ можно удовлетворить армян. Он обѣщал свою моральную поддержку вездѣ, гдѣ его мнѣніе и голос имеют значеніе. Послѣ него я сдѣлал визит Рауф-бею. Он послѣ занимал пост морского министра послѣ Джемал-паши. Я уже говорил, что Рауф-бей в тѣ первые мѣсяцы нашего пребыванія не был у власти, – но послѣ, когда англійское вліяніе и победы стали чувствоваться, Рауф-бею дали морское Министерство: он считается англофилом, моряк и хорошо говорит по англійски. Рауф-бей среди младотурок считался умѣренным, – поэтому в тѣ дни он еще вліянію не имѣл. Однако Рауф-бей взялся переговорить с Энвер-пашей гл. обр. о положеніи бѣженцев. И он свое обещаніе исполнил, но результатов это вмешательство не дало. Рауф бей – вчера председатель Совѣта Министров в Ангорѣ, – у власти не показал никаких симпатій к армянам, – при нем были Смирненные событія и в Константинополѣ армяне все время живут под страхом. Повидимому нахожденіе у власти, – как это всегда бывает, – не означает еще приведеніе в исполненіе тѣх настроеній, кот. Замечаются в період состоянія в оппозиціи или не у власти: это замѣчалось в Ангорѣ, в Парижѣ и Лондонѣ, – людская психологія видѣмо всюду одинакова. Как я слышал от наших кавказских мусульман, – он обещал „заняться Кавказом” послѣ подписанія лозаннскаго мира.

Момент этот настал, – но что значит „заняться Кавказом?“ – темно. Пока, до сих пор это не предвѣщало ничего хорошего. Поѣхали мы с визитом и к генералу Вехиб-пашѣ. Он жил в Кади-кеи, тоже не у дѣл. Любезности его не было конца. Он состоял генерал-адъютантом при Султанѣ и считал, что нынѣ, помимо „мелких“ недоразумѣний, в родѣ возвращенія бѣженцев на свои мѣста, болѣе спорных вопросов нѣт, и начинается новая „эра армянской турецкой дружбы“. Было характерно, – что искренно или нѣт, – но всѣ в один голос подчеркивали, что „армяно-турецкая дружба“ необходима и для Турціи. Я склонен думать, что они всѣ находили это искренно, так как были убеждены, что „армянский вопрос“ будет для них одним из самых трудных на будущей конференции. Призрак рѣзни еще был перед их глазами. Жертвы и пролитая кровь еще не были залиты запахом масульской нефти и малоазиатских концессий. Теперь уже, послѣ Лозанны, турки поняли многое, – и тѣ же самые политическіе дѣятели укоризненно говорят нам, что мы пропустили подходящий момент непосредственно сговориться с ними. Это чувство-желаніе найти общий язык, – просвѣчивало и при наших свиданіях с Эмин-беем, редактором газ. „Вакит“. Эмин-бей сдѣлал нам первый визит: Это был молодой человека, потом попавшій на остров Мальту, и сегодня возвращенный в Константинополь и продолжающій свою публицистическую дѣятельность, – который искал новых путей для армяно-турецкаго сближенія. Он добросовѣстно на страницах своей газеты изложил всѣ наши пожеланія и писал, что надо найти пути к тому, чтобы нас удовлетворить, – „без ущерба для турецких интересов“. Другіе органы печати, – кот напр. „Тесфир-Эвкяр“, издаваемая Юсуф-Вади, „Агшам“, – были резко против нас. „Тесфир Эвкяр“ прямо нагло выдумала интервью со мной, – приписав мнѣ мысли о том, – что „армяне сами устроили армянскую рѣзню, справедливо вызвав гнев мусульман“. Я был вынужден написать опроверженіе. Газета его напечатала. Чтобы завершить цикл лиц, кот. выражали нам симпатію приведу Ахмед Риза, – знаменитаго в свое время революціонера среди младотурков, потом Сенатара и предсѣдателя Сената. По виду это был самый представительный и симпатичной турок, какого мы видали в то время в Константинополѣ: высокий, с сѣдой бородой, с умными глазами, – грустным и благородным выраженіем лица, – он в первые же дни послѣ паденія Талаата публично в Сенатѣ назвал цифру „800.000 убитых армян“ и 500.000 – замученных и повѣшанных арабов. В бесѣдѣ с нами он горько жаловался, что младотурки не то устроили из свободы, ради которой они боролись. Он

оплакивал паденіе идеалов „единенія и равенства” и говорил, что пока Талаат и Энвер у власти – бесполезны всѣ наши усилія. Вот, в сущности, и все те турецкіе общественно-политическіе дѣятели, которые по тѣм или иным соображеніям хотѣли установить основы „армяно-турецкаго” сожителства в видѣ двух сосѣдних государств”. За ними дальше была глухая стѣна. Из-за этой стѣны до нас ничего не доходило: там гнѣздились лишь страхи за возможное пораженіе Турціи и точили зубы на нас, – с улыбкой на лицѣ и сладким выраженіем глаз. Наиболѣе характерным в этом отношеніи был бывший директор полиціи Азин-бей. Как то мы с Агароняном сидѣли в приѣмной у Талаат-паши и ждали, покуда он освободится: у него сидѣл австрийский посол. Чтобы нам не было скучно, нам подали кофе и нас занимал Азин-бей. Он выражал свое восхищеніе Агароняну по поводу его сочиненій, особенно касающихся турецких армян. „О, о!... – восклицал он, – это очень поэтично”. Конечно, можно было нас упрекнуть, – зачѣм мы стучались в запертіе двери, зачѣм говорили часами, – долгими часами о потребностях армян лицам, кот. сами устраивали рѣзню, но мы считали, – о! многіе это считают необходимым особенно теперь, – найти теченіе в турецкой жизни, кот. по тѣм или иным причинам, – хотят сблизженія с нами. Вѣдь политическіе дѣятели не могут руководствоваться одной моральной стороною своего дѣла: надо выдвигать вперед чужіе интересы. Мы, – армяне, – теперь должны понять, – что мы этого не дѣлали или дѣлали очень мало: мы всегда говорили о наших жертвах и почти никогда о природных богатствах нашего края: это было слабой стороною нашей дипломатической политической работы и заграничной пропаганды. Турки-же эту сторону отлично поняли и прекрасно использовали, особенно в эпоху Лозаннской Конференціи. Примѣняя это замѣчаніе к той эпохѣ, когда мы дѣлали пропаганду в Константинополѣ в турецких кругах, мы тоже много говорили о гуманитарной сторонѣ наших вожделеній и сознательно умалчивали о том, что особенно интересовало турок, так как это был очень скользкій путь армяно-турецких отношеній, направленных к ущербу Россіи. Наши сосѣди, – грузины и азербейджанцы, – в этом отношеніи всегда нас предупреждали, что турки нас считают за проводников русскаго вліянія. Эта тема вообще, была и будет всегда жгучей, имѣя в виду наше географическое положеніе. Жгучей она была и в тѣ мѣсяцы нашего пребыванія в Константинополѣ. Сдѣлав визиты турецким министрам и турецким политическим

деятелям, – мы начали наши посещения представителям центральных Держав – Германии, Австрии и Болгарии. Центральной фигурой среди них было несомненно германский посол граф Бернсдорф, бывший посланник Германии в Соединенных штатах, нынче один из видных германской политических деятелей. Мы были много раз у гр. Бернсдорфа думаю не менее 20 раз. Жил он в превосходном Дворце, на берегу Босфора, куда спускалась монументальная лестница с дивным видом на весь город. Надо быть справедливым: за все наше пребывание в Константинополе мы видели в Германском посольстве массу внимания и деловой помощи. К нашим услугам был прямой провод между Константинополем и Берлином и я несколько говорил с Амо Оганджяном; германские курьеры возили нашу почту в Берлин; Секретарь посольства ген. Dikloff вызывал всегда умиление нашего секретаря Ак. Когаряна своей неизменной готовностью днем и ночью посылать наши телеграммы и письма по доступным им назначениям. Со своей стороны гр. Бернсдорф выслушивая нас со своей обычной учтивостью и немедленно передовая в Берлин наши телеграммы всегда подтверждал их безусловную справедливость. Доказательством этому служат телеграммы „напечатанные в упомянутом уже мною труде”: “..... undarmenig”. Помимо телеграфных обращений он неоднократно лично ходил к Талаату, – защищая наши требования. Результатом его обращений к Германскому Правительству бывали обращения генералиссимуса Гинденбурга к Энверу паше, – а обращения к Талаату и Энверу всегда оставались бесплодными. Не надо забывать, что в тот период турки уже начинали постепенно пренебрегать германской опекой и старались отчасти избавиться от нея, отчасти уже не видели в Германии прежней мощности, державшей Турцию в полном повиновении: мы лично это ясно наблюдали и ощущали. Я приведу наиболее характерные телеграммы из целой серии, находящейся предо мной: темы их все те же, что и темы наших обращений. Прежде чем передать их содержание, я должен сказать, что положение армян на Кавказе за этот период Июнь-Декабрь было ужасное: особенно острым было положение населения Ахалкалакского уезда (до 80.000 чел.), принужденных бросить дома, урожай и пребывание в Бакуриях, на высотах в 6000 ф., под дождем и снегом в лесах; развился среди них тиф, голод, холера: за 3 месяца среди них погибло до 25.000 чел. от болезней и голода. Бакуриянский вопрос занимал умы и мысли армян неустанно и жгуче: о нем писали газеты, посылались всюду телеграммы. В Бакурияны ездили делегации. Турки занимали Ахалкалакский уезд и не позволяли крестьянам

вернуться: Бакуриано-Ахалкалакский вопрос был все время предметом наших обращений. С Кавказа 14 и 19 июня немецкие представители лейтенант Валькер и гр. Шуленбург телеграфировали в Константинополь о безчинствах турок. 2го июля Амо Оганджян подавал ноту о трагическом положении армянского населения, о болѣзнях, их поражающих. 10го июня глава германской миссии в Грузии ген. Ф-Кресс сообщал своему правительству о приѣздѣ верхом из Эривани еписк. Месропа, намеревавшего доложить ген. Крессу об ужасном положении армянского населения и молившего прийти им на помощь. Фон Кресс цѣликом поддерживал всѣ свѣдѣнія, сообщенныя епископом. 11го июля ген. Кресс вновь в ярких красках описывает положение. Ген. Кресс от себя добавляет: мы должны принять мѣры. Германия, как христианская нація – должна прийти на помощь армянам – иначе скажут, что или мы не хотим помочь или что мы бессильны против турецких насилий: и то, и другое для нас не допустимо. В концѣ телеграммы он просит дать возможность армянам собрать урожай. К ходу этих обращений прибавилось обращение папскаго нунція в Мюнхенѣ, который от имени Папы обратился к Германскому правительству с просьбой послать помощь „армянскому и сиро-халдейскому населению Турціи и Персіи”. Мы со своей стороны просили о том же кардинала Дольги, папскаго представителя в Константинополѣ. 15го июля Арт. Зурабов и Амо Оганджян наши доклады о положении бѣженцев представили Германскому Правительству. Тоже 16го июля сообщал ген. Кресс. Чтобы яснѣе понять турецкую психологию, я приведу перевод Фирмана (торжественнаго приказа турецкаго ген. Вехиб-паши, изданнаго по случаю заключенія мирнаго Батумскаго договора от 4го июня. Фирман гласит слѣдующее: „В цѣлях возстановленія желѣзнодорожнаго сообщения между станціями Елизаветополь и Эривань будут пущены в обращение особые поѣзда, в которых будут находиться турецкіе офицеры. Эти офицеры будут имѣть при себѣ фирман Вехиб-паши, возвѣщающій турецко-татарскому населению, что отнынѣ мир и отменяется их враждебное отношеніе к армянам. А также воспрещается отнынѣ убивать армян.” Особенно трагична послѣдняя фраза, объясняющая многое: значит также разрѣшалось убивать каждаго встрѣчнаго армянина! Вся эта переписка вызвала три серьезных послѣдствія: во первых – был поднят вопрос о посылкѣ австрийских войск для занятія Арменіи на тѣх основаніях, как германцы занимают Грузію; во вторых, – германское главное командованіе сдѣлало весьма серьезное представленіе Энверу-пашѣ, как главнокомандующему

Турецкой Армией и втретьих, граф Бернсдорф вызвал в германском Мин. Ин. дѣл. разсмотрѣніе вопроса об отношеніи Германіи к политическому положенію армян и Арменіи. Каждое из этих послѣдствій имеет свою литературу и историческое значеніе. Мы к ним сейчас вернемся, а пока скажем, что параллельно обращеніями к гр. Бернсдорфу, были обращенія к гр. Галязи, замѣстителю отсутствующаго маркиза Палавински, австрийскаго посла и г. Колышеву, болгарскому посланнику. Послѣдній много раз приходил к нам в отель. С ним бывал и болгарский генерал Станчев. Темой наших обращеній к этим представителям центральных держав было положеніе армян бѣженцев на Кавказѣ и покровительство над армянской территоріей. Австрийское правительство, сначала проектировавшее посылку войск в Арменію, – затѣм послѣ неудач на фронтѣ Западной Европы, – отказалось от этой мысли. Болгары, австрийцы и нѣмцы послали свои делегаціи в Арменію, которые были на мѣстах и тщательно обслѣдовавъ положеніе, увѣдомили свои правительства о том, что они увидели на мѣстах: болгары послали ген. Братева, австрийцы – гр. Фалькенштайн и нѣмцы – ген. Кресса, который теперь вмѣстѣ с ген. ф-Лоссовым играет роль в баварских событіях. Граф Фалькенштайн послал трогательное описаніе тѣх мрачных картин положенія бѣженцев, которое он наблюдал в Эчміадзинѣ у в Бакуріянах. Но реальных послѣдствій эта симпатія не дала. Амо Оганджян для личнаго поддержанія наших ходатайцев ѣздил в Вѣну. В Берлинѣ-же Оганджян видѣлся с Талаатом пашей, который ему уже 1го ноября обѣщал в „торжественной“ формѣ объявить в Константинополь, что турки отходят к границам 1914го года и всю территорію Русской Арменіи оставляют армянам. Одно время мы узнали, что Германія обязалась пред грузинами требовать у Россіи признанія независимости Грузіи: Германія за это получила концессию на потійскій порт, лѣса и марганец. Это же ходатайство возродил Оганджян и по поводу Арменіи – но безрезультатно. Видя, что наши переговоры с правительством Турціи не дает результатов, что настойчивые телеграммы гр. Бернсдорфа не вліяют на военныя операціи на Кавказѣ, – мы обратили наше вниманіе на дѣятелей младотурецкой партіи, а именно на младотурецкій комитет. Надо вспомнить, что как раз в это время (15, 16 и 17 сент.) произошло взятіе турками Баку, сопровождавшееся рѣзней армян, во время которой погибло до 30.000 армян. Ужасающіе телеграммы дошли до нас и нас заклинали предпринять шаги в Константинополь. До этого правительство Армянской Республики переѣхало в Эривань, 4 авг. открылся в Эривани парламент,

9 сент. турецкий генерал Мехмед-паша в качестве турецкого посланника прибыл в Эривань, – словом, казалось, что армяно-турецкие отношения должны были улучшиться и принять нормальный характер. Между тѣм рѣзня в Баку и угроза разграбить Карабаг взволновали армянское население на Кавказѣ и мы рѣшили сдѣлать энергичныя представленія перед Талаатом, Энвером и младотурецким комитетом. В особом домѣ „Комитета” нас встрѣтил Риза-бей, маленькаго роста полковник, – проводивший в зал засѣданія, гдѣ нас ожидал и др. Баяддин-Шакир и др Назим. Два часа Агаронян и я провели с ними. Бесѣда была тяжелая. Мы изложили всѣ наши негодующіе чувства по поводу рѣзни в Баку и притѣсненій бѣженцев. Мы просили о вліяніи на Правительства. Наши собесѣдники взваливали вину на усталость аскеров и говорили, что не 30.000, а всего 300 армян убито в Баку, – и то во время уличных схваток. Они указывали на то, что армяне всюду против турок и оказывают услуги врагам Турціи. Они заявляли, что единственный путь для армян – это союз с турками, и недвусмысленное сотрудничество. „Вы вездѣ против нас, вы всю Европу и Америку вооружили против нас, вы безжалостно роняете наш прѣстиж, – мы вас уничтожаем физически, – а вы нас – морально, что для нас еще тяжелѣе”. На эту тему они говорили очень горячо, – и было ясно, что между нами стояла глубокая пропасть. Они требовали простого забвенія, сотрудничества и моральной поддержки и прекращенія всякой агитаціи за армянский вопрос. Когда мы говорили о наших требованиях, границах, – их слова, становились туманными и расплывчатыми. Послѣ двухчасовой бесѣды мы закончили на том, что члены Комитета обсудят с Талаатом причины нашего обращенія. Когда мы выходили из Комнаты, гдѣ происходила наша бесѣда – мы встрѣтились с Талаатом, которой сидѣл в сосѣдней комнатѣ и ожидал окончанія нашего разговора: великий визирь ожидал в пріемной свиданія с членами Комитета. На другой день мы были у Талаата: тѣ же отрицанія ужасов Бакинской рѣзни и тѣ же триста убитых в уличной схваткѣ: видимо таков был общій уговор, – просто отрицать факты. Когда разговор перешел на опасеніе нападенія на Карабаг, – Талаат при нас взял телефонную трубку и стал говорить Энверу, что „армяне просят дать приказ не нападать на Карабаг”. По-видимому Энвер стал отрицать планы такого нападенія, – тогда Талаат, улыбаясь, сказал в телефон: „Энвер, ты не забывай, что не с посланниками говоришь, – вѣдь здѣсь сидят Агаронян и Хатисян, – которые все отлично знают”. Послѣ разговора Талаат нам сказал, что он ручается, что в Карабагѣ

не будет никаких нападений. Послѣ Талаата мы все таки отправились к Энверу. Энвер вновь сдѣлал завѣреніе, что генералы получили от него приказ, – не захватывать Карабаг, – но при слѣдующей темѣ, – о рѣзнѣ в Баку, – он сдѣлал такое заявленіе, которое ножом врѣзалось мнѣ в память: „Вы говорите – рѣзня (разговор шел на франц. языке), – но вѣдь и на войнѣ убивают и за большія кровопролитіе народы ставят памятники полководцам. Вѣдь суть одна и та-же – людей убивают. На войнѣ убивают пушками и ружьями, а тут – кинжалами и штыками. Вѣдь это – одно лицемѣріе. В Турціи была смертельная опасность от армян, – и их убійства равносильно уничтоженію врагов на войнѣ”, При такой психологіи и при таком пониманіи наши всѣ обращенія не имѣли никаких результатов. Что касается третьей темы – возвращеніе бѣженцев на старыя мѣста в Ахалкалакскій уѣзд, – Энвер и это нашел невозможным с военной точки зрѣнія. Турецкіе дѣятели очень аккуратно нам возвращали визиты: в теченіи октября, нас навѣщали Агаев (публицист из „Каспія” и нынѣ шеф пропаганды в Ангорѣ); др. Назим, Рауф-бей, и особенно Хамид-бей, Юнус-нади, – в теченіи октября, когда на западном фронтѣ успѣхи германцев начали ослабѣвать, – их визиты дѣлались чаще и тон розговора дѣлался сдержаниѣе: словно повѣяло возможностью неуспѣхов на фронтѣ. В таком настроеніи наш мухмандар Мухтар-бей заявил, что нас приглашает на селямлик, послѣ котораго состоится представленіе султану. Три делегации – Наша, азербейджанская и грузинская поѣхали в мечеть. Послѣ службы в мечети Энвер - паша нас представил султану, Агаронян сказал рѣчь от имени независимой Республики Армении и высказал надежду, что Армения и Турція станут добрыми сосѣдями. Султан отвѣтил, что он очень счастлив, что вѣковья дружескіе отношенія между армянами и турками нынѣ выльются в политическую дружбу между Турціей и Арменией и выразил надежду, что делегаты, по возвращенію в Армению, передадут армянскому народу пожеланія процвѣтанія от имени султана и всей Турціи. Послѣ этого представленія они были у наслѣдника престола, нынѣшнего Халифа. Он был у себя во дворцѣ, вполне интеллигентный чѣловек, скрипач и художник, – произвел пріятное впечатленіе. Говорил, что он никогда не сочувствовал преслѣдованіям армян и желает, чтобы Армения была счастлива. У него мы встрѣтили Таерик- пашу, бывшаго турецкаго посла в Лондонѣ, который с печалью предвидѣл катастрофическій конец войны. Он говорил, что когда Турція ссорится с Англіей, – Турцію ожидает нечастіе. Через нѣсколько дней Энвер паша нас пригласил к себѣ обѣдать:

вся восточная роскошь раскрылась перед нами: золото, шелк, парча, – всюду мягкіе тона. За столом сидѣли генерал фон. Сект, нынѣшній главнокомандующій германской арміей, Талаат, Иззет-паша, будущий великий визирь и три делегации. Темой бесѣды служило будущее Кавказских Республик: Энвер между прочим сказал: „было бы хорошо, если бы Арменія пригласила в короли австрийскаго принца, Грузія – германскаго принца, а Азербейджан – турецкаго принца: эти три королевства могли бы твердо укрепиться при поддержкѣ этих трех династий.” Послѣ обѣда, метр д’отелем которым был один неподвижно стоявший карлик, – гости стали разсматривать огромную картину из военной исторіи Триполитании и Энвер сказал, что его карьера началась на полѣ сраженія и закончится там же. „Внѣ боя и борьбы я жизнь не понимаю”, – сказал он. В словах его чувствовалось, что всѣ наши проекты мирнаго сожительства путем уступок не должны дать результатов. Таким образом шли недѣли. Наступал явной перелом в операціях на франко-германском фронтѣ. И этот перелом мы скорѣе чувствовали, нежели явно видѣли. Печать в Константинополь была под строгой цензурой, – но все говорило о какомто грозном на Турціи оборотѣ дѣл. Грузинская делегация делегировала Гегечкори, груз. Мин. Ин. д. – в Германіѣ, азербейджанцы бездѣйствовали. Оганджян нам сообщал из Берлина, что нѣмцы предвидят возможность французских успѣхов. Англійские летчики стали дѣлать очень частые налеты на Константинополь: ежедневно мы наблюдали аэропланы: бомбы падали на улицы, – жертвы насчитывались десятками, то и дѣло электричество погашалось, мы оставались в полной темнотѣ. Таллат в срединѣ октября срочно выѣхал в Берлин. Армяне стали смѣлѣе: в церкви к нам стали подходить и заговаривать с нами. Греки стали открыто поговаривать об успехах французов. Мы пошли к графу Бернсдорфу за свѣдѣніями. Он нам прямо сказал, что французы и союзники их берут верх. У него мы встрѣтили ген. Лоссова, мрачно сидѣвшаго на креслѣ. Ген. Лоссов сказал мнѣ: „наш народ устал; у нашего противника три силы, – открытое море, аэропланы и питаніе – у нас этого нѣт и мы побѣждены”. Австрийский военный представитель поляк ген. Помянковский с трудом скрывал свою радость: поляк брал верх у него над чувством австрийскаго генерала. Примѣты успѣха на фронтѣ отразились и на поведеніи турецкаго правительства: о конференціи уже не говорилось вовсе: ее забыли вовсе. К нам привѣли 60 плѣнных армян солдат русской арміи, –сказав, что они отнынѣ – граждане Республики Арменіи и их можно отправить в Арменію. Талаат паша вер-

нулся из Берлина, – еле избѣгнув плѣна в Болгаріи, – которая в это время бросила фронт и заключила перемиріе, – и объявил нам, что Турція готова вернуть Арменіи и Грузіи границы 1914го года; Мин. Ин. Дѣл. Несими-бей сам приѣхал к нам, в Hotel Tokatlian и заявил, что отнынѣ – все в порядкѣ и турки покинут Кавказ в скором времени. Событія развивались. В воздухѣ запахло поражением Турціи. Уже греки на [...] стали громко выражать свою радость. Фески стали замѣняться шляпами. В Константинополѣ заговорили о падении министерства Талаата. Если я не ошибаюсь 20го окт. мы были у него. Было 4 часа дня. Он нас принял стоя и сказал: „Через нѣсколько часов я покидаю власть. Я выхожу в отставку. Мы побеждены. Я вам завидую, – вы в лагерѣ побѣдителей, – а мы – побѣждены и теряем многое. Но, скажу, вам одно: не надо забывать никогда, что будущаго никто не знает. Я – фаталист. Вы молодые дипломаты: ждите всегда послѣдней секунды. Не подписывайте никогда бумаги вечером, если они должны пойти утром, – мало ли что может случиться за ночь.” Сколько-сколько раз в Лазаннѣ я вспоминал эти слова! Кто мог думать тогда, что разбитая Турція будет через пять лѣт диктовать свои условія мира побѣдившим ее Державам! К вечеру Министерство Талаата пало. Великим визирем был назначен Иззет-паша. На другой день в нашем отелѣ появился английский генерал Таузент, который жил с племянником на островѣ Халки и Рами-бей, [...]. Они обѣдали за сосѣдним с нами столиком. Они, – как выяснилось вечером, – готовились к подписанию перемирія с английским адмиралом Кальдреспом. Вечером, поздно, около 11 часов к нам приѣхал адъютант Рауф-бея и просил нас поѣхать к нему в морское министерство: Джемал - паша, у котораго мы бывали в Морском министерствѣ, подал в отставку вмѣстѣ с Талаатом. Рауф- бей назначался морским министром. До этого днем мы видѣли бывшаго Мин. Финансов Джагита, который говорил о побѣдѣ союзников и предстоящем перемирії. Приѣхав в Морское Министерство мы застала там Рауф- бея. Рауф бей сразу обратился к нам с такой рѣчью. „Сегодня ночью я иду к английскому адмиралу заключать перемиріе. Я вам предлагаю ѣхать вмѣстѣ со мной. Пусть англичане видят, что мы помирились: вѣдь для конференціи будет очень важно, что турки и армяне не имѣют споров между собой.” Помня из бесѣд с Рауфом в Трапезундѣ, что он был из неуступчивых, я спросил, – но каковы будут наши границы, – он отвѣтил: „1914го года, но с исправлением по Алашкерской долиинѣ”. Мы, конечно, не могли на это согласиться: Европа побѣдила, а наши всѣ надежды были связаны с ея побѣдой. Мы не поѣхали.

Вернулись домой взволнованные и почти до утра ждали текста перемирия. На другой день Рауф-бей и Хамид-бей пришли к нам. У них был убитый вид. Они нам принесли текст перемирия: оно нас глубоко разочоровало. И в ту минуту мы поняли, что свобода Армении поставлена в очень трудное положение: темой этого перемирия не требовал оккупации Армении, не разоружал Турции и таил в себе все те несчастные последствия, которые впоследствии разразились над Армянами и Греками. Турция была спасена английскими условиями перемирия, – потому оно было заключено так поспешно. После этого перемирия нам оставалось очень мало дела в Константинополе: мы должны были взять у нового Великого визиря Иззет-паши приказ имя турецкого генерала Шукри-паши об эвакуации Кавказских предель, захватить пленных армянских солдат с собой, собрать вещи и выехать в Батум и думать о снаряжении делегации на будущую конференцию в Европу. Так мы и сделали. Талаат и Энвер скрылись из Константинополя. Иззет-паша дал нам в запечатанном конверте приказ на имя Шукри-паши очистить Александрополь и Карс 6го декабря. Мы сделали прощальные визиты и 1го ноября на пароходе „Решид паша был назначен наш отъезд“. Перед отъездом мы поднесли ген. Понятовскому вазу с благодарственной надписью за его поддержку нам, Мухтар-бею – золотой портсигар и 1го ноября мы вошли на пароход. В этот день первый английский миноносец входил в Дарденеллы. Европа побуждала. Наши надежды окрылились. На пристани больше смелые из армян пришли нас провожать. От имени султана приехал офицер пожелать нам счастливого пути. Наши пленные заиграли армянский гимн „Наша родина“, аскеры отдали честь, и в 12 ч. дня 1го ноября мы двинулись через Босфор в направлении Батума. В последнюю минуту на пароход взшел генерал Халил-паша, дядя Энвера-паши, командовавший на месопотамском фронте, разбитый ген. Назарбековым в Дильманском бою. Таким образом наше четырех с половиной месячное пребывание в Константинополе заканчивалось. С нами выехали и грузинская и азербайджанская делегация. На другой день мы прибыли в Зангулдак. Там нам объявили, что у нас нет угля и мы простояли 6 дней в Зангулдаке: там мы видели армян, – до 60 человек, – и лишь 8го ноября проехали дальше: остановились около Самсуна, спустились на берег в Трапезунд, – были с визитом у вали, справились у него о положении немногих армян, оставшихся в Трапезунде, там было до 200 женщин, – разобранных турками и живших в турецких домах, – и 13го ноября мы приехали в Батум. В Батуме еще господствовала

турецкая власть. По дорогѣ из Зангулдака в Батум нас вечером нагнал английский миноносец и звуками сирены приказал нам остановиться. Мы остановились, не понимая в чем дѣло. Вдруг с миноносца на наш пароход взошли английскіе моряки, заняли выходы и один английский офицер подошел к Халил-пашѣ и объявил ему, что он арестовывается и возвращается в Константинополь. Халил-паша повинился и ушел с парохода. Как Впослѣдствіи мы узнали, он был в списокѣ тѣх турецких генералов и политич. дѣятелей, которых должны были судить: все это впослѣдствіи оказалось пустой комедіей. Их взяли на остров Мальту, откуда послѣ отпустили. За тѣм они организовали извѣстное движеніе и подвергли в Лезаннѣ униженію тѣх, – кто хотѣл их судить. Вернувшись в Батум мы еще не чувствовали, что турки не считают себя побѣжденными: Константинопольская атмосфера еще не коснулась. На вокзалѣ в Батумѣ турки хотѣли вскрыть наш багаж, и только наша угроза телеграфировать в Константинополь их охладила. Мы преночевали в Батумѣ, – и на другой день выѣхали в Тифлис, куда приѣхали 14го ноября в 9 час. вечера. В Тифлисѣ я прибыл всего 6 дней: за эти дни Агаронян, я и Джамалян, который был представителем Армяніи в Грузіи, имѣли свиданіе с грузинским правительством: они нас убѣждали уступить Грузии Ахалкалакский уѣзд и Борчалинский уѣзд, имѣя в виду, что шесть вилаетов нам обеспечили послѣ победы „наших союзников”. Мы были сдержаны: вѣдь наше правительство было уже в Эриванѣ и мы должны были видѣть его, 15го ноября мы сидѣли у Агароняна, как получились из Эривани телеграмма, громом поразившая нас: „в Эриванѣ убит министр Карчикян”. Мы терялись в догадках, особенно волновало всѣхъ то, что убийца – армянин и член той же партіи, к которой принадлежал и сам Карчикян. Мы были до крайне степени взволнованы и рѣшили ускоренно выѣхать в Эривань: 20го ноября Агаронян, я с женой, Пападжанян и Министры-кадеты выѣхали в Эривань.

Глава IX

Пріѣздъ въ Арменію и мое участіе в Министерствѣ Качазнуни.

Как читатель помнит, я оставил описаніе событій на Кавказѣ к тому времени, – 15го іюня, – когда мы выѣхали в Константинополь. Правительство было образовано под предсѣдательством Ов. Качазнуни. Оно выѣхало в Эривань в концѣ іюля и окончательно сформировалось в Эриване, приняв в свой состав Арама, как министра внутренних дѣл. В теченіи осени, к концу октября, Качазнуни перестроил свое Министерство по принципу коалиціи, причем пять членов были из партіи Дашнакцутюн, четверо – из народной партіи. Я вошел в состав этого Министерства немедленно по пріѣздѣ в Эривань, в качествѣ министра продовольствія и народнаго здравія, замѣстив убитаго Карчикяна. И вот в нашем поѣздѣ ѣхали вновь приглашенные министры из народной партіи: Чумян, Вермишян, [...]. Подъѣзжая к Эривани, около ст. Улуханлу, наш поѣзд остановился у турецкаго поста, за 7 километров от Эривани. Турецкіе аскеры видимо желали воспользоваться удобным моментом, было около 6^и час. веч, темнѣло, – чтобы поживиться багажом. Они под видом до смотра вещей, – предложили всѣм выйти с поѣзда, оставить вещи в поѣздѣ, – заявили, что они осмотрят вещи и пропустят поѣзд дальше. Мы не соглашались. Начались разговоры. Аскеры взяли ружья, приняли угрожающія позы. Темнѣло. В поѣздѣ стало тревожно. В это время ожидавшіе наш поѣзд на вокзалѣ в Эривани лица, – комендант Эривани Капит. Шахатуни и его офицеры, видя, что мы сильно запоздали, на локомотивѣ подъѣхал к нам на встречу, – и путем переговоров с турецкими офицерами, – высвободили наш поѣзд и мы подъѣхали к Эриванскому вокзалу. Было уже десять часов вечера. Вокзал совершенно неосвѣщенный. Лил проливной дождь. Лица у всѣх хмурые и усталые. Встретил нас на вокзалѣ Мин. внутренних дѣл Арам. Я никогда не забуду этой встречи. Арам был очень грустный и усталый. Первые его слова мнѣ были: „о, как тяжело! Трудно работать, трудно, очень трудно”. На вокзалѣ было пустынно. Мы разѣхались по приготовленным для нас квартирам. На другой день, было 22 ноября, – мы уже узнали, что заключено перемиріе на западном фронтѣ, повидимому наступало время для конференціи. Я сразу окунулся во всѣ вопросы, – но первым дѣлом было, конечно, – гибель

Корчикяна и его похороны. Убийца, – Егор Минасян, – был в тюрьмѣ. Несчастнѣй выстрѣл лишил нас большаго дѣятеля. Послѣ он заявил на судѣ, – что считал Корчикяна виновником того, что Кавказскіе власти лишили Кавказ русско-большевистской помощи и тѣм дали туркам возможности устроить рѣзню в Баку. Состоялись трогательные похороны. Жизнь вошла в колею. Перед нами стояли вопросы огромной важности: подготовка к конференціи в Парижѣ, выборы делегаціи и выработка инструкцій, – это первое; затем урегулированіе спорных вопросов с Грузіей – второе и третье – борьба с голодом и сыпным тифом, свирѣпствовавшим в Арменіи. Союзники впервые появились на Кавказѣ: 24го ноябрю англичане из Энзели вступили в Баку и 24го-же генерал Томсон подал свое обращеніе к Азербейджану. Начиналась новая эра, новая страница в исторіи закавказских республик. Мои первые впечатленія в Эривани были очень тяжелые: зима, снѣг, холод, – невылазная грязь на улицах; массы полуголаго бѣженскаго элемента на всѣх площадях, изнеможенные, несчастные лица; – на улицах умирающіе люди, видимо от истощенія и сыпнаго тифа. Полный недостаток хлѣба и продуктов питанія. Дорога в Тифлис закрыта турками, а долѣе всякіе препятствія, чинимыя грузинами. Никаких подготовленных кадров чиновничества, город полуразрушен, – и за семь верст – турецкіе пикеты. И над всѣм этим нищим и голодным населеніем – правительство, горячо преданное своему дѣлу и всю душу вкладывавшее в дѣло возстановленія Арменіи: самыми сильными людьми были Арам, Дро, – пользовавшіеся огромным авторитетом в массах. Мы впряглись в работу и работали буквально дни и ночи: до глубокой ночи во фракціи шли обсуждения жгучих вопросов. Делегация сдѣлала доклад о своем прибываніи в Константинополь: в виду перемирія оно потеряло свое значеніе. О турках забыли: всѣ взоры сразу обратились на Париж. Готовились к конференціи: выборы делегаціи заняли мало времени: сразу намѣтили Агароняна от нашей партіи, Кадеты остановились на М.И. Пападжановѣ, третьим намѣтили Амо Оганджяняна, который уже был за границей. Было предположеніе включить в делегацію Арама и меня, – но затѣм по настоянію мин-предс. Качазнуни рѣшили, что мы оба – необходимы для работы в Арменіи. Наказ был выработан в том смыслѣ, чтобы требовать выход в море (порт назван не был) и территоріѣ шести вилаетов, включая Эрзрум. О Киликіи не было и рѣчи. Делегации вмѣнялось в обязанности дружно работать с Нубаром, и если нужно, предоставить ему предсѣдательство, оставив за Агароняном – вице

предсѣдательство. С таким наказом делегація 12го декабря выѣхала из Эри-вана. Помню, что самыми умѣренными в смыслѣ требования территоріи были премьер Качазнуни и будущій военный министр Рубен Тер-Минасян. Качазнуни предупредил, что порта можно даже не требовать. Вопрос с конференціей был таким образом урегулирован. Второй вопрос, – голода и питанія стоял очень остро: турки увезли весь запас зерна: бѣженцы удвоили населеніе Арменіи: они прибыли из Турціи, из Карса, из Сурмалу, – прямо населеніе задыхалось. Сыпной тиф косил сотнями. На улицах по утрам находили десятки, а затѣм и сотни трупов. Не успѣвали убирать. Заболел тифом Арам, за ним государственный контролер Берберян и главный медицинский инспектор Арменіи д-р Андриасян. Тиф стал народным бѣдствіем. Я принял на себя функціи трех министров: призренія вмѣсто Карчикяна, финансов и внутренних дѣл, – в мѣсто заболѣвшаго Арама. Разносчики тифа – вши, – проникли всюду. Моя жена и я находили их всюду у себя: ряд учреждений почти не функционировал, так как вездѣ служащіе лежали в тифѣ. Таково было положеніе внутри страны. Никто не знает цифры умерших от тифа и голода за період осени и зимы 1918-1919 г.г., – но я, почти навѣрное, могу сказать – что эта цифра достигает 150.000 человек. Тѣм не менѣе государственная жизнь не останавливалась: Дро во главѣ войска 6го дек. вошел, при ликованіи населенія, – в Александрополь, очищенном турками. Мы добивались ухода турок из Карса, – но без результатно. Для полученія хлѣба мы посылали радіо в Европу. Но помощь не шла. Грузія чинила нам препятствія путевсыких затрудненій на железной дороге Тифлис-Караклис. Пользуясь нашим положеніем, – наши сосѣди хотѣли разрѣшить пограничные споры в Борчалинском и Ахалкалакском уѣздах. Так создавалась атмосфера для возникновенія армяно-грузинскаго конфликта: поводом для этого конфликта было два: желаніе Арменіи имѣть свободный выход в Батум и желаніе оградить Лорійский, чисто-армянскій район, а также и Ахалкалакский, чисто армянский уѣзд, – от захвата его Грузіей. Грузія-же своими таможенно-транзитными затрудненіями хотѣла заставить Арменію быть болѣе стговорчивой в территоріальном вопросе. Я подчеркиваю эти положенія, так как многіе критики видѣли в возникновеніи армяно-грузинскаго конфликта другіѣ причины: провокацію русских офицеров и воинственность военной партіи во главѣ с Дро. Это невѣрно. Истинные причины суть-жѣ, о коих я сказал выше. Вся вторая половина декабря 1918 года была поглощена этим конфликтом и чтобы быть безпристрантным, я предоставляю слово

документам: они всего лучше охарактеризуют всю эту во всяком случаѣ очень печальную исторію. Как только вѣсти о побѣдах союзников стали доходить до Кавказа, Грузинское правительство, болѣе связанное ----- с Европой и не знавшее голода, турецкаго окруженія и имѣвшее мощную радиостанцію, первое рѣшило объединить усилія Закавказских Республик для защиты общих интересов. В то время международный удѣльный вѣс Армян считался очень вѣским: грузины учитавали это и хотѣли свое дѣло связать тѣснѣе с армянским, уже очень популярным в Европѣ с давних времен. Армяне тоже сознавали свою популярность и воз

лагали на нас много надежд. Но только в тѣ дни впервые русскіе армяне почувствовали, что реально только Русская Арменія населена, а Турецкая Арменія была объектом международного права, но без населенія. Таким образом ставился вопрос об объединеніи сильного народом русскаго отрѣзка с сильным в международном смыслѣ турецким отрѣзком Арменіи, – но в тѣ дни без народа. Идея объединенія Арменіи родилась из этого объединенія – территориальнаго и международного принципов. Первой нотой, приглашавшей закавказскія Республики к объединенію для защиты своих интересов пред Европой была нота, посланная 28 окт. со стороны Грузіи. Вот ея полным текст:

На эту ноту представитель Арменіи Джамалян отвѣтил слѣдующим образом:

Министр иностр. дѣл. Грузіи отвѣчает:

В виду неполученія от г. Джамаляна отвѣта, предс. правит. Грузіи Жорданія телеграфирует в Эривань своему представителю Мдивани.

Мдивани отвѣчает двумя телеграммами 11го и 13го ноября:

На эти двѣ телеграммы Мин. Ин. дѣл Грузіи отвѣчает 14 ноября.

На это Мдивани отвѣчает:

Желая ускорить конференцію, Гегечкори шлет двѣ телеграммы:

Нота Грузинскаго Правительства о созывѣ Конференціи.

Политическимъ Представителямъ Грузинскаго Правительства въ Арменіи, въ Азербейджанѣ и при Союзѣ Горцевъ Сѣвернаго Кавказа.

“Міровая война близится къ концу, и нѣтъ сомнѣнія, въ ближайшемъ будущемъ долженъ наступить моментъ, когда на Всемирномъ Конгрессѣ будутъ рѣшаться судьбы народовъ вообще и выдѣлившихся изъ бывшей Россійской Имперіи, въ частности. Передъ лицомъ этого конгресса народы

Закавказья и Кавказа должны быть готовы выступить дружно и солидарно, ибо только при этомъ условіи голоса ихъ, какъ маленькихъ народовъ и новыхъ государственныхъ образований, могутъ имѣть вѣсь и значеніе.

Въ этихъ видахъ необходимо, чтобы Правительства Государствъ Закавказья и Кавказа сговорились, какъ объ условіяхъ такого солидарнаго выступления, такъ и объ установленіи между собою взаимнаго благожелательнаго, добрососѣдскаго сожительства, проникнутаго духомъ взаимнаго довѣрія и готовностью придти другъ другу на помощь.

Для этой цѣли Правительство Грузинской Республики предлагаетъ Правительствамъ Армянской и Азербейджанской Республикъ, а также Правительству Союза Горскихъ Народовъ Сѣвернаго Кавказа собраться на конференціи въ Тифлисѣ, 3 ноября, въ 12 час. дня, въ помѣщеніи Министерства Иностранныхъ Дѣлъ /Ермоловская 9/, приславъ на эту конференцію по два представителя съ надлежащими законными полномочіями.

При этомъ, на разрѣшеніе конференціи Правительство Грузинской Республики рѣшило поставить слѣдующіе вопросы:

1. Взаимное признаніе независимости государствъ, Правительства коихъ приглашаются на конференцію.

2. Разрѣшеніе всѣхъ спорныхъ вопросовъ, не исключая и спора о границахъ, по соглашенію заинтересованныхъ государствъ, а при отсутствіи такого соглашения – при посредствѣ арбитража.

3. Взаимное обязательство не входить ни въ какія соглашения съ какимъ-либо государствомъ во вредъ какому-либо изъ участвующихъ въ конференціи народовъ.

4. Солидарное, съ взаимной поддержкой, выступленіе на Всемирномъ Конгрессѣ въ цѣляхъ признанія независимости Республикъ и защиты интересовъ.

Объ отвѣтѣ прошу меня увѣдомить заблаговременно.

И. д. Министра Иностранныхъ Дѣлъ Н. РАМИШВИЛИ.

Директоръ Канцеляріи ЛОРДКИПАНИДЗЕ”.

27 октября 1918 г., № 1500, 1501, 1502.

“В отвѣтъ на предложеніе Ваше отъ 27 сего октября, за № 1500, имѣю честь увѣдомить, что копія означеннаго предложенія послана мною съ нарочнымъ въ Эривань для полученія необходимыхъ инструкцій.

Сообщая объ этомъ и зная всегдашнее стремленіе моего правительства къ укрѣпленію дружественныхъ отношеній съ сосѣдними государством и, въ

частности съ Грузіей, – я не сомнѣваюсь, что мысли, изложенныя въ предложении Вашемъ, встрѣтятъ принципиально полное сочувствіе Правительства Арменіи. При этомъ, однако, я считаю долгомъ, съ своей стороны, присокупить, что успѣшное осуществленіе предложенной Вами идеи въ значительной мѣрѣ выиграло бы отъ предварительнаго обсужденія и переговоровъ, какъ о предметѣ занятій Конференціи, такъ и мѣстѣ и времени ея, если бы таковое предварительное обсужденіе, въ дѣйствительности, имѣло мѣсто.

Повѣренный въ дѣлахъ Республики Арменіи при Правительствѣ Грузіи.
А. ДЖАМАЛЯНЪ.”

31 октября 1918 г., № 1488.

Мненіе Министра Иностранныхъ Дѣлъ Грузинской Республики на имя Повѣреннаго въ дѣлахъ Республики Арменіи при Правительствѣ Грузіи, въ Эривани.

“Вслѣдствіе отношенія отъ 31 октября за № 1488, имѣю честь уведомить Васъ, что указанная въ письмѣ моемъ отъ 17 октября сего года, за № 1500, программа вопросовъ, предлагаемыхъ на обсужденіе Кавказской Конференціи, имѣетъ характеръ предварительнаго проекта, намѣченнаго для работъ Конференціи, и, въ случаѣ желанія участниковъ Конференціи, конечно, они имѣютъ полную возможность поставить на обсужденіе другіе вопросы, помимо проектируемыхъ нами.

При этомъ выражаю увѣренность, что интересы дѣла возьмутъ верхъ надъ соображеніями чисто формальнаго характера, и столь необходимая для всѣхъ народовъ Закавказья Конференція состоится.

И.д. Министра Иностранныхъ Дѣлъ Е. ГЕГЕЧКОРИ.

ноябрь 1918 г., № 1599. Телеграмма Предсѣдателя Грузинскаго Правительства Дипломатическому Представителю Грузіи въ Эривани.

“Эривань. Дипломатическому Представителю Грузіи Мдивани

По свѣдѣніямъ, сообщеннымъ повѣреннымъ въ дѣлахъ Республики Арменіи ДЖАМАЛЯНОМЪ, Армянское Правительство, за отсутствіемъ связи, еще не получило сообщенія о Конференціи, назначенной на 10 ноября. Поручаю Вамъ передать Правительству Арменіи, что, за отсутствіемъ ихъ представителя, и неимѣніемъ ихъ отвѣта, засѣданія Конференціи отложены еще на три дня. Просите командировать двухъ делегатовъ, снабженныхъ мандатами на Конференцію.

Предсѣдатель Правительства ЖОРДАНИЯ.”

10 ноября 1918 г.

Ответная телеграмма Дипломатического Представителя Грузии.

/Дешифрантъ телеграммы изъ Эривани/.

“Министру Иностранных Дѣлъ

Представленіемъ отъ 8 ноября подробно донесъ о ходѣ переговоровъ съ Правительствомъ Арменіи, причемъ высказалъ мысль о необходимости повременить съ созывомъ Конференціи до выясненія результатовъ моихъ переговоровъ съ нимъ. Сего дня получилъ телеграмму Предсѣдателя Правительства о созывѣ Конференціи на 14 ноября. Конференція въ этотъ срокъ состояться не можетъ. Армяне не готовы. Помимо спора с нами они желаютъ иметь сведения о полномочіяхъ с'езда Горскихъ Народовъ и объ отношеніи Азербейджанскаго Правительства къ Конференціи. Полагалъ бы соотвѣтствующимъ пользѣ дѣла и положительно необходимымъ повременить еще недели двѣ или, по крайней мѣрѣ, 10 дней. Противное могло бы оказаться помѣхою успѣху Конференціи.

МДИВАНИ”.

[...] ноября 1918 г.

№216

Телеграмма Дипломатического Представителя Грузии.

“Тбились. Председателю Правительства.

Докладываю текстъ ноты, полученной сего числа отъ министра Иностранныхъ Дѣлъ Арменіи, выражающей точку зрѣнія Правительства Арменіи на созываемую нашимъ Правительствомъ Конференцію, изложенной въ слѣдующихъ словахъ: “Признавая въ принципѣ желательнымъ созывъ Конференціи изъ представителей Закавказскихъ Республикъ для совмѣстнаго обсуждения ряда вопросовъ, затрагивающихъ общіе интересы, Правительство Арменіи считаетъ необходимымъ приступить къ переговорамъ съ Правительствомъ Грузии для установленія согласія относительно состава и программы занятій, равно какъ времени и места предполагаемой Конференціи. Что касается вопроса объ установленіи государственныхъ границъ между республикой Грузии и Арменіи, то этотъ вопросъ долженъ быть рѣшенъ путемъ обоюднаго соглашенія этихъ же двухъ республикъ до созыва вышеупомянутой Конференціи”. Нота подписана Министромъ Иностранныхъ Дѣлъ ТИГРАНЯНОМЪ.

МДИВАНИ”.

12 ноября 1918 г.

“Эривань. Дипломатическому Представителю Грузіи МДИВАНИ.

Секретно. Оттягиваніе созыва Конференціи усложняетъ и безъ того сложное положеніе, въ которомъ очутилась наша республика. Считаю крайне необходимымъ участіе на ней представителей Арменіи, мы рѣшили сдѣлать послѣднюю попытку для привлеченія ея представителей на Конференцію, которая не можетъ быть отсрочена далѣе 20 ноября восьми часовъ вечера. Далѣе официально. Прошу передать Армянскому Правительству, что Грузинское Правительство, ознакомившись съ его отвѣтомъ и идя навстрѣчу, проситъ Армянское Правительство прислать для этой цѣли своихъ представителей въ возможно кратчайшій срокъ. Секретно. При этомъ поручается Вамъ при непосредственныхъ переговорахъ дать понять Армянскому Правительству, что, въ случаѣ отсутствія ихъ представителей, намъ придется, въ силу необходимости, открыть Конференцію безъ ихъ участія.

Министръ Иностраннхъ Дѣлъ ГЕГЕЧКОРИ.”

Тифлисъ, 14 ноября 1918 г.

Телеграмма изъ Эривани Дипломатическаго Представителя Грузіи.

Министру Иностраннхъ Дѣлъ.

“Путемъ словесныхъ переговоровъ съ Тиграняномъ мнѣ удалось достигнуть того, что онъ въ принципѣ призналъ возможнымъ участіе депутатовъ Арменіи на Конференціи и до разрѣшенія вопроса о границахъ, но при томъ условіи, чтобы этотъ послѣдній вопросъ былъ разрѣшенъ не на общей Конференціи, а путемъ соглашенія только между заинтересованными государствами. Такого рода заявленіе, которое будетъ сдѣлано представителями Арменіи, должно быть поддержано нами.

Эривань, 17 ноября 1918 года, № 38.

МДИВАНИ.”

I.

Телеграммы Е.П. ГЕГЕЧКОРИ.

Эривань. Дипломатическому Представителю Грузіи МДИВАНИ.

“Конференція наша отложена на 30-е. Все, что я могъ сдѣлать. Къ этому сроку жду Васъ и армянскихъ делегатовъ. Министръ Иностраннхъ Дѣлъ ГЕГЕЧКОРИ.”

Тифлисъ, 22 ноябрь 1918 года.

II.

Эривань. Дипломатическому Представителю Грузии МДИВАНИ.

“Конференція отложена. Почему Правительство Арменіи не прислало делегатовъ: Я считалъ возможнымъ вести переговоры съ армянами предварительно, но если съ ихъ стороны не будетъ проявлено желаніе итти навстрѣчу, идея эта будетъ скомпрометирована надолго.

Министръ Иностраннѣхъ Дѣлъ ГЕГЕЧКОРИ”.

Тифлисъ, 2 декабря 1918 года.

3. Как видит читатель, – республики не спѣшили собрать своих представителей на совѣщаніе в Тифлисъ. Нельзя скрывать от себѣ того, что в Эривани боялись вліянія Баку на Тифлис и хотят непосредственно с Грузинами покончить спорные вопросы. Помимо того, было стремленіе жгучіе вопросы не спѣшить разрѣшать, а выжидать хода Парижской конференціи. Такова была психологія: Теперь ея нѣтъ и это один из горьких уроков исторіи. Между тѣм атмосфера сгущалась. Вопрос о разграниченіи территоріи, – и сегодня еще больной на Кавказѣ, – становился очень жгучим. Мы на нем останавливаемся особенно долго, ибо он является одним из самых жгучих, как в прошлом, и пока думается и в настоящем. Вот относящіеся к этому вопросу официальные документы:

На это Джамалян отвѣтил слѣдующей нотой:

Военный Министръ Грузии телеграфирует Правительству Арменіи:

Правительство Арменіи в лицѣ Предс. Качазнуни и повѣр. Джамалян говорят: Охранять Ахалкалакскій уѣзд, Мин. Ин. Д. Арменіи телеграфирует:

Поверенный Грузии в Эривани выѣхал в Тифлис одновременно с делегацией Армянскаго Правительства, ѣхавший в Париж. Но они застряли в Караклисѣ, ранніе в тот день начались военные столкновения на границах Грузии и Арменіи. Здѣсь впервые, 13го декабря появляется первый французскій офицер капитан Пуадебар, прибывший с Месопотамскаго фронта. Капитан Пуадебар – кавалерійскій духовник, монах ордена Иезуитов, говорящій по армянски. С ним мы еще будем много встречаться. Вот ему Мдивани дает свою телеграмму:

Между тѣм Мин. Ин. Д. Арменіи Тигранян телеграфирует:

Война возгорелась. По поводу ея Мин. Ин. д. Грузии сдѣлал в Грузинском Парламентѣ слѣдующее заявленіе:

Одновременно г. Качазнуни в Парламенте Арменіи сдѣлал заявленіе о началѣ военных дѣйствій. Я пресуствовал при сценѣ, когда послѣ Совѣта

Министров, поддержавших дѣйствія предсѣдателя, г. Качазуни по телефону из кабинета разрѣшил Дро, командовавшему войсками, приступить к военным дѣйствіям. Началась война, отравившая своим ядом на долго армяно-грузинскіе отношенія. В Тифлисѣ началось форменная охота на армян. Их сотнями высылали из Тифлиса в Кутаиси и в глубь Грузіи. Из Эривани высылали на фронт солдат, послѣдніе запасы муки. Стояли сильныя морозы. Солдаты не имѣли теплой одежды. Но у армян было сознание праваго дѣла. Война была популярна, несмотря на голод и холод. Психологически населеніе рвалось к выходу в море, которое Грузія запирала. Оттуда ждали хлѣб, связи с внешним міром. Война велась очень небольшими силами, – воинов было не болѣе тысячи человек. Дрались все населеніе Борчалинскаго уѣзда: у них было желаніе присоединиться к Республикѣ Арменіи: вот два мотива, очень популярных в населеніи. Между тѣм дипломатическая переписка шла своим путем:

Желая привлечь на свою сторону симпатіи правителей Держав согласія, к тому времени через Батум прибывшим в Тифлис, грузинское провит. обратилось к ним со слѣдующим заявленіем:

Пѣрѣписка по вопросу о вступленіи армянскихъ воинскихъ частей въ предѣлы Тифлисскаго губерніи.

I.

Нота Министра Иностранныхъ Дѣлъ Грузинской Республики – на имя Повѣреннаго въ дѣлахъ Республики Арменіи при Правительствѣ Грузіи.

“Правительство Грузинской Республики освѣдомилось, что часть Тифлисскаго губерніи, отъ разѣзда Коберъ до пограничнаго моста, а равно прилегающія къ Санаину окрестности заняты 18 сего октября армянскими регулярными войсками, а именно, первымъ и четвертымъ стрѣлковыми полками.

Грузинское Правительство, всегда готовое мирно, посредствомъ взаимнаго соглашенія, урегулировать вопросъ о граиницахъ съ дружественной Армянской Республикой, считаетъ, однако, своимъ долгомъ заявить, что, пока такого соглашенія не послѣдовало, вступленіе армянскихъ воинскихъ частей въ предѣлы Тифлисскаго губерніи будетъ разсматриваться Грузинскимъ Правительствомъ, какъ актъ, явно враждебный со стороны Арменіи по отношенію къ Грузіи.

1918 г. И.о. Министра Иностранныхъ Дѣлъ Гваржаладзе.

.... Директоръ Канцеляріи Лордкипанидзе.

Письмо Повѣреннаго въ дѣлахъ Республики Арменіи при Правительствѣ Грузіи – на имя Министра Иностраннхъ Дѣлъ Грузинской Республики.

“Имѣю честь сообщить, что нота Ваша отъ 19 сего октября, за № 4303, переслана мною моему Правительству въ Эривань для полученія инструкцій.

Доволя объ изложенномъ до Вашего, Господинъ Министръ, свѣдѣнія, позволяю себѣ выразить твердую надежду, что всегдашнее искреннее стремленіе Правительства обѣихъ Республикъ къ сохраненію и укрѣпленію дружественныхъ отношеній не замедлитъ имѣть послѣдствіемъ мирное и быстрое соглашеніе въ равно удовлетворительномъ для обоихъ братскихъ народовъ смыслѣ.

Пользуясь случаемъ, прошу Васъ, Господинъ Министръ, принять увѣреніе въ совершенномъ уваженіи А. ДЖАМАЛЯНЪ”.

21 октября 1918 г. № 1303.

Паралельно Военный Министр Грузіи приказывает:

Ш.

Приказъ Военнаго Министра Грузинской Республики.

Санаинъ. Полковнику ЗАХАРИАДЗЕ.

“Отъ Председателя Правительства Арменіи поступило предложеніе разрѣшить мирнымъ путемъ вопросъ о границахъ. Поэтому приказываю нашимъ войскамъ стоять на линіи, которую занимали нѣмцы, а войска армянъ не должны переходить линію, занимаемую турками. Въ случаѣ дальнейшаго передвиженія ихъ, безусловно обороняться.

Военный Министръ ГЕОРГАДЗЕ”.

23 октября 1918 года.

Телеграмма Военнаго Министра Грузинской Республики.

Эривань. Министру-Предсѣдателю Армянской Республики КАЧАЗНУНИ.

“На телеграмму Вашу сообщаю слѣдующее: Начальнику Санаинскаго отряда мною приказано, что, въ отвѣтъ на занятіе вашими вооруженными силами части Тифлисской губерніи, военныхъ дѣйствій не открывать. Въ случаѣ же дальнейшаго передвиженія силъ Арменіи, мною будутъ приняты

соотвѣтствующія мѣры. Въ нотѣ, посланной Вамъ 19 октября сего года, Правительство Грузіи само предложило мирнымъ путемъ разрѣшить вопросъ о границахъ. Посему считаю необходимымъ приступить къ практическому осуществленію сдѣланнаго нами и принятаго вами предложенія.

За Министра-Предсѣдателя, Военный Министръ ГЕОРГАДЗЕ.”

23 октября 1918 г., № 44.

А.г. Джамалю пишется слѣдующее:

Нота Министра Иностранных Дѣлъ Груз. Респ. – на имя Повѣреннаго въ дѣлахъ Республики Арменіи при Правительствѣ Грузіи.

“Согласно просьбѣ Предсѣдателя Вашего Правительства – г. КАЧАЗНУНИ, Военный Министръ приказалъ грузинскимъ войскамъ держаться занимаемой нами до ухода турокъ линіи Коринджи-Цатеръ – рѣка Каменка включительно и ждать миролюбиваго, по взаимному соглашенію, рѣшенія вопроса о границахъ. Между тѣмъ, армянскія войска продолжаютъ агрессивныя дѣйствія противъ Грузіи. Грузинское Правительство только что получило донесеніе, что армянскіе части потребовали очистить Коринджи -- ----- и вслѣдъ за этимъ вынудили отойти оттуда германскую засаду и заняли линію Коринджи-Цатеръ. Обсудивъ создавшееся положеніе, Правительство Грузіи поручило мнѣ уведомить Васъ, что если армянскія части не очистятъ немецкую линію Каринджи-Цатеръ или впредь займутъ какую-либо иную часть территоріи въ предѣлахъ Тифлисской губерніи, Грузинское Правительство сочтетъ это за открытіе воѣнныхъ дѣйствій со стороны Правительства Армянской Республики, на которое падетъ вся отвѣтственность за пагубные для обѣихъ Республикъ послѣдствія.

И.о. Министра Иностранныхъ Дѣлъ Грузинской Республики РАМИШВИЛИ.

Директоръ Канцеляріи ЛОРДЖИПАНИДЗЕ.”

23 октября 1918 г. №12130.

г. Джамалю отвѣчаетъ:

Письмо повѣреннаго въ дѣлахъ Республики Арменіи при Правительствѣ Грузіи. – на имя и. об. Министра Иностранныхъ Дѣлъ Грузинской Республики Н.В. РАМИШВИЛИ.

“Въ отвѣтъ на ноту Вашу за №12130, полученную мною сего числа въ 1 часъ дня, имѣю честь сообщить Вамъ, что за отсутствіемъ связи съ Эриванью, я, къ сожалѣнію, лишень возможности немедленно же пердать

ноту моему Правительству.

Поэтому и во избѣжаніе промедленія въ разрѣшеніи столь важнаго вопроса, я считаю себя обязаннымъ обратиться къ Вамъ, Господинъ Министръ, съ просьбой распорядиться передать сегодня же Вашу ноту по радіо въ Эривань, Правительству Арменіи.

Имѣя же въ виду возможность отсутствія радіотелеграфной связи съ Эриванью и опасаясь, что неосвѣдомленность Армянскихъ войсковыхъ частей о положеніи дѣла можетъ вызвать столкновенія даже помимо воли моего Правительства, я прошу также предоставить моимъ уполномоченнымъ М. АРЗУМАНОВУ и А. ШАХМАЗЯНУ экстренный поѣздъ для доставленія ноты передовымъ армянскимъ частямъ, для передачи далѣе по телеграфу.

Зная всемѣрное стремленіе моего Правительства не только къ сохраненію добрососѣдскихъ отношеній съ братской Республикой Грузіи, но и къ закрѣпленію этихъ отношеній тѣснымъ содружествомъ, я не сомнѣваюсь, что Правительство мое, освѣдомившись о желаніи Правительства Грузіи разрѣшить вопросъ о границахъ мирнымъ путемъ, съ радостью приметъ всѣ мѣры къ предотвращенію столкновенія между войсками дружественныхъ Республикъ.

Прошу Васъ, Господинъ Министръ, принять увѣренія въ совершенномъ уваженіи А. ДЖАМАЛЯНЪ.” 24 октября 1918 г., №1477.

От повѣреннаго въ дѣлахъ Республики Арменіи при Правительствѣ Грузіи – на имя и. об. Министра Иностранныхъ Дѣлъ Грузинской Республики.

“По порученію моего Правительства имѣю честь передать слѣдующую телеграмму, полученную мною сегодня:

1. “Хорурдъ Арменіи, выслушавъ мое сообщеніе о Грузинской нотѣ, № 4303, и объ ультимативномъ требованіи очистить Шагалы, а также о принятыхъ Правительствомъ Грузіи мѣрахъ, постановилъ одобрить дѣйствія Правительства предложить ему и впредь держаться принятаго курса.

2. Правительству вмѣнить въ обязанность приложить усилія къ мирному улаженію конфликта въ надеждѣ, что и Грузія воздержится отъ агрессивныхъ дѣйствій и не перейдетъ занимаемую ею линію. Прошу сообщить объ этомъ Правительству Грузіи. Качазнуни.”

Пользуясь случаемъ, прошу Васъ, Господинъ Министръ, принять увѣренія въ совершенномъ уваженіи.

Повѣренный въ дѣлахъ Республики Арменіи при Правительствѣ

Грузіи А. ДЖАМАЛЯНЪ.”

15 октября 1918 г., № 1404.

УШ.

Телеграмма Министра Предсѣдателя Арменіи КАЧАЗНУНИ – на имя Министра Иностраннѣхъ Дѣлъ Грузинской Республики г. РАМИШВИЛИ.

“Тифлисъ – Министру Иностраннѣхъ Дѣлъ Правительства Грузіи РАМИШВИЛИ.

Въ отвѣтъ на Вашу телеграмму безъ даты и нумера, полученную въ Эривани 25 октября, 23 часа. Нашимъ войскамъ отданъ строгій приказъ занимать только посты, покинутые турками. Приказъ повторенъ. Въ частности, сдѣлано распоряженіе очистить Цатерь-Коринджи, занятые, очевидно, по недоразумѣнію – въ цѣляхъ обороны. Благоволите, со своей стороны, сдѣлать распоряженіе прекратить вызывающія дѣйствія и внушающія опасенія передвиженія Грузинскихъ войскъ. Для мирнаго разрѣшенія спора о границахъ предлагаю созвать Армяно-Грузинскую конференцію, № 539.

Министръ-Предсѣдатель КАЧАЗНУНИ.”

27 октября 1918 г., № 5277.

Телеграмма изъ Эривани отъ 5-го декабря 1918 г.

получена въ Тифлисъ 6-го декабря.

Министру Иностраннѣхъ Дѣлъ.

“Сегодня получилъ ноту ТИГРАНЯНА слѣдующаго содержанія по порученію Правительства Республики Арменіи прошу Васъ сообщить Правительству Грузинской Республики, чтобы оно воздержалось отъ введенія своихъ войскъ въ предѣлы Ахалкалаккаго уѣзда впредь до мирнаго разрѣшенія вопроса объ означенномъ районѣ.

МДИВАНИ”.

Эривань, 5 декабря 1918 г., № 73.

На это Мин. Ин. д. Грузіи отвѣчаетъ двумя телеграммами:

I.

Телеграмма Е.П. ГЕГЕЧКОРИ отъ 7 декабря 1918 г.

Эривань. Дипломатическому Представителю Грузіи МДИВАНИ. “Въ отвѣтъ на Ваши телеграммы сообщаю: Ахалкалаки заняты нашими войсками 5-го декабря въ 10 час. утра. Такой шагъ нашего Правительства вызывался интересами мѣстнаго населенія, подвергавшагося бесконечнымъ насиліямъ

со стороны, какъ еще оставшихся въ уѣздѣ турецкихъ войсковыхъ частей, такъ и безотвѣтственныхъ лицъ и вооруженныхъ бандъ. Грузинское Правительство сочло своимъ долгомъ при первой возможности положить конецъ невыносимому положенію вещей, считая, что вопросъ о занятіи Правительствомъ Грузіи Ахалкалаккаго уѣзда ни въ историческомъ, ни въ политическомъ, ни въ моральномъ отношеніяхъ не представляется спорнымъ. При томъ Правительство Грузіи остается въ полномъ убѣжденіи, что обстоятельство это ни въ какой мѣрѣ не можетъ повліять на ходъ нашихъ переговоровъ о территориальномъ разграниченіи въ цѣляхъ достиженія по этому вопросу обоюдного соглашенія на условіяхъ, пріемлемыхъ для обѣихъ сторонъ.

Министръ Иностранныхъ Дѣлъ ГЕГЕЧКОРИ.”

Тифлисъ, 7-го декабря 1918 г., № 5447.

/Примѣчаніе: Въ виду отсутствія связи съ Эриванью, телеграмма эта пошла съ опозданіемъ./

II

Телеграмма Е.П. ГЕГЕЧКОРИ отъ 9-го декабря 1918 года.

Эривань. Дипломатическому Представителю Грузіи МДИВАНИ.

“Въ дополненіе телеграммы № 5447 сообщаю: Сейчасъ поступило изъ Военнаго Министерства донесеніе, что около Санаина появились части 4-го стрѣлковаго армянскаго полка во главѣ съ полковникомъ Теръ-НИКОГО-СОВЫМЪ, которыя возбуждаютъ мѣстное населеніе, создаютъ недоразумѣнія, вылившіяся сегодня въ обстрѣлъ станціи Санаинъ. Изъ Ахалкалакъ получено Военнымъ Министерствомъ сообщеніе, что въ селеніи Богдановкѣ обнаружено присутствіе армянскаго эскадрона. Сообщая объ этомъ, прошу предпринять шаги, гарантирующіе насъ отъ нежелательныхъ инцидентовъ. Повторяю, занятіе Ахалкалаккаго уѣзда вовсе не колеблетъ тѣхъ основаній, которыя могли быть положены въ основаніе обоюднаго соглашенія. Въ этомъ отношеніи Вы можете сдѣлать опредѣленные завѣренія.

Министръ Иностранныхъ Дѣлъ

9^о декабря

Гегечкори

Телефонограмма Дипломатическаго Представителя Грузіи С. МДИВАНИ Представителю Франціи въ Караклисъ Капитану ПУАДАБАРУ.

“Вотъ уже три дня, какъ я нахожусь, на ст. Караклисъ, не будучи въ

состояніи не только продвинуться къ Тифлису, но даже связаться телеграфомъ, чтобы информировать Правительство о событіяхъ, происходящихъ здѣсь, которыя, по моему мнѣнію, принимаютъ катастрофическій характеръ. Я, со своей стороны, сдѣлалъ все для того, чтобы уговорить Армянское Правительство воздержаться отъ какихъ-либо шаговъ, которые могутъ раз навсегда испортить вѣками налаженныя добрыя отношенія между грузинами и армянами. Въ противорѣчіе всѣмъ моимъ стараніямъ, сегодня я получилъ отъ Начальника Караклиса-Лорійскаго отряда ДРО, въ передачѣ Генерала Силикова, ноту за подписью Министра Предсѣдателя КАЧАЗНУНИ на имя Грузинскаго Правительства съ требованіемъ немедленно очистить Борчалинскій уѣздъ отъ грузинскихъ войскъ. Такое требованіе я считаю актомъ вмѣшательства во внутреннія дѣла Грузіи и поводомъ къ дальнѣйшимъ осложненіямъ вплоть до военнаго столкновения. Между тѣмъ, событія, разворачивающіяся въ Борчалинскомъ уѣздѣ на почвѣ вооруженнаго возстанія крестьянъ, должно быть улажены въ отношеніи Грузинской и Армянской Республикъ мѣрами мирнаго воздѣйствія, въ отношеніи же лицъ, являющихся виновными въ возникновеніи вооруженнаго возстанія крестьянъ, какъ со стороны этихъ послѣднихъ, такъ и со стороны чиновъ Грузинской администраціи, должны быть примѣнены мѣры наказанія, ибо противное привело бы неминуемо къ большевизму, въ чемъ убѣждаетъ опытъ Правительства Грузіи, подавившаго большевистскія выступленія въ трехъ своихъ уѣздахъ. О послѣднихъ событіяхъ имѣлъ бесѣду съ Министромъ Иностранныхъ Дѣлъ ТИГРАНЯНОМЪ, сдѣлавъ ему предложеніе дать мнѣ делегатовъ Армянской Республики для переговоровъ съ Правительствомъ Грузіи и для объѣзда сель Борчалинскаго уѣзда въ цѣляхъ выясненія причинъ происходящихъ событій, но отъ ТИГРАНЯНА до сихъ поръ не имѣю никакого отвѣта.

Поэтому прошу Васъ, если Вы имѣете возможность и находить для себя удобнымъ, повліять на Правительство Арменіи, чтобы оно воздержалось отъ перехода границъ той части Борчадинскаго уѣзда, которая уже съ мая мѣсяца сего года, съ боемъ противъ турокъ занята грузинскими войсками, и выѣхать со мной въ Тифлисъ, въ сопровожденіи делегатовъ Армянскаго Правительства, для мирнаго улаженія конфликта. Къ изложенному я считаю нужнымъ добавить, что, вслѣдствіе перерыва связи съ Тифлисомъ на территоріи Арменіи, Грузинское Правительство не получило никакихъ предварительныхъ протестовъ и заявленій Армянскаго Правительства по поводу

Борчалинскаго уѣзда и въ силу той же причины, оно не имѣетъ и тѣхъ ин-
формацій, которія я везу съ собой. Это даетъ мнѣ право полагать, что, послѣ
моего пріѣзда, многія событія получаютъ должное и истинное освѣщеніе, а
точно также и Армянское Правительство будетъ информировано полнѣе и
это дастъ обоимъ Правитель-

ствамъ возможность сговориться. МДИВАНИ.”

Караклисъ, 13 декабря 1918 года.

одновременно г. Гегечкори телеграфирует Мдивани в Эривань:

Телеграмма Е.П. ГЕГЕЧКОРИ отъ 13 декабря 1918 г.

Эривань Дипломатическому Представителю Грузіи МДИВАНИ.

“Военнымъ Министерствомъ получены достовѣрныя свѣденія, что въ
раіонѣ Санаина въ боевыхъ дѣйствіяхъ противъ грузинскихъ войсковыхъ
частей принимаютъ участіе и армянскія войсковія части, при чемъ выступ-
ленія ихъ носятъ вполне организованный характеръ. Во всѣхъ пунктахъ
около Санаина имѣются военные штабы, во главѣ коихъ стоятъ штабъ-
офицеры и оберъ-офицеры, находящіеся на службѣ Республики Арменіи.

Ни на минуту не допуская мысли, чтобы все это дѣлалось по приказу
Правительства Арменіи, въ цѣляхъ избѣжанія роковыхъ послѣдствій могу-
щаго разростись печальнаго инцидента, жертвой коего уже стали десятки
солдатъ и офицеровъ – грузинъ, прошу Васъ предпринять шаги, дабы
Армянское Правительство оказало необходимыя мѣры воздѣйствія на
воинскія части и лицъ, своими безотвѣтственными, преступными дѣйствіями
нарушающихъ дружественныя отношенія двухъ республикъ.

Министръ Иностранныхъ Дѣлъ ГЕГЕЧКОРИ. “ Тифлис, 13 декабря
1918 г., № 5572

Радиограмма изъ Эривани отъ 11 декабря 1918 г.

/получена 13 декабря/

Тифлисъ. Министру Иностранныхъ Дѣлъ Грузіи. Копія – Дипло-
матическому Представителю Арменіи.

“Передаю телеграмму, посланную срочно 9-го декабря, которая не была
доставлена вслѣдствіе перерыва: ”Начальникъ Караклисскаго-Лорійскаго
отряда доноситъ, что Заларцы вторые сутки находятся подъ артиллерійскимъ
и пулементнымъ огнемъ грузинскихъ войскъ, что армянскія селенія сѣвер-
ной части Лорійскаго участка подвергаются грабежамъ и насиліямъ со сторо-
ны сихъ войскъ. Правительство Арменіи настойчиво протестуетъ противъ

безчинствъ грузинскихъ войскъ въ районѣ, входящемъ въ территорію Арменіи и насильственно занятомъ грузинскими войсками. Если Вами не будутъ приняты немедленно мѣры къ прекращенію, отвѣтственность за послѣдствія Правительство Арменіи снимаетъ съ себя.

Министръ Иностранныхъ Дѣлъ ТИГРАНЯНЬ.”

Эривань, 11 декабря 1918 г., № 6913.

а г. Гегчкори вновь сообщает:

Вторая телеграмма Е.П. ГЕГЕЧКОРИ отъ 13-го декабря 1918 г. Эривань. Министру Иностранныхъ Дѣлъ Арменіи. Копія – Дипломатическому Представителю Грузіи.

“Въ отвѣтъ на нашу радіотелеграмму № 6913, сообщаю слѣдующее: Правительство Грузинской Республики еще разъ подтверждаетъ свое неуклонное стремленіе всѣ спорные вопросы разъ подтверждаетъ свое неуклонное стремленіе всѣ спорные вопросы разрѣшать на почвѣ мирнаго соглашенія. Пока эти споры указаннымъ путемъ не разрѣшены, Правительство Грузіи считаетъ недопустимымъ какое-бы то ни было вмѣшательство во внутреннія свои дѣла. Что касается донесенія начальника Караклисскаго-Лорійскаго отряда, то Грузинское Правительство заявляетъ, что оно абсолютно не соотвѣтствуетъ дѣйствительности. Съ 9 ноября по сей день нѣкоторыя армянскія части, подъ командой штабъ и оберъ-офицеровъ армянской службы, перебили почти всю грузинскую пограничную стражу, захвативъ оставшуюся въ плѣнъ.

Жертвы исчисляются десятками. Съ цѣлью прекращеній кровопролитія, 11 ноября нами выслана въ Санаинъ делегація, въ составъ коей входили три члена Армянскаго Національнаго Совѣта. Грузинское Правительство определенно утверждаетъ, что только 13 ноября въ 12 часовъ дня впервые были обстрѣляны высоты. Во имя мирнаго сожителства двухъ братскихъ народовъ, Грузинское Правительство настаиваетъ на принятіи всѣхъ мѣръ къ прекращенію кровопролитія и наказанію тѣхъ безотвѣтственныхъ лицъ, которые являются виновниками печальныхъ событій. Съ соей стороны, Грузинское Правительство заявляетъ, что имъ немедленно будетъ отданъ приказъ о приостановленіи боевыхъ дѣйствій, какъ только обстрѣль грузинскихъ частей будетъ прекращенъ засѣвшими на высотахъ. Въ противномъ случаѣ, Грузинское Правительство морально будетъ право снять съ себя всякую отвѣтственность за послѣдствія.

Министръ Иностранныхъ Дѣлъ ГЕГЕЧКОРИ. “

Тифлисъ, 13 декабря 1918 г., № 5599.

Рѣчь Министра Иностранныхъ Дѣлъ Е.Н. ГЕГЕЧКОРИ въ Парламентѣ Грузіи.

14 декабря 1918 года.

Е.П. ГЕГЕЧКОРИ. – Граждане, я позволяю себѣ доложить Вамъ свѣдѣнія, которыми располагаетъ Министерство Иностранныхъ Дѣлъ. Правительство Грузіи дало всѣмъ одинъ непоколебимый документъ о томъ, что оно стоитъ на почвѣ международной солидарности и всеобщаго мира. Я говорю о той нотѣ, которой Министръ Иностранныхъ Дѣлъ Грузіи предлагалъ всѣмъ народамъ Закавказья всѣ спорные вопросы разрѣшать путемъ соглашенія; нота предлагала принять за основу выясненія нашихъ взаимоотношеній принципъ арбитража. Я не могу въ настоящій моментъ не остановить Вашего вниманія на тѣхъ шагахъ Министерства Иностранныхъ Дѣлъ, которые были приняты для того, чтобы провозглашенный нами принципъ миролюбія не оказался бы простой декларацией. 13-го ноября мы получили отъ нашего дипломатическаго представителя при Республикѣ Арменіи – МДИВАНИ сообщеніе о томъ, что Правительство Арменіи изъявило свое принципиальное согласіе на участіе въ конференціи; но считаетъ необходимымъ условиться предварительно о программѣ конференціи и времени и мѣстѣ ея созыва. Надо Вамъ сказать, что согласіе это было результатомъ нашихъ шаговъ, направленныхъ къ разсѣянію тѣхъ недоразумѣній, которыя возникли въ вопросѣ о созывѣ Закавказской конференціи. Вы, навѣрное, помните, что противъ созыва этой конференціи армяне выдвинули соображенія формальнаго характера. Въ интересахъ дѣла мы пошли навстрѣчу предложеніямъ Армянскаго Правительства и сообщили ему черезъ нашего дипломатическаго представителя о нашемъ согласіи и просили, какъ можно скорѣе, прислать своихъ делегатовъ. Мы полагали, что принятіемъ предложенія Армянскаго Правительства согласеніе о созывѣ конференціи было достигнуто.

Днемъ созыва конференціи было назначено 10 ноября, но онъ былъ отложенъ на 14 ноября: Въ виду того, что указанное выше принципиальное согласіе Армянскаго Правительства нами было получено 13 ноября, конференція была отложена на 20-е ноября. Но делегаты отъ Армянскаго Правительства не прибыли и къ 20-му ноября и пришлось конференцію отложить на 30-е ноября. За это время мы непрерывно обмѣнивались нотами. 17-го

Ноября я сдѣлалъ Правительству подробный докладъ по вопросу о созывѣ конференціи. Въ этотъ же день я получилъ ноту отъ Армянскаго Правительства, въ которой категорически было высказано принципиальное согласіе на участіе въ конференціи, несмотря на скептическое отношеніе Армянскаго Правительства къ возможности разрѣшенія территоріальнаго спора посредствомъ конференціи. МДИВАНИ просилъ отложить созывъ конференціи на 27-е ноября, мы отложили на 30-е. Въ то же время, 22-го ноября, мы сообщили Армянскому Правительству, что съ нашей стороны приняты всѣ мѣры для созыва конференціи и выражали свою увѣренность, что Правительство Арменіи пришлетъ своихъ делегатовъ. 2-го и 7-го декабря нами были посланы туда же соотвѣтствующія телеграммы. Послѣднія телеграммы изъ Эривани у насъ имѣются отъ 4, 5 и 6 декабря. Телеграммы эти касаются занятія нашими войсками Ахалкалакъ. Въ телеграммѣ отъ 5 декабря Армянское Правительство, выражая протестъ по поводу занятія Ахалкалакъ, сообщало, что Министръ Иностранныхъ Дѣлъ Арменіи ТИГРАНЯНЪ выѣзжаетъ для разрѣшенія спорныхъ вопросовъ. Мы послали мотивированную отвѣтную телеграмму и отмѣтили, что Правительство Грузіи, оставаясь на старой позиціи, считаетъ необходимымъ всѣ спорные вопросы разрѣшить соглашеніемъ и находить неотложнымъ созывъ конференціи. 8 декабря Военный Министръ сообщилъ мнѣ о печальныхъ санаинскихъ событіяхъ. 9 декабря я телеграфировалъ МДИВАНИ объ этихъ событіяхъ, при чемъ сообщилъ, что по нашимъ свѣдѣніямъ, въ нихъ принимаютъ участіе армянскія войсковыя части. Отвѣта на эту телеграмму я не имѣю въ виду того, что за Санаиномъ прервано телеграфное сообщеніе съ Эриванью. Но у насъ есть свѣдѣніе, что Мдивани, вмѣстѣ съ армянской делегаціей, подошелъ къ Санаину, но вынужденъ былъ вернуться къ Караклису обратно. Вчера я послалъ въ болѣе категорической формѣ, и просилъ Армянское Правительство принять соотвѣтствующія мѣры. Но у меня мало надежды, что радіо-телеграмма достигла Эривани. Я считаю при этомъ необходимымъ заявить, что у меня нѣтъ основанія предполагать какую-нибудь связь между Правительствомъ Арменіи и санаинскими событіями. Мы глубоко убѣждены что въ данномъ случаѣ, мы имѣемъ дѣло съ тѣми безотвѣтственными группами, которыя не имѣютъ ничего общаго съ Правительствомъ Арменіи. /Шумъ на правой сторонѣ/. У меня нѣтъ ни моральнаго, ни политическаго права съ этой кафедры утверждать противоположное. Я скажу больше. Наше Правительство приметъ всевозможныя мѣры, чтобы предотвратить отъ нашего и

армянскаго народа то несчастье, котораго слѣдуетъ ожидать, если не будутъ немедленно ликвидированы санаинскія событія. Въмѣстѣ съ тѣмъ, Правительство Грузіи заявляетъ, что имъ были приняты всѣ мѣры, чтобы созвать конференцію для мирнаго разрѣшенія всѣхъ спорныхъ вопросовъ. Въ этомъ отношеніи наше Правительство выполнило свой долгъ. Правительство Грузіи, искренно раздѣляя шаги армянскихъ отвѣтственныхъ политическихъ партій, предпринятыя въ сторону упроченія независимости Республики Армении, думаетъ, что таково же должно быть отношеніе къ независимости Грузіи со стороны Правительства Армении.

Мы сдѣлали все, что можно было сдѣлать путемъ дипломатическимъ, и если этотъ путь не приведетъ насъ къ разрѣшенію конфликта, тогда дипломатія должна будетъ умолкнуть.

/По отчету “Гр. Тел. Аг.”/.

№ 243.

ФОРМУЛА ПЕРЕХОДА, ПРИНЯТАЯ ПАРЛАМЕНТОМЪ ГРУЗИИ.

14 декабря 1918 года.

“Выслушавъ правительственное сообщеніе по поводу событій, разыгравшихся въ окрестностяхъ Санаина и Воронцовки, Парламентъ выражаетъ полную надежду, что Правительство приметъ всѣ мѣры защиты государства отъ враговъ, единственнымъ желаніемъ которыхъ является вызвать кровопролитное столкновеніе двухъ сосѣднихъ народовъ и анархію въ нашей странѣ и тѣмъ подготовить почву для гибели нашей независимости и Демократической Республики, и переходитъ къ очереднымъ дѣламъ.”

Телеграмма изъ Эривани отъ 15 декабря 1918 г.

Тифлисъ. Министру Иностранныхъ Дѣлъ. Копія – Дипломатическому Представителю Армении.

“Сейчасъ получилъ Вашу радіотелеграмму №5599, въ отвѣтъ на мою телеграмму отъ 9 декабря. 12 числа моимъ Правительствомъ послана Вашему Правительству вторая нота съ предложеніемъ вывести немедленно грузинскія войска изъ армянской части Борчалинскаго уѣзда. Мѣра эта единственно цѣлесообразная для предотвращенія дальнѣйшаго кровопролитія. Предложеніе моего Правительства отнюдь не является вмѣшательствомъ его во внутреннія дѣла Грузіи, ибо, какъ неоднократно мы заявляли Вамъ, районъ этотъ безусловно не входитъ въ территорію Грузіи, составляя неотъемлемую часть Армении, насильственно занятую Грузинскими войсками.

Въ крайнемъ своемъ миролюбіи, Правительство Арменіи временно мирилось съ этимъ положеніемъ, въ надеждѣ на то, что Правительство Грузіи воздержится отъ агрессивныхъ дѣйствій противъ мѣстнаго населенія, не желающаго присоединенія къ Грузіи. Между тѣмъ, Правительство Грузіи не только не пошло навстрѣчу нашему желанію разрѣшить мирно вопросъ о границахъ, но, въ цѣляхъ прочно закрѣпить за собою чужую территорию, предприняло походъ противъ мирнаго населенія, сопровождавшійся кровавыми и жестокими насиліями вплоть до разгромленія армянскихъ поселеній артиллерійскимъ огнемъ. Правительство Арменіи не можетъ оставаться безучастнымъ зрителемъ того, какъ войска сосѣдняго государства безчинствуютъ на принадлежащей Арменіи территории и разстрѣливаютъ гражданъ Арменіи. Мое Правительство, горячо желая предотвратить дальнѣйшія осложненія, хочетъ вѣрить, что Ваше Правительство, уважая желание населенія и права Арменіи, поспѣшитъ по собственной инициативѣ увести войска и дать возможность Вашей делегации войти въ сношеніе съ нами, возобновить телеграфную связь и тѣмъ упрочить мирное сожителство двухъ сосѣднихъ родственныхъ государствъ.

Министръ Иностранныхъ Дѣлъ Арменіи ТИГРАНЯНЬ.”

Эривань. 15 декабря 1918 г., № 912.

Гегечкори отвѣчает:

Телеграмма Е.П. ГЕГЕЧКОРИ отъ 15 декабря 1918 г.

Эривань, Министру Иностранныхъ Дѣлъ Арменіи. Копія – Дипломатическому Представителю Грузіи.

“Нами отъ Васъ получена лишь одна телеграмма за № 6913, другихъ Правительство Грузіи не получало. Мое Правительство дѣлало все, дабы всѣ спорные вопросы были разрѣшены на почвѣ соглашенія. Оно приглашало представителей Арменіи на Закавказскую Конференцію; когда же Конференція, по извѣстнымъ Вамъ соображеніямъ, оказалась неприемлемой, Правительство Грузіи пошло Вамъ навстрѣчу и мѣсяць тому назадъ поставило Правительство Арменіи въ извѣстность, что мы согласны вести предварительные переговоры съ представителями Арменіи по всѣмъ спорнымъ вопросамъ. Если делегаты наши не встрѣтились до сихъ поръ, то это не по винѣ Грузинскаго Правительства. Передъ всѣмъ міромъ Правительство Грузіи открыто заявляетъ, что всѣ его попытки положить конецъ братоубійственнымъ столкновеніямъ оказались тщетными, благодаря

непонятному затягиванію со стороны Армянскаго Правительства. Передъ грозной опасностью непоправимыхъ послѣдствій столкновеній двухъ народовъ, вовлекаемыхъ безъ всякаго основанія въ пучину братоубійственной войны, – ибо Грузинское Правительство твердо заявляетъ, что нѣтъ никакихъ вопросовъ, которые не могли бы быть разрѣшены мирнымъ путемъ между двумя родственными народами, – Грузинское Правительство еще разъ предлагаетъ прекратить враждебныя дѣйствія и, подтверждая телеграмму отъ 13 декабря за № 5599, заявляетъ, что ни обстрѣлъ армянскихъ селеній, ни какія либо выступленія съ нашей стороны, о которыхъ Вы упоминаете въ радіограммѣ № 912, не имѣли мѣста до 13 декабря, когда мы были вынуждены предпринять мѣры, въ цѣляхъ защиты противъ агрессивныхъ выступленій армянскихъ воинскихъ частей, начавшихся 9 декабря. Совершенно опредѣленно заявляя объ изложенномъ, Грузинское Правительство считаетъ долгомъ подтвердить свое предложеніе прекратить враждебныя дѣйствія, занять старыя границы и созвать Армяно-Грузинскую Конференцію для разрѣшенія спорныхъ вопросовъ путемъ соглашенія, а при отсутствіи такого соглашенія – посредствомъ арбитража. Въ противномъ случаѣ, на Правительство Арменіи падетъ вся отвѣтственность за пагубныя для обѣихъ республикъ послѣдствія.

Министръ Иностранныхъ Дѣлъ ГЕГЕЧКОРИ.“

Тифлисъ 15 декабря 1918 г., № 5627

Обращеніе Правительства Грузинской Республики къ представителямъ Державъ Согласія.

“По порученію Правительства имѣю честь довести до Вашего свѣдѣнія слѣдующее: Девятаго декабря наша пограничная стража, стоящая на границѣ дружественной Арменіи въ Санаинѣ и Воронцовкѣ, подверглась предательскому нападенію со стороны регулярныхъ армянскихъ воинскихъ частей. Пограничная стража частью перебита, частью взята въ плѣнъ, телеграфное сообщеніе прервано, желѣзнодорожный путь разобранъ. Не допуская мысли, чтобы выступленія эти дѣлались съ вѣдома, а тѣмъ болѣе съ согласія Армянскаго Правительства, Правительство Грузіи обратилось по телеграфу къ Армянскому Правительству съ предложеніемъ принять необходимыя мѣры къ прекращенію кровопролитія, но мѣры эти не только не были приняты, но военныя дѣйствія развиваются, и нами уже получены официальные заявленія Армянскаго Правительства, указывающія, что это предательское нападеніе было учинено по приказу Армянскаго Прави-

тельства. Посланная нами на мѣсто происшествій делегація, въ составѣ коей входили и представители Армянскаго Національнаго Совѣта Грузіи, чуть сама не сдѣлалась жертвой разразившихся событій. Грузинское Правительство уже болѣе мѣсяца тому назадъ предложило созвать Закавказскую Конференцію для разрѣшенія всѣхъ спорныхъ вопросовъ; но отъ участія въ ней Армянское Правительство уклонялось, настаивая на созывѣ предварительной армяно-грузинской конференціи. Идя навстрѣчу желаніямъ Арменіи, Правительство Грузіи согласилось на это предложеніе, ставя въ основу принципъ мирнаго разрѣшенія всѣхъ спорныхъ вопросовъ путемъ соглашенія, а въ случаѣ недостиженія этого

соглашенія – посредствомъ международнаго арбитража. Со дня на день мы ожидали прибытія делегатовъ Арменіи, но таковыя по настоящее время не прибыли, а вмѣсто этого, мы имѣемъ уже на лицо вѣроломное нападеніе, не мирящееся ни съ какими нормами международныхъ отношеній. Признавая, въ силу всего изложеннаго, что нами исчерпаны всѣ средства къ предотвращенію позорнаго и пагубнаго для обѣихъ дружественныхъ сосѣднихъ республикъ кровопролитія, Грузинское Правительство считаетъ долгомъ открыто заявить предъ лицомъ всего міра, что, протестуя самымъ энергичнымъ образомъ противъ дѣйствій Армянскаго Правительства, оно снимаетъ съ себя всякую отвѣтственность за пагубныя послѣдствія позорнаго пролитія крови двухъ братскихъ народовъ, мирное сожителство коихъ, являясь залогомъ процвѣтанія обѣихъ странъ, до настоящаго времени ни разу въ теченіе вѣковъ не нарушалось, каковая отвѣтственность всею соею тяжестью ложится на Правительство Армянской Республики.

Министръ Иностранныхъ Дѣлъ ГЕГЕЧКОРИ”.

Тифлисъ, 15 декабря 1918 года.

Военныя дѣйствія шли. Армянскіе войска подвигались к Тифлису. Пока военныя операціи шли в узкихъ ущеліяхъ, – со стороны грузинъ не было сопротивленія. Грузины готовились къ встрѣчѣ в районѣ долины, за 3 часа езды от Тифлиса. Тѣмъ временемъ представители союзниковъ в роли посредниковъ обратились къ воюющимъ сторонамъ и предложили свои услуги. Правительство Арменіи приняло это посредничество. Приняло его и Грузинское Правительство. Вотъ текстъ постановленія Грузинскаго Правительства:

25го декабря было сдѣлано обращеніе къ двумъ сторонамъ со стороны правителей союзныхъ силъ на Кавказѣ:

Было послана имъ телеграмма в Эривани:

В ночь на 31 дек. война закончилась. Она длилась двѣ недѣли обѣ стороны считали себя побѣдителями. Грузинский Парламент 5го января 1919г. принял слѣдующую резолюцію, завершившую окончательно военный період своего столкновения с Арменией:

Мы нарочно привели в подлинниках цѣлый ряд документов, дабы ими характеризовать взаимоотношения самых дружественных сосѣдей на Кавказѣ – грузин и армян. Из этих документов видно, какое взаимное недоверіе царило в первые же дни независимого существования закавказских Республик. Оно отравляло собой всю послѣдующую историю взаимоотношений, особенно между Арменией и Азербейджаном и также Грузией и Азербейджаном. Так или иначе военный конфликт между Грузией и Арменией закончился: началась мирная конференція, тянувшаяся мѣсяцами. Таким образом из трех главнѣйших вопросов – организациі делегациі в Париж, армяно-грузинской война и борьбы с голодом и эпидеміей, – два первых были ликвидированы и всѣ усилія Правительства и Національнаго собрания были направлены на борьбу с голодом и эпидеміей. Начался 1919ый год очень печально: в первые дни января скончался от сыпного тифа Арам. Осенью от тифа же в Тифлисѣ скончался крупный армянский политический дѣятель Ростом Зорян. Карчикян, Ростом, Арам – лучшіе силы правительственной партіи ушли. Это было страшным ударом для нас. Похороны Арама носили характер національнаго траура. Мин. Народ. Просвещения Никол Агбалян сказал сильную рѣчь. От имени Правительства я говорил с балкона Парламента. Послѣ смѣрти Арама я принял и его Министерство. Всѣ наши усилія были направлены по двум направлениям: лечить и кормить народ и думать о расширеніи границ нашего государства. Эти двѣ работы захватили все наше вниманіе: это были кардинальные вопросы нашей внутренней жизни. Из вопросов внешней жизни на первом планѣ стояла посылка особой миссии в Америку для получения товаров, нужных для Армении, гл. обр. хлѣба, предметов домашнего обихода. С другой стороны весь механизм государственной жизни требовал организациі: почта, телеграф, желѣзная дорога, школы, суд – все ожидало учреждений, людей, законов и циркуляров. Начинался организационный період нашей истории. Лично я, будучи по образованию врачом, – и видѣв в своей жизни много эпидемій, – тифа, холеры, чумы, и принимавший неоднократно участие в борьбѣ против этих эпидемій, могу категорически заявить, что бывшая в 1918-1919 гг. эпидемія сыпного тифа в Армении, – типичный голодный тиф, – явилась одной из ужаснѣйших

в исторіи эпидемій вообще. Борьба с ним была необыкновенно трудна: отсутствіе мыла, топлива и хлѣба создавали невыносимо ...

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ГРУЗИНСКАГО ПРАВИТЕЛЬСТВА.

21 декабря 1918 года.

Грузинское Правительство, выслушавъ докладъ Предсѣдателя Правительства относительно переговоровъ между нимъ и представителями Державъ Согласіяи познакомившись съ текстомъ телеграммы, которую предлагается послать на имя Эриванскаго Правительства, постановило:

1. Грузинское Правительство принимаетъ съ полнымъ удовлетвореніемъ инициативу представителей Союзниковъ для окончанія братоубійственной войны между Грузіей и Арменіей.

2. Грузинское Правительство принимаетъ съ удовольствіемъ предлагаемый текстъ телеграммы, со слѣдующими измѣненіями:

А. Приказъ о прекращеніи военныхъ дѣйствій со стороны грузинскихъ войскъ долженъ быть отданъ Правительствомъ Грузіи Командующему войсками.

В. Какъ только прекратятся военныя дѣйствія съ обѣихъ сторонъ, армянскія войска должны очистить въ Борчалинскомъ уѣздѣ тѣ позиіи, которыя они занимаютъ, съ услоіемъ, что въ теченіе опредѣленнаго срока эти войска должны занять мѣста, которыя они занимали до начала военныхъ дѣйствій, возстановивъ, такимъ образомъ, для обѣихъ воюющихъ сторонъ **НЕТ ТЕКСТА** въ то же время Грузинское Правительство беретъ на себя обязательство гарантировать личную и имущественную безопасность всего населнія.

С. Смѣшанная Комиссія, образованіе которой проектируется въ телеграммѣ, помимо остальныхъ вопросовъ, должна установить, какая изъ сторонъ была нападающей, для того, чтобы эта сторона, какъ виновная, возмѣстила другой всѣ издержки и убытки израсходованные для защиты этой послѣдней.

Обращеніе Союзной Комиссіи къ Главнокомандующимъ армянскихъ и грузинскихъ войскъ.

25 декабря 1918 года.

Въ согласіи съ соглашеніемъ, къ которому пришли сегодня, 25 декабря 1918 г., Генераль-Маіоръ Сэръ Вильямъ Райкрофтъ и Полковникъ Шардини, Начальникъ Французкой Миссіи на Кавказѣ,

въ присутствіи г-на Жорданія, Предсѣдателя Грузинской Республики, постановлено:

Военныя дѣйствія между грузинами и армянами должны немедленно прекратиться и

Смѣшанная комиссія, состоящая изъ офицеровъ Британской и Французской Армій, въ сопровожденіи представителей Грузинскаго Правительства, отправится на фронтъ объяснить детали соглашенія и наблюдать за приведеніемъ ихъ въ исполненіе, согласно телеграммы, посланной въ Эривань нижеподписавшимися.

Подписано въ Тифлисѣ 25 декабря 1918 г.

Райкофтъ – Генераль-Маіоръ.

Жорданія – Предсѣдатель.

Шардиньи – Полковникъ.

Должно быть переведено на французскій и русскій языки. По одному экземпляру каждаго перевода должно быть подписано.

Г-нъ Джамалянъ не согласенъ съ вопросомъ, касающимся занятія Грузіей Ахалкалакского уѣзда.

РАЙКРОФТЪ.

ШАРДИНЬИ.”

ТЕЛЕГРАММА ПРЕДСѢДАТЕЛЮ АРМЯНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ.

“Великобританскій Генераль-Маіоръ РАЙКРОФТЪ, находящійся въ настоящее время въ Тифлисѣ, и Полковникъ ШАРИДИНЬИ, стоящій во главѣ Французской Миссіи, на Конференціи, совместно съ Предсѣдателемъ Грузинской Республики господиномъ ЖОРДАНИЯ, въ присутствіи господина ДЖАМАЛЯНА, постановили, что военныя дѣйствія должны немедленно прекратиться.

Несмотря на протесты господина ДЖАМАЛЯНА, Генераль РАЙКРОФТЪ, Полковникъ Шардиньи и Предсѣдатель Правительства Республики Грузіи Господинъ Жорданія постановили, что:

Смѣшанная комиссія, включающая англійскихъ, французскихъ и армянскихъ представителей, должна возможно скорѣе отправиться на фронтъ, чтобы провести въ жизнь слѣдующія условія соглашенія:

Комиссія опредѣляетъ численность гарнизоновъ, которые должны быть оставлены грузинами въ сѣверной части и армянами въ южной части Борчалинскаго уѣзда, а также грузинами въ Ахалкалакскомъ уѣздѣ. Гарнизоны должны быть малочисленны.

Грузинскія войска будутъ стоять на линіи, занимаемой ими въ настоящее время, армянскія войска должны отступить къ турецкой линіи Дисихъ-Джелаль-Оглы.

Британскіе пикеты будутъ находиться на желѣзной дорогѣ въ пространствѣ между грузинскими и армянскими войсками; администрація въ этой оспариваемой части будетъ смѣшанная.

За грузинской администраціей въ Ахалкалакскомъ уѣздѣ имѣеть наблюденіе комиссія Союзниковъ, въ которую входятъ представители отъ мѣстнаго армянскаго и мусульманскаго населенія.

Представители обоихъ государствъ, Грузіи и Арменіи, будутъ въ скоромъ времени отправлены въ Европу, гдѣ весь вопросъ относительно границъ будетъ рѣшенъ Великими Державами.

Подлинный пописали: РАЙКРОФТЪ, ШАРДИНЫ, ЖОРДАНИЯ.“

Тифлисъ, 25-го декабря 1918 г.

А из Караклиса комиссія, посланная на мѣсто столкновенія и на свиданіе с командующим Армянск. арміей, сообщала:

РАДИОГРАММА КОМИССІИ СОЮЗНЫХЪ ДЕРЖАВЪ ИЗЪ КАРАКЛИСА.

Тифлисъ. Британской Миссіи, Предсѣдателю Совѣта Министровъ, Министру Иностранныхъ Дѣлъ и Военному.

“Армянское Правительство согласно на немедленное прекращеніе военныхъ дѣйствій на отводъ войскъ, какъ было рѣшено генераломъ Райкрофтомъ. Военныя дѣйствія должны прекратиться по соглашенію представителей воюющихъ странъ 31-го декабря 1918 года, въ 24 часа. День отхода армянскихъ войскъ къ новой линіи будетъ рѣшенъ въ Тифлисѣ. Армянскому Правительству не совсѣмъ ясны нѣкоторые пункты, предложенные генераломъ Райкрофтомъ, но принципиально оно согласилось и подписало условіе. Оно хотеть получить болѣе точное разьясненіе, а потому уполномочило двухъ делегатовъ, – одного штатскаго, другого – военнаго, – которые ѣдутъ со мной въ Тифлисъ за совершенно окончательнымъ разьясненіемъ этихъ вопросовъ, Союзниками. Разсмотрѣвъ эти вопросы, я совершенно согласенъ съ Армянскимъ Правительствомъ, что нѣкоторыя детали этихъ вопросовъ должны быть болѣе точно разьяснены для удовлетворительной и мирной работы на услівіяхъ, предложенныхъ генераломъ Райкрофтомъ. Армянское

Правительство выказало самое широкое великодушіе и искренне желаніе мира. Комиссія Союзныхъ Державъ. Предсѣдатель Комиссіи—Дугласъ

Караклисъ, 30 декабря 1918 г. Вицерьс-Капитанъ”

--- ПЕРЕХОДА, ПРИНЯТАЯ ПАРЛАМЕНТОМЪ ГРУЗИИ 5 января 1919 года.

“По поводу доклада Правительства о пріостановкѣ военныхъ дѣйствій противъ Арменіи, Парламентъ Грузіи констатируетъ слѣдующее: Для избѣжанія войны и мирнаго разрѣшенія спорныхъ съ Арменіей вопросовъ, Правительство приняло всѣ мѣры, которыми оно располагало, но когда Правительство Арменіи, несмотря на наши мирныя намѣренія, попыталось съ оружіемъ въ рукахъ навязать намъ свои желанія и двинуло на нашу территорию армянскія войска, Правительство счумѣло поставить на ноги всѣ вооруженныя силы народа и достойно встрѣтило напавшаго врага.

Послѣ пораженія непріятеля, сломивъ насильственныя стремленія Правительства Арменіи и заставивъ его принять условія отвода войскъ на старыя границы, оно, въ правильномъ политическомъ расчетѣ, приняло предложеніе о пріостановленіи военныхъ дѣйствій и открытіи мирныхъ переговоровъ въ наилучшихъ условіяхъ и обстановкѣ международныхъ отношеній въ пользу Республики Грузіи и ея демократической политики. Въ виду всего этого, Парламентъ признаетъ правильными и вѣрными дѣйствія Правительства, какъ въ дѣлѣ войны, такъ и въ вопросѣ о пріостановленіи военныхъ дѣйствій, и переходитъ къ очереднымъ дѣламъ.”трудные условія для борьбы с эпидеміей. Мы организовали питательные пункты по всей Арменіи, – для армян, айсаров и татар; раздавали муку, сколько ея было, устроили общественныхныя бани. В Арменіи былъ всего в то время два американца – Эльдер и др. Атір, – буквально святой человекъ: они раздѣляли с нами всѣ тяготы работ. Я ѣздил по деревням и налаживал питательные пункты. И вот первый поѣзд с американской мукой в февралѣ подѣхал к Эривани: его привез французскій капит. Пуадебар из Батума. Это былъ буквально народный праздник. Послѣ этого в Арменію стали прибывать американцы и приходилъ поѣзда с мукой. Я без всякаго преувеличенія могу сказать, что американская помощь спасла армянскій народ от голодной смерти. Но сломить тифъ было не такъ легко: Я помню, что крестьяне палками разрывали мышинныя норы, чтобы отнять у мышей их запасы зерна; голодные выбирали из навоза зерна, чтобы есть их. Отбивали кости у собак и сосали их. На улицах, на тротуарах умирали люди. В ночной темнотѣ слышались вздохи умирающих. Такова

была внѣшняя картина. Мы направляли народ в села, они по другим дорогам возвращались в город, думая там найти помощь. Мы подбирали дѣтей и создавали приюты. Но не было одежд: по морозу ходили голые люди. Служащіе работали самоотверженно, – я должен им отдать справедливость, – и быть может среди служащих было в ту эпоху болѣе идеализма, чѣм в послѣдующее время, когда жизнь в Арменіи наладилась лучше. Возлагая большую надежду на Американскую помощь, мы снарядили в Америку экспедицію и во главѣ ея стал предсѣдатель Правительства Качазнуни. Помощниками ему были назначены Мин. Фин. Эйрамджян, агроном Пиралов и молодой офицер Сурен Меликян, впоследствии растрѣянный большевиками. Всѣ министерства составили списки всего им необходимаго, снабдили ими Качазнуни и миссія их оставила Эривань в мартѣ мѣсяца, направляясь в Америку. Послѣ отезда Качазнуни, в исправленіе обязанностей Министра Предсѣдателя вступил я. В августѣ того же года я был избран Министром Предсѣдателем и оставался в этой должности до 5 мая 1920 года. Таким образом фактически я пробыл на посту Мин-предсѣдателя 14 мѣсяцев: всего Арменія прожила независимой національной жизнью (от 28 мая 1918 г. по 2 дек. 1920 г.) – 30 мѣсяцев, из них половину мнѣ довелось быть у кормила власти. Я уже говорил в предисловіи, что я не пишу полной исторіи Республики Арменіи: я пытаюсь описать то, что я лично видѣл, – но для связи упоминаю и о тѣх переломах, кот связывают отдѣльные событія, в коих я принимал участіе. Так как мое описаніе подошло к самой важной эпохѣ исторіи Арменіи, когда расширялись ея терриоріи, –от 11.000 до 45.000 кв. кил. присоѣдиненіем цѣлых областей – Карсской и уѣздов – Нахичеванскаго; когда возникали возстанія, – Карабагское, – и крупныя военныя операціи по усмеренію бунтов в татарских раіонах, – я считаю полезным дать болѣе или менѣе систематизированное изложеніе тѣх мѣропріятей государственного характера, которыя придали Арменіи к лѣту 1920 ^{год}вид и образ почти благоустроеннаго государства: лица, выдавшіе Арменію в началѣ 1919ого г. и к лѣту 1920 года, находили что она развивалась гигантскими шагами. Послѣ этого общаго обзорѣния я остановлюсь на наиболѣе характерных и выпуклых событіях, остановивших сильное впечатлѣніе на меня и моих сотрудников: они будут яснѣе на фонѣ изложенных фактических данных.

Гл. X
Два года жизни независимой Арменіи до захвата ея
Совѣтской властью
(28 мая 1918 г.-2 дек. 1920 г.)

В предыдущих главах читатель видѣл, как создалась и организовалась Республика Арменія и каковы были ея первыя шаги. С начала 1918 года началось государственное ея развитіе – и это непрерывно продолжалось до конца 1920 года, когда Арменія сдавленная с сѣвера – большевиками, с юга – турками-кемалистами, подпала под власть большевиков и это состояние продолжается и по сегодняшій день. Мы не станем шаг за шагом слѣдить за процессом государственнаго развитія учреждений Арменіи, – но упомянем о главнѣйших фактах и нововведеніях. В Парламентѣ Арменіи, созданном в 1918 г. по принципу представительства партій, – и переизбранном летом 1919 ^{года} по принципу тайнаго и всеобщаго голосованія, – был принят общій закон, гласившій, что всѣ законы Россіи (Временнаго Правительства), – поскольку они не измѣнены особыми постановленіями Парламента Арменіи, являются и законами Арменіи. Но в теченіи двух послѣдующих лѣтъ Парламент непрерывно издавал спеціальные Законы, приспособленные к жѣстким условіям и нуждам. Введен был суд присяжных, земство, городскіе самоуправленія, созданы Университет в Александрополѣ, спеціальныя школы и больницы для борьбы для маляріей, – жѣстким бичем и открыты новыя среднія и начальныя Училища. В области путей сообщенія закипела новая жизнь: проводились шоссе, ремонтировалась железная дорога, начавшая правильно функціонировать, проводились телефонныя и телеграфныя линіи, почта стала правильно функціонировать. В области землевладенія и улучшенія

ніа земледѣльческой культуры закипѣла новая жизнь: наконец стали приводиться в порядок, составляя грандіозный проект орошенія Сардарабадской степи (работа экспедиціи хим. С.О. Завалишина), площадью в 40.000 десятин, появилась табачная, – новая для Арменіи – культура, – стали составляться проекты осушенія болот, – этого источника маляріи и земельного резерва. Земля раздавалась планомерно крестьянами, бѣженцы сажались на землю, разрушенныя деревни приводились в порядок, – для чего крестьянам выдавали, спеціальныя кредит (по 300 руб на дом); покупался скот и раздавался крестьянам. Такими мѣропріятіями насаждалась культура и

закладывалась прочная гражданская жизнь в Армении. Паралельно с этим, укрьплялась армія, дошедшая к осени 1920 года до 40.000-аго комплекта. Во главѣ ея непрерывно стоял боевой генерал бывшей русской службы ген. Ф.И. Назарбеков, а также генерал (генеральн. штаба) И.В. Ахвердов, его начальник штаба, – и ряд прочих генералов, сделавших себѣ почетное имя в рядах русской арміи. Усилиями арміи и ея руководителей постепенно, – при содѣйствіи союзников, гл. обр. англичан, – к Армении присоединялась ея неразрывныя части–Карсская область, Сурмалинский уѣзд, Шаруро-Нахичеванский и Зангезурский уѣзды. Я лично, как председатель Правительства Армении, избранный Парламентом на эту должность в лѣто 1919 года, – впервые посѣщал эти работы и возвещал населенію о водвореніи новой власти. Территорія росла и дошла до 45.000 кв. кил., – почти упершись в границы Турціи 1914 года. Мы ожидали рѣшенія парижской конференціи, чтобы перейти довоенную границы Турецкой Россіи и расширить границы Армении. Расширеніе границ было необходимо для Армении, ибо в нее вливались новые бѣженцы из Азербейджана и из областей Турціи. Паралельно шла дипломатическая работа в Парижѣ со стороны Делегаціи Республики Армении, завершившаяся подписаніем Севрскаго договора, 10 авг. 1920, коим согласно арбитража президента Соединенных штатов Вильсона, Армения получала Ван, Эрзрум, Муш и Трапезунд и всего должно было имѣть 180.000 кв. кил. В декабрѣ 1920 г. ставился вопрос о вхожденіи Армении в состав Лиги Націй. Таким образом и внутри страны и во внѣ ея нормально упрачивался процесс развитія Республики Армении. Правда, – внутри страны и на ея границах были недорозуменія, гл. обр. по двум причинам: Татарское населеніе внутри страны неизмѣнно подвергалось агитаціи со стороны турецких агентов, поджигавших мирное населеніе против власти Правительства Армении, – и с другой стороны сосѣди Армении – Азербейджан и Грузія не имѣли одинаковых с Арменией взглядов на границы Армении и это разногласіе причиняло много забот Армении. Главнейшим разногласіем был вопрос о Карабахѣ и Зангезурѣ, этих исконно армянских раіонах, в теченій вѣков служивших оплотом армянства. С Грузіей яблоком раздора служили два уѣзда – Ахалкалакскій, сплошь населенный армянами (из 90.000 населенія – 80.000 армяне), и Борчалинский, – в своей южной части весь населеный 60.000-ым армянским населеніем. Конфликт с Азербейджаном вызывал ряд кровавых столкновений, пожар Шуши, кровавыя избіенія армян в г. Нухе, в различных раіонах Азербейджана, новыя волна

бѣженства, нищету и как неизбежность финал – почти бесплодная конференція. Но несмотря на всѣ эти печальныя осложненія внутри и на границах Арменіи, – все же ковалась независимость Арменіи и медленно входила в сознание Кавказских народов необходимость соглашеній, арбитража и мирнаго разрѣшенія конфликтов и разногласій. И не будь событий 1920 и 1921 годов, повлекших за собой совѣтизацію Арменіи, Грузіи и Азербейджана, – можно с увѣренностью сказать, – что из огненнаго горнила Русской Революціи и Великой Войны на югѣ бывшей Русской Имперіи создались-бы и мирно ужились новыя національно-территориальныя независимыя в действительности государственныя новообразованія. Зная, что без согласія самой Россіи Арменія не сможет окончательно выявить свое независимое бытіе и оформить его прочно, – Правительство Арменіи 2го мая 1920 года отправило в Москву особую делегацію для заключенія соглашенія с Россіей в лицѣ тогдашней совѣтской власти. В состав делегаціи входили: предсѣдатель – Леон Шант (Сегбосян), извѣстный писатель и Предсѣдатель Парламента; А. Тертерян, присяжный повѣренный, член Парламента, и Леон Зарафян, – член Парламента. Делегація эта осталась два мѣсяца в Москвѣ, вела переговоры с Чичериным, установила основы соглашенія и для окончательнаго их оформления вернулась осенью 1920 го года в Эривань, гдѣ должны были продолжаться переговоры через Лиграна, – уполномоченнаго от Московскаго Правительства. Переговоры эти не закончились благодаря турецко-большевическому натиску на Арменію. Но во всяком случаѣ Московская власть признала независимость Арменіи, ея права на армянскія вилайеты Турціи и все обѣщало подписаніе формальнаго договора между Арменіей и Россіей на подобіе подписаннаго 7го іюня соглашенія между Грузіей и Россіей. Но безпокойныя сосѣди Арменіи не дрѣмали: большевики не могли примириться с демократическим строем Арменіи, кемалисты-турки не могли допустить осуществленіе Севрскаго договора. У обѣих сил был общій враг – демократическая Арменія, а общеевропейская конъюнктура толкала большевистскую Россію и кемалистскую Турцію на взаимное соглашеніе во вред европейским державам, гл. обр. Англійи и отчасти Франціи. Над головою Арменіи заносился мечь – ангоро-московское соглашеніе. Открыто мечь этот был занесен над Арменіей осенью 1920-го года, – а скрытно в маѣ того же года. В первых числах мая (от 1 до 5го мая) большевики устроили ряд открытых выступлений в Александрополѣ, Карсѣ, Делижанѣ, Караван-Сараѣ, но были сломлены Правительством Арменіи, арміей и населеніем.

Попытка с низвержением власти не удалась, большевики частью бѣжали, частью раскаялись и сдались, частью были наказаны. Лично я в этот период, – 5го мая, – оставил власть, выѣхал в июнѣ в Заграничную специальную миссию, – заключить для Арменіи заем в 20 милл. долларов, – и вернулся в Арменію в концѣ октября того-же года. За это время кемалисты и большевики в течение начала осени задумали комбинированный план захвата Арменіи, ея раздѣла и совѣтизації. План этот начал осуществляться с осени 1920 года и завершился 2го декабря того же года. Турки начали наступление со стороны Олты (Карсская область), постепенно отгѣсня армянскія войска, захватили Сарыкамыш, Крепость Карс, Александрополь и продвигались к столицѣ Арменіи – Эривани. Большевики с другой стороны, – со стороны Адербейджана, – подходили к Александрополью: армяне были стиснуты с двух сторон. Стояла лютая зима. Ноябрь. Десятки тысяч бѣженцев вновь широкой волной хлынули на территорию Эривани, вновь призрак голода, болезней, резни зарѣяли над Арменіей и политический горизонт Арменіи заволочся свинцовыми тучами. Чечерин из Москвы предложил свое посредничество и делегировал в Арменію Буду Мдивани, как своего представителя. Правительство Арменіи начало мирные переговоры с турками в лицѣ командующаго войсками ген. Кязим-Карабекир-паши. Состоялось перемирие, а 23го ноября я принял пост председателя мирной делегации Республики Арменіи и выѣхал из Эривани в Александрополь во главѣ Делегации, имѣвшей членами бывшего Карсского губернатора С.А. Корганова и министра финансов Абрама Гюльхандянина. 24го ноября мы были в Александрополь, помѣстились в здании полковой концелярии, гдѣ и начали 25го ноября мирные переговоры с Турками. Председателем Турецкой делегации был Главнокомандующий Турецкой Армией генерал Кязим-Карабекир-паша, членами – два депутата ангарскаго Парламента. Переговоры были очень тяжелыми и по содержанию и по своей обстановкѣ. Наша делегация жила в условиях чрезвычайно тяжелых: город Александрополь находился в руках большевистской власти. Крепостная-же часть, гдѣ собственно мы жили, – была в руках турок. Мы видѣли из окон нашего дома, как турецкіе солдаты разбирали окна, двери, снимали деревянные части с домов, – нагружали фуры и направляли их в Карскую область, граница коей находилась от нас в 2-х верстах. Армянскую мужскую молодежь собирали сотнями и уводили в Турцію в плѣн и на тяжелые работы. Таким образом было уведено 11.000 мужчин, из коих через 1^{1/2} года вернулись из плѣна лишь 300 –

изнеможденные и разбитые. Большевики-же в городъ заперали людей в тюрьмы, выселяли жителей из квартир и бессильно угрожали членам Делегации. Мы начали переговоры с турками, пытались найти среднее рѣшеніе в вопросѣ о границах Арменіи, – но все было напрасно: турки рѣшили использовать свою побѣду до самой послѣдней степени. Большевистский агент Буду Мдивали с перваго-же дня турками не был допущен на Конференцію и уѣхал, – начав немедленно свою большевистскую пропаганду в Александрополѣ, на митингах и в Карсѣ. Видя, что мы пытаемся выговорить для себя сносные условія, турки 1го дек. предложили нам очень тяжелый ультиматум, – и заявили, что в случаѣ отклоненія нами ультиматума они немедленно возобновят военные действия и двинутся на столицу Эривань. В это же время большевистские военные силы двигались на Эривань по другой дорогѣ, через Делижан-Еленовку. Правительство Арменіи под предсѣдательством Врацяна, учтя безнадежность всякаго военного сопротивленія, предложило делегации принять ультиматум турок и на сравнительно почетных условіях принуждено было уступить власть Совѣтам. В условіях придачи власти значились признанія со стороны совѣтов независимости Республики Арменіи, обязательство расширить ея границы и никого не преслѣдовать за принадлежность к политическим партиям. 2го дек. 1920 г. Совѣты объявили свою власть в Арменіи и 6го дек. русско-большевистские войска вошли в Эривань. 2го-же дек. Делегация подписала в Александрополѣ мирный договор с Турціей, по каковому договору Арменіи оставлялась вмѣсто 180.000 кв.к. (по Севр.) всего 29.000 кв. кил., – Арменія вновь сжималась в узкіи тиски, Карсская область отходила к туркам, также и Сурмалинский уѣзд. Армянское населеніе в 1.200.000 чел. вмѣсте с татарским, русским, греческим доходившими до 300.000 чел., – итого населеніе Арменіи в 1 ¹/₂ милліона человекъ зажималось в территорію, на треть состоявшую из гор, солончаков и болот, лишленную выхода в море и обрекалось на весьма скудное существованіе. 2го-дек. 1920 г. независимое существованіе Арменіи прекращалось и она подпала под власть оккупировавшей ее Москвы. Если еще добавить, что 28 мая 1919 года мы провозгласили акт о независимости объединенной Арменіи, т.е. Арменіи русской и турецкой, – согласно Севрскому договору, со 180.000 кв. километров, – то станет особенно яркой и выпуклой та разница между мечтой, почти ставшей фактом, реальностью, – и той дѣйствительностью, которая продолжается до сегодняшняго дня. С одной стороны – Севрскій договор Арменіи, признание defacto 20 янв. 1920 г. и de jure в 1920 году, совершенно

независимая и свободная, с демократическим режимом, – а с другой, сжатая в 29.000 кв. кил., – совѣтизированная, связанная с Москвой и в неволѣ. Лично я, подписав от имени Арменіи 2го дек. Александропольский договор, со всѣм составом Делегации вернулся в Эривань и думал там остаться в качестве частного лица, – но в действительности вышло иначе. Совѣтское Правительство 20го дек. предложило мнѣ оставить Армѣнію. Я выѣхал в Тифлис, а в февралѣ 1921го года переѣхал в Париж и стал работать в Делегации независимой Арменіи. 25го февраля 1921 года Совѣты овладели столицей Грузіи – Тифлисом, черед недѣлю Батумом и к концу февраля весь Кавказ подпал под власть Совѣтов. Началась новая глава в исторіи Кавказских Республик. Глава эта еще не дописана в тѣ дни, когда пишутся эти строки. Ее надо излагать особо: у нея свои горести и печали с возстаніями и кровавыми подавленіями, ссылками, экзекуціями и слезами и удушеніем живого слова и духа, – но без радостей и воодушевленія. Об этой эпохѣ когда нибудь в другой раз. Для иных, – этот період знаменует возвращеніе Кавказа Россіи. Событія послѣдних лѣт однако показали, что в глазах самага населенія это есть военная оккупация. Когда и как она кончится или во что окончательно выльется – этого никто не знает. Но одно ясно и безспорно: идея независимости вошла в плоть и кровь армянскаго народа, она облакает в реальные формы независимой Республики, проявилась, разцвѣла и насильно была придушена, – но не задушена. Она жива и будет жить, ибо идею нельзя убить: она по своей натурѣ бессмертна.

Оглядываясь на весь исторический період, в жизни армянскаго народа, затронутый моими записками – читатель, конечно, отмѣтит в своей памяти, что народ этот прошел через невообразимыя страданія: въ 1914 году он имѣл 4 ¹/₂ милл. человек по всему пространству Россіи и Турціи, – а в 1925 г. осталось от него всего 3.100.000 чел. – почти полтора милліона было убито в Турціи, зажато в пустыни Месапотаміи и Сиріи, гдѣ оно погибло от голода, жары и жажды, погибло от тифа, холеры, было убито на войнѣ. Но оставшіеся три милліона, еще сегодня не всѣ смогли послѣ войны вернуться к себѣ домой: всего около 1 милл. 200.000 живут в предѣлах Русской Арменіи, а остальные, – частью в Совѣтской Россіи и Грузіи (до 800.000 ч.), частью (до милліона) в различных странах Европѣ, Америкѣ, Азії и Африкѣ. Еще сегодня они в положеніи бѣженцев, временно пріютившихся в чужих странах. Вопрос о их возвращеніи на Родину – жгучий и полный трагизма. Но рядом с их трудным положеніем станет во всей широте и остроте поли-

тический вопрос о восстановлении демократического строя в Республикѣ Арменіи и о расширеніи ея границу до таких предѣлов, чтобы весь армянский народ бы в нем размѣстился и спокойно развивался, обеспечить свои культурные и матеріальныя потребности. Трагическая судьба сегодняшней Россіи, ея страданія и переживанія, надежды и будущее устройство, – так тѣсно, так неразрывно связаны со всѣм настоящим положеніем Арменіи, что было бы вполне естественным завершить мои записки горячим пожеланіем, чтобы великий и сильный русский народ скорѣе бы вышел на путь свободного, демократическаго развитія и установил бы братскіе отношенія с окружающими его малыми народами, которые также хотят, – и имѣют на то право, – получить свое мѣсто под солнцем. Ал. Хатисовъ.

в миру Великого Капула, ^{в Ватикане}, ^{когда}, ^{вспомни}, ^{вспомни}
 в свое время, что народ этот ^{неоднократно}
 много страдал: в 1914 году он ^{был} ^в ^{числе} ^{4 1/2} ^{млн.} ^{человек}
 во время ^{преследований} России и Турции, - в 1918 г. ^{вспомни}
 от него было ^{3.000.000} чел., - почти половина миллиона ^{было}
 убито в Турции, ^{частью} в ^{преследованиях} ^в ^{Сирии}, ^{от} ^{чего} ^{погибли} ^{от} ^{голода}, ^{жестокости} ^и ^{убийств}, ^{погибли}
 от ^{либра}, ^{жестокости}, ^{жестокого} ^{на} ^{войне}, ^{то} ^{убавился}
 от миллиона ^{еще} ^{смерло} ^{на} ^{два} ^{сидона} ^{после} ^{войны}
 безработицы ^и ^{голода}: было ^{тогда} ^{только} ^{1.000.000} ^{человек}
 в ^{пределах} ^{Российской} ^{Армении}, ^в ^{особенности}, ⁻ ^{частью} ^в
^{Сотской} ^{Дели} ^{(до} ^{200.000} ^{человек}), ^{частью} ^{(до} ^{100.000} ^{человек}) ^в
^{таких} ^{ситуациях} ^в ^{Индии}, ^{Африке}, ^{Азии} ^и ^{Америке}. ^{Еще}
^{смерло} ^{они} ^в ^{паче} ^{от} ^{убийств}, ^{убавился} ^{продовольствия}
 в ^{таких} ^{ситуациях}. ^В ^{Восток} ^и ^{их} ^{выбывание} ^{на} ^{родины}
^{турецкой} ^и ^{паче} ^{турецкой}. ^{То} ^{решение} ^с ^{их} ^{(наименее} ^{того}
 во ^{всей} ^{мире} ^и ^{особенно} ^{на} ^{территории} ^{Востока} ^и ^{Ближнего}
^{Востока} ^{Тайно} ^{на} ^{Армянском} ^{воле} ^в ^{Ассамблее} ^{Армении} ^и ^о ^{разных}
^{делах} ^{на} ^{границе} ^{до} ^{таких} ^{предметов}, ^{какова} ^{была} ^{Великая}
^{война} ^и ^в ^{ней} ^{революция} ^и ^{т.д.} ^{развивалось}, ^и
^{клетка} ^{свет} ^{Христианская} ^и ^{мусульманская} ^{погрязли}.
^{Турецкая} ^{Восток} ^{России}, ^и ^{ситуация} ^и ^{проблемы},
^{каждому} ^и ^{были} ^{устойчиво}, - ^{там} ^{по} ^{тем} ^{там} ^{неод-}
^{рочно} ^{свободно} ^{со} ^{всей} ^{наступившей} ^{паникой} ^{Арме-}
^{нии}, - ^{что} ^{было} ^{до} ^{таких} ^{средств} ^{разрешения} ^и
^{разлика} ^{погрязли} ^{паче} ^и, ^{какова} ^{была} ^и ^{школа}
^{русской} ^{народ} ^и ^{всего} ^{на} ^{пути} ^{свободы}, ^и ^{во}
^{французского} ^{разрешения} ^и ^{устойчиво} ^и ^{французского}
^с ^{архипа} ^{его} ^{машин} ^{работами}, ^{какова} ^{такая}
^{хотел}, ^{какова} ^{была} ^{свое} ^{имею} ^{под} ^{солнцем}. ^В ^{Хатисову}

Քսոթիսակի ձեռագիր տեքստի վերջին էջը

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ).
Фонд(Ф) Р5881, Опись(ОП) 1, Дело (Д) 524, Листы(Л) 1-323;
рукопись, машинопись.

ԲԱԺԻՆ I I

№ 1 ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԽԱՏԻՍՈՎ Ա.

Խատիսով Ա. « Ռուսական հեղափոխությունը և Հայաստանի
Հանրապետության ստեղծումը Կովկասում»
/1917 – 1918թթ./

Գրառումներ, կից՝ արտաքին քաղաքականության մասին Անդր-կովկասյան Սեյմի նախագահ³ Ե.Պ. Գեգեչկորու⁴ ճառը, անկախ Անդր-կովկասյան Հանրապետության կառավարության հռչակագրերը և այլ փաստաթղթեր:

Ձեռագիր, մեքենագիր և տպագիր օրինակներ:
1924 թ.

Դրոշմակնիք. «Центральный Государственный Архив
Октябрьской Революции» ИИВ.9574.
5881 796 (ջնջված, կողքին ավելացված՝ 524)

³ Ակնհայտ վրիպում է: Նշված ժամանակաշրջանում **Ե.Պ.Գեգեչկորին** իրականում հանդիսացել է ոչ թե Անդրկովկասյան Սեյմի, այլ դրա կառավարության՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահը, ինչը, պարզապես, անհնար է, որ հուշերի հեղինակը չիմանար, կամ էլ, շփոթեր:

⁴ **Գեգեչկորի Եվգենի Պյոտրի** (1881թ., Քութայիսի նահանգ, Ռուսական կայսրություն – 1954թ., Փարիզ, Ֆրանսիա): Ծագումով ազնվական, Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության (1918թ., մայիս - 1921թ., մարտ) պետական և քաղաքական գործիչ: Ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը (1907թ.), Ռուսաստանի սոցիալ – դեմոկրատական բանվորական կուսակցության (հետայսու՝ ՌՄԴԲԿ) անդամ, մենջևիկ: 1907թ. ընտրվել է Ռուսաստանի Պետական III Դումայի պատգամավոր: 1917թ. նոյեմբերից մինչև 1918թ. ապրիլը՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահ, 1918թ. նոյեմբերից մինչև 1921թ. մարտը՝ անկախ Վրաստանի արտաքին գործերի մինիստր: 1921-ի մարտին արդարադատության մինիստր:

Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից Վրաստանի անկախությունը վերացնելուց և երկիրը բռնազավթելուց հետո տարագրվել է Ֆրանսիա: 1953-1954թթ. զբաղեցրել է Վրաստանի վտարանդի կառավարության նախագահի պաշտոնը: (տե՛ս, A. Kacharava, A. Daushvili, *The Democratic Republic of Georgia: Struggle for Independence 1918-1921*, Published 2021 by Artanuji Publishing. 148p.)

Ռուսական Հեղափոխությունը և Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումը Կովկասում (անձնական տպավորություններ)

Մամուլին հանձնելով տվյալ գրառումները, անհրաժեշտ եմ համարում նախապես կատարել մի քանի դիտողություններ դրանց վերաբերյալ: Առաջին հերթին նրա համար, որպեսզի ընթերցողը հասկանա, թե ինչն է ես որոշել այս քայլը կատարել, իսկ երկրորդը՝ որպեսզի վաղորոք նշվեն պատճառները նման դեպքերում այն անխուսափելի խոտանների, որոնք ընթերցողն ինքը կհայտնաբերի այս պատումներում: Առանց իմ կողմից արած այդ նախնական դիտողությունների ընթերցողն իրավասու կլիներ ինձ ուղղել բազմաթիվ կշտամբանքներ, որոնք կառնչվեին շարադրանքի ոչ լրիվ լինելուն և Հայաստանի Հանրապետության նորագույն պատմությանն առնչվող պատմական նյութը չօգտագործելուն: Առաջին հարցին, - թե ինչու՞ ես ավելորդ չհամարեցի իմ լուսման ներդնել Հայաստանի Հանրապետության ծագման և զարգացման լուսաբանման հարցում, - ես պետք է պատասխանեմ, որ իմ կողմից դա արվում է, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ես անձամբ շատ բաներ եմ տեսել, անձամբ բազմաթիվ իրադարձությունների ականատեսն ու անմիջական մասնակիցն եմ եղել Հայաստանի ծագմանն ու զարգացմանն առնչվող բոլոր գլխավոր քաղաքական իրադարձությունների: Եվ այդ ամենից ստացած տպավորություններն ու փաստերի վերապրումը, կարծում եմ, պետք է որ հետաքրքիր լինեն ընթերցողին: Ավելորդ չի լինի, թերևս, հստակեցնել այն դիրքերն ու հարթակները, որոնցից ժամանակին ես դիտարկել եմ այս կամ այն դեպքերը և իրադարձությունները, որպեսզի ընթերցողը կարողանա պարզել իր համար իմ վերաբերմունքը կատարվածի նկատմամբ:

Իմ հասարակական-քաղաքական կյանքը Կովկասում ես սկսել եմ 1900թ., Թիֆլիսում՝ աշխատելով Թիֆլիսի քաղաքապետարանում, որտեղ հին ռուսական վարչակարգի պայմաններում դրսևորվում էր կովկասյան բոլոր ազգությունների մտավորականության հասարակական-

քաղաքական միտքը: 1902 – 1906 թթ. եւ եղել եմ քաղաքապետարանի ընտրված պատգամավոր, 1906-1910թթ՝ Թիֆլիսի քաղաքագլխի օգնական (*խնա՝ տեղակալ- Վ.Ն.*), 1910 թվականից մինչև 1917թ.՝ Թիֆլիսի քաղաքագլուխը: 1914 -1917թթ. հանդիսացել եմ Կովկասի 44 քաղաքների միության նախագահ: 1917-1918թթ. եղել եմ Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխը, 1918թ.՝ Անդրկովկասյան Հանրապետության կառավարությունում՝ ֆինանսների մինիստրը, 1918թ. ամառվանից՝ հուլիսի 24-ից մինչև նոյեմբերի 4-ը և 1919թ. հունիսի 24-ից մինչև 1920թ. ապրիլի 3-ը՝ Հայաստանի Հանրապետության արտգործնախարար, 1918թ. նոյեմբերի 14-ից մինչև 1919թ. փետրվարի 7-ը՝ հանրային խնամատարության նախարար, 1919թ. հունվարի 29-ից մինչև օգոստոսի 10-ը՝ ներքին գործերի նախարար, 1919թ. մարտից մինչև սեպտեմբեր՝ Հայաստանի կառավարության նախագահի տեղակալ, 1919թ. օգոստոսի 7-ից մինչև 1920թ. մայիսի 5-ը՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ: 1918-1920 թթ. ընդգրկվել եմ Անդրկովկասյան Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունների կազմում, այդ թվում՝ նաև որպես նախագահ, որոնք Թուրքիայի հետ խաղաղության շուրջ բանակցություններ են վարել Տրապիզոնում (1918թ. փետրվար-մարտ), Բաթումում (1918թ. մայիս-հունիս), Կոստանդնուպոլսում (1918թ. աշուն), Ալեքսանդրապոլում (1920թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր): Երկու անգամ Հայաստանի Հանրապետության անունից խաղաղության պայմանագիր եմ ստորագրել Թուրքիայի հետ: 1921-1925 թթ. եղել եմ Փարիզում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության կազմում: Ընթերցողը մեծահոգաբար կների ինձ այս տեղեկանքը մեջբերելու համար, որը ես ներկայացնում եմ հենց նրա համար, որպեսզի ընթերցողին պարզ լինի, թե հատկապես ո՞ր դիրքերից եմ ես դիտարկել իրադարձությունները և որպեսզի իրեն հասկանալի դառնա, թե ինչո՞ւ ես անդրադառնում եմ հենց այս, այլ ոչ թե մեկ ուրիշ իրադարձության լուսաբանմանը: Ինքնակառավարման մարմիններում ծառայության բուն բնույթի, դրանցում իմ ունեցած տեղի և դերի բերումով բազմիցս շփվել եմ ռուսական ու կովկասյան կուսակցությունների քաղաքական գործիչների՝ ամենաաջակողմյանից մինչև ամենաձախակողմյան հայացքներ դավանողների, վարչական ղեկավար

անձերի հետ՝ սկսած նահանգապետներից մինչև Կովկասի փոխարքա-ներ կոմս Վորոնցով-Դաշկովը⁵ և Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչը⁶:

⁵ Կոմս Բլարինոն Բվանովիչ Վորոնցով-Դաշկով (1837թ., Սանկտ-Պետերբուրգ, Ռուսական կայսրություն – 1916թ., Ալուպկա, Տավրիկյան նահանգ, Ռուսական կայսրություն), ռուս պետական և ռազմական գործիչ, գեներալ-լեյտենանտ, գեներալ-համհարգ: Ռոմանովների կայսերական ընտանիքին առավել մոտ կանգնած մտերիմ և վստահելի անձերից մեկը: Որպես մարտական սպա մասնակցել է իր օրոք Կայսրության վարած տարբեր պատերազմներին, կայսերական կառավարչական համակարգում զբաղեցրել մի շարք առանցքային պաշտոններ: Հենց կոմս Վորոնցով-Դաշկովին է վստահվել Նիկոլայ II կայսեր թագադրման արարողության կազմակերպումը: Թագադրումը, սակայն, ինչպես հայտնի է, ավարտվեց Խոդինկայի ողբերգությամբ, ինչի հետևանքով ռոմանտակ եղավ և զոհվեց հարյուրից ավելի մարդ: Ու թեև արարողության կազմակերպիչն անձամբ այդ ամենում ողղակի մեղավորություն չունեի, սակայն կոմս Վորոնցովը, որպես գահի հավատարիմ հպատակ, իր վրա վերցրեց կատարվածի պատասխանատվությունը և 1896թ. հրաժարական տվեց բոլոր պաշտոններից, մնալով միայն Պետական խորհրդի անդամ: Սակայն կայսրությունում, այդ թվում և հատկապես՝ Կովկասում, բոցավառվող ռուսական հեղափոխության կրակը Նիկոլայ II –ին ստիպեց վերականգնել նախկինում լուծարված Կովկասի փոխարքայի պաշտոնը և Կովկասը հուսալի ձեռքբերում պահելու համար 1905թ. այդ պաշտոնում նշանակել 68-ամյա կոմս Վորոնցով-Դաշկովին: Երկրամասը <<հանդարտեցնելու>> և Ռուսաստանի հետ անխզելի կերպով նրա սերտաճումը ապահովելու համար, նորանշանակ փոխարքան ցարի կողմից օժտված էր ոչ միայն քաղաքացիական-վարչական, այլ նաև՝ դատական և ռազմա-նոստիկանական ոլորտներում որոշումներ կայացնելու չափազանց լայն լիազորություններով: Նրան էին ենթարկվում երկրամասի բոլոր պետական հաստատությունները, նա հանդիսանում էր Կովկասյան ռազմական օկրուգի հրամանատարը, նրան էին ենթարկվում նաև Թերեքի և Կուբանի կազակական զորքերը: Կովկասում ռուսական պետական քաղաքականության հաջող իրականացման համար կոմս Վորոնցովի կողմից կիրառման մեջ էր դրվել Ռուսաստանի պետական շահերի և տեղի ազգաբնակչության շահերի, իբր հավասարակշռման սկզբունքը. կիրառելով պատժիչ միջոցներ <<բացահայտ հեղափոխականների և ահաբեկիչների նկատմամբ>>, միաժամանակ համազործակցել և հենվել <<տեղական բնակչության բարեմիտ>> զանգվածների վրա: Բնականաբար, վերջնարդյունքում ապահովելով ու երաշխավորելով, առաջին հերթին, ռուսական պետության իրական շահը: (Տե՛ս օրինակ, Соколов А.С., Наместник Кавказа И.И. Воронцов-Дашков: программа социальных реформ и проблемы ее осуществления, Кавказология / Caucasology, № 2/2017, сс.41-47): Քանզի այդ տարիներին Կովկասի տնտեսական դաշտում հայերն առաջնային դիրքերում էին, և հայության հետ իշխանությունների շփումներն առավել ինտենսիվ էին, նման մոտեցումը փոխարքային բերել էր <<լիբերալի>> և, մասնավորապես՝ <<հայասեր>> և <<հայա-

նպաստ» գործչի համբավ: Կոմսի կառավարման սկզբնական շրջանը նշանավորվեց ռուսական իշխանությունների կողմից սադրած և ուղղորդված՝ կոտորածների վերաճող հայ-թաթարական արյունալի բախումներով:

Իսկ Առաջին աշխարհամարտի սկսվելուն պես, Կովկասի փոխարքան «խիստ ըմբռնունով» մոտեցավ Կովկասի հայկական ազգային շրջանների այն երագներին, թե Ռուսաստանը, Թուրքիայից նվաճելով Արևմտյան Հայաստանը, այնտեղ կհիմնի հայկական ինքնավարություն: Եվ, «անսալով» այդ երագանքի իրագործմանն ուղղված հայերի գործնական առաջարկին, այդ պահին ոչ միայն թույլ տվեց, այլ խրախուսեց և պետականորեն աջակցեց հայկական կամավորական ջոկատների կազմավորմանը, որոնք ռուսական բանակի կազմում արշավեցին դեպի Արևմտյան Հայաստան և որոշակի ներդրում ունեցան ռուսական զորքի կողմից Օսմանյան կայսրության հայաբնակ տարածները գրավելու հարցում: Մակայն հանրահայտ փաստ է, որ ռուսական կողմից հայկական զորաջոկատների՝ թուրքական բանակի դեմ կռվելու ռազմական առումով ոչ այնքան վճռորոշ ու ոչ այնքան ծանրակշիռ գործոնը, թուրքերի համար դարձավ այն ծանրակշիռ գործոններից մեկը, որը Թուրքիայի իշխանությունները «հմտորեն» օգտագործեցին Հայոց Ցեղասպանությունը կազմակերպելու և իրականացնելու համար: Միաժամանակ, երբ Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասն արդեն նվաճված էր, հայկական կամավորական ջոկատների գոյությունը ռուսական կողմի համար դարձավ այլևս միանգամայն անընդունելի՝ նախ նրանք, որպես առանձին մարտական միավորներ, լուծարվեցին և ցրվեցին ռուսական բանակի կազմի մեջ, իսկ որոշ հայ զինվորների հանկարծ մեղադրեցին դասալքության, դիակապտության և նույնիսկ՝ ռուս զինվորի վրա զենք բարձրացնելու մեջ, բնականաբար, համապատասխան քարոզչության և պատժամիջոցների կիրառմամբ: Օգտագործելով Կովկասում հայերի «բարեմտությունը»՝ Թուրքիայի նկատմամբ իր տարածքային էքսպանսիան հաջողությամբ պսակելու համար, հաղթանակներից հետո գրավյալ տարածքներում ռուսական կողմն անթաքույց կերպով անցավ արդեն «Հայաստանն առանց հայերի» ծրագրային սկզբունքի իրականացմանը: Փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովը միանգամայն բնականոն ձևով տեղավորվում և գործում էր հայերի հանդեպ վարվող ռուսական պետական այդ քաղաքականության ծիրի մեջ: Մասնավորապես, Կովկասի փոխարքան հաստատել էր զեներալ Ն. Ն. Յուդենիչի 1915թ. ապրիլի 5-ի «Եփրատի կազակությանը» վերաբերող No 1482 զեկուցագիրը, որտեղ նշվում էր, որ «...ելնելով ռուսական շահերից և չափազանց ցանկալի համարելով բնակեցնել սահմանագծի վայրերը ռուսական տարրով, պետք է Արևմտյան Հայաստանում, մասնավորապես, արդեն գրավված Ալաշկերտի, Դիադինի և Բայազետի հովիտներում, բնակեցնել Կուբանից և Դոնից զաղթածներով և այս միջոցներով կազմել սահմանամերձ կազակություն» (տե՛ս, Մ.Արզումանյան, Հայաստան 1914-1917, էջ 269, «Հայաստան», Երևան, 1969): Բնականաբար, ճիշտ կլիներ, որ հարցը հաջողությամբ այդ հանգրվանին հասցրած «հայասեր» փոխարքան արդեն գնար և իր տեղը զիջեր ծրագրի հաջորդ փուլն իրականացնողին: «Հայասեր»

կոմս Կորոնցով-Դաշկովը Կովկասի փոխարքայի պաշտոնը թողեց 1915թ. սեպտեմբերին՝ նրան նշանակած նույն Նիկոլայ I I-ի որոշմամբ:

Ահա թե ինչ էր գրում օրվա հայ մամուլը այդ կապակցությամբ. <<...Տասն տարուց յետոյ թագաւոր կայսրը վաստակաւոր Փոխարքայի միսիան լիովին կատարուած տեսնելով, նրան հանգստի է հրաւիրում իր մօտ գուհութեան փառաւոր հաւաստիքներով: Կովկասը սրտով ողջերթ է մաղթում սիրեցեալ Փոխարքային, մասնաւորապէս հայ ժողովուրդը իր ցաւոտ, դատնագին օրերում, երբ Տաճկաստանի հայութիւնը բնաջինջ է լինում, կամ հին անդունդից՝ Տաճկաստանից դուրս գալով, նոր անդունդի՝ գաղթականութեան տառապանքների մեջն է ընկնում...>> (Տե՛ս, “ՀՌՎԻՏ” ազգային, հասարակական, գրական շաբաթաթերթ, 6 սեպտեմբերի, 1915թ., No 34):

- ⁶ Մեծ իշխան **Ռոմանով Նիկոլայ Նիկոլանիչ** – կրտսեր, (1856թ., Մանկտ-Պետերբուրգ- 1929թ., Անթիբ, Ֆրանսիա): Կայսր Նիկոլայ I –ի թոռը, Նիկոլայ II –ի հոր՝ հորեղբորորդու որդին, գեներալ- համհարգ: 1905-1908թթ. եղել է Ռուսաստանի պաշտպանության Պետական խորհրդի նախագահ, 1905-1914թթ.՝ գվարդիայի գործերի և Պետերբուրգի ռազմական օկրուգի հրամանատար, 20 հուլիսի 1914թ. 23 օգոստոսի 1915թ. և 1917թ մարտի 2-11 –ը՝ Ռուսաստանի Զինված ուժերի Գլխավոր գերագույն հրամանատար: 1915թ. օգոստոսի 24-ից մինչև 1917թ. մարտի 1-ը Կովկասի փոխարքան էր, Կովկասյան բանակի Գլխավոր հրամանատարը: Ռուսաստանում Փետրվարյան հեղափախությունից հետո որպէս արտոյալ գտնվել է Ղրիմի իր Կոյլբեր կոչվող կալվածքում: 1919-ի մարտին տարագրվել է Իտալիա, իսկ 1922-ից հաստատվել է Ֆրանսիայում: 1924թ. դեկտեմբերին բարոն Պ.Ն. Վրանգելից ընդունել է արտասահմանում գործող ռուսական բոլոր ռազմական կազմակերպությունների ղեկավարումը:

Ն.Ն. Ռոմանովը Կովկասի փոխարքա նշանակվեց այն ժամանակահատվածում, երբ Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մեծ մասն արդեն գրավված էր ռուսական զորքի կողմից, իսկ այդ տարածքների հայ բնակչությունն էլ՝ <<շնորհիվ>> թուրքերի իրականացրած կոտորածների և ռուսական զորքի առաջ-հետառաջ զորաշարժերի, կամ ոչնչացված էր, կամ դարձել էր գաղթական: Արևմտյան Հայաստանի գրաված տարածքների նկատմամբ մշակվել և պաշտոնապես ընդունված էր այն տեսակետը, թե. <<... քանի որ պատերազմի հետևանքով կոտորվել են տեղական բնակիչներից շատերը, իսկ մնացածներն էլ չունեն համապատասխան փաստաթղթեր իրենց հողերի սեփականության մասին, ուստի հարցի լավագույն լուծումն այն է, որ մինչև հաշտությամբ Թուրքահայստանի միացումը Ռուսաստանյան պետությանը, նվաճված ամբողջ հողային տարածությունը պետք է ճանաչվի պետական...Հայ փախստականներն իրավունք չունեն վերադառնալ իրենց բնակավայրերը, կամ տեղավորվել Արևմտյան Հայաստանի որևէ այլ մասում, որովհետև դա ռուսների արյամբ գրավված երկրամաս է: (տե՛ս, Մ.Արզումանյան, Հայաստան 1914-1917, էջ 268-271, “Հայաստան”, Երևան, 1969): Միանգամայն հասկանալի է, որ Թուրքիայից հսկայական տարածքներ նվաճելուց հետո Ռոմանովներից առավել ազդեցիկ անձերից մեկին Կովկասի փոխարքա նշանակելը

Վերջիններիս հետ շփվել եմ 1905-1917 թթ., իսկ 1914թ.՝ Մեծ պատերազմի առաջին ամիսներին որպես Թիֆլիսի քաղաքագլուխ ընդունել և Կովկասի բարքերի հետ եմ ծանոթացրել կայսր Նիկոլայ II-ին: Որպես Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ, ես շփվել եմ Կովկասի բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչների հետ, ինչպես նաև հանդիպել և բանակցել եմ թուրքական պետության տարբեր հոսանքներ ներկայացնող պետական գործիչների հետ: Եթե այս ամենին հավելենք նաև, որ որպես Թիֆլիսի քաղաքագլուխ և Կովկասի քաղաքների միության նախագահ ես պատվիրակված եմ եղել Կովկասի համար զենստվոների դրոյթների մշակմանը նվիրված 1916 թ Համակովկասյան համագումարին, մասնակցել եմ 1915, 1916, 1917թթ. քաղաքների Համառուսաստանյան համագումարներին, իսկ որպես Հայ ազգային բյուրոյի ներկայացու-

ուներ մեկ և խիստ որոշակի նպատակ՝ ապահովել գրավյալ տարածքների հնարավորինս արագ գաղութացումը: Որպեսզի պարզ լինի այն մթնոլորտը, որ տիրում էր Մեծ իշխանի շրջապատում այդ հարցի վերաբերյալ, բերենք նրա առավել վստահելի և մտերիմ անձանցից մեկի՝ իշխան Հաջեմուկովի կարծիքը հայկական կոտորածների մասին. <<Եթե այդ ամենին նայենք ոչ թե հումանիտար, այլ քաղաքական տեսակետից և, որպես արդեն կատարված փաստի, որի մեղավորը հարկ է ճանաչել հայերին, ապա պետք է ասել, որ այդ ամենն ունի իր դրական կողմը՝ Թուրքիան Հայաստանը մեզ թողեց առանց հայերի>> (տե՛ս https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%97%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D0%B4%D0%BD%D0%BE%D0%B9_%D0%90%D1%80%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B8):

Իսկ ահա թե ինչպես էր արձագանքում օրվա հայ մամուլը Մեծն իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչին Կովկասի նոր փոխարքա նշանակելու կապակցությամբ. <<Կոմսի տեղ Ամենաողորմած թագաւորը... իր լայնածավալ պետութեան շողակը Կովկասի պահպանութիւնը յանձնում է Նորին Կայսերական Բարձրութիւն Նիկոլայ Նիկոլանիչին... Նորին Կայսերական Բարձրութիւնը անշուշտ համոզուած է թե Կովկասն ընդհանրապէս, հայութիւնը մասնաւորապէս իր սրտով կապուած է Ռուսիո գահին: Մասնաւորապէս արիւնլուայ հայ ժողովուրդը, Տաճկաստանի ժողովուրդը, որ մատաղ եղավ ռուսիոյ զօրքի ճանապարհին, կարժանանայ Մեծ զորավարի բարձր ուշադրութեան և իր փրկութիւնն ու պաշտպանութիւնը նրա ձեռքից կընդունի: Այս քաղցր յոյսերով և ակնկալութիւններով հայ ազգը <<բարի գալուստ>> է մաղթում Մեծ իշխանին>> (Տե՛ս, “ՀՈՎԻՏ” ազգային, հասարակական, գրական շաբաթաթերթ, 6 սեպտեմբերի, 1915թ., No 34):

ցիչ միջնորդն են եղել հայկական կամավորական ջոկատների և Կովկասի փախարքայի ու Կովկասյան բանակի Գլխավոր շտաբի միջև, ապա, մեր կարծիքով, կապառվեն այն դիրքերի քանակը, որոնցից են դիտարկել են իմ գրառումների թեմայի հետ կապված անձանց ու փաստերը: Սրանք են այն շարժառիթները, որոնցով ղեկավարվելով, երկար տատանումներից հետո, են որոշեցի, որ ամենևին անօգուտ չի լինի, եթե են իմ տպավորություններով կիսվեմ ընթերցողի հետ:

Բայց միաժամանակ անհրաժեշտությունը կա որոշ վերապահումների, որպեսզի սպառիչ պատասխան տրվի նաև երկրորդ հարցին՝ շարադրված նյութի ոչ լրիվ և ամբողջական լինելու վերաբերյալ: Երբ թղթին են հանձնվում անձնական տպավորությունները, ապա դիմում են գլխավորապես հիշողությանն ու փաստաթղթերին: Ինչ վերաբերում է հիշողությանը, ապա նա թղթին է հանձնում այն ամենը, ինչին հեղինակը անձամբ է ականատես եղել: Եվ հենց այստեղից էլ գալիս են շարադրված նյութի անխուսափելիորեն միակողմանի և ոչ լրիվ ու ամբողջական լինելը: Բայց այդ անխուսափելիությունը, որը պայմանավորված է գրառումների խիստ անձնական լինելու բնույթով, իր հետ բերում է նաև ականատեսի ձեռքով գրված պատումների կենդանի և ճշմարտացի լինելու գործոնը: Սա հիշողության մասով: Ինչ վերաբերում է փաստաթղթերին, ապա իմ փաստաթղթերը՝ օրագրեր, բնօրինակներ և լուսանկարներ, - իրադարձությունների բերումով մնացել են Էրիվանում, Թիֆլիսում, և այսօր ձեռքի տակ են ունեմ շատ փոքր թվով չհրապարակված աղբյուրներ: Այստեղից էլ նյութի ոչ լրիվ լինելը, իսկ որոշ դեպքերում էլ՝ թվային տվյալների, տարեթվերի և ամսաթվերի անխուսափելի սխալներ ու անճշտություններ: Սրանք են այն վերապահումները, որոնք վաղօրոք հանում են իմ վրայից հանդիմանությունները նյութի ոչ լրիվ լինելու և որոշ դեպքերում՝ նաև ինչ-ինչ մանրուքներում պարզության բացակայության համար:

Սակայն կա ևս մեկ լրացուցիչ դիտողություն. երբ թղթին են հանձնվում տպավորություններ և հիշողություններ վաղուց անցած և պատմության բաժին դարձած դեպքերի մասին, ապա հեղինակը միանգամայն ազատ է խոսելու այն անձանց մասին, որոնք պատկանում են արդեն պատմությանը և, ըստ այդմ էլ, ենթակա են ազատ գնահատանքի: Սա-

կայն այսօր, երբ գրվում են այս տողերը, այդ ժամանակը դեռևս ամբողջովին չի եկել: Ահա սրանք են այն նախնական դիտողությունները, որոնք ես որոշեցի նախորդել այն շարադրանքին, որը կարող է վերնագրվել որպես “Կովկասում Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումն ու զարգացումը”:

Երկու խոսք նաև գրառումների բուն բովանդակության մասին: Ինչո՞ւ եմ ընտրել հենց այս թեման: Ես կցանկանայի լույս սփռել նաև այս հարցի վրա: Այն պատճառներից զատ, որոնց ես անդրադարձել եմ վերը, ինձ մոտ առկա էր նաև հետևյալ դատողությունը. հնարավոր չէ ժխտել, - և դա կլինեի կոպիտ պատմական սխալ, - որ մինչև այս վերջին տարիները հայկական քաղաքական միտքը մեկնաբանում էր հայկական հարցը՝ փոխկապակցված հայկական վիլայեթների հետ նախկին Օսմանյան կայսրության սահմաններում: Այդպես էր ընկալվում հայկական հարցը Եվրոպայում տասնամյակների ընթացքում: Մեծ պատերազմի ընթացքում, - և հատկապես այդ պատերազմից և Ռուսաստանում տեղի ունեցած Հեղափոխությունից հետո, - այն օրերին, երբ գրվում են այս տողերը, առանձնակի ուժով, հայկական հարցի քաղաքական իրավիճակի ծանրության կենտրոնը տեղափոխվել է Ռուսահայաստանի, այն է՝ Կովկասյան Հայաստանի սահմաններից ներս: Այժմ այն առաջ չի բերում այլևս նույնիսկ նախկին սաստիկ տարաձայնությունները: Այս գրառումների միջոցով ես կցանկանայի մի քանի ստվերագծեր ավելացնել այդ ծանրության կենտրոնի տեղափոխման պատմությանը: Բայց արդյո՞ք կա անհրաժեշտություն հավաստիացմանն այն բանի, որ իմ, ինչպես նաև իմ քաղաքական բարեկամների համար, 1917թ. առկա է մնում միմիայն մեկ՝ միացյալ և անկախ Հայաստանի հարցը: Եվ 1918թ. մայիսի 28-ի օրը, երբ մենք հռչակեցինք Հայաստանի անկախությունը, և 1919թ. մայիսի 28-ը, երբ մենք հռչակեցինք միացյալ ու անկախ Հայաստանը, իմ համար հանդիսացել են և կմնան այն աներեր քաղաքական անկյունաքարերը, որոնք չեն կարող տատանվել անցողիկ՝ թեև փոթորկի նման հզոր անցքերով: Այդ երկու տարեթվերը լինելու են ուղեցույց աստղերը իմ սույն գրվածքի:

Փարիզ, 27 հունվարի, 1925 թ., Ալ. Խատիսով

ԳԼՈՒԽ I

Հայերը Կովկասում մինչև 1914 թվականը

1900 թ. հունվարին որպես երիտասարդ բժիշկ ես եկա իմ հարազատ քաղաք Թիֆլիս, որտեղ ծնվել էին իմ պապը, հայրս ու մայրս: Իմ պապը՝ Ղամբարյանը, Թիֆլիսի նահանգային դատախազն էր, հայրս՝ պետական ունեցվածքների կառավարիչ⁷, մայրս՝ հայ գրող⁸, քեռիս՝ Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր էր, մյուս քեռիս՝ Վարշավայում պետական բանկի կառավարիչ, իսկ եղբայրս ինժեներ էր Բաքվում: Թվում է, թե նման կապերով ընտանիքը պետք է որ հեռու լիներ Հայաստանի հոգսերից ու կարիքներից: Բայց իրականում ամեն ինչ այլ կերպ էր: Հոգեպես մենք բոլորս էլ կապված էինք հայկական գաղափարին: Հայրս՝ խոշոր ռուսական պետական պաշտոնյա, Անանյան հայկական դպրոցի հոգաբարձուն էր, մայրս բազմաթիվ վեպեր էր գրել, որոնք հրատարակվել էին հայերեն, եղբայրս՝ “Դաշնակցություն” կուսակցության առաջին գործիչներից էր, “Հայ Մշակութային (բնագրով՝ կուլտուրական –Վ.Հ.) Միութե-

⁷ **Հովհաննես Ստեփանի Խատիսյան** (1840-1894), ազնվական, իսկական պետական խորհրդական (действительный статский советник), ինչի համարժեք էր զինվորական աստիճանակարգի գեներալ-մայորի կոչմանը:

⁸ **Սարիամ Ստեփանի Խատիսյան (Ղամբարյան)** (1845 – 1914): **Հովհաննես և Սարիամ Խատիսյանները** ունեցել են չորս որդի՝ **Կոնստանտին** (1864 – 1913), **Ալեքսանդր** (1874 – 1945), **Լևոն** (1878 – 1921) և **Գևորգ** (1879 – 1935) **Խատիսյանները** և մեկ դուստր՝ **Նունե Խատիսյան** (ամուսնությամբ՝ **Ալիբեկյան**)

(1869 – 1943): Բոլորն էլ ստացել են առաջնակարգ բարձրագույն կրթություն, եղել են հասարակության մեջ հայտնի և մեծ կշիռ ունեցող անձինք: Պատահական չէ, որ **Խատիսյան** եղբայրներից չորսն էլ գտնվել են ցարական «օխրանկայի» ուշադրության դաշտում; տե՛ս, օրինակ, ԳԱՐՓ, ֆ.63, օպ.14, Կ.431, О подлежащем негласному надзору полиции студенте Харьковского университета Александре Иванове Хатисове; ԳԱՐՓ, ֆ. 102, օպ.228, Կ.329, О дворянине Александре Иванове Хатисове; ԳԱՐՓ, ֆ.63, օպ.16, Կ. 1350, О студенте Московского Университета Георгие Иванове Хатисове; ԳԱՐՓ, ֆ.63, օպ.19, Կ.1960, О студенте Московского университета Леоне Иванове Хатисове. Ի դեպ, Սարիամ Խատիսյանի եղբայրը՝ իրավագիտության պրոֆեսոր **Յուրի Ղամբարյանը** (1850-1926) Երևանի Պետական Համալսարանի առաջին ռեկտորն է (1919թ. հուլիս-1920թ. դեկտեմբեր), իսկ 1922թ.՝ Թիֆլիսի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի ռեկտորը:

յան” հիմնադիրը⁹, ով հայության ապագան տեսնում էր Էրիվանի նահանգում: Բայց մենք բոլորս ծնվել էինք Վրաստանի մայրաքաղաքում՝ Թիֆլիսում և սովորել էինք ռուսական դպրոցներում: Մեր ընտանիքի օրինակը բավականին հատկանշական է այն առումով, որ նա մեկն է հազարավոր օրինակներից, որոնք ցույց են տալիս, որ ստեղծված պատմական պայմաններում Թիֆլիսը՝ Վրաստանի մայրաքաղաքը և Բաքուն՝ Ադրբեջանի մայրաքաղաքը, իրենց մեջ էին ներառել հզոր հայկական մտավորականությունը, բուրժուազիան, հայկական մամուլը, թատրոնը, ինչպես նաև՝ զարգացած և ակտիվ հայ պրոլետարիատը: Իսկ պատմական Հայաստանը՝ Էրիվանի նահանգը, Ելիզավետպոլի¹⁰ նահանգի մի մասը՝ Ջանգեզուրով ու Ղարաբաղով և Կարսի մարզը, զրկվում էին նյութապես ուժեղ և հոգեբանորեն ու մտավոր հզոր ուժերից: Ծնունդով այդ շրջանների երիտասարդությունը, ստանալով Ռուսաստանում բարձրագույն կրթություն, վերադառնում էր Բաքու, Թիֆլիս, բայց ոչ երբեք՝ Էրիվան, կամ Կարս: Ահա թե ինչու հայերի բոլոր տեսակի մշակութային նախաձեռնությունները կենտրոնանում էին Թիֆլիսում, մասամբ էլ՝ Բաքվում: Նյութապես ուժեղ լինելով կենտրոններում՝ Բաքու, Թիֆլիս, Բաթում, - Կովկասում բոլոր խոշոր արտադրությունների և արդյունագործության՝ մետաքսամանվածքային, բամբակի, ձկան, մսարտադրության, գինու և պտուղ-բանջարեղենի, բանկերի ու թատրոնների սեփականատեր հայ բուրժուազիան իրեն հարազատ քաղաքներ էր համարում ոչ թե Էրիվանն ու Ալեքսանդրապոլը, այլ Թիֆլիսն ու Բաքուն: Լավագույն հայկական թատերախումբը ներկայացումներ էր տալիս Թիֆլիսում և Բաքվում, հայկական թերթերը, որոնց տպաքանակը 10000 ընթերցողի համար էր, հրատարակվում էին Թիֆլիսում: Հայկական քաղաքական կուսակցությունների ղեկավար կոմիտեները տեղակայված էին Թիֆլիսում: Իմ կյանքի 15 տարիների ընթացքում՝ 1900-1914թթ., ես ընդամենը երկու անգամ, այն էլ երկու օրով, այցելել եմ Էրիվան: Առաջին անգամ Կաթողիկոսի ընտրության կապակցությամբ՝ որպես պատվիրակ և երկրորդ ան-

⁹ Խոսքը Խատիսյան եղբայրներից **Կոնստանտին Խատիսյանի** մասին է:

¹⁰ Հայկական **Գանձակն** է: Խորհրդային տարիներին՝ Կիրովաբադ, այժմ՝ Գյանջա (Ադրբեջանի կազմում):

գամ՝ Կաթողիկոսի թաղման կապակցությամբ՝ որպես Թիֆլիսի քաղաքագլուխ: Ինչ-որ մեկին Էրիվանի նահանգում՝ «խուլ» վայրերում աշխատանքի նշանակելը չինովնիկական միջավայրում համարվում էր այդ անձի նկատմամբ որոշակի պատժամիջոցի կիրառում, իսկ Թիֆլիս տեղափոխելը՝ խրախուսանք և նույնիսկ պարգևատրում: Եվ դա, որպես կանոն, ընդունված էր ոչ միայն բուրժուական և չինովնիկական միջավայրերում, այլ գաղափարական անձինք նույնպես ձգտում էին դեպի Բաքու և Թիֆլիս: Աշխույժ դարաբաղու սովորական վերելքն ընթանում էր հետևյալ ուղիով. գնալ Բաքու, այնտեղ հիմնել մի «գործ» և զարգացնել այն, տեղափոխվել Թիֆլիս, տեղավորվել այնտեղ, գործը փոխանցել կառավարչին, իսկ իր հայրենիքի մասին հիշել միայն առավել հանդիսավոր օրերին: Այդպիսի հոգեբանության առկայության հետևանքն էր, որ հայերի պատկերացումներում ամբողջ «Կովկասը» հանդիսանում էր իրենց հայրենիքը: Իսկ պատկերացումներ Հայաստանի մասին՝ որպես մեկ միասնական երկրի, որպես մեկ քաղաքական կենտրոնի, գոյություն չունեին հայ ժողովրդի և ոչ մի խմբավորման ներսում: Քաղաքական առումով, թվում էր, թե հայերը կապված էին Ռուսաստանի հետ անխզելի կապերով և իրենց բոլոր քաղաքական մտքերն ու երազանքները կապում էին բուն Ռուսաստանի ներսում հնարավոր բարեփոխումների հետ: Ովքեր ծանոթ են գլխավոր կովկասյան կուսակցությունների ծրագրերին, լավատեղյակ են, որ ամենահզոր հայկական կուսակցությունը՝ «Դաշնակցությունը» պահանջում էր շվեյցարական դաշնության օրինակով դաշնային Ռուսաստանի սահմաններում դաշնություն հաստատել նաև Կովկասում: Այդ պահանջը համահունչ էր հայ բնակչության ամբողջ Կովկասով մեկ բնակեցվածությանը և հայ բնակչության կովկասյան հոգեբանության հետ:

Վրացիները իրենց ամենաուժեղ՝ «մենշնիկյան սոցիալ-դեմոկրատ» կուսակցության միջոցով պահանջում էին ամբողջապես միաձուլվել Ռուսաստանին: Իսկ ադրբեջանցիների մոտ բացակայում էին որևէ բաց քաղաքական իդեալները: Ահա այսպիսի քաղաքական ֆոնին էր զարգանում հայ ազգային կյանքը Կովկասում: Հայկական կյանքի այդ շրջանի գլխավոր տպավորություններն էին Հայկական Եկեղեցու ունեցվածքի

բռնագրավումը Կովկասի փոխարքա իշխան Գոլիցինի օրոք՝ 1902-1903թթ., չինովնիկության ահաբեկումը և Եկեղեցու ունեցվածքի վերադարձները, ռուսական վարչակարգի մուօ ուժերի կողմից հայ-թաթարական կոտորածների հրահրումը և ինքնապաշտպանության փրկարար դերը, դատավարությունը “Դաշնակցություն” կուսակցության նկատմամբ և ռուսահայերի ու թրքահայերի միջև առկա գրեթե լիակատար օտարացումը: Սրանք էին այն գլխավոր թեմաներն ու հարցերը, որոնք զբաղեցնում էին հայության միտքն ու կարողությունը ներքին կյանքում: Կարևորագույն հարց էր հանդիսանում թրքահայերին վերաբերող Թուրքիայում սպառնալիք բարեփոխումները: Այդ բարեփոխումներով հետաքրքրվում էին, սակայն ռուսահայերին մտահոգող հարցերի և այդ բարեփոխումների իրականացման միջև բացակայում էր նույնիսկ ամենաանշան կապը. ազգային այդ երկու տարբեր առվակները հոսում էին, չմիախառնվելով միմյանց:

Այդ տարիներին ես իմ ծառայությունն էի անցկացնում Թիֆլիսի քաղաքապետարանում: Կովկասում այդ ժամանակ քաղաքական իդեալների արտահայտման համար որևէ հարթակ գոյություն չունեց: Ինչ-ինչ մտքեր արտահայտվում էին ընդհատակում գործող քաղաքական կուսակցությունների կողմից, նրանց թուուցիկների միջոցով: Լեզալ գործող, նույնիսկ ամենաչափավոր կուսակցություններ, ասպարեզում իսպառ բացակայում էին, մինչև որոտաց 1905թ. առաջին ռուսական հեղափոխությունը: Այդ օրերին, առաջին անգամ, Կառավարության հատուկ հրավեր-թույլտվության հիման վրա, Ռուսաստանի բնակչության բոլոր խմբերին թույլատրվում էր գումարել համագումարներ, դրանցում մշակել ու ձևակերպել իրենց “ցանկությունները” և հղել դրանք Կառավարությանը՝ “ի գիտություն”: Եվ ահա, 1906թ. Թիֆլիսի քաղաքապետարանի շենքում գումարվեց “հայերի ներկայացուցիչների” համագումարը, որտեղ պետք է մշակվեին և ձևակերպվեին “հայ ժողովրդի ցանկությունները”: Բնականաբար, մասնակիցների ընտրությունն իրականացվել էր առանց որևիցե կանոնակարգման: Այսօր հետադարձ հայացք գցելով այն օրերին, ես հիշում եմ այդ համագումարը, որին հետևեցին երկրորդը, երրորդը, չորրորդը: 15 տարիների ընթացքում ես մասնակցել եմ բոլոր այդ

համագումարներին և կարող եմ հավաստել, որ դրանցում լիովին դրսևորվեց հայկական “ցանկությունների” միանգամայն շատ համեստ էությունը: Տարբեր առաջարկությունների քննարկումներից հետո ինձ և Միք. Պապաջանյանին¹¹ հանձնարարվեց մշակել և խմբագրել “ հայ ժողովրդի ցանկությունները”: Ես հիշում եմ /”ցանկությունների” տրցակը իմ ձեռքի տակ է/, թե ինչպես համագումարն ընտրեց “սահմանադիր” ժողովի պահանջները: Մենք, ի վերջո, կանգ առանք “ներկայացուցչական” ժողով սահմանման վրա: Այդ “ցանկությունները” ներկայացնելը ընդհանուր պետական հրահանգ էր: Մեր հարևան վրացիները իրենց “ցանկություններում” պահանջում էին համառուսաստանյան սահմանադիր ժողով: Զուտ հայկական պահանջներից նշեմ հետևյալ “ցանկությունները”. հայերն իրենց պարտադիր զինվորական ծառայությունն անցկացնեն “Անդրկովկասի սահմաններում”, լեզվի ազատություն, կովկասյան չինովնիկության շարքերի անկաշկանդ համալրումը հայազգի անձերով, եկեղեցական դպրոցներում դասավանդման ազատություն, լիիրավ ազատություն մշակութային նախաձեռնումների ոլորտում /թատրոն, մամուլ, հրատարակչական գործ/:

¹¹ **Պապաջանյան Միքայել Հովհաննեսի** (1868թ., Էրիվան, Ռուսական կայսրություն - 1929թ, Թիֆլիս, ԽՍՀՄ): Հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, դիվանագետ: Մերվում է Էրիվանի ազնվականներից: Ավարտել է Օդեսայում գտնվող Նովոռոսիայի Կայսերական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը, երդվյալ հավատարմատար, կադետական կուսակցության անդամ, 1917թ. սեպտեմբերից՝ Հայ ժողովրդական կուսակցության ղեկավարներից մեկը: Ռուսաստանի 4-րդ Պետական դումայի (1912-1917) պատգամավոր, Հայոց ազգային խորհրդի, Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտեի (1917), Անդրկովկասյան կոմիսարիատի (1917), Ալեքսանդրապոլի քաղաքային խորհրդի անդամ: 1918թ. հունիսի 4-ին՝ Հ. Քաջազունու և Ա. Խատիսյանի հետ ստորագրել է Բաթումի հայ-թուրքական խաղաղության պայմանագիրը, նույն թվի հունիս-սեպտեմբեր ամիսներին մասնակցել է Կոստանդնուպոլսում ընթացած հայ-թուրքական բանակցություններին: Եղել է Հայ օգնության կոմիտեի Փարիզի մասնաճյուղի նախագահ, Հայոց Ազգային պատվիրակության (1919-1922) անդամ: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո մնացել է Ֆրանսիայում, եղել է այդ երկրում գործող ռուս փաստաբանների միության անդամ: 1929թ. իր կուսակցության կողմից գործուղվել է ԽՍՀՄ՝ խորհրդային իշխանության հետ հարաբերություններ կարգավորելու և հաստատելու համար ու այդ ուղևորության ընթացքում էլ՝ ԽՍՀՄ տարածքում մահացել է:

Մյուս պահանջները նույն բնույթն էին կրում: Այսպիսով, տրամադրությունները հնարավոր է բնութագրել հետևյալ պնդման տեսքով. համապետական-քաղաքական պահանջները համահունչ էին համառուսաստանյան կոմիտեների առաջ քաշած պահանջներին, իսկ ազգային ու լոբբիայի պահանջները՝ խղճի ազատության, մշակույթի և լեզվի շրջանակներում: Ես չեմ հիշում գեթ մեկ կետ, որը վերաբերեր հատուկ հայկական քաղաքական բնույթի պահանջներին: Կրկնեմ. քաղաքական իդեալները մտովի գտնվում էին Թուրքիայի հայկական վիլայեթների սահմաններում: Դեպի այդ կողմ էին գնում կուսակցական գործիչները, զինված խմբերը, ինքնապաշտպանության կազմակերպման համար նախատեսված գումարները, առանձին հերոսները: Իսկ արտասահմանում էլ այդ ուղղությամբ ընթանում էր համապատասխան քարոզչությունը:

Հայերի ցանկությունները բարձրաձայնողները համագումարներում տարբեր հաստատությունների “ներկայացուցիչներն” էին. Տարբեր հասարակական միավորումներից, մամուլից, դպրոցական խնամատարություններից, և նման այլ կազմակերպություններից: Դա էլ առիթ տվեց պոետ Հովհաննես Թումանյանին մի հիանալի կատակ-նոտանավոր գրել առ այն, որ համագումարին եկել էին ներկայացուցիչներ “ եկեղեցուց ու բանկերից, եկեղեցիների բակերից ու իրենց տներից. *Եկուն վանքից, Եկուն Բանկից; Վանքի Բակից 2 իրանց տներից*”. Վերջին բառերը չափազանց բնութագրական են արթնացող տրամադրությունների բնութագրման համար: Օրինակ՝ երբ համագումար ներկայացավ “Մշակի” աշխատակից Արշ. Մխիթարյանը, նա վկայական ներկայացրեց, որ ինքն ընտրված է Ավչալա փոքր գյուղից: Տաղանդավոր դաշնակցական հրապարակախոս Գար. Խաժակը¹² (հետագայում սպանվեց Թուրքիայում), պահան-

¹² **Խաժակ (Չաքայյան) Գարեգին Կարապետի** (1867թ., Ալեքսանդրապոլ, Ռուսական կայսրություն - 1915թ., Դիարբեքիր, Թուրքիա), բազմաշնորհ հրապարակախոս, խմբագիր, հասարակական-քաղաքական գործիչ, լրագրող, մանկավարժ, Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցության անդամ: Ավարտել է ժննի համալսարանը (1898թ.), զբաղվել է կուսակցական գործունեությամբ, մանկավարժությամբ, թղթակցել հայ մամուլին, եղել խմբագիր: Ցարական ռեժիմի կողմից ենթարկվել է հալածանքների, 1908-ին և հաջորդ տարում երկու անգամ ձերբակալվել է, երկար ամիսներ բանտարկված մնալուց հետո, 1912-ին կարողացել է բանտից

ջեց, որպէսզի իրեն նույնպէս հնարավորություն տան մասնակցել համագումարին: Նախագահությունը նրան բացատրեց, որ դրա համար անհրաժեշտ է ունենալ մանդատ: Խաժակը հարցրեց, իսկ ո՞վ է Միխիթարյանին մանդատ տվել: Նրան պատասխանեցին, որ մանդատը տրվել է Ավչալա գյուղի հայերի կողմից /40-50 մարդուց ոչ ավելի/: Այդժամ Խաժակը եկեղեցու բակում մի մեծ հանրահավաք գումարեց / մոտ 2000 մասնակից/, ստացավ նրանցից իր մանդատը, հաջորդ օրը ներկայացավ համագումար և նրան թուլատրվեց մասնակցել համագումարի նիստերին: Դա Կովկասում հայերի քաղաքական հավաքի առաջին փորձն էր:

Վրացիներն ունեին իրենց համագումարը, բայց իրենց մոտ “ժողովրդի” անունից հանդես էր գալիս կազմակերպված ազնվականությունը: Նրանց գլխավոր ազգային պահանջը վրացական եկեղեցու ինքնագլուխ-ավտոկեֆալ լինելն էր: Առավել ուժեղ “ մենշևիկ սոցիալ-դեմոկրատներ” կուսակցությունը և՛ հանրահավաքներին, և՛ մամուլում համառորեն դեմ էին արտահայտվում ինչ որ առանձնակի զուտ վրացական պահանջների վերաբերյալ: Ժողովրդական հանրահավաքները 1905-1906թթ.՝ հեղափոխական այդ առաջին տարում ընթանում էին Թիֆլիսի քաղաքապետարանի շենքում և նրա դահլիճում: Ես ներկա եմ եղել այդ հավաքներին՝ զօր ու զիշեր: Եվ որպէսզի պարզ դառնա, թե ինչպէս էր այն օրերին սկզբնավորվում այն ամենը, ինչը 12 տարի անց արդեն հաղթանակ էր տոնում, ես կհիշեցնեմ երեք բանախոսների. երիտասարդ ուսանող, վրացի բոլշևիկ Շավա Էլիավայի¹³ (այժմ նա Անդրկովկասյան

դուրս գալ և մեկնել Կոստանդնուպոլիս: Խաժակի գործունեության աշխարհագրությունը չափազանց լայն է. Պոլսից մինչ Բաքու, Բալկաններից մինչև Եգիպտոս: Գարեգին Խաժակը գտնում էր, որ հայերի համար, որոնք դեռ չեն լուծել ազգային հարցը, դասակարգային պայքարը դեռևս վաղաժամ է, որ յուրաքանչյուր ազգի բանվոր դասակարգ պետք է հետևի, նախևառաջ, իր ազգային շահերին և դրանից հետո միայն՝ դասակարգային շահերին: Գարեգին Խաժակի դեմ հրապարակային ելույթներ են ունեցել հայ բոլշևիկներ Ստեփան Շահումյանը, Սարգիս Կասյանը և ուրիշներ: Խաժակը սպանվել է թուրքերի ձեռամբ՝ Մեծ Եղեռնի օրերին:

¹³ **Էլիավա Շավա Զուրաբի** (1883թ.,Քութայիսի նահանգ, Ռուսական կայսրություն - 1937թ., Թբիլիսի, ԽՍՀՄ), հայտնի վրացի բոլշևիկ, մասնակցել է Վրաստանի անկախության կործանմանը և Վրաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը:

Դաշնության պաշտպանության մինիստրն է), հայ սոցիալիստ-մենշևիկ Արամայիս Երզնկյանի¹⁴ (այժմ նա Հայաստանի հողագործության մինիստրն է) և բոցաշունչ դաշնակցական Խաժակի ելույթները: Այս երեք բանախոսները ելույթներ էին ունենում ամեն օր: Ելույթներից զատ, նրանք անդադար խոսում էին տարբեր խմբակներում, մամուլում, մասնավոր գրույցների ժամանակ: Նրանցից ամեն մեկի շուրջ խմբավորվել էին ակտիվ քարոզիչ-պրոպագանդիստներ և ամբոխը նրանց լսում էր: Էլիավան “պրոլետարիատի դիկտատուրա” էր պահանջում՝ Սահմանադիր ժողովի միջոցով: Նրան բոլորը համարում էին ֆանատիկոս, բառամուլ: Բոլորի առջև դեռևս կանգուն ձևով առկա էր միահեծան ցարի կերպարը և բոլորին թվում էր, թե միապետությունը գահին բազմած է անսասանորեն: Նրա ելույթները լսում էին, բայց դրանք ոչ ոքի չէին համոզում: Բայց նրա ելույթները չդադարեցին: Ըստ այդմ էլ, բոլոր նրանք, ովքեր կարծում են, թե 1917թ. “բոլշևիզմը” հանկարծ երկնքից ընկավ, պետք է մանան, որ նրանց կոչերը Թիֆլիսում՝ Դումայի շենքում, հնչում էին դեռևս 1905թ. և այդ կոչերը հնչեցնում էին հենց նրանք, ովքեր այսօր զավթել են իշխանությունը: Էլիավայի անվան կողքին ես կավելացնեմ Ֆիլ-Մախարաձեի¹⁵, Բուդու Մդիվանու¹⁶, Կամո Պետրոսյանի¹⁷, Մամիա Օ-

Խորհրդային կարգերի օրոք զբաղեցրել է մի շարք բարձրագույն պետական պաշտոններ: Գնդակահարվել է 1937թ. բոլշևիկյան իշխանության որոշմամբ:

¹⁴ **Երզնկյան Արամայիս Հարությունի** (1879թ., Հաղպատ, Թիֆլիսի նահանգ, Ռուսական կայսրություն – 1937թ., Երևան, ԽՍՀՄ), հեղափոխական, խորհրդային կուսակցական և պետական գործիչ, ՌՄԴՊԿ անդամ (1898թ.), հարել է կուսակցության մենշևիկյան թևին: 1916 թվականին ընտրվել է Թիֆլիսի քաղաքային դումայի, 1917 թվականի Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո՝ բանվորական խորհրդի, ապա՝ Անդրկովկասյան սեյմի անդամ: Անդրկովկասը Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից նվաճելուց հետո, պատասխանատու պետական պաշտոններ է վարել Խորհրդային Վրաստանում և ապա՝ Խորհրդային Հայաստանում: 1936 թվականին բոլշևիկյան իշխանության որոշմամբ ձերբակալվում է որպես ձախակողմյան հակահեղափոխական տրոցկիստական կազմակերպության անդամ ու 1937 թվականի օգոստոսին անհայտ պայմաններում մահանում է ՀԽՍՀ Ներքին գործերի ժողկոմիսարիատի բանտախցում:

¹⁵ **Մախարաձե Ֆիլիպ Իսևեկի** (1868 թ., Քութայիսի նահանգ, Ռուսական կայսրություն - 1941թ., Թբիլիսի, ԽՍՀՄ): Հայտնի վրացի բոլշևիկ, խորհրդային պետական գործիչ, ՌՄԴԲԿ անդամ 1903-ից: Սովորել է Վարշավայի անասնաբուժական

րախելաշվիլու¹⁸ անունները: Դրանցից երեքը 1921-1922թթ. զբաղեցրել են Վրաստանի բոլշևիկյան կառավարության նախագահի պաշտոնը:

Այն օրերին ես նրանց ճանաչում էի և լավ գիտեի: Ես շատ կշեղվեմ իմ շարադրանքի հիմնական թեմայից, եթե մանրամասնորեն կանգ առնեմ այդ անձանց մասնակցությամբ թե՛ մտահղացմամբ և թե՛ իր կատարումով արտակարգ հանդուգն այն կողոպուտի նկարագրման վրա, որն առնչվում է նրանց կողմից 250.000 ռուբլի փոստային գումարի առգրավմանը /էքսպրոպրիացիա/: Առավել հետաքրքրական են Կամո Պետրոսյանի արկածները: Վերջինս զարմանալի հմտությամբ կարողացել էր կեղծագործել կոպրոֆագիան (հոգեկան հիվանդություն, որի ժամանակ

ինստիտուտում: 1918-1921 թվականներին ընդհատակյա աշխատանք է կատարել Վրաստանում: 1921 թվականին ընտրվել է Վրաստանի Հեղկոմի նախագահ, 1922 թվականից՝ Վրաստանի Կենտգործկոմի նախագահ, այնուհետև մի շարք բարձր պաշտոններ է զբաղեցրել Խորհուրդների երկրի պետական կառավարման համակարգում:

¹⁶ **Մոխիվանի Պոլիկարպ (Բուդու) Գուրգենի** (1877թ., Թիֆլիս, Ռուսական կայսրություն-1937, Թիֆլիսի, ԽՍՀՄ): Վրացի հայտնի բոլշևիկ, Անդրկովկասի խորհրդայնացման ակտիվ մասնակից, գործուն մասնակցություն է ունեցել Հայաստանի անկախության ոչնչացման, երկրի խորհրդայնացման և վերջինս թուրքա-բոլշևիկյան մասնատման ենթարկելու հարցում: 1918-1921թթ. զբաղեցրել է մի շարք պատասխանատու քաղաքական պաշտոններ Կովկասյան Կարմիր բանակի գորամիավորումներում, 1921-1922թթ.՝ խորհրդայնացված Վրաստանում, իսկ հետագայում՝ նաև ԽՍՀՄ պետական և Կոմկուսի կուսակցական համակարգերում: 1936թ. բոլշևիկյան իշխանության որոշմամբ ձերբակալվել է և 1937թ. հուլիսի 10-ին գնդակահարվել: Նույն՝ 1937 թ. ձերբակալվել և գնդակահարվել են նաև նրա կինը, չորս որդիներն ու դուստրը:

¹⁷ **Պետրոսյան (Տեր-Պետրոսյան) Միսոն (Կամո) Արշակի** (1882թ., Գորի, Ռուսական կայսրություն-1922, Թիֆլիս, ԽՍՀՄ): Հայ բոլշևիկ, պրոֆեսիոնալ հեղափոխական: Կատարել է բազմաթիվ վտանգավոր կուսակցական հանձնարարություններ, իրագործել ահաբեկչական ակտեր: Բազում անգամ ձերբակալվել, բանտարկվել, փախել, նորից բանտարկվել, դատապարտվել մահապատժի, համաներամբ փրկվել և ի վերջո հասել Խորհրդային կարգերին: Չոհվել է Թիֆլիսում՝ ավտովթարից:

¹⁸ **Օրախելաշվիլի Մամիա (Իվան) Դմիտրիի** (18 թ., Քութայիսի նահանգ, Ռուսական կայսրություն- 1937 Թիֆլիսի, ԽՍՀՄ): Հայտնի վրացի բոլշևիկ, Վրաստանի խորհրդայնացման ակտիվ մասնակից: Խորհուրդների օրոք զբաղեցրել է բազմաթիվ բարձր և պատասխանատու պետական ու կուսակցական պաշտոններ: Բոլշևիկյան իշխանության որոշմամբ ձերբակալվել և գնդակահարվել է 1937թ.:

հիվանդն ուտում է իր արտաթորանքները)¹⁹ և այդ միջոցով կարողացել էր հիմարացնել ու մոլորեցնել գերմանական լավագույն մասնագետ պրոֆեսորներին և Թիֆլիսի փորձված բժիշկներին, ու հիվանդանոցից դիմել փախուստի: Դրանից հետո՝ ոչ մեկի կողմից չճանաչված, նա հայտնվեց ինձ մոտ՝ Թիֆլիսի քաղաքապետարանում:

Դաշնակցության հակառակորդ Արամայիս Երզնկյանը հավատում էր ամբողջ Անդրկովկասի պրոլետարիատի միասնությանը, խիստ վնասակար էր համարում ազգային դրոշի ներքո սոցիալիզմ քարոզելը և մենշևիզմի նվիրյալ կողմնակից էր ու համառ քարոզիչ: Նրա գաղափարախոսությունը չհաղթանակեց. Տարիների փորձը ցույց տվեց, որ սոցիալիզմը զարգացավ հենց ազգային դրոշի ներքո: Այսօր նա Հայկական բոլշևիկյան կառավարության կազմում հողագործության մինիստր է (կոմիսար) և պարտավոր է նոր կարմիր դրոշի ներքո պաշտպանել, եթե հետևենք բոլշևիկյան տերմինաբանությանը, հայ բանվորների և գյուղացիների շահերը: Խաժակի, այն է՝ “Դաշնակցության” գաղափարները փայլուն կերպով դիմագրավեցին ռուսական հեղափոխական ժամանակաշրջանի բուռն օրերի ճնշումներին: Այն օրերի, երբ շուրջ բոլորն ամեն ինչ փլուզվում էր և կանգուն էր մնում միայն այն, ինչը կառուցված էր հավերժական գաղափարների ու հաստատուն նախադրյալների հիմքերի վրա: Այդ գաղափարներում արմատավորված էր միացյալ Հայաստանի մասին գաղափարը և աշխատավորության համախմբումը առողջ ազգայնականության և էվոլյուցիոն սոցիալիզմի դրոշի ներքո: Այդ գաղափարները դիմացան բոլոր հարվածներին և իրենց իրականացումը ստացան 1918-1920թթ. միացյալ Հայաստանի ստեղծումով և Հայաստանի Հանրապետությունում կառավարման ժողովրդավարական – հանրապետական ձևի հաստատումով:

¹⁹ Խորհրդային տարիներին գրքերի և կինոնկարների միջոցով ժողովրդին ներկայացվում էր, թե Թիֆլիսի Էրիվանյան հրապարակում դրամ տեղափոխող կառքը պայթեցնելուց և հսկայական քանակով գումար առգրավելուց հետո, երբ Կամոն ձերբակալվել է, իբրև թե նա, դրսևորելով անհավանական կամքի ուժ, քննիչների և բժշկական փորձագետների առջև կեղծագործել է այնպիսի հոգեկան մի հիվանդություն, որի ժամանակ անձը բացարձակ անզգա է ցավի նկատմամբ և այդպիսով կարողացել է խուսափել մահապատժից:

Ես հիշում եմ հայ աշխատավոր զանգվածների անթիվ հանրահավաքներ, որտեղ ելույթ էին ունենում Խաժակը, Թոփչյանը, Համո Պաջինյանը: Հիշում եմ հրապարակային դասախոսությունները արհեստագործական միություններում, որտեղ հիմնական ուղեգիծը ազգային հատկանիշի դրոշի ներքո զանգվածների սոցիալիզմն էր: Միաժամանակ միտք էր ծնվում՝ «Պիրենեյան միությունն»²⁰ իրականացնելու մասին, այսինքն, թուրքահայատակ և ռուսահայատակ հայերը պետք է միախառնվեն և միաձուլվեն, կազմելով մեկ միասնական ազգային-քաղաքական օրգանիզմ: Ահա առանց բռնի սոցիալիզացիայի կիրառման այն երեք՝ կոմունիստական, մենշևիկյան և ազգային-աշխատավորական ուղղությունների ծագումը, որպես այդպիսին: Հարկ է նշել, որ մենշևիկյան ուղղությունը հետագայում վերապրեց պատմության մեջ չտեսած մի էվոլյուցիա, դառնալով 1917թ. Վրաստանի անկախության տեսակետի պաշտպան: Այն անկախության, որի դեմ նախորդող տարիներին պայքարել էին բավականին ջանադաբար:

Ի պաշտոնե, որպես Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, ես 10 տարի՝ 1907-1917թթ. եղել եմ ամենօրյա, անընդհատ շփումների մեջ այդ հոսանքների ներկայացուցիչների հետ: Թիֆլիսի քաղաքագլուխի դերը չափազանց բացառիկ էր. դա միակ անձնավորությունն էր, ով մշտական և ազատ մուտք ուներ երկրի իշխանությունների մոտ՝ Կովկասի փոխարքա, Ռուսաստանի մինիստրներ: Եվ միաժամանակ, Թիֆլիսի քաղաքագլուխն այն անձն էր, ով տեղյակ էր Կովկասում տիրող հեղափոխական տրամադրություններին և նույնիսկ կովկասյան հեղափոխական կուսակցությունների գործունեությանը: Ինձանից առաջ Թիֆլիսի քաղաքագլուխն էր վրացի իշխան Չերկեզովը, և կարող ենք ասել, որ հենց ինքն է սկսել առաջինը հանդես գալ որպես միջնորդ իշխանությունների և կուսակցությունների միջև: Ես այդ գիծը շարունակեցի անընդհատ տաս տարիների ընթացքում՝ մինչև երկրորդ ռուսական հեղափոխությունը և Ռուսաստանից

²⁰ Հուլիսի հեղինակը, հավանաբար, նկատի ունի 1580-1640 թթ. Պիրենեյան թերակղզում գործող «Պիրենեյան միությունը (թագերի ունիան)», երբ Իսպանիան և Պորտուգալիան, ամեն մեկը պահպանելով իր որոշակի ինքնուրույնությունը, միասին գտնվում էին նույն՝ Իսպանական Հաբսբուրգների թագի հովանու ներքո:

Կովկասի պոկվելը: Այդ ժամանակահատվածը չափազանց հետաքրքրական է: Նա վկայում է, որ հենց այդ տարիներին (1907-1917 թթ.) “Դաշնակցություն” կուսակցությունը և “Վրացական մենշևիկյան սոցիալ-դեմոկրատներ” կուսակցությունը ամբողջապես տիրել էին իրենց ժողովուրդների գաղափարները: Իշխանությունները դա գիտեին: Այդ մասին գիտեր նաև բուրժուազիան: Գիտեր նաև բնակչությունը: Հենց դրա շնորհիվ էր, որ 1917թ., երբ իշխանությունը ընկավ Ռուսական միապետության ձեռքից, Կովկասում այն միանգամից անցավ այդ կուսակցությունների ձեռքը: Ես չեմ կարող մանրամասնորեն կանգ առնել կովկասյան քաղաքական կյանքի այդ տասնամյակի վրա, սակայն կաշխատեմ բերել մի քանի փաստեր, որոնք կարևոր են իմ թեմայի լուսաբանման և, առհասարակ, խիստ բնութագրական են այն ժամանակվա համար:

Ընդհանուր առմամբ, ռուսական պետական իշխանությունը ձգտում էր ձգվել կովկասյան ժողովուրդների զարգացումը: Նա արհեստականորեն արգելակում էր այդ զարգացումը բոլոր միջոցներով: Կովկասյան մտավորականության պաշտոնական ցանկությունները երեքն էին. զեմստվոների²¹ հաստատություններ, բարձրագույն ուսումնական հաստատություն Կովկասում, երդվյալ ատենակալների դատարան: Այդ պահանջները տասնյակ անգամներ առաջ են բերել Կովկասյան քաղաքների դումաները, Թիֆլիսի և Քութայիսի ազնվականների ժողովները, մամուլը, գիտական ընկերությունները, բոլոր համագումարները: Ես անձամբ, որպես քաղաքագլուխ, տասնյակ անգամներ մի շարք հիմնավորումներով ներկայացրել եմ այդ ցանկությունները Ռուսաստանի մինիստրներին, ինչպես նաև 1914թ. Թիֆլիս ժամանած Ռուսաստանի միապետ Նիկոլայ II-ի առաջ արտասանած իմ ճառում: Ռուսաստանյան մինիստրները ու Ռուսաստանի պետական Դուման պարզապես մերժում էին այդ համեստ և տարրական պահանջները: Մինչդեռ հայերը այդ պահանջների իրականացման մեջ տեսնում էին իրենց զարգացման երաշխիքները: Օրինակ՝ զեմստվոների ստեղծումը տալիս էր գյուղատնտեսության զարգացման հեռանկարներ Էրիվանի նահանգի համար, որտեղ կենտրոնաց-

²¹ **Ձեմստվոն** ցարական Ռուսաստանում հասկացվում էր որպես խիստ սահմանափակ հնարավորություններով տեղական ինքնակառավարում:

ված էր հայ գյուղացիության մոտ 600.000-ը: Դա, իր հերթին, աշխատատեղեր կատեղծեր այն հայ բժիշկների, ինժեներների համար, որոնց չէին վերցնում պետական ծառայության: Բարձրագույն ուսումնական հաստատությունն անհրաժեշտ էր հայերին, որպեսզի ունենան մատչելի բարձրագույն դպրոց, քանզի հայ ուսանող երիտասարդության շատ մեծ տոկոսը սովից ու ռուսական ցրտերից Ռուսաստանում հիվանդանում էր թոքախտով: Երդվյալ ատենակալների դատարանը համապատասխանում էր ժողովրդական լեզվին, հոգեբանությանը և խղճի պահանջներին: Գործող դատարանների օրոք ժողովուրդը չէր հասկանում ոչ իր դատավորներին, ոչ էլ դատապաշտպաններին: Որպես Թիֆլիսի քաղաքագլուխ էս Կովկասում բարձրագույն դատարանի անդամ էի և հիշում եմ բազում օրինակներ, երբ այդ դժբախտ գյուղացիները տարիներով բանտ էին նստում միանգամայն թյուրիմացաբար՝ ցուցմունքների սխալ թարգմանության պատճառով: Երբ էս գնում էի Պետերբուրգ և ներկայացնում այդ պահանջները, նկարագրեմ, թե ինչ պատասխան ստացա, օրինակ՝ Կովկասում բարձրագույն կրթական հաստատության բացման վերաբերյալ: Մինիստր Կասսոն²² իր մոտ հրավիրեց մինիստրների տեղակալների խորհրդակցություն: Ես մասնակցում էի այդ նիստին: Կովկասում բարձրագույն ուսումնական հաստատություն բացելու հարցի վերաբերյալ ներքին գործերի մինիստրի կարծիքը ներկայացնում էր Ոստիկանության դեպարտամենտի տնօրեն Ջուլը: Նա ասաց հետևյալը. Ներքին գործերի մինիստրը դեմ է Կովկասում բարձրագույն կրթական հաստատության բացմանը, քանի որ կովկասյան երիտասարդությունը զանգվածաբար հեղափոխականներ են: Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում անկարգությունների մասնակից կովկասցիների տոկոսը չափազանց մեծ է: Իսկ եթե համալսարան բացվի Թիֆլիսում, ապա բոլոր հեղափոխականները կհավաքվեն այնտեղ և դա կլինի հավերժական մի հրաբուխ: Մինիստր Կասսոն հարցը դրեց քվեարկության և 7 դեմ ձայներով 2 կողմի դիմաց հարցը ձախողվեց: Դա էլ նշենք, որ Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաշկովը կողմ էր այդ հաստատության բացմանը և, ի վերջո, շնորհիվ ցար

²² **Կասսոն Լև Արիստիդովիչ** (1865 -1914): Ռուսական կայսրության ժողովրդական լուսավորության մինիստր 1910-1914թթ.:

Նիկոլայ II-ի մոտ ունեցած իր անձնական ազդեցությամբ, հասավ նրան, որ իրավունք տրվեց Կովկասում բացել պոլիտեխնիկում: Այն պայմանով, որ կովկասցիներն իրենց միջոցներով կիրականացնեն հաստատության կառուցումը և նրա պահպանումն ու գործունեությունը: Թիֆլիսը տրամադրեց հողը և մոտ 1 միլիոն ռուբլի գումար, Բաքուն էլ՝ 500.000 ռուբլի, ինչի համար ես անձամբ գնացի Բաքու: Սակայն մենք հասցրել էինք ընդամենը հիմքը զցել, երբ բռնկվեց պատերազմը:

Ձեմաստվոների հարցի վերաբերյալ ես զեկուցել եմ անձամբ Մինիստրների Խորհրդի նախագահ Ստոլիպինին: Նա ինձ ասաց. ”Ես դեմ եմ: Եվ դեմ եմ լինելու, քանզի զեմաստվոների հաստատությունների միջոցով դուք ձեր համար կստեղծեք ազգային ինքնավարություն²³: Մեզ բավական է զեմաստվոների հեղափոխական գործիչները Ռուսաստանի կենտրոնում”: Ես գնացի Ստոլիպինի մոտից և աջակցության համար դիմեցի Պետական Դումայի նախագահ Ալեքսեյ Գուչկովին: Նա ինձ ասաց հետևյալը. “Մենք չենք կարող օժանդակել այդ ամենին, ինչը որ դուք ցանկանում եք: Մեզ անհրաժեշտ է Կովկասում ուժեղացնել ռուսական տարրը: Մենք պետք է զեմաստվոներին վերաբերող նախագծում հաստատենք մի կետ, ըստ որի զեմաստվոյի հաստատության բոլոր ծառայողների ½ պետք է լինեն ռուսներ: Դուք դա չեք ընդունի: Իսկ առանց այդ կետի էլ մենք չենք կարող: Այնպես որ, ավելի լավ կլինի ձեզ ոչինչ էլ չտալ՝ ոչ մի զեմաստվոներ”: Եվ չտվեցին:

Երդվյալների դատարանի հարցի վերաբերյալ արդարադատության մինիստր Շչեգլովիտովը (հետագայում բոլշևիկները սպանեցին նրան) ինձ հետևյալ պատասխանը տվեց. “Ձեզ չի կարելի տալ ժողովր-

²³ Հետաքրքրական ենք համարում այստեղ բերել Ռուսաստանի այդ օրվա վարչապետ (1906-1911թթ.) **Պ.Ա. Ստոլիպինի** (1862-1911) ընդհանրական կարծիքը հայ ազգի մասին. <<Այդ սեմիտական ցեղը (?! -Վ.Հ.) մշտապես իր մեջ քաղաքական անարխիայի սաղմեր է կրել: Կործանելով սեփական պետականությունը, այդ ցեղերը, ցրված լինելով աշխարհի երեսին, ճակատագրորեն հիվանդածին մանրեի դեր են տանում իրենց ապաստան տված ամեն մի առողջ ցեղի մարմնի վրա>>: Տե՛ս, Дякин В.С., Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX в.в.), Санкт-Петербург, изд-во “ ЛИСС” , 1998, с. 745.

դական դատավորներ, քանզի հայ երդվյալ ատենակալը կարդարացնի հային, թաթարը՝ թաթարին: Ձեզ անհրաժեշտ է ռուսական հիմնարար դատարան”: Եվ մեզ մերժեցին: Ահա թե ինչու հայ գյուղացին՝ զրկված քաղաքական և տնտեսական զարգացման հնարավորություններից, այդքան հետ է մնացել: Բայց ոչ թե ռուս գյուղացուց, այլ՝ եվրոպացի գյուղացուց: Մինչդեռ տեղական բարձրագույն իշխանությունը՝ ի դեմս Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցով-Դաշկովի, հասկանում էր, որ ժողովրդին անհրաժեշտ է տալ իր պահանջների բավարարում: Նա վերին աստիճանի խելացի, նուրբ և խորամանկ պետական գործիչ էր: Ես նրա հետ հանդիպել եմ հարյուրավոր անգամներ, զրուցել եմ երկար ժամերով և հարկ եմ համարում իմ գրառումներում նրա բնութագրմանը հատկացնել անհրաժեշտ մի հատված, քանզի նա մեծ ազդեցություն ուներ Կովկասի հայ բնակչության հոգեբանության վրա:

Երբ կոմս Վորոնցով-Դաշկովը հասնում էր բնակչության ինչ-ինչ պահանջների բավարարմանը, ապա նա դրան հասնում էր զուտ ցարի մոտ ունեցած իր անձնական ազդեցության շնորհիվ: Ստոլիպինը կոմսի հակառակորդն էր՝ թե՛ անձնական, թե՛ քաղաքական և քաջատեղյակ էր նաև արքունիքում վերջինիս ունեցած ազդեցության մասին: Կոմս Վորոնցովն ինձ մի քանի անգամ ասել է. “Իմ կողմից ես տեսնում եմ մեկ մատուցած ծառայություն, որ կարողացել եմ մատուցել Կովկասի ժողովուրդներին. ես նրանց չեմ տվել որևիցե դրական բան, բայց պաշտպանել եմ նրանց շատ ու շատ բացասական բաներից: Ես ձգտել եմ արդարամիտ լինել Կովկասի ժողովուրդների և Ռուսաստանից եկող բացասական արձագանքների միջև”:

Երբ Ստոլիպինը տեսավ, որ հայերը և վրացիները Կովկասում կազմակերպել են իրենց կուսակցությունները՝ “Դաշնակցությունն” ու մենշևիկյանը և միավորվում են նրանց շուրջ, նա որոշեց արմատախիլ անել այդ կուսակցությունները: Հայտնի հոգեխանգարված-կեղծարար քննիչ Լիժինի ձեռամբ հազարավոր հայեր կալանավորվեցին, տարիներով պահվեցին բանտերում, հարյուրներով դատվեցին, իսկ մասամբ էլ դատապարտվեցին՝ մասամբ պատիժը կրելու Էրիվանի նահանգում, մասամբ էլ՝ տաժանակրության Ռուսաստանի խորքերը: Դատավարությո-

յունը արհեստականորեն էր կազմակերպված հենց Կառավարության կողմից²⁴: Կոմս Վորոնցովը, ում ես քանիցս դիմել էի այս կամ այն կալանավորի վիճակը թեթևացնելու խնդրանքով, Կառավարությանը նամակ էր հղել, որտեղ նշում էր, որ այդ դատավարությունն ինքը համարում է սխալ: Նա ինձ ցույց է տվել ցարին հղած իր գեկուցագիրը, որտեղ գրված էր.՝ “Դաշնակցությունը” մեծ ուժ է հայ ժողովրդի մեջ, սակայն այդ կուսակցությունն, իմ կարծիքով, մեր պետականությանը դեմ ուժ չէ, նա ոգեշնչված է թուրքահայերի ազատագրման գաղափարով, ինչն ամեննին չի հակասում մեր շահերին: Իսկ հայ ժողովուրդը, որը ծնունդ է տվել այդ կուսակցությանը, սիրում է երեք բան. Եկեղեցի, դպրոց և նյութական բարիքներ ու նման հակվածության պարագայում նա չի կարող լինել Ռուսաստանի համար վտանգ ներկայացնող հակապետական տարր: Ինչպես և իր ամենաուժեղ՝ “Դաշնակցություն” կուսակցությունը”: 1908թ. արտահայտած այդ միտքը կոմսը կրկնեց նաև 1914թ.՝ հայկական կամավորական ջոկատների կազմակերպման կապակցությամբ:

Բայցևայնպես, դատավարությունն ընթանում էր, դառնալով համառուսաստանյան իրադարձություն: Ես, որպես վկա, մեկնեցի Պետերբուրգ և Սենատում²⁵ Սենատի անդամների և ամբաստանյալների դեմը կանգնած երեք ժամանոց ելույթով ապացուցում էի, որ “Դաշնակցություն” կուսակցությունը 1905-1906-1907թթ. իրականացրել է ընդամենը հայ բնակչության պաշտպանությունը թաթարական բանդաներից, որոնց կազմակերպել և ուղղորդել էր ռուսական վարչակարգի միջի տականքը: Համենայնդեպս, կուսակցությանը հասցվեց շատ ուժեղ հարված: Բայց նա չկոտրվեց: Ընդամենը կրկին անցավ ընդհատակ և այնտեղ ավելի ամրացավ:

Վրացիների՝ սոցիալ-դեմոկրատների դեմ, իշխանությունը պայքարում էր անվերջանալի դատավարությունների, արտաքսումների և ձերբակալությունների միջոցով: Հարյուրներով կարելի է հաշվել այն դիմում-

²⁴ Այդ դատավարությանն առնչվող մանրամասներին ու վավերագրերին ծանոթանալու համար տե՛ս, օրինակ, **Ա.Ա. Հարությունյան**, ՀՅ Դաշնակցության մեծ դատավարության թղթածրարները. Վավերագրեր, ՎԷՄ, 1 (126), էջ 2-209, 2009 թ.:

²⁵ Այդօրվա Ռուսաստանի Գերագույն դատարանը:

ները, որոնք ես հղել եմ փոխարքային, նահանգապետին, ժանդարմերիայի վարչությանը, որպեսզի ինչ-որ չափով թեթևացվի ձերբակալվածների, աքտորվողների, տարբեր պատժաչափերի՝ ընդհուպ մինչև մահապատժի, դատապարտվածների վիճակը: Որպեսզի պարզ դառնա, թե որչափ էին տարբերվում միմյանցից ժողովրդի և իշխանությունների աշխարհընկալումները, ներկայացնեմ հիշողությանս մեջ մեխված երկու հիշարժան փաստ: Հայտնի վրացի հեղափոխական Իսիդոր Ռամիշվիլին գտնվում էր աքտորավայրում: Մահանում էր նրա դուստրը: Ռամիշվիլին ինձ խնդրել էր, որ ես փոխարքայից թույլտվության կորզեմ, որպեսզի աքտորյալը երեք օրով գա աղջկան տեսակցելու: Ընդ որում, նա խոսք էր տալիս, որ այդ երեք օրերի ընթացքում իր կողմից որևիցե հակակառավարական քարոզչություն չի իրականացվելու: Փոխարքան ինձ պատասխանեց. “ Ես թույլ եմ տալիս: Սակայն չեմ հավատում, որ նա կվերադառնա իր աքտորավայրը: Չեմ հավատում ոչ նրա համար, որ չեմ վստահում իրեն և իր տված խոստմանը, այլ նրա համար, որ հեղափոխականը հիշեցնում է մանրէ-բացիլի: Ինքը իր էությամբ է պարտավոր խմորումներ առաջ բերել, ուստիև, որպես բացիլ չի կարող խոսք տալ, որ խմորում չի իրականացնի: Այնպես էլ հեղափոխականի կամքից դուրս է խմորումներ առաջ բերել, թե չբերելը”:

Այնպես որ, իր հետապնդումների մեջ իշխանությունն անողոք էր: Կոմս Վորոնցովն ընդամենը մեղմացնում էր մարդկանց բաժին ընկած տառապանքները, դրանով իսկ համբավ վաստակելով բնակչության շրջանում: Բայց ժանդարմները անողոք հետապնդում էին թե՛ հայերին, թե՛ վրացիներին՝ ինչի հետևանքն էր բնակչության մոտ անհատակ ատելության կուտակումն իշխանությունների նկատմամբ: Այդ ամենը անհրաժեշտ է հաշվի առնել, երբ փորձում են բացատրել 1917թ. դեպքերը և հակաիշխանական ելույթները:

Ես հիշում եմ, թե ինչպես երկու հայ գյուղացի՝ երկաթուղու աշխատողներ, ինժեների սպանության համար դատապարտվել էին մահապատժի: Դատապարտյալների ընտանիքները եկան ինձ մոտ, աղերսելով դատապարտվածների կյանքը: Ես գնացի փոխարքայի մոտ: Նա լսեց ինձ և ասաց. “Լավ, բայց մեկն ու մեկի պատիժը անհրաժեշտ է ի կատար

ածել: Ես ներում կշնորհեմ միայն մեկին: Ինձ համար միննույնն է, թե ում: Մինչև երեկո դուք ինքներդ որոշեք, որովհետև առավոտյան ես պետք է դատավճիռներ ստորագրեմ”: Ես վերադարձա և ընկա մտատանջության մեջ. “Այդ երկուսից ո՞ր մեկին փրկել”: Մեկն ամուսնացած չէր, մյուսը՝ երեք երեխաների հայր: Ես որոշեցի փրկել ընտանիքավոր դատապարտյալի կյանքը: Այդպես էր նայում դեպքերին իշխանությունը: Բայց բնակչությունը ամբողջովին դատվողների կողմն էր: Հենց դրանում էր կայանում իշխանության ողբերգությունը: Օրենքն ու իշխանությունը ժողովուրդն ընկալում էր որպես իրեն թշնամիների: Իսկ դրանց թշնամիներն ու օրինազանցները դիտվում էին որպես արդարության և ժողովրդի բարեկամներ: Այդպես էր դատում ժողովուրդը: Հիշում եմ, մի անգամ բարձրագույն աստանի դատարանում դատում էին հենց հանցանքի վայրում ձերբակալված անձանց՝ ձեռքներին էլ “դժոխային մեքենան”: Այդ մեքենայի միջոցով պետք է պայթեցվեին խուզարկություն իրականացնող ժանդարմներն ու ոստիկանները: Դատարանի կազմում, բացի Թագի դատավորներից, ես էի՝ որպես քաղաքագլուխ և Մցխեթի գյուղական ավագը: Երբ սկսվեց “մեղավոր են” եզրույթին առնչվող հարցադրումը, գյուղի ավագը պատասխանեց “մեղավոր չեն”: Նախագահող սենատոր Կոչուբեյը երեք անգամ կրկնեց հարցը. “Ինչպե՞ս թե մեղավոր չեն: Չէ՞ որ նրանք բռնվել են “դժոխային մեքենան” ձեռքներին:

- Այո, պատասխանեց գյուղի ավագը: - Բայց չէ՞ որ այդ մեքենան նախատեսված է եղել ոչ թե ժողովրդին, այլ ժանդարմներին վնասելու համար: Այդ գյուղի ավագի մասին գաղտնի կերպով հաղորդել էին երկրամասի վարչությանը և նրան՝ որպես անվստահելի անձի, աքսորեցին Միբիր: Ահա թե ինչ բևեռների վրա էին տեղակայված իշխանությունն ու ժողովրդի խիղճը: Հայերը, ինչպես և Ռուսաստանի շարքային քաղաքացիները, տառապում էին համընդհանուր քաղաքացիական իրավազրկության պատճառով, իսկ լրացուցիչ, որպես “այլաձիներ”՝ նաև անջատողականության մեջ մշտական ու առանձնակի կասկածանքի տակ լինելու պատճառով:

Այսպիսով, հայ բուրժուզիան նյութապես ամրապնդվում էր հատկապես Վրաստանում (Թիֆլիսում, Բաթումում), Բաքվում, Ելիզավետ-

պոլում, դրանով իսկ գրգռելով վրաց ազգայնականներին, հողատեր ֆեոդալներին: Հայ մտավորականությունը տեղավորվում էր Թիֆլիսում և Բաքվում, մրցակիցը դառնալով այլ ազգությունների ներկայացուցիչ բժիշկներին ու ինժեներներին: Իսկ Էրիվանի նահանգի հայ բնակչությունը մնում էր տգիտության ճիրաններում և առանց դույզն ինչ քաղաքական դաստիարակության: Ժողովրդի քաղաքական դաստիարակության բացակայությունն ու դրա խոտանները փաստորեն, հանդիսանում էին հեղափոխական կուսակցությունների՝ հայերի մոտ “Դաշնակցության”, վրացիների մոտ՝ մենշևիկների համալրող գործոն: Երբ հայ բուրժուզիան ֆիզիկական սպառնալիքի վտանգ էր զգում, ապա օգնության խնդրանքով դիմում էր կուսակցությանը՝ առաջարկելով գումար և զենք: Երբ իրավիճակը հանդարտվում էր, բուրժուազիան հայտարարում էր, թե անհրաժեշտ է թուլացնել կուսակցությունը, քանզի զգուշանում էին աշխատավորների շրջանում կուսակցության ազդեցության աճից: Ես քանիցս բացատրել եմ բուրժուազիային նման անկայունության և ոչ հաստատական պահվածքի անտրամաբանական լինելը:

Այդ տասնամյակի ընթացքում տեղի են ունեցել տրամվայի և երկաթուղագծի աշխատողների, հացագործների, փողոց մաքրողների, բեռնակիրների և այլ արհեստավորների և արտադրական ոլորտի բանվորների մեծ թվով գործադուլներ: Եվ գրեթե ամեն անգամ ինձ վիճակվել է միջնորդ դատավոր լինել բանվորների կողմից: Եվ պետք է ասել, որ քաղաքագլխի դերն ու կարգավիճակը շատ դեպքերում կանխում էր ընթացումները: Այդ օրերին բնակչության մոտ առկա էր վստահությունը Թիֆլիս քաղաքի գործիչների նկատմամբ: Այն պահպանվեց նաև 1917թ. հեղափոխության ժամանակ: Ինչպես և ամբողջ Ռուսաստանում, Կովկասում նույնպես, քաղաքների ղեկավարությունը քաղաքական կուսակցությունների գործիչների հետ ռեակցիայի տարիներին հայտնվեցին առաջին պլանում: Պետք է ասել, որ այդ դժվարին տարիներին քաղաքների ղեկավարությունն ու կուսակցությունների ներկայացուցիչները հաճախակի էին շփվում միմյանց հետ: Մասնավորապես Թիֆլիսում, Բաքվում հայերն իրենց զգում էին ինչպես տանը: Եվ չափազանց ծանր էր տեսնել իրենց այդ զգացողությունը վիրավորված ու ոտնահարված Վրաստանի

և Ադրբեջանի անկախ հանրապետությունների ստեղծման օրերին: Հայերի թիվը Թիֆլիսում հասնում էր 180.000-ի: Թվաքանակով Թիֆլիսում նրանք առաջինն էին: Ամբողջ Վրաստանում հայերի թիվը մոտ 450.000 էր, ինչը կազմում էր Վրաստանի ամբողջ բնակչության 25 % -ը: Բաքվում կար մոտ 60.000 հայ, այսինքն բնակչության մեկ երրորդը: Ամբողջ Կովկասում բնակվում էր 1.800.000 հայ, իսկ նրանց տնտեսական կապերը Ռուստովի միջով ձգվում էին դեպի Նիժնի Նովգորոդ, Մոսկվա և Պետերբուրգ: Պետական պաշտոնյա հայերի քանակը շատ քիչ էր: Դրանց մեջ էին Կովկասի սահմաններից դուրս` Լեհաստանում, Սիբիրում ծառայող մի քանի գեներալներ, քաղաքացիական մի քանի պաշտոնյաներ Պետերբուրգում, և մեկ-երկու խոշոր պաշտոնյա` Թիֆլիսում: Դրանցից մեկն իմ հայրն էր, որն իր կյանքի վերջին տարիներին ինձ բողոքում էր, որ ինքն իրեն բարոյապես վատ է զգում, տեսնելով ռուսական իշխանությունների վերաբերմունքը իր և, առհասարակ, հայերի հանդեպ: Բայց ռուս ժողովուրդը հայերի հանդեպ չունեւ ո՛չ չարություն, ո՛չ էլ ասելություն: Ընդհանուր առմամբ, նա անտարբեր էր հայերի նկատմամբ, նույնիսկ կարելի է ասել, ինչ-որ տեղ` նույնիսկ բարյացկամ: Վրացիներն, օրինակ` ունենալով ազնվական այրեր և ազնվական իշխանուհիներ, անկասկած, կարողանում էին ավելի շատ իրենց կողմը գրավել իշխանությունների համակրանքը, քան ինքամիտի ու խոժոռադեմ հայերը: Մյուս տարրերը ճարպկորեն կերակրում ու կաշառում էին ծախու չինովնիկներին: Այդպես էր ընթանում կյանքը Կովկասում:

Հայերը քաղաքական կյանքում ապրում էին թուրքահայության ազատագրման գաղափարներով: Այդտեղ էին նրանց իդեալները: Եվ, հանդիպելով հայ ժողովրդի ամենատարբեր տարրերի հետ, ես կարող եմ ասել, որ միայն “Դաշնակցություն” կուսակցության անդամներն էին, որ չինայելով կյանքն ու առողջությունը, զրկվելով կյանքի հարմարավետություններից և ծառայողական վերելքից, ակտիվորեն կյանքի էին կոչում այդ իդեալները: Այդ գաղափարն իր հետևից էր տանում զանգվածները: Ես հիշում եմ, թե ինչպես, դեռևս տղայական տարիքում ես ներկա եմ եղել Կու-

կունյանի²⁶ դատավարությանը: Կուկունյանը առաջիններից էր, ով փորձել էր անցնել Թուրքիա՝ այնտեղի հայ եղբայրներին օգնելու նպատակով: Նրան և իր ամբողջ խմբին ռուս կազակները գցել էին տեղատարապ համազարկերի տակ: Խմբի մի մասը սպանվել էր, մյուս մասը դատվեց և արտրվեց տաժանակիր աշխատանքների: Ես կարող եմ պնդել, որ ռուսական իշխանության կողմից նման վերաբերմունքի դրսևորումը պահպանվեց ընդհուպ մինչև 1914թ.՝ մինչև պատերազմը սկսվելը:

Ռուսական իշխանությունը երբեք չի խրախուսել հայերին Թուրքիա անցնել հանուն հայկական շահերի: Հանուն ռուսական շահերի՝ այո, համեցեք: Եվ կրկնվում էին այն պատկերները, որոնք մեզ լավ հայտնի են. զանգերի դողանջը, խաչը ձեռքին տերտերը և աղ ու հացը ձեռքին՝ “ռուս քրիստոսասեր գորականությանն” ընդառաջ գնացող հայությունը: Դե հայերը միշտ համարել են՝ հատկապես լայն զանգվածներում, որ ռուսական իշխանությունը գնում է “հատկապես” հայերին ազատագրելու համար:

Հաջորդ գլխում մենք մանրամասն կանգ կառնենք այն ամենի վրա, թե այդ առնչությամբ ինչը և ինչպես տեղի ունեցավ Մեծ պատերազմի ժամանակ: Բայց, համենայնդեպս, անհրաժեշտ է վերահաստատել, որ 1900-1914թթ. ժամանակահատվածում ռուսական իշխանությունը առաջնորդվում էր Լոբանով-Ռոստովսկու²⁷ սկզբունքով. “Մեզ Հայաստանը պետք է առանց հայերի”: Ես անվերջ անգամներ այդ կապակցությամբ զրուցել եմ ռուսաստանյան բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների հետ: Եվ նրանք չեն էլ թաքցրել, որ Հայաստանը Թուրքիայում իրենց պետք է ռազմավարական նպատակների համար: Հատկապես՝ Էրզրու-

²⁶ Մարգիս Մովսեսի Կուկունյան (սկզբնապես՝ Մարգիս Ավետիսյան, հունվարի 23, 1863, Նիժ, Նուխիի գավառ, Բաքվի նահանգ, Ռուսական կայսրություն – նոյեմբերի 26, 1913, Օրյոլի բանտ, Օրյոլ, Ռուսական կայսրություն), հայ ազգային-ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ:

²⁷ Իշխան Լոբանով-Ռոստովսկի Ալեքսեյ Բորիսովիչ (1824-1896): Ռուս պետական գործիչ, դիվանագետ: Եղել է Ռուսաստանի դեսպանը Թուրքիայում, Անգլիայում, Ավստրո-Հունգարիայում, Գերմանիայում, Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստր (1895-1896թթ.): 1878թ. Ռուսաստանի պատվիրակության կազմում մասնակցել է Բեռլինի Համաժողովին:

մը: Նրանք բացատրում էին, որ Հայաստանը Ռուսաստանին պետք էր Ալեքսանդրետով դեպի տաք ծով ելք ապահովելու համար, դեպի Մոսկու-Բաղդադ ճանապահ ունենալու՝ Անգլիային սպառնալու համար: Հայաստանը պետք էր Արևելքում Ռուսաստանի դարավոր խնդիրներին լուծումներ տալու համար: Ի դեպ, այդ նպատակներն այժմեական են նաև այսօր: Բայց ...այդ դեպքում հայերն էլ ակամա ազատագրվում էին: Նրանք թվապես ուժեղանում էին, ամրապնդվում ֆիզիկապես և հարստանում: Գրեթե ամբողջ Կովկասը՝ Ալեքսանդրապոլով, Կարսով, Բաքվով լցված էր Ալաշկերտից, Էրզրումից, հիմա էլ՝ Վանից Կովկաս եկած հայերով: Ռուսական իշխանությունը դա համարում էր “հայկական բռնաճնշում” և ամենալավ հողերը Կովկասում հատկացնում էր ռուս վերաբնակիչներին և թաթարներին, որոնց էլ համարում էր միապետության հենասյուներ: Հայերին քշում էին դեպի վատագույն վայրերը: Նույնիսկ ոռոգումն արգելված էր իրականացնել հայկական կապիտալի միջոցով: Հայկական էներգիան ծլարձակում – ելնում էր, ինչպես խոտի ծիլերը սալապատ ճանապահի քարերի արանքից ու ճեղքերից: Հայկական կապիտալն ազատ էր միայն քաղաքներում՝ եկամտաբեր տներում, բանկերում: Եվ այդ ուղղությամբ էր հոսում հայկական կապիտալի էներգիան՝ հայկական գյուղից հեռու: Նույնիսկ համակովկասյան նախահաշվում հայկական գյուղի կարիքների համար հատկացվում էին գրոշներ, թեև տարեկան 8.000.000 ռուբլի եկամուտի զգալի մասը գալիս էր Էրիվանի նահանգից: Զանգեզուրն ու Ղարաբաղը իրենց զավակներին ուղարկում էին Բաքու արտահանության, Նախիջևանն ու Բայազետը՝ Վրաստան, իսկ Ալեքսանդրապոլից թողնում-գնում էին նույնիսկ Ամերիկա: Այսպիսով, Էրիվանյան գյուղացիությունը՝ Հայկական Հանրապետության ապագա կորիզը, գնալով տկարանում էր, հայկական բուրժուազիան ամրանում էր Հայաստանից դուրս, հայ մտավորականությունը ձգտում-նետվում էր դեպի Բաքու և Թիֆլիս: Բայց գաղափարական տեսանկյունից ազգային-քաղաքական վերածննդի մասին գաղափարը հուրհրում էր ուղեղներում, կուսակցությունների ծրագրերում և գրականության մեջ: Այդպիսի իրադրության մեջ Կովկասում և, առհասարակ, ամբողջ Ռուսաստանում, հայերին գտավ ու նրանց այցելեց 1914 թվականը...

ԳԼՈՒԽ II

Մեծ պատերազմի առաջին շրջանը (օգոստոս 1914թ.-մարտ 1917 թ.)

1914թ. հունիսին, օգտվելով Թիֆլիսի քաղաքապետին տրամադրվող երկամսյա արձակուրդից, ես կնոջս հետ մեկնեցի արտասահման՝ Գերմանիա: Բաթումով ես հասա Կոստանդնուպոլիս, այնտեղից՝ Սերբիայով Վիեննա և բնակվեցի Գերմանիայի Բադեն առողջարանում: Երբ ես մեկնում էի Ռուսաստանից, այնտեղ տիրում էր «քաղքենիական տաղտկություն»: Բոլորը դժգոհ էին կյանքի պայմաններից, քաղաքական իրավիճակից, վարչակազմի ճնշումներից: Այնպիսի մթնոլորտ էր, ասես երկնքում կախված լիներ անագե ծանր մի ամպ: Բոլորը՝ մարդիկ, թերթերը կրկնում էին ամենուրեք. «Այսպես ապրել այլևս հնարավոր չէ»: Բայց պատերազմ ոչ ոք չէր սպասում: Հայկական հարցի առնչությամբ բոլորը տեղյակ էին հանձնակատարների նշանակումից և սպասում էին հայկական վիլայեթներում բարեփոխումների իրականացմանը²⁸: Երբ ես հասա Կոստանդնուպոլիս, տեսնվեցի հրապարակախոս Խաժակի, փաստաբան Զոհրապի, հայ պատգամավորների հետ, այցելեցի Պառլամենտ: Պառլամենտի նիստերի ծանրությունից հետո մենք նստեցին պատուհաններով դեպի Բոսֆորը նայող նրա սրահներից մեկում, սկսեցինք զրուցել Ռուսաստանի և Թուրքիայում սպասվելիք հայանպաստ բարեփոխումների մասին: Փաստաբան-պատգամավոր Զոհրապն ասաց հետևյալը.՝ Ես նախընտրում եմ բարեփոխումները, թեև չեմ հավատում

²⁸ 1912-1914 թթ.՝ դիվանագիտական երկար քննարկումներից հետո սուլթան Ռաշիդը (Մահմեդ 5-րդ) կարգադրում է ստորագրել Արևելյան Անատոլիայում (Արևմտյան Հայաստանում) կատարվելիք բարենորոգումների ծրագիրը: Ծրագրի իրագործմանը հետևելու և այն վերահսկելու համար թուրք պատասխանատու պաշտոնյաների կողքին պետք է գործեին նաև քրիստոնյա, մեծ տերությունների կողմից ընտրված և Թուրքիայի հավանությանն արժանացած օտարերկրացի գլխավոր երկու տեսուչ-հանձնակատարներ: Որպես այդպիսիք, 1914 թ. ապրիլի 2-ին հաստատվում են հոլանդացի **Լ. Վեսթենենկը** և նորվեգացի **Ն. Հոֆը** (տե՛ս Ա.Հարությունյան, Լ.Միմոնյան, Ա.Բայան, Ն.Հոֆի գործունեությունը Վանում, Բանբեր Երևանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2017 № 3 (24), էջ. 47-63):

դրանց: Թուրքիայում մենք, համենայնդեպս, պահպանում ենք ազգային ոգին, լեզուն և հույսեր: Իսկ Ռուսաստանը, ֆիզիկապես պահպանելով հայերին, նրանց մեջ սպանում է ազգային ոգին և իր հզոր մշակույթով մարում հայկական մշակույթը: Բոլորն սկսեցին խորհել այդ խոսքերի վրա:

Հաջորդ օրը ես անցնում էի Սերբիայով: Երեկոյան մեր վագոնում և ամենուր բոլորը հուզված էին, փսփսում էին՝ հավանաբար ինչ-որ առանձնահատուկ բան էր տեղի ունեցել: Պարզվեց, որ լուր է ստացվել այն մասին, որ սերբի ձեռքով սպանվել է ավստրիական թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդը: Գնացքի սերբ ուղևորներից մեկն ասեց. “Աղետ է լինելու...”:

Անցավ մոտ հինգ շաբաթ: Գերմանական խաղաղ առողջարանում ասես ամեն ինչ միանգամից կանգ էր առել: Այնպիսի լռություն էր, ինչպիսին լինում է ամպրոպից առաջ: Տղամարդ գերմանացիք անհետացել էին: Պատերազմ էր... Ես Կովկաս էի վերադառնում մեծ դժվարություններով: Երբ մոտենում էինք Կոստանդնուպոլսին, բրիտանական ռազմականավերի լուսարձակների հզոր ճառագայթները լուսավորեցին մեր նավը: Պարզվեց, փնտրում էին գերմանական «Բրեսլաու» և «Հեբեն» հածանավերը, բայց նրանք հասցրել էին այդ գիշեր անցնել Սև ծով: Թուրքիան դեռևս պատերազմում պաշտոնապես չէր մասնակցում:

Ճանապարհին մեզ հանդիպող հայերը խիստ հուզված էին: Մենք Թիֆլիս հասանք սեպտեմբերի կեսերին և ես, որպես Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, միանգամից հայտնվեցի պատերազմական աշխուժությամբ եռացող Կովկասի մայրաքաղաքի թիկունքային բուռն կյանքի կենտրոնում: Դեռևս չի եկել այն ժամանակը, որ հնարավոր լինի մամուլին հանձնել պատերազմի թարմ շրջանի բոլոր տպավորությունները, քանզի փաստերը դեռևս չեն կորցրել իրենց սրությունը, իրադարձությունների մասնակիցներից շատերը ողջ են, իսկ բարեկամներն ու թշնամիները դեռևս գործում են: Ըստ այդմ էլ, ընթերցողը կհասկանա որոշ փաստերի և իրադարձությունների ներկայացման ու լուսաբանման հետ կապված իմ կողմից ցուցաբերվող անհրաժեշտ զսպվածությունը:

Պատերազմը խորապես ցնցեց հասարակական տրամադրություն-

ները: Իր ազգային էությամբ զուտ ռուսական հոսանքն իր մեջ ներքաշեց ու միանգամայն անկեղծորեն իր հետ տարավ նաև բազմաթիվ հայերի: Բնականաբար, աճում ու զարգանում էր այն զգացողությունը, որ, էթե հաղթեն Ռուսաստանը, Անգլիան ու Ֆրանսիան, ապա Ռուսաստանի, այդ թվում, նաև, հայազգի քաղաքացիների կյանքը կվերափոխվի դեպի լավը: Բացակայում էին այն “ պարտվողական” տրամադրությունները, որոնք նկատվում էին 1904-1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմի օրերին, երբ մեծ թվով ռուսներ տենչում էին ռուսական զորքի պարտությունը, համարելով այն պաշտոնական, ցարական-բյուրոկրատական Ռուսաստանի պարտություն: Հույս ունենալով, որ նման պարտությանը անխուսափելիորեն, կհետևեն բարեփոխումներ:

Պետք է իմանալ ու հասկանալ, և դա շատ կարևոր է հենց այսօր էլ Ռուսաստանում կատարվող շատ բաները հասկանալու համար, որ արդեն երրորդ անգամն է, երբ խոշոր փոփոխություններն այդ երկրում` բարեփոխումներ, հեղափոխություններ, հաջորդում են ռազմական անհաջողություններին:

Այդ իրողությունից ելնելով էր, որ ռուս հեղափոխականներն ու ազատականները (լիբերալները), պետք է ասել, ի զարմանս եվրոպական դիտորդների և վերջիններիս կողմից նման մոտեցումը միանգամայն անընդունելի համարվելու պարագայում, հենց Ռուսաստանի ռազմական պարտությունների մեջ էին տեսնում բարօրություն իրենց հայրենիքի համար: 1905թ. մի հայտնի ռուս գրող Նայդյոնովն ինձ ասում էր. “ Անհնար է նույնիսկ հասկանալ ռուս գրողի հոգում փոթորկվող ողբերգությունը, երբ հուզմունքով, թաքնված ցանկությամբ ու անհամբեր սպասում ես հակառակորդի հաղթանակին: Բայց դա էլ պետք է ասել, որ ռուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակ Յուսիմայում և Մուկդենի մոտ ռուսների կրած սարսափելի պարտություններն ասես տանեին ռուսաստանյան հին վարչակարգը: Ես անձամբ դա տեսել և զգացել եմ: Ասես փոթորկից անց լինեք, երբ ահարկու ավերածություններից հետո սպասում ես ծիածանի թարմացման ու վերափոխման: Եվ այդ թարմացումն ու վերափոխումներն, իրոք որ, ի հայտ էին գալիս. այդպես էր Ղրիմի պատերազմից հետո` 1857թ., այդպես էր նաև Ճապոնական պատերազմներից հե-

տո: Այսինքն, պատերազմը Ռուսաստանում առաջ էր բերել սպասումներ և հույսեր: Հայերը, բացի ամենից, բարեփոխումների էին սպասում նաև ազգային կյանքի բնագավառում՝ Ждали реформ армяне и в области национальной жизни: Իսկ ընդհանուր առմամբ, բարեփոխումների անհրաժեշտության մասին մենք արդեն խոսել ենք: Իրոք, պատերազմին նախորդող ժամանակներում իրավիճակը Ռուսաստանում չափազանց տաղտկալի էր: Տիրում էր ծանր մթնոլորտ: Մարդիկ թախծում էին, տրտմում: Ռեակցիայի և հիասթափության ժամանակաշրջան էր: Մարդիկ դոփում էին տեղում: Ամեն ասելիքն արդեն ասված էր, բոլոր ցանկությունները՝ ձևակերպված: Համագումարներն արդեն խմբագրել էին բոլոր առաջարկվող բարեփոխումները: Հրապարակախոսները, գիտնականները, բոլոր բնագավառների մասնագետներն արդեն արտահայտվել էին Ռուսաստանի զարգացման համար անհրաժեշտ բոլոր միջոցառումների վերաբերյալ: Բայց կյանքը շարունակում էր տեղում դոփել, իսկ ռեակցիան էլ այն նույնիսկ հետ էր տանում: Մտավորականությունը տանջահար վիճակում էր, ժողովրդավարությունը խեղդամահ էր արվում: Մամուլը խոսում էր Եզոպոսյան լեզվով: Եվ ահա պայթեց պատերազմի ամպրոպը: Ի հայտ եկան փոփոխությունների հույսեր: Մալոռուսները մի ասացվածք ունեն. «Թեկուզև ավելի վատը լինի, բայց այլ կերպ լինի»:

Այդպես էր մտածում նաև բովանդակ հայ մտավորականությունը: Այդտեղից էլ սնվում և ի հայտ էր գալիս նրա աշխուժությունը: Այդ աշխուժությունը դրսևորվում էր, նախևառաջ, նրանով, որ մարդիկ առանց պարտադրանքի ձգտում էին դեպի գործը. հայությունը մոտ 200.000 զինվոր տվեց գործող բանակին: Ռազմաճակատի կարիքների համար արվում էին առատաձեռն նվիրատվություններ: Օրիորդները գնում էին ծառայելու վիրավորներին ընդունած լազարեթներում: Թերթերը լիակատար ուրախանում էին դաշնակիցների հաջողություններով: Այդ տրամադրությունը դրսևորվում էր ամենուր: Ես դա անձամբ են տեսել: Եվ շատ-շատ անգամներ անձամբ ես, որպես քաղաքագլուխ, հանդիսացել եմ այդ տրամադրությունների արտահայտողը՝ մեկ Դումայում ճառ արտասանելիս, մեկ՝ հրապարակներում գումարված հանրահավաքներում, մեկ՝ գորախումբը ռազմաճակատ ճանապարհելիս, մեկ՝ տոնելով ռուսա-

կան գենքի հաղթանակները: Եվ դա ես արել եմ անկեղծորեն: Եվ ես զգացել եմ, որ ինձ ունկնդրող և ծափահարող հազարավոր մարդիկ հոգով համամիտ էին իմ արտասանած ճառերի հետ: Դա հայերի կողմից ռուսական քաղաքացիական զգացմունքներին մատուցվող տուրքն էր: Նույնիսկ կայուն ատելությունը վարչակարգի նկատմամբ ժամանակավորապես մոռացության էր տրվել. ենթադրում էին, թե միապետությունն ու ամբողջ վարչակազմը անխուսափելիորեն պարտավոր կլինեն փոխել իրենց կառավարման կուրսը: Այսպիսիք էին այդ օրերի հույսերը:

Անցան պատերազմի առաջին երկու ամիսները՝ 1914թ. օգոստոս-սեպտեմբերը: Իրականացվեց զորակոչը, սահմաններում բռնկվեցին առաջին ճակատամարտերը, և ընկան մի քանի ամրոցներ, ու զգացվեց, որ Կովկասում, հայերի միջավայրում, ի հայտ եկան նոր զգացումներ և նոր սպասումներ: Դրանք պայմանավորված էին Թուրքիայի հետ պատերազմ սկսելու հնարավորությամբ: Այդտեղից էլ ծնվում էին հայկական վիլայեթներում դարավոր հայկական հարցի լուծման հետ կապված վառվռուն հուսերն ու երազանքները: Նշենք, որ պատերազմ բռնկվելու պատճառով 1913թ. բարեփոխումների իրականացումը հետաձգվել էր, իսկ դրանց ենթադրյալ իրականացումը վերահսկող կոմիսարներն էլ հեռացել էին Թուրքիայից:

Դաշնակիցների կողմից հնչեցվում էին բոլորին հիացականորեն գմայլեցնող “փոքր ազգերի ինքնորոշման” մասին ազնվաբար թեզեր ու կարգախոսներ: Հայերը բռնկվում էին նորանոր ոգևորությամբ. նրանց աչքի առաջ գալիս էր պատերազմ նաև Թուրքիայի հետ, որն անխուսափելիորեն հաղթական ավարտ կունենա դաշնակիցների համար, իսկ դրա հետ էլ կապվում էր թուրքահայերի ազատագրումը: Այդ միտքը Էլեկրական հոսանքի նման անցավ հայ ժողովրդի ուղեղներով: Ես իմ աչքերով եմ տեսել, թե ինչպես այդ գաղափարը ընդգրկեց հայ բնակչության բոլոր շերտերը, բոլոր հոսանքներն ու կուսակցությունները: Այդ միտքը, այդ գաղափարը ոչ ոք էլ չէր քարոզում կամ տարածում: Հակառակը, եթե լինում են ինքնաբուխ ժողովրդական շարժումներ, ապա 1914թ. աշնանը մենք ականատեսն էինք այդպիսի տարերային, գուտ ժողովրդային շարժումներից մեկի ծագմանն ու զարգացմանը: Այն, որ այդ շարժումը ձևա-

վորվում ու սկսում էր թևածել ժողովրդի հավաքական մտքի և ոգևորության շնորհիվ, ամենից լավ երևում էր հետևյալ փաստից. այդ հոսանքը ոգևորեց ու իր հետևից տարավ նույնիսկ այն անձանց, որոնք դրանից դեռևս 2 ամիս առաջ ամուր կանգնած էին այդ պատերազմում հայերի լիակատար չեզոքության դիրքերում: Այն է. թուրքահայերը Թուրքիայում կատարում են իրենց քաղաքացիական պարտքը Թուրքիայի հանդեպ, իսկ ռուսաստանահայերը՝ Ռուսաստանի հանդեպ: Այդպիսին էր հայ դեմոկրատիայի գաղափարախոսական տեսակետը: Սակայն դեմոկրատիան դուրս պրծավ այդ բանաձևի շրջանակներից և իր հետևից տարավ նաև առաջնորդներին: Երբ մենք գիտակցեցինք այդ շարժման ուժը և երբ արդեն անհրաժեշտ էր այդ “գարնանային հոսքի” շիթերն ուղղել դեպի հոսքի ճշգրիտ հունը, գումարվեց ռուսահայության համագումար, որն ընտրեց “Ազգային բյուրո” ու հանձնարարեց նրան ղեկավարել կամավորական ջոկատների կազմակերպման աշխատանքները և աչալուրջ լինել հայերի քաղաքական պահանջների կատարմանը: Սկզբում ես ընդգրկվեցի այդ կազմակերպության բյուրոյի կազմում, իսկ հետո դարձա նրա նախագահը և իրականացնում էի բոլոր անհրաժեշտ գործառույթները ռազմական իշխանությունների և Կովկասյան բանակի շտաբի միջև: Ստացանք զգալի քանակի միջոցներ: **Սկսվեց կամավորական ջոկատների կազմակերպումը: Նրանք պետք է հանդիսանային Թուրքիայի հայ բնակչության պաշտպանը և ուժեղացնեին Կովկասյան ռազմաճակատը, ինչպես նաև լինելու էին Թուրքիայի ազատագրված հայկական վայրերում կազմակերպվելիք հայկական միլիցիայի կորիզը** (*ընդգծումը մերն է- Վ.Ն.*):

Առաջին իսկ օրվանից Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ, եպիսկոպոս Մեսրոպը և բարեգործական միության նախագահ Սամսոն Հարությունյանը²⁹ կազմեցին մի կոլեգիա, որը դարձավ զանգվածների տրամադ-

²⁹ **Հարությունյան Սամսոն Ստեփանի** (1869թ., Ելիզավետպոլի նահանգ, Ռուսական կայսրություն – 1943թ., Թբիլիսի, ԽՍՀՄ): Ավարտել է Մոսկվայի կայսերական համալսարանը իրավագիտություն մասնագիտությամբ: Հայ պետական, քաղաքական և հասարակական գործիչ, Առաջին աշխարհամարտի տարիներին՝ հայկական կամավորական շարժման կազմակերպիչներից մեկը: Կովկասի հայոց բարե-

րության արտահայտողը և մենք այդ կարգավիճակում շփումներ էինք իրականացնում Ռուսաստանի հայկական գաղութների և Կովկասի բարձրագույն իշխանության հետ: Կամավորները գալիս ու կուտակվում էին մեծ զանգվածներով. աշակերտներ, գյուղացիներ, զինապարտությունից ազատվածներ, ծագումով Թուրքիայից հայեր, Ամերիկայից, Բուլղարիայից եկածներ: Այդ բոլոր առվակները միանում ու դառնում էին մի հզոր հեղեղ:

Անհրաժեշտ էին նաև ճանաչված ու հանրահայտ ղեկավարներ: Այդ անձինք, մեծամասամբ լինելով հեղափոխականներ և համարվելով ոչ հուսալի, կամ գտնվում էին ընդհատակում, կամ Ռուսաստանից դուրս: Ռուսական իշխանությունը անհապաղ նրանց բոլորին հնարավորություն տվեց վերադառնալ, անձնագրեր տրամադրեց և նրանք կարճ ժամանակ անց հայտնվեցին Թիֆլիսում: Անձամբ ինձ հայտնի է մի դեպք, երբ Թիֆլիսում ցարական ժանդարմերիայի մի գնդապետ համառորեն առիթ էր փնտրում մի չափազանց խիզախ հեղափոխականի հետ ծանոթանալու համար, որպեսզի նրան խնդրեր հանձն առնել իրականացնել մի կարևոր ռազմա-հեղափոխական բնույթի հանձնարարություն, սակայն հայ գործիչը հրաժարվել էր իրեն ընձեռած այդ “պատվից”:

Առաջին առաջնորդները, ում հետ ես հանդիպեցի նրանց Թիֆլիս ժամանելուն պես, եղել են Անդրանիկը և Համազասպ Սրվանտձյանը: Վերջինս գնդակահարվել է բոլշևիկների կողմից 1921թ.՝ Էրիվանում³⁰:

գործական ընկերության նախագահ (1906-1918թթ.), 1906թ.-ից՝ կադետ, 1917թ.՝ Հայ ժողովրդական կուսակցության հիմնադիրներից մեկը, կուսակցության փոխնախագահ: Ազգային բյուրոյի նախագահ (1912-1914թթ.), Հայոց ազգային խորհրդի անդամ(1917-1918թթ.), 1918 -1919թթ.՝ Հայաստանի Հանրապետության Արդարադատության նախարար – Գլխավոր դատախազ: Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո կարճ ժամանակով ձերբակալվել է (1921-22թթ.): Հետագայում բնակվել է Թիֆլիսում:

³⁰ Սրվանտձյան Համազասպ Խաչատուրի (հունիսի 5, 1873, Վան, Օսմանյան կայսրություն - փետրվարի 18, 1921, Երևան, Հայկական ԽՍՀ), հայ ազգային-ազատագրական շարժման ակնավոր գործիչ, ՀՀԴ անդամ: 1908 թվականին, ՀՀ Դաշնակցական մի շարք գործիչների հետ, ձերբակալվել է ցարական կառավարության կողմից, դատապարտվել մահվան, սակայն այն փոխարինվել է 15 տարվա տաժանակրությամբ: 1913 թվականին փախել է բանտից, անցել Եվրոպա, ապա՝ Կ.

Համագասպը փախել էր աքսորից և եկել էր Թիֆլիս: Ես նրա հետ ծանոթ էի դեռևս 1906թ., երբ հայ-թաթարական կոտորածների օրերին նրա հետ միասին մեկնել էինք Ելիզավետպոլ: Այդ օրերին նա կազմակերպել էր Ելիզավետպոլի հայ բնակչության պաշտպանությունը: Հետո ես նրան տեսել էի Սենատում՝ դաշնակցականների դատավարության ժամանակ: Իսկ սա արդեն մեր երրորդ հանդիպումն էր:

Ես մոտենում էի իմ բնակարանին և նկատեցի, ինչ-որ մեկը զգուշավոր, գլխարկը հանած, մոտենում է ինձ: Ես նրան չճանաչեցի: Ինքն այդ օրերին Թիֆլիսում գտնվում էր դեռևս ոչ լեզալ վիճակում: Նա ցածր ձայնով ներկայացրեց իրեն: Ես նրան հրավիրեցի տուն և նա ներս մտավ: Հուզված ձայնով նա սկսեց խոսել այն մասին, որ պատերազմը Թուրքիայի հետ անխուսափելի է, որ ինքը իրեն դնում է ռուսական ռազմական իշխանության տրամադրության տակ և խնդրում է տալ իրեն , թեկուզ չափազանց վտանգավոր, բայց բանակի համար կարևոր և օգտակար որևիցե հանձնարարություն: Նրա միանգամայն անշահախնդիր առաջարկը ընդունվեց, նա ստացավ և կատարեց կարևոր մի հանձնարարություն: Հետո Համագասպը դարձավ կամավորական հատուկ ջոկատի հրամանատար, որն ընդգրկված էր գեներալ Բարատովի գործախմբում, ումից ես քանիցս՝ գրավոր և բանավոր փայտուն կարծիքներ եմ ստացել Համագասպի ռազմական գործունեության վերաբերյալ (տե՛ս Գր. Չալխուշյանի կազմած Կարմիր Գիրքը): Հենց որ Անդրանիկը ժամանեց Թիֆլիս, նրան

Պոլիս: Առաջին Աշխարհամարտն սկսվելուց հետո նշանակվել է 3-րդ հայկական կամավորական ջոկատի հրամանատար: Ռուսաստանում 1917 թվականի Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո նշանակվել է Ալաշկերտի շրջանի զինվորական ոստիկանության հրամանատար (մինչև ռուսական զորքերի կողմից Կովկասյան ռազմաճակատը լքելը): 1918 թվականին, **Մտ.Շահումյանի** և ՀՀԴ միջև գործող պայմանավորվածության համաձայն, Հայկական բրիգադի (3000 զինվոր ու սպա) հրամանատարն էր, որը կռվել է Բաքվի կոմունայի համար: 1918թ. Վերադարձել է Հայաստան և նշանակվել Նոր Բայազետի շրջանի գործախմբի հրամանատար, մասնակցել է Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանությանը, 1920 թվականի Մայիսյան ապստամբության և թուրք-թաթարական խռովությունների ճնշմանը: Իրականում, **Համագասպը** ոչ թե գնդակահարվել, այլ 1921թ. Փետրվարի լույս 18-ի գիշերը հայ բոլշևիկների հրահանգով երկու տասնյակ այլ ճանաչված հայորդիների հետ կացնահարվել է Երևանի բանտում:

շատ շտապ տեսնելու ցանկություն հայտնեցին զինվորական իշխանությունները: Ես անձամբ նրան ուղեկցեցի փոխարքայի ռազմական գծով օգնական գեներալ Միշլանսկու մոտ: Թուրքիայի հետ պատերազմը դեռևս չէր սկսվել և նրանք մոտ երկու ժամ զրուցում էին սեղանին փռած քարտեզի շուրջ: Այդ զրույցից հետո գեներալ Միշլանսկին, որը նախկինում եղել էր ամբողջ Ռուսաստանի Գլխավոր շտաբի պետը, ինձ ասաց հետևյալը. “Պարոն Անդրանիկը գերազանց հասկանում է ռազմաճակատի դրությունը, նա շոշափեց հակառակորդի կենսականորեն կարևոր կետերը և հոյակապ գիտի ձմեռային կամպանիայի պայմանները”: Այդկերպ հաստատվեցին հարաբերությունները: Հայերը կրկին բոցավառվեցին հույսերով: Երբ գործի կազմակերպումն արդեն հունի մեջ ընկավ, եպիսկոպոս Մեսրոպը, Հարությունյանը և ես եղանք փոխարքայի մոտ: Մենք ներկայացրինք նրան գործերի ընթացքը, տրամադրություններն ու սպասելիքները: Փոխարքան մեզ պատասխանեց հետևյալ խոսքերով. “**Ես միշտ էլ կարծել եմ, որ հայերը գերազանց գիտակցում են Ռուսաստանի դերը իրենց ճակատագրում: Եվ կյանքի տրամաբանությունը դա ապացուցել է: Ես հայերին հովանավորում եմ ոչ թե իբրև իրենց բարեկամ, այլ որպես Ռուսաստանին հավատարիմ լավ ռուսական պաշտոնյա: Մենք պետք ենք միմյանց: Ես կարծում եմ, որ այն ամենալավը, ինչը թուրքահայերը պետք է ստանան մեր հաղթանակից հետո, դա պետք է լինի Միրիայում Լիբանանյան Սահմանադրության օրինակով մի Սահմանադրություն: Ես այդպես էլ գրել եմ ցարին (ընդգծումը մերն է- Վ.Ն.)”:** Այնուհետև ես այցելեցի Կովկասյան բանակի շտաբի պետ, գեներալ Յուդենիչին³¹, որը համարում էր հայ կամավորական ջոկատների մասնակցությո-

³¹ Թեև փոխարքա **Ի.Ի. Վորոնցով - Դաշկովն** էր պաշտոնապես հանդիսանում Կովկասյան բանակի և ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարը, սակայն պատերազմը սկսվելուց հետո այդ պարտականություններն իրականում կատարում էր շտաբի պետ, գեներալ **Ն.Ն. Յուդենիչը** (1862թ.,- Մոսկվա, Ռուսական կայսրություն - 1933 Կանն, Ֆրանսիա): **Յուդենիչը** Առաջին աշխարհամարտում ռուսական բանակի ամենահաջող պատերազմող գեներալներից էր: Նրա գլխավորությամբ ռուսական զորքը գրավեց գրեթե ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը: Միաժամանակ, որպես Ռուսական կայսրության շահերի երդվյալ պաշտպան և հետևորդ գեներալ **Յուդենիչը** գրավված Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանի

յունը Կովկասյան բանակում չափազանց կարևոր՝ հատկապես հետախուզության, բեռնափոխադրումների և կապի ծառայության հատվածներում: Մեկը մյուսի հետևից գործի մեջ էին մտնում Դրոն, Վարդանը, Քենին, Իշխանը: Ուսանողները թողնում էին իրենց դպրոցները, զիմնագիտները՝ իրենց դասերը... Սակայն անհրաժեշտ է շեշտել, որ կամավորական ջոկատները համալրվում էին բացառապես չքավոր ընտանիքներից՝ հասարակ ժողովուրդ, արհեստավորներ: Բուրժուազիան այդ գործընթացում բացակայում էր: Բուրժուազիան տրամադրում էր գումարներ: Վաճառականներից ոմանք էլ իրենց անձնական ներդրումն էին անում կամավորականների համար հագուստ պատրաստելու գործում: Ոգևորությունը գալիս էր գուտ ժողովրդական շերտերի կողմից: Զոհեր տալիս էին հենց այդ շերտերը:

Քիչ ժամանակ անց փոխարքայի անունով նամակ ստացվեց Ռուսաստանի արտգործնախարարից, որտեղ շարադրված էին թուրքահայերի համար բարեփոխումներ իրականացնելու խոստումները: Փոխարքան այդ նամակն ուղարկեց Կաթողիկոսին, սակայն այդ նամակն իր ճամպրուկում տեղափոխող հատուկ անձնավորությունը՝ պ-ն Գ-ն փաստեց, որ Ալեքսանդրապոլ կայարանում իր ճամպրուկը գողացել են և ճամպրուկի հետ անհետացել է նաև այդ նամակը: Ես անձամբ պ-ն Գ-ից

կողմից շուտափույթ գաղութացնելու, ռուսական տարրով բնակեցնելու, երկրամաս հայերի վերադարձը և այնտեղ նրանց վերաբնակեցումը կանխելու հետևողական և համոզված կողմնակիցն ու իրագործողներից էր: Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատարի պաշտոնը թողնելուց հետո էլ (7 մայիսի 1917թ.) **Յուդենիչը** մնաց որպես «հզոր, միացյալ ու անբաժանելի» Ռուսաստանի գաղափարի համոզված կողմնակից ու կրող: Որպես զինվորական անձ, Յուդենիչը գնահատում էր ռազմաճակատում մարտնչող հայ զինվորականների վաստակը: Բերենք պաշտոնանկությունից օրեր առաջ գրված իր վերջին նամակներից մեկը, որը հասցեագրված է Անդրանիկ Օզանյանին. «Милостивый государь, господин Андраник! С началом войны Вы были привлечены к боевой деятельности на Кавказском фронте. Сформировав 1-ю армянскую дружину, вы с ней принимали участие в ряде боев, в которых проявили личную храбрость, умение разобратся в боевой обстановке и искусное ею управление. Считаю приятным для себя долгом выразить Вам за Вашу деятельность мою искреннюю признательность. Примите уверение в совершенном моем уважении и таковой же преданности. Георгиевский крест второй степени № 25255, которым Вас награждаю, при сем посылаю. Н. Юденич». Տե՛ս, Шишов А.В., Досье без ретуши: Юденич, стр 281, Москва, Вече, 2004

եմ լսել այդ պատմությունը, սակայն այդպես էլ անհայտ մնաց, թե ով է գողացել այդ ճամպրուկը, և հատկապես ի՞նչն է գայթակղել թալանողներին՝ հենց ինքը՝ նամա՞կը, թե՞ ագրոնոմ պ-ն Գ-ի ճամպրուկի համեստ պարունակությունը Ինչնիցե, կարող ենք փաստել, որ հայկական պոռթքման ալիքը կազմակերպվեց և իր ձևավորումն ստացավ հայկական կամավորական ջոկատների բարեկազմ համակարգի տեսքով: Ռուսական իշխանությունը դրան պատասխանեց թրքահայության համար բարեփոխումներ իրականացնելու խոստումներով (*ընդգծումը մերն է-Վ.Ն.*):

Թեև պատերազմը Թուրքիայի հետ դեռևս չէր սկսվել, բայց այն սպասվում էր: Ռուսաստանի կառավարությունն այդ պատերազմին կողմ չէր: Նա Արևմտյան ռազմաճակատ էր ուղարկել լավագույն զորամասերը: Բայց նրա կամքից չէր կախված Կովկասյան ռազմաճակատի ճակատագիրը: Սանիտարական գումակները, տեխնիկական զորամասերը՝ այդ ամենը պահանջվում էր արևմտյան ուղղությամբ: Փոխարքան չափազանց անհանգիստ էր: Նա ինձ ասում էր, որ իր պարտքն է օգնել Արևմտյան ռազմաճակատին, բայց միաժամանակ, Կովկասյան ռազմաճակատի մերկանալը նրան խիստ մտահոգում էր: Այդ մասին ես գրուցել եմ նաև գեներալ Միշլանսկու հետ: Նա նույնպես համառորեն պահանջում էր ամրացնել Կովկասը: Ընթանում էր հեռագրերի արագացված փոխանակում...

Գնալով, հայերի մոտ տեղի էր ունենում կենսական էներգիայի կուտակում, արթնանում էին հույսեր, և այդ էներգիան ու հույսերն ուղղվում էին դեպի Թուրքիա, դեպի հայկական ազդեցիկ շրջաններ: Կեսօրից հետո իմ բոլոր ժամերը ես տրամադրում էի “Ազգային բյուրոյին”: Բոլոր հայկական կուսակցությունները համախմբվել էին ազգային հոսանքի շուրջ: Լերմոնտովյան փողոցի վրա, նույն սեղանի շուրջ, հավաքվում էին դաշնակցականները, կադետները, վաճառականները, գրողները, հարևան սենյակում՝ խմբապետները, կամավորականները: Եռում էր նախապատրաստական աշխատանքը: Մենք ամեն օր մնում էինք այդտեղ, մինչ խորը գիշեր: Բանավեճերն առնչվում էին զուտ գործի տեխնիկական կողմին: Սկզբունքների շուրջ որևիցե անհամաձայնություն չկար:

Բոլորը հավատում էին, բոլորը ձգտում էին ավելացնել կամավորական ջոկատների քանակը, հոգ էին տանում, որպեսզի ընտրվեն լավագույն հրամանատարները:

Մյուս հոսանքը, որտեղ ես, որպես Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, զբաղեցնում էի կենտրոնական դիրք, դա նոր ծնունդ առնող “Կովկասյան քաղաքների միություն” կազմակերպությունն էր: Այդ միությունը 1915-1916-1917 թթ. ընթացքում ահռելի դերակատարում ունեցավ հայ փախստականներին օգնելու հարցում, Կովկասյան ռազմաճակատին սատարելու, հիվանդ և վիրավոր զինվորների խնամքն ու բուժումը կազմակերպելու գործում:

Քանի որ հայերը մեծ քանակի էներգիա, աշխատանք ու գիտելիքներ ներդրեցին այդ “Քաղաքների միության” կազմակերպման և գործունեության համար, ինձ թույլ տամ մի քանի խոսքով անդրադառնալ այդ միության ստեղծմանն ու գործունեությանը: Հենց որ սկսվեց պատերազմը Գերմանիայի հետ, Ռուսաստանում սկսվեց միանգամայն բնական մի շարժում. Մոսկվայի քաղաքագլխի հրավերով Ռուսաստանի զանազան քաղաքների և զեմստվոների գործիչներ հավաքվեցին Մոսկվայում, ստեղծեցին քաղաքների և զեմստվոների միություններ ու երկրի ղեկավարությանն իրենց ծառայություններն առաջարկեցին հիվանդ և վիրավոր զինվորների բուժման ու օգնության հարցերում: Առաջարկությունն ընդունվել էր: Այդ հրավերից անկախ, 1914 թ. սեպտեմբերին արդեն իմ հրավերով Թիֆլիսում հավաքվեցին Կովկասի 44 քաղաքների (այդ թվում նաև հայաբնակ Էրիվան, Կարս, Ալեքսանդրապոլ, վրացական՝ Բաթում, Քութայիս, Փոթի, իսառը բնակչությամբ՝ Թիֆլիս, Բաքու, Հյուսիսային Կովկասի քաղաքներ, լեռնականների քաղաքները՝ Գրոզնի, Մայկուպ, Վլադիկավկազ և այլն) ներկայացուցիչներ և որոշում կայացրին “ Կովկասյան քաղաքների միություն” ստեղծելու մասին: Ինձ ընտրեցին այդ միության Գլխավոր լիազոր և Գլխավոր կոմիտեի նախագահ: Իշխանությունները մեզ մեկ միլիոն ռուբլի (ինչն այն ժամանակ կազմում էր 3 միլիոն ֆրանկ) գումար տրամադրեց և մենք անհապաղ անցանք աշխատանքի: Առաջ անցնելով ասեմ, որ 3 տարվա ընթացքում մենք ստեղծեցինք 32000 մահճակալով միանգամայն նոր լազարեթներ, 5 սանիտարա-

կան քարավան, որոնք ուղարկվում էին Թուրքիայի խորքերը և այդ 3 տարվա ընթացքում զինվորներին ու փախստականներին սննդով ապահովելու համար ծախսեցինք 120 միլիոն ռուբլի, ինչն այն օրերի փոխարժեքով կազմում է մոտ 350 միլիոն ֆրանկ: Այդ Միության ինչպես Գլխավոր կոմիտեն, այնպես էլ ծառայողների երկու երրորդը կովկասցիներ էին: 1914թ. վերջին “Կովկասյան միությունը” անցավ Համառուսաստանյան Միության կազմի մեջ և սկսեց կոչվել “Քաղաքների համառուսաստանյան միության Կովկասյան բաժանմունք”: Պատերազմի ամբողջ ընթացքում ես եղել եմ նրա անփոփոխ նախագահը: Այնպես որ, հայերի կորուրդը ներհուսեց նաև քաղաքների այդ միության մեջ: Դա երկրորդ հզոր հոսանքն էր: Միությունում ծառայողների թիվը 19.000 էր: Տրամադրությունը Միությունում հայտնի էր. բոլորը ռազմական հաղթանակի կողմն էին: Այդ միության գործիչների թվում էին Դրոն, Համո Օհանջանյանը՝ հետագայում Հայաստանի կառավարության նախագահ, Հովհաննես Քաջավունին՝ հետագայում նույնպես Հայաստանի կառավարության նախագահ, դոկտոր Բաբայանը³², Կարճիկյանը³³ (բոլորն էլ հետագայում

³² **Բաբայան Արտաշես Ադամի** (1886թ., Շուշի, Ռուսական կայսրություն - 1959թ. - Թեհրան, Իրան), հայ անվանի բժիշկ, հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրատարակիչ, դաշնակցական կուսակցության անդամ: Ավարտել է Ժնևի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը: 1915 թվականին մտել է Սարգիս Մեհրաբյանի (Խանասորի Վարդան) հրամանատարած հայ կամավորական զնդի մեջ, եղել դրա բժշկապետը և զնդի հետ միասին հասել Վան: 1915 թ. մայիսի 7-ին Վանն ազատագրելուց հետո այդտեղ հիվանդանոցներ է կազմակերպել: Համագործակցել է Վանի ժամանակավոր կառավարության հետ և նշանակվել ժամանակավոր կառավարության առողջապահության բաժնի պետ ու քաղաքապետության անդամ: **Հայաստանի Հանրապետության** կառավարության անդամներից մեկը, 1918-1919թթ.՝ Հայաստանի առաջին և երկրորդ խորհրդարանների անդամ: 1919 թվականի **հոկտեմբերի 31**-ից մինչև 1920 թվականի **մայիսի 5**-ը՝ խնամատարության և վերաշինության նախարար, ապա՝ մինչև հոկտեմբերի 30-ը՝ փոխնախարար: 1920 թվականի մայիսին **Ղարաքիլիսայում** մասնակցել է բոլշևիկյան ապստամբության ճնշմանը: 1920 թվականի սեպտեմբերին սկսված թուրք-հայկական պատերազմին, ՀՀ կառավարության որոշումով, **Սիմոն Վրացյանի** հետ ուղարկվել է **Կարս-Սարիղամիշի ռազմաճակատ**՝ կառավարության լիազոր ներկայացուցչի իրավունքներով: 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Կարսի անկման ժամանակ, **թուրքերին**՝ գերի է ընկել: 1920-1921 թվականներին արգելափակվել է **Կարսի**, ապա **Կարինի** բանտերում: 1921 թվականին հոկտեմբերին գերությունից ազատվե-

Հայաստանի կառավարության անդամներ): Երկրորդ աստիճանի ծառայողների մեջ հանդիպում էին Վրաստանի ապագա մինիստրներ (օրինակ՝ Կարծիվաձեն), Պառլամենտների ապագա անդամներ: Այսինքն, իրոք, ժողովրդի ներուժը, նրա նախաձեռնությունը իրենց դրսևորումն էին գտնում կամավորական շարժման և «քաղաքների միությունում»: Խոսքն, իհարկե, լեզալ գործող կազմակերպությունների մասին է: Իսկ հեղափոխական ավյունը գործածության մեջ էր դրվում արդեն զուտ կուսակցական կազմակերպություններում:

Եթե ավելացնենք նաև Սիմոն Վրացյանի անունը (հետագայում նույնպես Հայաստանի կառավարության նախագահ), ով աշխատանք էր

լուց հետո անցել է **Թավրիզ**, քանի որ Հայաստանն արդեն խորհրդայնացվել էր: 1943 թ. սեպտեմբերին խորհրդային զորքերի՝ Իրան մուտքից հետո ձերբակալվել է: 1943-1945 թվականները անցկացրել է բանտում: 1945 թվականի հունիսի 4-ին ազատվել է բանտից: 1945 թվականին և հետագա տարիներին ընտրվել է Թեհրանի գործակալական ժողովի անդամ, ապա՝ Եկեղեցական վարչության ատենապետ, այսինքն՝ Թեհրանի թեմի Պատգամավորական ժողովի անդամ և Թեմական խորհրդի փոխնախագահ, ապա՝ նախագահ: Այնուհետև ընտրվել է **Հայոց ազգային խորհրդի** նախագահ: Երկու անգամ մասնակցել է ՀՀԴ ընդհանուր ժողովներին: 1959 թվականին Կահիրեում հրատարակել է հուշերի գիրք:

³³ **Կարճիկյան Խաչատուր Հովհաննեսի** (1880թ., Վաղարշապատ, Ռուսական կայսրություն - 1918թ., Էրիվան, Հայաստանի Հանրապետություն), հայ պետական, քաղաքական և կուսակցական գործիչ, ՀՀԴ Արևելյան բյուրոյի անդամ: Ավարտել է Գևորգյան ճեմարանը և Սանկտ-Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Որպես դատապաշտպան, մասնակցել է «Դաշնակցության գործի» դատավարությանը: Առաջին աշխարհամարտի տարիներին՝ հայկական կամավորական շարժման կազմակերպիչներից էր: Ձբադվել է Կովկասում արևմտահայ գաղթականության տեղավորման հարցերով: 1917 թվականի նոյեմբերին նշանակվել է Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ֆինանսների մինիստր, իսկ 1918 թվականի փետրվարին՝ Անդրկովկասյան սեյմի պատգամավոր: Ձբադեցրել է նաև Հայոց Ազգային խորհրդի փոխնախագահի պաշտոնը: 1918 թվականի հուլիսից՝ Հայաստանի Հանրապետության ֆինանսների նախարար Հովհաննես Քաջազնունու կառավարության կազմում: 1918 թվականի հոկտեմբերին եղել է Քաջազնունու ձևավորած կոալիցիոն կառավարության կազմում հանրային խնամատարության մինիստր: 1918թ. նոյեմբերի 14-ին իր աշխատասենյակում գնդակահարվել է իր կուսակից, հայկական բանակի կապիտան Եգոր Տեր-Մինասյանի կողմից: Դատի ընթացքում մարդասպանը բացատրել է իր արարքի՝ զուտ քաղաքական հիմքեր ունեցող շարժառիթները:

տանում կամավորական ջոկատներում, ապա տեսնում ենք, որ մինչև Հայաստանի Հանրապետության կազմավորումը նրա ապագա բոլոր 4 վարչապետներն էլ նախապատրաստական աշխատանքներ են իրականացրել պատերազմական շրջանի Կովկասյան կազմակերպությունների շարքերում ու դրանց շրջանակներում: Այնպես որ, Հայաստանի Հանրապետության ապագա հիմնադիրներն ու ղեկավարները այդ տարիների ընթացքում ձեռք էին բերում և կուտակում մարդկային մեծ զանգվածների ղեկավարման ու կառավարման անհրաժեշտ փորձառություն և հմտություններ: Ապագա պետական գործիչներն անցնում էին անհրաժեշտ չորս դպրոցներից մեկը, կամ նույնիսկ՝ դրանցից միանգամից երկուսը, կամ երեքը. կուսակցության դպրոցը, բանակի, կամ կամավորական շարժման դպրոցը, պետական ծառայության, կամ քաղաքների միության դպրոցը և տեղական ինքնակառավարման դպրոցը: Մյուսները սերում էին ուսուցչական համակազմից: **Ըստ այդմ էլ արմատապես սխալ է այն պնդումը, թե միանգամայն անպատրաստ տարրը զբաղեցրեց Հայաստանի Հանրապետության կառավարման աթոռները: Միանգամայն սխալ է նաև այն պնդումը, թե նրանց մեծամասնությունը չէր տիրապետում հայերենին: Հայերեն չհմացողները փոքրամասնություն էին կազմում և գտնվում էին Բանակի շարքերում՝ իսկ անհրաժեշտությունից էլնելով (ընդգծումը մերն է- Վ.Հ.):** Իսկ զինվորականության մի մասի հայերեն չիմանալու հիմնական պատճառն այն էր, որ Ռուսաստանի կառավարությունը հնարավորություն չէր տալիս հայ զինվորականությանը ծառայողական առաջխաղացում ունենալ Կովկասում և մեր ապագա գեներալներ Նազարբեկով³⁴, Հախվերդով³⁵, Սիլիկով³⁶, Խանկալամով³⁷ ստիպված

³⁴ **Նազարբեկյան Թովմաս Հովհաննեսի** (1855թ., Թիֆլիս, Ռուսական կայսրություն – 1931թ., Թիֆլիս, ԽՍՀՄ): Թիֆլիսի նահանգի ազնվականներից, անկուսակցական, ցարական բանակի գեներալ-մայոր, հայկական բանակի գեներալ-լեյտենանտ, Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի հրամանատար, սպարապետ: Հայաստանի խորհրդայնացումից շատ քիչ ժամանակ անց հայկական բանակի մոտ 1500 սպաների հետ ձերբակալվել է, պահվել Բաքվի և Մոսկվայի բանտերում, ապա քշվել է Ռյազանի համակենտրոնացման ճամբար: Ազատվել է 1921թ. Ապրիլին (Տե՛ս Ա.Ա. Григоров, А.И. Григоров, *Заклученные Рязанского губернского концлагеря РСФСР 1919-1923гг.*, Москва, 2013, էջ 389, հետախու՝ А.А. Григоров, А.И.

Григоров, Заключенные...Վ.Հարությունյան, Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ, Երևան, 2019, էջ 15, հետայսու՝ Վ.Հարությունյան, Մարտական գործողությունները... , А.Вирабян, С.Мирзоян, Офицеры-армяне Первой мировой войны. Офицеры армии Республики Армения, Ереван, 2022, с.859, հետայսու՝ А.Вирабян, С.Мирзоян, Офицеры-армяне...): Ազատվելուց հետո բնակվել է Թիֆլիսում: Մոսկվայի զինվորական Օկրուգի դատախազության որոշմամբ հետմահու արդարացվել է:

³⁵ **Հախվերդյան Հովհաննես Բարսեղի** (1873թ., Սանկտ-Պետերբուրգ – 1931թ., Մոսկվա): Ծագումով ազնվական, անկուսակցական, ցարական բանակի գեներալ-մայոր, հայկական բանակի գեներալ-լեյտենանտ: Հայաստանի Հանրապետության առաջին Ռազմական նախարար, հետագայում՝ նաև ՀՀ զինված ուժերի հրամանատարի շտաբի պետ, Ռազմական նախարարի տեղակալ: Խորհրդային կարգերի հաստատվելուց հետո ձերբակալվել է, պահվել է Բաքվի և Մոսկվայի բանտերում: Ազատվել է 1921թ. ապրիլին, կարճ ժամանակով ծառայել է Կարմիր բանակում: Բնակվել է Լենինգրադում: 1923թ-ից կանգնած է եղել հատուկ հաշվառման: 1930թ. Լենինգրադյան այսպես կոչված «Վեննա» գործի շրջանակներում ձերբակալվել է խորհրդային հատուկ ծառայությունների կողմից և դատապարտվել է գնդակահարության: Հետմահու արդարացվել է 1989թ. (տե՛ս Վ.Հարությունյան, Մարտական գործողությունները..., էջ 67, А.Вирабян, С.Мирзоян, Офицеры-армяне... էջ 234):

³⁶ **Միլիկյան Մովսես Բարսի** (1862թ., գ.Վարդաշեն, Նուխիի գավառ, Ռուսական կայսրություն – 1937թ., Երևան, ԽՍՀՄ) , ազգությամբ ուղի է, ցարական բանակի գեներալ-մայոր, հայկական բանակի գեներալ-լեյտենանտ, անկուսակցական, ՀՀ զինված ուժերում վարել է մի շարք բարձր հրամանատարական պաշտոններ, եղել է Մարդարապատի ռազմաճակատի ընդհանուր հրամանատարը, Ալեքսանդրապոլ-Կարս ուղղության ռազմաճակատի հրամանատարը: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, տարբեր պատճառաբանություններով չորս անգամ ձերբակալվել է և ի վերջո՝ բոլշևիկյան «արդարադատության» համակարգում հայտնի «ետյակի» որոշմամբ 1937-ին գնդակահարվել: Հետմահու արդարացվել է 1987թ.: (տե՛ս Վ.Հարությունյան, Մարտական գործողությունները..., էջ 16, А.Вирабян, С.Мирзоян, Офицеры-армяне... էջ 1050):

³⁷ **Խանքալամյան Գևորգ Եսայու** (1867թ., Թիֆլիս, Ռուսական կայսրություն – 1937թ., Երևան, ԽՍՀՄ): Անկուսակցական, ցարական բանակի գնդապետ, հայկական բանակի գեներալ-մայոր, եղել է բրիգադի հրամանատար, Դիլիջան-Իջևան ուղղության գորախմբի հրամանատար: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո կարճ ժամանակ ծառայել է Կարմիր բանակում, 1921թ. վերջերին ազատվել է զինվորական ծառայությունից: Հետագայում վարել է քաղաքացիական աննշան պաշտոններ և այդ աշխատանքից էլ ազատվել է 1923թ. օգոստոսի վերջերին: 1937թ. Բոլշևիկյան իշխանության որոշմամբ ձերբակալվել է և գնդակահարվել (տե՛ս А.Вирабян, С.Мирзоян, Офицеры-армяне... էջ 1265):

են եղել երեք տասնամյակ զինվորական ծառայությունն անցկացնել Կովկասից դուրս: Հայաստանյան մյուս գեներալները (Փիրումով³⁸, Հոսեփյանց³⁹, Կազարով⁴⁰ և այլն) հայերենին տիրապետում էին:

³⁸ **Փիրումյան (Փիրումյանց) Դանիել-բեկ Աբխաղովի** (1861թ., Նախիջևանիկ, Ելիզավետպոլի նահանգ, Ռուսական կայսրություն – 1922թ., Երևան, Խորհրդային Հայաստան): Ցարական բանակի գնդապետ, հայկական բանակի գեներալ-մայոր, գեներալ-լեյտենանտ: Մարդարապատի ճակատամարտում իրականացրել է ճակատի այդ հատվածի զորքերի հրամանատարությունը: Հետագայում Հայաստանի Հանրապետության բանակում զբաղեցրել է մի շարք հրամանատարական պաշտոններ: 1919թ. ապրիլից՝ Կարսի զինվորական պարետ: Իրեն ենթակա զորախմբի չկովելու պատճառով Կարսի բերդը թուրքերին հանձնելու ժամանակ գերի է ընկել: Գերությունից վերադառնալուց հետո արդեն խորհրդայնացված Հայաստանում հաշվառման է կանգնեցվել որպես պահեստագորային: Մահվան տարեթվերի և հանգամանքների վերաբերյալ տարբեր աղբյուրներում առկա են տարբեր հակասական տեղեկություններ: Գեներալ Փիրումյանի մահվան վերաբերյալ համապատասխան գրանցումը կատարվել է Երևանի սուրբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցում (15 հոտեմբերի, 1922թ.): Սակայն չափաբերական մատյանի այն թերթը, որտեղ գրանցվում են մահացածի մահվան պատճառն ու հուղարկավորության վայրը, արխիվային փաստաթղթում բացակայում է: Խորհրդային տարիներին վարկած էր պտտվում, թե արքեպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանցի ջանքերով գեներալը ժամանակին հուղարկավորվել է Էջմիածնի սբ Գայանե եկեղեցու բակում, սակայն գերեզմանն անհայտ էր: 1989թ. եկեղեցու հյուսիսային պատի մոտ հայտնվեց մի հուղարկավորություն, որտեղ տեղադրված էր գեներալ Փիրումյանի անվամբ շիրմաքար՝ մահվան սխալ տարեթվով (1921թ.): Ո՛չ գիտական, ո՛չ հասարակական մամուլում մինչ օրս չեն հրապարակվել նաև տեղեկություններ, որոնք համոզիչ կերպով հավաստեն, որ այդ վերաթաղված մասունքները, իրոք, գեներալ-լեյտենանտ Դանիել-բեկ Փիրումյանին են (տե՛ս Վ. Հարությունյան, Առաջին Հանրապետություն. Կարսի վերջնախաղը, Երևան, 2018, էջ 171, հետայսու՝ Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը...):

³⁹ **Հովսեփյան (Հովսեփյանց) Հարություն Գրիգորի** (1872թ., Դաղետ-Խաչեն, Թիֆլիսի նահանգ, Ռուսական կայսրություն – 1921թ., Ալավերդի, կամ Մանահին, Խորհրդային Հայաստան): Ցարական բանակի գնդապետ, հայկական բանակի գեներալ-մայոր: Հայաստանի Հանրապետության բանակում զբաղեցրել է տարբեր հրամանատարական պաշտոններ, 1919-ի ապրիլից՝ Կարսի մարզում տեղակայված հայկական զորաջոկատի՝ 2-րդ հետևակային բրիգադի հրամանատար: Հ. Հովսեփյանը Կարսի պարետ Դ. Փիրումյանի հետ միասին ի գորու չեղան իրենց ենթակա զորամասերը հասցնել և պահել պատշաճ մարտունակ վիճակում, անկարող եղան կանխել զորքերում բոլշևիկյան քայքայիչ քարոզչությունը, ինչն էլ հանգեցրեց զորամիավորման շարքերի բարոյալքմանը, զորքի հրաժարումը դիմադրել իրենից ամենին ոչ ուժեղ թշնամուն, և որպես արդյունք՝ Կարսի անփառունակ անկումն ու

44 քաղաքներից յուրաքանչյուրում “Միությունն” ուներ իր կոմիտեն: Հաջորդ տարի (1915թ.) և 1916թ. “քաղաքների համագումարները” սկսեցին ձեռք բերել քաղաքական երանգավորում և այդտեղ ես ներկայացնում եմ բոլորին, որոնց մասին կիսովի առաջիկայում: Այդպիսով, հայերն ունեին մեկ ռազմաճակատ, մեկ ոզի ու մեկ ուղղություն՝ լինել դաշնակիցների հետ և նրանց հաղթանակի միջոցով տեսնել սեփական իդեալների իրականացումը: Այդ հոգեբանության շրջանակներում էին ծնվում հայերի առաջին հույսերը: Այդ հոգեբանությունն այժմ ենթարկվում է կոշտ և միանգամայն արդարացի քննադատության: Բայց այն ժամանակ այդ մտտեցումը ոչ ոք չէր վիճարկում, չէր սատեցնում սեփական կասկածանքներով: Հակառակ տրամադրությունը բարձրանում էր , էներգիան էլ գնալով կուտակվում: Բոլորը կրկին սպասում էին ամպրոպի առաջին որոտներին *(ընդգծումը մերն է –Վ.Հ.)...*

ընդհանուր պարտություն պատերազմում: Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո՝ որպես բոլշևիկյան կարմիր զորաջոկատի հրամանատար մասնակցել է Լոռվա, ապա Վրաստանի խորհրդայնացմանը, ինչից հետո՝ Հայաստանում փետրվարյան հակաբոլշևիկյան ապստամբության ճնշմանը, ինչի համար էլ արժանացել է Խորհրդային շքանշանի: Շատ կարճ ժամանակ՝ մինչ մահանալը, զբաղեցրել է Լոռու զինվորական կոմիսարիատի զինղեկի պաշտոնը (տե՛ս Վ.Հարությունյան, Մարտական գործողությունները..., էջ 26, 99, А.Вирабян, С.Мирзоян, Офицеры-армяне... էջ 885):

⁴⁰ Ղազարյան Հովհաննես Գրիգորի (1866թ., Քութայիս, Ռուսական կայսրություն – 1923թ., Թիֆլիս, ԽՍՀՄ): Ցարական բանակի գնդապետ, հայկական բանակի գեներալ-մայոր: 1918թ. մայիսին Բաքվի կոմունայի ենթակայության գորամիավորման հրամանատար: 1919թ. մայիսից ծառայել է Հայաստանի Հանրապետության բանակում, հրամանատարական պաշտոններ զբաղեցրել Զանգեզուրի զորաջոկատում: Կարսի անկումից օրեր առաջ նշանակվել է Կարսի ուղղությամբ գործող զորամիավորման հրամանատար, սակայն <<հասցրել է>> ընդամենը գերի ընկնել թուրքերի ձեռքը: Գերությունից վերադառնալուց հետո՝ ծայրահեղ չքավորության մեջ, բնակվել է Թիֆլիսում: Անկարող լինելով պայքարել կյանքի ծանր պայմաններին, 1923թ. Հովհաննես Ղազարյանը ինքնասպան է լինում՝ իրեն նետելով Կուր գետը Թիֆլիսի Միքայելյան կամրջից (տե՛ս Վ. Հարությունյան, Կարսի վերջնախաղը..., էջ 172, А.Вирабян, С.Мирзоян, Офицеры-армяне... էջ 547):

1914 թ. հոկտեմբերյան մի օր, վաղ առավոտյան, մոտ ժամը 7-ին իմ առանձնասենյակ ներս վազեց հուզված Յակով Չավրիևը⁴¹ և հայտնեց, որ քաղաքում լուրեր են տարածվում, թե երեկ թուրքերը ռմբակոծել են Սև ծովի առափնյա քաղաքները՝ Թեոդոսիան և Նովոռոսիյսկը: Եվ հավելեց, որ լուրերը դեռևս «խուլ» են և անհրաժեշտ է դրանց հավաստիությունը ճշտել Պալատում և Շտաբում: Ես անհապաղ զեկուցեցի Շտաբ և այնտեղից «խիստ» խորհրդապահական տեղեկություն ստացա, որ լուրերը, ի-

⁴¹ **Չավրյան Հակոբ Քրիստափորի** (1866թ., Թիֆլիս, Ռուսական կայսրություն - 1920թ., Մոսկվա, Խորհրդային Ռուսաստան), ազնվական, հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, հայտնի բժիշկ, ՀՀԴ կուսակցության անդամ: 1892 թվականին ավարտել է Պետերբուրգի ռազմաբժշկական ակադեմիան: Ուսանող տարիներից զբաղվել է հայ ժողովրդի ազատագրության հարցերով: 1902 թվականին աշխատանքի է անցել Բաքվում՝ որպես Բալախանիի շրջանի հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ, որտեղ էլ մտերմացել է Հովհաննես Քաջազնունու և Նիկոլ Դումանի հետ: Մեծ դժվարություններով բազմիցս անցել է Արևմտյան Հայաստան, Մուշում կարողացել է հիմնել հիվանդանոց, բուժօգնություն կազմակերպել ժողովրդի համար, քարոզել ազատագրական գաղափարներ: Հետապնդվելով թուրքական իշխանություններից, անցել է Եվրոպա, կատարել դիվանագիտական հանձնարարականներ: Բալկանյան պատերազմների ժամանակ (1912-1913) Փարիզում, Պետերբուրգում և Լոնդոնում փորձել է եվրոպական կառավարությունների ուշադրությունը հրավիրել Հայկական հարցի վրա: Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մասնակցել է հայկական կամավորական շարժմանը, կռվել Անդրանիկի ջոկատում: 1917 թվականին եղել է ռուսական զորքերի կողմից պատերազմի իրավունքով գրավված տարածքների (Վան, Խնուս, Էրզրում, Տրապիզոն) կոմիսար Ավերյանովի տեղակալը քաղաքացիական գծով: Լուծելով բուժական, վարչական, տնտեսական և պաշտպանական հարցեր, տեղում կազմակերպել է զինված խմբեր (ավելի քան 3-4 հազար մարդ): 1918թ. ամռանը (Լ. Նազարյանցի և **Ռ. Դարբինյանի** հետ) Մոսկվայում բանակցություններ է վարում Ռուսաստանի բոլշևիկյան կառավարության հետ՝ հայ-բոլշևիկյան համագործակցության շուրջ: Սակայն այդ օրերին Բաքվի կոմունան տապալվեց և դրա ամբողջ մեղավորությունը բոլշևիկները բարդեցին Դաշնակցության վրա: Խորհրդային Ռուսաստանում այդ կուսակցությունը հայտարարվեց օրենքից դուրս և թշնամի, իսկ Հ. Չավրյանն էլ, որպես այդ կուսակցության անվանի գործիչ, Մոսկվայում ներկայվում է և հարկադիր աշխատանքի նշանակվում ինֆեկցիոն հիվանդանոցում: Այստեղ էլ վարակվում է բժավոր տիֆով և կնքում իր մահկանացուն (տե՛ս Վ.Ն.Ղազախեցյան, Դաշնակցական պատանդները Խորհրդային Մոսկվայում, ՎԷՄ, 2 (46), 2014, էջ. 209-215):

րոք, ճիշտ են, սակայն պատերազմ դեռևս հայտարարված չէ: Անհրաժեշտ է դիմել բնակչությանը և հանդարտության կոչ անել: Ամբողջ օրն իմ առանձնասենյակը լցված էր մարդկանցով: Փոխարքան անընդհատ կապի մեջ էր Պետերբուրգի հետ: Զորքերին զորանոցներում մնալու հրաման էր իջեցվել:

Գիշերվա ժամը 12-ին ինձ իր մոտ հրավիրեց քաղաքացիական գծով փոխարքայի օգնական Պետերսոնը և ինձ փոխանցեց մատիտով գրված հետևյալ բովանդակությամբ գրությունը. “Քաղաքագլուխ Խատիսովին: Թուրքերը մեր դեմ ռազմական գործողություններ են սկսել: Ես հրամայել եմ մեր զորքերին հարձակվել բոլոր ուղղություններով: Կոմս Վորոնցով”: Ես վերադարձա քաղաքապետարան և հեռախոսով ինձ մոտ կանչեցի իմ աշխատակիցներին: Օրվա վերջում և ամբողջ գիշեր մենք քննարկում էինք այն բոլոր միջոցառումները, որոնք անհրաժեշտ էր իրականացնել դպրոցների, հյուրանոցների շենքերում լազարեթներ ծավալելու, բնակչությանը մթերքով անխափան ապահովելու համար: Քաղաքի գլխավոր հրապարակում նշանակեցինք աղոթքի ժամ: Հաջորդ առավոտվանից բոլորն արդեն զբաղված էին ընդհանուր աշխատանքով: Մեր կամավորական ջոկատները մեկնում էին ռուսական զորքերի հետ միասին: Թիկունքում կուտակված էներգիան ասես լայնորեն բացվեց: Աղոթքի հավաքվեց մոտ տասը հազարանոց ամբոխ՝ նաև իշխանությունը լրիվ կազմով, փոխարքայի գլխավորությամբ: Մի խոսքով, եկան այն բոլորը, ում կարող էր այդ պահին տալ Կովկասի մայրաքաղաքը: Հարթակի բարձունքից, Ռուսաստանի դրոշը ձեռքիս, ես ճառով դիմեցի ժողովրդին, կոչ անելով “բացել պողպատյա զսպանակի կուտակված էներգիան”: Եվ զսպանակը բացվեց: Հերոսական երթով զորքերն անցան սահմանը: Մեր կամավորական ջոկատները նրանց հետ էին: Գրավվեցին Բայազետը, Ալաշկերտի հովիտը, Քեփրի-Քյոյը: Գնալով, պատերազմը սաստկանում էր: **Ռուսական զորքերը առաջ էին շարժվում, Թուրքիան նահանջում էր: Երեք օր անց փոխարքան ինձ իր մոտ հրավիրեց և ասաց, որ ինքը շատ գոհ է հայկական ջոկատներից, Թիֆլիսի բնակչության տրամադրություններից և, որ հայերի ազատագրման օրը մոտենում է: Թվում էր, թե**

փոխադարձ վստահությունը գնալով աճում է (*ընդգծումը մերն է –Վ.Հ.*):
Ռազմաճակատից ստացվում էին փայլուն զեկույցներ:

Անցնում էր արդեն նոյեմբերը: Սկսեցին վիրավորներ բերել: Մի քանի օր անց փոխարքան կրկին ինձ հրավիրեց իր մոտ և հաղորդեց, որ Թիֆլիս և Կովկասյան ռազմաճակատ է գալիս կայսր Նիկոլայ II-ը: Նա ասեց. «Ահա, կոմս Վորոնցով, շուտով հրաշալի առիթ է ընձեռվում ցույց տալ Ռուսական կենտրոնական իշխանությանը, որ թիկունքի կազմակերպման և ռազմաճակատին օգնելու հարցերում Կովկասը հետ չի մնում իր ռուսաստանյան համաքաղաքացիներից և ցարին ցուցադրել կովկասյան բնակչության իրական զգացումները: Ես խնդրել եմ իմ օգնականներին՝ գեներալ Միշլանսկուն և հոֆմայստեր Պետերսոնին քննարկել Ձեր և ազնվականության առաջնորդ իշխան Աբխազի⁴² հետ ցարի՝ Թիֆլիսում անցկացվելիք ժամանակի հետ կապված հարցերը»: Երեկոյան կայացավ այդ խորհրդակցությունը: Ինձ հարցրեցին, թե որպես քաղաքագլուխ և ճողովրդին մոտ կանգնած ուն հեղափոխական կուսակցությունների տրամադրություններին ծանոթ անձնավորություն, կարող եմ ասել, թե արդյոք վտանգավոր չէ՞ ժողովրդի զանգվածներին շատ մոտ

⁴² Իշխան **Աբխազի Կոնստանտին Նիկոլայի** (1867թ., Սոնախի գավառ, Թիֆլիսի նահանգ, Ռուսական կայսրություն-1923թ., Թիֆլիս, ԽՍՀՄ): Տոհմիկ ազնվական, Թիֆլիսի նահանգի ազնվականության առաջնորդ: Վրացական պետական և քաղաքական, ռազմական գործիչ: Ցարական բանակի և Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության բանակի գեներալ-մայոր: Վրաստանի Ազգային Ժողովրդավարական կուսակցության հիմնադիրներից մեկը, 1921-ից՝ նախագահը: Ստորագրել է Վրաստանի Անկախության Հռչակագիրը (26 մայիսի, 1918թ.), 1917-1918թթ՝ Վրաստանի Ազգային խորհրդի անդամ: Վրաստանի խորհրդայնացումից և երկիրը Խորհրդային Ռուսաստանին բռնակցելուց հետո անդամագրվել է «Վրաստանի անկախության կոմիտեին», ղեկավարել դրա Ռազմական կենտրոնը, 1921-1923թթ. կազմակերպել և ղեկավարել է հակախորհրդային պարտիզանական ջոկատներ Վրաստանում: 1923թ. Մարտին, Ռազմական կենտրոնի մյուս անդամների հետ, ձերբակալվել է խորհրդային Արտակարգ Հանձնաժողովի կողմից (ՉեԿա) և մայիսին գնդակահարվել: Սերունդներին է հասել իշխան Աբխազի խոսքերը գնդակահարությունից առաջ. «Ես հպարտ եմ, որ զոհվում եմ հանուն Վրաստանի անկախության: Իմ մահը հաղթանակ կբերի Վրաստանին» (տե՛ս Ministry of Internal Affairs of Georgia (April 2008), *The Archival Bulletin*, #1, p. 14):

թողնել ցարին, և, ընդհանրապես, կարող եմ ինձ վրա պատասխանատվություն վերցնել, որ հեղափոխական կուսակցությունները ցարի վրա մահափորձ չեն կազմակերպի: Որպեսզի ստույգ նկարագրեմ այդօրվա տրամադրությունները, ես պետք է ասեմ, որ այդ հարցին առանց տատանումների պատասխանեցի հետևյալը. “Որքան որ ես հասկանում եմ հասարակական տրամադրությունը, մահափորձից վախենալու որևիցե հիմքեր չկան և ավել լավ կլինի, եթե ցարը լինի ժողովրդի միջավայրում: Այդպես էլ արեցինք: Այն չորս օրվա ընթացքում, երբ մենք շրջում էինք քաղաքով՝ այդ թվում նաև արվարձաններով, այցելում հիվանդանոցներ, ամեն ինչ ընթացավ միանգամայն բարեհաջող: Որպես կանխարգելիչ միջոց, ինչը շատ էր կիրառվում նախորդ տարիներին, չէր ձեռքակալվել և ոչ մի քաղաքական գործիչ: Պատերազմը ձևավորել էր հատուկ հոգեբանություն և վարչակարգի դեմ պայքարն այդ պահին առաջնահերթ չէր և ոչ մեկի համար: Ես ուղեկցում էի ցարին քաղաքային հաստատություններ այցելելու ժամանակ և բացատրություններ էի տալիս: Իմ հիշողության մեջ հատկապես տպավորվել է այն պատկերը, թե ինչպես ես ցարին ներկայացրի մեր հայ հերոս, հեղափոխական գործիչ, կամավորական ջոկատի հրամանատար Դրոյին: Ցարի Թիֆլիս գալուց մեկ շաբաթ առաջ Դրոն Բայազետի մոտ կրծքից գնդակով վիրավորում էր ստացել: Մենք նրան տեղավորեցինք Արամյանցի հիվանդանոցի մի հատուկ սենյակում: Երբ ցարը ծանոթանում էր հիվանդանոցին, ես, որպեսզի առավել ընդգծած լինեմ հայ կամավորականների դերը ռազմական գործողություններում, նրան տեղեկացրի, որ հատուկ սենյակում պառկած է կամավորական ջոկատի վիրավոր հրամանատարը և կցանկանա՞ր արդյոք ցարը տեսակցել նրան: Ցարը համաձայնություն տվեց: Մենք սենյակ մտանք երեքով. Ցարը, ռազմաճակատի շտաբի պետ գեներալ Յուդենիչը և ես: Յուդենիչը Դրոյին բնութագրեց որպես փայլուն ռազմական մի տաղանդ: Ցարը թեքվեց դեպի Դրոն և հարցրեց. “Որտե՞ղ եք Դուք ստացել այդպիսի ռազմական դաստիարակություն”: Դրոն պատասխանեց. “Հեղափոխական աշխատանքում, Ձերդ Գերագանցություն”: Ցարը շփոթվեց: Դրոն, հավանաբար, նկատելով ցարի շփոտվածությունը, հավելեց. “Մեր աշխատանքն առնչվում էր Թուրքիայի հետ”: Ցարը հանդարտվեց և Դրոյի

շապիկին կայրեց Գեորգիկյան խաչը: Այդ նույն օրը քաղաքային իշխանությունները ցարին ողջունելու համար կազմակերպեցին ընդունելություն: Ներկա էին մոտ 800 հրավիրվածներ: Այդ հանդիպմանը ես ցարին ներկայացրի Դումայի բոլոր պատգամավորներին, որոնց ճնշող մեծամասնությունը հայեր էին: Ցարը մանրամասնորեն հարցնում էր նրանց ծառայության, գործերի ընթացքի, իրենց դրության մասին: Ինչպես հետո ինձ ասաց կոմս Վորոնցովը, ցարն իրեն ասել էր, թե ինքը տեսնում է, որ հայերը տարբեր բնագավառներում շատ ջանք են թափել երկրամասի մշակութային և արդյունաբերական զարգացման համար: Գիշերն էլ մի մեծաքանակ ամբոխ՝ մոտ 20.000 մարդ, ոստիկանապետ Աբելյանի առաջնորդությամբ, մոտեցան Պալատին և սկսեցին ինձ խնդրել, որպեսզի ժողովրդի մի պատվիրակություն ուղեկցեմ ցարի մոտ: Պատվիրակության կազմում էին նաև մի քանի կինտոներ, որոնք եկել էին թաբաղները ձեռքներին՝ մեջքներին խնձորներով՝ հսկա բուրգեր շարած և ցանկանում էին այդ թաբաղները ձեռքներին ցարի առջև լեզգինկա պարել: Պահակախմբի պետը և ցարի շքախումբը այս անգամ էլ բավականին անհանգստացան: Նրանք վախեցած նայում էին թաբաղներում շարած խնձորե բուրգերին և հարցրեցին, թե արդյոք ես վստահ եմ, որ խնձորաբուրգի տակ թաքնված չէ ումբ, իսկ խնձորներն էլ լցոնած չեն պայթուցիկով: Ես այս անգամ էլ վճռականություն ցուցաբերեցի և հավաստիացրեցի նրանց, որ խնձորներն անմեղ հասկությամբ են: Ժողովրդից մոտ հարյուր հոգի ներս մտան Պալատ, պարեցին իրենց պարը և ամեն ինչ ունեցավ բարեհաջող ավարտ: Այս ամենը ցույց է տալիս, թե ինչպիսին էր ժողովրդի տրամադրությունը:

Այդ նույն օրերին Կաթողիկոսը եկավ ցարի մոտ և խնդրեց նրան հոգ տանել թրքահայության ապագայի մասին: Ցարը պատասխանեց նրան, որ հայերին սպասում է փայլուն ապագա (ընդգծումը մերն է-Վ.Հ.):

Իշխան Աբխազին՝ վրացական ազնվականության առաջնորդը, ցարի պատվին նույնպես ընդունելություն կազմակերպեց: Իշխանը շատ խելացի և լուրջ անձնավորություն էր: Վերջերս (23 մայիս, 1923 թ.) Թիֆլիսում նա գնդակահարվեց բոլշևիկների կողմից: Վրացական կողմի ընդունելությունն ավելի զուսպ էր: Ընդունելությանը մասնակցել էին գլխա-

վորապես վրաց ազնվականությունն ու երևելիները: Ցարի ռազմաճակատ մեկնելուց և Ռուսաստան վերադառնալուց հետո ռազմական հաջողությունը երես թեքեց ռուսական բանակից: Դեկտեմբերին, Էնվեր փաշայի հրամանատարությամբ, երեք թուրքական կորպուս անցան սահմանը, գրավեցին Արդահանը, իրականացրին շրջանցում և Սարիղամիշում մտադրված էին շրջապատել ու գերեվարել մի ամբողջ ռուսական բանակ: Մեզ էր սպառնում: Հենց որ Թիֆլիսում լուրեր ստացվեցին, թե թուրքերը վերցրել են Արդահանը և շարժվում են դեպի Ախալքալաք և այնտեղից էլ սպառնում են Թիֆլիսին, Թիֆլիսում սկսվեց մի սոսկալի խուճապ: Բոլորն սկսեցին փախչել դեպի Հյուսիսային Կովկաս: Այդ օրերին ես պարզեցի շատ գործիչների գինն ու արժեքը: Նրանք բոլորը ողջ են և չեն ցանկանում բերել նրանց անունները, սակայն նշեմ, որ փախուստի դիմելիս նրանք բախտի քմհաճույքին էին թողել հասարակական հաստատություններն ու հսկա գումարներ: Հիշում եմ, որ գիշերը ժամը 1-ին ինձ Կովկասյան բանակի շտաբ հրավիրեց գեներալ-կվարտիրմայստեր (թիկունքի պետը) գեներալ Վեսելովգորովը և գլուխը կորցրած, խուճապահար, խնդրում էր ինձ մինչ առավոտ հավաքել 10.000 կամավոր, որոնց ինքը կզինի: Մյուս 10.000-ը պետք է Թիֆլիսի շուրջը խրամատներ փորեին: Ես թերահավատորեն մոտեցա այդ միջոցներին, բայց և այնպես, հավաքեցի գիշերն իմ ծառայողներին և հրահանգեցի մարդ հավաքել: Առավոտյան, սակայն, այդ նախագիծը մի կողմ դրվեց, իսկ քանի որ հետո թուրքերին ջախջախեցին, ամեն ինչ հանդարտվեց:

Սակայն այդ օրերին կոմս Վորոնցովի ծառայողները կարողացան նրան օգտագործել: Նրանք կոմսին ստորագրել տվեցին Թիֆլիսի տարահանման մասին հրաման և, համաձայն ռուսական օրենքների, ամեն մեկը Թիֆլիսից մեկնելու համար ստացավ 2 ամսվա աշխատավարձ: Դա իրականացվեց 2 ժամվա ընթացքում և պետական գանձարանին մեկ միլիոն ռուբլու (ոսկով) վնաս պատճառվեց: Դրանցից և ոչ ոք Թիֆլիսից չմեկնեց և փողերն էլ չվերադարձրեց: Այդպես էին Ռուսաստանում վերաբերվում գանձարանի գումարներին: Փոխարքային վախեցնում էին և խորհուրդ էին տալիս թողնել Թիֆլիսը: Նա իր որդուն գիշերը ուղարկեց

հետախուզության, որը վերադարձավ, հանգստացրեց հորը, և կոմսը տեղից չշարժվեց:

Թուրքերին ջախջախելուց հետո սկսվեց բժավոր տիֆի համաճարակ, որն իրենց հետ բերեցին թուրք գերիները: Թուրքերին և քրդերին նստեցնում էին վագոնները, կնքում դրանք և Թիֆլիսում իմ ներկայությամբ վագոնները բացում: Ես անձամբ եմ տեսել, թե ինչպես են այդ վագոններից, ուր խցկված էր 50 գերի, դուրս էին բերում 10-12 դիակ: Այդ դեպքերի մասին տեղեկությունները տարածվեցին Թիֆլիսի մահմեդականների շրջանում: Նրանց մոտ հուզումներ նկատվեցին և, որպեսզի նրանց հանգստացնեն, վագոններն արդեն սկսեցին անցնել Թիֆլիսից՝ դեպի Սիբիրի ուղղությամբ: Պետք է ասել, որ այդ օրերին մահմեդականների նկատմամբ, հատկապես Կարսի մարզում, կիրառվում էին բավականին կոշտ միջոցներ: Պատճառն այն էր, որ մահմեդականները մեծ ուրախությամբ պատրաստվում էին դիմավորել թուրքական զորքի գալստյանը: **Թաթարները հայերի նկատմամբ թշնամանք էին պահել, քանզի վերջիններիս համարում էին ռուսների կողմնակից** (ընդգծումը մերն է-Վ.Ն.):

Կոմս Վորոնցովի կինը ցուցադրաբար շատ ջերմ ընդունում էր եպիսկոպոս Մեսրոպին, սակայն իրեն ընդգծված սառն էր պահում իշխան Աբխազիի հետ: Այդ մասին ինձ հետ, որպես գործընկեր, քանիցս կիսվել է հենց իշխանը: Բսկ թաթարների ներկայացուցիչ պր-ն Ասադուլանին իմ ներկայությամբ կոմսուհին հարկ չհամարեց անգամ ձեռք մեկնել:

Այն ամենը, ինչ տեղի ունեցավ 1915թ., իր ծիլերն ու պտուղները տվեց 1917-1918թթ. հայ-թաթարական բախումների և պատերազմների տեսքով: Ես հիշում եմ, թե ինչպես փախստականների օգնության կոմիտեի նիստում մահմեդական բարեգործական միության ներկայացուցիչ պր-ն Ասադուլանը այլուր խնդրեց թաթար փախստականների համար: Կոմսուհին, ով կոմիտեի նախագահն էր, շատ կտրուկ հայտարարեց. «Թաթարների մեջ փախստականներ չկան, նրանց մեջ կան դավաճաններ»: Եվ թաթար փախստականները այլուր չստացան: Թաթարները լռում էին, սակայն կուտակում էին ատելությունն ու թշնամանքը: Այդպի-

սին էր իրադրությունը թիկունքում: Բանակի համար հանգանակություններ էին արվում, ռազմաճակատ նվերներ էին ուղարկվում: Իսկ ռազմաճակատում ռուսական զորքերը գրավել էին Մուշը, Վանը, Բիթլիսը...

1915., երբ Վանը պաշարված էր և Արամը իրականացնում էր նրա հերոսական ինքնապաշտպանությունը, ինձ մոտ եկավ մի գյուղացի: Նրա շապիկում կարած էս Արամից մի գրություն գտա, որտեղ նա խնդրում էր օգնել իրեն, ինչի համար անհրաժեշտ էր խնդրելով համոզել փոխարքային, որպեսզի նա հրահանգի զորախումբ շարժել դեպի Վան: Ես գրությունը փոխանցեցի անձամբ փոխարքային և այն ունեցավ հետևանքներ. փոխարքան հեռագրել էր, որ անհրաժեշտ է շտապել դեպի Վան⁴³: Այդպես էր անցնում 1915 թվականը: Թիֆլիսում արդեն ուրվագծվում էր ազատագրված Արևմտյան Հայաստանը: **Երբ 1915թ. վերջերին ռուսական զորքն ու կամավորական ջոկատները գրավեցին հսկայական տարածքներ, իշխանությունների մոտ միտք ծագեց Թուրքիայի հայությանը դիմել մի կոչով, որտեղ շեշտվի, որ հայկական վիլայեթներին ազատություն է տրվում: Ինձ ու [...] հրավիրեցին փոխարքայի մոտ այդ կոչի նախագիծը կազմելու համար: Փոխարքան նախագծին իր հավանությունը տվեց, սակայն այդ կոչը առարկությունների հանդիպեց զուտ ռուսազգայնական շրջանակներում: Այդտեղ նախատեսում էին իրականացնել շատ կտրուկ շրջադարձ, որը հայերի օգտին չէր և դեմ էր հայկական գործոնի ազդեցության ընդլայնմանը(ընդգծումը մերն է-Վ.Հ.):** Որպեսզի կարողանանք հասկանալ այդ շրջադարձը, անհրաժեշտ է հիշել որոշ դրվագներ այդ օրերի համառուսաստանյան կյանքից: Նիկոլայ II-ի կնոջ, թագուհի Ալեքսանդրա Ֆյոդորովնայի նամակներից (2 հատոր, հրատարակվել են՝ 1921-1922 թթ.) պարզ երևում է, որ նախապատրասվում էր Մեծ Իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչին զրկել Գերագույն Գլխավոր Հրամա-

⁴³ Վանի ուղղությամբ հարձակումը իրականացնելու նպատակով 1915 թ. Առաջին ամիսներին շատ շտապ կազմավորվեց Արարատյան զորաջոկատ գեներալ Նիկոլանի հրամանատարությամբ: Ձորաջոկատի կազմում էին նաև 2-րդ, 3-րդ և 4-րդ հայկական կամավորական գնդերը՝ Դրոյի, Համազասպի և Քեռու հրամանատարությամբ: Արդեն 1915թ. ապրիլի վերջերին զորաջոկատը տեղակայված էր Բայազետի շրջանի Դիզա գյուղում, որտեղից էլ շարժվեց դեպի Վան: Տե՛ս Փ.И.Елисеев, Казаки на Кавказском фронте 1914-1917, стр.85, Москва, Военное издательство, 2001.

նատարի կոչումից, պաշտոնանկ անել Կովկասի փոխարքա կոմս Վորոնցովին : Նիկոլայ II ցարն ինքն իր վրա էր վերցնելու Բանակի Գերագույն Առաջնորդի պարտականությունները: Ցարը զգուշանում և վախենում էր Նիկոլայ Նիկոլանիչի ունեցած ազդեցությունից, Ռասպուտինն էլ իր հերթին ցարին տրամադրում էր Մեծ Իշխանի դեմ: Եվ ցարը որոշեց ասպարեզից հեռացնել Նիկոլայ Նիկոլանիչին: Բայց ո՞ւր և ինչպե՞ս: Եվ ահա որոշվեց նրան դարձնել Կովկասի փոխարքա: Դրա համար պետք էր նախ հեռացնել պաշտոնից կոմս Վորոնցովին: Ահա թե ինչպես դատելի ունեցավ. 1915թ. սեպտեմբերին փոխարքայի օգնական Պետերսոնը ինձ հաղորդեց, որ կոմսը ցանկանում է ինձ տեսնել: Կոմսը վատառողջ էր և գտնվում էր Բորժում իր ամառանոցում: Ես մեկնեցի Բորժում: Տեսակցեցի կոմսին, որն իր առանձնասենյակում միայնակ էր՝ գրառումներով լի թղթակույթի առաջ: Ինքնազգացողությունը լավ չէր: Նա գունատ էր, հագում էր: Կոմսուհին ինձ ասեց, ար կոմսն ամբողջ գիշեր ինչ-որ բան էր գրում: Կոմսը բարևեց ինձ և խոսեց. “Տասը տարի ես գիտեմ Ձեզ: Տասը տարի Դուք անկեղծորեն արտահայտել եք ինձ մոտ ժողովրդի ցանկությունները և ես արել եմ այն ամենը, ինչ կարողացել եմ: Ես հեռանում եմ փոխարքայի պաշտոնից: Ես սիրում էի Կովկասը և վստահել եմ ժողովրդին: Ես ցանկանում եմ, որ Ձեր միջոցով հետագայում իմանան, թե ինչու այս ամենը տեղի է ունեցել և ինչպես: Ես Ձեզ կընթերցեմ ցարի նամակը, որ բերել է գեներալ Նախիջևանսկին”: Փոխարքան ընթերցեց ցարի նամակը, որտեղ վերջինս գրում էր, որ “Ռուսաստանի գերագույն շահերը պահանջում են, որպեսզի ինքն իր վրա վերցնի Բանակի Գերագույն հրամանատարի պարտականությունները: Բայց դա պետք է անել այնպես, որպեսզի ստացվի ճարպիկ և ոչ վիրավորական: Իսկ այդ ամենն իրականացնելու համար ինձ կարող է օգնել միայն ու միայն Վորոնցովը: Դուք, -գրում էր ցարը,- ծառայել եք իմ պապին, ծառայել եք իմ հորը: Ծառայեցեք նաև Ռուսաստանին և ինձ: Ազատեցեք փոխարքայի տեղը և այդ տեղը ես կտամ Նիկոլայ Նիկոլանիչին”: Կոմսն ընթերցեց ինձ ցարի նամակը և ասաց. “Ես պատասխանել եմ ցարին: Ես Ձեզ կընթերցեմ իմ պատասխանը: Պատասխանը խորը մտածված էր և չափազանց խիզախ:

Կոմս Վորոնցովը ցարին գրում էր, որ ինքը կկատարի ցարի ցանկությունը, սակայն իր պարտքն է համարում ասել ցարին, որ իրեն տանում են դեպի իր, իր դինաստիայի և Ռուսաստանի խորտակումը: Վորոնցովը գրում էր, որ Ռուսաստանին անհրաժեշտ է ազատություն, որ ժողովուրդը աճել, դուրս է եկել խնամքի տակից և որ ոչ թե Ռասպուտինն ու վարչակազմն են օգնելու ցարին, այլ՝ հասարակությունն ու ժողովուրդը: Վորոնցովը հորդորում էր ցարին վստահել ժողովրդին և նրան տալ իրական Սահմանադրություն: Վորոնցովն ընթերցեց ցարին հասցեագրված այդ նամակը և ասաց. “Երբ կգա պահը, Դուք կարող եք հրապարակել այն ամենը, ինչը որ այսօր լսեցիք: Ես կմեկնեմ, սակայն կասեմ Նիկոլայ Նիկոլաևիչին, որպեսզի նա Ձեզ անվերապահորեն հավատա”:

Ես մեկնեցի Բորժոմից: Երբ մեկնում էի, տեղեկացա, որ կոմսուհին՝ այդ մեծ կինը չի ցանկացել տեսնել խան Նախիջևանսկուն և դուրս չի եկել նրան ընդառաջ: Իսկ Նախիջևանսկու համհարզ Չերմոնը, որը հետագայում դարձավ Լեոնական Հանրապետության կառավարության նախագահ, հետագայում ինձ պատմեց, որ այդ օրը խան Նախիջևանսկին բավականին տուժել է անուշադրության մատված լինելու պատճառով: Իսկ անձամբ ինձ կոմսուհին ասաց. “Ինչպիսի անտակտություն. նման նամակն ուղարկել մահմեդականի հետ”:

Որպեսզի հասկանալի լինի, թե ինչպես էր վերաբերվում փոխարքան ցարական մինիստրներին, ես հիշեցնեմ մի դրվագ. երբ ես վերադարձա Պետերբուրգից և կոմսին փոխանցեցի իմ տպավորությունները խիստ հետադիմական լուսավորության մինիստր Կասսայի վերաբերյալ, կոմսն ասաց. “ Դե, ինչ ասես: Դրանք ավագակներ են մեծ ճանապարհից”:

Կոմս Վորոնցովը հեռացավ: Վրացիները ցուցադրաբար անտեսեցին նրան: Թաթարները ճանապարհեցին շատ սառը:

Կոմսին փոխարինեց նոր փոխարքան՝ Նիկոլայ Նիկոլաևիչը: Փոխվեց ռազմական գծով օգնականը՝ հայտնվեց գեներալ Յանուշկևիչը: Նրան հետագայում սպանեց իրեն ձերբակալող բոլշևիկ զինվորը: Քաղաքացիական գծով օգնական նշանակվեց գեներալ Օռլովը:

Կովկասում ռուսական նոր իշխանության հաստատումից հետո, երբ նվաճվեց Թրքահայաստանը և ընկավ Էրզրումը, 1916թ. կեսերից շրջադարձ սկսվեց Թուրքիայում Հայկական հարցի նկատմամբ և, առհասարակ, հայերի հանդեպ դրսևորվող ամբողջ վերաբերմունքի մեջ (*ընդգծումը մերն է Վ.Հ.*): Այդ շրջադարձը միանգամից չսկսվեց: 1916թ. գարնանը հայերը դա դեռևս չէին զգում: Էրզրումի գրավումից հետո Թիֆլիսի գլխավոր հրապարակում կայացավ աղոթք-մաղթանք: Անհավատալի քանակությամբ մարդ էր հավաքվել: Ներկա էր անձամբ Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչը: Հայերը ցնծության մեջ էին, վրացիները՝ զուսպ: Թաթարները լռում էին:

Երբ ռուսական զորքերը գրավեցին Էրզրումը, Տրապիզոնը և այլ վայրեր, թվում էր, թե հայկական հարցը Թուրքիայում մոտենում է իր հանգուցալուծմանը (*ընդգծումը մերն է Վ.Հ.*): Գարնանը Մոսկվայում կայացավ ամբողջ Ռուսաստանի քաղաքային գործիչների համագումարը: Ես Կովկասյան քաղաքների ներկայացուցիչն էի: Այդ կարգավիճակում ես զեկուցեցի Կովկասյան քաղաքներում վիրավորների խնամքին ուղղված գործունեության մասին և անցա Կովկասյան կյանքի քաղաքական կողմին: Իմ հիմնական միտքը Կովկասի և Ռուսաստանի անքակտելիության մասին էր: Ես խոսում էի շատ հզոր և եռանդուն: Նախագահում էր Մոսկվայի քաղաքագլուխ Չելնոկովը, ներկա էր մոտ 800 մարդ: Իմ ելույթն ընդունվեց պատվազուրկ: Բոլորը կանգնեցին: Ինչպես գրում էր “Русское Слово” թերթը, դահլիճը դրդում էր ծափողոյններից: Ծափահարում էին իմ այն հայտարարությանը, որ Կովկասում բացակայում է անջատողականությունը: Մյուս օրը Մոսկվայի բոլոր թերթերը հողվածներ նվիրեցին իմ այդ ելույթին: Հաջորդ օրը այդ նույն թեմայով ես հրապարակային դասախոսություն կարդացի և կրկին՝ հաջողություն: Ես պահպանել եմ մի ամբողջ ալբոմ ռուսական թերթերի հողվածների, որոնցում առկա են բազմաթիվ հիացական արձագանքներ իմ այդ ճառի վերաբերյալ: Մոսկվայի քաղաքագլուխն էլ ինձ մի գավաթ նվիրեց: Կովկասից հետևեց համաձայնության արձագանքը. Ալեքսանդրապոլի, Վլադիկավկազի, Էրիվանի քաղաքային Դումաներն ինձ ուղարկեցին ողջույնի հեռագրեր: Այնպես որ, միանգամայն ընդունելի էր դարձել հետևյալ հաղթանակող գաղափարը. Թուրքա-

հայաստանի ազատագրում և Կովկասի սերտ համաձուլումը մնացյալ Ռուսաստանի հետ: Ինձ հրավիրեցին այդ ելույթով հանդես գալ Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում, բայց զբաղվածության պատճառով դա չիրականացվեց և ես վերադարձա Թիֆլիս իմ գործերին:

1916թ. ամռանը, երբ ես վերադարձա Թիֆլիս, իր ողջ սրությամբ կանգնած էր հայ փախստականների հարցը: **Ռուսական զորքի մշտական հարձակումներն ու նահանջները ստիպում էին Վանի, Ալաշկերտի տարաբախտ բնակիչներին տասնյակ հազարներով հեռանալ Թուրքիայից և հետո նորից վերադառնալ այդտեղ (ընդգծումը մերն է-Վ.Հ.):**

Ամառվա սաստիկ շոգեր էին: Ես մեկնեցի Էրիվան: Սկսվել էր տիֆը: Մարդիկ մահանում էին հարյուրներով: Նույնիսկ հուղարկավորելու տեղ չկար: Ես եկա Էջմիածին: Ես երբեք իմ կյանքում չեմ մոռանա այն, ինչ տեսել եմ այնտեղ: Վանքի կողքի պուրակում, լճակի ափին հավաքվել էին մոտ 15.000 փախստականներ. գրեթե բոլորը մերկ ու հիվանդ, նրանք թավալվում էին սեփական արտաթորանքի մեջ, թառանչում էին ու մեռնում: Նրանց օգնող բժիշկների մեջ էր Հայաստանի ապագա վարչապետ Համո Օհանջանյանը: Մահացածներին թաղող չկար: Դիզենտերիայից և խոլերայից ամիս ու կես ժամանակահատվածում մահացել էր 8.000 մարդ: Իսկ դիմացը՝ հանդարտ ու վեհապանծ, հավերժ ձյունածածկ Արարատը ասես միտք էր անում: Այդպես ալիք ալիքի հետևից Թուրքիայից առհուսում էր փախստականների զանգվածը: **Ռուսական զորքի ամեն մի նահանջ որպես հետևանք, առաջ էր բերում տասնյակ հազարավոր փախստականների մի նոր ալիք (ընդգծումը մերն է-Վ.Հ.):** Փախստականների զանգվածները գալիս ու գալիս էին դեպի Ռուսաստանի սահման, դեպի Ռուսահայաստան: Մենք արդեն տեղյակ էինք կոտորածների սարսափներից: Եվրոպայում սաստիկ պատերազմ էր և գաղթականության այդ ալիքը Կովկասում էր հավաքել մոտ 350.000 հայ փախստականներ Թուրքիայից: 1916թ. աշնանն արդեն թվում էր, թե գրավված վիլայեթներում արդեն հաստատվել էր կայուն ռուսական իշխանություն: Բայց միաժամանակ աճում էին նաև հայերի հանդեպ անբարյացկամ վերաբերմունքի դրսևորման նշանները:

Այն հիացական գովեստների փոխարեն, որ 1914-1915 թթ. շոայրորեն ուղղվում էին հայկական կամավորական ջոկատներին, սկսեցին հնչել քննադատական կարծիքներ: Ինձ հրավիրեցին խորհրդակցության գեներալ Յանուշկևիչի մոտ, որտեղ ներկա 8 գեներալները զեկուցում էին, որ հայազգի զինվորները դասալիքներ են, խուսափում են ծառայությունից, դիմում են ինքնավնասման: Նշվեց նաև դասալքության պատճառով մի քանի հայերի նկատմամբ մահապատիժ իրականացնելու մասին: Ռազմաճակատ ուղարկվեց հանձնաժողով՝ եպիսկոպոս Մեսրոպյն ու ... : Տրամադրվածությունն ընդդեմ հայկական կամավորական ջոկատների աճում էր: Նրանց ենթարկեցին ընդհանուր հրամանատարության, տեղափոխեցին թիկունք վերաձևավորման և վերածեցին հրաձգային գումարտակների: Նոր կամավորական խմբերի ձևավորումն արգելեցին: Հայերի ձեռքից վերցրեցին նոր տեսակի հրացանները և փոխարենը նրանց սկսեցին զինել հին “բերդանկա” տեսակի հրացաններով (*ընդգծումը մերն է՝ Վ.Հ.*):

Այդ բոլոր տեղեկությունները գնում էին ու հասնում հասարակությանն ու ժողովրդին: Սկզբից դա առաջ էր բերում տարակուսանք, բայց հետագայում՝ արդեն գրգռվածություն, զայրույթ ու վրդովմունք: Ես բողոքով գնացի փոխարքայի մոտ⁴⁴: Նա ամեն ինչ “շուտ տվեց” Ջորակայանի վրա: Ազգային բյուրոն այդ հարցի վերաբերյալ իմ առջև իր բողոքը ներկայացրեց, իսկ իշխանություններն ամեն ձևերով խույս էին տալիս հարցի քննարկումից: Այդ ամենին զուգահեռ, գեներալ Պեշկովի գլխավորած գրավյալ տարածքների Քաղաքացիական Կառավարչությունում բացահայտորեն անտեսում էին հայկական շահերը: Իրենց բնակավայր վերադարձած հայ փախստականներին թույլ չէր տրվում տեղավորվել իրենց հողերի վրա: Վերադարձած հայերից սկսեցին ինչ-ինչ փաստաթղթեր պահանջել: Սկսեց շրջանառվել “Եփրաթի կազակություն” հիմնելու գաղափարը: Այն է՝ Հյուսիսային Կովկասից 6000 կազակական ընտանիք-

⁴⁴ Տե՛ս օրինակ՝ Докладная записка епископа Мерона (*Месропа*- Վ.Հ.), Хатисова и Арутюнова гр. Воронцову-Дашкову о неправильных действиях русского командования в Армении (ГАРФ, ф.579, оп.1, д. 1960).

ներ բերել և վերաբնակեցնել Արևմտյան Հայաստանում: *(ընդգծումը մերն է-Վ.Հ.):*

Եկան մռայլ օրեր: Ես գգում էի, որ ռուսական իշխանությունը գնում է դեպի ինչ-որ անդունդ: Թվում էր, թե Կենտրոնում, Մոսկվայում, Պետերբուրգում գահի շուրջ մի բաքոսատոն է ընթանում: Ես շատ կհեռանայի իմ բուն թեմայից, եթե սկսեի մանրամասնորեն նկարագրել այն ամենը, ինչ տեղի էր ունենում այդ նախահեղափոխական օրերին: Երբ բանակը մնաց առանց արկերի և սննդի, երբ գնացքներն այլևս դադարեցին շարժվել չվացուցակով, երբ արքունիքում հայտնվեցին Ռասպուտինի՝ Ռուսաստանի այդ անթագակիր թագավորի դրածոները, երբ վերջապես բոլորը հասկացան, որ Ռուսաստանը գնում է դեպի իր խորտակումը: Այդ ժամանակ Կովկասում սկսվեց հետապնդվել ու հալածվել ոչ ռուսական ամեն բանը: Հայերից սկսեցին խուսափել: Զուտ ազգային բնույթի հալածանքին սկսեցին գումարվել նաև արդեն համառուսական և քաղաքացիական ոլորտներում ճնշելն ու նեղելը:

Մինիստրները թոչում էին իրենց տեղերից: Ռուսաստանը խեղդվում էր իշխանությունների ամենաթողությունից, կաշառքների խրախճանքը հասել էր անպատկերացնելի սահմանների: Թիֆլիսի փողոցներում կանայք խռովություններ էին իրականացնում, խանութներ ավերում: Ուշադրությունն իրենցից շեղելու համար իշխանությունները ամբոխին տրամադրում էին ընդդեմ մտավորականության ու վաճառականների: Որպես քաղաքապետ, ես այդ ամենի վրա փորձում էի հրավիրել իշխանությունների ուշադրությունը, խնդրում էի սանձել փողոցային խռովությունները, սակայն պարզորոշ տեսնում էի, որ իշխանությունը հենց ինքը ամբոխի հետ է: Վրա հասան մռայլ օրեր: Այդ պայմաններում Մոսկվայում կրկին հրավիրվեց քաղաքային գործիչների համագումար: Դա 1916թ. դեկտեմբերի սկզբներին էր: Ես մեկնեցի համագումար: Համագումարները հաջորդում էին մեկը մյուսին: Բոլորի պահանջը մեկն էր. ստեղծել պատասխանատու նախարարություն: Թվում էր, դրանում է կայանում Ռուսաստանի փրկությունը: Մեր համագումարը հավաքվեց իշխան Դոլգորուկիի տանը: Բայց հենց նախագահողն սկսեց իր ելույթը,

ներս մտան ոստիկաններն ու զինվորները. համագումարը փակեցին, իսկ մեզ էլ ցրիվ տվեցին, քշեցին: Դա ցերեկը ժամի 3-ն էր...

...Ինձ խնդրեցին երեկոյան ժամը 11-ին լինել համառուսաստանյան հողային միության նախագահ, իշխան Լվովի տանը: Ինձ հրավիրեցին որպես Կովկասի քաղաքների ներկայացուցիչ: Ես գնացի: Իշխան Լվովի տանը հավաքվել էին Մոսկվայի քաղաքագլուխ և Ռուսաստանի քաղաքների միության նախագահ Միխայիլ Չելնոկովը, նախկին առևտրի մինիստր Ֆյոդորովը, Չելնոկովի օգնական Կիշկինը և Մոսկվայի ապագա քաղաքագլուխ Աստրովը: Քննարկում էին գործերի դրությունը: Խորհրդակցությունը տևեց գրեթե ամբողջ գիշեր: Իշխան Լվովը հաղորդեց, որ իրավիճակը ռազմաճակատում սարսափելի է: Բանակը հասկանում է, որ ինքը կործանման նախաշեմին է, քանզի չկան պարեն և արկեր: Մի շարք գործառնասեր պահանջում են, որպեսզի ցարը հեռացվի և բանագնացներ են ուղարկել: Նշվեցին այդ գործառնասերը: Արքունիքում դժգոհություն է: Տասնվեց Մեծ իշխաններ պահանջում են ցարից շրջապատից հեռացնել Ռասպուտինին: Նրանք ցարին գրություն են ներկայացրել: Դումայում պահանջում են իրենց պաշտոններից հեռացնել մինիստրներին: Բոլորը զգում են կառավարման ձևի փոփոխման անհրաժեշտությունը, քանզի կառավարման հենց ներկա ձևն է հանդիսանում բոլոր չարիքների արմատը: “Պատասխանատու կառավարություն” – ահա փրկությունը: Առավոտվա կողմ և օրվա ընթացքում համագումարի բոլոր մասնակիցները իրենց համաձայնությունը հայտնեցին, որպեսզի իշխան Լվովը նշանակվի Կառավարության նախագահ: Այն պայմանով, եթե ստեղծվի “պատասխանատու մինիստրություն”: Ինձ հանձնարարվեց անձամբ պարզել Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչի վերաբերմունքը այդ հեղաշրջման նկատմամբ և, վերջինիս իրականացման դեպքում, կհամաձայնվի՞ նա արդյոք ընդունել ցարի թագը: Դեռևս չի եկել այդ խոսակցության մասին ամբողջը շարադրելու ժամանակը, բայց կասեմ միայն, որ Մեծ իշխանը ձեռնպահ մնաց ակտիվ գործողություններին համաձայնություն տալուց...

Մոսկվայից ես գնացի Պետերբուրգ, որտեղ տեսա վրացի սոցիալ-դեմոկրատ, խորհրդարանի անդամ Չխեիձեին⁴⁵, որը հետագայում դարձավ բանվորական դեպուտատների Համառուսաստանյան Խորհրդի նախագահ, իսկ ավելի ուշ՝ Վրաստանի Սահմանադիր Ժողովի նախագահ: Ես նրա հետ զրուցեցի Հեղափոխության հնարավորության մասին: Նա դա բացառում էր: Նա նույնիսկ ինձ խնդրեց փոխանցել Վրաստանի մենշևիկներին, որ Հեղափոխությունը Ռուսաստանում դեռևս շատ ու շատ հեռու է:

Բայց Հեղափոխությունը բռնկվեց ընդամենը 2 ամիս անց և Չխեիձեն նրանում զբաղեցրեց կենտրոնական տեղ: Ես տեսնվեցի Ռուսաստանի ապագա Արտաքին գործերի մինիստր Միլուկովի հետ: Նա գտնում էր, որ Ռուսաստանը գլորվում է դեպի անդունդ: Այդ օրերին սպանեցին Ռասպուտինին: Ես փողոցում էի, երբ իմացա նրա սպանության մասին: Բոլորի մոտ թեթևության շունչ զգացվեց: Մարդիկ շնորհավորում էին միմյանց: Դեկտեմբերի վերջին ես վերադարձա Թիֆլիս:

Փախստականների վերադարձը Թուրքահայաստան արդեն ամբողջապես արգելված էր (ընդգծումը մերն է-Վ.Հ.): Հայերի գրգռվածությունը շատ ուժեղ էր: Փախստականները շարժվում էին դեպի Հյուսիսային Կովկաս, լցվեցին Էրիվանի նահանգի գյուղերն ու քաղաքները: Այլուրը մա-

⁴⁵ Չխեիձե Նիկոլայ (Կարլո, Նիկոլոզ) Միմոնի (1864թ., Քութայիսի նահանգ, Ռուսական կայսրություն – 1926թ., Լևիլ-սյուր-Օրժ, Ֆրանսիա): Վրաց ազնվական, պետական, քաղաքական ու կուսակցական գործիչ: ՌՍԴԲԿ անդամ (1898թ.), մենշևիկ (1903թ.), հետագայում՝ Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության անդամ: Ռուսաստանի III և IV Պետական Դումաների պատգամավոր, մենշևիկյան խմբակցության նախագահ: 1917թ. փետրվար-սեպտեմբեր ամիսներին՝ Պետրոգրադի բանվորական և զինվորական պատգամավորների Խորհրդի նախագահ, հունիս-նոյեմբեր ամիսներին՝ Համառուսաստանյան Կենտգործկոմի նախագահ, 1918թ. փետրվարի 23-ից մինչև մայիսի 26-ը՝ Անդրկովկասյան սեյմի նախագահ, նաև՝ Վրաստանի Սահմանադիր ժողովի նախագահ: Վրաստանի պետական անկախության Հռչակագիրը ստորագրողներից մեկը (26 մայիսի, 1918թ.): 1919-ից՝ Փարիզի Վեհաժողովում Վրաստանի ներկայացուցիչ: Վրաստանի անկախության ոչնչացումից և երկիրը Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից բռնազավթելուց հետո տարագրվել է Ֆրանսիա, եղել վրացական տարագրության երևելի գործիչներից մեկը: Թորախտով մահամերձ հիվանդ Չխեիձեն 1926թ. ինքնասպանություն է գործել (տե՛ս NIKOLOZ (KARLO) CHKHEIDZE, MEMORIAL ALBUM, Institute for Development of Freedom of Information, 2019, 133p.)

տակարարվում էր անկանոն: Ես անձամբ գնում էի կայարան, ամեն օր հասնում նրան, որ վագոններ տրամադրվեն, բայց ամեն ինչ անկման էր գնում: Չկար իշխանություն, չկար կարգ ու կանոն: Հայերը Կովկասում համախմբվում էին Ազգային բյուրոյի շուրջ: Վերջինս ամեն ձևով ձգտում էր բարձր պահել տրամադրությունները: Թեև ասենք, որ դա վատ էր հաջողվում: Եկավ 1917թ. հունվարը: Այդ բոլոր տրամադրությունները գնալով ավելի ու ավելի էին խտանում: Փետրվարը մեզ տանում էր դեպի ավելի վատ մտքերի: Փետրվարի 27-ին ես նստած էի Թիֆլիսի քաղաքապետարանի իմ աշխատասենյակում: Հնչեց հեռախոսի զանգը: Վերցնում եմ հեռախոսափողը և այնտեղից հնչում է. «խոսում է Մեծ իշխանը: Խնդրում եմ շատ արագ Պալատ գաք»: Գնում եմ: Ինձ անմիջապես ուղեկցում են Մեծ Իշխանի մոտ: Նա կողպեց դռները և ասաց. « Պետերբուրգում հեղափոխություն է: Ինձ հենց նոր հաղորդեցին ուղիղ կապով: Ես միշտ էլ փոփոխությունների կողմնակից եմ եղել: Խնդրում են Ձեզ նկատի ունենալ դա և խնդրում եմ շրջեք բոլոր գորանոցներով»: Ասեմ շատ կարճ. Հեղափոխությունը սրբեց-տարավ Միապետությունը և հույսերը, որ ազատականության կողմնակից Մեծ իշխանը կկարողանա Ռուսաստանում հաստատել Սահմանադրական Միապետություն, չարդարացան: Հանդիպման վերջում Մեծ իշխանն ինձ խնդրեց գրույցի համար իր մոտ հրավիրել Հեղափոխական կուսակցությունների առաջնորդներին: Ես իր մոտ ուղեկցեցի այդ պահին Թիֆլիսում առկա չորս գլխավոր հեղափոխական գործիչների: Ընթացավ գրույց, ինչից պարզ դարձավ, որ Մեծ իշխանը նպատակ ուներ սկիզբ առած շարժումը տեղափոխել օրինական շրջանակների մեջ: Զարմանալի բան: Ուղիղ 12 տարի առաջ, երբ 1905թ.՝ Առաջին Հեղափոխության օրերին իշխանությունը նույնպես երերաց, փոխաբքա կոմս Վորոնցովի խնդրանքով ես իր մոտ բերեցի Հեղափոխության երկու հայտնի գործիչների՝ մեկը պ-րն Ռ-ն էր, վրացի մենշևիկ, մյուսը՝ պ-րն Ս-ն՝ դաշնակցական: Փոխաբքան նրաց 500 ռուբլի տվեց քաղաքի բնակչությանը թաթարական գազանություններից պաշտպանելու համար և միաժամանակ խնդրեց, որ իր պալատի պահակությունն էլ իրականացնեն հենց հեղափոխական կուսակցությունները: Ըստ երևույթին, պատմությունը կրկնվում է: Միապետության նոր անկումից և Մեծ իշխանի մեկնումից հետո Կովկա-

սում ստեղծվեց ժամանակավոր իշխանություն՝ տրիումվիրատ-եռապետություն. Ժորդանիա⁴⁶-Խատիսյան-Պոպով: Սա բավականին հատկանշական կոալիցիա էր. մենշևիկ Ժորդանիան՝ ժողովրդավարների կողմից, Խատիսյան՝ քաղաքի ազգաբնակչության կողմից, զինվորական սպա Պոպովը՝ բանակի կողմից: Մենք, փաստորեն, ընդունեցինք փոխարքայի ձեռքից ընկած իշխանությունը:

Սակայն իմ ճակատագիրը կարող էր միանգամայն այլ ընթացք ունենալ: Հեղափոխությունից երկու շաբաթ առաջ փոխարքայի օգնականը ինձ հրավիրեց իր մոտ և տեղեկացրեց, որ, հավանաբար, Ցարն իմացել է իշխան Լվովի մոտ կայացած նիստի մասին և Մեծ Իշխանի ականջին հասել է, որ մտադրություն է եղել իրեն որպես փոխարքա տեղափոխել Հեռավոր Արևելք՝ Վլադիվոստոկ, իսկ ինձ՝ որպես Թիֆլիսի քաղաքագլուղ՝ արտաքսել Կովկասից: Մինչև այդ հրահանգներն իրականացնելու համար ընթանում էին նախապատրաստումները, բռնկվեց հեղափոխությունը:

Մինչ Հեղափոխությունը երկու- երեք ամսով Կովկաս էին այցելել Գուչկովը՝ Ռուսաստանի ապագա պաշտպանության մինիստրը, Կերենսկին՝ Ռուսաստանի ապագա դիկտատորը և ինձ հետ վարած զրույց-

⁴⁶ **Ժորդանիա Նոյ Նիկոլայի** (1868թ., , **Քութայիսի նահանգ, Ռուսական կայսրություն - 1953թ., Փարիզ, Ֆրանսիա**), վրաց քաղաքական, պետական և կուսակցական գործիչ, ՌՄԴԲԿ (1898թ.), մենշևիկ (1903թ.), հետագայում՝ Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության անդամ: 1906թ. ընտրվել է Ռուսաստանի 1-ին Պետական Դումայի պատգամավոր, 1907-1912թթ.՝ Համառուսաստանյան Կուկուսի Կենտկոմի անդամ: Դումայում՝ սոցիալ-դեմոկրատական խմբակցության ղեկավար, 1917թ. դեկտեմբերից՝ Վրաստանի Ազգային խորհրդի նախագահության նախագահ: Ժորդանիան Վրաստանի պետական անկախության Հռչակագիրը ստորագրողներից մեկն է (26 մայիսի, 1918թ.), ինչից հետո գլխավորել է Վրաստանի ժամանակավոր խորհրդարանը: Կարողացել է հասնել Գերմանիայի հետ որոշակի պայմանավորվածության, ինչի շնորհիվ Վրաստանը զգալի չափով զերծ է մնացել 1918թ. Թուրքիայի կովկասյան էքսպանսիայից: 1918թ. հունիսի 24-ից մինչև 1921թ. մարտի 20-ը եղել է **Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետության (1918-1921 թթ.) կառավարության** ղեկավարը: Վրաստանի անկախության ոչնչացումից և երկիրը Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից բռնազավթելուց հետո տարագրվել է Ֆրանսիա, որտեղ (1921-1953 թթ.) գլխավորել է անկախ Վրաստանի վտարանդի կառավարությունը (տե՛ս, Noy Jordania. Father of Modern Georgia, Driftwood Press, East Hampton, NY Distributed by Amazon, Copyright 2018, Redjeb Jordania, 42 p):

ներում իրենք բոլորն էլ մատնանշում էին Կովկասի մեծագույն կարևորությունը Ռուսաստանի համար: Նախ, որպես Ռուսաստանը վառելանյութով ապահովելու բազա, և ապա՝ որպես թշնամու դեմ կռվելու անհրաժեշտ առողջ ոգու շտեմարան ու հենարան:

Այդպես ավարտվեց Միապետությունը: Երբ Մեծ Իշխանը պետք է մեկնեք Թիֆլիսից, որպեսզի կրկին ընդունեք Ռուսական Բանակի հրամանատարությունը, նա խնդրեց, որպեսզի ես, որպես եռապետության կառավարիչներից մեկը, երաշխավորեմ իր ազատ ելքը Թիֆլիսից դեպի բուն Ռուսաստան: Այդ երաշխիքները նրան տրվեցին:

Ես հրաժեշտ տվեցի իր ընտանիքին, նրանք հավաքվել էին Պալատի սրահում և առավոտյան ժամը 5-ին, բնակչության համար աննկատ, մեկնեցին Թիֆլիսից: Դա 1917թ. մարտի առաջին կեսերին էր: Մեծ Իշխանի հետ մեկնեցին նրա օգնականները, շքախումբը: Փոխարքայի Պալատը դատարկվեց: Մենք ներս մտանք Պալատ, շրջեցինք բոլոր սենյակներով: Եվ հատուկ պետք է նշեմ, որ այդ օրերին դրսևորվեց Կովկասի բնակչության զարմանալի բարեկրթությունը: Ամբողջ քաղաքում տիրում էր իդեալական կարգ ու կանոն: Ես քաղաքի ոստիկանապետ նշանակեցի քաղաքային վարչության անդամ Աթաբեկովին: Քաղաքը և ամբողջ երկրամասը նոր իշխանությանն ընդունեց հանգիստ և խաղաղ: Ես շրջեցի բոլոր գորանոցներով: Ամենուրեք հայտնեցի կատարված փոփոխությունների մասին: Զինվորները մեզ հիացմունքով էին դիմավորում: Հեղափոխության գարուն էր: Քաղաքապետարանի դիմաց շարքով գորք էր անցնում: Ես դուրս էի գալիս բոլոր գորամասերին ընդառաջ և բոլորի առջև ելույթ ունենում:

Կովկասի բոլոր քաղաքներ մենք հեռագրեր հղեցինք առ այն, որ անհրաժեշտ է ստեղծել համապատասխան կոմիտեներ և նախկին չինովնիկներից ընդունել իշխանությունը: Ամենուրեք իշխանությունն անտրտունջ հանձնվում էր ժողովրդի ընտրյալներին, իսկ Պետերբուրգում իրականացավ մեր առաջարկը՝ իշխան Լվովը դարձավ պրեմիեր-մինիստր: Սկսեցին ստեղծվել դեմոկրատական օրենքներ: Դուման քանդվում էր: Սկսեցին խոսակցություններ պտտվել Մահմանադիր Ժողովի մասին: Կովկասում ամեն ինչ շարունակում էր մնալ հանգիստ: Պատերազմի արդյունքում նոր նվաճված երկրամասը դեռևս կայուն էր,

սակայն Հեղափոխության ոգին թարմացրեց մթնոլորտը նաև այդ մասում: Ազգային նկրտումները կրկին կյանք առան: Թուրքական ռազմաճակատի Կառավարման կազմում սկսեցին ներգրավվել հայեր՝ Յակով Չավրիևը, իմ եղբայր Գեորգին⁴⁷, գրավյալ տարածքների խորքերը սկսեցին այցելել “Քաղաքների Միության” գործիչները, կուսակցական գործիչները: Սկսեց հորդել նոր ոգին, արթնացան նոր մտքեր, սակայն անջատողականություն, որպես այդպիսին, չկար, չէր երևում: Սպասում էին կենտրոնից թելադրվող իշխանական քայլերին:

ԳԼՈՒԽ III

Ժամանակավոր Կառավարությունը և հայերը (1917 թ. մարտ-նոյեմբեր)

1917թ. գարնանը Թիֆլիս ժամանեցին Ժամանակավոր Կառավարության որոշմամբ ստեղծված “Հատուկ Անդկովկասյան Կոմիտեի”, կամ, ինչպես այն անվանում էին “ՕԶաԿոմ”⁴⁸-ի նշանակված անդամները: Իշ-

⁴⁷ **Խատիսյան Գևորգ Հովհաննեսի** (1876թ., Թիֆլիս, Ռուսական կայսրություն – 1935թ, Խարկով, ԽՍՀՄ), հայ անվանի իրավաբան, փաստաբան, քաղաքական և պետական գործիչ, ՀՀԴ անդամ: Ստացել է գյուղատնտեսի և իրավաբանի բարձրագույն կրթություն: Մասնակցել է «Դաշնակցության գործով» դատավարությանը որպես դատապաշտպան, պաշտպանել է **Համազասպին, Հ. Թումանյանին**: Մեծ աշխատանքներ է տարել կամավորական շարժման կազմակերպման հարցերում: Հայաստանի Հանրապետության կառավարության քարտուղար (1918թ.), գործերի կառավարիչ (1918-1919թթ.), Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի 2-րդ գումարման պատգամավոր (1919-1920 թթ.): Հայաստանի և Վրաստանի խորհրդայնացումից և Ռուսաստանի կողմից բռնագավթվելուց հետո եղել է Թիֆլիսի համալսարանի դոցենտ: Ալեքսանդր Խատիսյանի և Կոնստանդին Խատիսյանի կրտսեր եղբայրն է: (տե՛ս Մ.Բաբայան, Հուշամատյան անկախության, Երևան, 2019, էջ 200-201) :

⁴⁸ **Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե, Օզակոմ** (ռուս.՝ *Особый Закавказский комитет*, 1917թ. մարտ-1917թ. նոյեմբեր): Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո կայսերական փախարքայության փոխարեն ստեղծված Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության Անդրկովկասի երկրամասային մարմինը, որի վրա դրվեց նաև Կովկասյան ռազմաճակատում պատերազմի իրավունքով ռուսական գործերի գրաված մարզերի քաղաքացիական կառավարումը: Օզակոմի օրոք Արևմտյան Հա-

խանության այդ նոր մարմինը դիմավորեցին հիացական կերպով: Դրա նախագահն էր կադետների կուսակցությունից Դումայի անդամ, կազակ Վ.Ա. Խառլամովը, անդամները. հայ Մ.Ի. Պապաջանյանը, վրացի Ա.Ն.Չխենկելին⁴⁹ և թաթար Ջաֆարովը⁵⁰:

“ՕջաԿում”-ի այդ կազմն ասես արդեն իսկ ցույց էր տալիս, որ այնտեղ առկա է ազգային հատկանիշը. այդ կարգադրությունն արդեն իսկ նախանշում էր Կովկասում տարբեր ազգային շահերի առկայությունը: Կենտրոնական իշխանությունն ասես ինքն էր առաջարկում այն հենքը, որի շուրջ պետք է գործվեր ազգային շահերի հյուսվածքը: Մյուս կողմից՝ Կովկասի ժողովուրդների մեջ, իր հերթին, սկսեցին շարժվել նոր զգացո-

յաստանում սահմանվեց քաղաքացիական կառավարման Գերագույն կոմիսարի պաշտոն:

⁴⁹ **Չխենկելի Ակակի Իվանի** (1874թ., Թիֆլիսի նահանգ, Ռուսական կայսրություն – 1959թ., Փարիզ, Ֆրանսիա): Վրաց ազնվական, քաղաքական, պետական և կուսակցական գործիչ, ՌՄԴԲԿ անդամ (1898թ.), մենշևիկ (1903թ.), հետագայում՝ Վրաստանի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության անդամ: Ռուսաստանի Պետական IV Դումայի պատգամավոր: Փետրվարյան հեղափոխությունից հետո Օգակովի անդամ, Տրապիզոնում Անդրկովկասի և Թուրքիայի միջև վարվող բանակցություններում Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ (1918թ. մարտ-ապրիլ): 1918թ. ապրիլ-մայիսին՝ Անդրկովկասյան սեյմի կառավարության՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի նախագահ, 1918թ. մայիս-1918թ. նոյեմբեր ամիսներին՝ Վրացական Դեմոկրատական Հանրապետության արտաքին գործերի մինիստր: Վրաստանի անկախության ոչնչացումից և երկիրը Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից բռնազավթելուց հետո տարագրվել է Ֆրանսիա, որտեղ կարևոր դերակատարում է ունեցել վրաց տարագիրների շրջանում: (տե՛ս A. Kacharava, A. Daushvili, *The Democratic Republic of Georgia: Struggle for Independence 1918-1921*, Published 2021 by Artanuji Publishing. 148p.):

⁵⁰ **Ջաֆարով Մամեդ-Յուսիֆ Հաջի-բաբա օղլի** (1885թ. Բաքու, Ռուսական կայսրություն -1938 Բաքու, ԽՍՀՄ): Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության քաղաքական և պետական գործիչ, <<Մուսավաթ>> կուսակցության անդամ: Ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը, ընտրվել Ռուսաստանի Պետական IV Դումայի պատգամավոր, 1917թ. մարտ-նոյեմբերին՝ Օգակովի անդամ: Ադրբեջանի Անկախության Հռչակագրի ստորագրողներից մեկն է: Անկախ Ադրբեջանում վարել է արդյունաբերության և առևտրի, հետագայում՝ արտաքին գործերի մինիստրի ու խորհրդարանի փոխխոսնակի պաշտոնները: Ադրբեջանը Խորհրդային Ռուսաստանին բռնակցելուց հետո որոշ ժամանակ խորհրդային համակարգում զբաղեցրել է խորհրդատվական ինչ-ինչ պաշտոններ:

դություններ: Ճիշտ է, դեռևս բավականին խուլ և աղոտ, բայց ակնհայտորեն՝ ազգային առաջնորդների համար:

Սկսեցին գումարվել ազգային համագումարներ: 1917թ. սեպտեմբերին գումարվեց հայ ազգային համագումարը: Դա արդեն Հեղափոխության համար չափազանց աջ հայտարարված իշխան Լվովին փոխարինելու եկած Կերենսկու կառավարության օրոք էր: Այդ ժամանակաշրջանի պատմությունն արդեն նկարագրված է Պ.Ն. Միլյուկովի „К истории русской Революции” գրքերում:

Զուգահեռաբար, համընդհանուր ընտրությունների համակարգի կանոններով, սկսվեցին քաղաքային հասարակական կառավարման մարմնի թեկնածուների ընտրությունները: Եվ այստեղ երևաց, որ բնակչության լայն շրջաններում արթնացել են ազգային զգացմունքները: Այնպես որ, զգացմունքների այդ նոր՝ ազգային շիթը անմիջապես դուրս պրծավ դեպի մակերես: Հատկապես հայկական շրջանակներում ազգային զգացմունքների վերելքը շատ մեծ էր, քանզի այն գրգռվում ու բարձրացվում էր նաև հայկական կամավորական ջոկատների օժանդակությամբ ռուսական զենքի տարած հաղթանակներով: Այդ առնչությամբ 1916թ. շատ առատ էր. Կովկասյան ռազմաճակատի հրամանատար Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլանիչը՝ Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատարը, զորքերի հրամանատար զեներալ Յուդենիչը տարան մի շարք կարևոր հաղթանակներ, որոնք, ըստ հայ ժողովրդի կարծիքի, մոտեցնում էին հայկական իղձերի և երազանքների իրականացման պահը: Անգլո-ֆրանսիական նավատորմը արգելափակել էր Միջերկրական ծովի ափերը և պաշտպանում էր Սուեզի ջրանցքը, բրիտանական բանակը շարժվում էր դեպի Բաղդադ, իսկ ռուսական բանակը՝ 1916թ. ցրտաշունչ ձմռանը՝ 1916թ. փետրվարի 16-ին վերցրեց Էրզրումը, իսկ ապրիլի 18-ին՝ Տրապիզոնը, հետո՝ Վանը, Բիթլիսը, Մուշը և սպառնում էր Դիարբեքիքին ու Մոսուլին: Այդ նույն ժամանակահատվածում զեներալ Բարատովի էքսպեդիցիոն կորպուսը շարժվում էր դեպի հարավ՝ Բաղդադի ուղղությամբ, որպեսզի օգնություն ցույց տա անգլիական զեներալ Թաունդսենին և միացավ անգլիացիներին Քութել-Ամազի մոտ: Սակայն զեներալ Թաունդսենը գերի հանձվեց թուրքերին և զեներալ Բարատովի զորա-

խումբը սսկեց ետ շարժվել: Բայց 1917թ. մարտի 19-ից հետո, երբ անգլիական զեներալ Միդը գրավեց Բաղդադը, ռուսները կրկին շարժվեցին դեպի Բաղդադ, մարտի 8-ին ջարդեցին թուրքերին Համադանի մոտ և մարտի 17-ին գրավեցին Հանեքենը: Մարտի վերջերին զեներալ Բարատովի գորամասի առաջավոր հեծելազորային ջոկատը կապի մեջ մտավ անգլիացիների առաջապահ ուժերի հետ: Եվ կապի գիծ հաստատվեց Կովկասից մինչև Պարսից ծոց:

Հենց այդ ժամանակ, երբ այդ հաղթանակների ազդեցության շնորհիվ տրամադրություններն Արևելքում բարձրանում էին, պայթեց 1917թ. մարտյան⁵¹ Ռուսական Հեղափոխությունը:

“Քաղաքների Միությունը” ռուսական բանակին նշանակալից օգնություն էր ցուցաբերում: Ես ստացել եմ Էրզրումի գրավումից հետո զեներալ Յուդենիչից, իսկ դեպի Բաղդադ շարժվելիս էլ՝ զեներալ Բարատովից շնորհակալական հեռագրեր այն օգնության համար, որը “Քաղաքների Միության” կառույցները ցուցաբերել էին ռուս զինվորներին: Երկու ուղղություններով էլ այդ օգնությունը հավասարապես հզոր էր և անհրաժեշտ. Թե Էրզրումի բարձրավանդակում, որտեղ փետրվարյան սառնամանիքին զինվորները ցրտահարվում ու մահանում էին հարյուրներով, թե Պարսկաստանում, որտեղ մարդիկ մեռնում էին տիֆից ու դողերոցից: Զինվորները մեծաքանակ կորուստներ էին տալիս՝ ոչ այնքան մարտերից, որքան կախված ռազմաճակատի տեղանքից ու բնույթից, սառնամանիքներից և շոգերից: Էրզրումի գրավումն իրականացվեց զինվորների հերոսական ջանքերի շնորհիվ. նրանք իրենց ուսերին տեղափոխում էին հեռահար թնդանոթները, բարձրացնելով դրանք 10000 ֆուտ բարձրությամբ լեռները, անձնագոհ կերպով անցնելով կիսասառցակալած լեռնային գետակները: Ես անձամբ քանիցս եղել եմ ռազմաճակատին մոտ և անձամբ եմ տեսել զինվորների այդ սխրանքները:

Զորքի առաջ շարժվելու հետ զուգահեռ, մյուս ճանապահներին, կազակները իրենց մոտ էին վերցնում ճանապահին հանդիպած հայ որբ փախստական երեխաներին և կերակրելով ու տաքացնելով նրանց բե-

⁵¹Մարտյան՝ նոր տոմարով:

րում հանձնում էին «Քաղաքների Միության» և հայկական այլ բարեգործական ընկերությունների աշխատակիցներին:

Նշված բոլոր տարածքների գրավումից հետո «Քաղաքների Միությունը» ավելի ընդլայնեց իր գործունեության ծավալները. 1916-ին ու 1916-17թթ. ձմռանը և 1917թ ընթացքում «Քաղաքների Միության» 19000 ծառայողներ, սկսած թիկունքում գտնվող զինվորական հոսպիտալներից, վերջացրած Ուրմիայում, Վանում, Մուշում և Էրզրումում տեղակայված լագարներից ու սննդի բաշխման կետերից, կերակրում, բուժում ու հանգրվան էին տալիս հազարավոր հայ փախստականների: Դա, փաստորեն, ռուսական զորքի կողմից գրավված հայկական վիլայեթներում հայկական ինքնակառավարման սաղմնավորումն ու սկիզբն էր:

«Քաղաքների Միության» գործիչների շարքերում էին հասարակ ժողովրդի և աշխատավոր շերտերից եկած հարյուրավոր անձնագրի հայ երիտասարդներ: Այդ աշխատակիցներից էին Ռուբեն Տեր-Մինասյանը, հետագայում Հայաստանի Հանրապետության ռազմական նախարարը, բժիշկ Բաբայանը՝ հետագայում Հայաստանի խնամատարության նախարարը, թուրքերի ձեռքով հետագայում սպանված Կոստյա Համբարձումյանը⁵², Դրոն, Մարգարյանը, Մանդինյանը, Եղիազարյանը⁵³ (Վա-

⁵² **Համբարձումյան Կոնստանտին (Կոստյա, Կոստի) Սահակի** (1882թ., Շուշի, Ռուսական կայսրություն - 1918, Սային կալա (այժմ **Իրաքում**)): Բելգիայում ստացել է բարձրագույն գյուղատնտեսական կրթություն: Ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ: ՀՀԴ կուսակցության անդամ: Կազմակերպել է զենքի առաքում Պարսկաստանով՝ հայ ազատագրական շարժման մարտիկներին զինելու նպատակով: 1915 թ. մտել է Վանի գրավման նպատակով ստեղծված **Արարատյան ջոկատ**, դարձել գնդի գումակի պետ, 1915 թ. մայիսին մասնակցել **Վանի** ազատագրմանը: 1917 թ. աշնանը, երբ ռուսական զորքերը սկսել են հեռանալ Վանից, Համբարձումյանը դարձել է Վանի հայկական ժամանակավոր կառավարության ղեկավար: 1918 թ. թուրքական զերակշիռ ուժերը հարձակվել են Վանի վրա, և հայերը Համբարձումյանի ու **Լևոն Շադոյանի** գլխավորությամբ հարկադրված գաղթել են: Համբարձումյանն իր զինական ուժերով ապահովել է գաղթականների անվտանգությունը: Սպանվել է թուրքական ուժերի դեմ վարած մարտում: Ղարաբաղի խորհրդայնացման կազմակերպիչներից և նրա առաջին կոմունիստ ղեկավար, բոլշևիկ Սարգիս Համբարձումյանի եղբայրն էր:

⁵³ **Եղիազարյան Հեղինե Բարսեղի** (1892թ., Էրիվան, Ռուսական կայսրություն-1983թ., Բեյրութ, Լիբանան): 1905-1906-ին անդամակցել է Հայ հեղափոխական դաշնակ-

հան Փափագյանի⁵⁴կինը), դաշնակցական երիտասարդության մի ստվար զանգված, մեծ թվով վրացիներ և փոքրաթիվ ռուսներ:

ցության Աշակերտական միությանը, Կարմիր խաչ գաղտնի կազմակերպությանը և երկսեռ երիտասարդության կազմակերպությանը: Ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը: 1916թ. Թիֆլիսում ամուսնացել է **Վահան Փափագյանի (Կոնս)** հետ: Կամավորական շարժման ակտիվ մասնակիցներից էր: Եղել է 1918թ. վիրավոր զինվորներին և փախստականներին բժշկական օգնություն կազմակերպող և իրականացնողներից մեկը: 1919-ից մասնագիտական գործունեություն է ծավալել Հայաստանի Հանրապետությունում: Հայաստանի պետականության ոչնչացման և երկիրը Ռուսաստանի ու Թուրքիայի միջև բաժանելուց հետո Փափագյանները 1922թ. հաստատվում են Փարիզում: Մինչև մահանալը ակտիվորեն մասնակցել է տարբեր հայկական բուժական, բարեգործական և ազգային-մշակութային կազմակերպությունների ստեղծմանն ու գործունեությանը:

⁵⁴ **Փափագյան Վահան Մեսրոպի (Կոնս, Բժիշկ) (1876թ., Թավրիզ, Իրան - 1973թ., Բեյրութ, Լիբանան):** Արմատներով վանեցի, հայ ազատագրական շարժման հայտնի առաջնորդներից և ՀՀԴ ակնավոր ներկայացուցիչներից մեկը, քաղաքական գործիչ, անվանի հայ գրող Վրթանես Փափագյանի կրտսեր եղբայրը: Սկզբից հարել է Հնչակյան կուսակցությանը, հետագայում՝ անդամագրվել Դաշնակցությանը: Մասնակցել է Արևմտյան Հայաստանի ֆիդայական շարժմանը, 1905-1906թթ.՝ Արևելյան Հայաստանում հայ-թաթարական զինված բախումների ժամանակ հայերի ինքնապաշտպանական կոիվների մասնակից և կազմակերպիչ: Թուրքիայում երիտթուրքերի իշխանության գալուց հետո ընտրվել է թուրքական խորհրդարանի երեսփոխան (1908-1914 թթ), մասնակցել է Պողոս Նուբարի հետ Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների ծրագրի վերջնական տարբերակի մշակմանը: Առաջին աշխարհամարտի սկսվելու օրերին դեմ է արտահայտվել Ռուսահայաստանում հայկական կամավորական ջոկատների ստեղծմանը, համարելով դա խիստ զրգրող հանգամանք թուրքական կողմի համար: Որոշ ժամանակ Թուրքիայում ի պաշտոնե մասնակցելով պատերազմական ժամանակաշրջանի կազմակերպչական աշխատանքներին, անցնում է Կովկաս և այստեղ զբաղվում հայերի ինքնապաշտպանական միջոցառումների կազմակերպմամբ: 1919թ. ընտրվում է Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի անդամ: Հետագայում մեկնում է Փարիզ, ուր մասնակցում է տեղի Վեհաժողովում հայկական պատվիրակության աշխատանքներին: Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմի տարիներին ընդգրկված է եղել այն հայերի խմբում, որոնք հույսեր էին տածում Հայաստանը բոլշևիկյան լծից ազատագրելու Գերմանիայի օգնությամբ: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, մինչև կյանքի վերջը բնակվել է Բեյրութում: Հայտնի բոլշևիկ, Հայաստանի անկախության մոլի հակառակորդ և թշնամի Արտաշես Կարինյանի (Գաբրիելյան) մորեղբայրն էր: (տե՛ս Մ.Բաբայան, Հուշամատյան անկախության, Երևան, 2019, էջ 417) :

Ես այցելում էի աշխատանքի վայրերը, բայց, ցավոք սրտի՝ ոչ այնքան հաճախակի, քանզի իմ հիմնական աշխատանքը Թիֆլիսում շատ ժամանակ էր իլում: Ես միաժամանակ Թիֆլիսի քաղաքագլուխն էի, «Քաղաքների Միության» և «Ազգային Բյուրոյի» նախագահը:

Բայց «Քաղաքների Միության» նման դերակատարումն ու արդյունավետ գործունեությունը ռուսական ազգայնականորեն տրամադրված շրջանակների մոտ առաջ բերեց չարացածություն ու զազագություն: Միության նկատմամբ սկսվեցին բացահայտ հալածանքն ու հետապնդումները: Մի կողմից համառուսաստանյան տեսակետից կովկասյան «Քաղաքների Միությունը» սկսեցին կասկածել հեղափոխականության մեջ, մյուս կողմից՝ այդ «Միությանը» մեղադրում էին իր գործունեության ընթացքում հատուկ հայկական ուղղվածություն դրսևորելու մեջ: Սկսվեցին մատնագրերի տարափր, սահմանափակումները, ճնշումներն ու հալածանքները: Արդյունքում, հայ գործիչներին վարկաբեկելու և արատավորելու նպատակով նշանակվեց ստուգող հանձնաժողով՝ գեն. Վորոնովի գլխավորությամբ:

Մի կողմից՝ ճնշումներ ու հալածանքներ սկսվեցին հայկական կամավորական ջոկատների նկատմամբ, մյուս կողմից՝ ցանկություն կար խիստ սահմանափակել ու կրճատել «Քաղաքների Միության» աշխատանքները: Տեսնելով այս հոսանքները, ես անձամբ զեկուցեցի Մեծ իշխանին՝ կատարվածի պատճառով մեր դառնացած լինելը: Մեծ իշխանը շրջապատված էր հայերի նկատմամբ թշնամաբար տրամադրված շքախմբով ու գեներալներով՝ գեն. Յանուշկևիչ, գեն. Վոլսկի, ոստիկանության պետ Զդանովսկի, գրավյալ տարածքների գեներալ – նահանգապետ Պեշկով, հերթապահ գեներալ Բոլխովիտինով, Բաթումի նահանգապետ գեն. Լյախով: Դրանք բոլորն էլ «Հայաստանը Ռուսաստանին պետք է առանց հայերի» տեսության կողմնակիցներ ու իրագործողներ էին: Ես զրուցել եմ այդ բոլոր «աշխարհներ» հետ էլ: Մեկնել եմ Բաթում, Էրիվան, Ելիզավետպոլ, մասնակցել եմ տարբեր նիստերի, և ամենուրեք

պարզորոշ զգացվում էր, թե ինչպես էր աճում բաժանարար պատը մեր ու ռուսական իշխանությունների միջև:

Մեծ իշխանը գեն. Վորոնովին հանձնարարեց ստուգումներ անցկացնել, ինչն ավարտվեց մեր օգտին: Այդ ստուգումները հնարավորություն տվեցին որոշ չափով ժամանակ ձգելու համար: **Այդ ժամանակամիջոցում մենք սկսեցինք Ուրմիա և Վան լճերի վրա նավեր կառուցել: Այդ լճերի վրա բեռներով արդեն նավարկում էին մեր լաստանավերը (ընդգծումը մերն է - Վ.Ն.):** Այդ ամենը կարգավորվում էր, սակայն չափազանց բարդ քաղաքական փոխհարաբերությունների պայմաններում: Սակայն մարտյան Հեղափոխությունից հետո պատկերը սկսեց փոխվել մեկ այլ իմաստով. «Քաղաքների Միության» շրջանում արդեն սկսեցին դրսևորվել ազգայնական միտումներ: Մինչ 1917թ. մարտը առկա էր կառավարական՝ զուտ ռուս ազգայնական քարոզչությունը, սակայն «Միության» ներսում ամեն ինչ ամուր էր, խաղաղ ու հանդարտ. աշխատանքներն ընթանում էին միայն մեկ՝ խիստ որոշակի ուղղությամբ: Սակայն, մարտյան Հեղափոխությունից հետո, այստեղ նույնպես ի հայտ եկավ ազգային, ասենք ավելին՝ ազգայնական ոգի: Այսպիսով, օրինակ, միտում առաջ եկավ «Միության» Բաթումի շրջանում ծառայողների մեջ ուժեղացնել վրացական տարրը, իսկ Բաքվի շրջանում՝ թաթարականը: Որոշ շրջանների շուրջ վեճեր էին ծագում: Հատկապես Կարս-Արդահան-Օլթի ուղղությամբ. ազդեցության համար վիճում էին հայերը, վրացիները, թաթարները: Փոխադարձ վստահություն չկար, բացակայում էր:

Այսպիսով, 1917թ. ամռան նախաշեմին Կովկասի կառավարման հարցի առնչությամբ ի հայտ եկան ազգային միտումներ, որոնք արտահայտվեցին թե՛ Հատուկ Կովկասյան Կոմիտեի կազմում, թե՛ «Քաղաքների Միության», թե՛ նաև ազգային համագումարների առնչությամբ: Ազգայնամոլությունը սկսեց բացահայտ գլուխ բարձրացնել, քանզի չկար արդեն այն իշխանական ուժը, որն ի վիճակի էր ուժով հարթեցնել այդ ասպարեզում բույն դրած տարաձայնությունները: Սակայն բացակայում էր համերաշխությունը նաև իշխանությունն իր ձեռքը վերցրած դեմոկրատիայի շարքերում: Արտաքնապես թվացյալ ու զուսպ բարեհաջողության քողի ներքո սկսվում էր խորը ու անզիջում պայքար ազդեցության

համար: Դա վերաբերում էր հատկապես Վանի, Էրզրումի և Մուշի վարչակազմերին. ազդեցիկ մահմեդականները՝ թաթարները, սկսեցին իրենց մասնաբաժինը պահանջել այդ շրջանների կառավարման մարմիններում: Ազդեցիկ մահմեդականներ՝ դր. Սուլթանովը, Վեհիլովը, Խան-Խոյսկին⁵⁵ նախկին փոխարքայի Պալատում սկսեցին գրգռիչ ու սադրիչ ճառեր արտասանել և այդ Պալատը հետզհետե վերածվեց խարդավանքների մի օջախի:

Թեև Հեղափոխությունից հետո սկսվեց պետական և զինվորական ծառայողների գտումը վտանգավոր քառու և հետադիմական տարրերից, սակայն դրանցից շատերը, համենայնդեպս, մնացին իրենց տեղերում և հրահրում էին փոխադարձ թշնամանք և ատելություն, ձգտելով նման քայլերով թուլացնել հեղափոխական շարքերը, ժողովրդավարության ուժը և կովկասյան ժողովուրդների միասնությունը: Ռուսական վարչակազմի այդ հատվածի դերը Կովկասում միշտ էլ եղել է շատ ուժեղ և շատ բացասական: Հաճախակի նրանք իրականացնում էին երկակի խաղ, վարում երկդիմի քաղաքականություն: Մեկ սիրաշահում էին հայերին, մեկ՝ վրացիներին, մեկ էլ՝ թաթարներին: Դրանց մեջ առանձնանում էին, օրինակ, «թաթարների բարեկամ», Ելիզավետպոլի նահանգապետ Կովալյովը, որը միասնական էր թաթարների հետ և նրանց հետ համատեղ իրականացնում էր հետապնդումները հայերի նկատմամբ, «հայերի բարեկամ» և «թաթարների թշնամի» Կարսի նահանգապետ Պողոսյանին, ա-

⁵⁵ **Տաթարի խան Իսգենդեր օղլի Խոյսկի** (7 դեկտեմբերի 1875թ., Շաքի, Ելիզավետպոլի նահանգ, Ռուսական կայսրություն – 19 հունիսի, 1920, Թիֆլիս, Վրաստանի Դեմոկրատական Հանրապետություն), ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը, Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության քաղաքական և պետական գործիչ, Ռուսական կայսրության Երկրորդ Պետումայի անդամ, Անդրկովկասյան կոմիսարիատին (1917-1918) առընթեր հանրային կրթության հանձնակատար, Անդրկովկասյան Դեմոկրատական Ֆեդերատիվ Հանրապետության (1918) արդարադատության մինիստր: Ադրբեջանի Ժողովրդավարական Հանրապետության հռչակումից հետո դարձել է այդ երկրի մինիստրների խորհրդի առաջին նախագահը: Աշխատել է նաև է որպես Ադրբեջանի Հանրապետության ներքին գործերի, արդարադատության (1918) և արտաքին գործերի մինիստր (1918-1919 և 1919-1920):

ռանձնակի՝ հենց աջարացիների հակառակորդ, Բաթումի նահանգապետ գեն. Լյախովը և այլք: Իր հավասարագոր մոտեցումներով մյուսներից տարբերվում էր քսան տարի էրիվանի նահանգապետի պաշտոնը զբաղեցրած կոմս Տիգենհաուզենը: Հեղափոխությունը բոլոր այդ անձերին սրբեց-տարավ, սակայն մնացին նրանց ցանաձի սերմնահատիկները:

Որպեսզի ցույց տանք, թե ինչպես էին նրանք խաղում երկու ճակատների ուղղությամբ, պետք է վերհիշել փոխարքա կոմս Վորոնցովի ու իմ, եպ. Մեսրոպի և Հարությունյանի հայտնի նամակագրությունը և, միաժամանակ, իմ և Վանում ռուսական զորքերի հրամանատար գեն. Նիկոլանի միջև նամակագրությունը: Ի դեպ, այդ ամենի վրա մանրամասնորեն իր „Zelivrerouge (Pariz-1919 ր.)” գրքում կանգ է առնում Գր. Չալխուշյանը, որտեղ ներկայացնում է նաև այդ ժամանակաշրջանի նամակագրությանը վերաբերող բոլոր փաստաթղթերը:

1915թ. ամռանը ես ստանում եմ գեն. Բոլխովիտինովից մի նամակ, որտեղ ինքը գրում է, որ համաձայն Վանից ուղարկված գեն. Նիկոլանի հաղորդման, “Վանում հայ կամավորականները կրակ են բացել ռուսական զորքի վրա և այդ իսկ պատճառով այնտեղ ստեղծվել է ռազմա-դաշտային դատարան”: Նույն թվականի հուլիսի 17-ին ես, եպ. Մեսրոպը և Հարությունյանը այդ մասին տեղեկացնում ենք կոմս Վորոնցովին, բողոքում ենք և ներկայացնում գեն. Նիկոլանի նամակը, որն ինձ էր գրվել ի պատասխան նախկինում՝ գեն.Բոլխովիտինովի ինձ ուղղված նամակի կապակցությամբ իմ հարցմանը: Գեներալ Նիկոլանը ինձ գրում էր. “Ի պատասխան Ձեր հունիսի 5-ի նամակի տեղեկացնում եմ, որ արդեն երկու ամիս է, որ երեք հայկական կամավորական ջոկատներ գործում են իմ զորաջոկատի կազմում և ես կարող եմ հավաստիացնել, որ բացի անկարգապահ պահվածքի մի քանի տխրալի դեպքերի, ես հիմքեր չեմ ունեցել անկարգապահության համար մեղադրելու հայկական ջոկատները ամբողջովին վերցրած: Գեներալ Նիկոլան”:

Միաժամանակ մենք տեղեկացնում ենք փոխարքային, որ 1916թ. մարտի 16-ին Գլխավոր Շտաբից գեն. Յակովլևի ստորագրությամբ ստացվել է նամակ, որում թեև նշվում է, որ “...հայկական զորաջոկատ-

ների բոլոր սխրանքներն ու հաջողությունները իրենց տեղը կգտնեն ռազմազեկույցներում” , սակայն մինչ օրս հայկական զորաջոկատների մասին դեռևս ոչինչ չի գրվում”: Հակառակը, մենք փոխարքային հայտնում ենք, որ ռազմա-դաշտային դատարանը մահապատժի է դատապարտել հայ զինվորի և դատավճիռն ի կատար է ածվել այն հիմնավորմամբ, որ հայ զինվորը Բեդրինալում կրակ է բացել քրդերի ուղղությամբ, որոնց հետ եղել են նաև ռուս կազակներ: Մեր այդ նամակին փոխարքա Վորոնցովը պատասխանեց հուլիսի 19-ի նամակով, որտեղ գրում է, որ զեկուցագրի երկակիության և պր-ն Խատիսովին գեներալ Նիկոլանի հղած նամակի կապակցությամբ “ ինքը հրամայել է հետաքննություն անցկացնել”, իսկ այն հանգամանքը, որ “բացակայում են զեկույցներ հայկական զորաջոկատների ռազմական հաջողությունների մասին”, պայմանավորված է նրանով, որ “գլխավոր հրամանատարի հրամանով արգելված է զեկույցներում նշել աչքի ընկած զորամասերի անունները, բացառությամբ այն դեպքերի, երբ տեղի են ունեցել բացառիկ բնույթի գործողություններ”:

Այս դեպքերը պարզորոշ ցույց են տալիս, թե ինչպես ռուսական բանակի և շտաբի խորքերում բնակալել էին խարդավանքները հայկական զորաջոկատների նկատմամբ: Նույն բանը նշում էր նաև Արամը՝ արդեն որպես Վանի նահանգապետ (ընդգծումը մերն է – Վ.Հ.):

Դեր էր խաղում նաև այն հանգամանքը, որ ռուս չինովնիկական շրջաններում զգալի թիվ էին կազմում “քրդական կողմնորոշման” կողմնակիցները: Նրանք քրդերին համարում էին Թուրքիայում ուժեղ տեղական տարր, ինչպես որ թաթարներին ու թուրքերին համարում էին ուժեղ տարր Կովկասում, և համարում էին, որ ճիշտը կլինի հենվել հենց այդ տարրերի վրա: Այդ չինովնիկները սաղորում էին կովկասյան թաթարական գործիչներին, իսկ այնտեղից էլ սաղորիչ ու գրգռող ազիտացիան տեղափոխվում էր դեպի լայն մահմեդական զանգվածները:

Նույնը չէ՞ր արդյոք 1905թ. Բաքվում, որտեղ նահանգապետ իշխան Նակաշիձեն հավաքել էր տեղի թաթարներին և նկարագրում էր նրանց հայկական կոտորածի օգտակարությունը: Նույնը չէ՞ր արդյոք Ելիզավետպոլում, որտեղ ռուս չինովնիկները հայկական կոտորածից հետո

թալանում էին հայերի խանութներն ու կրպակները: Ելիզավետպոլում ռուս զինվորներին ուղղված իմ այն հարցին, թե ինչու՞ նրանք չեն կրակում թաթարների ուղղությամբ, երբ նրանք այրում ու ավերում են հայերի տները, սպանում նրանց, անձամբ ես բազմիցս լսել եմ նույն պատասխանը. ”Մենք նման հրաման չունենք”:

Այդ ամենի մասին ես հենց այդ ժամանակ գրել եմ թերթերում և պատմել անձամբ փոխարքային: Իմ տասը տարվա պրակտիկայից ելնելով, կարող եմ բերել օրինակների մի անվերջանալի շարք, երբ ռուս չինովնիկները՝ տարբեր նկատառումներից ելնելով, հրահրում էին Կովկասի ժողովուրդների միջև ազգային կրքեր: Բազմիցս բարձրացվել է փոխարքա, կոմս Վորոնցովի դերակատարման հարցը Կովկասում ազգամիջյան ընդհարումներ հրահրելու մեջ: Հայերի հանդեպ նրա ժամանակավոր հովանավորությունը, նրա տիկնոջ ընդգծված ուշադրությունը նրանց նկատմամբ, փախստականներին ցուցաբերվող մեծ օգնությունը՝ մի կողմից, և միաժամանակ հայ-թաթարական կոտորածների երկարատև ընթացքը, հայերի հալածանքները և նման պարագայում գորքի ու ոստիկանության անգործությունը մյուս կողմից, գրգռում էին շատերի հետաքրքրությունը: Ես շատ անգամ եմ զրուցել կոմսի հետ այդ երևույթների վերաբերյալ և իմ անձնական տպավորությունն այն է, որ կոմսը այդ բոլոր իրադարձություններում կանգնած էր ռուսական-պետական տեսակետի վրա, ինչպես որ ինքը այն հասկանում էր: Եթե հայերը շահագրգռված էին ռուսական զենքի հաջողություններով, կոմսը հովանավորում էր հայկական կամավորական զորաջոկատներին, փախստականներին, հայկական բուրժուազիային: Եթե հեղափոխական կուսակցությունը այս պահին որևիցե բան չի նախատեսում ու չի ձեռնարկում ընդդեմ իշխանության, նա ձգտում էր հաշտ լինել կուսակցությունների հետ: Քանի որ կոտորածները թուլացնում էին ընդդիմության և հեղափոխության ուժերը, նա չէր խոչընդոտում կոտորածներին: Եվ այդ ամենը լողովում-հարթվում էր իր անձնական հմայքի, խորը մտքի և դիտողականության շնորհիվ: Ավելի մանր տրամաչափի անձինք շատ շուտ էին բացահայտում իրենց խարդավանքները և գործում էին ավելի կոպիտ:

1916թ. գարնանը, երբ Լոնդոնում և Պետերբուրգում արդեն կայացան համաձայնությունները Թուրքիան ազդեցությունների գոտիների բաժանելու մասին⁵⁶ և Էրզրումը, Վանը, Բիթլիսն ու Տրապիզոնը հայտնվեցին Ռուսաստանի ազդեցության գոտու ներսում, հակահայկական կուրսի դրսևորումը դարձավ արդեն Ռուսաստանի պետական քաղաքականություն (ընդգծումը մերն է – Վ.Հ.): Հայտնի է գեն. Յուդենիչի զեկույցը (5 ապրիլի 1915 թ.), որտեղ նա ուղղակիորեն առաջարկում է “ Ալաշկերտի, Դիադինի և Բայազետի շրջանները բնակեցնել Դոնի և Կուբանի կազակներով: Կոմս Վորոնցովն այդ զեկույցը հաստատեց, և դա իր ժամանակին մեծագույն գաղտնիք էր:

Դա էլ ասենք, որ նման վերաբերմունք հայերի հանդեպ դրսևորում էին իշխանության հետադիմական ներկայացուցիչները: Կար նաև այլ մոտեցում: Օրինակ՝ Դումայում կադետների առաջնորդ Միլյուկովը 1916թ. մարտին Դումայում արտասանած իր ճառում անհամաձայնություն հայտնեց հայկական տարածքների ռուսիֆիկացման այդ միտումներին: Մենք ձգտում էինք հզորացնել մեզ համակրողների ձայները: Մենք Միլյուկովին հրավիրեցինք Բաքու և Թիֆլիս, որպեսզի նա տեղում դասախոսություններ կարդա հայկական հարցի վերաբերյալ: Ես անձամբ եմ կազմակերպել այդ դասախոսությունները: Բայց Բաքվում թաթարները ցույց կազմակերպեցին ընդդեմ Միլյուկովի, իսկ Թիֆլիսում դասախոսության թույլտվությունը կարողացանք ստանալ մեծ դժվարությամբ: Այսպիսով, մենք՝ հայերս, տալիս էինք զոհերը, հույսեր էինք փայփայում, իսկ իրականում՝ մեծ դժվարություններով, քայլ առ քայլ նվաճում էինք մեր իրավունքները և պաշտպանում սեփական տեսակետները:

Ահա այդպիսի պայմաններում Կովկասի ժողովուրդները ժամանակավոր Կառավարության օրոք՝ սկզբից իշխան Լվովի, իսկ հետո՝ Կերենսկու նախագահությամբ, պետք է նոր պայմաններում կազմակերպեին իրենց համատեղ կյանքը: Այդ ժողովուրդները ազատություն էին ստանում առանց որևիցե նախնական փոխադարձ պայմանավորվածությունների: Նրանք, իշխանությունների կողմից գրգռված, միմյանց

⁵⁶ Խոսքը, հավանաբար, <<Սայբու-Պիկոյի համաձայնագիր>> կոչվող փաստաթղթի մասին է:

հետ չբանակցած ու չպայմանավորված, իսկ շատ հաճախ էլ՝ միանգամայն հակառակ ձգտումներով և միշտ՝ հակառակ գաղափարներով և նպատակներին հասնելու ընտրած եղանակներով: Մի մասը երազում ու ապավինում էր գերմանացիների օգնությանը, մյուսները՝ թուրքերին, երրորդը՝ allies (դաշնակիցների), չորրորդը՝ Ռուսաստանի օգնությանը, անկախ նրա քաղաքական-պետական վարչակարգից: Մտքերի, նենգության ու համակրանքի այդ խառնաշփոտի մեջ պետք է փնտրել վերջին տարիներին Կովկասը պատուհասած բոլոր դժբախտությունների պատճառները: Վերջերս, վրացի ինելամիտ գործիչներից մեկը՝ Չխենկելին, ինձ ասում էր. “ Որքան շատ բաներ կան, որ դեռևս մոտ անցյալում ինձ թվում էին չափազանց կարևոր, ինչպես ասենք, այս կամ այն սահմանագիծը, այս կամ այն ապտակը, ինձ այսօր ներկայանում են արդեն որպես մի դատարկ բան, և ինչքան շատ ու շատ բաներ մենք կորցրեցինք մանրուքների համար ծագող մեր դատարկ վեճերից”:

Դա միանգամայն ճիշտ է ասված: Ինչպես հետագայում կտեսնի ընթերցողը, ոչ մի ընդհանուր կարիք, ոչ մի, նույնիսկ ամենասարսափելի վտանգ, երբևիցե անկեղծորեն չեն միավորել Կովկասի ժողովուրդներին: Դժվարին պահերին նրանք ոչ միայն միասին չեն եղել, այլ եղել են նույնիսկ ընդդեմ միմյանց: Չի եղել փոխհամաձայնության և փոխզիջման ուղի: Բոլորը հանդես են եկել մաքսիմալիստական դիրքերից:

Ահա զանգվածներին տիրող նման հոգեբանության պայմաններում 1917թ. ամռանն իր աշխատանքներն սկսեց Կովկասյան Հատուկ Կոմիտեն: Նա չկարողացավ միավորել կովկասյան ժողովուրդներին: Հայերը գալիս էին Պապաջանյանի առանձնասենյակ, վրացիները՝ Չխենկելու, թաթարները՝ Ջաֆարովի մոտ: Իսկ ինքն իսառլամովին բոլորն էլ օտար էին: Ես հիշում եմ, թե ինչպես էր Խարլամովը կիսվում ինձ հետ. “Ես ի՞նչ անեմ, ես չեմ կարողանում և ոչ մի հարցի շուրջ համաձայնություն ապահովել իմ Կոմիտեում: Բոլորը տարբեր կողմեր են քաշում: Ամեն մեկի հետևից մի ժողովուրդ է կանգնած՝ իրեն հատուկ պահանջներով ու տեսակետներով”: Այդ ընթացքում կրկին սկիզբ առան հայ-թաթարական ակտիվ ընդհարումները և Կոմիտեի անդամները ստիպված եղան մեկնել Էրիվանի նահանգ՝ այնտեղ բնակչությանը հանդարտեցնելու համար:

Այդպիսին էր կառավարական մարմնի վիճակը երկրամասի կառավարման կենտրոնում:

Քաղաքային ինքնակառավարման մարմիններում աշխատանքներ էին ընթանում Կովկասի քաղաքային Դումաների ընտրությունների նախապատրաստման ուղղությամբ: Առաջին անգամ կիրառվելու էր ուղիղ և գաղտնի համընդհանուր ընտրությունների սկզբունքը: Բայց ամենը այդպես էր զուտ արտաքինապես: Իրականում ժողովուրդը բաժանվեց տարբեր կուսակցությունների համակրող ու կողմնակից խմբերի: Իսկ կուսակցությունները դեպի ընտրություններ թեև գնում էին կուսակցական դրոշների ներքո, սակայն միաժամանակ այդ կուսակցությունները խիստ ազգային էին. մենշևիկները՝ վրացիներ, դաշնակցականները՝ հայեր, մուսավաթականները՝ թաթարներ:

Թիֆլիսում ընտրությունների ընթացքը ես էի համակարգում: Մեծամասնությունն ստացան մենշևիկները՝ վրացիները, ռուսներն ու հայերը: Այդ մեծամասնությունը որպես քաղաքագլուխ առաջարկեց պրիստավ Էլիավային:

Ես թողեցի Թիֆլիսի քաղաքագլխի պաշտոնը, սակայն գրեթե նույն օրերին՝ 1917թ. օգոստոսին ընտրվեցի Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ: Այդ ընտրությունները հայերի համար բազմանշանակ էին. չորս հարյուր հազար բնակչությամբ Թիֆլիսի քաղաքագլուխը տեղափոխվում է քառասուն հազարանոց Ալեքսանդրապոլ: Խորհրդանաշակյան էր և, նույնիսկ մարգարեական այն հեռագիրը, որով ինձ հրավիրում էին զբաղեցնել Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխի պաշտոնը: Ինձ հեռագրում էին. «Դուք, հեքիաթի հերոսի նման, ոտք դնելով հայրենի հողի վրա, միանգամից Ձեզ կզգաք հզոր և նոր դարաշրջան կբացեք Ձեր ժողովրդի զարգացման համար»: Եվ իրոք, վեց ամիս անց Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխը դարձավ անկախ Հայկական Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարը:

Ես Ալեքսանդրապոլ տեղափոխվեցի 1917թ. սեպտեմբերի սկզբներին՝ Թիֆլիսում 17 տարի աշխատելուց հետո: Թիֆլիսում աշխատելու 17 տարիների ընթացքում, -իսկ այդ պահին ես 43 տարեկան էի,- ես վրացիների և Վրաստանի հետ արդեն ստեղծել էի մի շարք ամուր կապեր: Դա

հետագայում ինձ շատ օգնեց և հեշտացրեց նրանց հետ՝ որպես հարևան երկրի ղեկավարների հետ շփվելու հարցում: Թիֆլիսում ես պահպանեցի իմ բնակարանը և հաճախակի էի գնում Թիֆլիս:

Ալեքսանդրապոլում ինձ դիմավորեցին շատ հանդիսավոր: Իմ գործընկերներն էին Վահան Նավասարդյանը⁵⁷՝ Հայաստանի պառլամենտի ապագա նախագահ և մշտապես ինձ ընդդիմություն, ու Ալեքսանդր Շարաֆյանը - հետագայում Արամի օգնականը և պարենավորման նախարարի տեղակալը: Մենք եռանդով գործի անցանք: Դումայում մենք ունեինք շատ լավ գործիչներ և քարոզիչներ, ինչպիսիք էին դաշնակցականներ Արշ. Ղազարյանը և Տերտերյանը, քաղաքային Դումայի նախագահ Հովակիմ Բուդաղյանը⁵⁸, հասարակ դասակարգի մի շարք ներկայացուցիչներ, թաթարների ձեռքով հետագայում սպանված հաճելի մենշևիկ Ասրիբեկովը, բոլշևիկ Ղարիբջանյանը⁵⁹, ով 1920-ին գնդակա-

⁵⁷ **Նավասարդյան Վահան Բեգլարի** (1886թ., Շուշի, Ռուսական կայսրություն-1956թ., Կահիրե, Եգիպտոս): Հայ հասարակական, քաղաքական, պետական և կուսակցական գործիչ, հրապարակախոս, ՀՀԴ անդամ: Կրթությունը՝ Սանկտ-Պետերբուրգի պոլիտեխնիկական ինստիտուտ: Ալեքսանդրապոլի փոխքաղաքապետ (1917-1918թթ.), քաղաքապետ (1918թ.), Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի պատգամավոր (1919-1920թթ.): Բոլշևիկյան Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի կողմից Հայաստանի անկախությունը ոչնչացնելուց հետո ձերբակալվել է բոլշևիկների կողմից, սակայն կարողացել է բանտից փախչել և տարագրվել: 1922-ից բնակվել է Կահիրեում: Շուրջ 23 տարի անընդմեջ (1933-1956թթ.) եղել է ՀՀԴ Բյուրոյի անդամ (տե՛ս Մ.Բաբայան, Հուշամատյան անկախության, Երևան, 2019, էջ 383):

⁵⁸ **Բուդաղյան Հովակիմ Հարությունի** (1873թ., Կողբ, Սուրմալու, Ռուսական կայսրություն – 1928թ., Փարիզ, Ֆրանսիա): Հայ պետական և քաղաքական գործիչ, ՀՀԴ անդամ, կրթությունը՝ Վարշավայի և Օդեսայի կայսերական համալսարաններ, իրավաբան: 1917-1918թթ. եղել է Ալեքսանդրապոլի քաղաքային դումայի նախագահը, 1919-1920թթ.՝ Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի պատգամավոր: Հայաստանում բոլշևիկյան կարգեր հաստատվելուց հետո տարագրվել է Փարիզ, հետագայում՝ Փարիզ: (տե՛ս Մ.Բաբայան, Հուշամատյան անկախության, Երևան, 2019, էջ 306):

⁵⁹ **Ղարիբջանյան Բագրատ Բեգլարի** (1890թ., Բահադլու, Սուրմալու, Ռուսական կայսրություն – 1920թ., Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն): Հայ բոլշևիկ, 1920թ. հակապետական Մայիսյան խռովության պարագլուխներից մեկը: Խռովության տապալումից հետո ձերբակալվել, դատապարտվել է մահապատժի, բայց

հարվեց Հայաստանի կառավարության հեղափոխական դատարանի վճռով: Առկա էր նաև կադետների միակ ներկայացուցիչը՝ Աղաբաբյանը: Այսպիսով, Հայաստանում, Ալեքսանդրապոլում, առաջին անգամ նշմարվեցին այն կուսակցությունները, որոնց վիճակված էր ունենալ կարևոր դերակատարում Հայաստանի պատմության մեջ:

Միաժամանակ, 1917թ. սեպտեմբերին Թիֆլիսում գումարվեց հայերի համառուսաստանյան համագումարը: Համագումարում քննարկվեց իրավիճակը, ընտրվեց Ազգային խորհուրդ: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Ավետիս Ահարոնյանը՝ հետագայում Փարիզի վեհաժողովում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահը: Համագումարն իր վստահությունը հայտնեց Կերենսկու կառավարությանը: Միաժամանակ, այդ օրերին ես ընտրվեցի Թիֆլիսի քաղաքային Դումայի պատգամավոր և պահպանեցի իմ տեղը «Քաղաքների Միության» կազմում:

1917թ. աշնանից պարզ դարձավ, որ ազգային պահը սկսում է ժայթքել ու հորդել: Ես համարում եմ, որ հատկապես 1917թ. աշնանը, թեև դեռևս չէր արտասանվել և ոչ մի բառ Հայաստանի, կամ Հանրապետության մասին, սակայն օդում սկսեցին սավառնել ու թևածել նոր մտքեր, նոր գաղափարներ. առաջին անգամ խոսվեց ազգային տարածք ունենալու իրական հնարավորության մասին (ընդգծումը մերն է – Վ.Հ.):

Հետագայում ես կրկին կանդրադառնամ այդ հարցին, սակայն հենց այստեղ նշեմ, որ այդ ուղղությամբ տեսական մեծ աշխատանք էին տանում այսօր արդեն լուսահոգի Շահատունին, իմ եղբայր Գեորգին, իսկ գործնական առումով, բուն էրիվանում՝ Դրոն ու Արամը: Էրիվանի քա-

դատավճռի ի կատար ածումը հետաձգվել է: Սակայն, 1920թ. օգոստոսի 2-ին Գորիսի բանտում, դաշնակցական հայտնի գործիչներ, երկրի խորհրդարանի պատգամավորներ Վահան Խորենու, Արշակ Շիրինյանի և Զանգեզուրի այլ դաշնակցականների բոլշևիկների ձեռքով սպանվելուց հետո, ՀՀ իշխանությունները որոշում կայացրեցին ի կատար ածել հակապետական ելույթի մի քանի մասնակիցների, այդ թվում նաև Բ.Ղարիբջանյանի դատավճիռը:

ղաքագլուխն էր Սմբատ Խաչատրյանը⁶⁰՝ Հայկական պառլամենտի ապագա պատգամավորը:

Հայկական մտավորականության հայացքը Թիֆլիսից ու Բաքվից աստիճանաբար սկսեց շրջվել դեպի Երիվան: Դա վաղուց էր կանխատեսել իմ ավագ եղբայր Կոնստանտինը⁶¹, որ դեռևս պատերազմից առաջ Բաքվում հիմնել էր “Մշակութային միություն”: Այդ կազմակերպության գործունեության ուղղություններից էր, մասնավորապես՝ Երիվանի նահանգում հողատարածքների ձեռքբերումն ու դրանց ոռոգումը, այդ նահանգում միջին տեխնիկական դպրոցների հիմնումը, դեպի Երիվանի նահանգ մտավորական երիտասարդության հրավիրելն ու այնտեղ բնակեցնելը: Կառուցվել էր նույնիսկ Խաչատուր Աբովյանի արձանի համար նախատեսվող պատվանդանի հիմքը: Եղբայրս ժամանակին հաճախակի ինձ կշտամբում էր, թե իմ բոլոր ուժերն ու կարողությունները ես վատնում եմ Թիֆլիսի զարգացման համար, որ այնտեղ եմ հրավիրում ներդնել խոշոր հայկական նվիրաբերությունները: Այժմ ես հասկանում եմ, որ իմ եղբայրն իրավացի էր և այդ օրերին կանխատեսում էր շատ ու շատ բան, ինչը մեր համար այդ ժամանակ դեռևս անհասկանալի էր և անըմբռնելի: **Այսինքն, որ հատկապես հենց Երիվանում է դրվելու հայերի քաղաքական ազատագրման հիմքը (ընդգծումը մերն է – Վ.Հ.):**

Ինչպես կարող է տեսնել ընթերցողը, 1917թ. աշնանն արդեն սկսեցին ի հայտ գալ ազգային հոսանքի ձևավորված առվակներ: Նրանք ինքնա-

⁶⁰ **Խաչատուրյան Սմբատ (Մումբատ) Հարությունի** (1863թ., Երիվան, Ռուսական կայսրություն – 1937-ից հետո, Խորհրդային միություն): Հայ պետական և քաղաքական գործիչ, ՀՀԴ անդամ: Կրթությունը՝ Լազարյան ճեմարան, Մոսկվայի կայսերական համալսարան, իրավաբան: 1915-1917թթ.՝ Երիվանի քաղաքագլուխ, 1918-1920թթ.՝ Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի պատգամավոր: 1922թ. Ջամալ-փաշայի սպանության կապակցությամբ ձերբակալվել է, հետո ազատ արձակվել: Խորհրդային կարգերի օրոք բոլշևիկյան իշխանությունների որոշմամբ 1937թ. Մոսկվայում ձերբակալվել է և արտրվել Սիբիր: Հետագա ճակատագրի վերաբերյալ տեղեկություններ բացակայում են: (տե՛ս Մ.Բաբայան, Հուշամատյան անկախության, Երևան, 2019, էջ 299):

⁶¹ **Խատիսյան Կոնստանտին Հովհաննեսի** (1864թ., Թիֆլիս, Ռուսական կայսրություն – 1913թ., Բաքու, Ռուսական կայսրություն): Հայտնի հայ գործարար, բարեգործ, կուսակցական, ազգային և հասարակական գործիչ: Մասնագիտությամբ՝ քիմիկոս, լեռնային ինժեներ:

կազմակերպվեցին “Ազգային խորհուրդների” շուրջ: Մասնավորապես, պատերազմի ժամանակ գործող “Ազգային բյուրոն”, որը կազմակերպել էր կամավորական շարժումը և մերժում էր հայկական վիլայեթների կազմակերպման գաղափարը, իր տեղը զիջեց “Ազգային Խորհրդին”, որ ընտրվել էր արդեն Ռուսաստանի ողջ հայության կողմից: “Ազգային Խորհրդի” առաջնային խնդիրներից մեկը եղավ Հայկական կորպուսի ստեղծումը՝ գեներալ Նազարբեկովի հրամանատարությամբ: Հայաստանի նորագույն պատմության լավագույն գիտականներից մեկը՝ ֆրանսիացի կապիտան Պուադեբարը, նույն ինքը՝ ճիզվիտ քահանա և Ֆրանսիայի հոգևորական առաջնորդը Հայաստանում, հրատարակել է գրքերի մի շարք, որը նվիրված է Կովկասի, Պարսկաստանի և Հայաստանի պատմությանը 1917-1923թթ. ընթացքում: Այդ գրքերում ընթերցողը նշված ժամանակաշրջանին վերաբերող մեծ թվով տվյալներ կարող է գտնել: Անձամբ ես Պուադեբարին տրամադրել եմ մեծ թվով տեղեկություններ և փաստեր, ուստիս այստեղ կրկնվելու կարիքը չեմ տեսնում

Իսկ բուն Ռուսաստանում այդ ժամանակամիջոցում զարգանում ու հզորանում էր բոլշևիկյան քարոզչությունը: 1917թ. հուլիսին տեղի ունեցավ հեղափոխության առաջին “փորձարկումը”, սակայն այն ճնշվեց կառավարության կողմից: Եղավ ընդդեմ բոլշևիկների ուղղված Կոռնիլովյան շարժումը, սակայն վերջինս էլ ճզմվեց Կերենսկու կառավարության կողմից: Այդ շարժումը ես այսօր էլ չեմ համարում հակահեղափոխական: Պարզապես, այն օրերին բոլորն այնքան էին հիացած ու շլացած Կերենսկու Ժամանակավոր Կառավարությունով, որ անպարկեշտ էր համարվում անգամ խորանալ գեներալ Կոռնիլովի նկատառումների էության մեջ: Բոլշևիկների կողմից ժողովրդի և բանակի մեջ նետվել էր հետևյալ կոչը. “Իսադադություն առանց բռնանվաճումների և ռազմատուգանքների”: Այդ կոչը թուլացրեց զանգվածների ուժն ու կորովը: Հանուն ինչի՞ կռվել, եթե ամենը վերադառնալու են իրենց տեղերը: Հանուն ինչի՞ արյուն թափել, եթե չկա իրական թշնամի:

Հայերը շատ մտահոգ էին և հուզված, կարծելով, որ այդ կոչերի ազդեցության տակ Ռուսաստանը կլքի Թուրքիայից գրաված տարածքները:

Իրականում, հենց այդ կոչերն էլ սկիզբ դրեցին ռուսական բանակի քայքայմանը:

Մեպտեմբեր ամիսն էր: Փողոցներում բացեիքաց ընթանում էր բոլշևիկյան ազիտացիան: Այդ քարոզչությունը խաղում էր մարդկանց ամենապարզունակ զգացմունքների վրա: Քարոզողները մոտենում էին չունևոր մարդկանց, նրանց ցույց էին տալիս շեն-շեն տները և ասում. “Ա՛յ, այս հրաշալի տանն ապրում է ընդամենը երկու մարդ, իսկ դուք՝ պրոլետարներդ, տասը հոգով բնակվում եք մի սենյակում: Դա արդարացի չէ: Բոլշևիկները կվերացնի այդ անարդարությունը”: Դա ազդեցություն էր թողնում ամբոխի վրա: Բանակի շարքերի մեջ նետվել էր մյուս կոչը. “դեպի տուն՝”: Զինվորների համար էլ դա էր հասկանալի: Նրանք սկսեցին լքել բանակի շարքերը և ճանապարհ ընկնել դեպի տուն: Գյուղացիներին ասում էին. “ամբողջ հողը ժողովրդին”: Եվ բոլշևիկները նվաճում էր իր համար անհրաժեշտ հենարան: Այդ բոլոր կոչերը հենց բնում սպանում էին ռուսական բանակի ուժերով Թուրքիայից նվաճված Արևմտյան Հայաստանի տարածքները պահելու բոլոր հնարավորությունները: “Հայոց Ազգային խորհուրդը” դիմեց Կերենսկուն, որպեսզի հնարավորություն տրվի Արևմտյան ռազմաճակատի հայազգի զինվորներին գալ Կովկաս և այդ ուժերով Կովկասյան ռազմաճակատում ստեղծել հատուկ հայկական կորպուս: Կերենսկին դանդաղում էր: Կորպուսը ձևավորվում և համարվում էր Թիֆլիսում:

Այդ օրերին ես հեռագիր ստացա, որ անհրաժեշտ է մեկնել Մոզիլյով՝ Ռուսական Բանակի Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի Զորակայան, որտեղ խորհրդակցություն պետք է անցկացվեր Կովկասի “Քաղաքների Միության” հետ առնչվող հարցերի շուրջ: Մասնակցելու էի նաև Մոսկվայում և Պետերբուրգում կայանալիք համագումարներին:

Ես Ալեքսանդրապոլից մեկնեցի հոկտեմբերի սկզբներին և հասա Մոսկվա: “Քաղաքների միության” համագումարը նոր բնույթ էր կրում: Իմ ճանաչած նախկին, 1916թ. գործիչների փոխարեն ես տեսա նոր դեմքեր, որոնք ընտրվել էին համընդհանուր ընտրությունների միջոցով: Համագումարում թագավորում էր սոցիալ-հեղափոխականների կուսակցությունը: Նրանք մեծամասնություն էին: Պատահում էին նաև հատու-

կենտ բոլշևիկներ՝ Ցարիցինի քաղաքագլուխ հայտնի բոլշևիկ Մինինի գլխավորությամբ: Նրանք չափազանց ամբարտավան էին, սակայն բոլորը նրանց ծաղրում էին:

Առհասարակ, 1917թ. աշնանից բոլշևիկներին կարելի էր տեսնել ամենուր: Ես հիշում եմ, երբ Թիֆլիսից ավտոմեքենայով մեկնեցի Վլադիկավկազ, ինձ հետ մեքենայում էր նաև բոլշևիկ բժիշկ Օրախելաշվիլին՝ Վրաստանի այսօրվա բոլշևիկյան կառավարության նախագահը: Նա հավատացած էր, որ բոլշևիկներին իշխանությունից բաժանում են ընդամենը մի քանի ամիս: Ինձ մոտ ծառայում էր նաև հայտնի հայ բոլշևիկ Նազարեթյանը⁶²: Նրա ինքնավստահ դեմքը հիմա էլ այժիս առաջ է: Ասեմ, որ չափազանց աշխատող էր: Բայց բոլորից շատ հիշում եմ Ստեփան Շահումյանին: Նա գաղափարական բոլշևիկ էր և գերազանց անձնավորություն: Նա հավատում էր իր գաղափարներին, ապրում էր այդ գաղափարների համար: Դեռևս 1905 թ. ես և Երզնկյանը՝ Հայաստանի ներկայիս հողագործության նախարարը և Սպանդարյանը, ով մահացավ աքսորից ազատվելուց հետո, քանիցս միասին եղել ենք միջնորդական դատարանների կազմում և ես լավ եմ հիշում, որ Շահումյանի համար փաստերի գնահատման միակ չափորոշիչը արդարությունն էր: Շահումյանը սպանվեց 1918թ.: Ես հիշում եմ ևս մի քանի անձերի այդ ճամբարից: Այդ ժամանակ արդեն նրանք մոլեռանդ էին, ֆանատիկոս: Ասենք, «Քա-

⁶² **Նազարեթյան Հմայակ Մարգարի** (17 նոյեմբերի, 1889թ., Թիֆլիս, Ռուսական կայսրություն - 1937թ., ԽՍՀՄ), հայազգի կուսակցական և պետական գործիչ, ՌՄԴԲԿ անդամ 1905 թվականից, բոլշևիկ: Ընդհատակյա կուսակցական գործունեություն է ծավալել Կովկասում, անձնական մտերմություն է ունեցել Ի.Ստալինի հետ, որը շարունակվել է մինչև Խորհրդային կարգերի հաստատման առաջին տարիները: 1919թ. Վրաստանում ապստամբություն է կազմակերպել այդ անկախ երկրի օրինական իշխանությունների դեմ, հետագայում գործուն մասնակցություն է ցուցաբերել այդ երկրի անկախության տապալման և նրա խորհրդայնացման հարցերում: Խորհրդային տարիներին զբաղեցրել է տարբեր պետական և կուսակցական պաշտոններ Խորհրդային Վրաստանում և Խորհրդային Ռուսաստանում: 1937թ. բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից ձերբակալվել է և գնդակահարվել:

դաքնների Միությունում” ծառայող Աթարբեկովի⁶³ նման, ով հետագայում հանրահայտ դարձավ Աստրախանում ու Կիսլովոդսկում իր կազմակերպած ու անմիջական մասնակցությամբ իրագործած զանգվածային տեռորով, իսկ այժմ Անդրկովկասյան Ֆեդերացիայի փոստի և հեռագրակապի մինիստրն է։ Կային և ավելի ցածր կարգի բոլշևիկներ, բայց նրանք էլ էին առանձնանում մոլեռանդությամբ։ Ես հիշում եմ, Ֆիլիպ Մախարաձեին, հետագայում վրացական բոլշևիկյան կառավարության նախագահ, ով 1917-ի գարնանը իմ գլխավորած գործադիր կոմիտեի քարտուղարն էր, ում բոլոր, անգամ ամենաչնչին զանցանքի համար գոյություն ունեւ միայն մեկ պատժամիջոց՝ կախաղան։

Քանի դեռ նրանք իշխանության չէին եկել ամուր, անշեղորեն կանգնած էին մնում իրենց դիրքերին։ Նպատակն արդարացնում է միջոցները։ Այդպիսին էր նրանց նշանաբանը։

Ես եկա Մոսկվա, համագումարի։ Մոսկվայում համագումարը նույնպես վստահություն հայտնեց Կերենսկու կառավարությանը։ Նրա համագումարը շատ դժգույն էր։ Ճառերն արտասանվում էին առանց ոգևորության։ Ժամանակավոր կառավարությունը թույլ էր։ Նա խոսում, խոսում, անվերջ խոսում էր։ Ճառերը թերևս, կառավարման միակ միջոցներն էին։ Ես Կերենսկուն կյանքիս ընթացքում տեսել եմ մի քանի անգամ։ Տեսել եմ նրան Մենատում, դատավարության ժամանակ, երբ նա

⁶³ **Աթարբեկյան Գևորգ Ալեքսանդրի** (1892թ., Վաղարշապատ, Ռուսական կայսրություն - 1925թ., Թիֆլիս, ԽՍՀՄ)։ Հայ բոլշևիկ, Հայաստանի անկախության երդվյալ ու մոլի թշնամի։ ՌՄԴԲԿ անդամ 1908-ից։ Ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը։ 1917թ. Փետրվարյան հեղափախությունից հետո բոլշևիկյան քարոզչություն և կազմակերպչական գործունեություն է ծավալել Հայաստանի տարածքում։ Ռուսաստանում Հոկտեմբերյան հեղափախությունից հետո և քաղաքացիական պատերազմի օրերին մի շարք ղեկավար պաշտոններ է գրավել Աստրախանի և Հյուսիսային Կովկասի Արտակարգ հանձնաժողովներում (ՉեԿա), այդ տարածքներում գործող Կարմիր բանակի զորամիավորումների Հատուկ բաժիններում։ Աչքի է ընկել Խորհրդային իշխանությանը ոչ լոյալ տարրերի նկատմամբ մարդկային բանականության մեջ չտեղավորվող կիրառված դաժանությամբ, որոնց բերել է իր անմիջական մասնակցությունը։ Հայաստանի բռնի խորհրդայնացումից հետո գործուղվել է Հայաստան, որտեղ տեղի Հեղկոմի հետ սկսել է կիրառել իրեն հարազատ գործելաոճը։ 1925թ. ինքնաթիռը, որում գտնվում էին Գ.Աթարբեկյանն ու Ա.Սյաննիկյանը, օդում պայթել է։

պաշտպանում էր դաշնակցականներին, տեսել եմ իմ տանը, երբ նա եկել էր Կովկաս, տեսել եմ տարբեր դերերում, տեսել եմ նրան և միշտ էլ համարել եմ, որ սա ամեննին այն խառվածքն ու կերպարը չէ, որ տանում ուղղորդում է պետությունը: Բայց այն ժամանակաշրջանի Ռուսաստանը ճառեր շատ էր սիրում: Իսկ բանվորական պատգամավորների խորհուրդներում մշակվում էին բանաձևեր: Ճառեր և բանաձևեր,- ահա թե ինչ էր զգացվում օդում, օդը լեցուն էր դրանցով:

Իսկ ժողովուրդը խաղաղություն էր ուզում, հող և հաց: Հասունանում էր ընդհարումը ժողովրդի և իշխանության միջև: Բոլշևիկները դիպուկ էին և խփում էին ճշգրտորեն նշանակետին: Իշխանությունը նրանց դեմ չէր պայքարում: Կերենսկին մտադրված էր բոլշևիկներին հաղթել հայրենասիրական ճառերով: Նա խուսափում էր կտրուկ միջոցներ կիրառելուց:

Մոսկվայից ես մեկնեցի Գերագույն Գլխավոր Հրամանատարի Ձորակայան: Գեներալ Դուխտնինը⁶⁴ մեզ հրավիրեց խորհրդակցության: Բայց Ձորակայանում ամեն ինչը ինձ չափազանց տարօրինակ թվաց. Զինվորականների շրջանում այլևս չկար նախկին կարգապահությունը: Գեներալը՝ ամբողջ Ռուսաստանի բանակի հրամանատարը, խոսում էր անվստահ և մի տեսակ անաղմուկ: Սպասում էին, որ երեք օր հետո Ձորակայան է ժամանելու Կերենսկին: Բայց նա չեկավ: Մենք մշակեցինք “Քաղաքների Միության” գործունեության հետագա ծրագիրը: Մոզիլյովում ես մնացի երեք օր և բնակվում էի հյուրանոցում՝ Կերենսկու կառավարության նախկին արդարադատության մինիստր, երդվյալ հավատարմատար, ռուսաստանյան “Քաղաքների Միության” գործիչ Պերևերզևի հարևանությամբ: Պերևերզևը չափազանց զայրացած էր Կերենսկու վրա: Նա Կերենսկուն մեղադրում էր, որ վերջինս ձեռքից բաց թողեց Լենինին և Տրոցկուն, որոնց Պերևերզևը կարգադրել էր ձերբակալել և անհրաժեշտ էր համարում, որ նրանք պետք է մնան կալանքի տակ: Նա ասում էր, որ Կերենսկին, իր անհեռատեսության պատճառով, կործանվե-

⁶⁴ Գեներալ-լեյտենանտ **Նիկոլայ Նիկոլանիչ Դուխտնին**, 1917թ. Նոյեմբերի 3-ից մինչև — 20 նոյեմբերի 1917թ.՝ Ռուսաստանի Գերագույն գլխավոր հրամանատարի պարտականությունների կատարող կամ պաշտոնակատար:

լու է հենց նրանց ձեռքով: Այդ տարաձայնության պատճառով էլ, ասաց Պերևերզևը, ինքը դուրս է եկել Կառավարության կազմից:

Այդ ամենից մեկ օր անց ես մեկնեցի Պետերբուրգ: Տարօրինակ բա՛ն: Ես եկա Պետերբուրգ հոկտեմբերի 22-ին: Փողոցներում ամեն ինչ սովորական էր: Հսկա քաղաքը ապրում էր իր առօրյա կյանքով: Ես տեսակցեցի իմ ընկերոջը՝ ռուսական Պառլամենտի անդամ Աճեմովին: Հանդիպեցի նաև բժիշկ Յակով Զավրիսին՝ մեր ընտիր, անձնագրի ընկերոջը:

Մինիստրություններն զբաղված էին իրենց հերթական գործերով: Հոկտեմբերի 23-ը և 24-ը ես անցկացրեցի Ալեքսանդրապոլի հարցերով տարբեր մինիստրություններ այցելելով և նույնիսկ հոկտեմբերի 27-ի համար գնեցի երկաթուղով մեկնելու տոմար:

Հոկտեմբերի 25-ի առավոտյան, ժամը 10-ին ես անցնում էի մայրաքաղաքի գլխավոր փողոցով՝ Նևսկի պողոտայով, և ինձ զարմացրեցին ինչ-որ տարօրինակ անձինք. Նրանք քաղաքացիական հագուստներով էին, բայց հրացաններով: Եվ նրանց ոնց որ թե ոչ ոք չէր կանգնեցնում: Ես նույնիսկ չէի հասկանում, թե ովքե՞ր են արդյոք այդ մարդիկ: Անցորդներից ոմանք հետաքրքրասիրությամբ դիտում էին նրանց, ոմանք էլ կողքերով անցնում էին առանց նայելու: Ես հասա Նևսկի պողոտայի և Մոյկայի անկյունը ու այնտեղ տեսա զինված անձանց արդեն մի ամբողջ խումբ: Ինչ-որ տեղից լսվեց կրակոց...Կեսօրին՝ ժ.12-ին, ես հասա այն շենքի մոտ, ուր նիստն էր վարում, այսպես կոչված՝ Պետական նախախորհրդարանը: Դա մի հաստատություն էր, որն իրենով այդ պահին փոխարինում էր Պառլամենտը և Սահմանադիր ժողովը: Ես ներս մտա Նախախորհրդարան և սկսեցի լսել ելույթները: Ելույթներն արտասանվում էին ճոխ ու առատորեն: Խոսում էր Կերենսկին, խոսում էին էսեռները, մենշևիկները, կադետները: Խոսակցությունների թեման հենց այն էր, ինչը ինձ զարմացրել էր դրսում. անսովոր տրամադրություններ քաղաքում, հրացանավոր մարդիկ, կրակոցներ...Լսվում է Կերենսկու ձայնը. “Ես խռովարարներին կճնշեմ հրով ու սրով: Ազատ Ռուսաստանը չի հանդուրժի բռնություն և օրինական իշխանության բռնի տապալում”: Հնչեցին ծա-

փահարություններ: Խմբակցությունների ներկայացուցիչներն իրենց ելույթներում աջակցություն էին խոստանում գործող կառավարությանը:

Ելույթներից հետո հայտարարվեց ընդմիջում: Բուֆետում ես նույն սեղանի շուրջ հայտնվեցի պրոֆեսոր Կուզմին-Կարավանի հետ, ով ինձ տեղեկացրեց, որ գորանոցներում խմորումներ են ընթանում, որ բոլշևիկները որոշ գնդերում հաջողության են հասնում և, որ կառավարությունը անպայման կճնշի այդ խմորումները: Նիստը վերակսվեց: Մակայն մի քանի րոպե էլ չանցած, նիստերի դահլիճ ներս մտան հրացանները ձեռքներին մի քանի նավաստիներ և բոլորին առաջարկեցին ցրվել: Լսվեցին բողոքի և անհամաձայնության ձայներ, բայց ի վերջո բոլորը ցրվեցին: Ոչ մի դիմադրություն, ծեծկոտուք և միջադեպեր տեղի չունեցան: Ես նույնպես դուրս եկա և կրկին անցնելով Նևսկի պողոտայով նկատեցի դեպի Չմեռային պալատ ընթացող հրացանավոր զինվորներով լիքը ավտոմոբիլներ: Ես նորից եկա Աճեմովի մոտ և նրան պատմեցի իմ տեսածը: Աճեմովի մոտ նստած էր իր զարմիկը՝ Լյայյա Աճեմովը, 17 տարեկան մի պատանի, մոլի բոլշևիկ, որը 1921թ. սպանվեց Էրիվանում՝ հակաբոլշևիկյան ապստամբության ժամանակ: Նա մեզ ասաց, որ բոլշևիկներն այսօր կվերցնեն իշխանությունը և կրկին շտապեց դեպի Սմոլնի՝ ինստիտուտի շենք, ուր այդ պահին իր նիստն էր անցկացնում բոլշևիկյան Խորհուրդը՝ Լենինի և Տրոցկու գլխավորությամբ: Այն մասին, թե ինչ էր կատարվում այդ ճամանակ Սմոլնիում, մանրամասնորեն իր հատուկ գրքում շարադրել է Տրոցկին: Հանկարծ հնչում է հեռախոսի զանգը: Պարզվեց, որ գեներալ Բագրատունին⁶⁵, որ այդ պահին զբաղեցնում էր Պետերբուրգի զինվո-

⁶⁵ Իշխան **Բագրատունի Հակոբ Կարապետի** (1879թ., Ախալցխա, Ռուսական կայսրություն - 1943, Լոնդոն, Միացյալ Թագավորություն): Ռուսական և հայկական բանակների գեներալ, ռազմական ու պետական գործիչ, դիվանագետ: Ծագումով՝ ազնվական, կրթությունը՝ Կիևի առաջին ռազմական ուսումնարան (1900թ.), Կայսերական Գլխավոր շտաբի Նիկոլայան ակադեմիա (1907թ.): Մինչև 1917թ. վարել է տարբեր հրամանատարական պաշտոններ ռուսական կայսերական բանակում, հասել գնդապետի աստիճանի: 1917 թվականի **հունիսից** ծառայել է ռազմական և ծովային մինիստր Ալեքսանդր Կերենսկու կառավարությունում: 1917 թվականի **հուլիսի 12**-ից եղել է Պետրոգրադի ռազմական օկրուգի շտաբի պետ: 1917 թվականի **օգոստոսի 30**-ից՝ գեներալ-մայոր է: Ժամանակավոր կառավարության համաձայնությունից հետո եղել է ռուսական բանակում հայկական զորամասերի

րական օկրուգի հրամանատարի պաշտոնը, գտնվելով Ձմեռային պալատում, տեսել էր մոտեցող, զինվորներով լցված ավտոմոբիլները և, գիտակցելով իր բաժին պատասխանատվությունը, ցանկացել էր խորհրդակցել իմ ու Յաշա Չավրիևի հետ: Նա խնդրեց մեզ արագ գալ Ձմեռային պալատ: Ես ու Չավրիևը գնացինք նրա մոտ: Աշխատասենյակում էր նաև Բագրատունու շտաբի պետ գեներալ Տիգրանյանը: Պատուհանից պարզ երևում էր, որ գորքը սկսում է շրջապատել Ձմեռային պալատը: Բագրատունին մեզ բացատրեց, որ օկրուգի 40000 զորքի մի մասը բոլշևիկների կողմն է, մի մասն էլ պահպանում է չեզոքություն: Կառավարության կողմն են միայն յունկերները և 800 հոգանոց կանանց գումարտակը: Ինչ պետք է ինքն անի: Կերենակին էլ մեկնել է ռազմաճակատ թարմ զորամասեր Պետերբուրգ բերելու հույսով: Մենք, միմյանց հետ խորհրդակցելով, որոշեցինք գեներալին ասել, որ Ձմեռային Պալատի պաշտպանության դրությունն անհույս է, որ մենք, որպես իրադրության ակնատեսներ ու վկաներ, տեսնում ենք, որ այս պահին հրամանատարն անգոր է: Մենք դուրս եկանք շենքից: Ձմեռային պալատն արդեն ամբողջական շրջապատման մեջ էր: Ինձ ու Չավրիևին հնարավորություն տրվեց հեռանալ

ստեղծման առաջին կազմակերպիչներից մեկը: 1917թվականի օգոստոսին, միաժամանակ շարունակելով ռազմական օկրուգի շտաբի պետի պաշտոնը, ընտրվել է Հայկական զինվորական կոմիսար և Հայկական ռազմական խորհրդի նախագահ: Ակտիվորեն զբաղվել է Հայկական կորպուսի կազմավորմամբ: 1917թ. նոյեմբերի 7-ին նշանակվել է Պետրոգրադի ռազմական օկրուգի հրամանատար: Հոկտեմբերյան հեղաշրջման ժամանակ բոլշևիկների կողմից ձերբակալվել է և ազատ է արձակվել 1917թ. դեկտեմբերի 15-ին: Հետագայում մասնակցել է Բաքվի պաշտպանական կռիվներին՝ ընդդեմ թուրքական զորքերի, եղել է Բաքվի Հայոց ազգային խորհրդի անդամ: Քաղաքն ընկնելուց հետո հեռացել է Պարսկաստան, 1918-ի նոյեմբերին վերադարձել է Բաքու և կրկին վերընտրվել Ազգային խորհրդի կազմում:

1919 թվականին ընդգրկվել է Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում Հայաստանի պատվիրակության կազմի մեջ՝ որպես խորհրդատու: 1919 թվականի օգոստոսից եղել է Հայաստանի ռազմական պատվիրակության նախագահ, ուղարկված ԱՄՆ՝ բանակցելու պաշտպանական ոլորտում համագործակցելու համար: Պատվիրակության առաքելության ավարտից հետո վերադարձել է Ֆրանսիա, 1920 թվականին նշանակվել Մեծ Բրիտանիայում Հայաստանի դեսպան, որտեղ էլ շարունակել է ապրել մինչև կյանքի վերջ: (տե՛ս А.Вирабян, С.Мирзоян, Офицеры-армяне..., с.268):

և մենք դժվարությամբ անցանք ջրանցքը նավակների վրայով: Գեներալ Բագրատունուն ձերբակալեցին, իսկ ռազմական մինիստրի օգնական գեներալ, իշխան Տումանովին զինվորները փորձել էին ձերբակալել, նա դիմադրել ու պաշտպանվել էր, զինվորներն էլ նրան սպանել էին, մարմինն էլ նետել Մոյկայի ջրանցքը: Ես վերադարձա տուն: Անցնելով գետի կողքով ես տեսնում էի, թե ինչպես Նևայում կանգնած “Ավրորա” հաճանավից կրակում էին Ձմեռային Պալատի ուղղությամբ: Ընթանում էր Ձմեռային Պալատի գրոհը, ուր դեռ նիստ էին անում մինիստրները: Կրակում էին հրացաններից, թնդանոթներից և գնդացիներից: Մի շարք փողոցներ արգելափակված էին: Ես անցնում էի Դումայի մոտով և նկատեցի, թե ինչպես Դումայի շենքից մի թափոր է դուրս գալիս Թիֆլիսի քաղաքապետարանում իմ նախքին օգնական և իմ լավ բարեկամ իշխան Ալեքսանդր Արդուտինսկի-Դոլգոռուկիի գլխավորությամբ: Նրանից հետո, երբ ես թողեցի Թիֆլիսի քաղաքագլխի պաշտոնը, և տեղափոխվեցի Ալեքսանդրապոլ, իշխանը տեղափախվեց Պետերբուրգ և այստեղ ընտրվեց Պետերբուրգի քաղաքագլխի օգնական: Պատգամավորները, գրական ու կուսակցական գործիչները գնում էին դեպի Ձմեռային Պալատ, որպեսզի դադարեցնեն գրոհը: Բայց նրանց արհամարհեցին և գործն ընթացավ իր նախատեսված կարգով: Ձմեռային Պալատը վերցված էր, մինիստրները՝ ձերբակալված: Հասարակական հաստատությունն ընկավ բոլշևիկների ձեռքը: Իրականացվեց բոլշևիկյան հեղափոխությունը՝ մարտյան հեղափոխության ավարտական փուլը: Հաստատվեց կոմունիստների իշխանությունը: Հաջորդ օրը քաղաքը մի տեսակ ամայացած էր:

Մեկ օր անց ես գնացքով մեկնեցի Կովկաս: Մոսկվայում, սակայն, լսվում էին հրետանու կրակոցներ: Մոսկվայում փողոցային մարտեր էին ընթանում: Մեկնելով Պետերբուրգից, ես անձամբ տեսնում էի, թե ինչպես է իշխանությունը ձեռքից ձեռք անցնում: Իշխանությունը, պարզապես, ընկավ Կերենսկու ձեռքից, ինչպես որ մարտին ընկավ ցարի ձեռքից և անցավ իշխան Լվովի ձեռքը: Հեղափոխությունը, հավանաբար, գտնում էր զանգվածների համար առավել հաճելի և դուրեկան կոչեր ու կարգա-

խոսներ: Հին իշխանությունը ոչ ոք չէր ցանկանում պաշտպանել իր կյանքի և արյան գնով:

1917թ. հոկտեմբերի վերջին օրը ես հասա Թիֆլիս: Թիֆլիս եկավ նաև բժիշկ Ջավրիևը: Թիֆլիսում իշխանությունը բոլշևիկների ձեռքը չէր անցել և այն զավթելու համար նրանց կողմից լուրջ փորձեր չէին էլ արվել: Ես գնացի իմ բնակարանը և հոջորդ օրը ինձ մոտ եկան Յաշա Ջավրիևն ու Ստեփան Շահումյանը: Ջավրիևի համար բոլոր իրադարձություններն ունեին մեկ արժեք: Արժեք՝ հայկական հարցի, թուրքական լծից հայերի ազատագրման տեսանկյունից: Ջավրիևի գաղափարախոսությունը հետևյալն էր. հայ ժողովուրդն իր ազատությունը պետք է նվաճի ինքը՝ զենքի ուժով, իսկ Ռուսաստանը՝ անկախ իր պետական ու քաղաքական համակարգից, կօգնի և, նույնիսկ՝ պե՛տք է օգնի հայերին: Այդ գաղափարի մոլեռանդ կրող ու դրան հավատացող, մեծ հոգու և բյուրեղյա մաքրության մարդ, ով հանուն իր ազգին ծառայելու թողեց տունը, աշխատանքն ու հեռանկարը, նա թերևս լավագույնն էր հոգու մաքրության տեսակետից այն բոլոր մարդկանց մեջ, ում ես հանդիպել եմ իմ ճանապարհին: Նրան խորթ էին ինքնագովազդը, տպավորիչ երևալը: Նա ամբողջովին այրվում էր իր ժողովրդի ցավերով: Նրան սիրում էին բոլորը, նրան վստահում և հավատում էին: Ինքը քանիցս ինձ մոտ ստուգում էր հայերին Ռուսաստանի կողմից օգնություն ցուցաբերելու թեզը և խնդրում էր իր տեսակետը հերքող փաստարկներ ներկայացնել իրեն, որպեսզի ինքն ավելի ամրապնդվի իր այդ պատկերացումների և հավատամքի մեջ: Բոլշևիկների իշխանությունը իր պատկերացումներում այն ռուսական իշխանությունը չէր, որը պետք է փոխեր իր հիմնական պատկերացումներն ու տեսակետները հայության ճակատագրում Ռուսաստանի դերակատարման վերաբերյալ: Եվ, դրանից ելնելով էր նա իր մոտ թաքցնում էր բոլշևիկ Շահումյանին, որին օրվա կովկասյան իշխանությունը փնտրում էր ձերբակալելու նպատակով: Նա Շահումյանին մեր տուն բերեց և ներկայացրեց այն Մանիֆեստի նախագիծը, որն, իր կարծիքով, պետք է ստեղծեր Լենինը Թուրքահայաստանը ինքնավար երկիր հռչակելու համար՝ “Ազգերի ինքնորոշման” սկզբունքին համապատասխան: Շահումյանը հավանություն տվեց տեքստին և հանձն առավ ու-

դարկել այն Պետերբուրգ: Եվ իրոք, բոլշևիկները նույնիսկ իրենց հիմնական սահմանադրության տեքստում ներառեցին Հայաստանի ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև Ռուսաստանից անջատվելու իրավունքով:

Թիֆլիսում ես դասախոսություն կարդացի Պետերբուրգում տեղի ունեցած հեղաշրջման մասին և հայտարարեցի, որ բոլշևիկներն, ըստ երևույթին, բավականին ամուր և հիմնովին են վերցրել իշխանությունը: Բոլշևիկյան հեղափոխությունը Կովկասը չէր շոշափել, այլ կանգ էր առել լեռնաշղթայից այն կողմ, որտեղ հետագայում սկսվելու էր Դենիկինի, Կոլչակի, Յուդենիչի, Վրանգելի քաղաքացիական պատերազմը: Իսկ Կովկասում իր տեղում մնաց Կովկասյան Հատուկ Կոմիտեի իշխանությունը Խառլամովի գլխավորությամբ: Բայց, քանի որ նրանք հաստատվել էին Ժամանակավոր Կառավարության կողմից, որն արդեն տապալված էր, ապա նրանց դրությունը գնալով ավելի ու ավելի երերուն էր դառնում: Իշխանությանն անհրաժեշտ էր նոր ակունք, նոր աղբյուր: Եվ ահա այդպիսի ակունք հանդիսացան ամեննին ոչ թե ազգային որևիցե մարմին՝ ընդհարուր ամպրոպի պայմաններում, միառժամանակ լռեցին ազգամիջյան անհարթություններն ու տարաձայնությունները, այլ բանվորական և զինվորական պատգամավորների խորհուրդները և քաղաքական կուսակցությունները: Նրանք ստեղծեցին Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը, որը թեև կազմված էր կուսակցական ներկայացուցչության սկզբունքով, սակայն նրա կազմում հավասարաչափ ընդգրկված էին հայերը, վրացիները, թաթարները, և արդյունքում ստացվեց ազգային – կուսակցական մի ներկայացուցչական մարմին: Կովկասյան Հատուկ Կոմիտեն զիջեց իշխանությունը և հեռացավ: Իշխանությունն իր ձեռքը վերցրեց Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը՝ հանուն միասնական Ռուսաստանի: Կովկասն իրեն հայտարարեց Ռուսաստանի մի մաս, սակայն այնպիսի մաս, որը չի ճանաչում Ռուսաստանի բոլշևիկյան իշխանությունը: Կովկասի կյանքում սկսվեց փաստացի, բայց ոչ իրավական անկախության դարաշրջանը: Իսկ Կովկասյան բանակի ռազմաճակատում սկիզբ առավ կատարյալ փլուզում՝ զորքերը թողնում էին դիրքերը և հեռանում Ռուսաստան, - դեպի տուն: Ռազմաճակատը մերկացավ...

ԳԼՈՒԽ IV

Անդրկովկասյան Կովկասիատը և Թուրքիայի հետ առաջին բանակցությունները Տրապիզոնում (1917թ. հոկտ.25 - 1ապր. 1918թ.)

1917 թ. հոկտեմբերի 25-ից, այսինքն Պետերբուրգում և ապա՝ ամբողջ Ռուսաստանում բոլշևիկյան հեղափոխության իրականացման պահից մինչև 1918թ. մայիսի 28-ը, այսինքն, Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման օրը ընկած ժամանակահատվածը, չափազանց կանոթ է և հետաքրքիր Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման դիվանագիտական պատմության ուսումնասիրման համար: 1918թ. մայիսի 28-ից հետո ընթանում է արդեն բուն Հանրապետության զարգացման պատմությունը, իր սահմանների և Եվրոպայի կողմից ճանաչված լինելու համար նրա պայքարի, երկրի բնակչության համար պարեն գտնելու և տեղ հասցնելու, երկրի քաղաքացիական զարգացման և Թուրքիայի հետ նրա պատերազմների պատմությունը: Իսկ մինչ 1917թ. հոկտեմբերի 25-ը մենք ունեցել ենք համառուսաստանյան պատմության հետ կապված կայսրության Կովկասյան ծայրամասի մի պատմություն: Մենք տեսանք, թե ինչպես հայերը՝ Ռուսաստանի խաղաղ և սովորական քաղաքացիները, մինչև 1917թ. մարտյան հեղափոխությունը ապրել, ոգևորվել ու տառապել են ամբողջ Ռուսաստանի հետ, և ինչպես 1917թ. մարտից մինչև հոկտեմբեր ընկած ժամանակամիջոցում, աստիճանաբար համակվում էին Կովկասում ազգային ինքնուրույնության գաղափարով: Սակայն, միշտ նկատի ունենալով Ռուսաստանի հետ իրավական և փաստացի կապերի անվիճելի անհրաժեշտությունը, ինչը և դրսևորվեց իշխան Լվովի և Կերենսկու ժամանակավոր կառավարությունների օրոք: Այդ կառավարությունների օրոք Ռուսաստանից անջատվելու խնդիր չկար և չէր էլ բարձրացվում:

1917թ. հոկտեմբերի 25-ի իրադարձությունը՝ բոլշևիկյան ապստամբությունը, հանդիսացավ առաջին այն ահեղ հարվածը, որն առաջին ճաքերն առաջացրեց այդ միասնության մեջ: Կովկասը չընդունեց բոլշևիկ-

յան իշխանությունը և սկսեց ապրել Ռուսաստանից մեկուսացած իր ինքնուրույն կյանքով: Ճիշտ է, այդ մեկուսացում-անջատումը կրում էր փաստացի, բայց, դեռևս, ամենևին ոչ իրավական բնույթ: Կովկասի հետ մեկտեղ, Ռուսաստանից անջատ ու մեկուսի կյանքով սկսեցին ապրել նաև կովկասահայերը, նրանց հետ էլ՝ Թուրքիայից գաղթած արևմտահայ փախստականները: Ընդամենը՝ մոտ 2 միլիոն հայ բնակչություն (1 միլիոն էրիվանի նահանգում, Կարսի մարզում և Ելիզավետպոլի նահանգում, 400.000՝ Թիֆլիսում, Բաթումի մարզում և Քուբայիսի նահանգում, 300.000՝ արևմտահայեր, 200.000 Բաքվի նահանգում և Հյուսիսային Կովկասում):

Այդ ժամանակաշրջանի դիվանագիտական պատմությանը ծանոթանալու համար լավագույն աղբյուր է հանդիսանում 1919թ. Թիֆլիսում ռուսերեն տպագրված „Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии“, 512 стр., (период 25 окт. 1917 г. по 12 янв. 1919 г.) դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուն: Որքան որ ես տեղյակ եմ, այդ հույժ կարևոր և հետաքրքիր հրատարակությունից Եվրոպայում կա ընդամենը երկու օրինակ: Այդ ժողովածուն պարունակում է 261 միավոր փաստաթուղթ, առանց որի հետ ծանոթանալու անհնար է հասկանալ Անդրկովկասյան Հանրապետության ստեղծումը, նրա տրոհումը երեք հանրապետությունների՝ Վրաստանի, Ադրբեջանի և Հայաստանի ու վերջիններիս կողմից 1918թ. մայիսի վերջերին իրենց անկախության հռչակումը:

Ես անձամբ այդ կարճատև, սակայն արյունալի բախումներով և այրող իրադարձություններով լի ամբողջ ժամանակահատվածի ընթացքում՝ 1917թ. հոկտեմբերից մինչև 1918թ. մայիս, կանգնած եմ եղել իրադարձությունների կենտրոնում, և, իմ տպավորությունների հետ մեկտեղ ներկայացրել եմ նաև բնագիր փաստաթղթեր, որոնք հայ ընթերցողին գրեթե ծանոթ չեն:

1917թ. հոկտեմբերի 25-ից մինչև 1918թ. ապրիլի 1-ը և 1918թ. ապրիլի 1-ից մինչև մայիսի 28-ը դա առաջին շրջանն է՝ Անդրկովկասյան Կոմիսարիատ, բանակցություններ Թուրքիայի հետ Տրապիզոնում: Երկրորդ շրջանը՝ պատերազմ Թուրքիայի հետ, 1918թ. ապրիլի 9-ին Անդրկով-

կայան Հանրապետության անկախության հռչակումը, Բանակցությունները Բաթումում, Անդրկովկասյան Հանրապետության տրոհումը, Հայաստանի անկախության հռչակումը և Բաթումում ստորագրված խաղաղության պայմանագիրը: Հետո արդեն՝ սկսած 1918թ. հունիսի 4-ից՝ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև Բաթումի խաղաղության պայմանագրի ստորագրման օրվանից, սկսվում է Հայաստանի Հանրապետության նոր պատմության շրջանը: Սույն գլխի բովանդակությունն առնչվում է առաջին շրջանին:

Հաջորդ՝ հինգերորդ գլխում, ընդգրկված է մինչև 1918թ. հունիսի 4-ն ընկած ժամանակահատվածը, իսկ վեցերորդ գլխից սկսվում է բուն Հայաստանի Հանրապետության պատմությունը, այդ պետության առաջին քայլերը և 1918թ. հուլիսից մինչև նոյեմբեր Կոստանդնուպոլսում կայացած հայ-թուրքական բանակցությունները: Նման կերպ կանոնակարգելով պատմական տարեթվերն ու օրերը, այստեղի շարադրանքում ես կմեկնեմ այն օրվանից, երբ Թիֆլիսում լուր ստացան այն մասին, որ Պետերբուրգում Ժամանակավոր կառավարությունը տապալվել է և բոլշևիկները գավթել են իշխանությունը:

Ես արդեն գրել եմ, որ Պետերբուրգից Թիֆլիս ժամանեցի այդ իրադարձությունից մեկ շաբաթ անց՝ նոյեմբերի 3-ին: Ինչ խոսք, հետաքրքրությունը կատարվածի նկատմամբ չափազանց մեծ էր: Թիֆլիսում ես Պետերբուրգում տեղի ունեցած հեղաշրջման առաջին և, թերևս, միակ ակնատեսն էի: Ինձ բառացիորեն “հարցախեղդ” էին անում, ես մասնակցում էի կուսակցական խորհրդակցություններին, բայց լսարանը ծարավ էր ստույգ տեղեկությունների: Հետաքրքրությունն այդ հարցի նկատմամբ այնքան մեծ էր, որ ես, խիստ զբաղված լինելով հանդերձ, արդեն նոյեմբերի 5-ի երեկոյան զեկուցում նշանակեցի: Առանց մամուլի հայտարարությունների, լուրը իմ զեկուցման մասին տարածվեց շատ արագ, և երբ ես երեկոյան Ժ. 8-ին եկա դասախոսության վայր, հսկա դահլիճում այնքան մարդ էր հավաքվել, որ ես մեծ դժվարությամբ կարողացա հասնել ամբիոն: Երկժամյա զեկուցումից հետո ես պատասխանեցի մի շարք հարցերի: Ես լավ հիշում եմ հարցերի բովանդակությունը: Դրանք պտտվում էին երկու հիմնական թեմաների շուրջ. ինչպիսի՞ն է իմ տպավորությունը:

նը՝ արդյոք բոլշևիկները երկար կպահեն՞ իշխանությունը, և երկրորդը՝ ինչպե՞ս Պետերբուրգն ընդունեց նոր իշխանությունը: Առաջին հարցին ես պատասխանեցի, թե իմ անձնական տպավորությունն այնպիսին է, որ բոլշևիզմի գոյությունը Ռուսաստանում կձգվի բավականին երկար ժամանակով: Երկրորդ հարցին պատասխանեցի, որ Պետերբուրգը իշխանափոխությունն ընդունեց բավականին պասսիվ, իսկ դատելով փողոցի զանգվածի պահվածքից՝ նաև բավականին անտարբեր: Այդպիսին էին իմ անձնական տպավորությունները: Անցել է արդեն յոթ տարի: Ենթադրում եմ, որ առաջին հարցի վերաբերյալ իմ տպավորությունը ճշմարտացի էր: Ինչ վերաբերում է երկրորդ հարցին, ապա այն մասամբ բխում է եվրոպական երկրներում կոմունիստական վարչակարգերի կյանքի շատ կարճ տևողությունից՝ ինչպես հայտնի է, այդտեղ այդ վարչակարգերը շատ արագ տապալվեցին:

Ես չեմ ցանկանում այստեղ խորանալ այն պատճառների բացատրությունների մեջ, թե ինչի շնորհիվ է, որ բոլշևիզմը Ռուսաստանում արդեն յոթը տարի կայուն է և չի երերում: Փաստն ինքնին առկա է և իր էությունամբ վիճարկելի չէ: Ես անհրաժեշտ եմ համարում ընդգծել այդ հանգամանքը, քանզի Կովկասի մի շարք քաղաքական և հասարակական գործիչներ իրենց հետագա անելիքներն ու վարքագիծը ցանկանում էին համաձայնեցրած տեսնել 1917-ի հոկտեմբերի 25-ին հաջորդող հնարավոր զարգացումների կանխատեսումների լույսի ներքո: Բայց մի բան անվիճելի էր. բոլշևիզմը միանգամայն անընդունելի էր Կովկասի ժողովուրդների թե՛ ռազմական, թե՛ քաղաքացիական հատվածների համար:

Անկախ բոլշևիզմի հանդեպ ունեցած վերաբերմունքից, անհնար է չտեսնել, որ առկա և մնայուն են փաստերը, իսկ փաստերը հնարավոր չեն ենդափոխել: Կովկասյան ռազմաճակատի բանակը պարզապես ցանկանում էր գնալ-ցրվել իրենց տները: Չէ՞ որ բոլշևիզմը, ինչպես և ցանկացած շատ բարդ երևույթ, իր մեջ պարունակում է շատ և շատ դրվագներ, որոնք գրավում ու ձգում են տարբեր դիրքի և մտածելակերպի շատ անձանց: Մի մասը կողմ էր բոլշևիզմին, քանի որ իրենց համար բոլշևիզմը նշանակում էր պատերազմի վերջ, մյուսներին բոլշևիզմը խոստացել էր հող և հաց, երրորդ դեպքում՝ դա նշանակում էր Ռուսաստանի հզորությո-

յուն և պաշտպանում թուրքական հարձակումներից, չորրորդ խմբին նա գրավում էր Ռուսաստանից անջատվելու հնարավորության իրավունքն ընձեռեղով, հինգերորդի համար բոլշևիզմի հաստատումը սոցիալական արդարության խնդիրների լուծման միջոց էր, վեցերորդ խմբի համար նա Արևելքի ժողովուրդներին բերում էր ազատագրում Անգլիայի գաղութային լծից և այլն: Կովկասյան ժողովուրդներին բոլշևիզմը ոչինչ էլ չէր բերում, հատկապես այն ժամանակ, երբ թվում էր, թե թուրքերը ջախջախված են և Կովկասի ժողովուրդների, այդ թվում հայերի ու վրացիների համար որևիցե վտանգ չեն ներկայացնում: Ռուսաստանից անջատվելու ցանկությունն ու ձգտում չկար, սակայն, միաժամանակ, բացակայում էր նաև բոլշևիկյան բռնապետությանը ենթարկվելու ցանկությունը: Դա անվիճելի դրույթ է: Եվ դրանում ոչ մեկին համոզելու կարիք ու անհրաժեշտություն չկար: Բոլորն էլ մտածում էին նույն ձևով, անկախ քաղաքական կուսակցությունների միջև եղած տարբերություններից ու տարաձայնություններից: Բացառություն էին, իհարկե, մի քանի գաղափարական հին բոլշևիկներ, որոնց մենք գիտեինք անուն-ազգանուններով մեկ առ մեկ:

Մեծ էր անհանգստությունը ռազմաճակատում գտնվող զորամասերի համար: Գործադրվում էին մեծագույն ճիգեր զորամասերը ռազմաճակատում պահելու համար: Հայերի մոտ, բնականաբար, այդ ցանկությունը չափազանց բուռն ու գերակայող էր մնացած բոլոր այլ դատողությունների համեմատ: Եվ այդ ամենն այնքա՞ն հասկանալի էր: Ռուսական բանակի գնալուց հետո փլուզվում էին Թրքահայաստանի հետ կապված բոլոր հույսերը, այդ բանակի հեռանալուց հետո առաջ էր գալիս դեպի Կովկաս թուրքական արշավանքի սպառնալիքը, թուլանում էր կովկասյան ժողովուրդների միասնությունը: Մի խոսքով, ռուսական բանակն այդ պահին հայության հույսն էր: Նույն ձևով, կամ, գրեթե նույն ձևով, մտածում էին նաև վրացիները: Նրանք չէին ցանկանում, որ ռուսական բանակը հեռանա ռազմաճակատից:

Մահմեդականների մի մասը մտածում էր այլ կերպ: Ընդհանրապես ասած, նրանք հարցերին ցուցաբերում են չափազանց դիվանագիտական մոտեցում, սակայն ամեն ինչից զգացվում էր, որ ռուսական բա-

նակի հեռանալն իրենց համար այնքան էլ անհաճո չէր: Այդ հարցի շուրջ սկսվեց խուլ մրցակցություն: Այդ մրցակցությունն իր էությամբ շարունակությունն էր այն ազգային հակասությունների, որոնք ասպարեզ էին եկել մարտյան հեղափոխությունից հետո: Հայկական շրջանակներում սկսեցին բացահայտ խոսել հայերի անվտանգության և նրանց պաշտպանությունն ապահովելու միջոցների մասին: Հատուկ հայկական գործախմբի ստեղծման գաղափարն սկսեց բուռն կերպով դառնալ իր լուծումը պահանջող առաջնային խնդիր: Դեռևս համակովկասյան համարվող հայկական գործը պետք է աշխատեր արևմտահայ տարածքների պահպանման ուղղությամբ: Ամեն դեպքում, ինչպես որ Ազգային բյուրոն, իսկ հետո էլ՝ Ազգային խորհուրդը հետագայում ստեղծեցին հայկական կառավարությունը, այնպես էլ Ազգային խորհրդի կողմից ստեղծված Հայկական կորպուսը հիմք հանդիսացավ գեներալներ Նազարբեկովի, Սիլիկովի, Հովսեփյանցի, Փիրումովի, Արարատյանի⁶⁶ գլխավորությամբ հայկական գործի ստեղծման համար: Հայկական գործի գլուխ էին կանգնած նաև հերոս կամավորականները՝ Դրոն, Սեպուհը⁶⁷, Անդրանիկը, ով

⁶⁶ **Արարատյան Խաչատուր (Քրիստափոր) Կարապետի** (1876թ., Թիֆլիս, Ռուսական կայսրություն – 1937թ., Երևան, ԽՍՀՄ): Անկուսակցական, ռուսական բանակի գնդապետ, հայկական բանակի գեներալ-մայոր, Սարդարապատում հայկական զինուժի հրետանու հրամանատար, մի շարք հրամանատարական պաշտոններ է զբաղեցրել Հայաստանի Հանրապետության բանակում, Հայաստանի Հանրապետության ռազմական նախարար (27.03.1919թ.-3.04.1920թ.), հետագայում բանակի հրետանու տեսուչ: 1920թ. հոկտեմբերի 30-ին, հայկական բանակի դիմադրության բացակայության պայմաններում Կարսում գերի է ընկել, գերությունից վերադարձել 1921-ի հոկտեմբերին: Արդեն խորհրդայնացված Հայաստանում ծառայության է անցել Կարմիր բանակում, եղել գնդի, ապա դիվիզիայի հրամանատար: 1926-1934 թվականներին եղել է Խորհրդային Հայաստանի բոլոր բուհերի զինղեկը: 1937թ. բոլշևիկյան իշխանության որոշմամբ ձերբակալվել է և դատապարտվել գնդակահարության: Հետմահու արդարացվել է 1989թ. (տե՛ս А.Ви́рабян, С.Ми́рзоян, Офицеры-армяне... էջ 172):

⁶⁷ **Ներսիսյան Արշակ Ներսեսի (Սեպուհ)** (1872թ., Բաբերդ, Օսմանյան կայսրություն – 1940թ., ԱՄՆ): Հայ ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ, Հնչակյան, ապա՝ ՀՀԴ անդամ: Առաջին աշխարհամարտի ժամանակ կռվել է հայ կամավորական ջոկատի կազմում, հետագայում՝ 1918թ., մասնակցել է Բաքվի պաշտպանությանը թուրքական զորքերից: 1919-1920թթ.՝ Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի անդամ: Միաժամանակ, առանց զինվորական կոչման, ծառայել է ՀՀ զինված

հետագայում չճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը, Սմբատը և շատ ուրիշներ: Այդպիսին էր տրամադրությունը կովկասյան ղեկավար շրջաններում 1917թ. հոկտեմբերի վերջին:

Արտահայտելով այդ տրամադրությունները, Կովկասյան բանակի զինվորական պատգամավորների Երկրամասային Խորհուրդը հին տոմարով հոկտեմբերի 25-ին (նոր տոմարով՝ նոյեմբերի 7-ին) հրապարակեց Կովկասյան բանակին ուղղված հետևյալ բովանդակության դիմումը. Երկրամասային Խորհուրդը շատ վճռականորեն ու կտրուկ դատապարտում էր իշխանությունը զավթելու նպատակով բոլշևիկների ելույթը և կոչ էր անում բանակին պահպանել հանգստություն: Նախագահ՝ Դոնսկոյ:

Ի դեպ, ազգությամբ հրեա այդ բժիշկը, որն այդ ժամանակահատվածում նշանակալից դերակատարում ուներ սոցիալիստ-հեղափոխականների կուսակցության կովկասյան բաժանմունքում, հետագայում ձերբակալվեց բոլշևիկների կողմից և [Տիմակովի] ու Գոցի հետ միասին դատապարտվեց Մոսկվայում մեծ դատավարության միջոցով, որտեղ նրանց պաշտպանում էր [Վանդերվելյան] և այժմ նրանք բանտում են, կամ սիբիրյան աքսորում:

Այդ դիմումին հոկտեմբերի 26-ին Էրզրումում իր բանաձևով արձագանքեց կովկասյան բանակի Բանակային կոմիտեն: Այդ բանաձևում Կոմիտեն գրում էր, որ տեղեկանալով Պետերբուրգում գործերի ընթացքի մասին և իմանալով, որ բոլշևիկները ոտնձգություն են թույլ տվել Ռուսաստանյան Հանրապետության գերագույն իշխանության գրավման համար, բանակային Կոմիտեն գտնում է, որ. 1) բոլշևիկների նման ոտնձգությունը հակառակ է ժողովրդի համապետական կամքին, որով իշխա-

ուժերում, 1919թ. հուլիսին նշանակվում է 4-րդ հայկական հետևակային բրիգադի հրամանատար: Վճռական դերակատարում է ունեցել 1920թ. մայիսին բռնկված բոլշևիկյան հակապետական խռովությունը ճնշելու գործողություններում: 1920թ. աշնանը մասնակցել է Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Ջաջուռի շրջաններում մղված մարտերին: Բոլշևիկյան Ռուսաստանի կողմից Հայաստանի բռնազավթումն իրականացնելուց հետո տարագրվել է, բնակվել Բուլղարիայում և ապա՝ ԱՄՆ-ում, որտեղ էլ մահացել է: 2014թ. Ջորավար Սեպուհի աճյունը վերահուղարկավորվել է Երևանի զինվորական պանթեոնում՝ Եռաբլուրում:

նությունը տրված է Կերենսկու կառավարությանը, 2) Կերենսկու կառավարությունը, և միայն նա՝ հեղափոխական ժողովրդավարության հսկողության ներքո իրավասու է ժողովրդի անունից կառավարել երկիրը, 3) ցանկացած այլ կառավարություն, ինքնագլուխ կերպով կանգնելով իշխանության ղեկի մոտ, կրեթի հեղափոխության բոլոր նվաճումների կործանմանը, պետությունը կներքաշի քաղաքացիական պատերազմի արհավիրքների մեջ և, ի վերջո, երկիրը կհանձնի զրահապատ գերմանական իմպերիալիզմի իշխանությանը: Ըստ այդմ էլ Կովկասյան բանակի բանակային Կոմիտեն որոշում է. “1) որպես Ռուսաստանյան Հանրապետության կառավարություն ճանաչել Կերենսկու կառավարությունը, 2) ինքնագլուխ ինշխանության ղեկի մոտ հայտնված ցանկացած կառավարություն համարել Հեղափոխության գործին վնասակար և ամեն կերպ հակադրել նրա ավերիչ գործունեությանը, 3) կոչ անել բոլոր բանակային կազմակերպություններին՝ պահպանել կարգ ու կանոն, բարձր պահել բանակի մարտունակությունը, նկատի ունենալով, որ հեղափոխական ժողովրդի բոլոր հույսերը կապված են բանակի հետ և հենց վերջինս է հանդիսանում երիտասարդ ազատության վերջին պատվարը, 4) Սահմանադիր ժողովի ընտրություններին առնչվող բոլոր աշխատանքները պետք է ընթանան անխափան, քանզի միայն Սահմանադիր Ժողովն է հանդիսանալու ժողովրդի անվիճելի ձայնը, որն իրավասու կլինի իր ձեռքը վերցնել մեր թանկագին Հայրենիքի Ճակատագիրը”: Կազմված է Էրզրումում: Այդ փաստաթղթերն, անշուշտ, արտացոլում էին ընդհանուր տրամադրությունները:

Սոցիալիստ-հեղափոխականների և սոցիալ-դեմոկրատների կուսակցությունները նույն բնույթի բանաձևեր ընդունեցին, սակայն ավելացրած, որ պետք է “խաղաղ եղանակով չեղարկել ապստամբությունը”: Նույն ոգով իր դիրքորոշումն արտահայտեց նաև “Դաշնակցություն” կուսակցությունը: Այսպիսով Կովկասում ստեղծվեց և կայացավ միասնական քաղաքական ճակատ: Անհրաժեշտ էր կազմակերպել իշխանությունը: Քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչներից, ժամանակավորապես՝ մի քանի օրվա հեռանկարով, կազմեցին “Հասարակական անվտանգության կոմիտե”, որը նոյեմբերի 11-ին Ժողովրդական

Տանը Թիֆլիսում առկա բոլոր քաղաքական, հասարակական և զինվորական կազմակերպությունների ավելի քան 400 ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրեց մի հսկա խորհրդակցություն: Իրավիճակի քննարկումից հետո այդ խորհրդակցությունն ընդունեց հետևյալ փաստաթուղթը. նկատի ունենալով միասնական, բոլորի կողմից ընդունելի հանդիսացող կենտրոնական իշխանության բացակայության հանգամանքը, երկրում ահագնացող անիշխանության փաստը, ինչը կարող է տարածվել նաև Անդրկովկասի վրա և հաշվի առնելով մի շարք հասարակական, տնտեսական ու ֆինանսական անհետաձգելի հարցերի առկայությունը, որոնց լուծումից է կախված մեր երկրամասի տեսանելի ապագան, խորհրդակցությունը որոշում է.

1) Սկսած այս պահից և մինչև Անդրկովկասից և Կովկասյան ռազմաճակատից Սահմանադիր Ժողովի պատվիրակների ընտրության ավարտը, երկրամասի կառավարումը հանձնել հասարակական անվտանգության Կոմիտեին, որը կազմված է Անդրկովկասի բոլոր հեղափոխական-դեմոկրատական, կենտրոնական, հասարակական, պաշտոնական և ազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից:

2) Սահմանադիր Ժողովի ընտրությունների ավարտից հետո՝ ժողովրդի քաղաքացիական և ռազմական հատվածների ընտրյալներին հանձնարարել երկրամասում և ռազմաճակատում ժամանակավոր իշխանության ձևավորումը, որի կազմը, բնույթը և լիազորությունները որոշվելու են հետևյալ պայմաններից. ա/ մարզային քաղաքականությունն անհրաժեշտ է վարել համապետական խնդիրների լուծման ուղղությամբ, հետևելով համառուսաստանյան ժողովրդավարական սկզբունքներին, բ/ ինքնուրույն-ինքնավար բնույթի լուծումներ տալ միայն տեղային-ընթացիկ հարցերին, գ/ երկրամասը նման կառավարման եղանակով հասցնել մինչև համընդհանուր ճանաչում ստացած կենտրոնական հեղափոխական-ժողովրդավարական իշխանության ստեղծումը, կամ էլ մինչև համառուսաստանյան լիիրավ Սահմանադիր Ժողովի բացումը, դ/ գործունեության ընթացքում հիմնվել բանվորական, զինվորական, գյուղացիական, երկրամասային և տեղական Խորհուրդների ու տեղական ինքնակառավարման մարմինների վրա:

Խորհրդակցությունը գրեթե միաձայն ընդունեց այդ բանաձևը, որի հիման վրա 4 օր անց՝ նոյեմբերի 15-ին, նոր իշխանությունն անցավ իր պարտականությունների կատարմանը: Կովկասյան այդ նոր բարձրագույն իշխանությունը ստացավ Անդրկովկասյան Կոմիսարիատ անվանումը:

Նոյեմբերի 15-ին Կոմիսարիատը հրաման հրապարակեց իր կազմավորման մասին: Դրա կազմում ընդգրկվեցին հետևյալ անձինք. Կոմիսարիատի նախագահ՝ Գեգեչկորի, նույն ինքը՝ արտաքին գործերի կոմիսար, վրացի, ներքին գործերի կոմիսար՝ Չխենկելի,-վրացի, ռազմական և ծովային գործերի կոմիսար,- բժիշկ Դոնսկոյ, հրեա, ֆինանսների կոմիսար՝ Կարճիկյան,- հայ, հետագայում սպանվեց Էրիվանում, արդարադատության կոմիսար Մեսխիս, - վրացի, արդյունաբերության և առևտրի գործերով կոմիսար Ջաֆարովը,- թաթար, երկաթուղու և հաղորդակցության գծերի գործերով կոմիսար՝ Մելիք-Ասլանով, թաթար, [...] գործերով կոմիսար՝ Ներուչև,- ռուս, պարենավորման գործերով կոմիսար՝ Տեր-Ղազարյան ,- հայ, խնամատարության կոմիսար՝ բժիշկ Օհանջանյան, - հայ, և պետական վերահսկող՝ Իսա-Մամեդով,- թաթար:

Երեք օր հետո Կոմիսարիատը հրապարակեց Անդրկովկասի ժողովուրդներին ուղղված մի հրովարտակ, որտեղ հանգստության և աշխատանքով զբաղվելու կոչ էր արվում ու նշվում էր ամենաառաջնային երեք հարցերը, որոնցից յուրաքանչյուրը հետագայում ստացան իրենց ուրույն, մասամբ էլ՝ ողբերգական լուծումները: Այդ հարցերն էին. համառուսաստանյան Սահմանադիր Ժողովի ընտրությունները, Անդրկովկասում ազգային հարցի շատ արագ ու արդարացի լուծումը և Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի անհապաղ կնքելը: Սրանք էին այն երեք արմատական հարցերը, որոնք ընդգրկում էին Կովկասի շահերը. խաղաղություն, ազգային հարց, համառուսաստանյան Սահմանադիր Ժողով:

Ես կարող եմ հավաստել, որ ամբողջ Անդրկովկասն արձագանքեց Կոմիսարիատի կոչին: Կոմիսարիատի կազմի մեջ մտան ազդեցիկ քաղաքական կուսակցություններ. դաշնակցականները, մենշևիկները, մուսավաթականները, սոցիալիստ- հեղափոխականները: Բայց պետք է նշել

նան, որ այդ մարդիկ և կուսակցությունները իրենց հետ բերեցին նաև իրենց հատուկ ցանկությունները, կողմնորոշումներն ու զգացողությունները: Դա ի հայտ եկավ հենց առաջին օրերից: Հայերը ցանկանում էին պահպանել Թրքահայաստանը հենց հայերի համար: Թաթարների մի մասը ցանկանում էր վերադարձնել այն Թուրքիային: Վրացիները ցանկանում էին խաղաղություն և բարեկամություն թուրքերի հետ ու բարիդրացիական հարաբերություններ թաթարների հետ: Հենց վրացիներն էին կանգնած Կառավարչության զագաթին՝ նրանց ձեռքում էին հիմնական և գլխավոր պաշտոնները: Իշխանության մարմինների ձևավորումից հետո ես մեկնեցի իմ աշխատավայր՝ Ալեքսանդրապոլ: Կոմիսարիատին զուգահեռ ավելի ու ավելի ազդեցություն էր ձեռք բերում հայերի Ազգային խորհուրդը, որը դեռևս շարունակում էր իր նստավայրը պահպանել Թիֆլիսում:

Առաջին Գլխում իմ կողմից ընդգծված այն փաստը, որ հայկական բոլոր հաստատությունների կենտրոնը հանդիսանում էր Թիֆլիսը, այժմ էլ մնում էր անփոփոխ: Հայկական կորպուսի շտաբը գտնվում էր ոչ թե Էրիվանում, այլ Թիֆլիսում: Եվ ի վերջո, հենց Թիֆլիսում է հռչակվել Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Այդ վարքագիծը չափազանց բնութագրական է. այն ցույց է տալիս, որ հայերը, ամեն ինչ տեղափոխելով Թիֆլիս, փաստորեն ուժասպառ էին արել իրենց սեփական հայրենիքը: Այդ օրերին հայկական քաղաքական մտքի ծանրության կենտրոնը Թուրքիայից տեղափոխվում էր Կովկաս, սակայն ոչ թե հայկական, այլ վրացական տարածաշրջան, այն է՝ Թիֆլիս:

Կոմիսարիատի հրովարտակ-հռչակագրում նշված երեք կարևորագույն հարցերից առաջնային դարձան հետևյալ երկուսը. խաղաղությունը Թուրքիայի հետ և Սահմանադիր Ժողովի ընտրությունները: Ընտրություններն ընթանում էին կանոնավոր կարգով: Պարզ էր, որ առավել ազդեցիկ կուսակցությունները՝ դաշնակցականները, մենշևիկները, մուսավաթը և էսեռները վերցնելու են բոլոր տեղերը: Այդպես էլ ստացվեց: Կարելի է ասել, որ հայերը, վրացիները և թաթարները հատկացված տեղերը կիսեցին իրենց ազգային կուսակցությունների միջև: Հայերն իրենց բոլոր ձայները տվեցին “Դաշնակցության” օգտին:

Սակայն այդ ընտրությունները ոչ մի արդյունք չտվեցին, քանի որ Սահմանադիր Ժողովը բոլշևիկները ցրեցին նրա առաջին իսկ նիստի օրը և դա արդեն վերջնականորեն հաստատեց Կովկասի՝ Ռուսաստանից անջատ գոյություն ունենալու փաստը: Փաստացի, բայց դեռևս ոչ իրավաբանորեն, Կովկասն անջատվեց Ռուսաստանից: Այդ անջատման պատճառը, - և ես դա պարտավոր եմ հաստատել, ելնելով քաղաքական ազնվության սկզբունքից, - ոչ թե Ռուսաստանից հեռանալու որոշակի ցանկությունն էր, այլ, պարզապես, բոլշևիկներին ենթարկվելու ցանկության բացակայությունն էր:

Խաղաղության հարցը ահավոր բարդ էր: Այն ունեցավ ողբերգական ճակատագիր և կանխորոշեց Անդրկովկասի ամբողջ հետագա պատմությունը: 1917թ. նոյեմբերի 21-ին Կոմիսարիատը որոշում կայացրեց սկսել բանակցությունները Թուրքիայի հետ՝ խաղաղության շուրջ:

Մինչ բանակցություններին անցնելը, ես կցանկանայի անդրադառնալ այն անձանց, որոնք վճռական դերակատարում ունեին այդ օրերին: Առհասարակ, ես համարում եմ և դա ասում, օգտվելով առիթից, որ այն ամենը, ինչ մենք արել ենք 1917-1925թթ. ընթացքում, ամեննին էլ ներդրում չէ պատմության արխիվի համար: Կանգ առնելով այն օրերի գործունեության և դատողությունների վրա, մենք պետք է ծրագրեր կառուցենք մեր վաղվա աշխատանքների վերաբերյալ: **Չէ՞ որ մենք գտնվում ենք պատմության հնոց-խառնարանում: Այսօրը՝ դա երեկվա շարունակությունն է: Եվ, հետևաբար, նկարագրել այն ամենը, ինչը տեղի է ունեցել ընդամենը հինգ-վեց տարի առաջ, նշանակում է՝ երեկվա աշխատանքում գտնել ցուցումներ այսօրվա և վաղվա աշխատանքների համար (ընդգծումը մերն է- Վ.Հ.):**

Կոմիսարիատի բոլոր անդամներին ես շատ լավ ճանաչում էի և կյանքում նրանց հետ շփվել եմ տարբեր հարթակներում՝ լինի դա տեղական ինքնակառավարման, բարեգործական, կուսակցական, թե “Քաղաքների Միության” ներսում: Նրանցից մի մասը՝ հատկապես վրացիները, Ռուսաստանի Պետական Դումայի պատգամավորներ էին: Եվ պետք է մատուցել նրանց արժանին՝ նրանք չափազանց ճկուն էին: Նախևառաջ, նրանց մեջ ներկա էին տարբեր կողմնորոշումներ ունեցող անձինք, ինչ-

պէս որ դա ընդունված է եվրոպական քաղաքական շրջաններում: Չխենկելին համարվում էր թուրք-գերմանական շրջաններին մտերիմ անձնավորություն: Գեգեչկորին ավելի մոտ էր ռուսական միտումներին: Նրանց միջև առկա էր կտրուկ տարբերակում: Նրանց ետևում էր իրենց երկարամյա գործնական աշխատանքը կուսակցությունում և Դումայում: Նրանք շատ լավ խոսում էին, շատ հաջող բանավիճում, շատ արագ հարմարվում: Հայերին բոլորից մտերիմ էր և այդպիսին էլ մնաց Գեգեչկորին: Ինքն անձամբ մտերիմ էր Կարճիկյանի հետ: Երկուսն էլ միմյանց մասին ինձ շատ դրական բաներ են ասել:

Թաթարները բացահայտ ձևով թուրքերի կողմն էին և ոչ մի կերպ չէին կիսում հայերի հավակնությունները ո՛չ Թրքահայաստանի, ո՛չ էլ Կովկասում հայկական տարածքների հանդեպ: Հայերը չէին վստահում այդ կողմերից և ոչ մեկին: Թաթարները ծածկամիտ էին, ունեին բարձրագույն կրթություն. երկու իրավաբան, մեկ ինժեներ: Իրենց կուսակցությունը ժողովրդի մեջ դեռևս արմատներ չունեին: Նրանք այդ կուսակցությունը ստեղծեցին շատ հապճեպորեն: Ունենալով բացահայտ համակրանք թուրքերի նկատմամբ, նրանք ամենևին չէին թաքցնում, որ հայերի ձգտումների իրականացումը կնշանակի թուրքական տարածքների զջլումը հոգուտ հայերի, ինչին իրենք չեն կարող սատարել:

Կոմիսարիատի կազմում ընդգրկված հայերն առավել անբիծ և հարգված գործիչներից էին: Համո Օհանջանյանը լայն ճանաչում ուներ հեղափոխական շրջաններում, որպես աքսորն անցած շիտակ ու ինքնագոհ գործիչ, իսկ երիտասարդ իրավաբան Կարճիկյանը շատ արագ տիրապետեց հարցերին լուծումներ տալու հնարքներին և մոտեցումներին: Բայց իրենք երկուսն էլ, ավաղ, զբաղեցնում էին ոչ մարտական պաշտոններ: Այդ պահին, սակայն, ֆինանսներն ու հասարակական խնամատարությունը չէին, որ հանդիսանում էին Կովկասի նյարդերը: Հայերը դրանից դժգոհ էին: Եվ իրոք, ճանապահներն ու երկաթուղին թաթարների ձեռքում, արտաքին և ներքին քաղաքականությունը՝ վրացիների ձեռքում, իսկ ռազմական գործը՝ հրեաների ձեռքում: Այդպես էր բաշխվել իշխանությունը Անդրկովկասյան Կոմիսարիատում: Կարճիկյանն ինձ հաճախակի բողոքում էր, որ ինքն իրեն զգում է ճնշումների ներքո և չի

կարողանում անցկացնել ու առաջ տանել այն ամենը, ինչը որ ցանկանում ու անհրաժեշտ էր գտնում: Օհանջանյանն ու Կարճիկյանը Հայոց Ազգային խորհրդում հայտարարում էին, որ նրանք Կոմիսարիատում չեն կարողանում կոտրել թաթարների դիմադրությունը հայերին թուրքերից պաշտպանելու հարցում: Վրացիները ձգտում էին հավասարակշռություն պահպանել: **Նման անկայուն հավասարակշռության պայմաններում սկսեցինք բանակցել խաղաղության շուրջ և ստացանք պատերազմ** (ընդգծումը մերն է – Վ.Հ.):

Բայց դա տեղի չունեցավ միանգամից: Սկսվեցին բանակցություններ զինադադարի վերաբերյալ: Զինադադարը կնքվեց 1917թ. դեկտեմբերի 5-ին Էրզինջանում: 1918 թ. հունվարի 1-ին թուրքական ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ-փաշան Անդրկովկասի կառավարությանը փոխանցեց Էնվեր-փաշայի չափազանց հետաքրքրաշարժ հարցումը առ այն, թե **“ինչ է մտածում Անդրկովկասի անկախ կառավարությունը** (ընդգծումը մերն է – Վ.Հ.) խաղաղության պայմանների մասին” և, որ Էնվեր-փաշան մտադրված է “Անկախ Կովկասյան Կառավարության մայրաքաղաք պատվիրակություն ուղարկել խաղաղության պայմանագիր ստորագրելու համար”: Ես ընթերցողի ուշադրությունն եմ հրավիրում երկու անգամ կրկնվող **“անկախ Կովկասյան Կառավարություն”** եզրույթին: Թուրքերը ակնհայտորեն ցանկանում էին մեզ հասցնել այն միտքը, որ իրենք անհրաժեշտ են համարում գործ ունենալ բացառապես Կովկասի “անկախ” կառավարության հետ: “Անկախ Կովկասը” թուրքերի համար ցանկալի պատվար էր իրենց և Ռուսաստանի միջև: Թիֆլիսում դա հասկացան, սակայն իրենց՝ Ռուսաստանից անկախ ո՛չ զգում էին, ո՛չ էլ ցանկանում էին հայտարարել: Դրա մասին ես շատ եմ լսել հենց նրանցից, ովքեր հետագայում հանդես էին գալիս որպես անկախության մոլի կողմնակիցներ: Այդ հանգամանքը, սակայն, չափազանց կարևոր է. **Ռուսաստանից Կովկասի անկախացման գաղափարը առաջին անգամ եկավ Թուրքիայից** (ընդգծումը մերն է – Վ.Հ.):

Կոմիսարիատը մի քանի նիստեր նվիրեց թուրքերին պատասխան մշակելուն: Զգձգման նպատակն այն էր, որ ճիզեր էին գործադրվում պայմանավորվել Ուկրաինայի և Հյուսիսային Կովկասի հետ միասնա-

բար գործելու համար, որպեսզի, մի կողմից, ընդգծվեր Կովկասի կապը Ռուսաստանի հետ, իսկ մյուս կողմից՝ Թուրքիայի հետ բանակցելիս ավելի հզոր երևալ:

1918թ. հունվարի 15-ին Անդրկովկասի կառավարությունը թուրքական կողմին տեղեկացրեց, որ ինքը պատասխանը կներկայացնի 3 շաբաթ հետո, քանզի անհրաժեշտ է համարում բանակցել “Ռուսաստանյան Հանրապետության մի քանի ինքնավար տարածքային միավորների հետ”: Եվ, իհարկե՝ ոչ մի խոսք Կովկասի անկախության մասին: Եվ Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը հեռագրերով տեղեկացրեց Ուկրաինայի Ռադային, Դոնի, Կուբանի, Աստրախանի և Ուրալի կազակական կառավարություններին թուրքերի առաջարկության մասին ու իր կողմից առաջարկեց այդ կառավարություններին մասնակիցը լինել թուրքերի հետ սպասվելիք բանակցություններին:

Թուրքերն այդ միջոցին քնած չէին: Նրանց ամենևին չէր հրապուրում Կովկասի սահմանների վերաբերյալ Ռուսաստանի հետ բանակցելու հեռանկարը: Նրանք հեռագրերի մի ճոխ շարքով տեղեկացնում էին Անդրկովկասյան կառավարության գործերի հրամանատարին թուրքերի հանդեպ հայերի կատարած բռնությունների մասին: 1918թ. հունվարի 30-ին Վեհիք-փաշան տեղեկացրեց, որ մահմեդական “բնակչությանը պաշտպանելու համար ինքը ստիպված անցնում է հարձակման”:

Եվ վերսկսվեց պատերազմը: Թուրքական ուժերը, ծանր պարտություններից հետո, հավանաբար, ուշքի եկան: Այդ օրերին ռուսական զորքերը զանգվածաբար, տասնյակ հազարներով, անկանոն շարքերով լքում էին ռազմաճակատը: Ես երեք ամիսների ընթացքում տեսել եմ այդ հետշարժը: Երեք ուղղություններից եկող զորքերի ալիքները միախառնվում էին Ալեքսանդրապոլում: Այդ երկաթուղային հանգույցում են միանում պարսկական ուղղությունից Երևան-Ջուլֆա և արևմտյան ուղղությունից Կարս-Էրզրում երկաթգծերը, ինչպես նաև խճուղով՝ Ելենովկայից⁶⁸: Եվ ձևահյուսի նմանվող այդ ամբողջ զանգվածը անցնում էր Ալեքսանդրապոլով: Զինվորականները վաճառում էին իրենց զենքերը, նույ-

⁶⁸ Այժմ՝ Սևան քաղաքը:

նիսկ սրբապատկերները, գորամասի կառքը, գորամասի շարային շարժական եկեղեցին, մի խոսքով՝ այն ամենը, ինչի համար որ կարող էր գնորդ հայտնվել: Նրանք իրենց համարում էին բոլշևիկ և հայտարարում, որ իրենք “Դեպի տուն” կուսակցությունն են: Զինվորները տարերայնորեն փախչում էին ու շտապում օր առաջ հասնել իրենց տները, քանզի իմացել էին, որ այնտեղ կալվածատերերին պատկանող հողերը բաժանում են գյուղացիներին և նրանք չէին ցանկանում ուշանալ: Ալեքսանդրապոլում նրանք ինքնադատաստան իրականացրեցին երեք հայի նկատմամբ, ովքեր սպանել էին մի ռուս զինվորի: Ես գնացի զինվորների մոտ և սկսեցի համոզել, որպեսզի մարդասպաններին հանձնեն մեզ, նրանց նկատմամբ սկսենք օրինական դատավարություն, սակայն իմ բռնոր հորդորներն իզուր անցան: Զինվորները քարերով ակնթարթորեն արյան շաղախի վերածեցին այդ երեք մարդասպաններին...

Այդ պայմաններում հայկական կորպուսը պետք է պահեր ռազմաճակատի մի ահռելի գիծ: Ո՛չ թաթարները և ո՛չ էլ վրացիները հայերին որևիցե օգնություն չէին ցուցաբերում: Հայերի կողմից այդ ճակատային գծի պաշտպանությունը գերազանց ձևով նկարագրված է կապիտան Պուադեբարի “Հայերի ռազմական դերակատարումը Կովկասյան ռազմաճակատում 1917, 1918թթ.” գրքում: Այդ նույն թեմային են նվիրված նաև գերմանացի գեներալ Լյուդենդորֆի գրքի էջերը:

Տեսնելով, որ ռուսական զորքերը լքել են ռազմաճակատը, իսկ թուրքերն էլ պատրաստվում են անցնել հարձակման, հայկական կորպուսն իր ձեռքը վերցրեց ռազմաճակատի պաշտպանությունը՝ Էրզինջանից մինչև Վան: Դա չափազանց դժվարին մի խնդիր էր: Ես ականատեսն եմ եղել, թե ինչպիսի դժվարությամբ հունվարյան և փետրվարյան սառնամանիքներին, դատարկված ու ամայացած հսկայական տարածություններով, հայկական կորպուսի զորքերը տեղափոխվում էին Էրզրում և Վան: Տարվա եղանակը՝ ցրտաշունչ ձմեռ, տարածությունները՝ ահռելի, պարենավորումն ու սնունդը՝ տկար ու թույլ, հաղորդակցության ուղիներ՝ ոչ մի հատ: Ալեքսանդրապոլում մենք անում էինք ամեն հնարավորը ռազմաճակատի մատակարարման և հայ զինվորներին ռազմաճակատ ուղարկելու համար, իսկ մյուս կողմից՝ ընդունում էինք

ռազմաճակատից փախչող ռուսական զորքերը և առանց հապաղելու նրանց ուղարկում Ռուսաստան: Այդ երկու հոսանքները հանդիպում էին Ալեքսանդրապոլում և մենք ձգտում էին հեռու պահել հայկական զորամասերը ռազմաճակատից փախչող բարոյալքված ռուսական զորքերի քայքայիչ ազդեցությունից:

Ամբողջովին վերցրած, գործը, իրոք, չափազանց դժվար էր: Շատ ու շատ բան արված էր հապճեպ, կիսատ, թողնված անավարտ: Թուրքերի և հայերի ուժերն անհավասար էին: Եկեք տեսնենք, թե ինչպես էր Թիֆլիսում կազմավորվում հայկական կորպուսը և ինչպես էր այն ուղարկվում ռազմաճակատ: 1917թ. դեկտեմբերի և 1918թ. հունվարի ընթացքում ես հաճախակի էի ուղևորվում Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ: Թիֆլիսում ես այցելել եմ Հայոց Ազգային խորհուրդ, Անդրկովկասյան Կոմիսարիատ, մասնակցել եմ դրանց նիստերին և կարող եմ տալ այդ օրերի աշխատանքի բավականին սպառիչ նկարագրումը:

1917թ. սկզբներին, երբ կարելի էր ասել, որ ռազմական գործողությունները Կովկասյան ռազմաճակատում հանդարտվեցին, հայկական կամավորական ջոկատները լուծարվեցին, հայերի Ազգային բյուրոյի գործունեությունն ավարտվեց: Ես բոլոր հաշիվները ներկայացրեցի զինվորական շտաբ, իսկ հաշմանդամներին էլ վերցրեցին խնամքի հաշվառման: Հայկական կամավորական ջոկատները լուծարվեցին և դրանց զինվորներն ու սպաները սկսեցին աստիճանաբար համալրել հայկական կորպուսի շարքերը: Ռուսաստանի հայերի աշնանային համագումարից հետո Ազգային բյուրոն լուծարվեց արդեն պաշտոնապես, ուստի նախարեց նաև կամավորական ջոկատների կազմավորման գործընթացը: Սակայն կյանքի կոչվեց Հայոց Ազգային խորհուրդը: Հայ ժողովուրդը սկսեց խմբավորվել դրա շուրջ և Ազգային խորհրդից կես տարի հետո ծնունդ առան Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ու Հայաստանի Խորհուրդը: Ազգային խորհրդին զուգահեռ, որպես Անդրկովկասի միացյալ իշխանական մարմին, գործում էր նաև Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը:

Հայոց Ազգային խորհրդի գլխավոր և, թերևս, միակ խնդիրը փառապանծ գեներալ Նազարբեկովի հրամանատարությամբ հայկական

կորպուսի ստեղծումն էր և Թրքահայաստանի ու ռազմաճակատի պաշտպանությունը: Սակայն պետք չէ անտեսել, որ նման առաջնահերթ ինդիք ու պարտականություն դրված էր նաև Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի ուսերին: Հայկական կորպուսի ձևավորման գործընթացին զուգահեռ, ձևավորվում էին նաև թաթարական և վրացական ազգային կորպուսներ: Բայց հենց դրանում էր ողբերգությունը, որ ամբողջ Անդրկովկասի իշխանական մարմին Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի ներսում թաքնված, սակայն չափազանց կտրուկ ձևերով պահպանվում էին ազգային տարաձայնությունների կենսունակ սերմերը: Նոր գորամիավորումները կազմավորվում էին Թուրքիայի դեմ պայքարելու նպատակով, իսկ թաթարները, քանի որ իրենք Թուրքիայի փաստացի կողմնակիցն էին, հարձակվում էին հայկական զորագնդերի, երկաթուղու վրա: Եվ միանգամայն բնական է, որ Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի, հատկապես նրա մահմեդական հարտվածի, և Հայոց Ազգային խորհրդի միջև սկիզբ առավ խուլ, սակայն շատ ուժեղ պայքար:

Անհրաժեշտ է նշել, որ, նախևառաջ, Անդրկովկասի կառավարությունում ռազմական հատվածը հայերի ձեռքում չէր: Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը համատարած զորակոչի թույլտվություն չէր տալիս և չէր էլ ցանկանում այն իրականացնել: Թաքնվելով ձևական և մտացածին պատճառաբանությունների հետևում, Կոմիսարիատը վիժեցնում էր հայերի ազգային զորակոչը: Եկավ պահ, երբ հայերը պատրաստ էին, առանց Կոմիսարիատի թույլտվության, ինքնակամ իրականացնել կովկասահայության զորակոչը: Վերջապես, ամիս ու կես տևած համառ պայքարից հետո, Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը համաձայնվեց տալ նման թույլտվություն: Բայց, քանի որ երկաթուղագիծը նույնպես հայերի ձեռքում չէր, դիտավորյալ չէին տրամադրում վագոններ, որպեսզի խափանվի հայկական զորքի մեկնումը ռազմաճակատ: Հայոց Ազգային խորհրդի նախագահը 48 ժամ անցկացրեց Թիֆլիսի կայարանում, մինչև որ կարողացավ ստանալ Էրիվան մեկնող մի գնացք: Իսկ Էրիվան-Ջուլֆա հատվածում, որպեսզի խափանվի հայկական զորքերի տեղաշարժը, թաթարները պայթեցրել էին երկաթուղային կամուրջը: Մինչդեռ թուր-

քերն ունեին իրենց ապահով թիկունքը, գորքերը կուտակում էին որոշակի շրջաններում և հետո շարժվում դեպի Կովկաս:

Այսքանի հետ մեկտեղ, մեծ դժվարությունների հետ էր կապված նաև հենց կորպուսի կազմավորումը: Ո՞վ էր գալիս համալրելու հայկական զորամիավորումը: Գյուղացիները և հատուկենտ քաղաքային բնակիչներ: Հատկապես քաղաքի բնակիչները դեռ մի կերպ համաձայնվում էին ծառայել հեծելազորի կազմում, իսկ հետևակը համալրվում էր բացառապես հասարակ ժողովրդի զավակներով: Բուրժուազիան փող չէր տալիս: Անհրաժեշտ էր նրանց բանտ նստեցնել, որպեսզի նրանք որոշակի ներդրում իրականացնեն: Ձորքը համալրվում էր Զանգեզուրի, Բայազետի, Էրիվանի հայկական շրջանների հայերով: Թիֆլիսեցի գրեթե չկար: Այդպիսով հայկական զորք էր ներհոսում հայկական հողի բույրը, հայկական հողի աղը, և հենց դրանով էր պայմանավորված հայկական զորքի ազգային մարտական ոգին: Ինչպես այդ դժվարին պահին, երբ Անդրկովկասը պետք է հետ մղեր թուրքական արշավանքի կրկին բարձրացող ալիքը, այնպես էլ հետագա տարիներին և 1920-ին, երկրորդ հայ-թուրքական պատերազմի ժամանակ, հայկական գյուղը, հայ գյուղացիությունը գնում էր իր գլուխը դնել հանուն իր հայրենիքի, քաղաքների և գյուղերի, հանուն իր ժողովրդի: Հատկապես այդ եզրով էր դրսևորվում Հայաստանի Հանրապետության խորը ժողովրդավարությունը, որը ոչ շինծու էր, ոչ էլ մտացածին, այլ գալիս էր ռեալ իրականությունից:

Ճիշտ է, նկատվում էին նաև հարուստ ընտանիքների զավակներ, բայց դրանք մատների վրա հաշվելի քանակ էին կազմում: Ես հիշում եմ Յուզբաշևին, Մելիքյանին, վարչապետի որդիներին ⁶⁹, Խորհրդարանի

⁶⁹ Հայաստանի Հանրապետության առաջին վարչապետ **Հովհաննես Քաջազնունու** չորս որդիներից ավագ երեքը՝ Արամը, Աշոտն ու Ռուբենը, դեռևս Առաջին աշխարհամարտի օրերին կամավոր զինվորագրվել են և մեկնել ռազմաճակատ: Հետագայում Աշոտը զոհվել է 1918-ին Ղարաքիլիսայի ճակատամարտից հետո, ընկնելով թուրքական շրջապատման մեջ: Արամը զոհվել է 1920-ի ամռանը Զանգիբասարի կռիվներում, իսկ Ռուբենը զերի է ընկել 1920-ի հոկտեմբերի վերջերին Կարսում: Ըստ որոշ տեղեկությունների, **Քյազիմ Կարաբեքիրի** մոտ մի ֆրանսահայ զերու հետ եղել է վարորդ: Թուրք զորահրամանատարը, իմանալով, որ Ռուբենը Հայաստանի նախկին վարչապետի որդին է, սակայն վերջինս ոչ մի տարբերակում չի

նախագահ Սահակյանի որդիներին և այլ ընտիր երիտասարդներին, որոնք, ինչպես կասեր պոետը “ թողեցին տաքուկ անկյունների բարեկեցությունն ու ապահովությունը” հանուն պատերազմի վտանգների: Նրանցից շատերը գոհվեցին ծաղկուն հասակում: Սակայն քաղաքի հարուստ ընտանիքների երիտասարդության հիմնական մեծ զանգվածը չէր համարում գորքը, փոքրոգորեն դասալքում էին, կամ տեղավորվում էր թիկունքային գրասենյակներում: Այդ ամենը մեծ դժգոհության ալիք բարձրացրեց բանակը համարած գյուղացի զինվորների շարքերում: Գյուղից եկած զորակոչիկներն ուղղակի հայտարարում էին, որ անարդարացի է միայն գյուղի հաշվին իրականացնել զորակոչը, որ անհրաժեշտ է քաղաքացիների բալիկներին էլ բերել զորաշարք կանգնեցնել:

Անհերքելի է այն փաստը, որ հենց հայկական գյուղն է կռել Հայաստանի Հանրապետության հիմքերն ու հիմնասյունները: Եվ հենց դրանով է պայմանավորված այդ պետության ծագումնաբանության ժողովրդավարությունը: Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից դեռևս 6-7 ամիս առաջ, այն ճակատամարտերը՝ Սարիղամիշի, Սարդարապատի, Ղարաքիլիսայի, Էրիվանի տակ տալիս ու հաղթում էր շինել հազած հենց հայ գյուղացիությունը և դրա համար էլ հենց նրան՝ հայ գյուղացիությանն են պատկանում Հայկական Պետության իրական հիմնադիրների իրական պատիվն ու փառքը:

Դիվանագիտությունն ընդամենը ձևակերպում է փաստերը: Իսկ բուն փաստերը, իրականությունը ստեղծում է ժողովուրդը, նրա որոշակի դասակարգերը: Հայերի մոտ այդ դասակարգը առաջնորդների և մտավորականների ուղղորդմամբ շարժվող գյուղացիությունն էր: Այն առաջնորդների, որոնք, աննշան բացառությամբ, նույնպես սերված էին գյուղացիությունից: Ես սերվել եմ ծառայողի, չինովնիկի ընտանիքից, ուստի և անխռով կերպով այդ դափնե պսակը կարող եմ հանձնել գյուղա-

դում իր որդու և մյուս հայ գերիների միջև ու որևիցե միջնորդությամբ հանդես չի գալիս: Հարգելով վերջինիս նման պահվածքը, ինքը ազատ է արձակում Ռուբենին: Կամավոր ռազմաճակատ է մեկնել նաև ՀՀ երրորդ վարչապետ **Համո Օհանջանյանի** ավագ որդին՝ Համագասպը (Մոնիկը), ով գոհվել է Ղարաքիլիսայի ճակատամարտում: Հայկական զինուժին զինվորագրված են եղել նաև Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի նախագահ **Ավետիք Սահակյանի** երկու որդիները:

ցիությանը: Գյուղացիությանը, որին տեսել եմ գործի մեջ, արյան մեջ, տառապանքի ու դժբախտության մեջ և անկախության գաղափարի ցնծության մեջ:

Ոչ միայն մարտի դաշտում, այլ նաև հենց Թիֆլիսում, այդ գյուղացիները բարձրացնում էին մարդկանց ոգին ու տրամադրությունը: Երբ 1917-ի դեկտեմբերին Թիֆլիսում բոլշևիկյան բռնկման վտանգ էր զգացվում և անհրաժեշտ էր հուսադրել բնակչությանը, ապա գավառից՝ Էրվանից Թիֆլիս կանչեցին 3-րդ գունդը: Ես գնացի նրանց ընդառաջ և խնդրեցի, որ իրենց առնական տեսքով և տրամադրությամբ նրանք դրականորեն ներազդեն թիֆլիսեցիների վրա: Եվ նրանք եկան ու ներազդեցին:

Հայոց Ազգային խորհրդից գատ, Թիֆլիսում գործում էր նաև թուրքահայերի Կոմիտեն: Այդ օրերին նրա մոտ դեռևս բացակայում էր “-Միացյալ Հայաստանի” գաղափարը: Ազգային առվակները մոտենում էին միմյանց, բայց, դեռևս չէին միախառնվում: Նրանց մոտ գերիշխում էր առանձին Թուրքահայաստանի ազատագրման գաղափարը: Նրանք հատուկ գնդեր էին կազմավորում՝ հիմնականում Անդրանիկի հրամանատարությամբ: Նրանց հետ աշխատում էր անգլիացի գնդապետ Պարքը, ով հետագայում սպանվեց բոլշևիկների կողմից Վլադիկավկազում: Պարքի միջոցով Ազգային խորհրդին էր փոխանցվել 4 մլն. ռուբլի: Այդ երկու հայկական կոմիտեները երբեմն անցկացնում էին համատեղ նիստեր, սակայն, ինչպես նշեցինք, չէին միաձուլվում:

Մեր աչքի առաջ, օր-օրի հայության շրջանում բարձրանում էր Ազգային խորհրդի հեղինակությունը: Հենց նրա շուրջ էին խմբվում ռուսահայության շահերը և ի հայտ գալիս ու զարգանում Կովկասում անկախ հայկական պետական տարածքի գաղափարը: Միտքը միանգամայն նոր էր և գնալով ավելի ու ավելի տարածում էր գտնում: Բայց այդ միտքը ի հայտ էր գալիս ամեննին ոչ դատարկ տեղից, այլ ծնունդ էր առկա իրականության:

Հայկական կորպուսը ձևավորվում էր և նրա գորամասերը մեկնում էին ռազմաճակատ: Ես չեմ կարող ասել, որ դա մի հզոր ուժ էր: Այդ գորքը շարժվում էր դեպի հսկայական երկայնքով ռազմաճակատ և այն-

տեղ տրոհվում մանր մասերի: **Դրոն, որին ես համարում եմ խոշոր ռազմական տաղանդ, ասում էր, որ մեր զինվորական ուժերի նման բաշխումը սխալ էր: Նա կողմնակից էր ճակատային զծի կրճատման և ուժերը մի բռունցք հավաքելու տարբերակին (ընդգծումը մերն է – Վ.Ն.):** Դրա փոխարեն մեր զինուժը մասնատվում էր և պատերազմում էր մաս-մաս: Միաժամանակ շատ վատ էր մեր համար իրադրությունը թիկունքում: Մահմեդականները երկաթզծի երկայնքով հարձակվում էին դեպի ռազմաճակատ շարժվող գնացքների վրա, արդեն նույնիսկ Թիֆլիսի մոտակայքում՝ Աշանա, Սերայի, Սանդար կայարաններում: Ստիպված էինք մաքրել նման խցանումները և դեպի ռազմաճակատ բաց թողնել զորքերը: Ես հիշում եմ մի դեպք Ալեքսանդրապոլում, որը շատ ծանր ու վարկաբեկիչ էր մեզ համար: Ալեքսանդրապոլի մոտ կա Մոլլա-Մուսա անունով մահմեդական մի գյուղ: Այդ գյուղի բնակիչները հարձակվել էին հայ զինվորների վրա, սպանել նրանցից մի քանիսին, խլել զենքերը: Մինչև պատժիչ ջոկատ ուղարկելը, Ալեքսանդրապոլից դեպքի վայր մեկնեց մի զինված խումբ՝ մի համակրելի երիտասարդ, Ալեքսանդրապոլի զինվորական պատգամավորների խորհրդի նախագահ, երիտասարդ մենջնիկ Ասրիբեկովի գլխավորությամբ: Նրա հետ էին նաև քաղաքային Վարչության անդամները: Երբ այդ պատվիրակությունը մոտեցել է գյուղին, այնտեղից հնչել են կրակոցներ և Ասրիբեկովը սպանվել է: Քաղաքի հայ բնակչությունը հուզված էր: Սկսվեցին խմորումներ, ինչը տեղափոխվեց քաղաքի կայարան, ուր ժամանում էր Թիֆլիսից եկող գնացքը: Հայ զինվորները, ի հատուցումն մահմեդականների կատարածի, բռնեցին վագոնից դուրս եկող մի մահմեդականի, քարշ տվեցին կայարանից դուրս ու այնտեղ սպանեցին: Եվ դա անվանում էին Կովկասը թուրքերից պաշտպանելու “միասնական ճակատ”:

Մինչդեռ թուրքերը, տեսնելով, որ ռուսական զորքերը լքել են ռազմաճակատը, ռազմաճակատում սկսեցին դիմել սադրանքների: Նրանք հեռագիրը հեռագրի հետևից էին ուղարկում Կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար Օդիշելիձեին, որոնցում հայերին մեղադրում էին թուրք-քրդական բնակչության նկատմամբ անասելի բռնություններ իրականացնելու մեջ: Նրանց բողոքները զարհուրելի էին: Իմ աչքի առաջ են

1918թ. հունվարի 9-ի, հունվարի 19-ի, հունվարի 29-ի, հունվարի 30-ի հեռագրերը: Դրանք լցված են բողոքներով հայերի կատարած բռնությունների վերաբերյալ:

Ես անհրաժեշտ եմ համարում, ընդհանուր առմամբ, հիշեցնել, ամեն մի կոտորածից, բռնությունից և հարձակումից առաջ թուրքերը նախապես այդ ամենի իրագործման համար հող են նախապատրաստում, մեղադրելով հայերին մահմեդականների հանդեպ բռնություններ իրականացնելու մեջ: Ես հիշում եմ, թե անցած տարի, Լոզանի Համաժողովի նախօրեին, թուրքերն իրենց լրատվամիջոցներում հաղորդագրություն էին տեղադրել, թե Ահարոնյանը, [...] քաղաքում ահաբեկչություն էին նախապատրաստում թուրքերի դեմ, մինչդեռ այդ անձինք այդ ժամանակ խաղաղ ու հանգիստ նստած էին Լոզանում: Հենց երեկ եմ ես կարդացել, որ բացահայտվել է “հայերի դավադրություն, որոնք փորձ են արել հրդեհել Կոստանդնուպոլիսը”: Նման հաղորդագրությունները ունեին հստակ նպատակ, և դրանք այդ նպատակին հասնում էին՝ սկսվում էին հուզումներ կովկասյան թաթարների միջավայրում: Եվ քանի-քանի չուսումնասիրված, չճշտված հարցերի շուրջ մենք անպտուղ վեճեր ենք ունեցել 1918թ. ձմռան ու գարնան ընթացքում Բաքվի գործիչների՝ Սուլթանովի, Ցեփիլովի, Խան-Խոյսկու, Ջաֆարովի, Խասամեդովի հետ իրենց պահանջների վերաբերյալ: Նրանք պատ էին կառուցում մեր ու իրենց միջև և համերաշխության ստվերը փախչում էր մեզանից:

1918թ. գարնանը հայերն ու կովկասյան մահմեդականներն ավելի ու ավելի էին հեռանում միյանցից, և պատճառը թուրքերն էին: Միաժամանակ, Կովկասի թաթարները հարձակվում էին դեպի Ռուսաստան, դեպի տուն գնացող ռուսական զինվորական գնացքների վրա: Կա շատ հայտնի դեպք, երբ թաթարները Շամքոր կայարանում հարձակվել էին տուն գնացող ռուս զինվորների գնացքի վրա, ինչի արդյունքում վազոններում կենդանի այրվել էին մոտ 1000 ռուս զինվորներ, իսկ գնացքում եղած հրացաններն ու հրետանին թաթարները տարել էին Ելիզավետպոլ: Ես հիշում եմ, թե ասելության ինչպիսի պոռթկում առաջ բերեց ռուս զինվորների մոտ այդ հարձակումը: 1921թ., երբ Ելիզավետպոլում ապստամբեց թաթարական մի զորամաս, բոլշևիկները վրիժառու եղան թաթարներ-

րից այդ հարձակման համար, դաժանորեն ճնշելով այդ ապստամբությունը: Դրա կապակցությամբ թաթարները մեղադրեցին հայերին, որոնք, իբր հիշելով իրենց նեղացածությունը թաթարներից, սատարել են բուլղարներին թաթարներից վրեժխնդիր լինելու հարցում:

...Ընթանում էր 1918թ. հունվար ամիսը: Թուրքական ուժերի ճնշման տակ հայկական զորքը թողնում էր քաղաքները, հայկական բանակի հետևից գալիս էին փախստականների շարանները: Ընկան Էրզինջանը, Վանը, ռազմաճակատը մոտենում էր 1914թ. հին ռուս-թուրքական սահմանի գծին: Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև 1917թ. դեկտեմբերի 5-ին կնքված զինադադարը թե՛ իրավաբանորեն և թե՛ փաստացի, ըստ էության, անէականացավ:

Կրկին արյուն, կրկին փախստականներ, ցրտահարված մարդիկ... Այդպիսին էր այդ օրերին իրավիճակը Կովկասում: Ինձ հեռագրով կանչեցին Էրզրում: Այնտեղ իրադրությունն անհանգիստ էր: Հունվարի վերջին ես պատրաստվում էի մեկնել Էրզրում, երբ ստացա մեկ այլ՝ կուսակցությունից ուղարկված հեռագիր, որով ինձ առաջարկվում էր շտապ մեկնել Թիֆլիս: Դա փետրվարի առաջին օրերին էր: Ես նոր էի վերադարձել Դիլիջանից, ու գնացել էի Քարավան-Սարայի շրջանի զեմստվոյի խորհրդակցությանը մասնակցելու համար: Դիլիջանից Ղարաքիլիսա վերադառնալիս ճանապարհին ինձ ողջունում էին: Հեծյալները քառատրոփ ընթանում էին ավտոմոբիլի հետևից: Նկատվում էր, որ վրացական ու թաթարական շրջանների հետ սահմանակից այդ հայկական շրջանում նույնպես արթնանում էր սեփական հայկական տարածքներ ունենալու գաղափարը: Ես դեռևս ընդամենը Ալեքսանդրապոլի քաղաքազլուխն էի, բայց ինձ նայում էին որպես համահայկական շահեր ներկայացնող անձի:

Ես ժամանեցի Թիֆլիս և հասկացա, որ ինձ Թիֆլիս կանչելու թեման դա Թուրքիայի հետ խաղաղ բանակցություններն սկսելն է: **Պարզ հասկացվում էր, որ Թուրքերը ցանկանում են կամ պայմանագիր ստորագրել հենց Անդրկովկասի հետ, կամ Ռուսաստանի հետ՝ Անդրկովկասի վերաբերյալ (ընդգծումը մերն է – Վ.Հ.):** Այս պահին ես կարող եմ պնդել, որ մենք ուշացել էինք: Ինչպես ես գրել եմ, Անդրկովկասն ուզում

էր թուրքերի հետ բանակցել Ուկրաինայի և Կազակոյթյան հետ համատեղ: Իսկ թուրքերը դա չէին ուզում: Մյուս կողմից, ռուս բոլշևիկները, քայքայելով բանակը և կորցնելով մարտունակությունը, մտածում էին ռուս ժողովրդի “աննկունության” և խաղաղության մասին: 1918թ. հունվարի 3-ի նամակով թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ-փաշան Անդրկովկասի ներկայացուցիչներին հրավիրում էր գալ Բրեստ-Լիտովսկ, որտեղ տեղի էր ունենալու “կենտրոնական տերությունների կողմից Անդրկովկասի անկախության ճանաչումը”: Անդրկովկասյան կառավարությունում այդ հրավերն առաջ բերեց, ճիշտ է, թույլ, բայց, համենայնդեպս, որոշ տարաձայնություններ:

Կովկասյան գործիչների ճնշող մեծամասնությունը դեմ էր Բրեստ-Լիտովսկ գնալուն: Վեհիբ-փաշայի այդ նամակը Թիֆլիսում ստացել էին 1918թ. փետրվարի 1-ին: Վրաց ազգայնականները կողմ էին Բրեստ-Լիտովսկ գնալուն, քանզի նրանք շտապում էին ժամ առաջ անջատվել Ռուսաստանից: Հայերը և վրաց մենշևիկները դեմ էին: Պետք է նշել, որ կառավարությունից զատ, Անդրկովկասում կար նաև օրենսդրական մարմին՝ Սեյմը: Այն բաղկացած էր Անդրկովկասից Ռուսաստանի Սահմանադիր Ժողովի ընտրված պատգամավորների եռապատիկ թվով անձերից: Սեյմի նախագահը վրացի Չխեիձեն էր, իսկ նրա տեղակալները՝ Տիգրանյանը⁷⁰, -հայ և թաթար Աղակը, ով հետագայում սպանվեց Թիֆլի-

⁷⁰ Միրակյան Թադևոսի Տիգրանյան (1875թ., Ալեքսանդրապոլ, Ռուսական կայսրություն - 1937թ., Երևան, ԽՍՀՄ), հասարակական-քաղաքական և պետական գործիչ, ՀՀԴ անդամ: Ավարտել է Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը, դասավանդել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում: Ընտրվել է Ռուսաստանի Երկրորդ պետական Դումայի պատգամավոր: Դուման ցրելուց հետո շնորհագրկվել է, ապա աքսորվել, որտեղից փախել է: Ընտրվել է Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովի պատգամավոր, Անդրկովկասյան Սեյմի օրոք Եղել է Սեյմի նախագահի տեղակալ: 1918 նոյեմբերի 4-ից մինչև 1919 ապրիլի 27-ը եղել է Հայաստանի Առաջին Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարը, Հովհաննես Քաջազունու կառավարության կազմում: 1918-1920 թթ. ՀՀ-ում զբաղեցրել է պետական տարբեր պաշտոններ՝ Արտաքին գործերի նախարար, ՀՀ հանրային կրթության և արվեստի նախարար, Ազգային ժողովի պատգամավոր, Ազգային ժողովի փոխնախագահ: Հայաստանի անկախության վերացումից հետո տեղափոխվել է Իրան, հետո՝ վերադարձել Հայաստան, որտեղ դասավանդել է տարբեր ուսումնական հաստատություններում: Բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից ձեր-

սում: Մեյմը ամբողջովին վերցրած արտահայտում էր Անդրկովկասի երեք հիմնական կուսակցությունների քաղաքական մոտեցումները և երբևիցե ու ոչ մի հարցում միաձայնություն չէր ցուցաբերել: Առանձնակի դիրքորոշում էին Մեյմում զբաղեցնում ռուս կադետները (Մեյմոնով) և առանց ազգության տարբերության, ռուսոֆիլ էսեռները (Լ.Թումանով. Բերյոզով): Ես Մեյմի անդամ էի և կարող եմ ասել, որ Մեյմի կուլիսների հետևում կարևոր հրահանգները տալիս էին կուսակցությունների գլխավոր կոմիտեները:

Փետրվարի 1-ին Անդրկովկասի կառավարությունն առաջին անգամ լրջորեն մտածեց խաղաղ բանակցությունների կազմակերպման մասին: Այդ ժամանակ Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններն ընդհատվել էին բոլշևիկների կողմից, իսկ գերմանացիներն ու թուրքերը ավելի էին ուժեղացել և շարժվում էին առաջ: Իսկ մենք թիկունքում ունեինք լարված հայ-թաթարական հարաբերություններ: Այդպիսին էր այդօրվա իրադրությունը երկրի ներսում: Իսկ ռազմաճակատում, ինչպես դա հետևում էր կառավարությանը հղած գեներալ Լևանդովսկու զեկույցից, ասորիներն իրենց ազգի պաշտպանության համար կազմավորել էին վեց գումարտակ: Պարսկաստանում Սիմկոն անցել էր թուրքերի կողմը, Մակուի սարդարը փակել էր իր խանության տարածքով անցնող ճանապարհը, իսկ մյուս սարդարը՝ Ջուլֆայից մինչև Թավրիզ ճանապարհը: Քրդերը թալանել էին Ջուլֆայից դեպի վերև երկաթուղին և շարժվում էին դեպի Դավալու⁷¹ կայարան: Այսինքն՝ դեպի Էրիվան:

Իսկ Անդրկովկասյան կառավարությունը շարունակում էր բանակցությունները Հյուսիսային Կովկասի հետ համաբոլշևիկյան Ռուսաստանի ընդհանուր իրավիճակի մասին: Կովկասյան զինվորական իշխանությունները անհրաժեշտ էին համարում միանալ բանակցություններին, որպեսզի, բացի ամենից, հնարավոր լինի փրկել զենքի և հանդեր-

բակավել է 1924թ. և 1933թ., սակայն կարճ ժամանակ անց ազատ է արձակվել: Վերջնական ձեռքակալվել է 1937 թ. և ձերբակալումից օրեր անց՝ գնդակահարվել: Արդարացվել է հետմահու 1958թ.:

⁷¹ Այժմ՝ Արարատ:

ձանքի Տրապիզոնի միլիոնավոր պահեստները: Քննարկելով բոլոր պարագաները, Անդրկովկասի Կառավարությունը փետրվարի 1-ին որոշում կայացրեց խնդրել Անդրովկասյան Սեյմին հաստուկ՝ հանձնաժողովի միջոցով մշակել խաղաղության պայմանագրի պայմանները, իսկ Կոմիսարիատին՝ հոգավ պատվիրակություն ձևավորելու հարցը:

Երբ խաղաղ բանակցություններ վարելու հարցն արդեն դարձավ առարկայական, ինձ Ալեքսանդրապոլից կանչեցին Թիֆլիս: Իմ քաղաքական բարեկամները անհրաժեշտ էին համարել ներգրավել ինձ կայանալիք բանակցություններին և խաղաղության պայմանների մշակման գործընթացին:

Սեյմը պետք է հավաքվեր հին տոմարով փետրվարի 10-ին: Այդ պահից ինձ մոտ սկսվեց խաղաղ համաժողովների շարքը. Տրապիզոն, Բաթում, Կոստանդնուպոլիս, ինչը տևեց 1918թ. հունվարի վերջից մինչև 1918թ. նոյեմբեր:

Մինչ այս մենք ծանոթացանք նրա հետ, թե ինչպես, քայլ առ քայլ ստեղծվում և աճում էր Կովկասում ազգային տարածքների միտումը, ինչպես էր կյանքի կոչվում այդ միտման ռազմական բաղադրիչը և ինչպես, սկզբից՝ Ազգային Բյուրոյի, իսկ հետո՝ Ազգային Խորհրդի շուրջ կենտրոնանում ու խտանում էին ազգային գիտակցությունը և ազգային ուժը: Այստեղ մենք տեսնում ենք այն սկզբնական աղբյուրները, որոնք ուժ հաղորդեցին Կովկասյան Հայաստանի ստեղծման գաղափարին: Խաղաղության համաժողովի ընթացքում այդ առաջնային աղբյուրներն աստիճանաբար վերաճում են պետականության հիմքերի և մայիսի վերջին ի հայտ են գալիս արդեն Պետության տեսքով: Համաժողովը այդ ամենին տվեց իրավական ձևակերպում և առարկայական շոշափելիություն:

1918թ. փետրվարի ընթացքում իր մի շարք նիստերում քննարկում էր խաղաղ բանակցությունների թեման: Փետրվարի 10-ին Կովկասյան ռազմաճակատի շտաբի պետը զեկուցում էր որ, “պատերազմը շարունակելու համար բավարար զինուժ այլևս չկա”:

Հայերը ցանկանում էին արագացնել այդ բանակցությունները: Այդ մասին փետրվարի 1-ին և փետրվարի 10-ին հայտարարեցին կադետ

Պապաջանյանն ու դաշնակցական [...]. Ես ինքս նույնպես բանակցությունների սկիզբը արագացնելու կողմնակից էի: Ռուս գործիչները չէին շտապում: Նրանք ցանկանում էին իրականացնել Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի մտադրությունը: Այն է, բանակցությունները վարել Կովկասի և Ռուսաստանի այլ ինքնավար մասերի անունից:

Համաժողովի տեղի ընտրության հարցը առաջ բերեց տարբեր կարծիքներ: Ընտրության էր դրված երեք քաղաքների թեկնածություն. Թիֆլիս, Բաթում, Տրապիզոն: Թիֆլիսն ու Բաթումը մերժվեց, որպեսզի թուրքերին չբերենք մեր միջավայր և չցուցադրենք նրանց, թե ինչ է կատարվում մեր տանը: Կանգ առանք Տրապիզոնի վրա, համարելով, որ այն չեզոք քաղաք է: Առավելևս, որ այդ որոշումն ընդունելու պահին Տրապիզոնը դեռևս ռուսների ձեռքում էր:

Հաշվի առնելով, որ Ուկրաինայից և Հյուսիսային Կովկասից այդպես էլ ոչ մեկը չեկավ, Անդրկովկասի կառավարությունը մեկ անգամ ևս տեղեկացրեց Ուկրաինայի Կենտրոնական Ռադային թուրքերի հետ Տրապիզոնում կայանալիք խաղաղ բանակցությունների մասին և, որ պատվիրակությունները կհանդիպեն Տրապիզոնում հին տոմարով 1918թ. փետրվարի 17-ին:

Այդ ժամանակ ես Մեյմում կարծիք արտահայտեցի, որ մեզ անհրաժեշտ է մերձենալ Թուրքիայի հետ, քանզի ես տեսնում և զգում էի, որ ճակատագիրն ու հանգամանքները տանում են մեզ Թուրքիայի հետ մերձենալու ճանապարհով: Իմ այդ ելույթը դուր չեկավ ռուսական շրջաններին: Նրանք հիշում էին իմ ելույթները Մոսկվայում, սակայն մոռանում էին, որ Ռուսաստանը բավականին երկար ժամանակ է, ինչ շեղվել էր մեզանից, և, որ իրականում ոչ թե մենք ենք հեռացել Ռուսաստանից, այլ Ռուսաստանն է հեռացել մեզանից (*ընդգծումը մերն է – Վ.Հ.*):

Փետրվարի 16-ն Մեյմն ընտրեց Տրապիզոն մեկնող պատվիրակության կազմը: Պատվիրակության կազմում էին. նախագահ Ակակի Չխենկելի (վրացի), անդամներ՝ վրացիներ Աբաշիձե (մահմեդական վրացի), Գվադավա, Լասխիշվիլի, հայեր՝ Ռուբեն, Քաջագնունին և ես, թաթարներ՝ Գյանջինսկի, Ղանդարով, Մեխտիև, Խաս-Մամեդով, Ուլլ-Իսլամով: Պատվիրակության կազմում ընդգրկված էին Անդրկովկասի ե-

րեք ժողովուրդների և բոլոր քաղաքական կուսակցությունների ներկայացուցիչները⁷²:

Այդ փաստը պետք է համարել Անդրկովկասի ժողովուրդների կյանքում առաջին ինքնուրույն քայլը: Անցկացնելով ամբողջ Մեծ պատերազմը միասին, ռուսական զորքերի հետ համատեղ արյուն թափելով, կապելով Կովկասի ճակատագիրը Ռուսաստանի ճակատագրի հետ և Արևմտյան Հայաստանի նվաճելը համարելով ռուսական զենքի հաղթանակ, անդրկովկասյան զործիչները, երկար տատանվելուց հետո, վճռեցին դիմել ինքնուրույն քայլի: Բայց անհրաժեշտ է ընդգծել, որ այդ քայլը թելադրված չէր ամենևին Ռուսաստանից քաղաքականապես անջատվելու և անպայման որպես ինքնուրույն պետություն հանդես գալ ցանկությամբ, այլ հետևանքն էր ստեղծված իրադրության: Այդ պահին Թուրքիան շարժվում էր դեպի Կովկասի սահմանները, իսկ Ռուսաստանը հեռանում էր: Ուստիև, անհրաժեշտ էր թուրքերի հետ լեզու գտնել, ինչի մասին էլ 1918թ. փետրվարի 13-ին Անդրկովկասյան Սեյմում արտասանած իր ճառում շատ պարզ արտահայտվեց Անդրկովկասյան կառավարության նախագահ Գեգեչկորին: Հայերն ամբողջովին կիսում էին այդ տեսակետը:

Անդրկովկասի սահմաններում վերը նշված ազգային ինքնորոշման գործընթացն ընթանում էր, բայց դեռևս չէր վերաճել Ռուսաստանից քաղաքականապես անջատվելուն: 1918 թ. փետրվարին Անդրկովկասի անկախացման հարցը դեռևս հասունացած չէր:

Թուրքերը համաձայնվել էին բանակցությունները վարել Տրապիզոնում, ինչի մասին էլ փետրվարի 10-ին հեռագրով տեղեկացրել էին Անդրկովկասի կառավարությանը: Թեև նրանք գերադասում էին բանակցել Բաթումում, սակայն համաձայնվել էին Տրապիզոնի տարբերակին:

Ես չթողեցի Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետի պաշտոնը և ժամանակավորապես իմ պարտականությունները հանձնեցի իմ տեղակալ Ալեքսանդր Շարաֆյանին: Ես ամբողջապես ինձ նվիրեցի խաղաղության պայմանագրի պայմանների ուսումնասիրմանը: Մեր՝ հայերիս պատկե-

⁷² Ավելի մանրամասն տե՛ս ТРАПЕЗУНДСКАЯ И БАТУМСКАЯ МИРНЫЕ КОНФЕРЕНЦИИ Февраль - Май 1918 года, ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ Первое издание, Ответственный редактор Ир. ЯКОБАШВИЛИ, Тбилиси, 2018, 466с.

րացմամբ, այդ պայմանագրի կենտրոնական հարցը դա Արևմտյան Հայաստանի հարցն էր: Այդ հարցը ես ներկայացնում ու պաշտպանում էի Մեյմի ընտրած հանձնաժողովում, որի անդամների մեծ մասը հետագայում ընդգրկվեց բանակցություններին մեկնող պատվիրակության կազմում: Թաթարներն ու վրացիները, բնականաբար, կանխագգում էին, որ այդ, բանակցություններում երկու պատվիրակությունների միջև հենց Արևմտյան Հայաստանի հարցն է լինելու գլխավոր վիճելի կետը: Բայց առանց այդ կետի Անդրկովկասի պատվիրակության կողմից հնարավոր չէր լինի շարադրել իր պայմանները:

Որպեսզի ընթերցողին ավելի պարզ դառնա, թե հատկապես որ պատմական փաստերը հիմք ընդունելով որոշում կայացվեց սկսել թուրքերի հետ խաղաղ բանակցություններ, ես ամբողջությամբ կներկայացնեմ Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի նախագահ Եվգենի Գեգեչկորիի ճառը, որը նա արտասանել է Մեյմում փետրվարի 13-ին: Այդ ելույթը ծրագրային է և արտահայտում էր նաև “Դաշնակցություն” կուսակցության տեսակետը:

Ընդհանրապես, ես Գեգեչկորիին համարում եմ Վրաստանի պետական գործիչներից մեր տեսակետներին ու տրամադրություններին առավել մոտ կանգնած անձնավորություն: Նա անցել էր շատ լավ ռուսական քաղաքական դպրոց, Ռուսական Պետական Դումայի երևելի անդամներից էր և տիրչապետում էր խոսքի շնորհին: Նա մեզ հետ անկեղծ է եղել իշխանության կազմում մեր եղած ամբողջ ժամանակահատվածում և անկեղծորեն ձգտում էր հասնել կովկասյան ժողովուրդների մոտ համերաշխ աշխատանքի և նրանց միջև խաղաղ համակեցության: Այժմ նա Փարիզում է՝ Վրաստանի վտարանդի կառավարության կազմում: Նոյ Ռամիշվիլիի, Ակակի Չխենկելիի և Նոյ Ժորդանիայի հետ միասին նա հանդիսանում է վրացական երիտասարդ քաղաքական օրգանիզմի առավել ուժեղ ու պայծառ կերպարներից մեկը: Եթե նրանց ավելացնենք նաև Ծերեթելուն⁷³ և Չխեիձեին, որոնք հրապարակ եկան նախահեղա-

⁷³ Ծերեթելի Իրակլի (Կակի) Գեորգիի (20 նոյեմբերի, 1881թ., Գորիսա -21 մայիսի, 1959, Նյու Յորք, ԱՄՆ), վրացի սոցիալ-դեմոկրատ, Ռուսականի և Վրաստանի քաղաքական գործիչ, մենշևիկ: Եղել է II Պետական դումայի պատգամավոր, սո-

փոխական և հեղափոխության առաջին ամիսների շրջաններում, ապա մենք մեր առջև կունենանք ժամանակաշրջանի առավել կարևոր վրացական գործիչներին:

Պատմական այն ժամանակաշրջանում, երբ Ռուսաստանում 1917-ի հոկտեմբերին բռնկվեց բոլշևիզմը և մինչև Տրապիզոնի համաժողովի ավարտը, դեպքերի առաջին գծում էին վրացի Գեգեչկորին, իսկ հայերից՝ Կարճիկյանն ու Համո Օհանջանյանը: Տրապիզոնից հետո Գեգեչկորին հայտնվեց սովերում և ասպարեզ եկավ Չիենկելին: Նա ավելի ճկուն է, խորամանկ, ինտելիգենտ և նուրբ, արևելյան ոճի քաղաքական գործիչ է: Նա ռուսական կողմնորոշում չունի և ռուսական դպրոցի ներկայացուցիչ չէ: Նա հենարան է փնտրում Արևելքում, թուրքերի և Կովկասում մյուս հարևանների հետ հարաբերություններ կառուցելու միջոցով: Նա նույնպես անցյալ ունի Ռուսական Պետական Դումայի կազմում: Հռետորական տաղանդով նա զիջում է Գեգեչկորիին, սակայն ավելի փորձված է ավելի նուրբ քաղաքական հաշվարկներ կառուցելու հարցերում:

Թաթարներից մեր պատվիրակության կազմում առանձնանում էր Բաքվի քաղաքային վարչության նախկին անդամ, ինժեներ Մամեդ-Հասան Գյանջինսկին, ով այսօր էլ Բաքվում աշխատում է բոլշևիկների հետ: Նա զգույշ, մտածող և լուրջ գործիչ է: Վերջինս հավատում էր, որ թուրքերը մեր հետ պայմանավորվելու հաշվարկներ են անում:

Հայկական պատվիրակության կազմում որպես ոչ պաշտոնական խորհրդականներ ընդգրկվել էին Ռուբեն Տեր-Մինասյանը՝ ապագայում Հայաստանի Հանրապետության ռազմական նախարարը և պատմաբան Լեոն՝ Առաքել Բաբախանյանը:

ցիալ-դեմոկրատական խմբակցության ղեկավար, II Բնտերնացիոնալի գործկոմի անդամ: Երկրորդ Դուման ցրելուց հետո ձերբակալվել է, արքայրվել Սիբիր: 1917թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո վերադառնում է Պետրոգրադ, զբաղեցնում տարբեր ղեկավար պաշտոններ պետական ներկայացուցչական և գործադիր մարմիններում: 1918թ. Մայիսի 26-ին Վրաստանի Անկախության հռչակագիրն ստորագրողներից մեկն է, հանդիսացել է վրացական պետության և վրացական մենշևիկյան կուսակցության ընդգծված առաջնորդներից մեկը: Վրաստանի անկախության ոչնչացումից հետո տարագրվել է:

Պատրաստվելով մեկնել Տրապիզոն, ես շտաբից ինձ հետ վերցրեցի աշխարհագրական մի քարտեզ: Հետագայում նա հայտնվում էր բոլոր համաժողովներին՝ ընդհուպ մինչև Լոզան: Եվ այդ քարտեզի վրա հետագայում Էնվեր-փաշան, Ռաուֆ-բեյը, Բեքիր Սամի-բեյը⁷⁴ հերթով գծել են Հայաստանի սահմանները: Բացի Սեյմի հրահանգներից, անհրաժեշտ համարելով ունենալ նաև արևմտահայության Խորհրդի կարծիքը, ես խնդրեցի այդ Կոմիտեի անդամ Վահան Փափազյանին մեզ ներկայացնել նաև Հայաստանի այն սահմանները, ինչպես որ դրանք տեսնում է արևմտահայությունը: Նա գծեց այդ սահմանները և դրանք գրեթե նույնությամբ համընկնում են Հայաստանի այն սահմանների հետ, որոնք 1920-ի նոյեմբերին որոշել է Վիլսոնը:

Որպեսզի ավելի մոտ կարողանանք հասկանալ, թե ինչ մղումներ էին դրված այն Տրապիզոն մեկնող պատվիրակությանը տրված հրահանգների հիմքում, ես ներկայացնում եմ նաև Սեյմում հնչեցրած խաղաղության հանձնաժողովի զեկույցը: Այդ հանձնաժողովն ընտրվել էր Սեյմի կողմից: Նրա նախագահն էր վրացական սոցիալ-դեմոկրատիայի առավել հզոր հեղափոխական գործիչներից մեկը՝ Նոյ Ռամիշվիլին:

ՔԱՂՎԱԾՔ „Документы и Матерьялы по Внешней Политикѣ Закавказья и Грузии. ” ԳՐՔԻՑ

Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի Նախագահ Ե.Պ. Գեգեչկորու ելույթը Անդրկովկասյան Սեյմի երկրորդ նիստին (13/26/ փետրվարի, 1918թ., սղագրված ձեռագրից)

ԳԵԳԵՉԿՈՐԻ. Քաղաքացիներ Սեյմի անդամներ: Ելույթ ունենալով Ձեր առջև որպես ներկայացուցիչը այն իշխանության, որը Անդրկովկասի բոլոր հեղափոխական կազմակերպությունների կամքով իր ձեռքը վերցրեց մեր երկրամասի կառավարումը և որը այս ծանրագույն, ես կա-

⁷⁴ **Բեքիր Սամի-բեյ** (1865-1933): Թուրք պետական և քաղաքական գործիչ, դիվանագետ: Քեմալական կառավարության առաջին Արտաքին գործերի մինիստրը (կոմիսարը): 1920թ. ամռանը Մոսկվայում բոլշևիկյան իշխանությունների հետ բանակցելիս գլխավորել է թուրքական կողմը և հասել ակնհայտ հաջողությունների: Այդ բանակցությունների արդյունքում Մոսկվայից Անկարա ուղարկվեց ոսկու և զենքի առաջին խոշոր խմբաքանակը:

սեի՝ տանջալից պայմաններում իր ուժերի ներածին չափով իրականացնում է որոշակի աշխատանք, ես չեմ թաքցնի Ձեզանից, այս պահին խորը շփոթմունք եմ ապրում: Դա բացատրվում է, նախևառաջ, նրանով, որ մեր իշխանությունը, ըստ էության, խորհրդային իշխանություն էր, հեղափոխական կազմակերպությունների իշխանություն: Քաղաքացիներ Սեյմի անդամներ, այն զարհուրելի վիճակի, այն համընդհանուր քանդուցքի և պետական կառավարման համակարգի կազմալուծման, գոյության միջոցների բացակայության պայմաններում, որոնք տիրում էին ռուսաստանյան հանրապետության ամբողջ տարածքում՝ վերևից ներքև, այստեղ, մեր մոտ՝ Անդրկովկասում, իրականացվեց քաղաքացիական իրավակարգի վերականգնման առաջին փորձը: Մինչդեռ, հենց մեր մոտ էլ նման քայլի իրականացման համար բացակայում էին ամենատարրական պայմաններն ու հիմքերը:

Ես ցանկանում եմ Ձեր ուշադրությունը հրավիրել այն իրադարձություններին, որոնք ծավալվում են ամբողջ Եվրոպայում և, մասնավորապես՝ Անդրկովկասում: Ես խոսում եմ այն տանջալի հարցի մասին, որն այսօր բոլորի շուրթերին է: Ես խոսում եմ խաղաղության հարցի մասին: Դուք լավ գիտեք, քաղաքացի Սեյմի անդամներ, թե ինչպիսի ծանր փորձությունների հնցով է անցել այդ հարցը: Դուք հրաշալի գիտեք և հիշում եք այն կոչը, որով հանդես եկավ այդ հարցի կապակցությամբ ռուսաստանյան հեղափոխությունը՝ “խաղաղություն առանց բռնանվաճումների և ռազմատուգանքների, ազգերի ինքնորոշման հիմքի վրա”: Դուք լավ գիտեք այդ հարցը պարուրող բոլոր բարդությունները: Ես չեմ ցանկանում հապաղեցնել Ձեր ուշադրությունը, նշեմ միայն, որ այն խաղաղությունը, որ ստորագրել է Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը, իրենից ներկայացնում է գերմանական իմպերիալիստների հաղթահանդես: Դուք գիտակցում եք, որ այդ արատավոր խաղաղության միջոցով փակվում է այն դագաղը, որի մեջ են ուզում խցկել մեր հեղափոխությունը: Ամեն ինչ կախված է նրանից, թե կկարողանանք մենք արդյոք մեր մեկուսի շարքերը միավորել մեր կոչերի շուրջ, կկարողանանք արդյոք ապացուցել ամբողջ աշխարհին, որ կա դեռևս վառող մեր վառո-

դատուփում⁷⁵, որ դեռևս կան ուժեր, որոնք կպաշտպանեն հեղափոխությունը:

Այժմ մենք կանգնած ենք մի տրտմազին փաստի առաջ. խաղաղությունը ստորագրված է, և դրանով կապանքներ են դրված ամբողջ Ռուսաստանի վրա, որը վերածվել է Գերմանիայի գաղութի: Ռուսաստանը ստրկության ու տնտեսական կախվածության է հանձնված գերմանական իմպերիալիզմին: Եվ այդ փաստը պարզորոշ երևում է պայմանագրի նույնիսկ այն կետերից, որոնք մենք ունենք մեր աչքի առաջ: Այդ տնտեսական կախվածությունը կբերի և պարտադիր բերելու է նաև քաղաքական կախվածության: Եվ այժմ Ձեր առջև կանգնած է այն հարցը, թե ինչպես փրկել, - եթե ոչ ամբողջ Ռուսաստանը, քանզի Անդրկովկասյան ժողովրդավարության մեր հեղափոխական բանակը ընդամենը մի ջոկատ է երբեմնի հզոր և մեծ համառուսաստանյան հեղափոխական բանակի, - [այլ գոնե մեր երկրամասը]: Եթե մեզ, մեր երկրամասի տարածքում եթե ոչ ամբողջությամբ, այլ գոնե մասամբ հաջողվի կասեցնել և կատվածահար անել դեպի մեզ ուղղված հարվածը, ապա Անդրկովկասյան Սեյմն իր պարտքը կատարած կլինի, և ես դրանում համոզված եմ, ես հավատում եմ դրան:

Հենց նոր ես մի փաստաթուղթ եմ ստացել, որը ցուցանում է, որ զինադադարի և խաղաղության հարցերի գլխին ահեղ ամպեր են կուտակվում: Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը՝ ի դեմս ինձ, հայտարարում է, որ առաջին հարցը, որի քննարկմանը պետք է անդրադառնա Սեյմը, դա խաղաղության հարցի հետ կապված ի հայտ եկած բարդացումների վերացումն է: Թույլ տվեք Ձեր ուշադրությունը հրավիրել այն ամենի վրա, ինչն այդ առնչությամբ իրականացվել է մեր կողմից:

Անցած տարվա նոյեմբերի 17-ին Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի Գլխավոր հրամանատարը 3-րդ թուրքական բանակի հրամանատար Ֆերիկ-Վեհիբ-փաշայից զինադադարի առաջարկության մի նամակ ստացավ: Ելնելով Ռուսաստանում ստեղծված քաղաքական իրադրությունից և հաշվի առնելով դեռևս նամակը ստանալուց առաջ ռուս-

⁷⁵ Ն.Վ.Գոգոլի «Տարաս Բուլբա» վեպից հայտնի արտահայտությունն է. «Есть еще порох в пороховницах!»:

ավստրո-գերմանական ռազմաճակատում սկսված բանակցությունների փաստը, այդ օրերին կազմակերպված Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը, Երկրամասային Կենտրոնի և գորքերի Գլխավոր հրամանատարի հետ համաձայնեցված, միանգամայն ընդունելի ու ժամանակին համապատասխանող համարեց թուրքական բանակի հրամանատարի առաջարկությանն ընդառաջ գնալը: Այդ պահին միասնական, բոլորի կողմից ճանաչված Կենտրոնական Կառավարության բացակայության և Գլխավոր Գերագույն հրամանատարի Զորակայանի փլուզման պայմաններում, Կոմիսարիատը իր վրա վերցրեց այդ հարցի լուծումը, ենթադրելով, որ զինադադարի ժամանակ կգումարվի Համառուսաստանյան Սահմանադիր ժողովը, որը և կմշակի խաղաղության բոլոր պայմանները: Այդ ամենը նկատի ունենալով, Կովկասյան գորքերի Գլխավոր հրամանատարը նամակով դիմեց Վեհիբ-փաշային, որտեղ առաջարկում էր դադարեցնել ռազմական գործողությունները, չիրականացնել գորքերի ռազմավարական որևիցե վերադասավորումներ և մնալ զբաղեցրած դիրքերում մինչև զինադադարի կնքումը:

Միաժամանակ, Միջագետքում անգլիական բանակի հրամանատարին տեղեկություն հաղորդվեց, որ արվելու է ամեն ինչ, որպեսզի թուրքերն ընդունեն այնպիսի պայմաններ, որոնցով կբացառվեն Միջագետքի թուրքական գորքի համալրումն ու հզորացումը Կովկասյան ռազմաճակատում զբաղված թուրքական զինուժի հաշվին: Զինադադարի վերաբերյալ բանակցություններ վարելու համար ընտրվել էր պատվիրակություն, ուր ընդգրկված էին Զինվորական, Բանվորական և Գյուղացիական Խորհուրդների թվով երեք ներկայացուցիչներ, ու Գլխավոր հրամանատարի երկու ներկայացուցիչ:

Թուրքական հրամանատարության հետ երկկողմ համաձայնությամբ, կովկասյան և թուրքական պատվիրակությունների հանդիպումը կայացավ 1917թ. դեկտեմբերի 2-ին Էրզինջան քաղաքում: Քանի որ բոլոր կետերով առկա էր կողմերի համաձայնությունը, զինադադարը ստորագրվեց արդեն դեկտեմբերի 5-ին: Ընդ որում, հաստատվել էին նաև սահմանաբաժան գծերը: Համաձայն զինադադարի մասին այդ պայմանագրի, վերջինս գործող է համարվում մինչև վերջնական խաղաղության

մասին պայմանագրի ստորագրումը և հատուկ նշված է, որ կողմերից մեկը կարող է այն դրժել միայն մյուս կողմին ռազմական գործողությունները վերսկսելու մասին 14 օր առաջ տեղեկացնելու պայմանով /կետ I /: Իսկ Ռուսաստանյան Հանրապետության և Կենտրոնական Տերությունների միջև ընդհանուր զինադադար կնքելու պարագայում դրա բոլոր կետերը պարտադիր են դառնում նաև Կովկասյան ռազմաճակատի համար: Քանի որ զինադադարի ստորագրման օրը տեղեկություն էր ստացվել, որ զինադադար է հայտարարվել բոլոր ռազմաճակատներում, ապա ռազմական գործողությունները դադարեցվել էին ոչ միայն թուրքական Յրդ քանակի տեղակայման վայրերում՝ Սև ծովից մինչև Վանա լճի հարավային ափերը, այլ նաև ամբողջ Կովկասա-Պարսկական ճակատում և Սև ծովում: Ընդ որում, Կովկասյան ռազմաճակատի համար երկու կողմերի համաձայնությամբ, սահմանվել էր թվով հինգ վերահսկող հանձնաժողովներ: Թուրքերի համաձայնությամբ, որոշվել էր առաջնորդվել ոչ թե Բրեստի, այլ հենց Էրզինջանի զինադադարի դրույթներով՝ որպես ավելի ուշ կնքվածի:

1918թ. հունվարի 1-ին Կովկասյան Բանակի Հրամանատար գեներալ Օդիշելիձեն տեղեկացրեց, որ իրեն է հասել Վեհիբ-փաշայի նոր նամակը, որտեղ վերջինս, դիտարկելով Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը որպես անկախ Կառավարություն, Թուրքիայի քանակի Գլխավոր Գերագույն Հրամանատար Էնվեր –փաշայի անունից խնդրում է տեղեկացնել թուրքական կողմին, թե ինչ եղանակով է հնարավոր շփումների մեջ մտնել Կովկասյան կառավարության հետ՝ երկու կողմերի միջև խաղաղ հարաբերություններ հաստատելու համար: Իսկ հունվարի 15-ին Վեհիբ-փաշան տեղեկացրեց, որ Բրեստ-Լիտովսկում հավաքված Կենտրոնական Տերությունների պատվիրակությունները պատրաստեն իրենց բոլոր ջանքերը գործադրել Անդրկովկասի Կառավարության անկախությունը ճանաչելու համար և, որ վերջինս, լիակատար համոզված կարող է լինել հաջողության համար և վստահաբար կարող է իր պատվիրակությունն ուղարկել Բրեստ-Լիտովսկ:

1918թ. հունվարի 15-ի նիստում քննարկելով թուրքերի առաջարկությունը և ելնելով այն անհրաժեշտությունից, որ խաղաղության վերա-

բերյալ մեր քայլերը պետք է համաձայնեցնել Անդրկովկասի հետ հավասարապես այդ հարցով մտահոգված Ռուսաստանի մյուս ինքնավար միավորների տեսակետներին ու կարծիքներին: Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը, Երկրամասային կենտրոնի և Ազգային խորհուրդների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ մշակեց թուրքական հրամանատարությանն ուղղված նամակի տեքստը, խոստանալով թուրքական կողմին ըստ էության պատասխան ներկայացնել երեք շաբաթների ընթացքում, նշելով, որ այդ ժամանակահատվածն անհրաժեշտ է մյուս ինքնավար միավորների հետ տեսակետները համաձայնեցնելու համար: Նույն օրվա նիստի որոշմամբ Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը փետրվարի 1-ին համաժողով հրավիրեց Ուկրաինայի և Հարավ-Արևելյան միության մասնակցությամբ, որոնք հավասարապես շահագրգիռ էին Թուրքիայի հետ խաղաղության հասնելու հարցում: Այդ համաժողովում պետք է կայացվեր որոշում թուրքական առաջարկին ըստ էության պատասխանելու համար և թուրքերին տրվեր վերջնական պատասխան: Սակայն Ուկրաինայի Ռադայից, ուր հրավերը փոխանցվել էր ուղիղ կապով հունվարի 23-ին, որևիցե պատասխան առհասարակ չստացանք, իսկ Հարավ-Արևելյան Միության Կառավարությունը, թեև սրտացավորեն ընդունեց համաժողովի գաղափարը, սակայն ոչ գրավոր պատասխան, ոչ էլ ներկայացուցիչներ համաժողով չուղարկեց:

Ելնելով ստեղծված իրավիճակից, Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը իր փետրվարի 1-ի նիստին, Երկրամասային կենտրոնի, Ազգային Խորհուրդների ներկայացուցիչների և Գլխավոր հրամանատարի հետ մտքերի փոխանակման արդյունքում որոշեց տեղեկացնել Վեհիբ-փաշային խաղաղության հարցով նախնական բանակցություններ սկսելու մեր համաձայնության մասին և խնդրեց տեղեկություններ տրամադրել պատվիրակությունների հանդիպման ժամանակի, վայրի և կազմի վերաբերյալ: Իսկ խաղաղության պայմանների վերաբերյալ հիմնական դրույթների մշակումը պատկանում է Անդրկովկասյան Սեյմին:

Համապատասխան հեռագրահաղորդումը Վեհիբ-փաշային ուղարկվել է փետրվարի 3-ին, իսկ փետրվարի 10-ին ստացվել է պատասխանը, որի միջոցով տեղեկացվում էր, որ համաձայն թուրքական առա-

ջարկության, թուրքական խաղաղության պատվիրակությունը մեկնելու է Կոստանդնուպոլսից: Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը որպես հանդիպման վայր նշել էր Տրապիզոնը, ուր փետրվարի 17-ին մեկնում է Կովկասյան պատվիրակությունը:

Ինչ վերաբերում է Կովկասյան ռազմաճակատում տիրող ընդհանուր իրավիճակին, ապա այն նկարագրվում է հետևյալ կերպ. Ռազմաճակատի զորքերի մեծ մասը, դեռևս մինչ զինադադար կնքելը, դուրս էր եկել հրամանատարության ենթակայությունից և սկսել որոշակիորեն արտահայտվել տուն վերադառնալու օգտին / դեռևս 1917թ. հոկտեմբերի 20-ին հայտնի 39-րդ դիվիզիայի դրսևորած կեցվածքը/: Այդ շարժումը, որը համառորեն ուռճացվում ու հրահրվում էր անպատասխանատու տարրերի կողմից, զինադադարի ստորագրումից հետո ստացավ տարերային բնույթ և զորքը զանգվածաբար նետվեց դեպի թիկունք՝ նվաճված տարածքներում բախտի քմահաճույքին թողնելով ժողովրդական ունեցվածքը: Զորքի հետ քաշվելու պատճառով իրավիճակը ռազմաճակատում չափազանց բարդացավ: Արդեն 1917թ. դեկտեմբերի 16-ին Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի Գլխավոր հրամանատարը Վեհիբ-փաշայից մի նամակ է ստանում, որտեղ ասվում է, թե Թուրքական բանակի Գերագույն Գլխավոր հրամանատար Էնվեր-փաշան ուշադրություն է հրավիրում այն փաստի կապակցությամբ, թե իբր գրավյալ տարածքներում թուրք բնակչության նկատմամբ բռնություններ են կիրառվում և խնդրում է միջոցներ ձեռք առնել նման բռնությունների դադարեցման ուղղությամբ: Մինչդեռ, հունվարի կեսերին սաստկանում են քրդերի և թուրքերի հարձակումները ռուսական բանակի գումակների և շրջիկ զորաջոկատների վրա, ինչի պատճառով տեղի են ունեցել բազմաթիվ ընդհարումներ մեր պահակախմբերի և թուրք-քրդական հրոսակախմբերի միջև:

Ըստ Էրզինջանի զորաջոկատի հրամանատարի հաշվարկների, տուժածների քանակը միջին հաշվով չի գերազանցել 200 անձ: Այդ միջադեպերը տեղի են ունեցել հունվարի 15-ին, 16-ին: Հունվարի 23-ին մենք մի շարք հեռագրեր ենք ստացել Վեհիբ-փաշայից, որոնցում վերջինս, հղում անելով իր ստացած զեկույցներին, նկարագրում էր, օտտոմանյան բնակչության հանդեպ իրականացվող բռնությունները և պահանջում էր մի-

ջոցներ ձեռք առնել մեղավորներին պատժելու համար: Ի պատասխան նշված հեռագրերի, Կովկասյան բանակի հրամանատար գեներալ Օդիշելիձեն, երկու անգամ՝ հունվարի 31-ին և փետրվարի սկզբին, տեղեկացրեց Վեհիբ-փաշային, որ վերջինիս ստացած տեղեկությունները մեծապես չափազանցված են, որ, թեև Էրզինջանի և Տրապիզոնի շրջաններում որոշ միջադեպեր իրոք նկատվել են, սակայն իրենց ծավալով միանգամայն չեն համապատասխանում թուրքական հրամանատարության տեղեկություններին և պայմանավորված են բացառապես թուրք և քուրդ ավազակախմբերի հարձակումներով: Ընդ որում, գեներալ Օդիշելիձեն բացատրել է, որ ձեռք են առնվում բոլոր անհրաժեշտ միջոցները, որպեսզի ավազակախմբերի նկատմամբ պատժիչ գործողություններ իրականացնելու ժամանակ հանկարծ չտուժի խաղաղ բնակչությունը: Դրանից հետո, քանի որ թուրքական հրամանատարությունը առաջ շարժվելու հրաման էր արձակել, Գլխավոր հրամանատարի պաշտոնակատար գեներալ Լեբեդինսկին⁷⁶ իր հերթին դիմեց Վեհիբ-փաշային, տեղեկացնելով նրան իր կողմից իրականացրած հետաքննության մասին, որը բացահայտեց Վեհիբ-փաշայի ներկայացրած տեղեկությունների ոչ իրական լինելը: Այդ ամենով հանդերձ, թուրքերը գրավեցին մեր ձեռքում եղած մի քանի քանի բնակավայրեր, այդ թվում նաև Էրզինջանը: Կայագորը, համաձայն ստացված հրամանի, առանց մարտի բռնվելու, հետ քաշվեց, ոչնչացնելով այնտեղ եղած ռազմական ունեցվածքը: Թուրքերը գրավեցին նաև Արդասուն /Գյումուշ-խանեից 20 կմ. դեպի հյուսիս-արևմուտք/: Տրապիզոնում բանակցություններ են ընթանում տեղի Ռազմա-Հեղափոխական կոմիտեի և թուրք չետնիկների⁷⁷ միջև՝ քաղաքը թուրքերին հանձնելու վերաբերյալ: Փետրվարի 6-ին գեներալ Օդիշելիձեին է հանձնվել Վեհիբ-փաշայի հեռագիրը, որտեղ թուրք հրամանատարը նշում է որ, թեև ինքը հանդիսանում է երկու կողմերի համար էլ պատվավոր խաղաղության ջատագով, բայց նայնպես, մահմեդական բնակչության ան-

⁷⁶ Գեներալ-մայոր **Լեբեդինսկի Եվգենի Վասիլևիչ**, 1918թ. հունվարի 5-ց մինչև մայիսի 5-ը՝ Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար:

⁷⁷ Տվյալ դեպքում՝ ոչ կանոնավոր զինված խումբ:

վտանգությունն ապահովելու համար ստիպված է առաջ շարժել իր գորքերը մինչև ռուսական զորքերի հետ շփման գծին հասնելը:

Այսպիսով, քաղաքացի Սեյմի անդամներ, սույն հարցը շատ շտապ է, շատ այժմեական: Անդրկովկասյան Կոմիսարիատին կից արդեն ստեղծված է հանձնաժողով, որը նախապատրաստում է նյութեր ըստ հարցի էության և այդ նյութերը փոխանցվելու են այն հանձնաժողովին, որը Դուք ստեղծելու եք Սեյմին կից: Մեր համոզմամբ, այս հարցն անհետաձգելի է, փետրվարի 17-ին Ձեր հանձնաժողովը պետք է մեկնի Թիֆլիսից:

Խաղաղության հանձնաժողովի զեկուցումը Անդրկովկասյան Սեյմի փետրվարի 16-ի/ մարտի 1-ի/1918թ. նիստին / նիստի սղագրության ձեռագրից/:

Նախագահում է ՉԽԵԻՁԵՆ, քարտուղարությամբ՝ Ա.Կանտեմիրովի:

Նիստը սկսվում է կեսօրին՝ ժամը 1-ն անց 33 րոպեին:

ՆԱԽԱԳԱՀ. խոնարհաբար խնդրում եմ բոլորին զբաղեցնել իրենց տեղերը: Սեյմի նիստը հայտարարում եմ բացված: Դուք կամեցել եք ընտրել խաղաղության հարցի հանձնաժողով, և այժմ այդ հանձնաժողովը կներկայացնի իր զեկուցումը: Խոսքը տրվում է հանձնաժողովի նախագահ Նոյ ամիշվիլիին:

ԲԱՄԻՇՎԻԼԻ. Քաղաքացի Սեյմի անդամներ: Հարցը, որ ծառացած է մեր առջև, չափազանց լուրջ է և ունի մեզ համար առանձնակի նշանակություն: Ձեզ հայտնի է, որ հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո մեր այս ծայրամասը կտրված է մեծ Ռուսաստանյան Դաշնային հանրապետությունից: Անդրկովկասը, փաստորեն, հայտնվեց ինքն իրեն տրամադրված ոչ միայն ներքին քաղաքականության ասպարեզում, այլ, ինչն առավել կարևոր է՝ նաև արտաքին քաղաքականության հարցերում: Ես նշում եմ նաև արտաքին քաղաքականության հարցերում, քանզի, ինչպես Ձեզ հայտնի է Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի զեկուցումից, վերջինս ձեռնարկել է քայլեր, որոնք միտված են չեղարկելու ռազմական ընդհարումները մեր հարևանների հետ և միջոցներ ձեռնարկել միջազգային նշանակության կարևոր հարցի լուծման ուղղությամբ: Անդրկովկասն այդ ուղու վրա կանգնեց ոչ այն պատճառով, որ մենք այդ ամենը հենց այդպես էլ

ենթադրում էինք, այլ այն պատճառով, որ ստեղծվեցին այնպիսի պայմաններ, որ մենք, պարզապես, այլ ելք չունենք:

Ես չեմ ցանկանում ծավալվել այն մասին, թե ինչպես օր-օրի աստիճանաբար կտրվում էր Ռուսաստանյան Մեծ Հանրապետության հետ մեզ կապող թելը: Ձեզ բոլորիդ էլ այդ ամենը շատ լավ հայտնի է: Հայտնի է նաև արտաքին քաղաքական հարցերում կատարված այն իրողությունը, որը ստիպում է մեզ Թուրքիայի հետ խաղաղության կնքելու հարցը սեղանին դնել իր ամբողջ ծավալով:

Հարցը նրանումն է, ընկերներ, որ, ինչպես Ձեզ հայտնի է, Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը,- չխոսենք այն մասին, թե այդ կառավարությունը հանդիսանում է արդյոք ամբողջ Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչը, թե ոչ: Այդպիսին է նա, թե ոչ, ճանաչում ենք մենք նրան, թե ոչ, բայց, համենայնդեպս, հենց այդ կառավարությունն է ստիպողաբար բանակցել Գերմանիայի հետ խաղաղության հարցի շուրջ: Եվ, ինչպես հայտնի է, այդ կառավարությունը Գերմանիայի հետ ինչ-որ համաձայնության հասել է:

Ինչպես Ձեզ հայտնի է, Գերմանիան, գերմանական իմպերիալիզմը հրաժարվեց այն պայմանագրից, որը համաձայն էին ստորագրել Ժողովրդական Կոմիսարների ներկայացուցիչները: Կնքելով խաղաղության պայմանագիր Գերմանիայի հետ, Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը ամբողջապես շրջանցել է այն հարցը, որն այսօր կանգնած է Ձեր առաջ: Ես շեշտում եմ. շրջանցեց, և ամենևին էական չէ, կամովի՞ն է դա արվել, թե ոչ: Ավելի ճիշտ, նրանք ստիպված են եղել շրջանցել այն, քանզի Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի ներկայացուցիչների առջև այնպիսի սահմաններ են դրվել, որոնցից այն կողմ այդ ներկայացուցիչները պարզապես չէին կարող անցնել:

Ինչ վերաբերում է մյուս հարցերին, ապա Ձեզ հայտնի է, որ այն պայմանագրում, որը համաձայնվել են ստորագրել Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհրդի ներկայացուցիչները, մի խոսք անգամ չկա այն մասին, թե ինչ վիճակում է գտնվում Անդրկովկասը: Ճիշտ է, մի կետում՝ նոր տոմարով փետրվարի 19-ին ստորագրած պայմանագրի 5-րդ կետում, ասվում է/ ընթերցում է ռուսական թերթը/.”Ռուսաստանը պետք է

անի անհրաժեշտ ամեն ինչ, որպեսզի ապահովի Թուրքիայի համար Անատոլիայի արևելյան սահմանները և չեղարկի Թուրքիայի կապիտուլյացիան՝: Եկեք աչքներս չփակենք, քանզի այստեղից պարզ երևում է, որ իրականում, այդ պայմանագիր կոչվածը ամենևին և ոչնչով չի առնչվում այն ծայրամասին, որի վերաբերյալ մենք այժմ խոսում ենք: Այստեղ խոսվում է այն մասին, որ Ռուսաստանը, իր ուժերի ներածին չափով պետք է նպաստի Անատոլիայի արևելյան սահմանների վերականգնմանը: Որպես և ցանկացած եվրոպական պետություն, նա նպաստելու է այս կամ այն հարցերի լուծմանը, որոնք առնչվում են մեկ այլ պետությանը: Այստեղից պարզ է, որ Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը, նրա լիազորված ներկայացուցիչները միանգամայն շրջանցել են Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի ստորագրման հարցը և այդ մասին ուղղակի ցուցումներ մենք կարող ենք գտնել այսօրվա թերթերում տպագրված հեռագրերում:

Այստեղից մի հետևություն. Ցանկացած քաղաքական կուսակցության, կամ ներկայացուցչական մարմնի համար, ինչպիսին հանդիսանում է մեր Սեյմը, Թուրքիայի հետ խաղաղ պայմանագիր կնքելու հարցը պետք է դառնա օրակարգային: Եվ դա հատկապես այն պատճառով, որ մեր ռազմաճակատը մերկացած է, սակայն ոչ քաղաքականության պատճառով, որը վարել են Անդրկովկասի ներկայացուցիչները, ոչ այն իշխանության պատճառով, որը հռչակվեց Անդրկովկասյան հեղափոխական զանգվածների կողմից, այլ այն քաղաքականության պատճառով, որը վարել է Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը: Ձեզ հայտնի է խաղաղության մասին նրանց հայտարարությունը, որով բոլշևիկյան կառավարությունը առաջ բերեց լիակատար զորացրման հարցը: Եվ այդ քայլը վերածվեց կատարյալ զորացրման: Այսպիսով, շնորհիվ այն քաղաքականության, որ վարում էր Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը, ոչ միայն Կովկասյան ռազմաճակատը, այլև արևմտյան Ռուսաստանը հայտնվեց միանգամայն մերկացված վիճակում: Դա էլ նշենք, որ չնայած այդ ամենին, կովկասյան հեղափոխական ժողովրդավարությունը և Կոմիսարիատը իրենց առջև խնդիր էին դրել պաշտպանել այդ ռազմաճակատը: Այստեղ պետք է ուշադրություն դարձնել մի կարևոր հանգաման-

քի վրա. մեր առջև կանգնած է Թուրքիայի հետ պատերազմը դադարեցնելու հարցը: Եվ այդ հարցն անհրաժեշտ է ներկայացնել նաև մյուս կողմով. Եթե Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը ամբողջապես շրջանցել է Անդրկովկասի հարցը և Թուրքիայի հետ պատերազմը դադարեցնելու հարցը, ապա հարց է առաջ գալիս, ինչպե՞ս պետք է վարվի Անդրկովկասյան դեմոկրատիան, Անդրկովկասյան Սեյմը: Ձեզ հայտնի է, որ Թուրքիային մենք չենք պատերազմ հայտարարել: Եթե ռուսաստանյան իշխանության լիազոր և ոչ լիազոր ներկայացուցիչները անհրաժեշտ չեն համարում Թուրքիայի հետ պատերազմը դադարեցնելը, ապա պարզ է դառնում, որ պատերազմի չեղարկումը պետք է դառնա մեր խնդիրը, և անհրաժեշտ է արդեն հարց դնել, թե ինչ եղանակով մենք պետք է վերջ տանք այս պատերազմին: Մենք, որպես Անդրկովկասի ազգությունների և Անդրկովկասյան դեմոկրատիայի ներկայացուցիչներ, պետք է որոշենք, շարունակո՞ւմ ենք այս պատերազմը, թե՞ ոչ: Մենք չենք հայտարարել այս պատերազմը, և բոլոր ժողովուրդների առաջ մենք կարող ենք հայտարարել, որ ամենևին մեր շահերից չէ Թուրքիայի հետ այս պատերազմը շարունակելը:

Այստեղ հարցը ամենևին էլ ուժերի հարաբերակցության մեջ չէ: Ես կխնդրեի, որ դրա վրա ուշադրություն դարձնեք: Ես ենթադրում եմ, որ եթե իրականում, Թուրքիայի կառավարությունը մեզ ընդառաջ չգնա, չնայած նրան, որ պատերազմն, անշուշտ ծանր է, Անդրկովկասյան դեմոկրատիան բավականաչափ ուժ ունի, որպեսզի հարկ եղած դեպքում կարողանա հակառակորդին ցուցադրել արժանի դիմադրություն:

Տվյալ դեպքում, մենք ամենևին շահագրգռված չլինելով պատերազմը շարունակելու հարցում, ենթադրում ենք, որ Թուրքիան էլ կհասկանա այն դրությունը, որում մենք հայտնվել ենք: Երկու ժողովուրդների շահերն էլ թելադրում են մեզ վերջ տալ պատերազմին:

Ահա այն հիմնական դրույթները, որոնցով ղեկավարվել է հանձնաժողովը, որն ընտրել էք Դուք՝ Սեյմի անդամներդ: Հանձնաժողովը եկել է այն հիմնարար եզրահանգմանը, որ Անդրկովկասյան Սեյմի շահերից չէ պատերազմի հետագա շարունակությունը, և մենք բաց սրտով, միան-

գամայն գիտակցաբար, կարող ենք գնալ Թուրքիայի հետ խաղաղություն կնքելու քայլին:

Սակայն հարց է առաջ գալիս. իսկ լիազորված է արդյոք Անդրկովկասյան Սեյմը բանակցություններ վարել խաղաղության պայմանագիր կնքելու շուրջ: Քաղաքացի Անդրկովկասյան Սեյմի անդամներ, ես մատնանշել եմ, որ այն բանից հետո, երբ Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը և Գերմանիայի ներկայացուցիչները հնարավոր չհամարեցին խաղաղության հարցը դնել իր ամբողջ լայնությամբ, մենք անհրաժեշտ ենք համարում Թուրքիայի հետ պատերազմի դադարեցնելու հարցը մեր ձեռքը վերցնել: Այդ առնչությամբ մենք չենք հիմնվում այս կամ այն միջազգային համակցությունների վրա:

Քանի որ Թուրքիայի հետ պատերազմը դադարեցնելու հարցը անգամ չի էլ շոշափվել Ռուսաստանի կողմից, դա մեզ հնարավորություն է տալիս սկսել խաղաղ բանակցություններ Թուրքիայի հետ: Եվ Ռուսաստանյան դեմոկրատիան դրան կարող է տալ միայն մեկ պատասխան: Հանձնաժողովը, որը Դուք ընտրել եք համաձայն Անդրկովկասյան Սեյմի որոշման, իրեն իրավագոր է համարում Թուրքիայի հետ կնքել խաղաղության պայմանագիր: Ընդ որում, Հանձնաժողովում որոշ անձանց կողմից ենթադրություն է հնչել, որը թեքվում էր դեպի այն ուղին, որ մեզ անհրաժեշտ է քայլ անել դեպի միջազգային համախմբում և իբր թե միայն նման քայլը կարող է մեզ հնարավորություն տալ խաղաղություն կնքել Թուրքիայի հետ: Մենք այդ կարծիքը չենք կիսում, և Հանձնաժողովն ընդունեց այն բանաձևը, որն էլ ես Ձեզ ներկայացրեցի:

Այդ կապակցությամբ ես կանեմ մեկ հարցադրում. ինչպիսի՞ն է մեր՝ Անդրկովկասյան Սեյմի վերաբերմունքը խաղաղությանը վերաբերող այս անջատ բանակցություններին: Պարտավո՞ր ենք մենք արդյոք մեր բոլոր քայլերի վերաբերյալ վաղօրոք պայմանավորվել դաշնակից տերությունների հետ: Մենք գտնում ենք, որ այդ հարցը պետք է ստանա հենց այն լուծումը, որն արդեն Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը արել է արտաքին քաղաքականության բնագավառում: Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը, ինչպես հայտնի է, արտաքին քաղաքական իր բոլոր քայլերի մասին տեղեկացրել է դաշնակից տերությունների դեսպաններին և հյու-

պատասաններին: Այն վիճակում, որում մենք ենք հայտնվել, հարցի այլ լուծում չէր էլ կարող լինել:

Մենք գտնում ենք, որ դաշնային տերությունների ներկայացուցիչներն իրենց հետքին, չունեն այն լայն լիազորությունները, որ խաղաղ բանակցություններ վարեն թշնամական տերության հետ: Մյուս կողմից, մենք, տրամադրված լինելով ինքներս մեր ճակատագրին, մենք՝ կովկասյան ժողովուրդների և Կովկասյան դեմոկրատիայի ներկայացուցիչներս, զրկված ենք այս ամենը երկարաձգելու որևիցե հնարավորությունից և ստիպված ենք սկսենք պատերազմի դադարեցման գործընթացը:

Մոտ ապագայում, քաղաքացի Անդրկովկասյան Մեյմի անդամներ, չեն լինելու որևիցե հիմքեր փոխելու այն քաղաքականությունը, որը վարել է Անդրկովկասյան Կոմիսարիատը և որի կողմնակիցը լինելու ենք նաև մենք: Ինչպես Ձեզ հայտնի է, խաղաղ բանակցությունները լինում են երկու տեսակի. Պրեիմիսար, այսինքն՝ նախնական և վերջնական: Հանձնաժողովի առջև կանգնած էր հետևյալ հարցը. ձգտել՞ու ենք մենք արդյոք մեկընդմիջտ վերջ դնել Թուրքիայի հետ ունեցած բոլոր վիճելի հարցերին, թե մեր խնդիրը կայանում է նրանում, որ հասնենք երկարաժամկետ զինադադարի, ստորագրենք նախնական պայմանագիր և, սպասելով պարագաների փոփոխությանը, աստիճանաբար հասնել խաղաղության պայմանագրում հնարավոր փոփոխությունների իրականացմանը: Մենք ընդունեցինք, որ Անդրկովկասյան դեմոկրատիան և ոչ մի հիմքեր չունի գնալու այդ երկրորդ ճանապարհով: Դա գաղտնի դիվանագիտության ճանապարհն է, ճանապարհ, որը հղի է ամենալուրջ հետևանքներով մեր ծայրամասի համար: Եթե որևիցե մեծ տերություններ նպատակներ ունեն, օգտվել համաշխարհային քաղաքական իրադրության փոփոխություններից և, դրանց համապատասխան, հասնել այս կամ այն պայմանագրում ամրագրված դրույթների փոփոխմանը, ապա ժողովրդական երկրները նման բանում ամեննին շահագրգռված չեն:

Մենք պետք է գնանք այդ խաղաղ բանակցություններին լիովին համոզված, որ մենք՝ բանակցող կողմերս, երկու հակամարտող երկրների ներկայացուցիչներս, այն երկրների, որոնք պատերազմում են ամեննին ոչ մեր մեղքով և ոչ մեր կամքով, համենայն դեպս, ի վերջո, կկարո-

դանանք գալ վերջնական պայմանավորվածության և ի գորու կլինենք մեկընդմիջտ լուծել այն վիճելի հարցերը, որոնք կովախնձոր են հանդիսացել անդրկովկասյան ճողովուրդների և Թուրքական Կայսրության միջև:

Ըստ այդմ էլ, չդնելով մեր առջև որևիցե դիվանագիտական խնդրահարույց թեմաներ, մենք ասում ենք. այն խաղաղ պայմանագիրը, որը մենք ձգտում ենք կնքել, պետք է հանդիսանա վերջնական և, ըստ մեր կարծիքի, հետագայում չպետք է ենթարկվի որևիցե փոփոխման: Դա անշուշտ, համապատասխանում է ինչպես Անդրկովկասի, այնպես էլ Թուրքական Կայսրության շահերին: Եթե, իհարկե, Թուրքիան շահագրգռված է խաղաղություն կնքելուն: Ինչ վերաբերում է այդ ուղղությամբ մեր ձգտումներին, ապա այստեղ երկու կարծիք լինել չի կարող:

Ես ենթադրում եմ, և չեմ սխալվում, որ Անդրկովկասյան Սեյմում ներկայացված բոլոր կուսակցությունները, սողորված են մեկ ձգտումով՝ հնարավորինս արագ վերջ դնել այս սարսափելի պատերազմին, որը մեզ բերեց այդքան արհավիրքներ, և կարելի ասել նաև՝ այդքան հիասթափություններ: Եթե Թուրքական Կայսրությունը նույնպես ձգտում է խաղաղության, խաղաղության, որը պատվաբեր կլինի երկու կողմերի համար էլ, եթե ինքը չի հենվիելու իր ուժերի թվացյալ գերակշռությանը, ինչը հնարավոր դարձավ Կովկասյան ռազմաճակատի մերկացման պատճառով, եթե այսօրվա Թուրքական Կայսրությունը նույնպես շահագրգռված է մեկընդմիջտ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու Անդրկովկասի հետ, ապա մենք ենթադրում ենք, որ խաղաղությունը կլինի վերջնական և այդ առումով հետագայում որևիցե անհրաժեշտություն չի լինելու նրա վերանայման համար:

Այժմ մենք ներկայացնում ենք այն հիմնարար դրույթը, որը պետք է դրված լինի մեր և Թուրքիայի միջև կնքվելիք խաղաղ պայմանագրի հիմքում: Ինչպես Ձեզ հայտնի է, քաղաքացի Անդրկովկասյան Սեյմի անդամներ, մենք՝ հեղափոխական կուսակցությունների ներկայացուցիչներս, ամենևին չենք հանդիսանում հին պետական սահմանների պահպանման երկրպագուներ, սակայն կա մի դրույթ, որը մեզ թելադրում է հատուկ զգուշավորությամբ մոտենալ այդ հարցին և այդ զգուշավորությու-

նը առանձնապես անհրաժեշտ է այս պահին: Մենք ենթադրում ենք, որ թե՛ ամբողջ Անդրկովկասը մի կողմից, և թե՛ Թուրքական Կայսրությունը մյուս կողմից, այն սահմաններում, որոնցում նրանք գոյություն են ունեցել մինչև 1914թ. պատերազմը, իրենցից ներկայացնում էին հայտնի մի ամբողջականություն և այդ առումով պետական սահմանների ցանկացած խախտում կրեբեր այնպիսի բարդությունների, որոնց հետևանքներն իրենց զգացնել կտան երկար տարիների ընթացքում: Այդ արդյունքները կարող են բավականին ողբալի լինել ինչպես մեր, այնպես էլ, հավանական է, նաև Թուրքական կայսրության համար: Մենք կարծում ենք, որ անդրկովկասյան ազգություններն այնքան են սերտաճել իրենց կենսական շահերով, որ թեկուզ մի աննշան տարածքի օտարումը կրեբի այնպիսի ցնցումների, որոնք հաստատապես բերելու են անդրկովկասյան ազգությունների խաղաղ համակեցության համար անցանկալի արդյունքների:

Անդրկովկասյան դեմոկրատիան, շահագրգիռ լինելով ազգային հարցի լուծումը տեսնել բոլոր ազգությունների համաձայնության գալու ոգով, շահագրգիռ է, առաջին հերթին, ոչ մի պարագայում չսրել հարաբերությունները, չշոշափել այնպիսի հարցեր, որոնք կարող են առաջ բերել նման բարդացումներ:

Մյուս կողմից, մենք ենթադրում ենք, որ Թուրքական Կայսրությունը նույնպես, թեև նա դարեր շարունակ ճնշել է այլ ազգություններին, այդ տեսակետից նույնպես պետք է նույն հարցի նկատմամբ ցուցաբերի շահագրգռվածություն: Բոլոր հեղափոխական կուսակցությունների համակրանքը միշտ էլ եղել է ճնշվածների կողմը և պետք է ասել, որ այդ նույն համակրանքով մենք միշտ էլ ընդունել ենք այն ճնշված ազգություններին, որոնք ձգտում են իրենց ազատագրմանը:

Սակայն մենք անհրաժեշտ ենք համարում նաև հայտարարել, որ մյուս կողմից, մենք հրաշալի հասկացել ենք նաև այն, որ շատ հաճախ, Թուրքական Կայսրության լծի տակ գտնվող ազգությունների ազատագրման կոչերի հետևում իմպերիալիստները թաքցնում էին իրենց գիշատչային նկրտումները, որոնք ուղղված էին Թուրքական Կայսրության մարմինը մասնատելուն: Սակայն ոչ նրա համար, որպեսզի ազատագրեն

Թուրքիայի լծի տակ գտնվող ճնշված ազգերին, այլ նրա համար, որպեսզի ընդլայնեն և ուժեղացնեն իրենց քաղաքական և տնտեսական ազդեցության ոլորտները:

Այդ առնչությամբ մենք պետք է հայտարարենք, քանզի բոլոր քաղաքական կուսակցությունների և անձամբ մեր համակրանքը Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող ճնշված ժողովուրդների կողմն է, որոնք սպասում են իրենց ազատ ինքնորոշմանը, ապա մենք վճռականորեն պետք է հանդես գանք ընդդեմ Ռուսաստանի և Թուրքիայի պետական սահմանների փոփոխմանը, ընդդեմ Թուրքական Կայսրության հանդեպ գոյություն ունեցող իմպերիալիստական նկրտումների, որոնց միջոցով մեծ տերությունները ձգտել են ուժեղացնել իրենց քաղաքական ազդեցությունը այդ խուլ ու հետամնաց և, փաստացի, եվրոպական տերություններից կախման մեջ գտնվող երկրում: Ահա այդ պատճառով է, որ Հանձնաժողովի համազմամբ, կնքվելիք պայմանագրի հիմքում պետք է դրված լինի Ռուսաստանի և Թուրքիայի պետական սահմանների վերականգնումը մինչև 1914թ. պատերազմի հայտարարելը: Ես պարտավոր եմ մեկ անգամ ևս կրկնել, որ մենք ամենևին չենք հանդիսանում ամեն գնով առկա սահմանների պահպանման կողմնակիցներ՝ անկախ տեղից և ժամանակաշրջանից, սակայն ստեղծված իրավիճակում ներկայացվող տարբերակը միակ էլքն է, միակ դրույթը, որ կարող է պաշտպանել Անդրկովկասյան դեմոկրատիան՝ ի շահ, ինչպես Անդրկովկասյան դեմոկրատիայի, այնպես էլ, անշուշտ, ի շահ թուրքական ազգությունների խաղաղ և առաջադեմ զարգացմանը:

Բայց ինչպե՞ս վարվել տվյալ դեպքում Ռուսաստանյան Մեծ Հեղափոխության առաջ բերած հիմնական կոչի՝ դեմոկրատիայի և ազգերի ինքնորոշման հիմքերի վրա հենված խաղաղության տեսանկյունից: Մենք ենթադրում ենք, որ հանդես գալով ընդդեմ բոլոր տեսակի թե՛ բացահայտ, թե՛ թաքնված, տարածքային բռնակցումների և ռազմատուգանքների, մենք պետք է հայտարարենք, որ այս պատասխանատու պահին Անդրկովկասյան դեմոկրատիան ունի բոլոր հիմքերը, որպեսզի վճռականորեն պահանջի՝ իրավիճակին և ժամանակին համապատասխան, Արևելյան Անատոլիայում բնակվող բոլոր ազգությունների ազատ

ինքնորոշվելու իրավունքի իրագործումը: Ես ասում եմ՝ Արևելյան Անատոլիայի, քանզի մեր առջև կանգնած է Թուրքիայի հետ խաղաղության պայմանագրի կնքման հարցը հենց Թուրքիայի շրջանակներում, իսկ քանի որ այդ ամենն առնչվում է Կովկասի սահմանների հետ, ուստիև, մենք ենթադրում ենք, որ մեր պատվիրակությունը պարտավոր է այդ իմաստով պահանջել հենց Արևելյան Անատոլիայի ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի իրագործումը: Ընկերներ, Ձեզ լավ հայտնի է, որ ինքը՝ Արևելյան Անատոլիան, բնակեցված է այն ցեղերով, որոնք տասնյակ, միգուցե և հարյուր տարիներով ձգտել են իրենց ազատագրմանն ու իրենց ճակատագրի կարգավորմանը՝ իրենց կամքին համահունչ: Ըստ այդմ էլ, առաջնային հարցը, որ կանգնելու է մեր պատվիրակության առջև, Անդրկովկասյան Սեյմի առջև, դա Թուրքահայաստանի ճակատագրի կարգավորման հարցն է:

Մենք այստեղ չէինք ցանկանա տարածվել այն մասին, թե իրականում ինչպիսին են այդ ազգի ինքնորոշման իրավունքները: Ես վստահ եմ, որ այդ իրավունքներն ամրագրված են հայ ազգի բազմադարյան պայքարով ընդդեմ այն ստրկացման, որին այդ ժողովուրդը ենթարկվել է Թուրքական Կայսրության սահմաններում դարեր շարունակ: Մենք պետք է հստակ հայտարարենք, հայ-թուրքական հարցը այն հարցն է, որի լուծման համար շահագրգիռ է ոչ միայն Թուրքական Կայսրությունը, այլ պակաս շահագրգիռ չեն նաև անդրկովկասյան ազգությունները:

Ձեզ հայտնի է, որ Թուրքիայում հայ բնակչության ցանկացած ելույթ և ընդվզում ամբողջապես արժանացել է արձագանքի Թուրքիայի սահմաններից դուրս, մասնավորապես՝ Անդրկովկասում: Եվ դա, քաղաքացի Սեյմի անդամներ, միանգամայն բնական է: Այստեղ գտնվող նրանց արյունակից եղբայրները չէին կարող այս կամ այն կերպ չարձագանքել իրենց ցեղակիցների վիճակին Թուրքական Կայսրությունում: Դա դեռ քիչ է: Թուրքական Կայսրությունում այդ հարցի ցանկացած սրացում բերել է ազգամիջյան հարաբերությունների բարդացմանը հենց այստեղ՝ Անդրկովկասում: Այդ առումով մատնանշենք ընդամենը մեկ փաստ. Վերհիշենք, թե ինչ արձագանք ունեցավ այստեղ 1885թ. Թուրքիայում բռնկված հայերի ապստամբությունը:

Ելնելով այդ ամենից, միանգամայն բնական է նշել, որ, որպես թուրքահայության իրավունքների պաշտպան նախկինում հանդես է եկել ոչ այն պետությունը, որը կարող էր հանդես գալ: Այն է՝ բռնապետական Ռուսաստանը, որն ինքը ոչ պակաս աստիճանի ճնշել և ստրկացրել է իրեն ենթակա ժողովուրդներին և միայն այս պահին է հանդես գալիս որպես ժողովրդավար երկիր: Եվ որպես այդ հարցի պաշտպան այսօր հանդես է գալիս ժողովրդավարական երկրի ներկայացուցչական մարմինը՝ Անդրկովկասյան Սեյմը:

Թուրքական Կայսրության շահերը թելադրում են մեկընդմիջտ լուծում տալ այդ ծայրահեղ բարդ և հիվանդագին խնդրին: Մենք ենթադրում ենք, որ Թուրքիայում կան հասուն պետական գործիչներ, ու ցանկանում ենք հավատալ, վստահ լինել, որ այդպիսիք այնտեղ, իրոք, կան: Եվ իրենք անձամբ կձեռնարկեն ամեն մի միջոց, որպեսզի մեկընդմիջտ լուծվի այն հարցը, որ մշտապես կովախնձոր է եղել հայ բնակչության և Թուրքական Կայսրության միջև: Եվ հիմք ընդունելով “Դաշնակցություն” կուսակցության հայտարարությունը, մենք լիահույս ենք, որ այդ հարցի լուծման դեպքում բոլոր անհարթությունները մեկընդմիջտ սպառված և ավարտված կլինեն:

Ես մանրամասնորեն կանգ չեմ առնի այդ հարցի վրա: Միգուցե առավել շահագրգիռ կողմերի ներկայացուցիչները հենց իրենք փորձեն տալ այդ հարցի հետագա առավել մանրամասն լուսաբանումը:

Հանձնաժողովն առաջ էր քաշել ևս մեկ հարց. ասորիների, կամ այսօրների հարցը, ինչպես նաև Լազիստանի հարցը: Առավել մանրամասնորեն Հանձնաժողովում կանգ է առնվել ասորիների վիճակի վրա: Պարզվում է, այդ ժողովուրդը բնակվում է մեկ սանջակի սահմաններում, ընդ որում սանջակի բնակչությունը կազմում է 80-90 հազար: Եվ այդ բնակչությունը, ներքաշված լինելով պատերազմի մեջ, հայտնվել է հայրենագուրկ վիճակում. Նա ստիպված արտագաղթել է Պարսկաստան և այժմ գրկված է իր սեփական օջախներից: Եվ այդ ազգության ներկայացուցիչները Հանձնաժողովի առջև հարց են դնում, որ հնարավորություն տրվի իրենց վերադառնալ իրենց հայրենիք և ինքնավար կերպով կազմակերպել իրենց կյանքը իրենց երկրում: Ե՛վ նախորդ, և՛ այս դեպքում,

Հանձնաժողովը գտնում է, որ Թուրքահայաստանին և ասորի ժողովրդին ինքնավարություն տրամադրելը պետք է իրականացվի բացառապես թուրքական պետականության շրջանակներում: Մենք գտնում ենք, որ ստեղծված պայմաններում այդ ազգություններն իրենց մեջ կգտնեն բավականաչափ ուժ ու եռանդ, որպեսզի, չխզելով կապերը թուրքական պետականության հետ, ստեղծեն պայմանների առավելագույնը, որոնք անհրաժեշտ են իրենց առաջընթացի և մշակութային զարգացման համար: Այդպիսով, պահանջելով այդ ազգությունների համար ինքնորոշման իրավունք, ես կրկնում եմ՝ Արևելյան Անատոլիայի ազգությունների համար, այլ ոչ թե համաթուրքական ամբողջ տիրույթով, քանզի մենք հանդիսանում ենք ժողովրդավարական Անդրկովկասի ներկայացուցիչներ, մենք նախևառաջ խոսելու ենք այն հետաքրքրությունների մասին, որոնք անմիջական առնչություն ունեն Կովկասյան իրականության հետ:

Այսպիսով, մենք պետք է մեր խաղաղության պատվիրակությանը զինենք այնպիսի հրահանգներով, որ պարզ լինի, թե մենք այդ ժողովուրդների համար ձգտում ենք հասնել ինքնավարության՝ ոչ մի կերպ չվնասելով թուրքական ինքնիշխանությանը:

Անձամբ ես, քաղաքացիներ, Մեյմի անդամներ, պատիվ ունեմ հայտարարելու, որ եթե Թուրքիան, իրոք, ունի պետական այրեր, իսկ մենք շատ ենք ուզում հավատալ, որ դա, իրոք, այդպես է, որոնք հասկանում և չափազանց լավ են հասկանում իրենց երկրի վիճակը, քայլեր կձեռնարկեն, որպեսզի բոլոր այս անիծյալ հարցերը մեկընդմիջտ ստանան իրենց վերջնական լուծումը:

Մենք ենթադրում ենք, որ այդ առնչությամբ կարելի է հույսեր ունենալ և մեզ հայտնի են որոշ տեղեկություններ մամուլից, ճիշտ է, դեռևս չստուգված,- Թուրքիայում լավագույն անձինք թեքվում են դեպի այն կարծիքը, որ եկել է ժամանակը, որպեսզի Թուրքական Կայսրությունը անցնի դաշնային սկզբունքով իր պետության կառուցվածքին, և ըստ այդմ էլ, մեր կարծիքով, պատվիրակությունը պետք է որ կարողանա հասնել այդ ազգերի ինքնորոշմանը թուրքական պետության սահմաններում, և մենք ենթադրում ենք, որ այդ հարցերի լուծման համար անհրաժեշտ պայմաններն առկա են:

Մենք համոզված ենք, որ մեր պատվիրակությանը տրվող այդ բոլոր ցուցումները այդ առումով ամեննին չեն հակասում թուրքական պետականության շահերին: Այդ հարցի վերջնական լուծման դեպքում Անդրկովկասի և Թուրքական Կայսրության միջև կհաստատվեն այնպիսի բարիդրացիական հարաբերություններ, որոնք անհրաժեշտ են երկու կողմերի ժողովուրդների ճիշտ զարգացման համար:

Մենք՝ Անդրկովկասյան Սեյմի անդամներս, Անդրկովկասի քաղաքացիներս, ելնելով երկու պետությունների քաղաքացիների շահերից, երկու դեմոկրատիաների շահերից, և դա չէր էլ մտնում մեր խնդիրների մեջ, չենք շոշափել այն ուժի հարցը, որի վրա հենվելու է մեր խաղաղության պատվիրակությունը: Հայտնի է յուրաքանչյուրիս, որ ուժ ասելով, հասկանում ենք այն իրական ուժը, որն իր մարմնավորումն է ստանում կանոնավոր բանակի տեսքով: Եթե մենք այդ տեսակետից մոտենանք հարցին, ապա կարող է թվալ, թե այդ առումով մենք անգոր ենք: Առաջին հայացքից, մենք չունենք այն զինուժը, որի վրա կարող է հենվել մեր պատվիրակությունը Թուրքիայի հետ բանակցելիս: Իրենց դա քաջ հայտնի է, և դա մեզ հաստատեցին նաև Ռուսաստանից, երբ Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը, ճարահատյալ, ստորագրեց բոլշևիկների, նաև ամբողջ Ռուսաստանի համար նվաստացուցիչ պայմանագիրը: Սակայն մենք ենթադրում ենք, որ կա մի անհաղթահարելի ուժ, որն ինքն է ի վիճակի հաղթահարել ցանկացած խոչընդոտ: Եվ այդ ուժը Անդրկովկասի բոլոր ազգությունների միասնականությունն է:

Եվ մենք, մեր հանձնաժողովում, մշակելով և որոշելով խաղաղության պայմանագրի գլխավոր պայմանները, ենթադրել ենք, եթե մենք կարողանանք համաձայնության հասնել այստեղ՝ Անդրկովկասյան Սեյմում, ապա մեր խաղաղության պատվիրակությունն իրենից կներկայացնի հենց այն ուժը, որի հետ հաշվի կնստեն, և որն ի վիճակի կլինի իրագործել այն բոլոր հանձնարարականները, որոնք դուք անհրաժեշտ կգտնեք հասցեագրել այդ պատվիրակությանը:

Մենք մշակել ենք խաղաղության պայմանները, ձգտել ենք նրան, որպեսզի հարթենք սուր անկյունները և ընդհանուր լեզու գտնենք: Ես, որպես հանձնաժողովի նախագահ, կարող եմ Ձեր առջև հավաստել, որ

միակարծությունը ձևավորված է / բազում ծափահարություններ/: Առկա է ընդհանուր լեզուն, դա այն ընդհանուր լեզուն է, որն ավելի կարևոր է քան կանոնավոր բանակի մի քանի կորպուսներ: Ընկերներ, եթե պատվավոր խաղաղության մտքով Թուրքիային ընդառաջ գնալիս, իր կողմից մենք հանդիպենք անհաղթահարելի արգելքների և եթե Թուրքիան մեզ ընդառաջ չգնա ու չհամաձայնվի դեմոկրատական խաղաղություն կնքել, ապա Անդրկովկասի բոլոր ազգայությունները և կազմակերպությունները՝ առանց բացառության, իրենց մեջ կգտնեն բավականաչափ ուժ, որպեսզի միասնական ուժերով պաշտպանեն Անդրկովկասի շահերն ու ընդհանուր նպատակները: Այդ պարագայում արդեն խաղաղության հարցն իր լուծումը կստանա ընդհանուր հարթության մեջ: Ամեն դեպքում, Անդրկովկասի ազգությունները, գնալով Թուրքիայի հետ պատվավոր խաղաղության կնքման, երաշխավորված կլինեն իրենց իրավունքները կրճատելուց և կկարողանան պաշտպանել իրենց շահերը/ հնչում են ծափահարություններ բոլոր տեղերից/:

№ 46.

Խաղաղության հարցի վերաբերյալ Անդրկովկասյան Սեյմի ընդունած
“ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԴՐՈՒՅԹՆԵՐԸ”

Ընդունված է միաձայն 1918թ, փետրվարի 16-ի/ մարտի 1-ի/ նիստում:

1/ Ստեղծված իրավիճակում Անդրկովկասյան Սեյմը իրեն իրավագոր է համարում Թուրքիայի հետ կնքել խաղաղության պայմանագիր:

2/ Անդրկովկասյան Սեյմը, սկսելով խաղաղ բանակցությունները, իր առջև խնդիր է դնում Թուրքիայի հետ կնքել հիմնարար խաղաղության պայմանագիր:

3/ Կնքվելիք խաղաղության պայմանագրի հիմքում պետք է դրված լինի Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև այն պետական սահմանների վերականգնումը, որոնք գոյություն են ունեցել մինչև 1914թ. պատերազմի հայտարարելը:

4/ Պատվիրակությունը հետամուտ է լինելու հասնել ինքնորոշման իրավունքի իրագործմանը Արևելյան Անատոլիայում, մասնավորապես՝

Թուրքահայաստանի ինքնավարությանը թուրքական պետականության շրջանակներում:

Երբ պատվիրակությունը վերջնականորեն կազմավորված էր, իսկ նրան տրվելիք հրահանգներն էլ որոշված, փետրվարի 17-ի գիշերը ժ. 12-ին նշանակվեց մեր մեկնումը դեպի Տրապիզոն: Մենք հավաքվել էինք Պալատում, Կոմիսարիատի Նախագահի առանձնասենյակում և միմյանց հետ փոխանակվում էինք վերջին նկատառումներով: Մեր զրույցի ընթացքում ռադիոհեռագծից բերեցին մի ռադիոհեռագիր, որի տակ դրված էր Բրեստ-Լիտովսկում բոլշևիկյան Ռուսաստանի պատվիրակության անդամներից մեկի՝ Կարախանի⁷⁸ ստորագրությունը: Մենք շտա-

⁷⁸ **Կարախան (Կարախանյան) Լևոն Միքայելի** (1889թ., Թիֆլիս, Ռուսական կայսրություն - 1937թ., Մոսկվա, ԽՍՀՄ), հայազգի բոլշևիկ, հեղափոխական, պետական և քաղաքական գործիչ, **դիվանագետ**: Սովորել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում, նույն մասնագիտությամբ ավարտել է Տոմսկի համալսարանը: 1917թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջման օրերին եղել է **Պետրոգրադի** ռազմահեղափոխական կոմիտեի անդամ: 1917 թվականից անցել է դիվանագիտական աշխատանքի: 1917 թվականի **նոյեմբերին** և 1918 թվականի սկզբին Բրեստ-Լիտովսկում **Գերմանիայի** հետ բանակցությունների ժամանակ խորհրդային պատվիրակության քարտուղարն էր: 1918 թվականի մարտից՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանի Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի տեղակալ: Հետագայում վարել է մի շարք կարևոր և պատասխանատու դիվանագիտական պաշտոններ: 1937թ. Բոլշևիկյան իշխանությունների որոշմամբ ձերբակալվել է և գնդակահարվել: Ընթերցողի համար հետաքրքրական ենք համարում մի հատված ներկայացնել հավատավոր բոլշևիկ Լ.Կարախանի՝ իր ազգին առնչվող խոսքից, որ հնչեցվել է 1921թ. Վարշավայում, երբ այնտեղ բոլշևիկյան Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցիչ եղած ժամանակ ընդունել է իր մոտ խնդրանքով եկած ազգային գործիչներ **Արշակ Ջամալյանին, Վահան Նավասարդյանին և Վահան Փափագյանին**. <<... *Դեսպանատան մեջ հայ բանագնացներ ընդունելով, Քարախանը՝ ի ներկայութեան Ստեփան Շահումեանի մեծ որդիին՝ Սուրենի, կայտարարեք անոնց. «Դուք պատասխանատու քաղաքական գործիչներ եք, անկեղծօրեն կարելի է խոսիլ ձեզի հետ: Դուք կ'ըսեք, որ մենք կ'օգնինք Թուրքիոյ զենքով, ոսկիով և մարզիչներով: Կարեւորագոյնը կ'մոռնաք: Մենք անոր կ'օգնենք նաեւ խոսքով... Դուք միամիտ չէք խորհելու համար, որ Խ.Ռուսիան և կամ Լենին թշնամական որեւէ զգացում ունին հայ ժողովրդի հանդէպ և կ'ուզեն զուր տեղը անոր արիւնը թափել: Մակայն նաեւ պէտք չէ միամիտ ըլլաք խորհելու համար – հոս միջինկ չէ, այլ լուրջ խոսակցութիւն ձեզի հետ, ուստի ևս զիս պարտաւոր կը զգամ այս բանը ըսելու ձեզի – որ եթէ վաղը մեր*

պեցինք ընթերցել այն, և այնտեղ գրված էր. “Նոր առաջարկը, փետրվարի 11-ի վերջնագրի հետ համեմատած, պարունակում է նաև վերջնագրային ժամկետ: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը, ինչպես նաև այն իրողությունը, որ գերմանացիները հրաժարվում են մինչև պայմանագրի ստորագրելը դադարեցնել ռազմական գործողությունները, մենք որոշեցինք ստորագրել պայմանագիրը, գտնվելով դեռևս նրա քննարկման փուլում և ստորագրելուց հետո մեկնել: Փետրվարի 21-ի պայմանների ամենալուրջ վատթարացումը դա ինքնորոշման անվան տակ Արդահանի, Կարսի և Բաթումի շրջանների օտարումն է Ռուսաստանից: Կարախան”:

Ստացված է Թիֆլիսում 1918թ. փետրվարի 17-ին (ն.տ. մարտի 2-ին) ցերեկվա ժ. 4.30 : Այդ հեռագիրը մեզ բուրքիս պարզապես, շանթահարեց կայծակի նման: Այն մեր անջատ առանձին կացության հետ կապված առաջին հիասթափությունն էր: Բուրքն իրենց զգացին շփոթված ու շվարած: Իրոք, երկարատև նիստերից և պահանջների ու զիջումների վերաբերյալ մանրամասն քննարկումներից հետո, մեկնելուց մի քանի ժամ առաջ, ի հայտ են գալիս սպառնալիքներ ոչ միայն հայկական պահանջների, այլ ամբողջ երկրամասի համար. Անդրկովկասի գրեթե կեսը՝ նրա անառիկ պատվարներ Արդահանով, Կարսով, Բաթումով հանձնվել է թուրքերին:

Հնչեցին մեկնելը հետաձգելու առաջարկություններ, սակայն մեկնելու անհրաժեշտության վերաբերյալ կասկածները արագորեն անցան և բուրքովս որոշեցինք մեկնել: Բայց ամեն մեկիս ներսում տեղ էր գտել անասելի մի ծանրություն: Առաջին հերթին ծառանում էր այն հարցը, թե որտեղ և ինչպես ենք մենք հիմնավորելու մեր պահանջները: Ի վերջո մենք պատրաստվել էինք մեկնել խաղաղ բանակցությունների, այլ ոչ թե կապիտուլյացիա ստորագրելու: Անհրաժեշտ էր ունենալ համապատասխան տրամադրություն և որոշակի ուժեր սեփական թիկունքում: Մենք

ընդհանուր շարժման շահը պահանջե՛ մեզմէ գոհել Անդրկովկասի բովանդակ հայությունը, մինչև վերջին հայր, մենք կրնանք ոչ իսկ մէկ վայրկեան տատանում ունենալ այդ գոհողութեան առջև”>>: (տե՛ս Յուսաբեր, 14 յուլիս, թիվ 88, հինգշաբթի, 1949թ.):

համարում էինք մեր պահանջների մեջ մեզ միանգամայն արդար, ուստիև Տրապիզոն էինք գնում այն համոզմամբ, որ մենք կկարողանանք առաջ տանել մեր տեսակետը: Մյուս կողմից՝ մենք պարտավոր էինք ընդհանուր լեզու գտնել թուրքերի հետ:

Եվրոպայից եկող տեղեկություններն ամենևին մխիթարիչ չէին: Կցկտուր տեղեկություններից մենք գիտեինք, որ Գերմանիան մոտենում է Փարիզին և գերմանական բանակը ֆրանսիականի նկատմամբ ունի առավելություն: Իսկ ժողովուրդը խաղաղություն էր ուզում: Եվ մենք որոշեցինք մեկնել: Այդ ընթացքում մեզ երբեմն թվում էր, որ, եթե մենք մասնակցեինք Բրեստ-Լիտովսկի բանակցություններին, գուցեև կարողանայինք պահպանել 1914թ. ռուս-թուրքական սահմանը: Բայց մենք չմեկնեցինք, քանզի առկա էր մեր հակաբոլշևիկյան կողմնորոշման հարցը: Բայց, միաժամանակ, մենք ձգձգում էինք Թուրքիայի հետ մեր անմիջական խաղաղ բանակցությունների սկիզբը, սպասելով, որ Անդրկովկասի պատվիրակությանը կմիանան նաև այլ ռուսաստանյան միավորների ներկայացուցիչներ: Սակայն այդպիսիք չհայտնվեցին: Այդպիսով, ակնհայտ է, որ Անդրկովկասը հապաղում էր, սպասելով Թուրքիայի հետ կայանալիք բանակցություններում ոչ բոլշևիկյան Ռուսաստանի ներկայացուցիչների մասնակցությանը: Մինչդեռ թուրքերը, օգտվելով Գերմանիայի հզորությունից և բոլշևիկյան Ռուսաստանի թուլությունից, հետ զավթեցին Կարսն ու Բաթումը:

Այդ նույն ժամերին՝ 1918թ. փետրվարի 17-ի գիշերը, Անդրկովկասյան Սեյմի նախագահ Չիեիձեն և Կառավարության նախագահ Գեգեչկորին աշխարհի բոլոր մայրաքաղաքներ հայտարարություն ուղարկեցին առ այն, որ Անդրկովկասը չի ճանաչում Բրեստ-Լիտովսկի խաղաղության պայմանագիրը, և որ Անդրկովկասի պատվիրակությունը ուղևորվում է Տրապիզոն:

Իսկ թուրքական ուժերի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ-փաշան հիմք ընդունելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, փետրվարի 25-ին պահանջեց “ամենակարճ ժամկետում” մաքրել “Կարսը, Բաթումն ու Արդահանը”: Նույն օրը՝ փետրվարի 25-ին, Վեհիբ-փաշային պատասխան էր ուղարկվել, որ “Մենք Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը չենք ճանա-

չում և նշված շրջանների տարհանումն իրականացնելու պահանջը համարում ենք որպես թուրքական կողմից բանակցելու ցանկության բացակայության դրսևորում, մինչդեռ այդ բանակցությունները վարելու համար Անդրկովկասյան Մեյմի պատվիրակությունն արդեն մեկնել է Տրապիզոն”:

Մեր այդ տեսակետն առավել ամրապնդելու նպատակով Անդրկովկասյան Կոմիսարիատի կառավարությունը փետրվարի 26-ին գումարեց Մեյմի հատուկ նիստ և կառավարության նախագահ Գեգեչկորին հանդես եկավ ծավալուն զեկուցումով, որտեղ ներկայացված էին Վեհիբ-փաշայի պահանջները, Կառավարության պատասխանը և պատվիրակության Տրապիզոն մեկնելը: Մեր Պատվիրակությունը Տրապիզոն հասավ փետրվարի 23-ին երեկոյան ժ. 8-ին:

Վերոնշյալ զեկուցման ժամանակ Անդրկովկասի կառավարության նախագահն առաջին անգամ բարձրաձայնում է, որ. “Անդրկովկասն իրեն դրսևորում է որպես միանգամայն ինքնուրույն միավոր”: Գեգեչկորին նույնիսկ իր զարմանքն է արտահայտում այն կապակցությամբ, որ թուրքերը, նախկինում խոստանալով Բրեստ-Լիտովսկում իրենց աջակցությունն Անդրկովկասին նրա “անկախության” հարցում, այժմ, չսպասելով Տրապիզոնի բանակցությունների ավարտին, Ռուսաստանի հետ սեպարատ պայմանագիր է կնքում “Անդրկովկասի տարածքների հաշվին”: Բնակչությունը սպասում է խաղաղության: Ավելին՝ այն ծարավ է դրան: Սակայն նա պետք է իմանա և գիտակցի, որ “խաղաղությունը վտանգված է, որ ինքը պետք է պատրաստ լինի ցանկացած պատահականությունների”: Անդրկովկասի կառավարությունն իր պարտքն է համարում պաշտպանել Անդրկովկասի սահմանները և իր համար ամեննին պարտադիր չի համարում Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պայմանների կատարումը: Կառավարության զեկուցումից հետո արտահայտվեցին [...]՝ մենշևիկների անունից, Շահատունին՝ Դաշնակցության անունից, Լորդկիպանիձեն՝ սոցիալ-դեմոկրատների անունից, Խան-Խոյսկին՝ Մուսավաթի անունից և ռուս կադետների անունից՝ Մեյմոնովը: Բոլոր ճառերը, բացի Խան-Խոյսկու ճառից...[*տեքստը խզված է -Վ.Հ.*]: Խան-Խոյսկին շատ պարզ ակնարկում էր, որ Անդրկովկասի բոլոր տատանումները՝ ի-

րեն Ռուսաստանից անջատված ճանաչելու հարցում, թուրքերի համար տրամաբանական հիմք էին հանդիսանում Անդրկովկասը դեռևս Ռուսաստանի մաս ճանաչելու համար: Ուստիև, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը պարտադիր է Անդրկովկասի համար: Խան-Խոյսկին կոչ էր անում դրսևորել հանգիստ ու սպասողական վարքագիծ և սպասել լուրերի Տրապիզոնից: Մտքերի փոխանակությունից հետո Մեյմը միաձայն ընդունեց սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության առաջարկած հետևյալ բանաձևը. ...[*տեքստը խզված է-Վ.Հ.*]:

...Այսպիսով, շատ կտրուկ ձևով դրված էր Բրեստ-Լիտովսկի խաղաղ պայմանագրին վերաբերող հարցը: Կողմերի դիրքորոշումները չափազանց պարզ էին և տրամագծորեն միմյանց հակառակ: Թուրքերը պահանջում էին անհապաղ դատարկել Կարսը, Բաթումն ու Արդահանը: Մենք պահանջում էինք խաղաղ բանակցություններ՝ անկախ Բրեստ-Լիտովսկում ստորագրած պայմաններից: Իրադրության ծանրության կենտրոնը տեղափոխվեց Տրապիզոն:

Դա էլ նշենք, որ Անդրկովկասը հոգեբանորեն իրեն միայնակ էր զգում. Ռուսաստանից ոչ մեկը չէր արձագանքում նրա ազդակներին, և իրականացվում էր Անդրկովկասի փաստացի անջատումը Ռուսաստանից: Անդրկովկասն ուներ իր Կառավարությունը, իր Մեյմը, իբր իր սեփական բանակը, որը կազմված էր երեք ազգային կորպուսներից, և իր պատվիրակությունը: Բայց բացակայում էր պաշտոնական անջատումը Ռուսաստանից: Դիվանագիտական տեսանկյունից նրա դիրքորոշումը երկիմաստ էր. փաստացի, Անդրկովկասն ինքնուրույն էր, սակայն այն չէր հռչակել իր անկախությունը: Թուրքերը դա հոյակապ հասկանում էին և այդ փաստը բացատրում էին կովկասյան ժողովուրդների՝ գլխավորապես հայերի և վրացիների ռուսամետությամբ: Դա իրենց չափազանց դուր չէր գալիս:

Ռազմական տեսակետից, իհարկե, ինչպես և միշտ է եղել, առավել խոցելի էին հայերը: Ռազմաճակատում զորքերի տեղակայումը և հայերի դրությունը պատմական այդ պահին մանրամասնորեն նկարագրված է ֆրանսիական բանակի կապիտան Ա.Պուադեբարի “Role militada des Armeniens for le frant du Cancade aprei la defection le I’arme’e’Rune /December

1917 – novembre 1918.) Paris” գրքում: Մենք դեռ առիթ կունենանք վերադառնալ ռազմավարական իրավիճակի քննարկմանը, իսկ այս պահին մեկ անգամ ևս ընդգծենք, որ թեև առավել ծանրը հայերի վիճակն էր, բայց հենց հայերն էին ամենից շատ դիմադրություն ցուցաբերողը: Հայերի հայացքները նույնպես հառած էին դեպի Տրապիզոն:

Զգալով և գիտակցելով դրության ամբողջ ծանրությունն ու պատասխանատվության աստիճանը, մեր պատվիրակությունը, ես էլ նրա հետ, 1918թ. փետրվարի 17-ի գիշերը ժամը 12-ին Բաթումով մեկնեցինք Տրապիզոն:

ԳԼՈՒԽ V

Տրապիզոնի խաղաղության համաժողովը (23 փետրվարի – 1 ապրիլի, 1918թ.)

Տրապիզոն մեկնող պատվիրակության կազմը շատ բազմամարդ էր: 40 անձ զուտ պատվիրակության անդամներ. բանակցողներ, խորհրդականներ, քարտուղարներ, տնտեսության պատասխանատուներ, հանձնարարությունների գծով սպաներ և հիսուն յունկերներ, որոնց մենք վերցրել էինք որպես մեր անվտանգության պահակախումբ: Պատվիրակության նման “թանձրամարմին” կազմը մի կողմից խոսում էր նմանատիպ պատվիրակություններ կազմակերպելու մեր փորձի պակասի, մյուս կողմից՝ պատվիրակության կազմում ընդգրկված տարատեսակ անձերի միջև վստահության պակասի մասին. ամեն մի ազգի ներկայացուցիչ ցանկանում էր ունենալ իր խորհրդականները: Հետագայում, երբ մենք ժամանեցինք Տրապիզոն, թուրքական թերթերը շատ կծու կատակում էին, թե. “եթե ժամանել է ռազմական էքսպեդիցիոն ջոկատ, ապա այն շատ փոքրաթիվ է, իսկ եթե դա խաղաղ պատվիրակություն է, ապա չափից դուրս մեծաքանակ է”:

Տեղավորվելով հատուկ գնացքում մենք փետրվարի 17-ի կեսգիշերին մեկնեցինք Բաթում: Մինչև Բաթում հասնելը մեզ բոլոր կայարաններում դիմավորում էին: Չնայած որ խորը գիշեր էր, բայց Միխայլովո կայարանում, Սամուրեղիայում, և այլ կայարաններում, ամբողջ գիշերվա ընթացքում, գնացքի կարճատև կանգառների ժամանակ մեզ դիմավորում էին ժողովրդի խմբեր, կուսակցությունների տեղական ներկայացուցիչներ ու ազահորեն նորություններ էին խնդրում և օրհնում ու քաջալերում էին մեզ դեպի խաղաղության համաժողով: Մենք դուրս էինք գալիս գնացքից կառամատույց՝ գլխավորապես Չիսենկելին և ես, կարճ –կարճ ճառեր արտասանում և մեր գնացքն ընթանում էր առաջ, դեպի Բաթում: Մեղմ, աստղալից գիշեր էր: Ժողովուրդն ակնհայտորեն մտահոգված էր մեր առաքելության վերջնարդյունքի համար:

Ցերեկը մենք հասանք Բաթում: Բաթումի ամրոցի և գորքերի հրամանատարը գեներալ Ալեքս. Մդիվանին էր: Ինքը հիմա Փարիզում է: Նա շատ համակրելի զինվորական էր, շատ լավ էր տրամադրված հայերի նկատմամբ և բարեկամաբար իր կորպուսի կազմի մեջ էր ընդունել Համազասպի ջոկատը: Ժամանակին ես շատ դրական կարծիքներ եմ լսել Գեներալ Ալեքս. Մդիվանու վերաբերյալ և միաժամանակ գեներալ Մդիվանուց էլ գովեստի խոսքեր եմ լսել հայկական կամավորական ջոկատների մարտական գործողությունների մասին: Տեղի հայկական գաղութից մեզ դիմավորեց Մնդոյան ազգանունով տեղացի մի վաճառական, ով ամեն մի ազգայինի նկատմամբ արձագանքող անձնավորություն էր: Նա մտերիմ էր աջարացիների հետ, լավ գիտեր տեղի բնակչությանը և մեզ Տրապիզոն ուղարկելու հետագա գործողություններում ունեցավ ամենաեռանդուն մասնակցությունը: Գեներալ Մդիվանին, տեղական իշխանությունները և Մնդոյանը մտահոգված էին այն շոգենավի ընտրությամբ, որով մենք կկարողանայինք հանգիստ ու անվտանգ ուղևորվել մինչև Տրապիզոն: Մի մասը կողմնակից էին “ԿԱՐԼ” շոգենավն ընտրելուն, մյուսները խորհուրդ չէին տալիս ոտք դնել այդ նավի վրա: Սկզբից մեզ պարզ չէին ասում, թե ինչու մենք է հարցը, բայց մի քանի կցկտուր արտահայտություններից մենք հասկացանք, որ “ԿԱՐԼ” շոգենավի անձնակազմն առանձնակի վստահություն չէր նեշնչում, քանզի ուներ բոլշևիկյան հակումներ: Բայց մեկ այլ մեծ նավ այդ պահին Բաթումի խարսխակայանում պարզապես չկար: Խորհրդակցելով Բաթումի նավահանգստի պետ իշխան Ճավճավաձեի, Մդիվանու և Մնդոյանի հետ, մենք՝ ոչ առանց տատանումների, հրահանգեցինք պատրաստել շոգենավը և փետրվարի 22-ին, ճաշից հետո, հավաքեցինք խարսխիսը: Մեզ եկել էին ճանապարհելու տեղի իշխանությունները, և մենք մեծաքանակ ամբոխի աչքի առաջ դուրս եկանք բաց ծով: Շատ պարզ գիշեր էր: Զրուցելով ընդհանուր նավասենյակում և հեռագրով տեղեկացնելով Կոստանդնուպոլիս մեր դուրս գալու մասին, մենք գիշերվա ժամը 1-ի կողմերը ամեն մեկս անցանք մեր նավասենյակները:

Առավոտյան ժամը չորսի կողմերը իմ նավախցի դուռը թակեցին: Պարզվեց, որ թակողը պատվիրակության նախագահ Չխենկելու համ-

հարզն է, Չիւէիձէ ազգանվամբ: Հարցնում եմ. “Ինչումն է հարցը”: “Պարոն նախագահը խնդրեց, որպեսզի անմիջապես հազնվեք և ներկայանաք շատ կարևոր հարցի վերաբերյալ խորհրդակցության”: Ես հազնվեցի ու գնացի նավապետի սենյակը, ուր նստած էին Չիւենկելին, պահակախմբի պետը և նավապետը: Նավապետի բացատրություններից ես հասկացա, որ գիշերը Սևաստոպոլից, Սևծովյան նավատորմի բոլշևիկյան Կոմիտեից ռադիոգիր է ստացվել, որտեղ պահանջվում է, որ մեր պավիթակությունը տեղափոխող շոգենավը շրջվի ու շարժվի դեպի Սևաստոպոլ և տեղ հասնելուն պես հանձնել շոգենավն ու նրա վրա գտնվող պատվիրակությանը տեղի “կոմիտեին”... ..[*տեքստը խզված է –Վ.Հ.*]:

...[Նավապետը հակված չէր] այդ հրահանգը կատարելուն, սակայն որոշ չափով տատանվում էր. Մի կողմից նա վախենում էր այդ հրահանգը թաքցնել նավի անձնակազմից, մյուս կողմից, նա հանձն էր առել մեզ անվնաս հասցնել մինչև Տրապիզոն: Եվ, ի վերջո, ինչպես պարզվեց հետագայում, նա մի յուրահաստուկ նպատակ ուներ. մեզ հասցնել Տրապիզոն, ինչից հետո, առհասարակ, դուրս գալ Սև ծովից և շոգենավը վաճառել: Բայց այն պահին մենք մտածում էինք միայն մի բանի մասին. ինչպես առանց արկածների, հանգիստ հասնենք Տրապիզոն: Քանի որ ռադիոկայանի ծառայողները ստացված հաղորդագրության մասին սկսեցին խոսել անձնակազմի անդամների հետ, ապա ռադիոյով եկած այդ հաղորդագրությունը աստիճանաբար սկսեց տարածվել սպաների և նավի անձնակազմի շրջանում: Մեր առավել ճարպիկ և աշխույժ վարչական աշխատակիցների օգնությամբ մենք ձեռնարկեցինք մի քանի կանխարգելիչ միջոցներ. անձնակազմի առավել համաձայնվող անձանց միանվագ բաժանեցինք 60.000 ռուբլի և քանի որ մեզ անհրաժեշտ էր նավի վրայի ռադիոն, Տրապիզոնում ամեն մի օրվա կանգառի համար նշանակեցինք ևս 10.000 ռուբլի: Մեր մյուս աշխատակիցները անձնակազմի անդամներին հյուրասիրում էին Պալատի պահեստներից վերցրած ընտիր գինիներով, որոնք նախատեսված էին Տրապիզոնում ընդունելությունների ժամանակ հյուրասիրման համար: Երրորդների դեմ կազմակերպեցինք մեր պահակախումբը՝ յունկերներին: Այդ բոլոր քայլերը, ի վերջո, հանգեցրին դրական արդյունքի և մեր շոգենավը կրկին շրջվեց դեպի

Տրապիզոն: Պարզվեց, որ գիշերվա ընթացքում մեր շոգենավը մի պահ արդեն նույնիսկ ուղևորվել էր դեպի Սևաստոպոլ: Փետրվարի 23-ին երեկոյան ժամը 8-ին մեր նավը կանգնած էր Տրապիզոնի խարսխակայանում:

Գիշերվան մոտ երկնքում վառվեցին աստղերը: Շատ տաք, մեղմ եղանակ էր: Թափանցիկ օդը շոյում էր մեր դեմքերը: Գիշերվա հուզմունքներից հետո մենք հոգնած պառկեցինք քնելու և փետրվարի 24-ի առավոտյան արդեն տախտակամածի վրա էինք: Նայելով չորս կողմը, մենք չնկատեցինք որևիցե թուրքական նավ, որի վրա կարող էր լինել թուրքական պատվիրակությունը: Մինչդեռ մենք սպասում էինք նրանց հանդիպել Տրապիզոնում: Ափից լսվում էին ռազմական նվագախմբի հնչյունները և ինչ-որ գորամասեր քայլերթով անցնում էին առափնյա տարածքով: Մենք խարսխա էինք գցել ափից մոտ 2 կիլոմետր հեռավորության վրա: ...[տեքստը խզված է -Վ.Հ.]:

...Առավոտյան ժամը 10-ի կողմերը մենք ափ ուղարկեցինք մեր պատվիրակության քարտուղարին և պահակախմբի պետին, որպեսզի նրանք պարզեն, թե ինչ տեղեկություններ կան թուրքական պատվիրակության ժամանման վերաբերյալ: Երկու ժամ հետո մեր բանագնացները վերադարձան և հայտնեցին, որ թուրքական պատվիրակությունը Կոստանդնուպոլսից արդեն դուրս է եկել: Մեր նավը մնաց խարսխակայանում փետրվարի 24-ին, 25-ին՝ ոչ ոք չէր գալիս: Մենք սկսեցինք անհանգստանալ, մեր ինքնասիրությունը խոցված էր: Մենք տեղեկացրինք Թիֆլիս, որ թուրքերը դեռևս չեն հայտնվել: Փետրվարի 25-ի երեկոյան մեր շոգենավ եկավ Տրապիզոնի վային և հայտնեց, որ թուրքական պատվիրակությունը շուտով կժամանի: Մենք նրա պատվին ընդունելություն կազմակերպեցինք և նրա հեռանալուց հետո որոշեցինք. եթե թուրքական պատվիրակությունը հաջորդ օրն էլ չգա, մենք կվերադառնանք Բաթում: Նման հրահանգ տրվեց նավապետին:

Հաջորդ առավոտյան հորիզոնին ծուխ նշմարվեց: Երկու ժամ անց խարսխակայան մուտք գործեց թուրքական մի շոգենավ. ժամանել էր թուրքական պատվիրակությունը: Երեք ժամ հետո մեր շոգենավին մոտեցավ մի նավակ, որտեղից դուրս եկան և դեպի մեզ ուղևորվեցին երեք

անձ. Թուրքական պատվիրակության թիվ մեկ պատվիրակ Ռաուֆ-բեյը, Անգորայի կառավարության այժմյան նախագահը, „Hamidie” հաճանավի նախկին նավապետը, իրոխտ և լավագույն թուրքական ծովային սպա, Համիդ-բեյը՝ ծագումով բունիացի գնդապետը և երիտթուրքական կոմիտեի անդամ Բիզա-բեյը, ով 1914թ. մասնակցել էր դեպի Աջարիա իրականացրած արշավանքին: Նրանք այցելեցին մեր պատվիրակությանը և խնդրեցին մեզ ափ իջնել: Մենք պատասխան այցով գնացինք իրենց մոտ: Որոշվեց, որ երեկոյան մենք ափ ենք իջնելու: Մեր և թուրքերի միջև անհամաձայնություններ ի հայտ եկան այն հարցի շուրջ, թե արդյոք մենք իրավունք ունենք մեր հետ տանել մեր զինվորական պահակախումբը: Թուրքերն ուղղակի հայտարարեցին, որ Տրապիզոնը ոչ թե չեզոք, այլ թուրքական քաղաք է, և, համաձայն միջազգային օրենքների իրենք պետք է ապահովեն մեր անվտանգությունը: Որոշ տասանումներից հետո մենք համաձայնվեցինք մեր հետ պահել տասը յունկեր, իսկ մնացած 40-ը առաջին իսկ շոգենավով հետ ուղարկեցինք Բաթում:

Երեկոյան մենք ափ իջանք: Ափին մոտենալիս իմ աչքին ընկավ հրետանու արկերի պահեստի հսկա պայթյունի հետքերը: Հավանաբար, նահանջելիս, մի քանի օր առաջ, զինվորները անփութության հետևանքով առաջ էին բերել հրետանու պահեստի պայթյունը: Ասում եմ անփութության հետևանքով, քանզի իրենք՝ թուրքերը, ավելի քան շահագրգիռ էին իրենց ձեռքում հայտնված ռուսական ռազմական ունեցվածքի պահպանման հարցում: Տրապիզոնում նրանց ձեռքում էր հայտնվել մոտ 1000 թնդանոթ, 12.000 ձի, 30.000 հրացան և միլիոններով փամփուշտներ:

Երբ մենք ափ իջանք, մեզ դիմավորեց մի խղճուկ զինվորական նվազախումբ՝ վեց փողհար և երկու թմբուկ: Հրավառությունը ներկայացված էր այրվող ձթած տակառներով և այրվող նավթով լցված մի քանի ճաշամաններով: Հրավառությունից տարածվում էր հեղձուցիչ մի ծուխ, նվազախումբը ինչ-որ խառը բաներ էր նվազում, հավաքված ամբոխն էլ զարմացած մեզ էր նայում: Ափին մեզ սպասում էին կառապանները: Մենք հասանք մեզ համար վաղօրոք նախատեսված երկհարկանի շենքին, որի դիմաց գտնվում էր թուրք ասկյարների գորանոցը: Առավոտյան մենք դուրս եկանք քաղաք: Ամենուրեք անտանելի ցեխ էր և գրեթե

կատարյալ ամայություն, և ոչ մի հայ: Մենք մոտեցանք հայկական եկեղեցուն: Այնտեղ կանգնած էին ձիեր, հատակին՝ գոմաղբը: Խանութները դատարկ էին: Տեղ-տեղ հույները վաճառում էին միս ու կանաչեղեն:

Հաջորդ օրը տեղի ունեցավ մեր առաջին պաշտոնական հանդիպումը թուրքական պատվիրակության հետ: Պայմանավորվեցինք նիստերի անցկացման կարգի վերաբերյալ: Նախագահելու պարտականությունն իր վրա վերցրեց թուրք պատվիրակը, որը մեզ հրավիրեց ներկա լինել խաղաղության համաժողովի հանդիսավոր բացմանը: Դրանով իսկ կողմերը Տրապիզոնը ճանաչում էին որպես թուրքական քաղաք: Դա էլ ասենք, որ ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո, ինչպես նաև խաղաղության վերաբերյալ մեր ունեցած պատկերացումների, մենք ամենևին չէինք էլ ցուցաբերում որևիցե հավակնություն Տրապիզոնի նկատմամբ:

Համաժողովի առաջին հենց օրը նշանավորվեց մեծագույն կարևորության երկու իրադարձություններով. 1918թ. փետրվարի 27-ին թուրքական զորքերը գրավեցին Էրզրումը, իսկ փետրվարի 28-ին վերջնականորեն ստորագրվեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, ըստ որի Կարսը, Բաթումը և Արդահանը անցնում էին Թուրքիային: Նման պայմաններում էր սկսվում մեր համաժողովը: Էրզրումի գրավումը Տրապիզոնում ողջունվեց հրավառությամբ, իսկ մեզ տեղեկացրեցին չափազանց զգուշաբար, ուղարկելով պաշտոնական գործակալական իրազեկում:

Որպեսզի դիվանագիտական տեսանկյունից ավելի պարզորոշ պատկերացնեք մեր համաժողովի ընթացքը, անհրաժեշտ է վաղօրոք իմանալ, որ Տրապիզոնի համաժողովի ամբողջ ընթացքում / փետրվարի 27-ից մինչև ապրիլի 1-ը, այն է՝ 34 օր/ թուրքերը մշտապես մոտենում էին Կովկասի սահմաններին, իսկ մենք նահանջում էինք: Համաժողովի սկզբին հայկական զորքերի տեղաբաշխումը հետևյալն էր. Բաթումն ու Ճորոխի հովիտը զբաղեցնում էր վրացական կորպուսը: Էրզինջանի ուղղությամբ՝ Էրզինջանի գունդը, Էրզրումում՝ Էրզրումի գունդը և 1-ին ու 4-րդ գնդի զորամասերը: Կարսում՝ երեք գունդ: Խնուսից մինչև Վան՝ 2-րդ հայկական գունդը և ես երկու գունդ՝ Վանի և Խնուսի: Վանից դեպի հարավ՝ հինգերորդ հայկական գունդը և 1-ին, 2-րդ և 4-րդ գումարտակները, Վանից դեպի արևելք՝ Մակվի գունդը: Բացի դրանցից՝ Անդրանի-

կի հատուկ դիվիզիան, Մեպուհի, Մուրադի, Տեր-Ղևոնդյանի, Թորգոմի, Պանդուխտի ու այլոց ջոկատներով: Էրիվանում կանգնած էր գեներալ Միլիկյանի դիվիզիան, Ալեքսանդրապոլում՝ գեներալ Արեշևի դիվիզիան և գնդապետ Կորգանովի⁷⁹ հեծյալ բրիգադը: Գլխավոր զորակայանը և գեներալ Նազարբեկովը՝ Թիֆլիսում: Բաքվում՝ տեղի պահակազորը և 10.000 զինվորական հայ և ռուս, որոնցից 8.000-ը՝ հայ: Պարսկաստանում կանգնած էին գեներալ Ադա Պետրոսի և պատրիարք Մարդշիմուքի ասորական զորամասերը և Ստեփանյանի հայկական գումարտակը: Թուրք-գերմանական ընդհանուր ծրագիրը հետևյալն էր. գրավել Բաթում-Բաքու գիծը, տիրանալ Բաքվի նավթային միջոցներին, զորքեր տեղափոխել Թուրքեստան և այնտեղից սպառնալ Անգլիային: Իսկ թուրքերն էլ իրենց հերթին շարժվում էին դեպի Ալեքսանդրապոլ, որպեսզի այնտեղից էլ շաժվեն դեպի Բաքու, անցնեն Պարսկաստան և հետո՝ ավելի հարավ, մինչև Բաղդադ և այնտեղ նեղեն անգլիացիներին: Հասկանալի էր, որ Կովկասը դառնում էր ամբողջ գործողության կենտրոնը: Գերմանական զորքերի գլխավոր հրամանատար, գեներալ Հինդենբուրգի գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Լյուդենդորֆը պատերազմի մասին իր գրքում նշում է, որ հայերի հերոսական դիմադրությունը խիստ բացասաբար է ազդել այդ ծրագրի իրականացմանը: Հայերի դիմադրության պատճառով ուշացումով էր իրականացվում վառողի և բենզինը ստացումը Բաքվից, ինչն իր հերթին խափանում էր ավտոմոբիլների սպասարկումն ու շահագործումը:

Գերմանացիները 1918թ. ամռան սկզբներին Կովկաս ուղարկելու համար կենտրոնացրել էին մոտ 15.000 զորք: Իսկ Կովկասի համար նա-

⁷⁹ **Ղորղանյան (Կորգանով) Նիկոլայ Ադամի** (1878-1921)տոհմիկ ազնվական, ցարական բանակի հեծելազորի գնդապետ, Հայաստանի Հանրապետության բանակի գնդապետ, ռազմական նախարարության հանձնարարությունների գծով գեներալի պաշտոնակատար (դերակալ գեներալ): 1918-1920թթ. մասնակցել է Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանությանը: Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի առանցքային մասնակիցներից ու դերակատարներից է, պահել է ռազմաճակատի գծի կենտրոնական հատվածը: Հայաստանի անկախության ոչնչացումից և երկրի խորհրդայնացումից հետո ձերբակալվել է և 1921թ.փետրվարի 17-ի լույս 18-ի գիշերը հայ բոլշևիկների ձեռամբ կացնահարվել է Երևանի բանտում::

խատեսված թուրքական գորքերը կազմում էին 30.000 և համալրված էին պաղեստինյան ռազմաճակատի լավագույն զորամիավորումներով: Այդ լավ զինված և կազմակերպված զորաբանակը կրում էր “Իսլամի Կովկասյան Բանակ” անվանումը: Այստեղ բախվեցին երկու ռազմական դպրոց՝ կովկասյանը, ավելի ճիշտ՝ հայկականը և թուրքականը:

Երգրումը թողնելուց հետո հայկական բանակը նահանջեց դեպի Սարիղամիշ, որն արդեն գտնվում էր բուն Անդրկովկասի տարածքում: Հայերի կողմից վարած տասնմեկօրյա դիմադրողական մարտերը հնարավորություն տվեցին, որպեսզի Թիֆլիսից թարմ ուժեր հասնեն ռազմաճակատ, բայցևայնպես, մարտի 23-ին թուրքերը գրավեցին Սարիղամիշը: Հայերը, նահանջելով, հրդեհեցին քաղաքը, պահեստները և շարժվեցին դեպի Կարս: Իսկ այդ ընթացքում իր նիստերն էր գումարում Տրապիզոնի համաժողովը: Մենք միտումնավոր ենք զուգահեռաբար բերում ամսաթվերը Տրապիզոնի համաժողովից և ռազմաճակատային իրադարձություններից, որպեսզի պարզ լինի, թե որչափ դժվար էր համաժողովում պահանջներ ներկայացնել և պաշտպանել դրանք, երբ մեր զինուժը նահանջում է, իսկ հակառակորդը շարժվում ու շարժվում է առաջ, գրավելով ամրոցներ և քաղաքներ: Եվ ես դա զգում ու զիտակցում էի պարզ իրականության մեջ և այդ ամենը արտացոլվում էր նաև մեր նիստերի ընթացքի վրա: Նման իրավիճակում ես հետագայում հայտնվել եմ ևս երկու անգամ. նույն, 1918թ. մայիսին Բաթումում, և 1920թ. նոյեմբերին՝ Ալեքսանդրապոլում:

Թուրքերն, իհարկե, իրենց հաջողությունները ուռճացնում ու չափազանցնում էին, չափազանց հանդիսավոր հայտնում դրանց մասին և դրանով ոգևորում էին բանակին: Այդ պայմաններում մեկնարկեց Տրապիզոնի համաժողովը:

Ես չեմ մտադրվել քայլ առ քայլ պատմել այստեղ այդ համաժողովի բոլոր անակնկալների ու բարդություններ մասին, -մեծ թվով թղթեր մեր կողմից, մեծ քանակությամբ թղթեր գրվեց թուրքերի կողմից: Դրանցում շարադրվածը, իհարկե, շատ հետաքրքիր կլիներ, քանզի դրանք կցուցադրեին, թե ինչպես էինք մենք ձգտում հասնել մեր պահանջների իրականացմանը և ինչպես ամեն անգամ թուրքերը մերժում էին, որպես այդ

մերժման հիմնավորում բերելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Որպեսզի, համենայնդեպս, ընթերցողը կարողանա հետևել մեր բանակցությունների ընթացքին, ես այստեղ կներկայացնեմ այն պաշտոնական զեկույցը, որը մեր պատվիրակությունը ներկայացրել է Մեյմին նրանից հետո, երբ բանակցություններն ընդհատվելուց հետո մենք վերադարձանք Թիֆլիս և սկսվեց արդեն պատերազմը Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև:

Ես կաշխատեմ, հիմք ընդունելով զուտ անձնական տպավորությունները, լուսաբանել մեր բանակցությունների հիմնական պահերը: Համաժողովի առաջին օրը Ռաուֆ-բեյն արտասանեց մի ծաղկազարդ ճառ: Նա ֆրանսերեն չի խոսում, մի քիչ խոսում է գերմաներեն և լավ՝ անգլերեն: Նրա մեջ տեսնում ես ուժեղ կամք և հզոր ներուժ ունեցող մի անձնավորության: Իր հետ ունեցած զրույցներից նկատելի է, որ Թուրքիայի սպազայի առումով ինքը մեծ նշանակություն է տալիս Թուրքիայի և Անգլիայի մերձեցմանը: Ինքը Սուլտանի ծնունդ է, չերքեզ է ու հետաքրքրվում է իր ցեղակիցների դրությամբ Թուրքիայում և Կովկասում: Բալկանյան պատերազմի ժամանակ նրա հաճանավր իր մարտարշավներով ու անսպասելի հարձակումներով սարսափ էր սփռում հակառակորդի վրա: Ռաուֆ-բեյը անձամբ էր կազմել այդ հաճանավրի գծագրերը և, ինչպես ինքը ինձ պատմեց, անձամբ էր գնացել Անգլիա այդ ռազմանավր բերելու: Կովկասյան պատվիրակությանն ուղղված իր ճառում Ռաուֆ-բեյն ասաց, որ արևելքում ծագում է նոր աստղ՝ դա Անդրկովկասյան պետությունն է, որն ինքը ողջունում է, և, միաժամանակ, ողջունում է նաև “օտարված զավակների վերադարձը իրենց հարազատ մոր գիրկը”: Օտարված զավակների վերադարձ ասելով պետք է հասկացվեր Կարսի, Բաթումի և Արդահանի միացումը Թուրքիային:

Ռաուֆ-բեյն առաջարկում էր ներգաղթած 300.000 թուրքահայերին հավերժ թողնել Անդրկովկասի սահմաններում, իսկ նույն քանակով՝ 300.000 թաթարներ Անդրկովկասից վերաբնակեցնել Թուրքիա: Մենք կտրականապես դեմ էինք արտահայտվում այդ նախագծին, քանզի այն ուներ երկու խիստ բացասական կողմեր. նախ զրկում էր մեզ Արևմտյան Հայաստանը պահանջելու որևիցե հիմքերից, քանի որ այդ պարագայում

այստեղ այլևս, առհասարակ, հայ չէր մնում, իսկ երկրորդն էլ, այդ նախագիծը թրքացնում էր հայկական վիլայեթները և ընդամիջոց փոխում էր տարածքների բնույթը, դարձնելով դրանք մաքուր մահմեդական տարածքներ: Ուստիև, այդ նախագծի մասին մենք, առհասարակ, չէինք ցանկանում լսել և խոսել: Ի դեպ, այն օրերից անցել է յոթ տարի և այսօր, համենայնդեպս, այդ ծրագիրն իրագործված է տարերայնորեն՝ Թուրքիան կարողացավ իր կամքը փաթաթել հայերի և Եվրոպայի վզին: Երկրորդ նախագիծը չափազանց մշուշոտ էր, երբ էս և Քաջագնունին փորձում էինք պարզել մեր համար Թուրքիայում հայերի հնարավոր ինքնավարության բնույթը, Ռաուֆ-բեյը դուրս չէր գալիս ընդհանուր խոսքերի շրջանակներից: Նա այդ եղանակով, պարզապես, ցանկանում էր այդ հարցը հանել բանակցությունների հարթության օրակարգից և դարձնել զուտ Թուրքիայի համար ներքին հարց: Այսօրվա դրությամբ թուրքերը կարողացան իրականացնել նաև իրենց այդ նպատակը. այսօր /ես այս տողերը գրում եմ 1925թ./ թուրքերը ստորագրել են Լոզանի պայմանագիրը, որտեղ բացակայում է “հայ”, “Հայաստան” բառերի հիշատակումը և թուրքերի անթիվ հայտարարություններից Եվրոպան իմացավ և, ասես, հաշտվեց թուրքական այն դրույթի հետ, որ “հայկական հարց Թուրքիայում չկա”, որ “Օսմանյան հայազգի քաղաքացիների հարցը” բացառապես ներքին թուրքական հարց է: Այնպես որ, ո՛չ պաշտոնական նիստերի ժամանակ, և ո՛չ էլ անձնական գրույցների ընթացքում ինձ չէր հաջողվում հող գտնել Թուրքիայում հայկական հարցի լուծման համար: Իսկ ինչ վերաբերում է Անդրկովկասի անկախության հարցին, ապա թուրքերի դիրքորոշումն այստեղ չափազանց պարզ էր. նրանք ներշնչում էին մեզ Անդրկովկասյան Հանրապետության անկախությունը հայտարարելու միտքը, փնտրում ու սպասում էին այդ անկախությանը:

Ռաուֆ-բեյի ելույթը “օտարված զավակների մոր գիրկը” վերադառնալու վերաբերյալ մեզ, ճիշտն ասած, շփոթեցրեց: Մակայն մենք անդրդվելի մնում էինք մեր դիրքերի վրա: Եվ մարտի 7-ի մեր հռչակագրում մայր մասին նույնիսկ հայտարարեցինք թուրքերին: Մեր ունեցած գրույցներից՝ թե՛ պաշտոնական, թե՛ ոչ պաշտոնական, պարզ էր դառնում, որ թուրքերն իրենց համար դրել են երկու նպատակ. առաջինը՝ ի կատա-

րումն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի, Թուրքիային միացնել Կարսը, Բաթումը, Արդահանը, և երկրորդը՝ անկախ Անդրկովկասյան պետության միջոցով, որը պետք է անջատվի Ռուսաստանից թե՛ փաստացի, թե՛ իրավաբանորեն, մի պատնեշ ստեղծել Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև: Այդ նպատակի իրագործման եղանակն էլ ռազմական հարձակումն էր և ուժի միջոցով վիճելի տարածքների բռնագավթումը: Իսկ ինչ վերաբերում է Թուրքիայում հայկական հարցին, ապա այդ խնդրի վերաբերյալ թուրքերը որոշակի ծրագիր չունեին: Նրանց առջև հայկական հարցը գանգնած էր իր պատմական համատեքստում. Անցյալում նա զբաղեցնում էր եվրոպական հասարակական կարծիքը, իսկ այժմ՝ մոտ 300.000 հայ փախստականներ Թուրքիայից կերտրոնացված էին Էրիվանի նահանգի սահմաններում և Կովկասի տարբեր շրջաններում: Այդ զանգվածի նկատմամբ անհրաժեշտ էր ինչ որ քայլեր ձեռնարկել: Իրենք դա զգում էին:

Թուրքական պատվիրակության քարտուղարը ֆրանսերենին գերազանց տիրապետող, 35-ին մոտ մի շատ ընդունակ մարդ էր, անունը՝ Համի-բեյ: Կոստանդնուպոլսի իրավաբանական դպրոցի միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր՝ ինչպես ինքն էր իրեն ներկայացնում: Իր հետ ունեցած բազմաթիվ անձնական զրույցներից ինձ համար պարզ էին դարձել թուրքական պատվիրակության տրամադրությունները. Նամի-բեյը շատ մտերիմ էր Ռաուֆ-բեյի հետ և վերջինիս հանձնարարությամբ հաճախակի էր գալիս ինձ և մեր քարտուղար գեներալ Թումանովի մոտ հատուկ հայկական հարցի շուրջ զրուցելու նպատակով: Ռաուֆ-բեյի և Համի-բեյի հետ զրույցներից ես եկա այն եզրակացության, որ իրենց մոտ առկա էր Թուրքիայում հայկական հարցի լուծման երկու նախագիծ. Բնակչության փոխանակում Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև, կամ տեղական ինքնակառավարման նման մի բան Ալաշկերտի, Վանի և Խնուսի շրջաններում՝ առանց Մուշի, Բիթլիսի և Էրզրումի: Բնականաբար, միայն ու միայն Թուրքիայի բացարձակ ինքնիշխանության ներքո:

Բացի դրանից, որքան համառորեն մենք մերժում էինք Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, մատնանշելով Անդրկովկասի համար “Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրի” ոչ պարտադիր լինե-

ընթացքներն առավել համառությամբ պնդում էին, որ Անդրկովկասը դեռևս չի հռչակել իր անկախությունը Ռուսաստանից: Կամաց-կամաց, մարտի վերջերին, այդ պայմանը ձևակերպվեց արդեն որպես թուրքական կողմի պահանջ: Հակառակ պարագայում, թուրքերը հրաժարվում էին շարունակել բանակցությունները: Անդրադառնալով մեր տարածքային զիջումներին, համաճողովի հնթացքում մենք սկսեցինք հասկանալ, որ մենք անհրաժեշտորեն պետք է թուրքերին զիջենք որոշ տարածքներ նաև բուն Անդրկովկասից: Երբ ամբողջ պատվիրակությունը համաձայնվեց, որ նման զիջումներն անխուսափելի են, պատվիրակության տարբեր խմբավորումների միջև սկսվեց խուլ պայքար այն հարցի շուրջ, թե հատկապես ո՞ր տարածքները զիջել: Վրացիներն ակնհայտորեն չէին ցանկանում ինչ-որ մի հատված զիջել Բաթումի մարզից, հայերը՝ Կարսի մարզից: Վրացիներն ամեն գնով ցանկանում էին իրենց ձեռքում պահել Բաթում քաղաքն ու նավահանգիստը, հայերը՝ Կարս քաղաքն ու ամրոցը: Դրանք էին անդրկովկասյան կողմի հիմնական ցանկությունները: Ավելին՝ մեր կենսական շահերը: Այդ զիջումների պահանջով թուրքերը պարզապես պատառոտում էին հայերի և վրացիների կենդանի մարմինը: Թաթարներն իրենց չեզոք էին պահում՝ բացառությամբ ”Հումիեթի” (սոցիալ-դեմոկրատ մենշևիկ մահմեդականներ) մի անդամի, ով բացահայտորեն հայերի և վրացիների կողմն էր: Նրա ազգանունը Շեյխուլիսլամով է, նա այժմ Փարիզում է, թաթար սոցիալ-դեմոկրատների պատվիրակն է II Ինտերնացիոնալում: Սակայն ինքը աննշան ազդեցություն ուներ իր միջավայրում:

Շուտով Տրապիզոն ժամանեցին նաև Պատվիրակության կազմում պաշտոնապես չընդգրկված Հյուսիսային Կովկասի լեռնականների երկու պատվիրակներ՝ Չերմոնը և Բամմաթովը: Առաջինը՝ ցար Նիկոլայ II – ի պահակախմբի նախկին փայլուն սպաներից, հետագայում՝ Հյուսիսային Կովկասի կառավարության նախագահ և պատվիրակության նախագահ Փարիզում, իսկ երկրորդը՝ փոխարքայի նախկին ընդունակ ծառայող աշխատակիցներից մեկը, այժմ՝ Հյուսիսային Կովկասի կառավարության Արտաքին Գործերի Մինիստրն է: Նրանք երկուսն էլ միացյալ Կովկասյան Դաշնության կողմնակից էին և նրանում էին տեսնում իրենց քաղա-

քական փրկությունը: Առհասարակ, Դադստանի լեռնականները թաթարների չափ թուրքական կողմնորոշում չէին ցուցաբերում: Նրանք համեմատաբար վերջերս էին կորցրել իրենց ինքնուրույնությունը (ապստամբել էին) անցած դարի յոթանասունականներին և հիշողությունը Դադստանի անկախության հերոս Շամիլի մասին դեռևս կենդանի էր նրանց մեջ: Լեռնականներն ի սրտե ձգտում էին մեզ օգնել: Նրանք առանձին խոսում էին Ռաուֆ-բեյի հետ, հիշեցնում նրան, որ ինքն էլ է ազգությամբ չերքեզ, Կովկասից է և պետք է օգնի կովկասյան գործիչներին՝ ի բարօրություն բոլոր կովկասյան ազգերի: Բայց նրանց միջնորդությունը արդյունք չտվեց:

Թուրքերն անդրդվելի էին իրենց պահանջներում, ինչի մասին էլ մեզ տեղեկացրին մարտի 21-ին: Մեր անզիջում լինելու ժամանակն անցավ: Պատվիրակության նախագահ պ. Չիսենկելին, տեսնելով, որ պատվիրակության կազմում տիրող այսչափ տարակարծությունների պարագայում բանակցությունները շարունակելը պարզապես դառնում է անիմաստ, պատվիրակության քննարմանը ներկայացրեց առաջարկ, որպեսզի այստեղից Թիֆլիս ուղարկվի մի հատուկ հանձնաժողով, որը տեղում բացատրեր Կառավարությանը դեպքերի ընթացքը և խնդրեր Կառավարությունից պատվիրակության նախագահի համար ինքնուրույն քայլեր կատարելու առումով ավելի լայն լիազորություններ: Հայերից այդ հանձնաժողովի կազմում ընդգրկվեց Քաջազունին: Նրանք մեկնեցին Թիֆլիս, ստեղծված իրադրության մասին զեկուցեցին Կառավարությանը իսկ վերջինս էլ մարտի 12-ին Սեյմից խնդրեց “արտակարգ կարգավիճակ” պ. Չիսենկելիի համար և հնարավոր համարեց Թուրքիային զիջել կովկասյան տարածքներից որոշ հատվածներ:

Թիֆլիսից հանձնաժողովի վերադառնալուց հետո պատվիրակությունը մարտի 23-ի նամակով թուրքական կողմին իրազեկեց, որ անդրկովկասյան պատվիրակությունը համաձայն է զիջել Կարսի մարզի մի մասը: Զիջվող տարածքների մեծ մասն ընկնում էր Կարսի մարզի արևմտյան հատվածի վրա՝ առանց ամրոցի և առանց հայաբնակ շրջանների: Թուրքերին այդ զիջումը չբավարարեց: Նրանք անշեղորեն պահանջում էին բավարարել իրենց բոլոր պայմանները:

Մարտի 23-ով թվագրված նույն թղթով անդրկովկասյան պատվիրակությունը տեղեկացվում էր, հայկական հարցը բերվում, հասցվում է ընդամենը “թրքահապատակ հայերի վերադարձի, ինչպես նաև փախստականների և պատերազմի պատճառով հարազատ վայրերից տեղահանված այլ ազգությունների հետագա ճակատագիրն ապահովող երաշխիքների մասին” ընդհանուր բնույթի հարցի քննարկմանը: Որպեսզի հստակ լինի “փախստականների և այլ ազգությունների” մասին հիշատակումը, անհրաժեշտ է իմանալ, հայերի կողքին պատերազմի ընթացքում շատ են տուժել նաև ասորիները, որոնք նույնպես ամբողջ պատերազմն անցկացրեցին մարտերում, ունեցան մեծաթիվ փախստականներ, կրեցին բազում տառապանքներ: Նրանք նույնպես խրախուսվում էին Մեծ տերությունների կողմից, ստանում էին խոստումներ, բայց, ի վերջո, նույն հայերի նման խաբված մնացին իրենց բոլոր սպասումներում: Բոլոր համաժողովներում, որտեղ հայտնվում էին հայերը, կարելի էր տեսնել նաև ասորիներին: Հատկապես՝ իրենց աշխարհիկ առաջնորդ, բոլոր Մեծ տերությունների շքանշաններով զարդարված Պետրոս Աղային: Որոշ դեպքերում մենք նրանց օգնում էինք նաև գումարով, ինչպես որ դա եղավ Փարիզի վեհաժողով գնալուց, նյութապես օգնում էինք նաև նրանց փախստականներին Հայաստանում ու Վրաստանում: Երբ մենք Թիֆլիսից Տրապիզոն էինք մեկնում, իրենք մեզ խնդրեցին, որպեսզի իրենց հարցը նույնպես բարձրացնենք: Եվ այսօր, խաբվելով Լոզանում իրենց ակնկալիքներում, նրանք իրենց հայրենի սարերում դեռևս պահում են չորս զինված գումարտակ: Իրենց հայրենիքը Վանի վիլայեթի Հեթկյարա սանջակն է: Լոզանում նրանք նույնիսկ խնդրում էին իրենց ինքնավարության սկզբունքով միացնել Հայաստանի Հանրապետությանը:

Չնայած մեր բոլոր փաստարկներին, թուրքերը համառում էին: Տրապիզոն եկավ Վեհիբ-փաշան, տեսնվեց նաև մեզ հետ, տեղեկացրեց իր հաջողությունների մասին: Բնակչությունը նրան դիմավորում էր նվազախմբով, կայացավ զորահանդես: Հավանաբար, թուրքերը պատրաստվում էին վճռական քայլի: Քաղաքում նույնիսկ նկատվում էր որոշակի իրարանցում: Եվ իրոք, 1918թ. մարտի 24-ի ուշ երեկոյան մեր պատվիրակությունը Ռաուֆ-բեյից ստացավ հետևյալ բովանդակությամբ մի նամակ.

“ Պարոն Նախագահ, Օթոտմանյան Կայսերական Կառավարությունը պնդում է 1918թ. մարտի 21-ի հռչակագրում շարադրածը և խնդրում է հարգելի անդրկովկասյան պատվիրակությանը այդ կապակցությամբ մեզ ներկայացնել վերջնական պատասխան մոտակա 48 ժամերի ընթացքում: Ռաուֆ-բեյ”: Այդ վերջնագրին հետևեց ռազմական գործողությունների վերսկսումը: Այժմ արդեն ժամանակն անցել էր: Այն ամենը, ինչին ես տեղյակ էի և տեսնում էի իմ շուրջ, նույնը և Քաջագնունին, մեզ ոչ մի հաջողություն չէր խոստանում: Մարտի 24- լույս 25-ի գիշերը կայացած պատվիրակության նիստի ընթացքում հնչեցին ձայներ, որ անհրաժեշտ է նահանջել՝ զիջել: Միաժամանակ հասկանալի էր, որ թուրքերին հանձնել Կարսն ու Բաթումը, կնշանակեր Անդրկովկասից պոկել լավագույն ու կարևորագույն քաղաքները: Մենք ձգտում էինք գոնե ինչ-որ մի բան փրկել: Մարտի 25-ի առավոտյան Չիենկելիին հեռագիր ուղարկեց Թիֆլիս, նշելով, որ զիջումների առավելագույնը ինքը համարում է “ամբողջ Կարսի մարզը, Կարս քաղաքը ներառյալ, շտկելով նրա արևելյան հատվածի սահմանները, որ բնակեցված են հայերով և Արդահանի շրջանի հյուսիսային հատվածը, իսկ Բաթումի մարզից՝ Արդվինի շրջանը, առանց Արդվինի տեղամասի”:

Իսկ մեր շրջապատում իր կողմից ավելացնում էր. “ Ես համոզված եմ, որ թուրքերը չեն զիջի նաև Բաթումը: Վեհիբ-փաշդան խիստ որոշակի արտահայտվեց այդ կապակցությամբ: Կարսի համեմատ տարբերությունն այն է, որ Բաթումի պարագայում, նրանք այդ միջոցով սակարկում են: Իսկ ինչ վերաբերում է Կարսին, ապա դիվանագիտական եղանակով այն պահելու համար չկա բացարձակապես և ոչ մի հնարավորություն: Թուրքերը պարզապես չեն էլ ցանկանում խոսել Կարսի մասին: Ես գիտակցում եմ, որ նման հարցադրումը սպառնում է Սեյմի և ինքնին Անդրկովկասի միասնությանը, բայց, դժբախտաբար, այլ ելք չկա: Թուրքերը չափազանց լրջորեն են մոտեցել պատերազմի վերսկսմանը”:

Գիշերը ես հանդիպեցի Չիենկելիի հետ և երկուսս էլ այն կարծիքին էինք, որ անհրաժեշտ է գնալ զիջումների: Մենք պատերազմ չէինք ուզում: Մենք հաջողության որևիցե սպասելիք չունեինք:

Այդ նույն ժամանակամիջոցին թուրքերը ներխուժեցին Անդրկովկասի սահմանները. Կարսի ուղղությամբ, նրանց զորամասերն արդեն Սարիղամիշում էին, իսկ Բաթումի ուղղությամբ անցել էին Բաթումի մարզի սահմանը: Ըստ այդմ էլ, մարտի 26-ին Անդրկովկասյան Կառավարությունը հեռագրեց պատվիրակությանը. “Անհրաժեշտ է հայտարարել թուրքական պատվիրակությանը, քանի որ թուրքական զորքերը ներխուժում են Անդրկովկասի տարածք, ապա խաղաղ բանակցությունները պետք է ընդհատվեն, ինչի մասին կտեղեկացվեն Անդրկովկասի ժողովուրդները”:

Սակայն, նույն օրվա երեկոյան, Կառավարությունն արդեն հաղորդում էր, որ ինքը համաձայն է Կարսի մարզն ու Արդվինի շրջանը զիջելուն և հավելում էր, որ հայերը համառորեն պնդում են, որ զիջվող շերտը չպետք է իր մեջ ներգրավի բուն Կարս քաղաքը:

Իսկ ժամանակը գնում էր: Պատվիրակությունը զգում էր, որ թուրքերն արագացնում են դեպքերի ընթացքը և մարտի 26-ին հեռագրեց Անդրկովկասի Կառավարությանը, որ իրադրությունն այնպիսին է, որ անհրաժեշտ է ճանաչել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Պատվիրակությունը, իր վրա վերցնելով ամբողջ պատասխանատվությունը, մարտի 28-ին հայտարարեց օտթոմանյան պատվիրակությանը, որ ինքը՝ անդկովկասյան պատվիրակությունը ճանաչում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը:

Ես և Քաջագնունին անհրաժեշտ համարեցինք անձամբ մեր անունից ազդել “Դաշնակցության” խմբակցության դիրքորոշման վրա և մարտի 28-ին Գեգեչկորիին և ֆինանսների մինիստր Կարճիկյանին հեռագրեցինք հետևյալը. “Անհրաժեշտ ենք համարում ամենայն լրջությամբ դաշնակցական կուսակցության ուշադրությունը հրավիրել այն իրավիճակին, որ ստեղծված պայմաններում Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ճանաչումը համարում ենք չարյաց փոքրագույնը: 28 մարտի հ.տ. (12 ապրիլի ն.տ.): Պարենավորման մինիստր Խատիսով, Մինիստր Քաջագնունի”:

Պետք է նշել, որ այդ հեռագիրն ուղարկելուց մի շաբաթ առաջ Մինիստր-Նախագահ Գեգեչկորին ինձ և Քաջագնունուն առաջարկել էր մաս կազմել իր գլխավորած կառավարության, ինչին մենք տվել էինք մեր համաձայնությունը: Այդ իսկ հանգամանքից ելնելով էլ, մենք հեռագիրը

ստորագրեցինք որպես մինիստրներ և ուղարկեցինք երկու հասցեով. Կառավարության Նախագահ Գեգեչկորիին և ֆինանսների մինիստր Կարճիկյանին:

Իսկ թուրքերը, որպեսզի առավել ճնշում գործադրած լինեն մեր բարոյական վիճակի վրա, մեզ հաղորդեցին, թե իբր Վերդենի ամրոցն ընկել է և գերմանացիներն արդեն մոտենում են Փարիզին: Մարտի 30-ին թուրքերը Բաթումի պարետին վերջնագիր ուղարկեցին, պահանջելով հանձնել Բաթումի ամրոցը, բոլոր բերդամասերն ու ռազմապահեստներն իրենց պարունակությամբ: Միաժամանակ տեղեկացվում էր, որ հակառակ դեպքում ապրիլի 1-ին ժամը 4-ին թուրքերը կսկսեն ամրոցի գրոհը, ինչի արդյունքը կլինի “ավերածություններ, անմեղ արյուն և պաշտպանների գերեվարում”: Միաժամանակ Ռաուֆ-բեյը հաղորդեց մեր պատվիրակությանը որ “բարեկամության պայմանագրի բանակցություններին դաշնակիցներին (այն է՝ գերմանացիներին, ավստրիացիներին և բուլղարացիներին) նույնպես ներգրավելու համար, նախևառաջ անհրաժեշտ է, որպեսզի Անդրկովկասը հռչակի իր անկախությունը”:

Իսկ մենք սպասողական վիճակում էինք: Մենք սպասում էինք, որ ամեն պահի կարող է հեռագիր գալ Սեյմի համապատասխան որոշման վերաբերյալ: Անձամբ ես ցանկանում էի, որպեսզի Սեյմը ճանաչի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Մենք ենթադրում էինք, հենց այդպես էլ լինելու է: Մինչդեռ Թիֆլիսում զգացվում էր բավականին գրգռվածություն: Մեր հեռագրերը ստացվել էին և ընթանում էին քննարկումներ, թե ինչ անել: Մարտի 31-ին ցերեկվա ժամը 1.50-ին՝ Սեյմի նախագահ Չխեիձեի նախագահությամբ տեղի է ունենում բազմամարդ ժողով, որտեղ ներկա է եղել 26 մարդ՝ կառավարությունից, Սեյմի խմբակցություններից և Սեյմի Նախագահությունը: “Դաշնակցության” խմբակցությունից ներկա են եղել Վրացյանը և Մարտիրոս Հարությունյանը⁸⁰՝ հետագայում

⁸⁰ **Հարությունյան Մարտիրոս Հարությունի** (1875թ., Ալեքսանդրապոլ, Ռուսական կայսրություն- 1928-ից հետո, ԽՍՀՄ): Հայ քաղաքական և պետական գործիչ, դիվանագետ, ՀՀԴ անդամ: Կրթությունը՝ Գևորգյան ճեմարան և Բեռլինի համալսարան: Անդրկովկասյան սեյմի դաշնակցական խմբակցության անդամ (1918թ.), Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանի պատգամավոր (մինչև 1920թ. Դեկ-

մեր ներկայացուցիչը Բաքվում: Գեգեչկորին Կառավարության անունից ներկայացնում է հեռագրերը և ավելացնում, որ “Համաձայն հեղինակավոր կարծիքների, Բաթումի պաշտպանությունը գտնվում է անհրաժեշտ մակարդակի վրա”: Ծերեթեյին հայտարարում է, թե “գերադասելի է մարտում զոհվենք, քան Բաթումը հանձնելով մահացու հարված հասցնենք ինքներս մեզ”: Կարճիկյանը նույն բանն է հայտարարում: Բոլոր խմբակցությունների ներկայացուցիչներն արտահայտվում են նույն ոգով: Նիստն ավարտվում է ժամը 2.55-ին և փակվելուց առաջ կայացնում է հետևյալ որոշումը. առաջարկել Սեյմին հետ կանչել պատվիրակությունը, երկրի պաշտպանության հարցերին հետամուտ լինելու համար ընտրել արտակարգ լիազորություններով օժտված երեք անձից բաղկացած կոլեգիա և անհապաղ հրավիրել Սեյմի նիստ:

Բոլոր առաջարկներն անցնում են միաձայն: Նույն օրը ժամը 7.-ին գումարվում է Սեյմի նիստը: Ես իմաստ չեմ տեսնում փոխանցել այդ նիստում հնչած բոլոր ելույթները: Նրանք բոլորն էլ եղել են բոցաշունչ, լի երկրի տրամադրությունը բարձրացնելու ցանկությամբ, բոլորն էլ չափազանց պերճախոս: Համեմատաբար ավելի զուսպ են եղել մահմեդականները: Նրանք խոստացել են աջակցություն, սակայն ոչ ուղղակի մաս-

տեմբերի 2-ը), Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունում և Խորհրդային Ադրբեջանում ՀՀ ներկայացուցիչ, դեսպան (1920թ.): Դիվանագիտական դժվարին ու վտանգավոր աշխատանքի այդ ասպարեզում աչքի է ընկել իր վճռականությամբ և սկզբունքայնությամբ ու, միաժամանակ, ճկունությամբ, խորը և սպառիչ վերլուծություններ տրամադրել ՀՀ կառավարությանը: Ի դեպ ավելորդ չէ այստեղ նշել, որ, ինչպես վկայում են Ս.Վրացյանի անձնական արխիվի մի շարք փաստաթղթեր, մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը այդ երկրի Արտաքին գործերի մինիստրության և Էրիվանում նրա դեսպանատան գաղտնի գրագրության կողմը վաղօրոք հայտնի է եղել Հայաստանի Հանրապետության հակահետախուզական մարմիններին և մինչև Ադրբեջանի խորհրդայնացումը այդ <<խողովակով>> ամբողջ գրագրությունը, փաստորեն, անցել է ՀՀ համապատասխան ծառայությունների հսկողության ներքո: Այդ մասին 1920թ. ամռանը ՀՀ իշխանությունները հրապարակումներ են արել նույնիսկ բաց մամուլում:

Հայտնի է, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո, 1928թ. Մարտիրոս Հարությունյանը ձերբակալվել է Մոսկվայում և արտրվել Միչուրինսկ քաղաք: Հետագա ճակատագիրը մեզ անհայտ է (տե՛ս Ս.Բաբայան, Հուշամատյան..., էջ 367):

նակցություն (ի նպաստ հայերի կամ վրացիների): Առավել կրքոտ խոսել են վրացիները. Ծերեթեղի, Ջուղելի: Հետո՝ հայերը: Հարությունյանը “Դաշնակցության” անունից հայտարարել է, որ հայերի համար ընտրության տարբերակ չկա: Թուրքիան, միևնույնն է, գնալու է առաջին հերթին հայերին, ինչից հետո՝ վրացիներին ոչնչացնելու ճանապարհով: Եվ ըստ այդ էլ, ասել է Հարությունյանը. “Մեր ամբողջ ժողովուրդը, ով որ ընդունակ է զենք կրել, կգնա ռազմաճակատ՝ մեր հողը պաշտպանելու: Եթե մեզ վիճակվի լինել պարտված և եթե մենք զոհվելու ենք, ապա մենք՝ հայերս, զոհվելու ենք զենքը ձեռքներիս”:

Սոցիալ- դեմոկրատական կուսակցության ղեկավար և նրա հիմնադիր Ժորդանիայի՝ Վրաստանի ամենաազդեցիկ սոցիալ-դեմոկրատի առաջարկությամբ, Մեյմը միաձայն ընդունել է երկու բանաձև: Առաջինը. “Հաշվի առնելով, որ որ Անդրկովկասի և Թուրքիայի միջև սահմանների վերաբերյալ խաղաղ համաձայնությունը չի կայացել, Անդրկովկասի պատվիրակությանն առաջարկվում է անմիջապես վերադառնալ Թիֆլիս”:

Համաձայն Ժորդանիայի թված բացատրության, այդ բանաձևն ընդունելով, մենք պաշտոնապես հայտնվում ենք Թուրքիայի հետ պատերազմական վիճակում, ինչից ելնելով, Անդրկովկասում անհրաժեշտ է հայտարարել ռազմական դրություն: Առաջարկությունն ընդունվում է և պատերազմը վարելու համար ընտրվում է արտակարգ լիազորություններով օժտված, երեք անձից բաղկացած կոլեգիա հետևյալ կազմով. Նախագահ, նույն ինքը, ռազմական մինիստր Գեգեչկորի, ներքին գործերի մինիստր Նոյ Ռամիշվիլի և ֆինանսների մինիստր Կարճիկյան:

Այսպիսով, Թուրքիան և Անդրկովկասը պատերազմի մեջ մտան: Լույս ապրիլի 1-ի գիշերը Կառավարության նախագահ Գեգեչկորին Տրապիզոն է ուղարկել հետևյալ հեռագիրը, որը մենք ստացանք ռադիոկապով ապրիլի 1-ին առավոտյան ժամը 10-ին. “Հաշվի առնելով, որ Անդրկովկասի և Թուրքիայի միջև սահմանների վերաբերյալ խաղաղ համաձայնությունը չի կայացել, Անդրկովկասի պատվիրակությանն առաջարկվում է անմիջապես վերադառնալ Թիֆլիս”:

Ստանալով այդ հեռագիրը, մենք որոշեցինք հրաժեշտ տալ թուրքական պատվիրակությանը և անմիջապես բռնել հետդարձի ճանապարհը:

Մենք հրաժեշտ տվեցինք թուրքերին, ընդ որում, պատվիրակության բու-
լոր անդամների համաձայնությամբ, Չիենկեյին փորձեց ներշնչել թուր-
քական կողմին, որ մենք չենք “խզում” բանակցությունները, այլ ընդամե-
նը “ընդմիջում ենք” դրանք: Թեև երկու կողմն էլ հրաշալի հասկանում
էին, թե բանն ինչու՞մն է, սակայն երկու կողմն էլ ընդունելի համարեցին
հենց նման բանաձևումը: Ստանալով այդ հեռագիրը, մենք շատ շուտ հա-
վաքվեցինք և հենց նույն օրվա երեկոյան էլ հավաքեցինք խարիսխը:
Մենք Տրապիզոնից դուրս եկանք ապրիլի 2-ի գիշերը, նպատակ ունենա-
լով լույսով հասնել Բաթում: Տրապիզոնում, երբ մենք մոտենում էինք նա-
վամատույցին, հավաքված ժողովուրդը լուռ ու մռայլ մեզ էր նայում: Բա-
րեբախտաբար, որևիցե հուզման նշաններ չկային: Իսկ տեղի զինվորա-
կան իշխանությունները մեզ բավականին սիրալիր ճանապարհեցին:
Երեկոյան ժամը 10-ին մենք դուրս եկանք բաց ծով: Տրապիզոնի համաժո-
ղովն ավարտված էր: Մենք տուն էինք վերադառնում շատ ծանր զգա-
ցումներով: Խաղաղության փոխարեն, մենք մեր ժողովուրդներին, ակա-
մա, պատերազմ էինք բերում: Թեև մենք՝ պատվիրակներս, ամեննին
պատերազմի կողմնակիցներ չէինք: Որպեսզի ներկայացրած լինեմ բա-
նակցությունների ամբողջական պաշտոնական պատկերը, ես այստեղ
ընթերցողի սեղանին կդնեմ Տրապիզոնի բանակցությունների վերաբեր-
յալ մեր պաշտոնական զեկուցումը:

ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԽԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԺՈՂՈՎԸ
Անդրկովկասյան Սեյմի պատվիրակության գեկուցումը
Թուրքիայի հետ վարած խաղաղ բանակցությունների
վերաբերյալ

Անդրկովկասյան Սեյմը, 1918թ. փետրվարի 16-ի իր նիստում միաձայն որոշեց, Թուրքիայի հետ խաղաղություն հաստատելու նպատակով, բանակցություններ վարելու համար ընտրել հատուկ պատվիրակություն, որի կազմը որոշվեց հենց հաջորդ օրը: Պատվիրակության կազմում ընտրվեցին. Նախագահ Ա.Ի.Չիսենկելի և անդամներ Աբաշիձե, Գաջինսկի, Հայդարով, Գվազավա, Քաջագունի, Լասխիշվիլի, Մեհտին, Խաս-Մամեդով, Խատիսով, Շեյխ-ուլ-Իսլամով: Ըստ կուսակցական պատկանելության պատվիրակության կազմը հետևյալն էր. 2 սոցիալ-դեմոկրատ, 2 դաշնակցական, 2 մուսավաթական, 1 մուսավաթի սոցիալիստական բլոկի ներկայացուցիչ, 1 Հումիետ խմբի ներկայացուցիչ, 1 սոցիալ-ֆեդերալիստ, 1 նադամ Ռուսաստանի մահմեդականների կուսակցության անդամ, և 1 նացիոնալ-դեմոկրատ:

Պատվիրակության մեկնումը Տրապիզոն ձգձգվում էր այն պատճառով, փետրվարի 17-ին խաղաղ բանակցությունների ռուսական պատվիրակության քարտուղար Կարախանից ստացվել էր մի հեռագիր, որով տեղեկացվում էր, որ հաջորդ օրը կայանալու է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ստորագրումը, համաձայն որի, Բաթումը, Կարսն ու Արդահանը անցնում են Թուրքիային:

Չունենալով որևիցե տեղեկություն Օտոմանյան Կառավարության դիրքորոշման վերաբերյալ, պատվիրակությունը ստիպված էր Թիֆլիսում սպասել այդ կապակցությամբ Տրապիզոն և թուրքական Ջորակայան ուղարկված հարցման պատասխանին: Միայն փետրվարի 22-ին Տրապիզոնի ամրացված շրջանի հրամանատար, գեներալ Կոլոսովսկուց տեղեկություն ստացվեց, որ այդ օրը սպասվում է թուրքական պատվիրակության ժամանումը Տրապիզոն: Նույն օրը պատվիրակությունը մեկնեց Բա-

թում: Այնտեղից էլ՝ “ԱՐՔԱ ԿԱՐԼ” հաճանավով դեպի Տրապիզոն, ուր հասավ փետրվարի 23-ի երեկոյան:

*) Ձեկուցման մեջ բոլոր տարեթվերը նշված են հին տոմարով:

Մինչև փետրվարի 27-ը պատվիրակությունը շարունակում էր մնալ “ԱՐՔԱ ԿԱՐԼ” նավի վրա: Պատճառն այն էր, որ Տրապիզոնի վալին պահանջել էր, որպեսզի մեր պատվիրակությանն ուղեկցող 50 հոգանոց պահակախումբը զինաթափվի: Թուրքերը համարում էին, որ մենք իրենց հյուրերն ենք և խաղաղության առաքելությամբ ժամանած պատվիրակությունը չպետք է ուղեկցվի զինված անձանցով: Մինչդեռ, Անդրկովկասյան պատվիրակությունը մնում էր այն տեսակետին, որ Տրապիզոնը չէզոք բնակավայր է, որն իրավաբանորեն չի պատկանում ո՛չ Ռուսաստանին և ո՛չ էլ Թուրքիային, ուստիև պատվիրակությունը չի կարող իրեն սահմանափակված համարել ինչ-ինչ պայմաններով: Հարցը մնաց բաց, մինչև փետրվարի 27-ին թուրքական պատվիրակության Տրապիզոն ժամանելը: Ճիշտ այն պահին, երբ Անդրկովկասյան պատվիրակությունը, երեք օր սպասելուց հետո, պատրաստվում էր արդեն վերադառնալ Բաթում և արդեն այնտեղ սպասել Կոստանդնուպոլսից թուրքական պատվիրակության ժամանմանը: Նույն օրը, ցերեկվա ժամերին, պատվիրակությունների ներկայացուցիչների փոխադարձ այցելություններից հետո, կայացավ նախագահների հանդիպումը, որի ընթացքում թուրքական կողմին գրավոր հարցում արվեց, թե Վեհիբ-փաշայի կողմից ուղարկված Կարսը, Բաթումը և Արդահանը դատարկելու պահանջը արդյո՞ք նշանակում է, որ թուրքական կողմը հրաժարվում է բանակցություններից: Չտալով գրավոր պատասխան, Օտոմանյան պատվիրակության նախագահը հայտարարեց, որ թուրքական պատվիրակության Տրապիզոն ժամանելը պայմանավորված է Անդրկովկասի հետ բանակցություններ վարելու Բարձր Դռան ցանկությամբ, իսկ Վեհիբ-փաշայի պահանջների մասին իրեն ոչինչ հայտնի չէ: Նույն օրվա երեկոյան Անդրկովկասյան պատվիրակությունը նավից տեղափոխվեց իրեն հատկացված շենք, իսկ պահակախումբը մնաց նավի վրա:

Համաժողովի բացումը տեղի ունեցավ մարտի 1-ին: Ընդհանուր առմամբ, համաժողովում կայացել է 6 լիազումար նիստ և 2 մասնավոր

խորհրդակցություն: Համաժողովում նախագահում էր Օտոմանյան պատվիրակության նախագահ Ռաուֆ-բեյը:

Մնալով իր այն կարծիքին, որ իրականում Տրապիզոնը չեզոք բնակավայր է և հայտարարելով, որ համաժողովում նախագահելը պետք է հերթով իրականացվի երկու պատվիրակությունների կողմից, Անդրկովկասյան պատվիրակությունը, այնուամենայնիվ, գիտակցելով իր առաքելության կարևորությունը, որոշեց հարցը չհասցնել ընդհարման և հանեց հերթով նախագահելու վերաբերյալ իր առաջարկությունը:

1/ Նախքան համաժողովի բացումը, նախագահների միջև կայացած կիսապաշտոնական գրույցներից պարզ դարձավ, որ թուրքական Կառավարությունը “ցանկանում է եղբայրական երկարատև խաղաղության պայմանագիր կնքել Անդրկովկասի հետ”, և, որ “այդքան վերքերից հետո պետք է գա ապաքինումը”, և, որ “թուրքական պատվիրակությունը Տրապիզոն է ժամանել խաղաղություն և հավերժ բարեկամություն կնքելու լիազորություններով և ցանկությամբ”: Սակայն, Օտոմանյան պատվիրակության նախագահի ներկայացրած պաշտոնական լիազորություններին վերաբերող փաստաթղթերում ընդամենն ասվում էր, որ իր գլխավորած պատվիրակությունով Տրապիզոն ժամանած Ռաուֆ-բեյը, համաձայն իրեն տրված հրահանգների, լիազորված է Կայսերական Կառավարության անունից Տրապիզոնում “ներկայանալ Կովկասի հանրապետական կառավարությանը”:

2/ Համաժողովի հենց առաջին նիստում Օտոմանյան պատվիրակությունը Անդրկովկասյան պատվիրակությանը ուղղեց հարցում, որտեղ, նշելով “Կովկասում ձևավորման ընթացքում գտնվող հանրապետության հետ” բարիդրացիական հարաբերություններ /չհիշատակելով խաղաղության մասին/ հաստատելու իրենց անկեղծ մտադրությունների մասին, խնդրվում էր իրենց ներկայացնել սպառիչ տեղեկություններ այդ Հանրապետության ձևի, բովանդակության, նրա վարչական և քաղաքական կազմակերպման ու կառուցվածքի վերաբերյալ: Երկրորդ նիստում Անդրկովկասի պատվիրակության ընթերցած պատասխան հայտարարությունում նշվում էր, որ բուլշևիկյան հեղաշրջումից հետո Անդրկովկասում կազմավորվել է նոր ինքնուրույն կառավարություն, որը պատաս-

խանատու է Մեյմի առաջ և, որ Անդրկովկասն արդեն իսկ իրենից ներկայացնում է իրենից մի պետություն, որն արդեն իսկ մուտք է գործել միջազգային հարաբերությունների ոլորտ և իր բողոքն է արտահայտել Բրեստի պայմանագրի կապակցությամբ, որը կնքվել է առանց իր գիտության: Մեր կողմից նվել է նաև, որ այդ պետությունը դեռևս համապատասխան

2/Տե՛ս. № 56.

հայտարարությամբ հանդես չի եկել և անհրաժեշտ հայտագրերով իր անկախացման մասին Տերություններին դեռևս չի ծանուցել:

3/ Չբավարարվելով այդ բացատրություններով, Օտոմանյան պատվիրակությունը համաժողովի 3-րդ նիստում ներկայացրեց նոր հայտարարություն, որտեղ, չժխտելով, որ երկու պետությունների միջև կնքած պայմանագրերը չպետք է որևիցե ազդեցություն ունենան երրորդ պետության հանդեպ, ընդգծվում էր այն հանգամանքը, որ եթե Անդրկովկասը ցանկանում է օգտվել միջազգային իրավունքի այդ նորմից, պետք է քայլեր ձեռնարկի մյուս բոլոր տերությունների կողմից որպես անկախ պետություն ճանաչված լինելու ուղղությամբ: Ընդ որում, միաժամանակ տեղեկացվում էր, որ. “Ճանաչումը չի կարող ունենալ հետադարձ ուժ և, որ Անդրկովկասի Կառավարությունը հունվարի 23-ի իր հեռագրում հայտնելով իր գործողությունները Ռուսաստանյան Հանրապետության տարածքային միասնություն կազմող մյուս միավորների կառավարությունների հետ համաձայնեցնելու անհրաժեշտության մասին, և հրաժարվելով իր ներկայացուցիչներին ուղարկել Բրեստի համաժողով, դրանով իսկ իրեն համարեց ոչ թե անկախ պետություն, այլ՝ Ռուսաստանի Դաշնային Հանրապետության անդամ”:

Հիմնվելով այդ դատողությունների վրա, Օտոմանյան պատվիրակությունը Անդրկովկասի պատվիրակության հայտարարությունը այն մասին, որ Կովկասին առնչվող մասով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը անօրինական է, իր համար հայտարարեց անընդունելի: Միաժամանակ մեկ այլ հայտարարությամբ թուրքական պատվիրակությունը խնդրում էր պաշտոնապես ներկայացնել Անդրկովկասյան պետության կառավարման ձևը, նրա տածության սահմանները, պետական լեզուն և կրոնը, ինչ

պես նաև հստակ ներկայացնել Անդրկովկասի Կառավարության դիրքորոշումը Օտոմանյան Կայսրության հանդեպ:

Պատասխանելով այդ հայտարարությանը և չհամաձայնվելով Օտոմանյան պատվիրակության եզրակացությունների հետ, Կովկասի մասով Բրեստի պայմանագրի օրինական լինելու վերաբերյալ, Անդրկովկասյան պատվիրակությունը 4-րդ նիստում մատնանշեց, որ Օտոմանյան Կառավարությունը, հունվարի 1/14 իր

Յ/Տե՛ս. № 58.

հրամանատարության միջոցով դիմելով Անդրկովկասի Կառավարությանը՝ Անդրկովկասի հետ խաղաղ հարաբերություններ հաստատելու նկատառումներով, հենց ինքն էր անվանում այն անկախ: Իսկ հետագայում, պատասխանելով Անդրկովկասի Կառավարության այն հաղորդմանը, թե վերջինիս գործողություններն անհրաժեշտ է համաձայնեցնել Ռուսաստանի մյուս ինքնավար միավորների կառավարությունների կարծիքների և տեսակետների հետ, Օտոմանյան Կառավարությունը տեղեկացրել է, թե պատրաստ է իր պատվիրակներին ուղարկել “վերջնական խաղաղ բանակցությունների” և Վերջնական խաղաղության համաձայնագիր ստորագրելու համար”: Դրա հետ մեկտեղ Անդրկովկասյան պատվիրակությունն հայտարարել է, որ երկու պատվիրակությունների Տրապիզոնում գտնվելու փաստը ինքն իրենով արդեն հանդիսանում է ապացույց այն բանի որ երկու կողմերն էլ անընդունելի են համարում Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, և որ բանակցությունների ծանրության կենտրոնը պետք է տեղակայված լինի ոչ թե ձևական-իրավական բանավեճի տիրույթում, այլ գործի բուն էության մեջ: Առավել ևս, որ պայմանագրի վավերացման դեպքում, անկախ Անդրկովկասյան Կառավարությունը կիրականացնի միջազգային իրավունքի պահանջներից բխող ձևական բոլոր գործառույթները: Ըստ այդմ էլ, Անդրկովկասյան պատվիրակությունը պնդում էր, որպեսզի կողմերը կենտրոնանան այն կոնկրետ առաջարկությունների քննարկման վրա, որոնք, երկու պատվիրակությունների կարծիքով, պետք է ընկած լինեն Անդրկովկասյան և Օտոմանյան պետությունների միջև ամուր խաղաղության հիմքում:

5/ Միաժամանակ թուրքական կողմին ներկայացվեցին սեղմ տեղեկություններ Անդրկովկասի տարածքում կառավարման ձևի վերաբերյալ և այլն: Ի պատասխան, այդ նույն նիստում հետևեց Օտոմանյան պատվիրակության ընդարձակ գրավոր մի հայտարարություն: Օտոմանյան պատվիրակության կարծիքով, այն բողոքը, որ ներկայացվում է դեռևս պետությունների ցուցակ չմտած նոր կազմվող պետական օրգանիզմի կողմից ընդդեմ միջազգային ակտ հանդիսացող պայմանագրի պարտավորությունների նկատմամբ չի կարող ունենալ որևիցե իրավական ուժ,

5/ Տե՛ս. №65:

Անկախ նրանից, թե այդ բողոքը նախորդ[՞] ւմ, թե[՞] հաջորդում է պայմանագրի ստորագրմանը: Ի դեպ, թուրքական պատվիրակությունը հայտարարեց նաև, որ “տվյալ բանակցությունները սկսելը չի հետապնդում և որևիցե այլ նպատակ, բացի կողմերի միջև տնտեսական և առևտրային հարաբերությունների հիմքեր դնելը և դրանց տեխնիկական մանրամասները որոշելը, ինչը դուրս է մնացել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի հանձնառությունների շրջանակից և ինչը ամենևին չի նշանակում հրաժարումը այդ պայմանագրի նշանակությունից”:

6/ Սակայն, մնալով իր նախկին տեսակետին, Անդրկովկասյան պատվիրակության համաժողովի 5-րդ նիստին Թուրքական պատվիրակությանն առաջարկեց փետրվարի 17-ին Սեյմի մշակած սկզբունքների 4 կետերը և կրկնեց իր հայտարարությունն այն մասին, որ պայմանագիրը վավերացնելու դեպքում անկախ Անդրկովկասյան պետությունը կիրականացնի նման դեպքերում միջազգային իրավունքով նախատեսված բոլոր պաշտոնական գործառնությունները:

7/ Օտոմանյան պատվիրակությունը ամենաեռանդուն ձևով պայքարում էր ընդդեմ 4-րդ կետի /Արևելյան Անատոլիայի ինքնորոշում/, տեսնելով դրանում իրենց երկրի ներքին գործերին միջամտելու միտում և հայտարարեց, որ Կովկասյան հանրապետության պաշտոնական և վերջնական ճանաչումը կարող է տեղի ունենալ միայն ու միայն նախատեսվող պայմանագրում համապատասխան առանձին դրույթի առկայության դեպքում, և որ բանակցություններն այդ պայմանագրի շուրջ կա-

րող են սկսվել միայն Անդրկովկասի կողմից Կարսի, Բաթումի և Արդահանի սանջակների հանդեպ բոլոր հավակնություններից հրաժարվելու պարագայում:

8/ Այդ հայտարարությունից հետո, երկու կողմերի համաձայնությամբ, համաժողովի նիստերում հայտարարվեց ընդմիջում՝ մինչև համապատասխան կառավարություններից հետագա հրահանգներ ստանալը:

Նույն օրը, մարտի 22-ին, պատվիրակության մի մասը [տեքստը խզված է]... Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահը, հիմք ընդունելով պատվիրակության միաձայն որոշումը, պատասխանեց Ռաուֆ-բեյին, որ Անդրկովկասյան պատվիրակությունն ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը:

6/Տե՛ս № 66. 7/ Տես № 67. 8/ Տես № 68.

14/ Դրանից հետո, մարտի 31-ին, Ռաուֆ-բեյը հայտարարեց, որ Օսմանյան Կառավարությունը, տեղեկանալով, որ Անդրկովկասն ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, անհրաժեշտ է համարում դաշնակից ներին նույնպես մասնակից դարձնել այս «բարեկամության պայմանագրի» բանակցություններին, ինչի համար պարտադիր է, որպեսզի Անդրկովկասը հայտարարի իր անկախացման մասին:

15/ Ապրիլի 1-ի առավոտյան մեր պատվիրակությունը Կառավարության կողմից հետ է կանչվել, քանզի որևիցե համաձայնություն բանակցությունների արդյունքում չի գրանցվել:

16/ Նույն օրը պատվիրակությունը մեկնեց Թիֆլիս: Ընդ որում, Թուրքական պատվիրակությանը հրաժեշտ տալիս, մասնակի խորհրդակցության ժամանակ հաստատվեց, որ երկու պատվիրակություններն էլ ստեղծված իրավիճակը չեն համարում բանակցությունների խզում, այլ, ընդամենը, ընդմիջում համաժողովի նիստերում:

ԳԼՈՒԽ VI

Թուրքիայի պատերազմը Անդրկովկասի հետ և Բաթումի բանակցությունները (1ապր. -26 մայիսի 1918թ.)

Ապրիլի 2-ի կեսօրին մենք մոտենում էինք Բաթումին: Մենք ուշադիր ու հետաքրքրված հեռուն էին նայում: Հոգիներս անհանգիստ էր: Մենք գիտեինք, որ նախորդ օրը ներկայացվել էր Բաթումը հանձնելու վերջնագիրը, իսկ պատվիրակության հետ կանչելը նշանակում էր ռազմական գործողությունների վերսկսում: Պարզ, արևոտ օր էր: Թափանցիկ օդը հնարավորություն էր տալիս պարզորոշ տեսնել բավականին հեռուն: Մենք զինվեցինք հեռադիտակներով: Հանկարծ նավապետը մոտենում է ինձ ու Չխենկելուն և հուզված ասում. "Բերդի վրա թուրքական դրոշ է: Քաղաքը թուրքերի ձեռքում է: Մեզ չի կարելի մոտենալ նավահանգստին": Իրոք, մենք էլ նկատեցինք կիսալուսինն ու աստղը ամրոցի բերդամասերի վրա: Քաղաքը գրավված էր թուրքերի կողմից: Խորհրդակցելով, մենք որոշեցինք հանգրվանել Փոթիի նավամատույցում: Մի քանի ժամ հետո մենք կանգնեցինք Փոթիի նավամատույցում: Փոթիին մոտենալով մենք նկատեցինք մի շարք խոտանված նավեր, շարժիչներով նավակներ, փոքր առագաստանավեր, որոնք լցված էին Բաթումից փախած վրացի զինվորներով: Նավամատույցում, ժողովրդի մի հսկա զանգված՝ իրենց իրերով, տան պարագաներով ու ինչքով: Իրենց իրերի հետ այդտեղ հայտնված անձինք փախստականներ էին. մի մասը Փոթի էր փախել-էկել Բաթումից, մի մասը՝ Սամտրեդիից: Սովորական փախստական պատկեր. Մարդիկ փախչում են թուրքական արշավանքից: Փախստականների հետ խառնվել էին նաև վրացական բանակի զինվորները: Մենք նավից ափ իջանք: Մեզ միանգամից շրջապատեցին տեղի բնակիչները՝ հայեր, վրացիներ. վախեցած դեմքեր, անհանգստություն ապագայի համար: Պատերազմը մոտենում էր նաև այս մարդկանց: Մենք շտապում էինք հասնել Թիֆլիս, նստեցինք գնացք և մեկնեցինք: Երեկոյան կողմ

մենք մոտեցանք Բաթում – Թիֆլիս մայրուղու հանգուցային Սամտրեդի կայարանին: Սամտրեդիից դեպի Փոթի հատվածը ճյուղավորման երկրորդական գիծն է: Ժամանելով Սամտրեդի կայարան, մենք տեսանք, որ կայարանում մեծ հանրահավաք է: Հանրահավաքի մասնակիցները Բաթումից փախած զինվորներն էին: Նրանց առջև ելույթ էր ունենում Թիֆլիսից այստեղ ժամանած Ժորդանիան, որը հաստատում էր թուրքական հարձակման փաստը: Նրա հետ էր նաև “եռապետության” անդամ Նոյ Ռամիշվիլին և Սեյմի մի քանի անդամներ: Զինվորներին համոզում և հորդորում էին: Նրանց շուրջ կանգնած էր գյուղացիների մի զանգված: Պատկերը բավականին տխրալի էր: Իմ կասկածներն իրականանում էին: Թիֆլիսից ժամանածների հետ միասին մենք վերադառնում էինք Թիֆլիս: Վագոնում թիֆլիսեցիները մեզ մանրամասնորեն հարցնում էին թուրքական ուժերի վերաբերյալ մեր տպավորություններից, նրանց մարտունակության մասին: Ասում էին, որ հույս ունեն Բաթումի ուղղությամբ ամրացնել ռազմաճակատը: Ապրիլի 3-ի առավոտյան հասանք Թիֆլիս: Պարզվեց, որ ապրիլի 1-ի գիշերը թուրքերը Բաթումը գրավել են, փաստորեն, առանց կռվի: Եթե չեմ սխալվում, վրացիների կողմից եղել էր ընդամենը մեկ սպանված: Քաղաքի պատվիրակությունը դուրս է եկել թուրքական զորքին ընդառաջ՝ ողջունելով նրանց մուտքը քաղաք: Բաթումի ամրոցի պարետ, գեներալ Գեդեվանովն իր շտաբով և 1-ին վրացական դիվիզիայի հրամանատար, գեներալ Արտմելաձեն իր շտաբով գերի էին ընկել: Թուրքերը, գրավելով Բաթումը, սկսեցին շարժվել Օգուրգեթի ուղղությամբ: Ապրիլի 5,6, 7,8,9 –ին ոչ էական ընդհարումներ էին տեղի ունեցել Չոլախ գետի կարմջի և Օչխամուրի գետակի մոտ: Վուրչեթի քաղաքը թուրքերը նույնպես գրավել էին: Այստեղ նրանց էին միացել տեղի թաթարները և գրավել էին ամառային հայտնի առողջարան Աբասթումանը, որի բնակիչները փախել էին Թիֆլիսի ուղղությամբ:

Միաժամանակ Սարիդամիշի ուղղությամբ թուրքերը ստիպել էին նահանջել հայկական զորամասերին, իսկ ռուսական Պրոխլադնոյե և Բաշկադիքլար գյուղերի շրջաններում սկսել էին կազմավորվել քրդերի հրոսակախմբեր: Սկսվեց իսկական պատերազմ: Ապրիլի 3-ին, հենց որ պատվիրակությունը ժամանեց Թիֆլիս, նրա անդամներն սկսեցին ամեն

մեկը իր կուսակցությանը, քաղաքական գործիչներին և Մեյմի անդամներին ծանոթացնել Տրապիզոնում կայացած բանակցությունների ընթացքին: Անմիջապես տեսանելի դարձավ տարբեր ազգությունների և կուսակցությունների վերաբերմունքների տարբերությունը բռնկված պատերազմի նկատմամբ: Վրացիները չէին սպասում, որ Բաթումն այդքան շուտ կընկնի, և դա նրանց շատ էր շշմեցրել: Պատերազմը նրանց զանգվածներում “համբավ” չէր վայելում: Մահմեդականները,- ինչպես և Թուրքիայի հետ բոլոր պատերազմների ժամանակ,- հոգով ու սրտով թուրքերի հետ էին: Եվ կրկին դրության ամբողջ ծանրությունն ընկնում էր հայերի վրա: Հայերի գիտակցության մեջ սկսեց պարզորոշ դառնալ այն հանգամանքը, որ բռնկված պատերազմը չի լինելու պատերազմ Թուրքիայի և Անդրկովկասի միջև, այլ լինելու է գուտ հայ-թուրքական պատերազմ:

Նախևառաջ, անհրաժեշտ էր պարզել ու հասկանալ, թե հանուն ինչի է վարվելու այդ պատերազմը: Հայերի համար դա հավերժական հայ-թուրքական վեճի փուլերից մեկն էր և պայքար էր Կարսի համար: Վրացիների համար պատերազմը նշանակում էր փրկել Բաթումը: Նրա անկումով պատերազմը նրանց համար կորցնում էր իր իմաստը: Մահմեդականների համար, ինչպես և ցանկացած ռազմական ընդհարում իրենց ցեղակից ու հավատակից Թուրքիայի հետ, այդ պատերազմն ուներ կառուցողական նշանակություն: Նման պարագաներում հարկ էր լրջորեն մտածել հայերի և, մասնավորապես, “Դաշնակցություն” կուսակցության կողմից կայուն ու կարծր դիրքորոշում զբաղեցնելու մասին: Առավել ևս, որ հենց “Դաշնակցության” վրա էր միշտ ընկնում հիմնական պատասխանատվությունը, քանզի հենց այդ կուսակցությունները տարիներ շարունակ իրենց հետևից տարել են հայության զանգվածները, և այդ զանգվածների կողմից էր նա միշտ ստացել լիարժեք վստահություն:

Ռազմաճակատային իրադրությանը ծանոթանալու և կուսակցության հեղափոխական տարբեր գործիչների հետ խորհրդակցելու նպատակով, “Դաշնակցությունից” Մեյմի, կառավարության և պատվիրակության անդամները երկու օրով՝ ապրիլի 5,6-ին մեկնեցին Ալեքսանդրապոլ: Խորհրդակցությունում տիրում էր բավականին խրոխտ տրամադրությո-

յուն: Մեր ընկերները ռազմաճակատից ուղարկում էին բավականին հուսադրող լուրեր: Ես, որպես Ալեքսանդրապոլի քաղաքագույն, հրավիրեցի քաղաքային Դումայի արտահերթ նիստ, ծանոթացրեցի եղած իրադրության հետ և ապրիլի 7-ին մեկնեցի Թիֆլիս: Որոշվեց շարունակել դիմադրությունը և ուժեղացնել աշխատանքը ռազմաճակատի ամրապնդման ուղղությամբ:

Հասնելով Թիֆլիս, մենք այնտեղի տրամադրությունները տեսանք ավելի անկուսային, քան օրեր առաջ էր: Վրաց մենշևիկների միջավայրում սկիզբ էր առել անմիաբանությունը: Նրանք զգում էին, որ Բաթումի անկումից հետո վրաց զանգվածները, առհասարակ, չէին ցանկանում շարունակել պատերազմը: Սյուս կողմից, նրանք այլ միջոց էին գտել թուրքերից իրենց անվտանգությունն ապահովելու համար: Այդ միջոցը կայանում էր Գերմանիայի հետ համաձայնության հասնելու մեջ: Այդ գործոնը հսկայական դերակատարում ունեցավ դեպքերի հետագա զարգացման հարցում:

Գործը նրանում է, որ Տրապիզոնի համաժողովի օրերին Տրապիզոն ժամանեցին երեք խորհրդավոր գերմանացի սպա: Նրանք այցելեցին թուրքերին և տեսակցեցին Չիսենկելուն: Այդ տեսակցության մասին Չիսենկելին պատվիրակությանը պաշտոնապես չգեկուցեց, իսկ ինձ տեղեկացրեց, որ դրանք մասնավոր անձինք են, որոնք որոշակի հետաքրքրություն են ցուցաբերում Ճիաթուրայի մանգանի նկատմամբ: Ես քանիցս տեսել եմ այդ գերմանացիներին, բայց հետները չեմ զրուցել:

Թիֆլիս գալուց հետո Չիսենկելին, որպես Տրապիզոնյան պատվիրակության նախագահ, շարունակեց իր գործունեությունը, սակայն առանց Պատվիրակության անդամների որևիցե մասնակցության: Նախորդ գլխում ես արդեն հիշատակել եմ, որ Տրապիզոնից մեկնելուց առաջ պ-ն Չիսենկելին ջանում էր Ռաուֆ-բեյին հավատացնել, որ բանակցություններում տեղի է ունենում ընդամենը “ընդմիջում”: Պաշտոնական փաստաթղթում, որով մեր պատվիրակությունը տեղեկացնում էր Տրապիզոնից իր մեկնելու մասին, ասվում էր. “ Տրապիզոն, 1 ապրիլի 1918: Անդրկովկասյան պատվիրակությունը պատիվ ունի հայտնելու Օտոմանյան կայսերական պատվիրակությանը, որ համաձայն իր կառավարություն-

նից ստացած հրահանգների, ինքը անհրաժեշտաբար այսօր մեկնելու է Թիֆլիս: Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահ Ակ. Չխենկելի՝: Օգտվելով պատվիրակության նախագահի իր կոչումից և հիմնվելով այն հանգամանքի վրա, որ վերոնշյալ թղթի տեքստն ասում էր, որ պատվիրակությունն ընդամենը “մեկնում է” Թիֆլիս, Չխենկելին շարունակում էր իր շփումները թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ-փաշայի հետ: Այդ շփումներն ինքը իրականացնում էր, անկասկած, միայնակ: Այդ շփումների մասին շատ էր խոսվում Կովկասում, իսկ հայկական շրջանակներում շատ բուռն զայրույթ կար Կարսի հանձնման վերաբերյալ նրա ինքնուրույն արձակած հրահանգի կապակցությամբ: Ես կաշխատեմ ամենայն օրյեկտիությամբ այդ, այնքան էլ ոչ պարզ օրերի՝ 1918թ. ապրիլի 7-13 –ը դեպքերի ընթացքի մեջ տեղադրել այն ամենը, ինչը ես անձամբ գիտեմ և տեսել եմ:

Նախևառաջ, ինչ է տեղի ունեցել այդ չորս օրերի ընթացքում: Տեղի են ունեցել հետևյալ չորս իրադարձությունները:

Առաջինը՝ փոխվել է Կառավարությունը: Գեգեչկորու կառավարության փոխարեն, ապրիլի 13-ին Մելի առջև հայտնվեց Չխենկելու կառավարությունը: Ինչպես տեղի ունեցավ այդ փոփոխությունը:

Երկրորդը՝ Անդրկովկասը ապրիլի 9-ին հայտարարեց իր անկախությունը և անջատվեց Ռուսաստանից: Ինչո՞ւ և ինչպե՞ս դա տեղի ունեցավ:

Երրորդը՝ Չխենկելու հրամանով և հեռագրով Կարսը հանձնվեց թուրքերին: Ինչու և ինչպես կարող էր դա տեղի ունենալ:

Եվ չորրորդը՝ Չխենկելին և Վեհիբ-փաշան նամակներ էին փոխանակում խաղաղ բանակցությունները վերսկսելու վերաբերյալ, ընդ որում, ապրիլի 9-ին Վեհիբ-փաշան Տրապիզոնից տեղեկացնում է Չխենկելուն, որ ստացել է վերջինիս “հարգարժան” նամակը և հարցնում է խաղաղ բանակցությունները վերսկսելու միջոցների մասին: Ո՞ւմ անունից էին ընթանում այդ բանակցությունները:

Այս բոլոր չորս պարագայում էլ ինձ վիճակված է եղել ունենալ որոշակի դերակատարում, ուստիև կաշխատեմ լուսաբանել փաստերն այնպես, ինչպես որ ես դրանք տեսել եմ: Այս բոլոր հարցերը կապակց-

ված են միմյանց հետ՝ վրացիների մոտ պատերազմը շարունակելու հարցում տրամադրության անկման հանգամանքով: Այդ իսկ պատճառով եռապետության անդամներ Գեգեչկորին և Կարճիկյանը սկսեցին մի կողմ քաշվել, իսկ խաղաղության և Անդրկովկասի անկախության կողմնակից Չխենկելին սկսեց դառնալ կենտրոնական կերպար: Նա գլխավորեց Կառավարությունը, հրահանգավորեց, որպեսզի ի կատարումն ընդունվեն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի բոլոր պահանջները: Դրա ուղղակի հետևանք էլ եղավ Կարս քաղաքն ու ամրոցը հանձնելու նրա հրահանգը: Եվ դա նա կատարեց ավելի վաղ, քան նրա գլխավորած կառավարությունը կստանար Մեյմի վստահությունը: Այդպիսին է այդ օրերի իրադարձությունների հիմնականախար:

Վերադառնալով դեպքերի ժամանակագրական հաջորդականությանը, պետք է ասել, որ ռազմաճակատում ապրիլի 7-ի անհաջողություններից և հոգուտ Անդրկովկասի անկախացման և խաղաղության տարվող քարոզչությունից հետո, վրաց մենշևիկների ճամբարում հստակ նշանավորվեցին երկու հոսանքներ. Մեկը գլխավորում էին Գեգեչկորին և Ժորդանիան, մյուսը՝ Չխենկելին և Ռամիշվիլին: Առաջինները դեմ էին անկախություն հայտարարելուն և կողմ էին պատերազմը շարունակելուն: Երկրորդները կողմ էին անկախություն հայտարարելուն և դեմ էին պատերազմը շարունակելուն:

Դաշնակցությունում: դեմ էին անկախություն հայտարարելուն և կողմ էին արտահայտվում դիմադրությունը շարունակելու հարցում, այսինքն՝ կողմ էին պատերազմին, քանզի թուրքերի անարգել առաջխաղացումը կնշանակեր հայ ազգի կոտորվելը: Այսպիսիք էին հոսանքները: Վրաց մենշևիկների միջև բանավեճը հակառակն էր: Այդ բանավեճի կենտրոնը մենշևիկյան կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն էր: Ձայները բաշխվում էին գրեթե հավասար: Այդ պահը ինչպես “Դաշնակցության”, այնպես էլ մենշևիկների համար, վճռական էր: Չէ՞ որ այդ երկու կուսակցությունները, որպես հայ և վրացի ժողովուրդների մտքերի տիրապետող, իրենց ծրագրերում միշտ էլ կողմ են եղել Կովկասի միասնությանը Ռուսաստանի կազմում: “Դաշնակցության” բանաձևը հետևյալն էր. “դաշնային Կովկասը դաշնային Ռուսաստանի կազմում”, բայց

ոչ երբեք՝ “անկախ Կովկաս”։ Վրացի մենշևիկները միշտ էլ եղել են մուլի կենտրոնամետ և կոշտ պայքար էին վարում այլ վրացական կուսակցությունների հետ հենց այդ հողի վրա։ Ինքը՝ կուսակցության հիմնադիր Ժորդանիան կենտրոնամետ էր, միասնական ժողովրդավարական Ռուսաստանի կողմնակից։ Հայերի մոտ “Դաշնակցության” բոլոր գործիչներն էլ Ռուսաստանի հաջողությունների հետ էին կապում ոչ միայն կովկասահայերի ճակատագիրը, այլ նաև ինքնին արևմտահայերի՝ թուրքի լծից ազատագրման հնարավորությունը։ Ես հիշում եմ, թե ինչպես 1906թ. Պալատում ես էլույթ ունեցա այդ թեմայով և համաձայնության բազմաթիվ ստացված հեռագրերը վկայում ու հաստատում էին, թե որքան խորն է այդ միտքը նստած հայերի գիտակցության մեջ։ Անցած տասներկու տարիների ընթացքում տեղի չէր ունեցել և ոչ մի իրադարձություն, որը մերժեր ու հերքեր այդ դրույթը։ Իսկ այժմ մեր առջև կանգնած էր Ռուսաստանից անջատվելու հարցը։

Կասկածից վեր է, որ իրականությունը, այն է՝ ռազմաճակատից ռուսական զորքի հեռանալը, Ռուսաստանում բոլշևիկյան վարչակարգի հաստատումը, թուրքերի համառությունը Անդրկովկասի անկախացման հարցում և գերմանական հովանավորությունը վրացիների նկատմամբ, դրանք փաստեր էին, որոնք ազդում էին մարդկանց գիտակցության վրա։ Ժորդանիայի կուսակցության վրացիների հայեցակարգը հետևյալն էր. Ռուսաստանի ներկայիս իրավիճակը ժամանակավոր բնույթ է կրում, նա շուտով կվերականգնվի և վրացական ու ռուսական դեմոկրատիաների գաղափարները կրկին կմիավորեն այդ ազգերը։ Կենտրոնամետության մեջ նրանք կգտնեն դասակարգային կարիքների և, միաժամանակ՝ դեմոկրատական զարգացումների պատասխանները։ Նրա հակառակորդներն ասում էին. Ռուսաստանը շատ երկար ժամանակով է գնացել Կովկասից։ Նա գտնվում է շատ խորը ճգնաժամում։ Իսկ ռազմաճակատում թուրքերն են, որոնք այսօր սպառնում են ժողովրդի ֆիզիկական գոյությանը։ Անհրաժեշտ է խաղաղություն։ Գերմանացիները խոստանում են իրենց հովանավորությունը։ Թուրքերին և գերմանացիներին անհրաժեշտ է ապացուցել, որ մենք ընդունակ ենք մեր սեփական կողմնորոշմանը, հետևաբար, անհրաժեշտ է իրավաբանորեն անջատվել Ռուսաստանից,

կնքել խաղաղության պայմանագիր և սկսել ապրել նոր, առանձնակի կյանքով: Երկու օր տևած թեժ վեճերից հետո, 9-ը ձայնով 7-ի դեմ մեծամասնությամբ Վրաստանի Սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության Կենտրոնական Կոմիտեն արտահայտվեց Անդրկովկասի անկախացման օգտին և, հետևաբար, այդ հոսանքի ղեկավար Չխենկելու իշխանության բարձունքին գտնվելու, ուստի՝ Թուրքիայի հետ բանակցությունները վերսկսելու օգտին:

“Դաշնակցություն” կուսակցության ներսում նման թեժ վեճեր չարձանագրվեցին: Այդ կուսակցության ուզածը մեկն էր. անդրկովկասյան ազգերի համերաշխություն, որպեսզի հայերը միայնակ չմնան թուրքերի հետ դեմ առ դեմ: Կուսակցությունը չէր ցանկանում իր վրա վերցնել Չխենկելու գլխավորած հոսանքի ընդունած որոշմանը հակառակվելու և հակադդելու ամբողջ պատասխանատվությունը, քանզի, հակառակ դեպքում նա ստիպված էր միայնակ վարել պատերազմը: Քաջ գիտակցելով, որ իր թիկունքում այլևս չկա Ռուսաստանը իր օգնությամբ, այլ կան թաթարները՝ թուրքերի ուղղակի կողմնակիցները: Իրավիճակի նման երկակիությունը մտատանջության մեջ էր գցել կուսակցության պատասխանատու գործիչներին: Եվ այդ տատանումները չվերածվեցին թեժ բանավեճերի, քանի որ գրեթե բոլորը մտածում էին նույնանման, բոլորին էլ համակել էին նույն վախերն ու տատանումները: Սակայն գերակշռեց համերաշխության զգացողությունն ու հարևաններից չհեռանալու ցանկությունը, և կուսակցությունը որոշեց իր ձայնը տալ Անդրկովկասի անկախացման օգտին: Բայց որոշվեց այդ ամենն անել անադմուկ, անկեղծորեն և առանց ոգևորման: Հենց այդպես այդ ամենն արեց Սեյմի անդամ Քաջազունին, հանդես գալով “Դաշնակցության” անունից հետևյալ բնույթի հայտարարությամբ. “ Քաղաքացիներ Սեյմի անդամներ: Դաշնակցության խմբակցությունը, հստակ գիտակցելով այն մեծ պատասխանատվությունը, որ իր վրա է վերցնում ինքը՝ պատմական այս պահին, միանում է անկախ Անդրկովկասյան պետության հռչակմանը”: Այդ հայտարարությունից չորս օր հետո Կարճիկյանը Սեյմի ապրիլի 13-ի նիստին հրաշալի զարգացրեց այդ տատանողական տրամադրությունը և ամբողջապես լուսաբանեց կուսակցության տեսակետը: Կարճիկյանի

այդ ելույթն ունեցավ շատ մեծ նշանակություն և ազդեցություն, ուստի ստորև մենք այն կներկայացնենք ամբողջությամբ:

Մահմեդականներն առանց տատանման հռչակեցին իրենց անջատումը Ռուսաստանից:

Այդպես տեղի ունեցավ այդ անկախության հայտարարումը, որը Սեյմը հռչակեց ապրիլի 9-ին: Հենց ապրիլի 9-ի այդ հայտարարությունում պետք է փնտրել հաջորդ՝ 1918թ. մայիսի 26-ի և 28-ի արմատները: Այն է՝ Անդրկովկասի երեք անկախ պետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի հռչակումը, քանզի, անկախ Անդրկովկասյան պետությունն իր խորքում արդեն իսկ պարունակում էր քայքայման նշաններ, ինչը ես ցույց տվեցի նախորդ տողերում:

Ապրիլի 9-ի Սեյմի նիստում շատ եռանդուն հանդես եկան մենշևիկները՝ Բաթումի քաղաքագլուխ Օնիաշվիլու, Գեորգաձեի /հետագայում ռազմական մինիստր/ շուրթերով և թաթար Ռասուլ-գադեն: Դեմ խուսեցին սոցիալիստ հեղափոխականներ, հայազգի Թումանյանը /հետագայում հայկական խորհրդարանի ղեկավար/ և վրացի Լորդկիպանիձեն: Բայց արդյունքում ամբողջ դահլիճի ծափողջույնների ներքո, անկախությունը հայտարարվեց:

Այդ որոշումից հետո Կառավարությունն հայտարարեց, որ Չխենկելին տեղեկություն կհաղորդի Տրապիզոնի համաժողովի աշխատանքի արդյունքների մասին: Զեկուցումից հետո, որն ընթերցողին ծանոթ է պաշտոնական փաստաթղթից, Սեյմը, առանց մտքերի փոխանակման, ընթերցեց հետևյալ բանաձևը. “Լսելով խաղաղության պատվիրակության զեկուցումը, Սեյմը առաջարկում է Կառավարությանը շարունակել խաղաղության բանակցությունները և միջոցներ ձեռնարկել ամենասեղմ ժամկետներում խաղաղության պայմանագիր կնքելու ուղղությամբ: Դրա հետ մեկտեղ Սեյմն առաջարկում է Կառավարությանը անհապաղ միջոցներ ձեռնարկել երկրի պաշտպանության կազմակերպման համար”:

Այն բանից հետո, երբ ապրիլի 9-ի իր նիստում Սեյմը հռչակեց Անդրկովկասի անկախությունը և առաջարկեց շարունակել խաղաղ բանակցությունները, Գեգեչկորու կառավարությունը համարեց այդ որոշումը որպես անվստահության արտահայտում իր քաղաքականության նկատ-

մամբ և իջավ բեմահարթակից: Այդ կառավարությունը փաստացի դադարեց գործել ապրիլի 9-ի լույս ապրիլի 10-ի գիշերը: Երբ ապրիլի 10-ին ժամը 10.00 ես գնացի Պալատ, հանդիպեցի Գեգեչկորուն, որ Պալատի աստիճաններով ուղևորվում էր դեպի ելքը: Ես հարցրեցի, թե ինչու է նա գնում: Նա հայտարեց, որ “Մեյմի որոշումից հետո այլևս չկա հին Կառավարությունը”: Ես առարկեցի նրան, թե նորն էլ դեռևս չկա: Անձամբ ես եղել եմ Գեգեչկորու գլխավորած կառավարության կազմի մեջ և համարում էի, որ մենք պետք է մնանք մինչև այն պահը, երբ Մեյմն իր վստահությունը հայտնի նոր Կառավարությանը: Այսօր էլ ես համարում եմ, որ Գեգեչկորին, Ռամիշվիլին և Կարճիկյանը ժամանակից շուտ թողեցին իշխանությունը, այսինքն, ապրիլի 10-ի առավոտվանից իրենց համարեցին գործից հեռացած: Այդ նույնը ես ասացի նաև Կարճիկյանին:

Ըստ էության, հաստատվեց անիշխանություն: Մինչև ապրիլի 13-ը ամբողջ իշխանությունը կենտրոնացված էր միանձնյա Չիենկելու մոտ: Ապրիլի 13-ին Մեյմը վստահություն հայտնեց Չիենկելու Կառավարությանը: Հետագա ծրագիրն էր. անկախություն և խաղաղություն:

Իսկ ի՞նչ արեց Չիենկելին այդ երեք օրերի ընթացքում՝ ապրիլի 10, 11, 12-ին: Նա շփման մեջ մտավ Վեհիբ-փաշայի հետ խաղաղության բանակցությունները վերսկսելու վերաբերյալ, առաջարկեց գեներալ Նազարբեկովին հանձնել Կարսի ամրոցը և քայլեր ձեռնարկեց իր գլխավորած կառավարության կազմում մինիստրներ հրավիրելու ուղղությամբ:

Իհարկե, նա իրավունք չուներ նման կարգադրություններ անել: Այդ կարգադրություններով նա ի հայտ բերեց ցամաքի մի փոթորիկ, որը սպառնում էր խոշոր բարդություններով: Հատկապես բորբոքված էին մեր երկու ընկերները՝ Տ-ն և Ռ-ն: Կուսակցությանն անհրաժեշտ եղավ մեծ ջանքեր գործադրել նրանց հանդարտեցնելու համար: Իսկ հանդարտեցնել անհրաժեշտ էր, որպեսզի կարողանայինք պահպանել ճակատի միասնությունը ընդդեմ հարձակման անցած թուրքերի:

Վերադառնամ, սակայն, փաստերին: Երբ ես տեսա, որ Գեգեչկորին դուրս եկավ Պալատից, ես ներս մտա Պալատ և Կառավարության նախագահի առանձնասենյակում հանդիպեցի սեղանի հետևում մենակ նստած Չիենկելուն: Մենք փոխանակվեցինք մի քանի ոչինչ չասող բա-

ներով և ես դուրս եկա: Նրա մոտ եկավ Կովկասյան ռազմաճակատի Գլխավոր հրամանատարը: Հաջորդ օրը՝ նույնը: Մինչդեռ իրադարձությունները զարգանում էին: Ես տեղյակ էի միայն, որ Մեյմի նախագահ Չիենկեյն նամակով առաջարկել էր Չիենկեյուն կազմել նոր Կառավարություն: Ապրիլի 12-ին, կեսօրից հետո Ավ. Սահակյանը (Հայաստանի Խորհրդարանի ապագա Նախագահը), Շ. Քաջազունին (Հայաստանի ապագա վարչապետը) և ես Չիենկեյուց առաջարկություն ստացանք համարել իր մինիստրների դահլիճը: Ես՝ որպես ֆինանսների մինիստր, Քաջազունին՝ որպես խնամատարության մինիստր, և Սահակյանը՝ որպես պարենավորման մինիստր: Ստանալով մեր կուսակցության համաձայնությունը, մենք ընդունեցինք առաջարկված պորտֆելները: Համարելով մինիստրների դահլիճն ամբողջությամբ, Չիենկեյին ապրիլի 12-ին երեկոյան ժամը 8-ին մեզ հրավիրեց նիստի, որպեսզի կազմենք նոր Կառավարության Հայտարարությունը, հավանություն տանք դրան և հաջորդ օրը ներկայացնենք այն Մեյմին, որն անպիջապես հավաքվելու էր Կառավարության կազմավորումից հետո:

Մենք հավաքվեցինք երեկոյան ժամը 8-ին: Պ-ն Չիենկեյին նիստը բացեց հետևյալ խոսքերով. “Պարոնայք, ես շնորհակալ եմ բոլորիցդ համագործակցության համար: Անդրկովկասի անկախացման և խաղաղ բանակցությունների վերսկսման վերաբերյալ Մեյմի որոշումներից հետո ես իմ վրա պարտականություն եմ վերցրել կազմել Անդրկովկասի նոր Կառավարությունը: Դրա համար, որպեսզի ժամանակ չկորցնեինք, ես, դեռևս սկսած ապրիլի 10-ից արել եմ մի շարք կարգադրություններ, որոնց մասին այժմ սեղմ կզեկուցեմ: Դրանք հետևյալն են. “Ապրիլի 10-ին ես տեղեկացրեցի Վեհիբ-փաշային, որ Մեյմն ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Նա ողջունեց պատվիրակության պահվածքը, իսկ ես հայտնեցի նրան, որ Կարսի տարհանման նպատակով ես հրամայել եմ բանագնացներ ուղարկել: Նույն օրը իմ կողմից հրաման տրվեց դադարեցնել ռազմական գործողությունները ամբողջ ռազմաճակատի երկայնքով: Ապրիլի 11-ին Վեհիբ-փաշան հրամայեց կանգնեցնել հարձակումը, իսկ Կարսի դիմաց թուրքական զորքերը կանգ կառնեն բերդա-

մասերի դիմաց 2 վերստ հեռավորության վրա: Վեհիբը խնդրում է պատվիրակությանը կրկին գնալ Տրապիզոն”:

Երբ Չիւենկելին արեց իր այդ հաղորդումը, մենք առաջին անգամ տեղեկացանք, որ իր և Վեհիբի միջև արդեն սկսված են շփումներ ու Կարս բերդաքաղաքը հանձնված է: Մենք ապշահար էինք այդ տեղեկություններից և հնարավոր չհամարեցինք մեր վրա վերցնել այդ կարգադրությունների պատասխանատվությունը: Մենք երեքս էլ՝ Քաջազնունին, Սահակյանը և ես հայտարարեցինք, որ նոր կառավարության կազմում ընդգրկվելու մեր համաձայնությունը հետ ենք վերցնում, մինչև նոր հաղորդումներ ստանալը, ու լքեցինք նիստերի սենյակը:

Ես անմիջապես զանգահարեցի դաշնակցական խմբակցության ղեկավար Կարճիկյանին և տեղեկացրի նրան իրադրության մասին: Նա անմիջապես եկավ Պալատ և այդ միջադեպի կապակցությամբ կապ հաստատեց մենշևիկյան խմբակցության նախագահության հետ: Երեկոյան ժամը 10-ի կողմերը իրադրությունը հետևյալն էր. Ժորդանիան, Ծերթելին, Գեգեչկորին և Ռամիշվիլին՝ մենշևիկների կողմից և Կարճիկյանը, Քաջազնունին, Օհանջանյանն ու ես՝ դաշնակցության կողմից, սկսեցինք խորհրդակցել, թե իր ինքնակամ գործողություններից հետո, որոնք հղի են մեծ անախորժություններով, կարո՞ղ է արդյոք Չիւենկելին շարունակել դիտվել որպես Կառավարության նախագահի թեկնածու:

Իսկ այդ ժամին Կարսից, ավելի ճիշտ՝ Ալեքսանդրապոլից, բայց գեներալ Նազարբեկովի հանձնարարությամբ, հարցում էին ուղղում Հայոց Ազգային Խորհուրդ՝ հանձնե՞լ արդյոք Կարսը և եղե՞լ է արդյոք Հայոց Ազգային Խորհրդի համաձայնությունը Կարսի հանձնման վերաբերյալ:

Համենայն դեպս, իր ապրիլի 12-ի հեռագրով գեներալ Նազարբեկովը պահանջում էր երկարացնել Կարսի տարհանման ժամկետները: Գեներալ Նազարբեկովը մատնանշում էր, որ ամբողջ քրիստոնեական բնակչությունը թողնում է Կարսը և նրանց լրիվ տարհանման համար անհրաժեշտ է մեկ շաբաթից ոչ պակաս ժամանակ: Նա նշում էր նաև, որ Կարսի մարզի սահմաններում գտնվող ալեքսանդրապոլյան բերդամասերի չնչացումը, փաստորեն, Ալեքսանդրապոլը հանձնում է թուրքերին

և դեռևս հայտնի չէ նաև, թե ով է հսկելու և պահպանելու Կարս-Ալեքսանդրապոլ երկաթուղագիծը:

Ստացվում էին մարդու հոգին ծվատող տեղեկություններ Կարսի տարհանումն ուղեկցող տեսարանների մասին: Դրանց վերաբերյալ Կարսի մարզային կոմիսար Չամոնը ապրիլի 14-ին հաղորդում էր պաշտոնապես: Նա հեռագրել էր հետևյալը. “ Մեզ բոլորիս համար անսպասելի և հապճեպ ձևով՝ Թիֆլիսից եկած հրահանգով Կարսը հանձնելու պատճառով, Անդրկովկասի այդ պատվար-հենարանը պաշտպանելու համակողմանի պատրաստված բնակչությունը ստիպված էր տառացիորեն թողնել ամեն ինչ և ապրիլի 12-ին երեկոյան ժամը 5-ին դուրս գալ կրակներով պատված Կարսից: Այրվում էին քաղաքի լավագույն շինությունները: Բնակչության նահանջի պատկերն աննկարագրելի է: Մարզային կոմիսար Չամոն”:

Ահա այսպիսի պայմաններում, Կարսի հանձման վերաբերյալ հրամանի հեղինակ Չիսենկելու թեկնածությունը, որպես Անդրկովկասի Կառավարության նախագահի, առաջարկելը թվում էր անհնարին: Մենք արտահայտվեցինք այդ կապակցությամբ: Մենշնիկները դրան պատասխանեցին հետևյալը. “ Մենք պատրաստ ենք հետ կանչել Չիսենկելու թեկնածությունը: Սակայն մեկ ուրիշ մենշնիկի թեկնածություն մենք չենք կարող առաջարկել: Մենք համաձայն կլինենք Քաջագունու թեկնածությանը: Թող ինքը լինի Կառավարության Նախագահ: Մենք մեր կողմից խոստանում ենք մեր համակողմանի աջակցությունն իրեն”:

Մենք սկսեցինք խորհրդակցել: Քաջագունին ինքը համարեց այդ առաջարկությունը բացարձակապես անընդունելի: Նա ասաց հետևյալը. “ Այս պահին, գործն արդեն արված է: Կարսը հանձնված է, այս պահին այն վերադարձնելն անհնար է: Պետք է հաշվի նստել փաստերի հետ, ուստիև միանգամայն անընդունելի է, որ մեր կուսակցությունը իր վրա վերցնի այն ամենի պատասխանատվությունը, ինչը տեղի է ունենալու վաղը: Այս պահին համաձայնվել գլխավորել Կառավարությունը, կնշանակի մարտահրավեր նետել մահմեդականությանը և գլխավորել պատերազմը թուրքերի դեմ: Մեր առկա ուժերի պայմաններում մենք իրավունք չունենք նման քայլի”:

Մենք մերժեցինք վրացիների առաջարկը: Կեսգիշերից հետո էր, արդեն խորը գիշեր, մենշնիկները կրկին եկան մեզ մոտ և հայտարարեցին, որ իրնք կրկնում են իրենց առաջարկը. Կամ Չիենկելին, կամ Քաջագունին: Մենք մեկ անգամ ևս քննարկեցինք իրավիճակը: Մենք գիտակցում էինք, որ հասարակական կարծիքը մեզ կդատապարտի Չիենկելու կառավարությունում տեղեր զբաղեցնելու համար: Բայց միևնույնն է, այդ պահին մենք ամենից վեր դասում էինք Անդրկովկասի ժողովուրդների միասնությունը, որքան էլ երևակայական լինի այն: Գիշերը ժամը 4-ին մենք եկանք այն եզրակացության, որ այլ ելք չկա, և սրտնեղելով, համաձայնվեցինք Չիենկելու թեկնածության և նրա գլխավորած կառավարության կազմում լինելու առաջարկության հետ: Եվ մենք տվեցինք մեր համաձայնությունը: Կուսակցական գործիչները ձեռնամուխ եղան զանգվածներին բացատրել վիճակի ճգնաժամային լինելը և այդ իրավիճակում մեր մարտավարությունը: Եվ դա հաջողվեց՝ կուսակցության լավ կազմակերպվածության և զանգվածների վրա նրա ունեցած ազդեցության շնորհիվ: Ստեղծված իրավիճակում կուսակցական կարգապահությունը շատ բարձր արդյունք տվեց:

Իսկ Հայ Ազգային խորհրդում՝ մերոնք, կադետները և սոցիալ-դեմոկրատներն ամեն միջոց գործադրում էին Ալեքսանդրապոլում փախստականներին ընդունելու և պաշտպանությունն ուժեղացնելու համար: Արդեն մոտենում էր այն պահը, երբ հայերը գիտակցեին, որ պատերազմը դառնում է զուտ հայ-թուրքական և ընթանում է զուտ հայկական տարածքների վրա: Արդեն պարզորոշ զգացվում էր, որ հեռու չէ այն ժամը, երբ տարբեր կողմնորոշումների պատճառով Կովկասի ժողովուրդների միջև հակասությունները կհասնեն գագաթնակետին: Վրացիները՝ Գերմանիայի, թաթարները՝ Թուրքիայի հետ: Եվրոպական դաշնակիցները հեռու էին, սակայն հոգով մենք նրանց հետ էինք: Ռուսաստանն, ասես, հորիզոնից առհասարակ էր հեռացել: Մենք կարծես, հայտնված լինեինք վանդակում, բանտախցում:

Կարսի տարհանմանն հետևող զեներալներ Նազարբեկովն ու Վեհիբ-փաշան մանրամասն զեկուցագրերով տեղեկացրեցին Կարսի հանձնման և այն գրավելու մասին: Վեհիբ-փաշան մեղադրում էր զենե-

րալ Նազարբեկովին, որ վերջինիս կողմից թուրքական գործերը հրետակոծելու հրաման է եղել, ինչը, ըստ իր կարծիքի, հակասում էր Կարսը հանձնելու պայմաններին: Իսկ գեներալ Նազարբեկովն էլ իր կողմից նշում էր, որ Կարսի բերդը կարող էր դիմադրել ևս մեկ ամիս, սակայն լուրերը սպասվելիք խաղաղության մասին և բանագնացներ ուղարկելը սպանեցին դիմադրության ոգին և ամրոցն արդեն ի վիճակի չէր դիմադրել: Այսպես թե այնպես, Կարսն ընկավ և մեր գործերը հետ քաշվեցին դեպի Ալեքսանդրապոլ: Ահա այդպիսի պայմաններում տեղի ունեցավ Անդրկովկասյան Կառավարության փոխարինումը. Հայտարարվել էր Անդրկովկասի անկախությունը, թուրքերին հանձնված էր Կարսը և առաջ էր եկել Թուրքիայի հետ խաղաղ բանակցություններ վերսկսելու հարցը: Կարելի է միանգամայն հանգիստ խղճով ասել, որ այն գերակայող դերը, որն այդ օրերին բաժին էր ընկել վրացիներին, նրանց կողմից իրականացվեց առանց որևիցե հաջողության արձանագրման: Նրանք բոցաշունչ ճառերով ողջունում էին պատերազմը, սակայն կարողացան դիմադրել ընդամենը 9 օր: Նրանք ցանկացան դադարեցնել պատերազմը, սակայն արդյունքում կորսվեց Կարս բերդաքաղաքը և ահավոր ձևի տուժեց բնակչությունը: Այդ պահից սկսած, ստացվեց այնպես, որ ամեն մի ժողովուրդ միայն ու միայն ինքը պետք է մտահոգվեր իր սեփական ճակատագրով: Սակայն ընդհանուր կովկասյան հոգեբանությունն ու համերաշխությունը դեռևս միասնություն էին պահանջում: Դրանցից սպասելիքներն ավելի մեծ էին առանձին անջատողական բնույթի ելույթներից: Օրինակ՝ ենթադրվում էր, թե միասնական մնալու պարագայում Կովկասի մահմեդականների մոտ հնարավոր կլինի դաստիարակել համակովկասյան համերաշխության զգացողությունը: Այդպիսիք էին միասնական Անդրկովկասյան Հանրապետության տեսությունները, ավելի ճիշտ՝ այդ ամենի տեսական նախադրյալները:

Եվ ահա ապրիլի 13-ին Չխենկելու կառավարությունը հենց այդպիսի ոգով էլ կազմեց իր հայտարարությունը և կանգնեց Սեյմի առջև: Կառավարության կազմը հետևյալն էր. Մինիստր-Նախագահ և արտաքին գործերի մինիստր՝ Չխենկելի, ներքին գործերի մինիստր՝ Ռամիշվիլի, ֆինանսների մինիստր՝ Ալեքսանդր Խատիսյան, հաղորդակցության ճա-

նապարհների մինիստր՝ Մելիք-Ասլանով (թաթար), արդարադատության մինիստր՝ Խան-Խոյսկի (թաթար, Ադրբեջանի ապագա մինիստրների խորհրդի նախագահ, հետագայում սպանվեց Թիֆլիսում 1921թ.), ռազմական մինիստր՝ Գեորգաձե, հողագործության մինիստր՝ Հումերիկա, ժովովրդական կրթության մինիստր՝ Ուսուբեկով (թաթար, հետագայում Ադրբեջանի մինիստր-նախագահ), Աշխատանքի մինիստր՝ Գանջինսկի (թաթար), պարենավորման մինիստր՝ Սահակյան (հետագայում Հայաստանի խորհրդարանի նախագահ), ինամատարության մինիստր՝ Քաջազնունի և պետական վերահսկիչ՝ Հակոբարով (լեռնական):

Ինչպես կարող է տեսնել ընթերցողը, Կառավարության կազմը շատ հզոր էր. այնտեղ ընդգրկված էին Կովկասյան հանրապետությունների բոլոր ապագա վարչապետները, ապագա մինիստրները և դեսպանները: Հայտարարությունը, որն ընթերցեց Չխենկելին, հռչակում էր հետևյալ ծրագիրը. Անկախություն և խաղաղություն: Բացի դրանից, նա հռչակում էր նաև կառուցողական ծրագիր. “անշեղորեն կյանքի կոչել ագրարային բարեփոխումների ծրագիրը, բանվոր դասակարգի վիճակի բարելավում, սեփական ֆինանսական համակարգի ստեղծում, պարենային գործի ամփոփացում, հաղորդակցման ճանապարհների վերականգնում, պետական հաստատությունների համակերպումը նոր համակարգին”: Եվ վերջում Կառավարությունը խնդրում էր վստահություն և աջակցություն: Հայտարարությունն ընթերցելուց հետո սկսվեցին պատգամավորական խմբակցությունների ներկայացուցիչների ելույթները: Ելույթ ունեցան երեքը. Մուսավաթի կողմից՝ Ռասուլ-գադեն, մենշևիկների կողմից՝ Ծերեթելին և Դաշնակցության անունից՝ Կարճիկյանը:

Ռասուլ-գադեն հատկապես ողջունում էր անջատումը Ռուսաստանից, Ծերեթելին՝ փայլուն հռետոր և հեղափոխական Ռուսաստանի ամենաականավոր գործիչներից մեկը, ով մի քանի տարի անցկացրել էր Ռուսաստանի տաժանակիր վայրերում, Ռուսաստանից անջատվելն արդարացնում էր երկու պարագաների առկայությամբ. Թուրքերի կողմից գործադրվող ճնշումով և Ռուսաստանում իշխանությունը բոլշևիկների ձեռքն անցնելուց հետո այդ երկրի հետ ընդհանուր քաղաքական կյանքով գոյատևելու անհնարինությամբ: Ծերեթելին գլխավորապես ու-

շաղրությունը սևեռել էր այն հանգամանքի վրա, որ վրացական սոցիալ-դեմոկրատիայի նպատակը ժողովրդին պահպանելն է, մինչդեռ, բոլշևիկները, ասում էր նա, այդ ժողովրդին հոգեպես կսպանեն, ինչպես որ սպանեցին ռուս ժողովրդին, հանձնելով նրան գերմանական իմպերիալիզմի հոշոտմանը: Մենշևիկների համար այդ քայլը բավականին ծանր էր ու դժվար: Եվ պետք է արժանին մատուցել՝ Ծերեթելին այդ խնդրի լուծումն իրականացրեց չափազանց հաջող կերպով: Ես հիշում եմ, որ իր ելույթը մեծ տպավորություն թողեց իր անկեղծությամբ: Ինքն անձամբ շեշտեց, որ թեև իր կուսակցությունը մշտապես իրենց ժողովրդի փրկությունը տեսել է հեղափոխական Ռուսաստանի հետ միասնական լինելու մեջ, սակայն, բոլշևիկների կողմից դեմոկրատական սկզբունքների մերժման և փոխարենը բռնության ու հոգեպան սկզբունքների հռչակման հետևանքով, այդ միասնությունն այսօր անհնարին է:

Կարճիկյանն ամբողջապես արտահայտեց հայության և կուսակցության տազնապալից տրամադրությունները: Նա խոսում էր, իհարկե, կուսակցության անունից: Ես հետագայում կներկայացնեմ նրա ելույթն ամբողջական տեսքով: Իսկ այստեղ կբերեմ նրա այն միտքը, որ Կառավարությունը ստիպված է լինելու հաղթահարել շատ ծանր արգելքներ այդ ուղղությամբ: Եթե Կառավարությունը կարողանա հաղթահարել այդ արգելքները, ապա այն կհանդիսանա Անդրկովկասին արժանի մի Կառավարություն: Ահա այս գլխավոր ուղղություններով մեր կուսակցությունը ամբողջապես կսատարի նոր Կառավարությանը, կցուցաբերի նրան բազմակողմանի աջակցություն, կաշխատի թեթևացնել Կառավարության հոգսը՝ զանգվածներին նոր պայմաններին նախապատրաստելու և երկրում վստահության մթնոլորտ ստեղծելու հարցերում: Հաջորդ օրը Կառավարությունը անցավ գործի: Ես գնացի ֆինանսների մինիստրություն և ստանձնեցի իմ պարտականությունները:

Ինչպես վերը նշել եմ, որ Մեյմում լավեց անկախ Անդրկովկասի Կառավարության Հայտարարությունը և դրա վերաբերյալ կայացավ մտքերի փոխանակում:

1918թ. ապրիլի 13-ին /26-ին/ կայացած Անդրկովկասյան Մեյմի նիստի աղագիր արձանագրությունից.

“Քաղաքացի Մեյմի անդամներ: Դաշնակցության խմբակցության անունից ես պետք է տեղեկացնեմ Ձեզ, որ այդ խմբակցությունը աջակցելու է այն քաղաքական ծրագրին, որը շարադրված էր Անդրկովկասի Կառավարության Հայտարարությունում: Ամենազլխավոր և ամենաէական հարցի, այն է՝ միասնական Անդրկովկասյան Հանրապետության անկախության ամրապնդման կապակցությամբ, մեր կարծիքով, Կառավարության առջև կանգնած են արտակարգ դժվարության խնդիրներ: Անդրկովկասի ժողովուրդների համար այս կարևորագույն և մահացու վտանգներով լեցուն պահին անկախության հայտարարելը ինքնին խոսում է այն մասին, որ այդ փաստն իրագործված է արտաքին ուժերի ճնշման ներքո: Այդ արտաքին ուժի գոյությունը ակներև է ի դեմս բոլշևիկյան Ռուսաստանի և արտաքին թշնամու կողմից: Եվ ահա, այդ արտաքին ուժերը, որոնք ստիպեցին այս պահին հայտարարել Անդրկովկասի անկախությունը, առաջ բերեցին նաև Անդրկովկասի ազգությունների և Անդրկովկասի դեմոկրատիայի որոշակի տատանումներ: Կա՞րողոք այդ ամենի մեջ փրկություն, չի տանում այդ ամենն արողոք դեպի կործանում... Այդ ամենը ստիպում է մտածել, որ Անդրկովկասի ազգությունների մեջ, իրոք, որ առկա են տատանումներ, և ավաղ, բացակայում է այն վստահությունը, որ պետք է արտահայտվեր այս հանդիսավոր պահին: Այդ փաստը պետք չէ անտեսել: Կասկածից վեր է, որ շատ, ոչ միայն քաղաքական խմբավորումներ և կուսակցություններ այդ հիմնական հարցի վերաբերյալ տարակարծիք են: Եվ ահա, Անդրկովկասի նոր Կառավարության առջև ծառայած է հարց՝ ներշնչել վստահություն, հասկացնել Անդրկովկասի դեմոկրատիային, որ այս ամենն իրականում բարիք է, որն էլ հանդիսանում է Անդրկովկասի փրկության ուղին: Այդ առումով Անդրկովկասյան Կառավարության առջև կանգնած են իրոք շատ դժվար խնդիրներ, և եթե Կառավարությունը հաղթահարի այդ խնդիրները, ներշնչի Անդրկովկասյան դեմոկրատիային, որ, իրոք, այս ամենն է նպաստելու Անդրկովկասի փրկությանը, որ այս պահին հենց անկախություն հռչակելն է փրկելու Անդրկովկասի ազգությունների կյանքը և ուղղորդելու է մեզ դեպի ազատ կյանք, ապա դա կլինի այս Կառավար-

րության մեծագույն վաստակը Անդրկովկասի հանդեպ: Քանզի, եթե լինելու են կասկածներ և տատանումներ, բացակայելու է վստահությունը, ոչ մի ուժեր չի կարողանալու ամրապնդել անկախությունը, չեն կարողանալու նոր պետական համակարգի համար ամուր հիմքեր գցել: Մյուս ծանր հարցը, որ կանգնած է Կառավարության առջև, դա խաղաղություն կնքելու հարցն է: Այն հանգամանքը, որ նոր Կառավարությունը գլխավորում է նախկին խաղաղության պատվիրակության ղեկավարը, արդեն ինքնին վկայում է, որ այդ կտրվածքով նոր Կառավարությանը կներկայացվեն բավականին խիստ պահանջներ: Այն պատվիրակությունը, որն այստեղ վերադարձավ Տրապիզոնից, համոզված էր, որ իրեն կհաջողվի կնքել խաղաղության պայմանագիր, որի միջոցով էլ կփրկվի Անդրկովկասը: Պատվիրակությունը ոչ միայն վերադարձավ այդ համոզմամբ, այլ այդ վստահությունը կարողացավ ներշնչել նաև զանգվածներին: Դա պարտավորեցնում է ոչ միայն պատվիրակությանը, այլ նաև Կառավարությանը. Կառավարությունը ստիպված կլինի հաշվետվություն տալ այդ պարտամուրհակով: Հենց այդ առումով Կառավարության առջև կանգնած խնդիրները չափազանց դժվար են և չափազանց ծանր: Կառավարության համար ոչ պակաս ծանր խնդիր է Անդրկովկասի տարածքային միավորի ստեղծումը: Կասկած չկա, որ առանց այդ արմատական հարցի լուծման, երկրամասում խաղաղության և հանգիստ կյանքի մասին խոսք անգամ լինել չի կարող”:

Անդրկովկասն ուներ իր փողերը՝ ընդհանուր փողեր ամբողջ Անդրկովկասի համար: Նրանց արժույթը բավականին պատկառելի էր՝ գրեթե 2 միավոր մեկ ռուբլու դիմաց: Ապրանքների գները նորմալ էին: Ինձ այցելեց վաճառականների պատվիրակություն՝ վաճառականների ավագ Ագիլովի գլխավորությամբ և վաճառականության անունից խոստացավ լիարժեք աջակցություն Կառավարությանը: Ես հրավիրեցի հին վարչակարգի փորձառու չինովնիկներին՝ Կելարովին, [...] և սկսեցի պատրաստել Անդրկովկասյան Հանրապետության բյուջեն: Ինձանից առաջ Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ աշխատած Կամսարականին նշանակեցի Էրիվանում Պետական Պալատի Կառավարիչ և նախանշեցի ֆինանսական բարեփոխումների նախագիծ: Սակայն քաղաքականությո-

յունն ու թուրքերը հնարավորություն չէին տալիս հանգիստ զբաղվել իմ բուն գործով՝ ֆինանսներով:

Որպեսզի կարողանանք թուլացնել Կարսի կորստով ի հայտ եկած գրգռվածությունը, մենք, նախևառաջ, կատարեցինք փորձագիտական պարզաբանում, թե ինչքան կարող էր դիմանալ Կարսը, եթե Թիֆլիսից չլինեք այն հանձնելու հրամանը: Ռազմաճակատի Գլխավոր հրամանատարի շտաբի պետ գեներալ Լևանդովսկին ներկայացրեց հետևյալ գրավոր պատասխանը. “Ապրիլի 11-ին Կարսի դրությունն անհույս էր և նրա ժամերը հաշվված էին: Զորքի ոգին միանգամից անկում ապրեց, երբ թուրքերը շկմ մոտեցան բերդամասերին: Դժվար է Կարսի կողմից նույնիսկ մեկշաբաթյա դիմադրություն ցուցադրելու հույս ունենալ”: Իմ տրամադրության տակ են գտնվում Կարսի հանձնման հետ առնչվող բոլոր հեռագրերը՝ ինչպես Թիֆլիսից եկող, այնպես էլ Թիֆլիս ուղարկվող: Նրանք թվագրված են 1918թ. ապրիլի 10-ից մինչև 17-ը: Շատ երկար կլինեք դրանք բոլորն այստեղ ներկայացնելը, սակայն կարող եմ, համենայնդեպս, ասել, որ հենց այժմ էլ, դեպքերից յոթը տարի անց, վերընթերցելով դրանք, Կարսի նման հանձնումը, եթե ուզում եք՝ Կարսի հանձնման նման եղանակը, բացի ողբերգությունից, այլ կերպ հնարավոր չէ բնութագրել:

Քանի որ հասարակությանը շարունակում էր հուզել Կարսի հարցը, ապա 1918թ. մայիսի 9-ին Կառավարությունը հրապարակեց բավականին հանգամանակից “ Կարսի գրավումն ուղեկցող բոլոր հանգամանքների մասին” կառավարական հաղորդագրությունը: Մինչ Թիֆլիսում ծավալվում էին այդ իրադարձությունները, որոնք, բնականաբար, արձագանք էին գտնում ամբողջ Կովկասում, հայկական շրջաններում բոլորը զբաղված էին մարտական գործողություններով: Ապրիլի 16-ին մեր զորքերը մաքրեցին Կարսի մարզի տարածքը և կենտրոնացան Ալեքսանդրապոլում: Թուրքերը մոտեցան Արփաչային և կանգ առան Ալեքսանդրապոլից վեցը վերստ հեռավորության վրա: Փախստականները Կարսից, իսկ մյուս կողմից՝ Էրզրումից, Վանից ու Մուշից հեղեղել էին Էրիվանի գուբերնիան: Էրիվանում գործում էր իր Ազգային խորհուրդը՝ Արամի դիկտատուրայի և Դրոյի ռազմական ղեկավարության ներքո: Այս երկու

անձինք ներառում էին ամբողջ ռազմա-քաղաքական կյանքը: Էրիվանի ռազմաճակատում մեծ հեղինակություն էր վայելում գեներալ Միլիկովը, որն այսօր, որպես մասնավոր անձ, գտնվում է բոլշևիկյան Հայաստանում:

Էրիվանն ապրում էր իր ներքին կյանքով: Այնտեղ էր հասունանում հայկական ազգային կենտրոնը: Անցած ամիսների ընթացքում հենց այնտեղ էին զգում այն բոլոր հարվածները, որ տեղում էին հայության գլխին: Քանզի դեպի Էրիվան էին շարժվում փախստականները և Կարսի գրավումից հետո հենց այդ ուղղությամբ էին իրենց հարվածներն ուղղել թուրքերը: Մենք Էրիվան էինք ուղարկում գումար և փամփուշտներ: Այնտեղ Ազգային խորհուրդը գրեթե, կամ ամբողջապես չէր ընկալում Թիֆլիսի կենտրոնական Կառավարությունը և խորապես տարված էր ռազմաճակատի հոգսերով: Հատկապես 1918թ. մայիսի 15-ից հետո, երբ թուրքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը, երկաթուղային հաղորդակցումը Էրիվանի հետ ընդհատվեց և Էրիվանը սկսեց ապրել Կենտրոնից կտրված իր կյանքով:

Իսկ Թիֆլիսում մենք շարունակում էինք ամրապնդել անկախ Անդրկովկասյան Պետության գաղափարը: Հրապարակեցինք իշխանության բոլոր ճյուղերին ուղղված Շրջաբերական, առաջարկում էինք բոլորին շատ խիստ հետևել ժողովուրդների խաղաղ համագոյակցությանը, դադարեցնել կողոպուտն ու ազգամիջյան ընդհարումները, և ավետում էինք պանծալի ապագա նրանից հետո, երբ “անարխիան անխնա ճնշելուց հետո Անդրկովկասյան Հանրապետությունը, հիրավի, կդառնա անկախ և հզոր պետություն”: Նման ապագայի համար առկա էին բոլոր նախադրյալները. Երկրամասի բնական հարստությունները, վառելիքը, մտավոր ուժերի առկայությունը, սակայն բացակայում էր ներքին համախմբվածությունը: Թաթարները շարունակում էին հուզվել: Ամենուր, որտեղ հնարավոր էր, նրանք խանգարում էին հայերին նախապատրաստվել թուրքերի հարձակումները հետ մղելուն: Այդ ընդհարումների վայրեր միշտ հանձնաժողովներ էին մեկնում, բայց իսկական կրակը դեռ չէր բոցավառվել. Հաջողվում էր մեկուսացնել բռնկումները:

1918թ. մայիսի սկզբներին թուրքերին հաջողվեց դուրս մղել մեր գործառնաբերը Թուրքահայաստանի բոլոր հատվածներից: Փոխատականները բոլորը կուտակվեցին Էրիվանի գուբերնիայում: Գարուն էր, մարդիկ ապրում էին դրսում, սակայն կուտակվածությունը սարսափելի էր: Բնակչությունը կրում էր բազում զրկանքներ: Ոչ մի տեղից հացի ներմուծում չկար: Տարածվում էին հիվանդությունները: Այդ պայմաններում բոլորը շտապում էին կնքել խաղաղության պայմանագիրը:

...Բանակցությունները մոտենում էին ավարտին: Այս անգամ որպես համաժողովի վայր ընտրվեց Բաթումը, ուր Թիֆլիսից համեմատաբար հեշտ էր հասնել: Կրկին սկսեցին պատվիրակություն կազմել: Այս անգամ՝ ոչ այդքան բազմամարդ: Նախագահը կրկին Չխենկելին էր՝ Մինիստր նախագահ և արտգործմինիստր, իսկ հայերի կողմից՝ Քաջազունին և ես:

Այս անգամ մեր առաքելությունը չափազանց պարզ էր թվում. Պայմանագիր ստորագրել, որը հիմնված է լինելու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի դրույթների վրա: Այսինքն, մենք համաձայնություն էինք տալիս այն ամենին, ինչը թուրքերը համառորեն պահանջում էին մեզանից Տրապիզոնում: Մենք Թիֆլիսից դուրս եկանք մայիսի 9-ի առավոտյան և երեկոյան արդեն Բաթումում էինք: Պատվիրակության բոլոր անդամները տեղավորվեցին նույն՝ Hotel Imperial հյուրանոցում: Մեր խորհրդականն էր Միմոն Վրացյանը: Թաթարների կողմից պատվիրակներ էին Ուստուբեկովը, Գանջինսկին և Խան-Խոյսկին, խորհրդական էր Ռասուլզադեն: Վրացիների կողմից՝ Ավալով, Նիկոլաձե, Ռիսիլաձե: Թուրքերի կողմից պատվիրակության անդամներն էին. առաջին պատվիրակ՝ Արդարադատության մինիստր և Պետական Խորհրդի նախագահ Խալիլ-բեյը և Օսմանյան բանակների Գլխավոր Հրամանատար, գեներալ-լեյտենանտ Վեհիբ-Մեհմեդ-փաշան: Բոլոր պատվիրակներն իրենց զգում էին կարևորագույն խնդրի առջև կանգնած: Այն է՝ ստորագրել խաղաղության պայմանագիր: Ո՛չ դաշնակիցներ, ո՛չ ռուսներ ներկա չէին: Արտասահմանցիներից միակը Գերմանիայի ներկայացուցիչ, գեներալ ֆոն Լոստովն էր: Անցած այդ ամբողջ ժամանակահատվածում Ռուսաստանն, ասես, գոյություն չունեի, նրա ձայնը մենք չէինք լսել: Միայն մեկ անգամ, մար-

տի 31-ին /հին տոմարով/, Բաթումի գրավումից մեկ օր առաջ, մեր ուսուցիչները որոշեցին, որ Գերմանիայի կառավարությանն ուղղված Ռուսաստանի կառավարության հետևյալ հեռագիրը, որը շատ քչերին է հայտնի, բայց չափազանց ուշագրավ է.” Մոսկվայից: Թուրքական բանակը շարժվում է դեպի Բաթում, Կարս, Արդահան, ավերելով երկիրը և ոչնչացնելով գյուղացիական բնակչությանը: Հայերի հետագա ճակատագրի պատասխանատվությունն ընկնում է Գերմանիայի վրա, քանզի, հենց նրա հորդորով ռուսական զորքերը դուրս բերվեցին հայկական շրջաններից և այսօր հենց նրանից է կախված զսպել թուրքական զորքերը վրեժխնդրության և գազագոյության հողի վրա վայրագություններ իրականացնելուց: Դժվար է հաշտվել այն մտքի հետ, որ այնպիսի բարձր մշակույթ ունեցող երկիրը, ինչպիսին է Գերմանիան, որն ունի իր դաշնակից Թուրքիայի վրա ազդելու հնարավորություն, թույլ կտա, որպեսզի Բրեստի խաղաղ պայմանագիրը ծառայի իր կամքից անկախ այս համաշխարհային պատերազմի մեջ ներքաշված հայ ժողովրդի համար անհաշիվ արհավիրքների աղբյուր: Ըստ այդմ Խորհուրդը (*նկատի ունի Ժողովրդական Կոմիսարների Խորհուրդը –Վ.Հ.*) համոզված է, որ Դուք կձեռնարկեք անհրաժեշտ և միայն Ձեզանից կախված միջոցներ ներագդելու թուրքական իշխանությունների վրա՝ խաղաղ բնակչության ոչնչացումը, ինչպես որ դա կատարվեց Արդահանում, կանխելու համար: Չիչերին, Կարախան”:

Ես շատ կուզենայի, որպեսզի Չիչերինն ու Կարախանը այսօր վերընթերցեն իրենց հեռագիրը և այնտեղից հանեն համապատասխան եզրակացություններ. Այն ամենը, ինչը նրանք այն օրերին սպասում էին Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայից, այսօր կարող է անել հենց ինքը՝ Թուրքիայի այսօրվա դաշնակից Խորհրդային Ռուսաստանը, որը Թուրքիային է զիջել Հայաստանի կեսը:

Մի խոսքով, այն օրերին Թուրքիան և Անդրկովկասը հայտնվեցին դամ առ դեմ: Երկու պայման, որ դրված էին մեր առջև Տրապիզոնում՝ Անդրկովկասի անկախացումը և Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ընդունումը, այժմ նույնպես սեղանին էին: Սակայն կար և այլ հանգամանք, որը թուրքերը հաշվի էին առել. Կարսը և Բաթումն այժմ թուրքերի ձեռքում էին: Երբ մենք հասանք Բաթում, քաղաքն արդեն ընդունել էր լիովին

թուրքական տեսք. Ամենուրեք ասկյարները, ոչ մի առևտուր, արժեքավոր ամեն բան քաղաքից դուրս էր բերվում, գեշերները խանութները թալանվում էին զինվորականների կողմից: Քաղաքն, ասես, մահացած լիներ: Փողոցներում ամայություն էր: Այն հյուրանոցից ոչ հեռու, ուր մենք իջևանել էինք, գտնվում էր հնարժեք իրերի պահեստ: Գիշերը պահեստին մոտենում էին բեռնակառքեր, ուր բարձվում էր պահեստի պարունակությունն ու տարվում անհայտ ուղղությամբ: Հետագայում, զինադադար կնքելուց մի քանի ամիս հետո ես իմացա, որ այդ արժեքավոր ապրանքը թալանելու գործով դատվել էր գլխավոր հրամանատար Վեհիբ – փաշան:

Փողոցներով անցկացրեցին վրացի գերի զինվորների մի ամբողջ շարք: Համեմատաբար լավ էին զգում իրենց ռուսները, որոնց նկատմամբ թուրքերը ցուցաբերում էին ուշադրություն և ներողամտություն: Ռուս սպաներին թուրքերը աշխատավարձ էին նշանակել, ոմանց վերցրել էին ծառայության, բռնագրաված ամառանոցները վերադարձրել: Դա նշանակում էր, որ հետադիմական սպայակազմի շրջանում, որը դժգոհ էր Ռուսաստանի կազմից Անդրկովկասի դուս գալուց, թուրքերն առավել գրավիչ էին, քան անդրկովկասյան գործիչները: Բաթումում ես հանդիպեցի իմ նախկին պաշտոնական դիրքով շատ ծանոթների և վերոնշյալը ես կարողացա տեսնել անձամբ. Շատերն իրենց մոտ էին ընդունում թուրք սպաներին, օգտվում նրանց սիրալիրությունից: Քաղաքում գրեթե չկար հայություն՝ նրանք բոլորը մեկնել էին Թիֆլիս: Համեմատաբար շատ էին վրացիները:

Առաջին իսկ օրերին մեր պատվիրակությանն այցելեցին Արդվինից եկած ներկայացուցիչներ: Դեպքերի շատ արագ զարգանալու հետևանքով Արդվինում հայերը տեղում էին մնացել և չէին հասցրել թողնել քաղաքը...

...Բաթում հասնելով, մենք փոխադարձ այցելություններ ունեցանք թուրքական պատվիրակության նախագահ Խալիլ-բեյի և գերմանական ներկայացուցիչ գեներալ ֆոն Լոսսովի հետ: Խալիլ-բեյը՝ չափազանց գեր, լիքը դեմքով մի թուրք, լավ ֆրանսերեն էր խոսում: Նա ուներ փոխզիջումների կողմնակից թուրք քաղաքական գործչի համբավ: Նրա խոսքը հաշտվողական բնույթ ուներ: Նա զարգացնում էր Անդրկովկասի և

Թուրքիայի բարեկամության գաղափարները, ասում էր, որ հենց դա է հանդիսանում Թուրքիայի ամրության գրավականը: Հայտնի է, որ երիտթուրքերի հետապնդումների ժամանակ հանգուցյալ Ջոհրապը իր մոտ գաղտնի ապաստան է տրամադրել Խալիլ-բեյին, իսկ երբ 1915թ. Ջոհրապին (հայտնի դատապաշտպան, գրող և թուրքական խորհրդարանի անդամ) ձերբակալեցին և տարան, Ջոհրապի կինը անհույս դիմել է Խալիլին... Այդ պատմությունը ես անձամբ լսել եմ թուրքերի ձեռքով սպանված Ջոհրապի դստեր պատմածով: Խալիլ-բեյը առաջին պատվիրակն էր: Երկրորդ պատվիրակը ռազմաճակատի զորքերի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ-փաշան էր: Նա ուներ չափազանց ինքնավստահ կեցվածք, մարդամոտ ձայն, և ուղիղ երեսիդ նայելով ստելու զուտ արևելյան հատկություն: Ես ունեմ դրա դրսևորման մի քանի վառ օրինակներ: Երբ նա զարմանք էր հայտնում իր զորքերի որոշ գործողությունների կապակցությամբ, կարելի էր ենթադրել, թե այդ մարդը, իրոք, տեղյակ չէ իրեն հաղորդվող տվյալներից: Մինչդեռ հետագայում համոզվում էիր, որ ինքը ոչ միայն տեղյակ էր ամեն ինչից, այլ հենց ինքն էր հեղինակը այն բոլոր կարգադրությունների, որոնց կապակցությամբ ի սրտե հայտնում էր իր զարմանքը: Դա վերաբերում էր փախստականներին հետապնդելուն և նրանց ինչքը թալանելուն, անասնագործությանը և այլն, ընդհուպ մինչև կոտորածներն ու սրի քաշելը: Արտաքնապես չափազանց սիրալիր էր և քաղաքավարի: Ֆրանսերեն վատ էր խոսում, ավելի վարժ՝ գերմաներեն: Ես նրա հետ խոսում էի գերմաներեն:

Գեներալ ֆոն Լոստվը՝ բարձրահասակ, նիհար ծերունին, ով զայրացած էր թուրքական համակարգով և, բնականաբար, նվիրված էր գերմանական շահերին, համենայն դեպս ձգտում էր միջոցներ գտնել կովկասյան ժողովուրդներին սատարելու համար, և ասես միացնում էր այդ բոլոր շահերը միևնույն ուղղությամբ ու մեկ ճանապարհով:

Վրացիների նկատմամբ գեներալ Լոստոն ուներ որոշակի հրահանգներ. Նրանց միջև եղել էին նախնական շփումներ: Նրանք գտել էին ընդհանուր լեզու. Վրացիները Գերմանիային կոնցեսիաներ էին տրամադրում Փոթի նավահանգստի և մանգանի ու շինարարական անտառանյութի արտահանման համար: Ի հատուցումն այդ ամենի գերմանացիները ե-

րաշխավորում էին Վրաստանի սահմանների պահպանումը: Որպես զինվորական ծառայողներ Գերմանիայից գալու էին շարային հրահանգիչներ, իսկ շարքային համակազմը համալրվելու էր Թիֆլիսի գուբերնիայի գերմանական գաղութների բնակչությունից:

Հայերը նման նախնական բանակցություններ չէին վարել: Միայն այդ օրերին մոտ Հայոց Ազգային խորհրդի հատուկ պատվիրակությունը՝ Արշակ Ջամալյան⁸¹, Գևորգ Մելիք-Ղարազյոզյան⁸², Լիպարիտ Նազար-

⁸¹ **Ջամալյան (Բասահայան) Արշակ Ջամալի** (1884թ., Ելիզավետպոլ, Ռուսական կայսրություն-1940թ., Փարիզ, Ֆրանսիա): Հայ քաղաքական, պետական, կուսակցական և հասարակական գործիչ, հրապարակախոս, ՀՀԴ անդամ, 1914-1933թթ.՝ ՀՀԴ Բյուրոյի անդամ: Կրթությունը՝ Գևորգյան ճեմարան, Բեռլինի և Լայպցիգի համալսարաններ: Մասնակցել է 1905-1907թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ հայերի ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը, ընդհարումներն հրահրող ցարական պաշտոնյաների սհաբեկմանը, քանիցս ձերբակալվել է: 1917թ. Հոկտեմբերից՝ Հայոց Ազգային խորհրդի անդամ, մասնակցել է Էրզինջանի (Երզնկայի) զինադադարի կնքմանը, Անդրկովկասյան սեյմի անդամ: 1918թ. Գ.Մելիք-Ղարազյոզյանի և Լ.Նազարյանցի հետ Բեռլինում բանակցություններ է վարել գերմանական կողմի հետ՝ հայերի հանդեպ թուրքական ագրեսիան գոնե որոշ չափով զսպելու նպատակով:

1918 թ-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության դեսպանը Թիֆլիսում, 1919 թ-ից՝ Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, Հայաստանի Հանրապետության զինահավաքման արտակարգ կոմիսար, 1920 թ-ին՝ հաղորդակցության ճանապարհների նախարար: 1920 թ.-ի օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսիում Ա. Բաբայանի հետ միասին ստորագրել է Հայաստանի Հանրապետության և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև համաձայնագիր Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանի հետ: - 1921 թ-ին մասնակցել է բոլշևիկների և դաշնակցականների միջև Ռիգայի բանակցություններին: Հայաստանի անկախության կործանումից հետո տարագրվել է, արտասահմանում 1918 թ-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության դեսպանը Թիֆլիսում, 1919 թ-ին՝ Հայաստանի խորհրդարանի անդամ, զինահավաքման արտակարգ կոմիսար, 1920 թ.-ին՝ հաղորդակցության ճանապարհների նախարար: - 1920 թ-ի օգոստոսի 10-ին Թիֆլիսիում ստորագրել է զինադադարի համաձայնագիր Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչ Բ. Լեզրանի հետ: 1921 թ-ին մասնակցել է բոլշևիկների և դաշնակցականների միջև Ռիգայի բանակցություններին, շարունակել կուսակցական ու հրապարակախոսական գործունեությունը: (տե՛ս Մ.Բաբայան, Հուշամատյան..., էջ 108):

⁸² **Մելիք-Ղարազյոզյան Գևորգ բեկ Պողոս բեկի** (1873թ., Էրիվան, Ռուսական կայսրություն - 1940թ., Թբիլիսի, ԽՍՀՄ): Հայ պետական, հասարակական գործիչ, մանկավարժ: Կրթությունը՝ Հեյդելբերգի և Բեռլինի համալսարաններ, Բրյուսելի կոնսերվատորիա (ջութակի դասարան): Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամ,

յան⁸³ մեկնել էր Գերմանիա: Այն անձինք, ովքեր հատուկ հետաքրքրվում են հայ-գերմանական հարաբերություններով և հայկական հարցի վերաբերյալ Գերմանիայի դիվանագիտական նամակագրությամբ, համապատասխան նյութեր կարող են գտնել 1919թ. հրատարակված „Deutschland und Armenien 1914-1918. Lammlung diplomatischer akxenstucke – herans detebenundein zeletelvonfrJahannes Zepsius” հատորում:

Ծանոթանալով թուրքական պատվիրակության հետ, մենք պայմանավորվեցինք նրանց հետ, որ առաջին նիստը կկայանա 1918թ. մայիսի 11-ին: Այդ նիստը կայացավ տեղական ակումբի շենքում, ցերեկը ժամը 4-ին: Միջազգային հարաբերություններում ընդունված կարգի համաձայն, քանի որ Բաթումը գտնվում էր թուրքերի ձեռքում, ուստի և հանդիսանում էր թուրքական տարածք, նիստին նախագահում էր Խալիլ-բեյը: Բա-

1918-1919թթ. եղել է Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության և արվեստի նախարար, արտաքին գործերի փոխնախարար: Գ.Մելիք-Ղարապյոզյանը որպես Հայոց Ազգային խորհրդի ներկայացուցիչ մասնակցել է 1918թ. գարնանը Բեռլինում կայացած գերմանական կողմի հետ հանդիպումներին, հայ-գերմանական կանգնած է եղել մեր Համալսարանի ստեղծման ակունքներում: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո բնակվել է Թիֆլիսում: (տե՛ս Մ.Բաբայան, Հուշամատյան... , էջ 42; Դ.Պետրոսյան, ԳԵՎՈՐԳ ՄԵԼԻՔ-ՂԱՐԱԳՅՈԶՅԱՆԸ ՀԱՅՈՑ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐՈՒՄ, Հայագիտության հարցեր, Հանդես, 2(17), Երևան, 2019, էջ. 3-11):

⁸³ **Նազարյանց Լիպարիտ Հովհաննեսի** (1877թ., Վաղարշապատ, Ռուսական կայսրություն -1947թ., Մարմինա,) Հայ քաղաքական, հասարակական, ազգային և գրական գործիչ: Կրթությունը՝ Մոսկվայի և Բեռլինի համալսարաններ, ՀՀԴ անդամ: 1918թ.՝ **Ստեփան Շահումյանի** հետ կազմած համատեղ գործունեության ծրագրի շրջանակներում Մոսկվայում հանդիպումներ է ունեցել Խորհրդային Ռուսաստանի տարբեր բոլշևիկ ղեկավարների հետ, սակայն ձերբակալվել է և միայն 1919թ. ազատ է արձակվել: Որպես լեզուների հմուտ գիտակ և թարգմանիչ 1918թ. գարնանը մասնակցել է Բեռլինում կայացած հայ-գերմանական հանդիպումներին, հետագայում՝ Մոդոնոն Թեհլիրյանին կալանքից ազատելու գործընթացին, Լոզանի համաժողովում իրականացրել հայկական պատվիրակության թարգմանչական ու գործավարական պահանջները: Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Հայրենիքից դուրս ապրած տարիների ընթացքում իրականացրել է բեղմնավոր գրական և հրապարակախոսական ծավալուն գործունեություն: (տե՛ս Վ.Ն.Ղազարյանցյան, Դաշնակցական պատանդները Խորհրդային Մոսկվայում, ՎԷՄ, 2 (46), 2014, էջ. 209-215; Խ.Թիլիբինճեան, Անմահներուն հետ, Կահիրե 1974թ.):

ցի Անդրկովկասյան Մեյմի անդամներից, երկու կողմերի համաձայնությամբ, ներկա էին նաև Հյուսիսային Կովկասի և Դադստանի ներկայացուցիչները: Խալիլ-բեյն արտասանեց ողջույնի խոսքը, -ինչպես ընդունված է, չափազանց ծաղկազարդ ձևով և լի ընտրյալ կեղծավորությամբ: Այդ ելույթից հետո Չխենկելին Անդրկովկասյան պատվիրակության անունից արեց երկու հայտարարություն. նա հայտնեց, որ Անդրկովկասն իրեն հայտարարել է անկախ,- ինչի մասին արդեն տեղեկացվել են բոլոր տերությունները և առաջինը,- հենց Թուրքիան, և, որը միանգամայն բնական է, որ բանակցությունների հիմքում պետք է դրվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, ինչի մասին Օսմանյան պատվիրակությունը պնդում էր Տրապիզոնում: Խալիլ-բեյը կատարեց մի տեսակ խուսափողական հարցում. իսկ առհասարակ, կա՞րոյոք անհրաժեշտություն, որպեսզի ապագա բանակցությունների հիմքում դրվի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Չխենկելին պատասխանեց. “Այո, մեր բանակցությունների հիմքում պետք է լինի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը”: Այդ պահին խալիլ-բեյը արեց հաջորդ հայտարարությունը, որը միանգամից բացահայտեց թուրքերի բոլոր նպատակները: Նա ասաց. “Հա, բայց Տրապիզոնի բանակցություններից հետո զինված պայքար է ընթացել թուրքական և Անդրկովկասյան զորքերի միջև և, դժբախտաբար, արյուն է թափվել: Այսպիսով, մեր հարաբերությունների բնույթը փոխվել է և, հետևաբար, ես չեմ կարող ընդունել, որպեսզի հենց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ճանաչվի այս բանակցությունների համար որպես բացառիկ հիմք”:

Այդ հայտարարությունը կանխորոշեց հետագա իրադարձությունների ամբողջ ընթացքը: Անձամբ ես սպասում էի դրան: Դրա համար էլ դեռևս Տրապիզոնից մենք հեռագրում էինք,- ընթերցողը գիտի իմ և Քաջազնունու հեռագրի մասին, որտեղ շեշտված էր, որ. “Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ընդունումը պետք է համարել չարյաց փոքրագույնը”: Դա ասվել էր մարտի 28-ին: Անցավ 44 օր: Մեր առջև հերթով անցան Մեյմուն արտասանած բոցաշունչ ճառերը, Բաթումի անփառունակ հանձնումը, վրացական դիմադրության ինն օրը, Կառավարության փոփոխությունը, Անդրկովկասի անկախացումը, Կարսի անկումը, քաղաքի հրդեհումն ու բնակչության կոտորածը, հայերի տառապանքները... Եվ այդ ամենը նրա

համար, որպեսզի մերժվեր Բրեստի պայմանագիրը: Եվ անհա, 44 օր անց, Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը մեր համար դարձավ “չարյաց փոքրագույնի” որոնման առարկա, սակայն այս անգամ արդեն թուրքերն այն մեզ չէին տալիս: Դա նշանակում է՝ ուշանալ քաղաքականության մեջ: Մեր պատմության վերջին յոթ տարվա ընթացքում մենք մի քանի անգամ ուշացել ենք: Դրա պատճառը՝ սեփական ուժերի գերազանահատումն է և հակառակորդի ուժերի թերազանահատումը:

Խալիլ-բեյի հայտարարությունից հետո սկսվեց մտքերի փոխանակում, ինչը Խալիլ-բեյը բնութագրեց որպես “անպտուղ”: Անելով հակադրվելու անպտուղ լինելու մասին հայտարարությունը, Խալիլը հայտնեց, որ իր մոտ կա պայմանագրի նոր նախագիծ, որը նա հանձնեց Չխենկելուն: Նախագիծը տեղադրված էր մի հաստ ծրարի մեջ, որը կնքված էր գմուռսե կնիքով:

Գերմանական ներկայացուցիչ ֆոն Լոսսովը⁸⁴ հայտարարեց, որ ինքն “Ի գիտություն է ընդունել Օսմանյան և Անդրկովկասյան պատվիրակությունների տեսակետների տարբերությունը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի վերաբերյալ և որ ինքը պատրաստ է ուսումնասիրել օսմանյան առաջարկվող նախագիծը՝ գերմանական շահերը պաշտպանելու նպատակով”: Այդքանով նիստն աավարտվեց: Երեկոյան ժամը 6 անց 35 րոպե էր:

Մենք մեր կացարան վերադարձանք մռայլ և խորը մտահոգությամբ: Բնականաբար, մեր առաջին գործը եղավ բացել փաթեթը և ծանոթանալ թուրքական փաստաթղթի բովանդակությանը:

Այսօրվա նման հիշում եմ այդ պահը. Ծրարն ինձ մոտ էր, մենք գտնվում էինք Քաջազնունու սենյակում: Ես բացեցի ծրարը և ազահորեն սկսեցի փնտրել սահմանները: Այն, ինչ ես ընթերցեցի, գերազանցում էր մեր բոլոր սպասելիքները. Բացի Կարսի մարզից, թուրքերը մեզանից խլել էին Ալեքսանդրապոլը, Սուրմալուի գավառը և երկաթուղագիծը: Մի խոսքով, Հայաստանը սեղմված էր երկաթյա աքցանով, որտեղ էլ նա պետք է խեղդվեր: Քաջազնունին եկավ, նստեց սեղանի առաջ, գլուխն ա-

⁸⁴ Օտտո Հերման ֆոն Լոսսով (1868-1938), այդ ժամանակ Գերմանիայի ռազմական կցորդը Թուրքիայում:

ռավ ձեռքերի մեջ և սկսեց լուռ տառապել: Տիրեց լռություն: Մի քանի րոպե անց թուրքական պահանջները հայտնի դարձան մեր ամբողջ պատվիրակությանը:

Առավել ուժեղ հարված հասցվում էր հայերին, բայց վրացիներն էլ փաստաթղթից հասկացան, վրացական հատվածում սահմանագիծը իրենցից վերցնում է Ախալցխայի գավառի մի մասը: Մեր զայրույթը սահման չունեք: Հաջորդ օրը ժամը 12.00-ին պատվիրակությունը հավաքվեց խորհրդակցության: Ընդհանուր կարծիքը ձևավորվեց շատ արագ. համառել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանների ընդունման համար, հիմնվելով այն փաստի վրա, որ պայմանագիրը ստորագրել են Գերմանիան, Ավստրիան և Բուլղարիան: Վերջին երեքը, փաստորեն, ներկայացված էին միակ՝ գեներալ ֆոն Լոսսովի դեմքով, ըստ այդմ էլ մենք ուղևորվեցինք նրա մոտ, հայտնելով մեր բուռն բողոքը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի նման խախտման կապակցությամբ: Այժմ արդեն մենք եռանդագին պաշտպանում էինք Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը: Ջուսպ, բայց չափազանց պարզ ձևով գեներալը մեզ հասկացրեց, որ իր տեսակետը համընկնում է մեր տեսակետի հետ, սակայն ինքն ականա պարտավոր է լինել շատ զուսպ: Հետագայում՝ փաստաթղթերի վերոնշյալ ժողովածուի հրապարակումից հետո, ես տեղեկացա, որ նույն գիշերը գեներալը վրդովված հեռագիր է ուղարկել Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպանին և միաժամանակ՝ Գերմանիայի կառավարությանը: Այդ հեռագիրը թվագրված է. Բաթում՝ 13 մայիսի և Կոստանդնուպոլիս՝ 15 մայիսի:

Այդ հեռագրի բովանդակությունը ես կրեբեմ ստորև, իսկ այս պահին կասեմ, որ թուրքերն ամեն գնով հետաձգում էին գերմանական հեռագրերն ուղարկելը, ինչի վերաբերյալ գեներալ ֆոն Լոսսովն անձամբ ինձ է բողոքել:

Մայիսի 13-ին ֆոն Լոսսովը հեռագրում էր Կոստանդնուպոլիս գերմանական դեսպանորդ կոմս Բերխտորֆին հետևյալը. «ամեն չափերն անցնող թուրքական պահանջները՝ Ախալքալաքի, Ալեքսանդրապոլի և Էրիվանի գուբերնիայի մի մասի հայկական տարածքների նկատմամբ, ինչը մեծապես գերազանցում է Բրեստի պայմանագրով նախատեսվածը, ունեն պարզապես հայերին Անդրկովկասում ոչնչացնելու

նպատակ: Այսօր, առանց ինձ տեղեկացնելու, թուրքերը վերջնագիր են ներկայացրել հայերին, որպեսզի թուրքական զորքերին հնարավորություն տրվի անցնել Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆայով: Ես իմ բողոքն եմ արտահայտել նման գործողությունների դեմ”: Վերահասցեագրելով այս հեռագիրը Բեռլին՝ Կառավարությանը, Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանը մայիսի 15-ի իր հղած հեռագրում իր կողմից Կառավարությանը հորդորում է ընդունել երկու դրույթ. ա/ Թուրքիան, որպես հիմք պետք է ընդունի Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, բ/ որպեսզի դյուրին դարձվի թուրքերի նահանջը իրենց նոր նախագծից, անհրաժեշտ է ներշնչել թուրքերին իրականացնել հետևյալ փոխանակումը. Առաջարկել թուրքերին վերցնել Ախալցխայի գավառի թաթարական հատվածը և այն փոխանակել Բաթումի մարզի վրացական հատվածի և Կարսի մարզի հայկական (Շորագյալ-Կաղզվան) հատվածի հետ: Ընդ որում, Կարս ամրոցը կմնա թուրքերի ձեռքում: Կոմս Բերնդորֆն ավելացնում է, որ իր տեղեկությունների համաձայն, Խալիլ –բեյը և Վեհիբ-փաշան համաձայն են այդ փոխատեղմանը, սակայն Էնվեր-փաշան է համառում Անդրկովկասյան Հանրապետությանը անհապաղ վերջնագիր ներկայացնելուն: Բայց դա առաջ կրերի նոր արյունալի պատերազմ Կովկասում: Դրանից խուսափելու միակ միջոցը՝ հայտարարել Մեծ վեզիր Թալեաթին, որ նման քաղաքականությունը աջակցություն չի գտնի դաշնակիցների մոտ և, դաշնակիցների ընդդիմանալու պարագայում կվնասի Թուրքիայի շահերին: Այդպես էին մտածում և գործում գեներալ Լոստովը Բաթումում և դեսպանորդ, կոմս Բերիսդորֆը Կոստանդնուպոլսում:

Այդ օրերին, իսկ ավելի ճշգրիտ՝ 1918թ. մայիսի 15-ին Թիֆլիս է ժամանում գերմանական ռազմա-քաղաքական առաքելությունը գեներալ ֆոն Կրեսսի գլխավորությամբ: Այդ մասին մայիսի 21-ին Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրի տեղակալ Soppert-ը Բեռլինում հայտնում է Հայկական Ազգային Խորհրդին՝ ի դեմս Լիպարիտ Նազարյանցի: Soppert-ը իր գրության մեջ նշում է, որ “թուրքերը ցանկանում են ընթրլայնել Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի շրջանակները, ինչը առաջ կրերի նոր ընդհարումներ հայերի հետ: Գերմանական Կառավարությունը այդ ուղղությամբ բանակցում է Թուրքիայի կառավարության հետ: Իսկ մեզ

անհրաժեշտ է մեկնել Կովկաս և տեսնվել գեներալ ֆոն Կրեսսի և գեներալ ֆոն Լոսսովի հետ”։ Հետագայում մենք տեսնում ենք, որ հունիսի 9-ին գեներալ-ֆելդմարշալ Հինդենբուրգը հեռագրում է Էնվեր-փաշային. “Գերագույն հրամանատարության անունից խնդրում եմ Ձերդ Գերագանցությանը հրամայել, որպեսզի բոլոր թուրքական զորքերը դուրս բերվեն կովկասյան տարածքներից՝ բացառությամբ Կարսից, Արդահանից, Բաթումից։ Ֆելդմարշալ Հինդենբուրգի հրամանով՝ գեներալ Բեքեյմ”։

Գերմանական այդ բոլոր հակառակումները ունեին երկու պատճառ. նախ գերմանացիները ցանկանում էին մնալ իրենց նախագծած՝ Բրեստի պայմանագրի շրջանակներում, քանզի ամեն ինչի համար իրենք ունեին իրենց նախանշած ծրագիրը։ Իսկ երկրորդը՝ իրենք հրաշալի տեղյակ էին, որ թուրքերը խախտում են ընդհանուր ծրագիրը։ Այդ ամենի մասին նրանք տեղեկացված էին Բաթումի մեր զեկույցներից՝ գեներալ Լոսսովի և Բեռլինում՝ Հայոց Ազգային Խորհրդի միջոցով։

Գեներալ Լոսսովն ինձ ասում էր, որ ընդհանուր ծրագիրը պահանջում էր, որպեսզի թուրքերը ճնշում գործադրեն դեպի հարավ՝ Բաղդադի ուղղությամբ, որպեսզի կանխեն անգլիացիների առաջխաղացումը, նրանք, իրենց հատուկ պանթուրքիստական ծրագրերն իրականացնելու նպատակով, խախտելով ընդհանուր պլանը, շարժվում էին դեպի Բաքու և Հյուսիսային Կովկաս։ Այդ հողի վրա էլ տեղի էին ունենում բախումներ՝ դաշնակիցների ընդհանուր շահերի և թուրքական՝ առանձնակի շահերի միջև։ Դա ինձ բացատրեց Վեհիբ-փաշան։ Այնպես որ, այդ միտքը, փաստորեն, ես լսել եմ և՛ գեներալ Լոսսովից, և՛ Վեհիբ փաշայից։

Այստեղից պարզ է դառնում մի կողմից գերմանացիների որոշ հայանպաստ դիրքորոշումը, իսկ մյուս կողմից՝ թուրքերի անհազ ձգտումը դեպի Կովկաս։

Մենք փորձ արեցինք Բաթումի բանակցություններին ներգրավել նաև բուլղարացիներին, ինչի համար նաև էինք փնտրում Վառնա բանագնաց ուղարկելու համար։ Մեր պատվիրակության վարչական մասի աշխատակիցներից մեկը՝ մի ձեռներեց վրացի, հանձն առավ գտնել մի նավ, սակայն դեպքերի շատ արագ զարգացումը թույլ չտվին իրագործել այդ նախագիծը...

Թուրքական պատվիրակությունը, չստանալով պայմանագրի իրենց նախագծի պատասխանը, մայիսի 14-ին նոր պահանջ ներկայացրեց. թույլ տալ թուրքական զորքի տեղաշարժը Ալեքսանդրապոլից դեպի Ջուլֆա: Ինչպես խաղաղ պայմանագրի նախագծի, այնպես էլ այս պահանջի մասին մենք հաղորդեցինք Թիֆլիս: Այդ նպատակով ես գնացի Նաթանեբի կայարան և ուղիղ կապով կապվեցի Ահարոնյանի և Կարճիկյանի հետ, ինդրեցի, որ քննարկեն թուրքական կողմի առաջարկները և պատասխանեն: Մինչև եկավ պատասխանը, մայիսի 14-ի լույս 15-ի գիշերը կայացավ տեսակցություն՝ Խալիլ-բեյը, Վեհիբ-փաշան, Քաջազունին և ես: Տեսակցությունն ընթանում էր Խալիլ-բեյի բնակարանում՝ Չիլինգարյանների հոյակերտ հայկական տանը, որը զբաղեցնում էին թուրքերը: Մեր տեսակցությունը տևեց երկու ժամ: Խալիլ – բեյն ասում էր. ”Հասկացեք գործերի դրությունը: Ես և Վեհիբ-փաշան երիտթուրքական կոմիտեում ներկայացնում ենք խաղաղ ուղղությունը: Թալեաթը և Էնվերը ցանկանում են, առհասարակ ոչնչացնել հայկական տարածքները: Դուք օգնեք մեզ մեր դիրքորոշման մեջ: Գնացեք առաջարկվող բոլոր զիջումների, հնարավորություն սվեք, որ մենք երկաթգծով շարժվենք դեպի Ջուլֆա, Պարսկաստան, իսկ Ղարաբաղի խառնուրդով՝ դեպի Բաքու և Կովկաս: Հետագայում, պատերազմն ավարտվելուց հետո, մենք կգանք Ձեզ օգնության և կշտկենք այն ամենը, ինչ այսօր ձեզանից խլում ենք: Ապագայում մենք Ձեզ կոգնենք: Իսկ այսօրվ Ձեր դիմադրությունը միայն կվնասի Ձեզ և կրկին արյուն կթափվի:

Բացի դրանից, Խալիլն սկսեց վերհիշել այն բոլոր դեպքերը, երբ հայերն աշխատել են իր հետ և պնդում էր, որ ինքը հայերի համար եղել է շատ լավ խորհրդատու: Մենք Քաջազունու հետ մեր դառնությունն արտահայտեցինք առ այն, որ բացի հայերին ոչնչացնելուց, թուրքերը այլ քաղաքականություն հայերի հանդեպ չեն ունեցել, բայց նայնպես, որ մենք էլ ենք ուղիներ փնտրում համաձայնության գալու համար, սակայն իրենց անզիջում դիրքորոշմամբ թուրքերը հենց իրենք են մեզ դրդում ընդհարումների: Զրույցի արդյունքում մենք պայմանավորվեցինք, որ հայտնի երախշիքների դեպքում՝ այն է, որ զորքերը մենք բաց կթողնենք միայն

գերմանական հսկողության առկայության պարագայում և Թիֆլիս ուղարկեցինք համապատասխան հեռագիր:

Իսկ ինչ վերաբերում է պայմանագրի պայմաններին, ապա Խալիլը ինձ հայտնեց, որ զուտ իր խաղաղասիրությունն է, որ իրավիճակը դեռ պահպանվում է, քանզի վերջնագիրն իր գրպանում է, սակայն, չնայած Էնվերի համառ պահանջներին, ինքը հույս ունի, որ Անդրկովկասը առանց վերջնագրի էլ կլուծի վեճը՝ գնալով պահանջվող զիջումների:

Սակայն, Անդրկովկասյան Կառավարությունը իր մայիսի 15-ի հեռագրով պատվիրականությունը հրահանգում էր բանակցություններ սկսել թուրքական կողմի հետ Ջուլֆա-Ալեքսանդրապոլ երկաթգծի վերաբերյալ, իսկ մինչև համաձայնության գալը գեներալ Նազարբեկովին հրամայում էր “ պահել Ալեքսանդրապոլն ու երկաթգիծը զենքի ուժով”: Մինչդեռ մայիսի 15-ին թուրքերը կրկին հայտնեցին, որ միայն Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը չէ, որ պետք է հիմք հանդիսանա վարվող բանակցությունների, և, միաժամանակ իրենք գտնում են, որ պայմանագիր հնարավոր է կնքել նաև առանց դաշնակիցների և որ նրանք հետագայում “կարող են միանալ” դրան:

Մինչդեռ, այն ժամերին, երբ մենք Բաթումում բանավիճում էինք թուրքերի հետ խաղաղության պայմանագրի պայմանների շուրջ, մայիսի 15-ին, ժամը 7.15-ին, թուրքերը, չսպասելով մեր բանակցությունների ավարտին, հարձակվեցին Ալեքսանդրապոլի վրա: Նրանք առավոտյան ժամը 5-ին գեներալ Նազարբեկովին քաղաքը հանձնելու վերջնագիր էին ուղարկել, պատասխանի համար տալով 3 ժամ ժամանակ: Սակայն, առանց պատասխան ստանալու, հարձակվեցին և գրավեցին քաղաքը: Եվ կրկին հայտնի տեսարան՝ քաղաքն ու կայարանը հրետակոծվում են, խուճապ, փախչող բնակչություն, որը փրկվում է ոտքով Ղարաքիլիսա հասնելով: Կեսօրին Ալեքսանդրապոլն արդեն թուրքերի ձեռքում էր: Մայիսի 17-ին և 18-ին ընթանում էր լարված հեռագրային աշխատանք. Բաթումի և Թիֆլիսի միջև տեղի էր ունենում հեռագրերի փոխանակում: Մենք մայիսի 17-ին բողոքում էինք թուրքերի նման գործելակերպի կապակցությամբ: Սեյմի “Դաշնակցության” խմբակցությունը մայիսի 18-ի իր հեռագրով մեզ խնդրում էր երեք հարցերի վերաբերյալ. Որպեսզի գեր-

մանացիները հսկեն Ալեքսանդրապոլ-Չուլֆա երկաթգծի երկայնքով գտնվող երկաթգծի կայարանները, որպեսզի մեր զորքերը մնան իրենց դիրքերում, քանի որ թուրքերը պահանջում էին երկաթուղու երկու կողմում իրականացնել ապառազմականացում 25 կմ խորությամբ և, եթե խաղաղության պատվիրակությունը թուրքերից կստանա համապատասխան երաշխիքներ, կոչով դիմի բնակչությանը, որպեսզի հանգիստ մնան իրենց տեղում: Հեռագիրը ստորագրել էր Կարճիկյանը:

Մենք այդ երեք կետերի կապակցությամբ դիմեցինք գեներալ Լոսսովին և Խալիլին: Գեներալ Լոսսովը հասկացրեց, որ թուրքերը հաշվի չեն նստում իր բողոքների հետ, բայց, համենայնդեպս, խոստացավ շփման մեջ մտնել իր կառավարության հետ: Հալիլ-բեյն ու Վեհիբ-փաշան մեզ պատասխանեցին. “Ձեր ինչի՞ն են պետք գերմանացիները: Մենք ինքներս կարող ենք պայմանավորվել Ձեր հետ: Բնակչությունը թող մնա իր տեղերում”: Չստանալով երաշխիքներ, մենք որևիցե կոչով, որտեղ նշվեր, որ մարդիկ մնան իրենց տեղերում, բնակչությանը չդիմեցինք:

Տեսնելով, որ մեր և թուրքերի անմիջական շփումների միջոցով ուրևիցե հարց լուծում չի ստանում, և խաղաղ պայմանագիրը, որպես այդպիսին, նույնիսկ չի էլ դիտարկվում, գեներալ Լոսսովը մայիսի 19-ին Անդրկովկասյան պատվիրակությանն ուղարկեց հետևյալ հետաքրքիր նամակը. “Բաթումի բնակչություններում առաջընթաց չի արձանագրվում և անդրկովկասյան և օսմանյան ներկայացուցիչների միջև շփումները մինչ օրս հաջողություն չեն ունեցել (կամ հասել են իրենց ավարտին): Սակայն բոլոր կողմերի շահերից է բխում հնարավորինս արագ հասնել արդյունքի, ըստ այդմ էլ, պարոն մինիստր, ես պատիվ ունեմ առաջարկելու Ձեզ իմ բարի ծառայությունները որպես միջնորդ: Ես խնդրում եմ չմերժել, ինձ պաշտոնական պատասխան հղել, թե պատրաստ է արդյոք Անդրկովկասյան պատվիրակությունը ընդունել իմ առաջարկությունը: Ֆ.Լոսսով”: Նույն օրը, այդ առաջարկության քննարկման և պատասխան հայտնելու համար, երեկոյան ժամը 8.30-ին տեղի ունեցավ պատվիրակության նիստ: Ես և Քաջագնունին անմիջապես տվեցինք մեր համաձայնությունը: Վրացիները՝ նույնպես: Թաթարները՝ իրենց բոլոր պատվիրակները, Գյանջինսկին, Ռասուլ-գադեն, երկար ժամանակ չէին տալիս

իրենց համաձայնությունը: Նրանք առաջարկում էին նախ պարզել, թի ինչպիսին է այդ հարցի վերաբերյալ թուրքերի կարծիքը: Նրանք չէին ցանկանում անել մի քայլ, որը կարող է տհաճ լինի թուրքերի համար: Երկար խոսակցություններից հետո, վերջապես, նրանք էլ տվեցին իրենց համաձայնությունը, և գիշերը ժամը 12.00-ին մենք գեներալ ֆոն Լոստովին ներկայացրեցինք հետևյալ պատասխանը. “Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձեզ, որ Անդրկովկասյան պատվիրակությունը գոհունակությամբ ընդունում է միջնորդ լինելու Ձեր բարի ծառայությունների առաջարկը, ինչպես որ Դուք հարմար եք գտել ներկայացնել մայիսի 19-ի Ձեր նամակում”:

Իսկ այդ ընթացքում, թուրքերը, գրավելով Ալեքսանդրապոլը շարժվել էին առաջ: Հայկական կորպուսի հրամանատար, գեներալ Նազարբեկովը մայիսի 20-ին հեռագրել էր. “Չնայած հրադադարին, թուրքերը շարունակում են հարձակումը Ղարաքիլիսայի ուղղությամբ և դուրս են մղել մեր ուղեկալը Ավդիբեկ գյուղից: Նրանք շարժվում են Լոռվա ուղղությամբ, և, ակնհայտորեն, այնտեղից՝ դեպի Թիֆլիս, ինձ համար պարզ է, որ Ալեքսանդրապոլի և երկաթուղու գրավումն ընդամենը առիթ էր”:

Հայոց Ազգային Խորհուրդը, տեսնելով, որ ընթացող պատերազմն իր էության դարձել է զուտ հայ-թուրքական պատերազմ, Բաթում ուղարկեց Համո Օհանջանյանին, Բեկզադյանին⁸⁵ ու Զուրաբյանին՝ գեներալ Լոստովի միջոցով Գերմանիայի Կառավարությունից պաշտոնապես հովանավորություն խնդրելու համար: Մայիսի 20-ին Բաթում ժամանած Հայ Ազգային Խորհրդի անդամներին մենք բացատրեցինք, որ Բաթումում մենք փաստացի գտնվում ենք մեր համերկրացի՝ Անդրկովկասի քաղաքացիների թշնամական օղակում: Մահմեդական պատվիրակները ոչ միայն մեզ չեն աջակցում, այլ ուղղակիորեն վնասում են մեզ: Նրանից

⁸⁵ **Բեկզադյան Տիգրան Հարությունի (1873թ., Արցախ, Ռուսական կայսրություն-1942, Փարիզ):** Հայ պետական գործիչ, դիվանագետ, 1918-1921թթ. Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչը Ադրբեջանում, ապա՝ Վրաստանում: Բուլշևիկների կողմից Հայաստանի և Վրաստանի անկախությունը վերացնելուց հետո տարագրվել է Եվրոպա և հաստատվել Ֆրանսիայում:

գատ, որ ամեն հարցում նրանք դրսևորում են թուրքական կողմնորոշում, նաև ստիպում են մեզ հրաժարվել մեր ազգային կեցության տարրական իրավունքներից: Օրինակ՝ երբ խոսքը մեր համար է, Ալեքսանդրապոլի գավառի մի հատվածը թուրքերից փրկելու մասին, նրանք հայտարարում էին, թե հայկական տարածքի, իսկ հետագայում՝ Հայաստանի Հանրապետության գլխավոր քաղաքը պիտի լինի Վաղարշապատ (Էջմիածին) գյուղը, քանի որ Էրիվանը պետք է անցնի Ադրբեջանին: Ուսսուբեկովի և Խան-Խոյսկու շուրթերով նրանք հայտարարում են, թե իբր Էրիվանը թաթարական քաղաք է և մահմեդականներն իրենց չեն ների, եթե իրենք Էրիվանը զիջեն հայերին:

Իսկ պատվիրակության հետևում եկել հավաքվել էին մահմեդականների ներկայացուցիչներ Ելիզավետպոլից և Ախալցխայից՝ Մուլթանով, Ռաֆիբեգով և այլք, որոնք անմիջականորեն իրենց երկիրն էին հրավիրում թուրքերին և շատ լավ ճանաչում էին Կովկասը: Այդ ամենը շատ ցայտուն երևաց նրանց կողմից ստորագրած մի թղթում, որով նրանք Ախալցխայի և Ախալքալաքի մահմեդականության անունից թուրքերին խնդրում էին Թուրքիային միացնել այդ գավառները: Մենք մեզ զգում էինք մեր վրա հարձակված թուրքերի դաշնակիցներով և մեր ուղղակի թշնամիներով շրջապատված:

Նման պայմաններում միակ հույսը մնում էր գերմանացիների միջամտությունը: Մենք կիսում էինք Ազգային Խորհրդի տեսակետները, նախապատրաստեցինք քարտեզներ, տվյալներ և որոշեցինք համատեղ զեկույց ներկայացնել գեներալ Լոսսովին: Որոշեցինք չհետաձգել և շտապել: Քաղաքականապես մենք հետևում էինք վրացիների օրինակին:

Ես և Քաջագուննին նրանց հետ միասին եղանք գեներալ Լոսսովի մոտ՝ մայիսի 21-ին: Բացատրեցինք նրան հայերի վիճակը: Նա խնդրեց մեր ասելիքը ներկայացնել գրավոր: Մայիսի 22-ին այն հանձնվեց գեներալին: Մայիսի 23-ին գեներալը բավականին հանգամանալից հեռագիր ուղարկեց Գերմանիայի կցորդին, որտեղ ներկայացնում էր հարցի էությունը: Հեռագրում նա նշում էր, որ “Հայ Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչները և պատվիրակության անդամ հայ մինիստրները իր հետ ունեցել են մի շարք զրույցներ և Գերմանիայից սպասում են օգնություն և իրենց

ողբերգական վիճակի փրկություն”։ Նա նկարագրում էր փախստականների վիճակը և թուրքերի պահանջների չափազանցված լինելը։ “Թուրքերի նպատակը,- ասում էր նա- միշտ էլ նույնն է. զավթել հայկական տարածքները և ոչնչացնել հայերին։ Էնվերի և Թալեաթի հակառակ պնդումները ոչ մի արժեք չունեն”։ Անցնելով կարծես թե գերմանական շահերին, գեներալն ասում էր, որ հայկական տարածքները գրավելու դեպքում հայերը կանցնեն պարտիզանական պատերազմի, կսկսեն հարձակվել երկաթգծով տեղափոխվող զորքերի վրա, և կովկասյան ռազմաճակատը կդառնա չափազանց ծանր ու վտանգավոր։

Խալիլը գտնվում էր հեռագրակապի մեջ Կոստանդնուպոլսի հետ և վստահեցնում էր մեզ, որ ինքը համոզում է Էնվերին ու Թալեաթին գնալ զիջումների, սակայն Երիտթուրքական Կոմիտեն չի ցանկանում գնալ և ոչ մի զիջման։ Իրավիճակն այսպիսին էր. գերմանացիներն ամրանում և ուժեղանում էին Թիֆլիսում՝ վրացիների տարածքներն ու շահերը պաշտպանելու համար, իսկ թուրքերը շարժվում էին հայկական տարածքներով և պատերազմը ընդդեմ թուրքերի մղում էին միայն հայերը։ Բաթումում հարցերը կանգ էին առել “սառելու կետում”։ Մայիսի 22-ին “Գյուլ Ջիմալ” շոգենավով Բաթում ժամանեց թուրքական ռազմածովային մինիստր Ջեմալ-փաշան։ Նա պաշտոնական այցով հանդիպեց մեր պատվիրակությանը։

Ես շատ լավ եմ հիշում այդ օրը. Մեր պատվիրակությունը Ջեմալ-փաշային դիմավորեց երեք ելույթներով. Վրացիների անունից խոսեց Չիսենկելին, հայկական կողմից՝ ես և թաթարական կողմից՝ Ռսուլ –գադեն։ Մենք համերաշխ խոսում էինք Անդրկովկասի շահերից, իսկ հետո էլ, ամեն մեկս առանձին-առանձին՝ մեր ազգային շահերի մասին։ Ելույթներում մենք շեշտում էինք Թուրքիայի և Անդրկովկասի համերաշխության անհրաժեշտությունը, նշում, որ արյուն հեղելու փոխարեն ավելի ճիշտ կլինի խաղաղություն հաստատել և ամեն մեկին հնարավորություն տալ շնչել ու ապրել, աշխատել և կերակրվել։ Ես, նկարագրելով փախստականների սարսափելի վիճակը, և առհասարակ, ամբողջ պատերազմի արհավիրքները, խնդրում էի վերադառնալ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի պայմաններին։

Ջեմալ-փաշան շատ սրտագին պատասխանեց Ռասուլ-գադեին: Ասաց, որ իրենք եղբայրներ են, որ իրենք հասկանում և սիրում են միմյանց, և որ թուրքերը գալիս են “ազատագրելու” իրենց: Հետո անցավ վրացիներին: Այս ելույթում նրա տոնը սիրալիր էր, սակայն վերջում, կարծես, նկատվեցին շղայնության որոշակի եզրեր: Նա ասաց, որ վրացիների հետ իրենք ունեցել են կարճատև թյուրիմացություններ, սակայն դրանք անցողիկ են և հետագայում իրենք միմյանց հետ կսերտանան: Պատասխանելով ինձ, նա դարձավ չափազանց կոշտ ու մռայ, խոսեց կամաց ու դանդաղ: Նրա դեմքն ինձ համար միշտ հակակրելի է եղել. նրա աչքերը մշտապես լցված էին ինչ-որ դաժանությամբ ու մռայլությամբ, դեմքը՝ չափազանց սև ու մազակալած, արևահարված, ասես երբևիցե տեսած չէր եղել եվրոպական նրբագեղություն: Նա ասում էր, որ թուրքերի և հայերի վեճը շատ հին է, որ հայերը ոչ մի քայլ չեն անում թուրքերի հետ խաղաղ ապրելու համար և որ դա հայերի համար դառնալու է նոր տառապանքների պատճառ: Նա սկսեց խոսել նաև Անդրանիկի անհաշտ դիրքորոշման մասին Ջանգեզուրում, հայերի և բոլշևիկների միջև կապերի մասին, հայերի կողմից մահմեդականների հանդեպ գործադրվող ճնշումների մասին: Զգացվում էր, որ խուլ ու բարձր մի պատ է առանձնացնում Ջեմալ-փաշային ու հայերին, և որ Ջեմալի մեջ եռում է ատելությունը հայերի հանդեպ, որոնք կանգնած են իրենց ճանապարհին: Հետագայում ես տեսել եմ Ջեմալին Կոստանդնուպոլսում, այնտեղ նրա խոսքն ավելի մեղմ էր, իսկ Բաթումում մեր հանդիպումը լի էր մռայլ թշնամությամբ ու անհաշտությամբ:

Այդ գրույցից հետո, հաջորդ օրը, թուրքական շոգենավի վրա Անդրկովկասյան պատվիրակության պատվին կայացավ հանդիսավոր ճաշկերույթ: Արտաքինից թուրքերը շոգենավը զարդարել էին անթերի. հատակներին փռել էին խալիներ, կախել էին դրասաններ, ամենուր դրված էին ծաղկեպսակներ, սեղանին շաղ էին տրված ծաղկաթերթեր, կարևոր կետերում կանգնած էին պատվո պահակներ, հյուրերին դիմավորում էին խոնարհվելով, և պատվի ու մեծարանքի զանազան դրսևորումներ ուղեկցում էին մեզ ամեն քայլափոխի: Սեղանի շուրջ ես նստած էի Ջեմալ-փաշայի և Բեհադդին Շաքիրի արանքում: Ես քաջ գիտակցում էի, թե որտեղ

եմ գտնվում և ովքեր են իմ անմիջական հարևան սեղանակիցները: Ես քաջատեղյակ էի, թե ինչ դերակատարում են ունեցել նրանք հայերի ճակատագրում: Բայց այդպիսին է դիվանագիտական ներկայացուցիչներին բաժին ընկած ճակատագիրը՝ նրանք պետք է իրենց մեջ ուժ գտնեն շփվել ցանկացած հասարակության հետ: Իմ քննադատներն ինձ շատ հաճախ կշտամբում էին, թե ես ընդունել եմ Նիկոլայ Երկրորդին, ճաշել եմ Էնվեր փաշայի հետ, զրուցել եմ Ջեմալ-փաշայի և իմ ազգի այլ թշնամիների հետ: Սակայն ես միշտ էլ ներողամտորեն եմ վերաբերվել նման քննադատությանը, անցել նրա կողքով, քանզի հասկանում էի, որ մարդկային զգացողությունը բնագոյաբար կարող է բորբոքվել նման հանդիպումներից, իսկ հարաբերությունների անխուսափելիության պարագայում քաղաքական պայմանականությունների գործոնին մենք դեռևս, պարզապես, չէինք ընտելացել: Իմ վարչական կյանքի 20 տարիների ընթացքում ինձ վիճակված է եղել նույն օրը նկուղում մասնակցել կուսակցությունների գաղտնի նիստերին, իսկ երեկոյան՝ այցելել ժանդարմներին, կամ ընթրել փոխարքայի մոտ: Եվ այդ ամենը նրանց բոլորին բաժին ընկած ճակատագիրն է, ովքեր զբաղեցնում են պատասխանատու պաշտոնական դիրք, բայց հոգով մնում իր կուսակցության անդամ և դեմոկրատիայի մշակ: Ահա թե ինչու էի ես ճաշում Ջեմալ-փաշայի կողքին և զրուցում հայկական կոտորածների կազմակերպիչ դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրի հետ: Վերջինս ինձ պատմում էր, թե ինչպես էր անձամբ մասնակցել դեպի Արդահան Էնվեր-փաշայի արշավանքին, թե ինչպես են գնդապետ Ռիզա-բեյի հետ կազմակերպել աջարական զինյալներին և համարում էր, որ ինքը հայերի ազնիվ հակառակորդ է: Նա ասում էր հետևյալը. «Հայերը հայտնվել են մեր սրբազան պանթուրքական և պանիսլամական գաղափարների իրականացման ճանապարհին, և մենք ակամա բախվում ենք նրանց հետ: Այդ ամենը վեր է և դուրս է մեր սուբյեկտիվ ցանկություններից ու տրամադրություններից: Մենք ստիպված ենք տարերայնորեն ջնջել երկրի վրայից նրանց, ովքեր խոչընդոտում են մեր սուրբ ու սրբազան ազգային գաղափարներին: Բացի դրանից, դուք միշտ ռուսների հետ եք: Դուք նրանց առաջապահն եք: Ռուսները մեր ռիսերիմ թշնամիներն են, պատմական հակառակորդները: Մտածեք այդ ամենի

մասին, փոխեք Ձեր հոգեբանությունն ու կողմնորոշումը: Դուք թշնամի եք, ես թշնամի եմ, մենք գործընկերներ ենք, մենք հասկանում ենք կենդանի օրգանիզմի կյանքը, և գիտակցում, որ նրանում չկա հումանիստություն, կամ էլ կամքի թուլություն: Ուժեղի և կենսունակի իրավունքը՝ ահա այն միակ իրավունքը, որի միջոցով կենդանի օրգանիզմը գոյատևում է: Այդպես է նաև ազգի կյանքում: Այստեղ տեղ չի կարող լինել սենտիմենտալությանը կամ զգացմունքներին, այստեղ գործում է զուտ ինքնապահպանության և նման տարրերի միավորման զգացողությունը”:

Ես, իհարկե, հակադարձում էի նրան, բայց մենք խոսում էինք տարբեր լեզուներով: Մենք միմյանցից բաժանվեցինք ոչ միայն միմյանց չհամոզելով, այլ նույնիսկ մի ընդհանուր հարթակ չգտնելով: Նրա միտքը չափազանց պարզ էր. ընդունեք, որ դուք թույլ եք, ուստի՛ն՝ ներհոսեք մեր մեջ, տվեք մեզ ձեր ուժը, մենք ձեզ կխնայենք և միասին կգնանք անզլիացիների դեմ: Հակառակ դեպքում, մենք ձեզ կոչնչացնենք: Այդ գրույցից հետո, տասն օր անց ես Էնվեր-փաշայից ստացա Թուրքիայի հետ պաշտոնական ռազմական դաշինք կնքելու առաջարկություն: Չեմ կարող ասել, արդյոք ճիշտ են վարվել, թե ոչ, բայց 1914թ. սկսած մենք նման առաջարկություններ քանիցս ստացել ենք և միշտ մերժել:

Ճաշկերույթն ավարտվեց ուշ երեկոյան: Մեզ ճանապարհեցին նույն հանդիսավորությամբ: Մենք տուն վերադարձանք տխուր տրամադրությամբ: Հետագայում, ամիսներ անց, ես տեղեկացա, որ Ջեմալ-փաշան Բաթումից իր հետ էր տարել մեծ քանակի թանկարժեք իրեր և այդ կապակցությամբ նրա դեմ նույնիսկ գործ էր հարուցվել: Հետագայում այդ գործը խլացվեց-անցավ: Հաջորդ օրը Ջեմալ-փաշան մեկնեց:

Իսկ դրա հաջորդ օրը Բաթումում ես հանդիպեցի կոմս Շուլենբուրգին՝ Թիֆլիսում գերմանական նախկին հյուպատոսին և թուրքերի հետ 1914թ. Կարսի արշավանքի մասնակցին: Նա հենց նոր էր Բեռլինից եկել Բաթում: Նա, անշուշտ, հետաքրքիր մարդ էր, Բաթում էր ժամանել գերմանական սպայի համազգեստով: Ես նրան ճանաչում էի վաղուց՝ դեռևս 1912թ.: Նա ցարական վարչակարգի օրոք գերմանական գլխավոր հյուպատոսն էր Թիֆլիսում: Հրաշալի կրթված, գերազանց տիրապետելով ռուսերենին և ֆրանսերենին, նա մշտապես շփվում էր թիֆլիսյան լավա-

գույն հասարակության շրջանակներում, լինում էր այն բոլոր տներում, որտեղ հնարավոր էր հանդիպել զինվորականների, հատկապես բարձրաշխարհիկ Նիժնեգորոդյան գնդի հեծելագործի ներկայացուցիչներին, բարձր դիրք ունեցող չինովնիկների և բարձրաշխարհիկ տիկնանց: Նա լինում էր Պալատում կազմակերպվող բոլոր ընդունելություններին, իր կողմից նույնպես կազմակերպում էր ճոխ ընդունելություններ և հյուրասիրություններ: Նա ճակատագրի և բարձրաշխարհիկ հյուրասարահների սիրելին էր ու ցանկալին: Շատ հաճախ էս հանդիպում էի նրան զինվորական հանդեսներին ու տոնակատարություններին, ձիարշավներին: Նա ամեն ինչ տեսնում էր, բոլորի հետ զրուցում ամեն ինչի մասին և անսահման սիրալիր էր: Նա ուներ սեփական ավտոմեքենա և որպես “գրոսաշրջիկ” շրջել էր ամբողջ Կովկասը, հատկապես՝ սահմանամերձ շրջանները: Լուսանկարչության սիրահար էր՝ ամենուր լուսանկարում էր “տեսարժան վայրերը”, գիտեր բոլորին և ամեն ինչ: Ես այդ ժամանակ Թիֆլիսի քաղաքագլուխն էի և աշխատանքի բերումով լինում էի այն բոլոր տեղերում, որտեղ որ հայտնվում էր կոմս Շուլենբուրգը: Նրա շուրջ միշտ մարդիկ էին պտտվում, փնտրում նրա հետ ծանոթանալու առիթ: Պատերազմից մի ամիս առաջ նա արձակուրդ մեկնեց: Դա 1914թ. հուլիսին էր: Իսկ 1914թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի թուրքական աշնանային արշավանքի ժամանակ, երբ Էնվեր-փաշան ու Իսհան-փաշան իրենց երեք կորպուսներով նետվեցին Արդահանի ու Սարիղամիշի վրա և սպառնում էին Կարսին, կոմս Շուլենբուրգը գտնվում էր Էնվեր-փաշայի շտաբում: Նա տեղյակ էր ամեն ինչից. Ճանապարհները, բնակչությունը, գորքի ուժն ու քանակը, հրամանատարները և, ըստ այդմ էլ, տալիս էր արժեքավոր խորհուրդներ: Ձմեռային այդ արշավանքում թուրքերի կրած պարտությունից հետո նա անհետացավ, թեև մեր զեներալները ցանկանում էին նրան գերի վերցնել: Բայց նա անհետացավ: Եվ ահա, 1918-ին նա հայտնվեց Բաթումում: Ես նրան հանդիպեցի և զրուցեցի հետը: Առանց որևիցե անձնապաստանության, ինքը շատ գործնական ձևով բացատրեց, որ իրեն, “որպես տարածաշրջանի և տեղի պայմանների լավ գիտակ” նշանակել են կովկասյան ռազմա-քաղաքական առաքելությանը կից փորձագետ: Ես նրա մոտ զարգացրի մեր ցանկությունները: Նա շատ

արագ ընկալեց դրանք և սկսեց դիտարկել գերմանական շահերի տեսակետից: Նա ասաց հետևյալը. “Մենք, գերմանացիներս, շահագրգռված ենք Անդրկովկասի անկախության ամրապնդմամբ, Վրաստանի բարգավաճմամբ, ինչպես նաև Բորչալուի գավառի գերմանացի բնակիչների բարեկեցությամբ: Եթե դուք, հայերդ, օգնեք գերմանացի պանրագործներին և գործարանատերերին Լոռու շրջանում, որը վիճելի է համարվում հայերի և վրացիների միջև, ապա մենք կօգնենք նաև ձեզ”: Պետք է ասել, որ ֆոն Կուչենբախ խոշոր ֆիրման և մի շարք ավելի մանր ֆիրմաներ Բորչալուի գավառի այդ վիճելի հատվածում, որը կես տարի անց հանդիսացավ հայ-վրացական պատերազմի պատճառ և հետագայում ստացավ “չեզոք գոտի” անվանումը, իրոք, ունեին խոշոր հետաքրքրություններ:

Այդպես էն բունադրվում և ծնվում խնամակալությունները, այլ ոչ թե պատմական հուշարձանների, կամ էլ վիճակագրական հաշվառումների շնորհիվ: Մենք այդ ժամանակ այդ ամենը վատ էինք հասկանում և ուշադրություն չէինք դարձնում քաղաքական դասավորությունների տնտեսական ենթադիրներին: Փոխանակ ընդունեինք կյանքը, ինչպես որ այն կար, մենք ձգտում էինք այն տեղավորել իդեալիստական պատկերացումների շրջանակների մեջ: Մենք քաղաքականապես մաքուր ու ազնիվ էինք, սակայն՝ չափազանց անփորձ: Այս փոքրիկ օրինակի վրա ես ցանկանում եմ ցույց տալ, թե ինչպես անասնապահների և պանրագործների շահերը կարող էին մեզ համար ավելի օգտակար լինել, քան բնակչության կազմը, որն ասում էր, որ վիճելի տարածքում բնակվում է 60000 հայ և ընդամենը 3000 վրացի և որ տարածաշրջանը լի է հայկական հուշարձաններով: Վերջին փաստարկները մեզ թվում էին սպառնիչ և չափազանց համոզիչ, իսկ առաջին՝ տնտեսական գործոնին մենք բավականաչափ լուրջ չէինք նայում: Մեր սխալը մենք գիտակցեցինք, բայց, ուշացումով: Վրացիներն այդ ամենը գիտակցեցին մեզանից շուտ: Որքան էլ ցավալի է, բայց դա այդպես է: Շատերը չեն կարողանում գտնել այդ երևույթի բացատրությունը: Ասում են, թե հայերն ուժեղ են անհատապես, սակայն թույլ են համախմբման տեսակետից: Վրացիները՝ հակառակ. Թույլ են անհատականորեն, բայց ուժեղ են համախմբման տեսանկյունից: Անձամբ ես, իմ մեծ անձնական փորձից ելնելով՝ լինելով Թիֆլիսի քաղա-

քաղաքում և տեսնելով շատ-շատ բաներ հայության ու Հայաստանի կյանքից, ընդհանուր առմամբ, այդ մտքի հետ համաձայն եմ: Միգուցե կա նաև մեկ այլ բացատրություն, սակայն վերը նշված դիտարկումը, համենայն դեպս, իմ կարծիքով, ճշմարտացի է:

Եվ այսպես, այդ նույն կոմս Շուլենբուրգը, ստանալով տեղեկություններ իրերի դրության վերաբերյալ, մայիսի 20-ին մեկնեց Թիֆլիս: Ֆոն Լոստովը, ստանալով մեր համաձայնությունը իր միջնորդական առաքելության վերաբերյալ, նույն առաջարկությամբ դիմեց թուրքերին և նրանցից մերժում ստացավ: Մայիսի 24-ին նա նամակով մեր պատվիրակությանը հաղորդեց հետևյալը. « մայիսի 19-ի թիվ 337 նամակով Դուք հարմար եք գտել հաղորդել ինձ, որ Անդրկովկասյան Հանրապետության պատվիրակությունն ընդունում է որպես միջնորդի, բարի ծառայությունների իմ առաջարկությունը: Նույն առաջարկությամբ ես դիմեցի Նորին գերագանցություն Խալիլ-բեյին և միաժամանակ նրան ներկայացրեցի քննարկվող հարցերի գործնական լուծման նախագիծը: Ցավոք սրտի, իմ այդ փորձը հաջողությամբ չպսակվեց: Ֆ.Լոստով»:

Հաջորդ օրը, մայիսի 25-ին, Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Չիչերինը հաղորդում էր գերմանական Կառավարությանը, որ Ռուսաստանը համաձայն է բանակցություններ վարել Չիչենկելու Անդրկովկասյան Կառավարության հետ Անդրկովկասից ոչ հեռու գտնվող մի որևիցե քաղաքում, բացարձակապես չնախորոշելով Անդրկովկասի անկախության հարցը: Միաժամանակ Չիչերինը հայտնում էր, որ Ռուսական Կառավարության կողմից Անդրկովկասի անկախությունը ճանաչելու համար բանակցություններ վարելու նպատակով Անդրկովկասյան Կառավարությունը ուղարկում է քաղաքացի Մաքարելուն:

Մինչ Բաթումում փլուզվում էին Անդրկովկասի և Թուրքիայի միջև համաձայնության գալու հույսերը և գերմանական առաջարկները մերժվում էին թուրքերի կողմից, հայկական շրջաններում ընթանում էր իսկական պատերազմ: Ամենակարևոր և խոշոր՝ պատմական իրադարձություններն էին այդ օրերին մայիսի 24-29-ին Սարդարապատում՝ Երևանի մատույցներում և մայիսի 25-29-ին Ղարաքիլիսայում ծավալված ճակատ-

տամարտերն էին: Նրանք վճռական գործոն հանդիսացան իրադարձությունների հետագա զարգացման համար: Իմ նպատակների մեջ չի մտնում այս էջերում այդ ճակատամարտերի մանրամասն նկարագրելը, բայց այն ամենը, ինչն անձամբ ես գիտեմ, ինչ որ լսել եմ բնագավառի թուրքական, ռուսական և հայկական խոշոր հեղինակություններից, ինձ իրավունք է տալիս արտահայտել իմ անձնական տպավորությունը, որ դրանք հանդիսանում են 1918-1920թթ. ընթացքում հայկական զենքի ամենալուրջ և ամենափառավոր մարտերը: Սարդարապատի հերոսներն էին Դրոն և գեներալ Սիլիկովը: 1918-1920թթ. ընթացքում հայերի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ կապիտան Պատուդեբարի գրքում Սարդարապատի ճակատամարտը բնութագրվում է հետևյալ ձևով. «Երկրորդ հայկական դիվիզիան՝ գեներալ Սիլիկովի հրամանատարությամբ, պաշտպանում էր Արաքսի հովիտը՝ Էրիվանից մի քանի վերստ դեպի հարավ: Շեֆքի-փաշայի ամբողջ բանակը կանգնած էր նրա դիմաց: Մայիսի 24-ին Սիլիկյանն այնպիսի թափով գրոհեց թուրքերին, որ նրանց մատնեց կատարյալ պարտության, իսկ նրա հեծելազորը հետապնդեց հակառակորդին մինչև Ալեքսանդրապոլի բարձունքները: Միայն արկերի պակասը դադարեցրեց այդ հետապնդումը»:

Այդ փայտուն ճակատամարտում փրկվեց Էրիվանը՝ Հայաստանի ապագա մայրաքաղաքը: Այս ճակատամարտում ծնունդ առավ հայկական զենքի փառքը: Այդ հաղթանակով հետագայում մենք ոգևորում էինք մեր զինվորներին նորանոր սխրանքների:

Գրեթե միաժամանակ, մայիսի 25-ին, թուրքական զորքերը, հյուսիսային ճանապարհով ձգտելով շարժվել դեպի Թիֆլիս, Ղարաքիլիսայի մոտ գրոհեցին հայկական առաջին դիվիզիան: Ճակատամարտը տևեց չորս օր: Հայերի դիմադրության համառությունը, թուրքական շտաբի վկայությամբ, անասելի էր և լավագույնն էր ամբողջ պատերազմի ընթացքում: Սակայն, շարունակում է Պատուդեբարը իր գրքում, կոտորվելով հակառակորդի հրետանու հարվածներից և մնալով առանց փամփուշտների, նրանք զիջեցին թուրքերի թվային գերակշռությանը: Առաջին դիվիզիայի մնացորդները Ղարաքիլիսայից նահանջեցին դեպի Էրիվան, իսկ թուրքերը Ղարաքիլիսայում սպանեցին 7000 խաղաղ բնակիչ և գերի:

...Ընթերցողն արդեն գիտի, որ մայիսի 28-ին Թիֆլիսում հայտարարվեց Հայաստանի անկախությունը: Այն ընթերցողները, որոնք ուշադիր հետևում են իմ շարադրանքի ընթացքին, տեսնում են, թե ինչպես, քայլ առ քայլ արարվում էին Պետության հիմքերը: Պետության տարրերից կերտվում էր ամբողջություն: Եվ եթե այդ տարրերն են տարածքը, բնակչությունը, ոգին և կամքը, բանակը, լեզուն, մշկույթը,- ապա Մարդարապատի ու Ղարաքիլիսայի ճակատամարտերում դրսևորվեցին անկախ պետության գոյությանը միտված կամքն ու ոգին: Վեհիբ – փաշան, որը պատերազմն անցկացրել էր Դարդանեյի մարտերում, անձամբ ինձ է ասել, որ իր համառությամբ, խիզախությամբ ու անվեհերությամբ Ղարաքիլիսայի մարտը հիշեցնում էր Դարդանեյի համառ մարտերից մեկը:

Մենք բոլորս տեսնում էինք, թե այդ պատմական օրերին ինչ էր կատարվում Բաթումում, հայկական հողերում և Թիֆլիսում: Սակայն պետք չէ երբևիցե մոռանալ, որ հայերի հոգին ու հույսերը միշտ կապված են եղել դաշնակիցների՝ Ֆրանսիայի ու Անգլիայի հաջողությունների հետ: Իսկ լուրերը ռազմաճակատից ամենևին ուրախ չէին, ծանր էին. Թիֆլիսում ռադիոն հաղորդում էր, որ “ մայիսի 27-ին գերմանացիները Champagne-ում առաջ են գնում, դաշնակիցները նահանջում են դեպի Chatean Thierry. Փարիզը ենթարկվել է հրետակոծման, նա ուղղակի վտանգի տակ է”:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտից հետո այլևս խոշոր մարտեր չեն եղել: Միայն Լոռու և Բորչալուի շրջանների թաթարները դաշտերում, կայարաններում կոտորածներ էին սարքում: Մեր պատվիրակության զինվորական խորհրդական գեներալ Կորգանովի աչքի առաջ մորթել էին քսան աշակերտի և ուսուցչուհուն, իսկ իրեն, շփոթելով ազգային հերոս, թուրքերի ուղղակի թշնամի Անդրանիկի հետ, քարշ էին տվել ու տարել անտառ: Եկատերինենֆելդ⁸⁶ գերմանական գաղթօջախի մոտակայքում թաթարները դաշտում շրջապատել էին 300 հայի և բոլորին սպանել: Այդ մասին մանրամասնորեն Գերմանական Կառավարության

⁸⁶ 1818-1921թթ.՝ Եկատերինենֆելդ, Կատարինենֆելդ, 1921-1944թթ.՝ Լյուքսեմբուրգ, 1944-ից՝ Բոլնիսի:

էր զեկուցում գերմանական հյուպատոս Վալկերը, իսկ նախկին գերմանական հյուպատոս Անդերսը մայիսի 14-ին Կարսից գրում էր Էրզինջան-Էրզրում-Կարս հատվածներում թուրքերի գազանությունների մասին: Ինքը անձամբ 1918թ. ապրիլ-մայիսին այցելել է այդ շրջանները և ամեն ինչ տեսել իր աչքերով: Այդ ամենի մասին ես իմացա Բաթումում: Ամենաթարմ նորությունները ինձ հաղորդեց գեներալ Կորգանովը, որը Բաթում էր հասել Ալեքսանդրապոլ-Կարս ճանապարհով: Նա ժամանեց մի սոսկալի վիճակում՝ նյարդայնացած, հիվանդ, պատառոտված զգեստով: Իմ խնդրանքով թուրքերը նրան Ալեքսանդրապոլից ճանապարհել էին Բաթում: Մայիսի 25-ին Բաթումում տիրում էր մի վճռական տրամադրություն. դա ողբերգական մի օր էր, ոչ թե արտաքին իրադարձություններով, այլ զուտ ներքին ապրումներով: Անձամբ ես հոգեբանորեն շատ բան վերապրեցի այդ օրերին: Նախևառաջ, գերմանացիների միջնորդությունը թուրքերի կողմից և մեր կողմից թուրքերի առաջարկած պայմանները մերժելուց հետո բանակցությունները մտան փակուղի: Միակ էլքը մնում էր այս անգամ էլ թողնել ու գնալ, ինչպես դա արեցինք Տրապիզոնում: Բայց թաթարներն ու վրացիները ոչ մի պարագայում չէին ցանկանում պատերազմ: Թաթարները պահանջում էին խաղաղություն: Վրացիներն ապահովագրված էին գերմանացիների կողմից: Մենք մարտնչում էինք Սարդարապատում ու Ղարաքիլիսայում: Ճանապարհներն ակնհայտորեն բաժանվում էին. Պատվիրակության ներսում բացարձակապես բացակայում էր ընդհանուր լեզու ասվածը: Օդում զգացվում էր, որ Անդրկովկասում միասնություն չկա և Հանրապետությունը տրոհվում է: Պարզապես, ինչպես որ ննջեցյալի տանը մահվան մասին չեն խոսում, այդպես էլ մեզանում, Անդրկովկասի տրոհում բառերը չէին արտաբերվում: Առավելևս, որ մենք, հայերս, այդ տրոհմանը ոչ պատրաստ էինք և ոչ էլ պատրաստվում էինք. պատերազմում էինք:

Առաջինը այդ մասին բարձրաձայնեց գեներալ Լոսսովը: Մայիսի 25-ին, երեկոյան ժամը 7-ին պատվիրակությանն ուղարկեց հետևյալ նամակը. «Պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձեզ, որ ես ստացել եմ հավաստի տեղեկություններ, համաձայն որոնց Անդրկովկասյան Հանրապետությունը և Անդրկովկասյան Կառավարությունը տվյալ պահին գտնվում են

տրոհման փուլում: Նման պարագաների ի հայտ գալը նախատեսված չէր և ես չունեմ նման իրավիճակում բանակցություններ շարունակելու հրահանգներ: Ես ունեմ միայն Անդրկովկասյան Համադաշնության Կառավարության հետ բանակցելու լիազորություններ: Իսկ տվյալ պարագայում, ես պետք է հայցեմ նոր լիազորություններ և հրահանգներ ու այդ նպատակով անհրաժեշտ է, որ ես անմիջական շփման մեջ մտնեմ գերմանական իշխանության պատկան ատյանների հետ: Որպեսզի ավելորդ ժամանակի կորուստ չլինի, ես որոշել եմ այսօր երեկոյան “Միննա Հորի” գերմանական շոգենավով մեկնել Բաթումից: Ֆ.Լոստով”:

Ուշ երեկոյան Քաջագունու հետ գնացինք “Միննա Հորի” շոգենավ՝ հրաժեշտ տալու գեներալին և խնդրել նրան, որպեսզի գերմանական կառավարության առջև ինքն աջակցություն ցուցաբերի մեր արդար պահանջներին, որպեսզի մենք ստանանք նվազագույն հնարավոր սահմաններ և մեր տանջված ժողովուրդն, ի վերջո, դադար ձեռք բերի: Գեներալը խոստացավ անել ամեն հնարավորը և խորհուրդ տվեց Բեռլին գործուղել մեր Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչներին: Նրան ճանապարհելու էին եկել նաև վրացիները: Գիշերը ժամը 12-ին շոգենավը հեռացավ նավամատույցից, նրա հետ էլ հեռացան մեր խնդիրներին կենտրոնական տերությունների ուշադրությունը հրավիրելու մեր հույսերը:

Վերադառնալով հյուրանոց, ես իմացա, որ երեկոյան Բաթում է եկել Վրացական Ազգային Խորհրդի նախագահ Ժորդանիան: Նա եկել էր ընդամենը մի քանի ժամով և նույն գիշերը Բաթումից վերադառնալու էր Թիֆլիս: Ես տեղյակ չէի նրա գալու իրական և ճշգրիտ նպատակների մասին, բայց մի քանի բոպե հետո ինձ հաղորդեցին, որ նա եկել է տեսնվելու Չիսենկելու հետ, որպես Անդրկովկասյան Կառավարության նախագահի և պարզի նրա հետ Վրաստանի անկախության հայտարարման հետ կապված հարցեր, ինչը տեղի էր ունենալու հաջորդ օրը՝ մայիսի 26-ին:

Ժորդանիան այն ժամանակ Վրաստանում ամենակենտրոնական կերպարն էր: Նա մենշևիկների կենտրոնական կոմիտեի նախագահն էր, միաժամանակ՝ Վրացական Ազգային Խորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահը: Ես նրան ճանաչում էի վաղուց՝ 1900թ., Թիֆլիս գալու իմ առա-

ջին օրերից: Ես նրան համարում եմ շատ խելացի մարդ, ժողովրդական հոգեբանության գիտակ, սոցիոլոգիական, սոցիալիստական թեմաների և հիմնախնդիրների հրաշալի տեսաբան և մարտավարության մեջ չափազանց փորձված անձնավորություն: Տեսականորեն նա ինտերնացիոնալիստ է, գործնականում՝ ազգայնական երանգով վրաց հայրենասեր: Նրա ազդեցությունը հսկայական է թե՛ կուսակցությունում, թե՛ զանգվածների շրջանում: Թեև նա խոսում է կակազելով, սակայն նրա ելույթները կառուցված են լինում հրաշալի: Նրա մոտ բացակայում է դիմախոսությունը և դեմքը հիշեցնում է եգիպտական քրմի դեմք՝ հին հրեայի կիսադիմային խիստ գծերով: Ծնունդով նա Գուրիայից է, որտեղից սերվում են սոցիալիզմի և հեղափոխության բոլոր ակտիվ գործիչները:

Մեր հարաբերությունները բավականին մտերիմ էին: Շատ անգամ, որպես Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, նրա խնդրանքով ես դիմել եմ իշխանություններին՝ ժանդարմներին, փոխարքային, նահանգապետներին, միջնորդելով, որպեսզի թեթևացվի այս կամ այն քաղաքնապետարկյալի վիճակը և գրեթե միշտ հասել հաջողության: Իրենց կողմից մենշևիկները միշտ աջակցել են ինձ քաղաքագլուխ ընտրվելու հարցում: Իսկ ես իրենց ձայն էի տալիս Թիֆլիսում Պետական Դումայի ընտրությունների ժամանակ, որտեղ մենք չունեինք մեր կուսակցական սեփական թեկնածուն: Թիֆլիսում ընտրությունը գնում էր վրաց սոցիալիստների և ազգայնական ազնվականների միջև: Ես քվեարկում էի մենշևիկների օգտին, զգուշանալով մյուս կողմի շովինիզմից: Վրաց ազնվականները մի անգամ, երբ Դումայի անդամ ընտրվեց Չխեիձեն, բողոքել էին փոխարքա կոմս Վորոնցովին, որ ես, լինելով քաղաքագլուխ, նպաստում եմ սոցիալիստի ընտրությանը՝ ընդդեմ չափավոր-ազգայնական դեմոկրատ իշխան Անդրոնիկովի: Կոմսը՝ փորձառու և խորամանկ քաղաքական գործիչ, հանգստացրել էր նրանց և խոստացել, որ ինքը կհրավիրի ինձ և կազդի իմ վրա: Կոմսն ինձ հարվիրեց և ասաց հետևյալը. «Դուք շատ ճիշտ եք անում, որ ձայն եք տալիս Չխեիձեի օգտին: Դա լավ է և՛ Ձեր, և՛ ինձ համար՝ որպես փոխարքայի: Ձեր համար նա շովինիստ չէ և հարձակումներ չի գործի դեպի հայ բնակչությունը: Իսկ իմ պարագայում՝ նա կսկսի

ջախջախել Ռուսաստանի ընդհանուր վարչակարգը և հատուկ չի զբաղվի Կովկասյան իշխանության քննադատությամբ՝ վրացիների տեղային շահերի տեսակետից”։ Այդպես էր դատում այդ խորամանկ քաղաքական այրը, որը եղել էր արքունական մինիստր երեք ռուս ցարերի օրոք։ Ահա այն անցյալը, որը կապում էր ինձ վրաց մենշևիկների հետ։

Տեղեկանալով, որ Ժորդանիան եկել է Վրաստանի անկախության հայտարարման հարցերի վերաբերյալ պայմանավորվելու նպատակով և ցանկանալով պարզել, թե երբ և ինչպես է այդ որոշումն ընդունվել և ինչպիսի դիրքորոշում ունեն իրենք այլ ազգությունների, առաջին հերթին՝ հայերի նկատմամբ, ես շտապեցի հանդիպել նրան։ Պետք չէ մոռանալ, որ վրացիների նախաձեռնությունը իր հետևից անխուսափելիորեն բերելու էր հայերի կողմից այս կամ այն որոշում կայացնելու անհրաժեշտությունը։ Մենք կրկին գտնվում էինք նույն պետության կազմում, սակայն վարում էինք անջատ պատերազմ։ Բայց հայերի կողմից մղվող այդ անջատ պատերազմը, ըստ էության, այն ընդհանուր պատերազմն էր, որ վրաց մենշևիկների միաձայն աջակցությամբ որոշեց վարել Սեյմը իր մարտի 31-ի նիստում։ Ես, ով դեմ է եղել այդ պատերազմին, տեսնելով դրա անհույս լինելը, քանիցս մատնանշել եմ դրա մասին թե՛ Ժորդանիային, թե՛ Ռամիշվիլուն, որոնք հավատում էին հաջողությանը, այժմ ականատեսն էի, թե ինչպես, պատերազմի ամենաթեժ պահին, վրացիները ոչ միայն չեն օգնում մեզ, այլ գնում են կապերի խզման, որոշելով, փաստորեն, քանդել Անդրկովկասյան Հանրապետությունը։ Նման մտքերով լեցուն ես հանդիպեցի Ժորդանիային մեր հյուրանոցի դահլիճում։ Նրա հետ էր պետական իրավունքի վերաբերյալ մի քանի լավ աշխատությունների հեղինակ պրոֆեսոր Ավալովը, ում Կերենսկին ժամանակին նշանակել էր Սենատի անդամ։ Նա վրացական պատվիրակության խորհրդականն էր։ Հարցնելով Ժորդանիային Թիֆլիսում տիրող տրամադրությունների մասին, նրանից լսեցի, որ հայերը պատերազմում են թուրքերի դեմ, որ թուրքերը լկտիաբար առաջ են գալիս, որ թաթարները թուրքերի հետ են և, որ նման պայմաններում Վրաստանը փրկելու միակ միջոցը Անդրկովկասը հայտարարել քայքայված և հռչակել Վրաստանի անկախությունը։

- Ինչպե՞ս թե, - բացականչեցի ես, - այսպիսի պահին, երբ մենք բռնորս՝ մենք և դուք, գտնվում ենք պատերազմի մեջ՝ ընդհանուր պատերազմի մեջ, երբ մենք արյուն ենք թափում, դուք մեզ մենսա՞կ եք թողնում: Մի՞ թե դա ազնիվ է:

- Ազնիվն այն է, ինչն օգտակար է ժողովրդին,- պատասխանեց Ժորդանիան:

- Այո, - ասացի ես,- իսկ մե՞նք:

- Բայց մենք հո չե՞նք կարող կործանվել ձեզ հետ, -պատասխանեց նա,- մեր ժողովուրդը ուզում է փրկել գոնե այն ամենը, ինչը դեռ հնարավոր է: Եվ ձեզ էլ անհրաժեշտ է պայմանավորվել թուրքերի հետ,- ավելացրեց նա,- այլ ճանապարհ չկա:

Դրանով մեր զրույցն ավարտվեց: Մեկ ժամ հետո վրացական պատվիրակության մի քանի անդամների հետ նա մեկնեց Թիֆլիս:

Գիշեր էր: Կրկին մի անհավատալի ծանրություն իջավ սրտներիս: Մենք կանգնած էինք լիակատար մեկուսացման առաջ: Վրացիներն անցնում էին գերմանացիների պաշտպանության տակ, թաթարները մեր դեմ էին, Թուրքիան գրավել է մեր հողերը: Ամբողջ գիշերը մենք երեքով՝ Քաջագունին, Վրացյանը և ես խոսում էինք այն մասին, թե ի՞նչ ուղղություն ընտրել և եկանք այն եզրակացության, որ Անդրկովկասի տրոհումից և Վրաստանի անկախության հայտարարումից հետո միակ տրամաբանական լուծումն այն է, որ Հայաստանը նույնպես իրեն հայտարարի անկախ հանրապետություն:

Այդ ամիսներին, երբ թուրքերն իրենց տեր ու տիրական էին զգում Կովկասում, իսկ Եվրոպան էլ զբաղված էր մահուկենաց կռվով, արևմտահայկական տարածքներին տիրանալու մասին մտածելը նույնիսկ դժվար էր: Մենք այն համարում էինք մերը, բայց այն ստանալն ու նրան տիրանալը ուղղակիորեն պայմանավորված էր միայն պատերազմում Թուրքիայի պարտվելու դեպքում: Բացի ամենից էլ, այդ տարածքները գտնվում էին թուրքերի ձեռքում և զուրկ էին հայկական բնակչությունից: Այդ տարածքների ողջ մնացած ամբողջ բնակչությունը մեզ մոտ էր և մեզ հետ:

Մայիսի 26-ի առավոտյան թուրքական պատվիրակության նախագահից մենք ստացանք հաջորդ վերջնագիրը: Վրացիների գնալուց հետո մենք Բաթումում այլևս անելիք չունեինք: Մայիսի 29-ի երեկոյան ժամը 7-ին թուրքերը սպասում էին պատասխանի: Պետք էր շտապել Թիֆլիս: Բաթումից դեպի Թիֆլիս գնացքի մեկնումը նշանակված էր մայիսի 26-ի երեկոյան ժամը 7-ին: Մեկնում էր ամբողջ պատվիրակությունը: Այսօրվա նման հիշում եմ այդ պատկերը. հյուրանոցի շքամուտքի մոտից մեկնում էին կառքերը, որոնց մեջ խումբ-խումբ տեղավորվել էին պատվիրակները՝ ըստ ազգային պատկանելության: Թվում էր, թե ինչ-որ մի բան ֆիզիկապես պատառոտվում է ու մաս-մաս լինում: Քայքայվում էին շահերը, կողմնորոշումները: Մենակության մի ծանր զգացողություն էր տիրել մեզ: Երեկոյան ժամը 7-ին մեկնեցինք: Թուրքիայի և Անդրկովկասյան Հանրապետության միջև Բաթումի համաժողովն ավարտվեց:

Մայիսի 27-ի առավոտյան մենք ժամանեցինք Թիֆլիս: Ճանապարհին, կայարաններում կանգնած էին գերմանացի զինվորներ, իսկ սահմանին ծածանվում էր գերմանական դրոշը՝ վրացիներն իրենց ապահովագրել էին թուրքական արշավանքից:

Ստորև ընթերցողին է ներկայացվում Թուրքիայի կողմից Բաթումի համաժողովում մայիսի 26-ին Անդրկովկասյան պատվիրակությանը ներկայացված վերջնագիրը:

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՎԵՐՋՆԱԳԻՐԸ

“Անդրկովկասյան պատվիրակության նախագահին:

Ես ափսոսանքով արձանագրում եմ, որ դեռևս ոչ մի որոշակի պատասխան չեմ ստացել այն առաջարկությունների կապակցությամբ, որոնք ես պատիվ եմ ունեցել հաղորդել Անդրկովկասյան Ֆեդերատիվ Հանրապետության Պատվիրակությանը Կայսերական Օտոմանյան Կառավարության անունից մայիսի 11-ին կայացած Բաթումի համաժողովի առաջին նիստի ժամանակ չնայած նրան, որ անցել է բավական երկար ժամանակ՝ երկու շաբաթ, սկսած այն օրվանից, որ դրանք ձևակերպվել են: Մինչդեռ, ինչպես քաջ հայտնի է Ձերդ Գերագանցությանը, Կովկասի

դրությունը ավելի քան կրիտիկական, երկիմաստ և լուսաբանում է պահանջում առանց հետագա դանդաղելու:

Հարյուր հազարավոր թուրքեր և մահմեդականներ իրենց վրա են կրում անգութ բանդիտների, այսպես կոչված՝ հեղափոխականների արյունալի լուծը և անուղղելի աղետը, որ սպառնում է այդ դժբախտներին, դառնում է ավելի ու ավելի անխուսափելի: Թուրք և մահմեդական բնակչության ճակատագիրը Կովկասի մյուս մասերում, որտեղ ավարառուների և այլ չարանենգների կազմակերպած բանդաները սիստեմատիկ պատճառում են նրան օրեցօր աճող տարբեր բռնություններ, նույնպես հանգստացուցիչ չէ և պակաս արժանի չէ գրավել ամենալուրջ ուշադրություն:

Դուք ընդունում եք, սակայն, պարոն Նախագահ, որ ոչ մի Կառավարություն, որն արժանի է այդ անվանը, չէր կարող անտարբեր աչքով նայել, որ իր երկրի հետ սահմանակից տարածքում նման հանցագործությունները անպատժելիորեն բազմապատկվեն, և գիտակցում եք, որ Կայսերական Օտոմանյան Կառավարության դրությունը բավականին դյուրագգաց է Կովկասը ծվատող անարխիայի նկատմամբ, քանզի վերջինս, զլխավորապես, վերաբերում է նաև բնակչության այն հատվածի անվտանգությանը, որն ունի ամենասերտ ցեղային և կրոնական կապերը Կայսրության բնակչության հետ: Մյուս կողմից, համընդհանուր պատերազմի անխուսափելի պահանջները Կայսերական Կառավարության առջև պահանջ են դնում ապահովել զորքերի ազատ անցումը Կովկասով՝ նրանց հնարավորինս արագ ռազմական գործողությունների այլ թատերաբեմ տեղափոխելու համար: Դա պահանջում է նաև, որպեսզի՜ առանց հետաձգելու վերջ դրվի այս երկիմաստ իրավիճակին:

Ելնելով այդ ամենից, Օտոմանյան Կայսերական Կառավարությունը հարկ է համարում Անդրկովկասյան պատվիրակությունից անհապաղ պաշտոնական պատասխան ներկայացնել իրեն հաղորդվածի մասին, և միաժամանակ պատասխան տալ սահմանազատման և սահմանների ճշգրտման վերաբերյալ մեր արած առաջարկներին, ինչը ես պատիվ եմ ունեցել սույն նամակով ուղարկել Ձերդ Գերագանցությանը:

Այսպիսով, իմ Կառավարությունը համարելով, որ միայն Անդրկովկասյան Ֆեդերատիվ Հանրապետության կողմից վերոնշյալ առաջարկների անհապաղ և անվերապահ ընդունումը կարող է հանգեցնել մի իրավիճակի, որը բավականացնող կլինի Կովկասի համար և որ դրանց ընդունումն է միայն, որ ի վիճակի է ստեղծել կայուն իրավիճակ և միայն դա կարող է համարվել թուրքական և մահմեդական բնակչության անվտանգության բավարար երաշխիք, հանձնարարել է ինձ խնդրել Ձերդ Գերագանցությանը 72 ժամեր ընթացքում, սկսած այսօրվա երեկոյան ժամը 8-ից, ընդունում է արդյոք Անդրկովկասյան Հանրապետության Կառավարությունը Օտոմանյան առաջարկություններն իրենց ամբողջությամբ:

Ես պարտավոր եմ հավելել, որ այս երեք օրերի ընթացքում մեր Կառավարությունների միջև հարաբերությունները կարող են պահպանել բարեկամական բնույթ միայն այն պարտադիր պայմանում, որ թուրքական զորքերի գործողությունները Հարավային Կովկասում չեն հանդիպի որևիցե հակազդման: Ընդունեցեք: ԽԱԼԻԼ”

Բաթում, 26 մայիսի 1918թ., N 31էջ:

ԳԼՈՒԽ VI I

Անդրկովկասյան Հանրապետության տրոհումը, Հայաստանի անկախության հռչակումը: (26 մայիսի – 14 հունիսի 1918թ.)

Թիֆլիս ժամանելուց իսկույններթ ես և Քաջագունին ուղևորվեցինք մեր Ազգային Խորհուրդ: Այն տեղավորված էր Արամյանցին պատկանող մի հսկա շենքում, որը տեղակայված էր Գոլովինյան պողոտայի և Բարյատինյան փողոցի անկյունում: Մեզ սպասում էին անհամբերությամբ՝ մի կողմից Սարդարապատի և Ղարաքիլիսայի արյունալի մարտերի, իսկ մյուս կողմից՝ Վրաստանի զբաղեցրած դիրքորոշման պատճառով: Եվ այս իրադրության մեջ հայերը պետք է հստակեցնեին իրենց դիրքորոշումը:

Հենց այդ օրը՝ մայիսի 27-ի առավոտյան ես գեներալ Սիլիկյանից մի հեռագիր ստացա, որտեղ նա խնդրում էր իրեն ինչ-որ կերպ փամփուշտներ ուղարկել, քանի որ իր պաշարները վերջանում են: Նա դիմել էր մի քանի հասցեներով, հնչեցնելով միանգամայն արդարացի տագնապ: Ազգային Խորհրդում ընթանում էին լարված նիստեր: Զգացվում էր, որ բոլորի նյարդերը լարված են: Խորհուրդը կազմող կուսակցությունները տարբեր մոտեցումներ էին ցուցաբերում վրացիների կողմից իրենց երկրի հայտարարվելիք անկախությանը: Մի մասը ենթադրում էր, որ վրացիների կողմից կատարվելիք այդ քայլը չպետք է նույնաբովանդակ արձագանք ստանա հայերի կողմից, մյուսները գտնում էին, որ եկել է պահը ասելու, որ հայերն իրենց երկիրը հռչակում են անկախ Հանրապետություն: Ես և Քաջագունին մայիսի 27-ի երեկոյան մանրամասն զեկույց ներկայացրեցինք Բաթումում կատարված ամեն ինչի վերաբերյալ: Նախորդ օրը՝ մայիսի 26-ին, Վրաստանն արդեն հայտարարվել էր անկախ պետություն: Հիշեցնենք, որ դրան նախորդեց նույն մայիսի 26-ի Մեյմի նիստում ձայների բացարձակ մեծամասնությամբ՝ ընդամենը երկու “դեմ”-ի պարագայում, ընդունվեց հետևյալ բանաձևը. “Նկատի ունենալով, որ պատերազմի և խաղաղության հարցերում ի հայտ եկան Անդրկովկաս-

յան Անկախ Հանրապետությունը ստեղծած ժողովուրդների միջև արմատական տարաձայնություններ, ինչի պատճառով անհնարին է դառնում Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդների անունից մեկ հեղինակավոր իշխանությամբ հանդես գալը, Սեյմն արձանագրում է Անդրկովկասի տրոհման փաստը և վայր է դնում իր լիազորությունները”:

Նույն օրը՝ ժամը 4.50-ին Վրաց Ազգային Խորհուրդը, Ժորդանիայի նախագահությամբ հրապարակեց Վրաստանի Անկախության Ակտը և ընտրեց Վրաստանի Հանրապետության կառավարությունը, որի նախագահն էր Նոյ Ռամիշվիլին, իսկ արտաքին գործերի մինիստրը՝ Ակակի Չխենկելին: Անկախության ակտը բաղկացած էր 7 կետից: Նույն օրը անկախություն հռչակելու մասին նույնաբովանդակ հեռագրեր ուղարկվեցին 18 տերությունների. “ Ի հետևություն այն փաստի, որ Անդրկովկասյան Սեյմը մայիսի 26-ին կեսօրից հետո ժամը 3-ին Դաշնային Անդրկովկասյան Հանրապետությունը հայտարարել է մասերի տրոհված և այլևս գոյություն չունեցող, Սեյմը վայր է դրել իր լիազորությունները և ինքն իրեն հայտարարել լուծարված: Տեղեկացնելով Ձեզ վերոշարադրյալի մասին, ես խնդրում եմ Ձեզ չմերժել և այս մասին տեղեկացնել Ձեր Կառավարությանը: Անդրկովկասյան Սեյմի նախագահ՝ Չխենիձե”:

Միաժամանակ մեզ հայտնի էր, որ մահմեդականները որոշել են հաջորդ օրը՝ մայիսի 28-ին, Ադրբեջանը հայտարարել անկախ Հանրապետություն:

Այդպիսիք էին արտաքին գործոնները, որոնց առկայությամբ Հայոց Ազգային խորհրդին վիճակված էր որոշում ընդունել: Երբ բոլոր հանգամանքները բացահայտված էին և կշռադատված, Հայոց Ազգային խորհուրդը մայիսի 27-ի երեկոյան հնարավորություն տվեց խորհրդի կազմի մեջ մտնող բոլոր կուսակցությունների ներկայացուցիչներին (Դաշնակցություն, կադետներ, սոցիալ-դեմոկրատներ) քննարկել հարցը կուսակցություններում և առավոտյան նիստին՝ ժամը 10-ին ներկայանալ իրենց որոշումներով: Հաջորդ օրը՝ ժամը 10-ին, Հայոց Ազգային Խորհրդի շենքում բոլոր կուսակցությունները դրական արտահայտվեցին անկախ Հայկական Հանրապետության հայտարարման հարցում: Ես ներկա էի այդ նիստին, արդեն անցել էինք այդ հայտարարության տեքստի խմբագրմանը: Տեքստի խմբագրմանը մասնակցում էին Ազգային խորհրդի նախա-

գահ Ավետիս Ահարոնյանը, Նիկոլ Աղբալյանը, Քաջագունին և ես: Կշռադատում էինք ամեն մի բառը, հաշվի առնելով մտքի նրբերանգները և այն հնարավոր կոնյուկտուրան, որը կարող էր իր հետ բերել այդ պահին դեռևս շատ մշուշոտ ապագան: Արդյունքում, կեսօրին՝ ժամը 12.00-ին հաստատվեց հետևյալ ակտը, որն իրենից ներկայացնում է Հայաստանի անկախությունը հռչակող պատմական փաստաթուղթը⁸⁷.

Ցայտարարություն

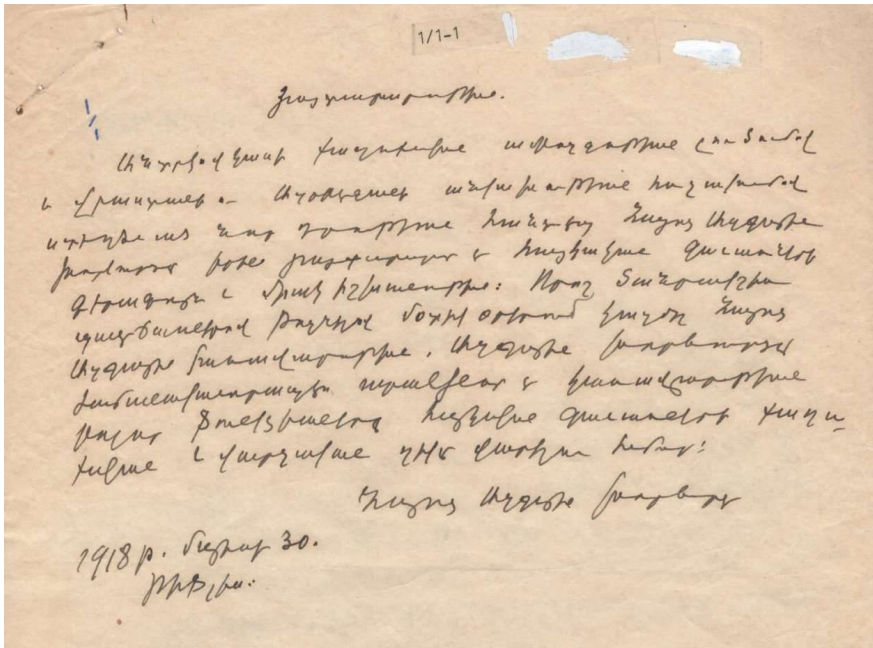
Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջության լուծումով եւ Վրաստանի ու Ազրբեջանի անկախության հռչակումով ստեղծուած նոր դրութեան հանդէպ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարած է հայկական գաւառների գերագոյն եւ միակ իշխանութիւնը: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մօտիկ օրերում կազմել Հայոց ազգային կառավարութիւն՝ Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գաւառների քաղաքական ու վարչական դէկը վարելու համար:

Ստորագրված է՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդ...

... Իսկ մեզ անհրաժեշտ էր շտապել Բաթում, քանի որ լրանում էր մայիսի 26-ին երեկոյան ժամը 8-ին թուրքական կողմից մեզ ներկայացված վերջնագրի ժամկետը: Անդրկովկասի տրոհման պատճառով կազմվեց նոր պատվիրակություն, որը ներկայացնում էր արդեն զուտ Հայաստանը: Կազմվեցին նաև առանձին պատվիրակություններ Վրաստանից, Ադրբեջանից և Հյուսիսային Կովկասից:

Հայկական պատվիրակությունը կազմված էր երեք անձից. Նախագահը՝ ի դեմս ինձ և երկու անդամների՝ Քաջագունին և Պապաջանյանը: Քանի որ ստեղծված իրավիճակում հնարավոր չէր տարածքային և այլ զիջումների վերաբերյալ մեզ տալ ճշգրիտ հրահանգներ, պատվիրակությանը տրվեց *carte blanche* և մենք մայիսի 28 - ին

⁸⁷ Մենք գերծ ենք մնացել Հայաստանի Անկախության Հռչակագրի տեքստի կրկնական թարգմանությունից և այստեղ ներկայացրել ենք, պարզապես, փաստաթղթի հայերեն բնագիրը: Ի դեպ, տվյալ դեպքում առկա է հուշերի հեղինակի կողմից նշված (28 մայիսի, 1918թ.) և փաստաթղթի թվագրման (30 մայիսի, 1918թ.) տարբերությունների միջև ակնհայտ անհամապատասխանություն:

Հայաստանի անկախութիւնը հայտարարող փաստաթղթի ձեռագիր բնօրինակը⁸⁸ գիշերը ժամը 12-ին մեկնեցինք Բաթում: Հաջորդ օրը կեսօրին, ժամը 12-ին մոտ մենք արդէն Բաթումում էինք:

Մինչ Բաթումի համաժողովին անցնելը, ևս կվերադառնամ Անդրկովկասյան Սեյմի այն վերջին նիստին (1918թ. մայիսի 26), որտեղ որոշվեց արձանագրել Անդրկովկասի տրոհումը: Այդ նիստում ելույթի համար խոսք խնդրեց հիմնականում Ծերերթելին: Նա ունեցավ երկու ելույթ: Հայերն, առհասարակ, չխոսեցին: Գրեթէ չէին խոսում նաև մահմեդականները: Դա միանգամայն բնական էր և հասկանալի: Անդրկովկասի տրոհման նախաձեռնությունն իրենց ձեռքն էին վերցրել վրացիները: Նրանք, գերմանացիների օգնությամբ, նախապատրաստել էին անկախ Վրաստանի գոյությունը, որի կառավարությունը de-facto ճանաչվել էր գերմանացիների կողմից և հենց գերմանացիներն էլ սկսել էին իրենց միջնորդությունը, որպէսզի Ռուսաստանը նույնպէս ճանաչի Վրաստանի անկախությունը: Եվ դրա համար էլ վրաց գործիչները՝ հատկապէս սկզբունքային կենտրոնամետ մենջևիկները, ձգտում էին բացատրել ու

⁸⁸ ՀՀԴ կենտրոնական արխիվ (Բոստոն), թղթածրար 1/1, թ.1:

այսպես ասած “արդարացնել” իրենց քայլերը: Ծերեթեյին, նախնառաջ, արձանագրում էր այն իրողությունը, որ Ռուսաստանի միասնությունը, առհասարակ, խախտվել էր իր ներսում տիրող անիշխանության պատճառով և Կովկասը հեռացել է Ռուսաստանից այն պահին, երբ ռուսական դեմոկրատիայի ներքին միասնությունը խախտվել է՝ անկախ նրա Անդրկովկասյան հատվածի կամքից: Իսկ Անդրկովկասի այսօրվա տրոհումը պայմանավորված է մահմեդականների կեցվածքով, որոնք հրաժարվեցին պաշտպանել իրենց պետությունը Թուրքիայի հարձակումից: Այդպիսով, վրաց ժողովուրդը՝ անդրկովկասյան նախկին միասնության մի հատվածը, մնացել է առանց միասնական իշխանության, առանց պատվիրակության և ստիպված է ստեղծել սեփական իշխանական ու ներկայացուցչական մարմիններ: Իր երկրորդ ելույթում Ծերեթեյին կապ էր հաստատում Վրաստանի ամենակենսական շահերի և նրա պետականության ձևի գոյության միջև: Նա արձանագրում էր այն դրույթը, որ ամենևին էլ բացարձակ անկախությունը չէ վրացական իդեալը, այլ այն, որ հենց անկախությունն է հանդիսանում Ռուսաստանի տարերային տրոհումից և Անդրկովկասի փաստացի քայքայումից հետո Վրաստանի համար գոյատևման անհրաժեշտ և լավագույն ձևը: Կարճ ասած, անկախությունը ոչ թե ինքնանպատակ է, այլ վրաց ժողովրդին պահպանելու միջոց: Մենշևիկների մեջ ամենաազդեցիկ և ամենահեղինակավոր, Վրաստանի զանգվածների համակրանքը վայելող գործչի շուրթերից հնչած հարցի նման դրվածքը հաշտեցնում էր զանգվածներին իրենց առաջնորդների հետ, որոնք կենտրոնամետների դիրքերից անցան անկախականների դիրքերը: Սակայն ես այստեղ պարտավոր եմ նշել, որ 1918-ից մինչև 1924թ. ընկած ժամանակահատվածում մարտավարական այդ բանաձևը դարձել է արդեն սկզբունքային և վրացիներն անդադար փորձում են պաշտպանել իրենց երկրի անկախությունը, որպես այդպիսին: Բայց այդ մասին՝ հետագայում:

Հայերն անկախությունն ընդունեցին որպես հասած մի պտուղ: Այն նախապատրաստված էր դեպքերի ամբողջ ընթացքով՝ սկսած 1917թ. մարտից մինչև 1918թ. մայիս: Այդ ժամանակահատվածի համար վստա-

հաբար կարելի է ասել. ինչքան քիչ ենք ապրել և ինչքան շատ ենք վերապրել:

Անկախությանն ամենից քիչ պատրաստ էին ադրբեջանցիները: Նրանց մոտ բացակայում էր անցյալում ունեցած պայքարի ու տառապանքների գաղափարախոսությունը:

Այսպես թե այնպես, մայիսի 29-ին Բաթումում կրկին հայտնվեցին պատվիրակություններ, բայց արդեն չորս տարբեր հանրապետություններից: Բաթումում ամեն մի պատվիրակություն Թուրքիայի հետ առանձին էր վարում բանակցությունները՝ որպես անկախ պետության ներկայացուցիչ:

Մենք տեղավորվեցինք նույն հյուրանոցում, ուր իջևանել էինք նախորդ անգամ: Նույն հյուրանոցում տեղավորվել էին նաև մահմեդականները: Վրացիներն իջևանել էին առանձին վայրում:

Այս անգամ մենք Բաթումում մնացինք ընդամենը 8 օր՝ մայիսի 29-ից մինչև հունիսի 5-ը ու այդ ամբողջ ժամանակահատվածում զբաղված էինք բացառապես խաղաղության պայմանագիրը կազմելու և ստորագրելու հարցերով: Դա անկախ Հայաստանի կողմից առաջին միջազգային ստորագրած պայմանագիրն էր: Մենք՝ պատվիրակության անդամներս, այդ ութ օրերի ընթացքում բազում չարչարանքներ կրեցինք և, թույլ տամ ինձ ասել, բազում նուրբ զգացմունքներ ներդրեցինք Հայաստանի անկախության գաղափարի հանդեպ ու մեծագույն չափով ձգտեցինք հնարավորինս ընդլայնել մեր անկախ պետության սահմանները: Պատվիրակությունն իր ներսում միանգամայն միաբան էր և աշխատում էր շատ համերաշխ:

Բաթում ժամանելուց հետո մեր առաջին գործը եղավ Խալիլ-բեյին տեղեկացնել Հայաստանի անկախության հռչակման մասին և , որ մենք համաձայն ենք թուրքական կողմի վերջնագրում նշված կետերի հետ: Որպես նախագահ, ես Խալիլ-բեյին նամակով տեղեկացրի այդ դրույթների մասին: Այդ նամակը ստացվել էր մայիսի 29-ի երեկոյան ժամը 7-ին՝ վերջնագրի ժամկետը լրանալուց մեկ ժամ առաջ: Հայաստանը նորանկախ հանրապետություններից առաջինն էր, որ սահմանված ժամանակի շրջանակներում պատասխանեց թուրքական կողմին:

Վրացիները, հույսները դնելով գերմանացիների վրա, այնքան էլ չէին շտապում: Նրանք Խալիլ-բեյի հետ առաջին անգամ շփման մեջ մտան մայիսի 31-ին, ինչը թուրքերի վրա բավականին վատ տպավորություն թողեց: Դրա մասին ես կհոսեմ ստորև: Նշեմ միայն, որ այդ պատճառով ես նույնիսկ ինչ-որ ձևով ներգրավվեցի և միջամտեցի Թուրքիայի ու Վրաստանի բանակցություններին:

Խալիլ-բեյն ինձ պատասխանեց նույն երեկոյան և մենք պայմանավորվեցինք հանդիպել հաջորդ օրը՝ մայիսի 30-ին ժամը 12-ին Ակումբի շենքում, որտեղ տեղակայված էր նիստերն անցկացնելու գրասենյակը: Մեզ օգնելու համար մեր գրասենյակի կազմում ներգրավվեցինք գիմնագիայի տնօրեն պարոն [Ջաչին...ին] ու տիկին Պոպովային, ով մեքենագրում էր պայմանագիրը և այլ պաշտոնական փաստաթղթեր:

Բանակցություններն ընթանում էին ֆրանսերեն: Առաջին իսկ նիստի ժամանակ, այն նույն քարտեզի վրա, որն ինձ մոտ էր Տրայիգոնում և որն ուղեկցում էր ինձ հետագայում Կոստանդնուպոլսում, Ալեքսանդրապոլում ու Եվրոպայում, և որը գծոված է Հայաստանի սահմանների գանազան տարբերակներով, և, հավանաբար, ժամանակին կհայտնվի Հայաստանի պատմության թանգարանում, առաջին անգամ Վեհիբ-փաշան անձամբ գծեց Հայաստանի սահմանը: Երբ մենք նայեցինք այդ սահմաններին, մեր մեջ ծփացին ու ալեկոծվեցին երկու զգացողություններ: Մեկը՝ անձանոթ, զարմանալի հգոր, մեծ և հպարտ, - մենք տեսանք մեր տեղն այս երկրագնդի վրա, - միլիոնավոր հերոսների ու զոհերի արյամբ ներկված, դարերի տառապանքի և զոհողությունների այդ արդյունքը: Այդ զգացողությունը ես երբեք չեմ մոռանա: Երկրորդը՝ դա վիրավորանքի և դառնության զգացողությունն էր, քանզի այն տարածքը, որի վրա պետք է տեղավորվեր մեր ամբողջ ժողովուրդը, ընդամենը 9.000 քառակուսի կիլոմետր էր⁸⁹...

Մեր առաջին նիստը մենք նվիրեցինք Հայաստանի սահմանների քննարկմանը: **Թուրքերը, ճիշտն ասած, չէին անդրադառնում Վրաստա-**

⁸⁹ Այդ կապակցությամբ հայտնի է Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան կոմս **Բերնսդորֆի** դառը կատակը, թե «Թուրքերը հայերին տեղ տվեցին Սևանում լողանալու համար, բայց դուրս գալու, չորանալու համար տեղ չտվեցին»:

նի և Ադրբեջանի հետ մեր սահմանների հարցերին: Նրանք ուշադիր էին միայն հայ-թուրքական սահմանագծին, մեզ հնարավորություն տալով, որպեսզի ինքներս որոշենք մեր ներքին սահմանները մեր հարևանների հետ (ընդգծումը մերն է-Վ.Հ.): Բայց այդ սահմաններն արդեն մեզանից խլում էին Ռուսահայաստանի կեսը. մեր հարևանների հավակնությունների մասին մենք քաջատեղյակ էինք: Վրացիները մոտենում էին Ղարաքիլիսային, իսկ ադրբեջանցիներն՝ Էրիվանին: Մեզ համար անվիճելիորեն բաժին էին հասնում Նոր Բայազետի անմարդաբնակ հողերը և Ալեքսանդրապոլի սարահարթային հատվածը, առանց որևիցե հաղորդակցման ուղիների՝ ընդամենը 13 կիլոմետր երկարությամբ: Երեք նիստ մենք նվիրեցինք մեր սահմաններին առնչվող գրույցներին, նման սոսկալի սահմանափակումների պատճառներին: Այդտեղ Վեհիբից և Խալիլից մենք լսեցինք շատ-շատ բաներ, ինչն այսօր առաջնահերթ նշանակություն ունի և վաղն էլ ունենալու է հայ ժողովրդի ճակատագրի համար:

Անդրադառնալով քարտեզին և նկարագրելով թուրքական նկրտումների ընդհանուր պատկերը, Վեհիբ –փաշան ասաց. “Դուք տեսնում եք, որ ճակատագիրը Թուրքիային ձգում է Արևմուտքից դեպի Արևելք. մենք գնացել ենք Բալկաններից, գնում ենք Աֆրիկայից և մենք պետք է տարածվենք դեպի Արևելք. այնտեղ է մեզ հարազատ արյունը, մեր հավատքը, մեր լեզուն: Այդ ձգտումը տարերային է՝ մեր եղբայրները Բաքվում են ու Դադստանում, Թուրքեստանում և Ադրբեջանում: Մենք պետք է ճանապարհ ունենանք դեպի այդ վայրերը: Իսկ դուք՝ հայերդ, ամենուրեք կանգնած եք մեր ճանապարհին. պահանջելով Վանը, դուք փակում եք մեր ճանապարհը դեպի Պարսկաստան, պաշտպանելով ձեր համար Նախիջևանն ու Ջանգեզուրը, դուք խանգարում եք մեզ իջնել Կուր գետի հովիտը և շարժվել դեպի Բաքու: Կարսն ու Ախալքալաքը փակում են ճանապարհը դեպի Ղազախ-Ելիզավետպոլ: Դուք պետք է մի կողմ քաշվեք և ճանապարհ զիջեք մեզ: Ահա մեր հիմնական վեճի առարկան: Մենք պետք է ունենանք երկու լայն ճանապարհ, որոնք պետք է ապահովեն բանակի տեղաշարժը և նրա պաշտպանությունը թևերից: Մի ճանապարհը՝ Կարս-Ախալքալաք-Բորչալու-Ղազախ,- դեպի Ելիզավետպոլ (Վեհիբի շուրթերով՝ Գյանջա), իսկ մյուսը՝ Շարուր-Նախիջևան-Ղարա-

բաղ,- դեպի Կուր գետի հովիտը: Դուք կարող եք մնալ արանքում՝ Նոր Բայազետի և Էջմիածնի շրջաններում”: Այդ խոսքերը և նրանց մեջ ներդրված մտքերը Վեհիքը հաստատեց նոր քարտեզի ցուցադրմամբ, որը նա համաարգին հրամայեց բերել իր շտաբից: Իրոք, բերեցին քարտեզը և մենք այնտեղ տեսանք կարմիր ներկով ներկված երկու լայն գոտիներ հենց այն շրջաններում, որոնց մասին խոսում էր Վեհիքը: Եթե ընթերցողը քարտեզի վրա տեղանշի այդ գոտիները, ապա կտեսնի, որ դրանց միջև մնում է հողի մի կողակ, որը թուրքերը նախատեսում էին Հայաստանի համար:

Մեր այն դիտողությանը, որ թուրքերը հաշվի չեն նստում հետևյալ երեք հանգամանքների հետ, այն է. առաջինը, որ այդ տարածքը հայ ժողովրդի համար անասելի քիչ է, երկրորդը, որ հայկական հարցը միջազգային հարց է և չի կարող պարզապես խեղդվել և երրորդը, որ նման սահմանների առկայությունը մշտապես սնուցելու է թշնամանք հայերի և թուրքերի միջև, Վեհիքը պատասխանեց. “Տարածքն այսօր քիչ է, քանի որ ձեր մոտ մեծ թիվ են կազմում մահմեդականները: Տվեք նրանց մեզ: Մենք նրանց կտեղավորենք Վանի և Էրզրումի այն շրջաններում, որտեղից ձեր մոտ են տեղափոխվել հայերը, նրանց թիվը մոտավորապես հավասար է՝ մոտ 300.000:

Այն, որ հայկական հարցը միջազգային է և դառնալու է վեհաժողովի օրակարգի հարց, մենք տեղյակ ենք, ու դրա համար էլ նրան լուծում ենք տալիս և հենց մեզ է պատկանում այն պատիվը, որ մենք լուծել ենք այդ հարցը և առաջինն ենք ճանաչել Հայաստանի անկախությունը: Իսկ ինչ վերաբերում է փոխադարձ զգացմունքներին, ապա բոլոր պետություններն էլ սկսել են քչից և հետո աստիճանաբար մեծացել: Թող մեր միջև հաստատվի բարեկամություն և մենք փոխադարձաբար կօժանդակենք մեկս մյուսին: Եվրոպայում մեզ անհրաժեշտ է հայերի կողմից հոգուս մեզ տարվող քարոզչություն”:

Հետագայում մենք համոզվեցինք, որ Խալիլն ու Վեհիքը անկասելի կանգնած էին իրենց առաջարկած սահմանագծի կողմը. թուրքերին էին անցնում Կարսի մարզն ամբողջությամբ, Ախալքալաքի գավառը, Ալեք-

սանդրապոլ քաղաքը, Համամլու⁹⁰- Էրիվան խճուղին, Սուրմալուի գավառը, Էրիվանի գավառի կեսը և Ղարաքիլիսա-Ուլուխանլու երկաթգիծն ամբողջությամբ: Մենք խնդրեցինք մեր բոլոր առարկություններն ու փաստարկները հեռագրով հաղորդել Կոստանդնուպոլիս և խնդրեցինք ընդլայնել Հայաստանի սահմանները: Հունիսի 2-ին ստացվեց պատասխանը, որ “ ի նշանավորումն սկսվող լավ հարաբերությունների” թուրքերը համաձայնվում էին հայերին զիջել Համամլու-Էրիվան խճուղին և սահմանը տանել Ալազյազ սարի գագաթով. Սահմանագիծը գալիս էր Ջաջուռից դեպի Ալազյազի գագաթը և իջնում դեպի Վաղարշապատ: Դատալիս էր մեզ մոտ 1000 քառ. վերստ տարածք: Դրանից այն կողմ թուրքերը որևիցե զիջումների չգնացին:

Անցնելով մեր բանակցությունների քաղաքական կողմին, Վեհիբը մեզ համոզում էր կնքել իրենց հետ ռազմական դաշինք, իրենց տրամադրել 10.000 զորախումբ և միասին շարժվել դեպի Բաղդադ: Այդ առաջարկը գալիս էր Էնվեր-փաշայից: Մենք ոչ մի տեսակետից չէինք կարող ընդունելի համարել այդ առաջարկը, ուստիև, որպես սպառնիչ փաստարկ բերելով մեր ազգաբնակչության հոգնածությունը, մերժեցինք այդ առաջարկը: Վեհիբը, սակայն, ավստասանքով հայտնեց, որ նման դաշինքը կվերացնեք մեր միջև առկա շատ թյուրիմացություններ:

Այդ օրը մեզ այցելեց Բաքվի „Kacniş” թերթի նախկին խմբագիր Ադանը և հանձն առավ պաշտպանել մեր մերձեցումը թուրքերի հետ: Այդ խոստման արդյունքները մնացին անտեսանելի:

Երբ սահմանների վերաբերյալ պայմանագրի տեքստը արդեն պատրաստ էր, Վեհիբն իր գրպանից հանեց գործվածքի մի կտոր՝ կարմիր խաչը սպիտակ դաշտի վրա և ասաց. “Ահա հայկական դրոշի իմ նախագիծը: Դուք քրիստոնիա եք, միշտ հպարտանում եք դրանով: Ես կարծում եմ, որ հենց այդ պատճառով էլ խաչը պետք է լինի ձեր խորհրդանիշը”:

Ընդհանուր առմամբ, բանակցությունների այդ հատվածը, հավանաբար, շոյում էր թուրքական ինքնասիրությունը. այն իրականացնում էր

⁹⁰ Այժմ՝ **Սպիտակ**:

նրանց նախագծերը և իբր լուծում էր տալիս հայկական հարցին, հնարավորինս դյուրին դարձնելով իրենց համար ապագա խաղաղության համաժողովը:

Ընդհանրապես, ես պետք է նշեմ, որ թուրքերը շատ էին վախենում հայկական հարցից, որպես գալիք խաղաղության համաժողովում իրենց համար դժվարություններ առաջ բերող թեմա: Ես լսել եմ այդ մասին Ռաուֆ-բեյից, Վեհիբ-փաշայից, Խալիլ-բեյից, Էնվեր-փաշայից և շատ այլ թուրք գործիչներից: Դրա համար էլ նրանք ցանկանում էին այդ հարցին լուծում տալ մինչև համաժողովը: Ես հետո իմացա, որ այն օրերին, երբ մենք նիստեր էինք գումարում Բաթումում, Կոնստանդնուպոլսում՝ երիտթուրքական կոմիտեում, թեժ վեճեր են եղել, առհասարակ, Կովկասում հայկական պետության ստեղծման նպատակահարմարության, կամ ոչ նպատակահարմարության հարցի շուրջ: Ինձ այդ մասին 1918թ. աշնանը Կոնստանդնուպոլսում պատմել է մեծ վեզիր Թալեաթ-փաշան: Նա այդ ամենը ինձ պատմել է հետևյալ բովանդակությամբ. “Էնվեր-փաշան համարում էր, քանի որ հայերը եղել են ու միշտ էլ լինելու են մեր թշնամիները, և երբևիցե հանգիստ չեն թողնելու Անատոլիայի վիլայեթների մեր տարածքները, ապա ավելի լավ կլինի Կովկասում ևս արմատապես ոչնչացնել հայերին, ինչպես դա արվեց Թուրքիայում: Մինչդեռ Կովկասում փոքր Հայաստանի ստեղծումը դառնալու է նրանց կողմից ընդլայնվելու մշտական պատճառ, իսկ դա էլ հանդիսանալու է մշտական սպառնալիք Թուրքիայի անվտանգության համար: Իսկ ես,- շարունակեց Թալեաթը,-պատասխանեցի, որ այդ ծրագիրն անիրագործելի է: Թեկուզ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այժմ դեռևս մնացել է 2 միլիոն հայ և դրանց արդեն անհնար է ոչնչացնել, ավելի ճիշտ կլինի բավարարել նրանց, քանզի, եթե աշխարհի երեսին մնա թեկուզ 100.000 հայ, նրանք մեզ հանգիստ չեն տալու երբեք, և, վերջապես, այս դեպքում մենք խաղաղության համաժողով կներկայանանք հայկական հարցը լուծած”: Թալեաթի տեսակետը հաղթել է. ստեղծեցին փոքր Հայաստան: Իսկ հետագայում Էնվերը ինձ մոտ ինքն իր հասցեին գովաբանումներ էր շոայլում, ասելով, թե “Ես լուծել եմ չափազանց դժվարին մի խնդիր՝ ստեղծել եմ Հայաստան, բավարարել եմ հայերի ազգային ձգտումները, բայց դա

արել եմ, չգոհաբերելով թուրքական ներքին տարածքներից և ոչ մի պատան»:

Ես, փոխանցելով թուրքական հոգեբանության ու իրենց կողմից իրենց շահերը հասկանալու և ընկալելու տեսակետից հետաքրքիր այս խոսակցությունները, ցանկանում եմ ներկայացնել Հայկական Հանրապետության ծագման հետ առնչվող բոլոր շարժառիթները: Անկախ Հայաստանը ստեղծվեց ոչ պատահականորեն և ոչ էլ դատարկ տեղը. ամեն մի պետություն, որը նպաստել, կամ խանգարել է նրա ծագմանը ունեցել է դրա մեջ իր համապատասխան շահերը: Անձամբ ես համոզված եմ, որ Թուրքիան իր շահերից ելնելով էր օժանդակում փոքր Հայաստանի ստեղծմանը: Այդ զգացողությունը ես ունեցել եմ 1918թ., ունեցել եմ 1920թ., երբ Սևրի պայմանագրից հետո ստորագրում էի Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Եվ Թուրքիայի կողմից խաղաղության բանակցություններին մասնակցող գործիչներն այդ նույն միտքը կրկնում էին նույն ձևակերպմամբ. մենք կողմ ենք Հայաստանի գոյությանը, բայց՝ թույլ և փոքր: Բայց նրանց ինչի՞ն էր պետք նման Հայաստանը: Այն պետք էր նրանց հետևյալ երեք նպատակների համար. առաջինը՝ թուրքերի երազանքն էր ունենալ Կովկասում, իրենց ազդեցության, իսկ ավելի ճիշտ՝ հովանավորության տակ գտնվող չորս հանրապետության (Հայաստան, Վրաստան, Ադրբեջան և Հյուսիսային Կովկաս) դաշնություն, որոնցով նա անջատված կլինեք Ռուսաստանից, որին համարում է իր ամենասարսափելի թշնամին: Երկրորդը՝ նրանք հաշվի են նստում, թեև այսօր Լոզանից հետո, կասեն, որ հաշվի նստել են Հայկական հարցի միջազգային լինելու հետ և մտածում էին վերջինիս տալ մի ինչ-որ լուծում՝ թեկուզ մի փոքրիկ Հայաստան ստեղծելու միջոցով: Եվ երրորդը՝ նրանք կուզենային ունենալ մի տարածք, ուր հնարավոր լինեք Թուրքիայից արտաքսել հայերին, իրենց կարիքների համար այնտեղ թողնելով արհեստավորների մի սահմանափակ քանակ, ինչպես այդ մասին ուղղակիորեն ասում էր Էնվերը: Ընդ որում, այն պայմանով, որ հայերի թիվը ոչ մի շրջանում չպետք է գերազանցեր ընդհանուր բնակչության 20 տոկոսը: Ըստ այդմ էլ, երբ ես լսում եմ զայրալից ձայներ, որոնք հնչում են ի պատասխան այն պնդման, որ թուրքերը հիմքեր ունեն չխանգարելու փոքր և

թույլ Հայաստանի ստեղծմանը, կցանկանայի, որ հաշի առնվեն վերոնշյալ դատողությունները:

Լոզանում, խաղաղության համաժողովի ժամանակ, չորս ամիսների ընթացքում Իսմեթ-փաշան⁹¹ 22 անգամ կրկնում էր տարբեր անձերի մոտ, որ Հայաստանի Հանրապետության ստեղծումով հայկական հարցը վերջնականորեն լուծված է: Դա իրենց այքերում ամենահզոր փաստարկն է: Ես լսել եմ այդ փաստարկը բազմաթիվ թուրք գործիչներից: Այն առարկությանը, որ այդ պետության տարածքը կենսունակ չէ, փոքր է իր չափսերով, ծովից կտրված է և ի վիճակի չէ կերակրել իր բնակչությանը, թուրքերը պատասխանում էին, թե այդ բոլոր հարցերը իրենց լուծումը կստանան հետագայում՝ «բարիդրացիական հարաբերությունների» զարգացմանը զուգընթաց:

Բացի սահմաններին վերաբերող կետերից հիմնական պայմանագրի տեքստում, որ բաղկացած էր 12 կետերից, ներգրավվեցին նաև պարտավորություններ իրենց տարածքներում չտեղակայել մյուս կողմին սպառնացող զինված միավորումներ, [...] պարտավորություններ, երկաթուղագծով բեռնափոխադրումների կանոններ և այլ սովորական թեմաներ: Այդ պայմանագրին կցվում էր երեք հավելված՝ տարանցիկ ուղիների, սահմանամերձ շրջաններում առևտրի կանոնների և կրոնական ու հոգևոր ոլորտներում փոխադարձ հարգանք ցուցաբերելու մասին: Հունիսի 3-ի երեկոյան բոլոր փաստաթղթերը պատրաստ էին և հաջորդ օրվա՝ հունիսի 4-ի ժամը 12-ին նշանակված էր պայմանագրի ստորագրումը: Այդ մասին ես հեռախոսով Կարս հաղորդեցի գեներալ Կորգանովին, որպեսզի ինքը այդ մասին հաղորդի Էրիվան՝ Դբոյին, գեներալ Սիլիկովին և ամբողջ բանակին:

Երկու կողմն էլ պայմանագրի ստորագրմանը ներկայացել էին շքահանդեսային համազգեստով: Թուրքական պատվիրակության քարտուղարը իրավաբանական խորհրդատու Մուքիթ-բեյն էր, ով անփոփոխ

⁹¹ **Մուսթաֆա Իսմեթ Ինյունյու** (1884-1973), թուրք գորահրամանատար, դիվանագետ, քաղաքական և պետական գործիչ, հանրապետական Թուրքիայի երկրորդ նախագահը, Աթաթուրքի ժառանգորդը: Լոզանի համաժողովում գլխավորել է թուրքական պատվիրակությունը:

ուղեկցում էր թուրքական խաղաղության բոլոր պատվիրակությունները: Ես նրա հետ հետագայում հանդիպել եմ 1920-ին Ալեքսանդրապոլում, 1921-ին Լոնդոնում և 1922-ին՝ Լոզանում: Փոխվում էին պայմանագրերը, սահմանները, պայմանները, իսկ խորհրդական Մուքիթ-բեյը անփոփոխ ձևակերպում էր հաղթանակների ու պարտությունների արդյունքները և ամեն անգամ ինձ ասում էր., որ “այսպես է ստեղծվում պետությունների պատմությունը, պետք չէ մտահոգվել, ոչ մի բան հավերժ չէ ու ամեն մի պայմանագիր՝ ժամանակավոր է”:

Երկու կողմերը ստորագրեցին պայմանագիրն ու հավելվածները: Ստորագրելուց հետո Խալիլ-բեյն ու ես արտասանեցինք մեր ողջույնի խոսքերը և միմյանց ձեռք սեղմեցինք: Ստորագրելու ժամանակի տեսակետից մեր պայմանագիրն առաջինն էր: Վրացիներն ու ադրբեջանցիները դեռևս չէին ստորագրում: Պատճառն այն էր, որ թուրքերն ու ադրբեջանցիները չէին շտապում, քանի որ մեր ստորագրած պայմանագրերը կանխորոշում էին Թուրքիայի և Անդրկովկասյան Հանրապետությունների միջև սահմանները: Իսկ վրացիներն իրենք էին ձգում, մտածելով հնարավորինս իրենց համար լավացնել պայմանագրի պայմանները: Ադրբեջանցիները ստորագրեցին հունիսի 4-ի երեկոյան: Վրաստանի հետ պայմանագիրը դեռևս մնում էր չստորագրված:

Իջավ երեկոն, երեկոյան ժամը 11-ն էր: Հանկարծ ինձ զեկուցում են, որ ինձ ցանկանում է տեսնել Վեհիբ-փաշայի համհարզը: Ես ընդունեցի նրան: Նա ինձ հաղորդեց, որ Վեհիբ-փաշան շատ կարևոր գործով ցանկանում է ինձ տեսնել: Ես խնդրեցի, որպեսզի նա այցելի ինձ: Կեսգիշերին ինձ մոտ եկավ Վեհիբ-փաշան և ասաց ինձ հետևյալը. “Քանի որ Դուք արդեն ստորագրել եք պայմանագիրը և մեր մեջ հաստատված է խաղաղություն, ես իմ պարտքն եմ համարում նախագրուշացնել Ձեզ, որ, կամ մենք այսօր պետք է ստանանք վրացական կողմի համաձայնությունը պայմանագիրը ստորագրել մեր ներկայացված պայմաններով, կամ այսօր առավոտյան ժամը 6-ին մեր զորքերը Բորչալուի գավառի Վորոնցովկա⁹² գյուղից կշարժվեն դեպի Թիֆլիս, ուր կհասնեն երեկոյան: Հրա-

⁹² Այժմ՝ **Տաշիք**: Խորհրդային տարիներին՝ **Վալինին**:

մանն արդեն տրված է: Դուք հասկանում եք, թե ինչպիսի խուճապ առաջ կբերի այդ ամենը Թիֆլիսում, ուր բնակվում է 200.000-ի չափ հայ: Բնականաբար, մենք կտանք հայերին ձեռք չտալու հրաման, բայց ավելի լավ կլինի, եթե Դուք անմիջապես բանակցեք վրացական պատվիրակության նախագահի հետ”:

Ես հասկացա, որ Վեհիբ-փաշան ցանկանում էր միաժամանակ երկու կողմից ազդել վրացիների վրա: Մի կողմից՝ դեպի Թիֆլիս շարժվելու սպառնալիքով, մյուս կողմից՝ Թիֆլիսում հայերի կոտորած թույլ չտալու համար վրացիների վրա մեր կողմից ճնշում գործադրելու հանգամանքով: Գիշերը ժամը 1-ի կողմ էս եկա վրացական պատվիրակության նախագահ Նոյ Ռամիշվիլու մոտ և նրան փախանցեցի իմ ու Վեհիբի միջև կայացած խոսակցությունը: Ռամիշվիլին չափազանց հուզված էր: Նա իր ձեռքում ուներ իր Կառավարության պաշտոնական որոշում՝ չստորագրել պայմանագիրը, եթե այնտեղ տեղ չգտնեն Ախալցխայի գավառով անցնող սահմանի հատվածին վերաբերող ճշգրտումներ: Վրացիները շատ էին ուզում իրենց ձեռքում պահել Աբաս-Թուման հայտնի առողջարանը և ևս մի քանի բնակավայր: Քանի որ առավոտվա ժամը 6-ը մոտենում էր, Ռամիշվիլին այլևս հնարավորություն չունեի հեռախոսով Թիֆլիսի հետ կապվելու: Բայց Թիֆլիսի գրավումը նա չէր ցանկանում և չէր էլ նույնիսկ նման հնարավորություն մտքով անցկացնում: Նրա մեջ ընթանում էր մի ներքին պայքար, սակայն Թիֆլիսի հնարավոր գրավման վախը գերիշխեց և նա գիշերվա ժամը 3-ին լիազորեց իր քարտուղարին նամակով գնալ Վեհիբ-փաշայի մոտ և հայտնել, որ վրացական կողմը համաձայն է ընդունել թուրքերի պայմանները, միաժամանակ հույս հայտնելով, որ ստորագրելիս թուրքերը կանեն որոշ զիջումներ: Հաջորդ օրը պայմանագիրը ստորագրվեց և թուրքերը Աբաս-Թումանը զիջեցին վրացիներին: Որպեսզի բոլոր պայմանագրերը լինեին միաժամանակյա, բոլորի վրա դրվեց նույն՝ 1918թ. հունիսի 4-ի ամսաթիվը:

Հունիսի 5-ի երեկոյան թուրքական պատվիրակությունը մեզ հրավիրեց հանդիսավոր ճաշկերույթի: Ակումբի սրահում սեղան էր պատրաստված հարյուր անձի համար: Ներկա էին բոլոր պատվիրակությունները, սպայությունը, [...] -ից եկած չինովնիկներ և լրագրողներ: Հնչեցին

կենսացներ ի պատիվ Հանրապետությունների, պատվիրակությունների ղեկավարների և սուլթանի: Խեղճ հեղափոխական գործիչ Ռամիշվիլուն բաժին ընկավ Կովկասյան կառավարությունների անունից բաժակ բարձրացնել և առաջարկել խմել “Նորին Մեծություն Սուլթանի” կենացը:

Համաժողովն ավարտված էր: Պայմանագրերի վավերացումը նշանակված էր մեկ ամիս հետո՝ Կոստանդնուպոլսում: Մայիսի 6-ին բոլոր պատվիրակությունները մեկնեցին Բաթումից: Մենք վերադարձանք Թիֆլիս, մեր հետ բերելով խաղաղության պայմանագիրը: Պայմանագրի բնօրինակը ես պահպանման փոխանցեցի Էջմիածնի թանգարան, իսկ պատճենները տպագրեցինք երեք լեզվով՝ ռուսերեն, ֆրանսերեն և հայերեն:

...Այդ նույն օրը՝ հունիսի 4-ին, մենք, երեք հանրապետությունների ներկայացուցիչներս և թուրքերը ստորագրեցինք նաև ամեն պետությանը պատկանող երկաթգծի երկարությանը համապատասխան շարժակազմի համամասնորեն բաժանելու մասին պայմանագիրը: Բնականաբար, այդ պայմանագիրն ամեն ինչ հատկացնում էր վրացիներին և թաթարներին, իսկ մեզ չէր մնում ոչ մի բան, քանզի վրացիների տարածքում կար 300 վերստ երկաթգիծ, թուրքերի ու թաթարների մոտ՝ մինչև 700, իսկ հայերիս մոտ՝ 13 վերստ: Սակայն այդ պայմանագիրն օրինական ուժի մեջ չմտավ հետագա զարգացումների ընթացքի հետևանքով: Բաքու-Բաթում նավթամուղի մասով մենք պայմանագրում մասնակցություն չունեինք: Համաձայնություն կնքվեց նաև գերիների փոխանակման վերաբերյալ:

Հատկանշական է, որ Թուրքիայի և Կովկասյան Հանրապետությունների միջև պայմանագրի ստորագրումից անմիջապես հետո օրակարգ էր մտնում անդրկովկասյան հանրապետությունների միջև փոխադարձ սահմանների հարցը: Եվ միանգամից ջրի երես ելան Լոռու, Ղազախի, Չանգեզուրի, Սևանա լճի և այլ ներքին հարցերը: Ավարտվեց մի հակամարտություն, անմիջապես ծլում էին նորերը:

Թուրքերը փորձեցին հայերին նվեր անել վրացիների հաշվին և իրենց միջնորդությունն առաջարկեցին ներքին լիցքաթափման հարցում: Քանի որ ադրբեջանցիները վրացիների հետ վեճեր ունեին Չակաթալայի շրջանի և Բորչալուի մի մասի համար, ապա հույսեր էին տածում, որ

թուրքերը կօժանդակեն իրենց: Մակայն հունիսի 4-ի նոտայով վրացիները թուրքերին խնդրել էին չմիջամտել անդրկովկասյան հանրապետությունների սահմանային վեճերին:

Հունիսի 7-ին ֆոն Լոսսովը Վրաստանի Կառավարությանը տեղեկացրեց, որ գերմանական պոստերին հրաման է տրված, որպեսզի թուրքերի նկատմամբ չցուցաբերվի թշնամական դրսևորում, բայց միաժամանակ հայտարարել թուրքերին, որ իրենք՝ գերմանացիք, այդ դիրքերում կանգնած են իրենց բարձրագույն հրամանատարության հրամանով: Այսպիսով, Գերմանիան իր պաշտպանության տակ վերցրեց Վրաստանի սահմանները և մայիսի կեսերին Թիֆլիս ժամանած գեներալ Կրեսսի առաքելությունը, փաստորեն, դարձավ իշխանության կենտրոն: Գերմանացիները սկսեցին միջամտել վրաց կալվածատերերի գործերին, իշխանության ու գյուղացիության հարաբերություններին և գերմանացիների ու վրացիների միջև նկատվեցին մի քանի ոչ էական տարաձայնություններ: Էրիվան նույնպես ուղարկվել էր 4 զինվորներով ուղեկցվող գերմանական առաքելություն:

Մեր պատվիրակության Թիֆլիս վերադառնալուն պես Հայոց Ազգային խորհուրդը անմիջապես ձեռնամուխ եղավ Հայաստանի Կառավարությունը կազմելու հարցին: Կառավարության նախագահի պաշտոնին առաջարկված էին երեք անձ, որոնք առաջարկվում էին տարբեր տեսանկյուններ հիմք ընդունելով, բայց մեկօրյա մտքերի փոխանակումից հետո, ելնելով մի շարք դատողություններից, ընտրությունը միարժեքորեն և միակարծիք կանգ առավ Քաջազունու թեկնածության վրա: Երկու մյուս թեկնածուները՝ Կարճիկյանը և Ես, ընդգրկվեցին Կառավարության կազմում՝ Ես, որպես արտաքին գործերի նախարար, Կարճիկյանը՝ ֆինանսների և խնամատարության նախարար: Կարճիկյանն ինձ ասում էր, որ ինքը ոչ մի պարագայում չի համաձայնվի վերցնել Կառավարության նախագահի պորտֆելը, քանզի ինքն իր հանդեպ զգում է մի անբացատրելի ընդդիմություն, որն իրեն մեղադրում է Կարսի հանձնման օրերին բավականին վճռական կեցվածք չցուցաբերելու համար: Ընթերցողը հիշում է, որ դա 1918թ. ապրիլի 10-ից 13-ն ընկած “գահաթափուրության” ժամանակաշրջանն էր, ինչի մասին Ես մանրամասն գրել եմ: Դրանից

վեց ամիս անց Կարճիկյանը Էրիվանում սպանվեց և մարդասպանի ձեռքը բարձրացել էր հենց այդ մեղադրանքի հիմքով՝ կապված Բաքվի բուշ-նիկների նկատմամբ Կարճիկյանի ունեցած դիրքորոշումով:

Քաջագնունու կողմից Կառավարության Նախագահի պաշտոնն ընդունելը գտավ մեծ համակրանք: Նա արժանիորեն օգտվում էր համընդհանուր հարգանքով, ուներ կայուն սկզբունքներ, տրամաբանող միտք և անցյալում եղել էր անբասիր մաքրությամբ գործիչ: Նա շատ լավ տիրապետում էր թե՛ խոսքին, թե՛ գրչին: Նրան հարգում էին բոլոր կուսակցություններում:

Քաջագնունին ինձ խնդրեց, որպեսզի ես օժանդակեմ իրեն Կառավարության կազմակերպման հարցում: Մենք խորհրդակցության հրավիրեցինք գեներալ Կորգանովին⁹³՝ նրան առաջարկելով ռազմական միսիստրի պաշտոնը, բայց վերջինս հրաժարվեց, իր կողմից առաջարկելով գեներալ Հախվերդովի թեկնածությունը, որ էլ ընդունեց արված առաջարկությունը: Գեներալ Հախվերդովը բավականին ականավոր անձնավորություն էր. գործի խորը գիտակ, գերազանց մարդ, կարգապահությամբ լեցուն և միաժամանակ իր ենթակաների համար գերազանց ընկեր: Նա անվերապահորեն նվիրված էր անկախ Հայաստանի գաղափարին, սակայն նրա դժբախտությունը, ինչպես և գեներալ Նազարբեկովի դեպքում, կայանում էր նրանում, որ նրանք երկուսն էլ, կյանքն անցկացնելով Կովկասից դուրս, չէին տիրապետում մայրենի լեզվին: Հայերեն չգիտեր նաև գեներալ Սիլիկովը: Այդ հանգամանքը դառնություն էր պատճառում, առաջին հերթին, հենց իրենց, բայց սովորելու համար արդեն ուշ էր: Ի դեպ, գեներալ Նազարբեկովը քիչ-միչ խոսում էր հայերեն:

⁹³ Խոսքն այստեղ գեներալ **Գաբրիել Ղորղանյանի** մասին է: **Ղորղանյան Գաբրիել Գրիգորի** (1880թ., Թիֆլիս, Ռուսական կայսրություն- 1954թ., Փարիզ, Ֆրանսիա): Ղորղանյանների ազնվական տոհմի ներկայացուցիչ, ցարական Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության բանակների գեներալ-մայոր: Շատ մեծ է գեներալ Ղորղանյանի ավանդը ՀՀ բանակի ստեղծման, կազմակերպման և կայացման գործում: Եղել է ՀՀ պատվիրակությունների ռազմական խորհրդական տարբեր համաժողովներում: Փարիզի վեհաժողովից հետո այլևս Հայաստան չի վերադարձել և բնակվել է Փարիզում: (տե՛ս А.Вирабян, С.Мирзоян, Офицеры-армяне..., с. 620):

Կառավարության կազմավորումից հետո՝ դեռևս երեք անձով, սկսեցին մտածել ժամանակավոր Խորհրդարանի մասին և կանգ առան այն մտքի վրա, որ պետք է կուսակցական սկզբունքով եռապատկել Թիֆլիսում գործող Ազգային Խորհրդի կազմը, ուժեղացնելով այն Էրիվանի Ազգային խորհրդի գործիչներով: Այդպիսով, կազմվեց Կառավարության միջուկը և Խորհրդարանի բջիջը:

Քաջազունին, առհասարակ, չէր ցանկանում Կառավարությունը վերջնական կազմավորել Թիֆլիսում, քանի որ համարում էր, որ Կառավարությունը պետք է կազմավորվի կոալիցիայի սկզբունքով, ուստիև մինիստրների թեկնածուներ անհրաժեշտ էր ունենալ նաև Էրիվանի տեղական գործիչներից:

Մինչ ընթանում էին այդ կազմակերպական աշխատանքները, թուրքական զորքերը Ղարաբիլիսայով անցնում էին դեպի Դիլիջան-Ղազախ և շարժվում դեպի Բաքու: Իսկ Բաքվում միավորվեցին հայերն ու բոլշևիկները, որոնք չէին ձանաչում Բաթումի պայմանագիրը: Մյուս կողմից Անդրանիկը ամրացել էր Ջանգեզուրում և որոշել էր թուրքերին թույլ չտալ անցնել Ղարաբաղով: Անդրանիկն ուզում էր գրավել Շուշին: Այսպիսով, Բաթումի պայմանագիրը չուժեց Կովկասում կուտակված խնդիրները և սկսեցին ձևավորվել լարվածության ու ընդհարումների նորանոր օջախներ: Գլխավոր օջախը հասունանում էր Բաքվում, ուր թուրքերն ուղարկեցին 15.000 զորք:

Իսկ Էրիվանում, Ալեքսանդրապոլում թուրքերի հետ Բաթումի պայմանագիրը կնքելուց հետո, նրանց հետ այլևս զինված ընդհարումներ տեղի չունեցան: Հակառակը, Միջազգետքի ռազմաճակատի հրամանատար Խալիլ-փաշան՝ Էնվեր-փաշայի արյունակից բարեկամը, եկել էր զորքերի տեսչական ստուգում անցկացնելու և գտնվում էր Էրիվանից ոչ հեռու: Գեներալ Նազարբեկովը, իմանալով Խալիլ-փաշայի ժամանելու մասին, ցանկություն էր հայտնել գնալ նրան տեսակցելու, քանի որ Խալիլը եղել էր Պարսկական ռազմաճակատում նրա հակառակորդը: Գեներալ Նազարբեկովը Դիլմանի մոտ Խալիլին ջախջախիչ պարտության էր մատնել և հետապնդել նրան մինչև Վան: Դա տեղի էր ունեցել 1915-1916թթ.: Խալիլ-փաշան, իմանալով գեներալ Նազարբեկովի մտադրությո-

յան մասին, խնդրում է նրան փոխանցել, որ. “Խալիլը երբևիցե թույլ չի տա, որ այն զինվորականը, որը միշտ հաղթել է իրեն, առաջինը գա իր մոտ”: Եվ Խալիլ-փաշան ինքը հունիսին ժամանեց Էրիվան, ներկայացավ գեներալ Նազարբեկովին, տեսակցեց Արամին, ում հետ վաղուց էին ճանաչում միմյանց ևր Էրիվանում թողեց Մեհմեդ-փաշային, ով ներկայացված էր Օսմանյան Կառավարության կողմից որպես դեսպանորդ:

Այդ օրերին Էրիվանի կապը Թիֆլիսի հետ չափազանց թույլ էր. երկաթգիծը գտնվում էր թուրքերի ձեռքում, սարքավորումներն ավերված էին, հեռագրակապը չէր գործում, երկաթգիծը նույնպես, գործնականում, չէր գործում: Անկախ հռչակված Հայաստանի Հանրապետությունը պետական ատրիբուտներից ուներ միայն գործք և սեփական Ազգային խորհուրդ: Վերջինս, մինչև 1918թ. օգոստոսին Քաջազնունու գլխավորած կառավարության Էրիվան ժամանելը, Թիֆլիսում իրականացնում էր կառավարության գործառույթները:

Իսկ այդ միջոցին Բեռլինում հայ և վրացի ներկայացուցիչները լծված էին գործի: Բաթումից մեր պատվիրակության գնալուց հետո, Թիֆլիսից Բեռլին մեկնեցին Համո Օհանջանյանը և Արշակ Զուրաբովը: Կովկասյան գործիչների ջանքերով և գեներալ ֆոն Լոստովի զեկույցով պետք է բացատրել այն փաստը, որ Բաթումից Թիֆլիս իմ վերադառնալուց հետո, հունիսի 12-ին գերմանական առաքելությունը մի շտապ հեռագիր էր ստացել Կոստանդնուպոլսից, որը Կովկասյան հանրապետությունների Կառավարություններին տեղեկացնում էր, որ հունիսի 25-ին Կոստանդնուպոլսում նշանակված է Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Թուրքիայի, Բուլղարիայի և Անդրկովկասյան Հանրապետությունների համաժողով: Գերմանական գեներալ, կոմս Կրեսսը նույն օրը այդ հեռագիրը շտապ փոխանցեց Ազգային խորհրդի նախագահ Ավետիս Ահարոնյանին՝ հանձնարարություններ տալու համար: Նույն օրը Ահարոնյանը շտապ խորհրդացություն հրավիրեց, որին մասնակից էր նաև նոր Կառավարությունը՝ դեռևս երեք գործող անձերով:

Զեկուցեցին հեռագրի բովանդակությունը: Ներկաները ոգևորվեցին, քանի որ հասկացվում էր, որ Գերմանիան ցանկանում է վերանայել Բաթումի պայմանագիրը և վերափոխել սահմանները Բրեստ-Լիտովսկի

պայմանագրին համապատասխան: Քանի որ մեր բնակչությունը բացարձակապես շնչահեղձ էր լինում մեր նեղ սահմաններում, մեր երևակայությունն արդեն տեսնում էր Սուրմալուն, Ալեքսանդրապոլն ու Ախալքալաքը Հայաստանին վերադարձված, ուստի, որոշվեց անմիջապես պատվիրակություն ընտրել և օր չկորցնելով, մեկնել Կոստանդնուպոլիս: Ընտրվեցինք Ահարոնյանը, ես և Միքայել Պապաջանյանը: Ահարոնյանը նշանակվեց պատվիրակության նախագահ, ես և Պապաջանյանը՝ անդամներ: Ես պահպանեցի արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնը, իսկ կառավարությունում այդ պարտականությունների կատարումը ստանձնեց Քաջագունին:

Մեզ հայտնի չէր նիստերի օրակարգն ու ծրագիրը, ուստիս մեզ տրվեցին ընդհանուր բնույթի հանձնարարականներ՝ պահանջել Հայաստանի սահմանների ընդլայնում:

Վրացիներն ու ադրբեջանցիները նույնպես պատվիրակություններ ընտրեցին: Վրացական պատվիրակության նախագահը Վրաստանի Արտաքին գործերի մինիստր Գեգեչկորին էր, ադրբեջանականինը՝ Խասմամեդովը⁹⁴: Մենք շատ արագ հավաքվեցինք: Հայկական կողմից երկու պատվիրակ էինք՝ Պապաջանովը ավելի ուշ ժամանեց: Մեզ հետ էին նաև երկու քարտուղար և ռազմական խորհրդատու, գեներալ Ղորղանյանը: Հուլիսի 14-ին մենք, վրացական պատվիրակության հետ, մեկնեցինք Թիֆլիսից, մայիսի 15-ին նստեցին Փոթիում մեզ սպասող գերմանական «Գեներալ» շոգենավը և ուղևորվեցինք Կոնստանդնուպոլիս:

Այս անգամ մեկնում էինք մեծ հույսերով: Մենք համարում էինք, որ եթե Կենտրոնական տերությունները համաժողով են գումարում, ապա, նվազագույնը, զոնե Բրեստի պայմանագիրը մեզ հնարավորություն կտա զոնե ինչ-որ չափով ընդլայնել մեր սահմանները: Երեք օր հետո մենք հա-

⁹⁴ Խալիլ բեկ Հաջիրբաբա օղլի Խասմամեդով (1873, Գանձակ, Ռուսական կայսրություն - 1945, Ստամբուլ, Թուրքիա), Ադրբեջանի Ժողովրդավարական Հանրապետության քաղաքական և պետական գործիչ, 1918 թվականին՝ Ադրբեջանի Դեմոկրատական հանրապետության արդարադատության և ներքին գործերի նախարար, 1920-ին՝ դեսպան Թուրքիայում:

սանք Կոնստանցա: Նավից իջանք քաղաք: Առաջինը, ինչը մեզ ապշեցրեց, դա նավահանգստում աշխատող ռումինացի ռազմագերիներն էին: Նրանց կողքին՝ մտրակները ձեռքներին կանգնած գերմանացի վերակացուներն էին, որոնք մտրակելով ստիպում էին հետ մնացողներին ավելի աշխույժ աշխատել: Գերիներն ունեին խիստ տանջահար տեսք: Քաղաքը բացարձակապես ամայացած էր: Միայն որոշ տներում լսվում էր բուլղարերեն և գերմաներեն խոսակցություն: Քաղաքում ոչ մի հայ չէր մնացել՝ բոլորը տարհանվել էին: Առափնյա հատվածում իմ ուշադրությունը գրավեց մի շքեղ առանձնատուն, որի ճակատին գրված էր. Մանիսալյան: Շենքում տեղակայված էր գերմանական փոստատունը: Մենք Կոնստանցայում մնացինք մեկ օր, լրացրինք ածուխի մեր պաշարները և ուղևորվեցինք դեպի Կոստանդնուպոլիս: Մեզ անհրաժեշտ էր գալ այդ քաղաք: Դեռ թարմ էին Թուրքիայում կոտորածների հետքերը և մեզ սպասում էին, անշուշտ, հանդիպումներ նաև այդ կոտորածների հեղինակների և ղեկավարների հետ: Մյուս կողմից, Կոստանդնուպոլսում դեռևս մնում էր մոտ 100.000 հայ բնակիչ: Շատ բարդ ու խառը զգացումներ տիրեցին մեզ, երբ հունիսի 21-ին մենք հեռվում տեսանք ափը և մտանք Բոսֆոր:

Բոսֆորը շողում էր իր հավերժ գեղեցկությամբ, ասես ոչինչ չէր փոխվել անցած չորս տարիների ընթացքում, որ վերջին անգամ անցել էի Բոսֆորը: Ցավով էր սեղմվում սիրտս, երբ հիշում էի, որ այն բոլոր գործիչները, ում հետ հանդիպել էի այն անգամ՝ Խաժակը, Զոհրապը, Ակնունին և այլք՝ բոլորը սպանված են:

Պատերազմի ընթացքում սպանվել և տանջամահ էին արվել 800.000 թուրքահայեր: Մենք մոտենում էինք Գալատա նավամատույցին: Առափնյա տարածքում ամեն ինչ արդեն պատրաստ էր մեզ դիմավորելու համար. կանգնած էին սպաներ և ֆեսը գլխին ոսկեգօծ համազգեստով մի պարոն: Դա Մուխթար-բեյն էր, որը նշանակված էր “մուհմանդար”⁹⁵, այսինքն՝ մեզ կցված անձ:

⁹⁵ Մուհմանդար, մեհմանդար՝ տվյալ երկրում անվանի ճանապարհորդին ուղեկցելու նպատակով պետական իշխանության կողմից հատուկ նշանակված պատասխանատու անձ:

ԳԼՈՒԽ VIII

Չորս ամիս Կոստանդնուպոլսում՝ Կենտրոնական տերությունների Համաժողովին սպասելիս (15 հունիսի – 1 նոյեմբերի 1918թ.)

Հենց որ իջեցրին նավասանդուղքը, Հունաստանում նախկին դեսպանորդ Մուխտար-բեյը, ով նշանակված էր մեզ ուղեկցելու, երեք սպաների ուղեկցությամբ բարձրացավ շոգենավ և գերազանց ֆրանսերենով ողջունեց մեզ իր Կառավարության անունից, շնորհավորեց բարեհաջող տեղ հասնելու համար և ներկայացրեց երկու սպայի, ովքեր նույնպես կցված էին մեր պատվիրակությանը. Նուրի-բեյ և Ահմեդ-բեյ: Վերջինս ծագումով արաբ էր:

Մեզ տեղեկացրեցին, որ մենք թուրքական Կառավարության հյուրերն ենք և մեզ տեղ է հասկացված Թոքաթյան հյուրանոցում, իսկ վրացիներին՝ Pera Palace-ում: Մենք ուշադիր ու զննող հետաքրքրությամբ մեկ առ մեկ դիտում էինք ափին խոնված մարդկանց դեմքերը, սակայն մեր աչքը չէր գտնում հայկական զոնե մեկ դեմք: Պարզապես, հայերից և ոչ մի մարդ համարձակություն չէր ունեցել բացահայտ ու ազատ գալ դիմավորելու Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչներին: Դա դեռևս չափազանց նոր էր, սարսափելի և վտանգավոր: Պատերազմը դեռ իր թեժ փուլում էր և նրա ելքը խիստ կասկածելի էր. ապագայում հնարավոր էր սպասել ամեն ինչի: Բոլորը չափազանց զգուշավոր էին: Ինչպես մեզ հետագայում հաղորդեցին տեղի հայերը, մեր՝ անկախ Հայաստանի ներկայացուցիչների Պոլիս ժամանելը իրենց թվացել է ինչ-որ անբնական և ֆանտաստիկ մի երևույթ: Նրանց հիշողությունից դեռևս չէին ջնջվել հայերի տեղահանումը, կոտորածներն ու սպանությունը և ահա՝ նրանց դիմաց կանգնած է Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործոց մինիստրը:

Ուղիղ երկու տարի հետո ես կրկին այցելեցի Կոստանդնուպոլիս և այս անգամ որոշ կանայք ինձ պատմում էին, որ մեր նախորդ այցի օրերին իրենք իրենց տներում ջերմեռանդ աղոթել են Աստծուն՝ Կոստանդնուպոլսում մեր անվտանգության ու բարեհաջող կեցության համար: Ն-

րանք մտահոգ էին մեր, մեր կյանքի համար, նրանց աչքի առաջ էին գալիս թունավորում, մահափորձ և այլ ոտնձգություններ անկախ Հայաստանի ներկայացուցիչների նկատմամբ:

Հյուրանոց ժամանելով, մենք տեսանք, որ մեզ համար արդեն պատրաստ է հրաշալի սպասքավորված մի սեղան:

Մեզ կարգի բերելով և մի քիչ “շունչ առնելով”, մենք պայմանավորվեցինք Մուխթար-բեյի հետ, որ առաջինը մենք կայցելենք արդարադատության Մինիստր, Բաթումի համաժողովի նախագահ Խալիլ-բեյին: Խալիլ-բեյը մեզ դիմավորեց չափազանց սիրալիր: Մեր խոսակցությունն առնչվում էր համաժողովի սկսվելու ժամանակին, նրա ծրագրին և Կովկասում՝ թուրքական զորքերի կողմից օկուպացված շրջաններում և, մասնավորապես, Հայաստանում հայերի վիճակի բարելավման անհրաժեշտության հարցերին: Մեր մտքի հիմնական թելն այն էր, որ բացարձակապես անհնար է Հայաստանի գոյատևումը Բաթումի պայմանագրով նախատեսված սահմաններում: “ Հայաստանը կամ պետք է գոյատևի, այդ դեպքում տրամադրեք նրան համապատասխան սահմաններ, իսկ եթե ոչ՝ ապա մեր բոլոր զրույցները աննպատակ են և անիմաստ”: Հետագայում չկրկնվելու համար ես պետք է այստեղ նշեմ, որ այդ երեք թեմաներն էին՝ կենսունակ Հայաստանի սահմանները (Armeniemable, ինչպես մենք արտահայտվում էինք ֆրանսերեն), Կոստանդնուպոլսի համաժողովը և Կովկասում հայերի անտանելի վիճակը, որ հանդիսանում էին մեր զրույցների ծրագիրը այն բոլոր աճանց հետ, ում մենք տեսել ու հանդիպել ենք Կոստանդնուպոլսում մեր անցկացրած այդ չորս ամիսների ընթացքում:

Եթե ես քայլ առ քայլ, օր առ օր փոխանցեմ մեր հանդիպումները, այցելություններն ու զրույցները բոլոր դիվանագետների, մինիստրների, լրագրողների և հասարակական գործիչների հետ, ապա կստացվեր մի հսկա հատոր, ինչպիսին էր Էրիվան վերադառնալուց հետո Հայաստանի կառավարությանը ներկայացրած մեր պատվիրակության զեկույցը: Ուստիև, շարադրանքի առավել պարզության համար ես ներկայացրել եմ մեր շփումները այն բոլոր խմբերի հետ, որոնց հետ մենք հարաբերվել ենք: Այդ խմբերը հետևյալն էին. Մինիստրների Խորհուրդը՝ մեծ վեզիր

Թալեաթ-փաշայի գլխավորությամբ, ռազմական Մինիստր, գեներալի-սինուս Էնվեր-փաշան և արտաքին գործերի Մինիստր Նեսիմի-բեյը, արտասահմանյան դեսպանորդներ, որոնք պատերազմող տերություններից երեքն էին. Գերմանիայից՝ կոմս Բերնադորֆը⁹⁶, Ավստրո-Հունգարիայից՝ մարկիզ Պոմյանկովսկին⁹⁷ և Բուլղարիայից՝ Կոլիշևը, չեզոք տերություններից՝ Պարսկաստանի դեսպանորդն ու շվեդական դեսպանորդը, երիտթուրքական, կոմիտեն, հայկական ու թուրքական մամուլը և թուրքական քաղաքական գործիչներ, ինչպես, օրինակ՝ Սենատի Նախագահ, հայտնի Ահմեդ Ռիզան և «Թաքինի» նախկին խմբագիր, Պատլամենտի փոխ-նախագահ Հուսեյն Ջահիդ-բեյը, ծովային մինիստր, Թուրքիայի Տրապիզոնյան պատվիրակության ղեկավար Ռաուֆ-բեյը և բազմաթիվ այլ անձինք Թուրքիայի Պատլամենտից: Բացի դրանից, Էնվեր-փաշան մեզ ներկայացրեց սուլթանին, ում հետ մենք զրույց ունեցանք հայկական հարցի շուրջ: Միաժամանակ, համաձայն ստացած հրահանգների, Հայոց Ազգային խորհրդի պատվիրակության անդամներ Համո Օհանջանյանն ու Արշակ Ջուրաբյանը, որոնք արդեն լիազորություններ էին ստացել նաև Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունից, անհրաժեշտ ամենը ներկայացնում էին Գերմանիայի Կառավարությանը, ինչպես նաև շփումներ էին ունեցել Գերմանիայում բոլշևիկյան Ռուսաստանի դեսպանորդ Իոֆֆեի⁹⁸ հետ: Ահա այն շրջանները, որոնց հետ չորս ամիսների

96 Կոմս Յոհան Հենրիխ Բերնադորֆ (նաև՝ Բեռնշտորֆ), Գերմանիայի դեսպանը Թուրքիայում 1917 թ. սեպտեմբերի 7 – 1918 թ. հոկտեմբերի 27:

97 Այդ ժամանակ Ավստրո-Հունգարիայի ռազմական կցորդը Թուրքիայում:

98 Իոֆֆե (նաև՝ Յոֆե) Ադուլֆ Աբրամովիչ (1883-1927), բոլշևիկյան Ռուսաստանի պետական և քաղաքական գործիչ, դիվանագետ, նշված ժամանակահատվածում՝ բոլշևիկյան Ռուսաստանի դեսպանորդը Գերմանիայում: Այդ օրերին Բեռլինում ընթացող հայ-գերմանական և հայ-բոլշևիկյան հանդիպումների և բանակցությունների մասին մանրամասն տե՛ս Ա. Հայրունի, Հայկական հարցը 1918 թ. Հայ-գերմանական և գերմանաթուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2007, №1, 1518-35; Ա.Հայրունի, Հայկական խնդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918թ., Երևան, 2013, 192 էջ: Ա. Հայրունի, Հայաստանի Հանրապետության՝ Բեռլինի պատվիրակության գործունեությունը 1918 թվականին, Հայագիտության հարցեր, 2(14), էջ44-56, Երևան, 2018:

ընթացքում Կոստանդնուպոլսում հարաբերություններ ու շփումներ է ունեցել հայկական պատվիրակությունը:

Խալիլ-բեյի հետ մեր առաջին իսկ զրույցի ընթացքում մենք բախվեցինք այն առարկությանը, թե բոլոր պետություններն էլ իրենց գոյությունը սկսել են փոքր տարածքներից և զարգացել են ժամանակի ընթացքում: Հատկապես հաճախակի հիշատակվում էր Հունաստանը, որն իր գոյությունը սկսել էր 400.000 բնակչությամբ և Բելգիան, որն ուներ 6 միլիոն բնակիչ 30.000 քառ.կմ. տարածքի պարագայում:

Հակադարձելու համար մեզ անհրաժեշտ էին վիճակագրական տվյալներ և մեր առաջնահերթ աշխատանքն էր այստեղ պատրաստել մեր բնակչության համար անհրաժեշտ տարածքների մակերեսների հաշվարկները և երեք անդրկովկասյան հանրապետությունների բնակչության ու նրանց տարածքների վերաբերյալ համեմատական տվյալները: Այդ աշխատանքը պատվիրակության ղեկավարությամբ իրականացվեց ռազմական փորձագետ գեներալ Ղորղանյանի, մեր խորհրդատու, տնտեսագիտության պրոֆեսոր Բունիաթյանի և Կովկասի ու, մասնավորապես, Հայաստանի ազգագրության մասնագետ, իմ եղբայր Գեորգի Խատիսյանի կողմից:

Այդ աշխատանքները չափազանց կարևոր էին երկու տեսակետից. նախ նրանք ծառայեցին որպես հիմք և հանդիսացան տվյալներով հարուստ պատրաստի նյութ հետագայում՝ 1919-1920 թթ. Փարիզի Վեհաժողովում ներկայացնելու համար, իսկ երկրորդը՝ բացահայտեցին Կովկասում հայ բնակչության բաշխման իրական պատկերը, որը խիստ փոփոխության էր ենթարկվել պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո:

Քանի որ այդ տվյալներն ունեն արտակարգ կարևոր նշանակություն և մենք չափազանց շատ ջանք ծախսեցինք, որպեսզի հիմնավորենք և ապացուցենք մեր անհերքելի իրավունքներն Ախալքալաքի, Լոռու, Զանգեզուրի, Նախիջևանի և Ղարաբաղի նկատմամբ, ես ինձ իրավունք կվերապահեմ իրականացնել մի փոքրիկ պատմական էքսկուրս դեպի մեր ոչ հեռավոր անցյալը՝ Կովկասում հայկական տարածքների հարցի վերաբերյալ: Այստեղ ես ստիպված եմ թեթևակի շեղվել. մինչև 1900թ. գործնականում, հարց, որպես այդպիսին՝ թե՞ հատկապես ո՞ր շրջանները Կով-

կատում համարել որպես “հայկական տարածք”, գոյություն չունեք: Ես շեշտում եմ “գործնականում”, քանզի հայկական շրջանակներից հղված բոլոր դիմումներն ու միջնորդությունները կրում էին կովկասյան էքստերիտորիալ՝ զուտ ներտարածքային բնույթ. խնդրանքներ եկեղեցական-ծխական դպրոցների իրավունքների մասին՝ անկախ նրանց տեղակայման վայրից, միջնորդություններ, որպեսզի հայ գորակոչիկներն իրենց ծառայությունն իրականացնեն Կովկասում՝ առանց նշելու, որ “այսինչ հայկական տարածքում”, պահանջում էին հայկական եկեղեցու ունեցվածքի վերադարձնելը՝ կայսրության որ մասում էլ այն խլված լիներ, պահանջում էին Կովկասյան հայ բարեգործական միության բաժանմունքներ բացել Կովկասում ամենուր, որտեղ բնակվում էին հայերը՝ սկսած Բաթումից և վերջացրած Վլադիկավկազով: Ամբողջ Կովկասով այդ միությունն ուներ մոտ 50 բաժանմունքներ: Նույն պատկերն էր և մյուս բնագավառներում. թատրոն, թերթեր, կուսակցությունների կոմիտեներ՝ այդ ամենը սփռված էր ամբողջ Անդրկովկասով: Բայց երբ 1905-1906թթ. Ռուսաստանում փչեցին նոր նախանշանների քամիներ, - հայերը սկսեցին խոսել “էքստերիտորիալ-ներտարածքային հայկական մշակութային ինքնավարության մասին”: Նպատակի նման ձևակերպումը պետք է համարել նորագույն շրջանում հայկական ինքնորոշման ճանապարհի առաջին լուրջ քայլը: Ես չեմ խոսում նախկին նախագծերի, Եկատերինա երկրորդի ժամանակաշրջանի, Ղարաբաղի մելիքների մասին: Այդ ամենը նորագույն հոսանքների նախանշանակներն էին: Ես խոսում եմ միայն այն երևույթների մասին, որոնք առանձնանում են վերջին երկու տասնամյակներում: Դրանց ծագումը հասկանալի է. դրանց արմատները պետք է փնտրել հեռավոր անցյալում: Ըստ էության, այդ “ներտարածքային ինքնավարությունը” մասամբ իրականացվում էր եկեղեցու, “Դաշնակցություն” կուսակցությամբ, իսկ վերջին ժամանակներում՝ ռուսահայերի համագումարների միջոցով: Այդ երեք ուժերը առաջին անգամ ցցուն ձևով առաջ քաշեցին հայերի ինքնակառավարումը համակարգող մարմնի ստեղծման անհրաժեշտությունը: Ճիշտ է, այդ ուժերի միջև երբեմն ընթանում էր ներքին պայքար, սակայն այդ պայքարը չհյուծեց հայ գիտակցության նշված գործոնները: Եղել են նաև նրանց սերտ համագոր-

ծակցության ժամանակներ. օրինակ՝ Կուսակցությունը մեծապես օժանդակեց եկեղեցուն վերադարձնել իր ունեցվածքը, այսինքն՝ եկեղեցու միջոցով վերադարձնել ազգի ունեցվածքը: Մյուս կողմից, եկեղեցին՝ ի դեմս Կաթողիկոսի, Նուբար-փաշային լիազորագիր հանձնեց, որպեսզի վերջինս ներկայանա Փարիզ և այնտեղ պաշտպանի հայերի ազգային իրավունքներն ու պահանջները: Այդպիսին էլ համագումարի ծնունդ Ազգային խորհուրդը, որը համագործակցում էր Կաթողիկոսի հետ:

Սակայն հայերի ազգային միտքը դրանով չսահմանափակվեց ու կանգ չառավ: 1910-ին ընդառաջ, ասպարեզ բերվեց նոր պահանջ. Կովկասում հայկական տարածքի գաղափար հիմնելու մասին, որտեղ անհրաժեշտ էր հաստատել հայկական զեմստվոյի ինքնակառավարում: Երբ 1909թ. փոխարքա Վորոնցովի կոչով Կովկասի նահանգներում զեմստվոների վերաբերյալ նախագծերի ստեղծման նպատակով առաջին անգամ սկսեցին գումարվել հանձնաժողովներ, առաջ եկավ այն հարցը, թե զեմստվոների ժողովներում ինչպե՞ս ապահովել հայերի մեծամասնությունը:

Այդ օրերին էր, որ առաջին անգամ, զեմստվոների հարցերով զբաղվող հայ գործիչները՝ Իշխան Գեորգի Թումանյանը, Ստ. Կամսարականը, Քրիստ. Վերմիշյանը, Արտ...յանը, Ավ. Շահատունին, Ալ.Քալանթարը, Գ.Խատիսովը և ես, թվերը ձեռքներին փնտրում էին հայկական տարածքներ Կովկասում: Մեր որոնումները բավականին տրտմագին էին. հայերը ցրված էին ամբողջ Կովկասով մեկ, սակայն, հո՞ծ զանգվածով, որտեղ նրանք թվապես կազմում էին մեծամասնություն, բաշխված էին ընդամենը վեց գավառներում. Շուշիի և Ալեքսանդրապոլի, Նոր-Բայազետի և Էջմիածնի, Ախալքալաքի և Էրիվանի գավառներում: Մյուս վայրերում հայերի հետ մեջումեջ բնակվում էին թաթարներ⁹⁹:

Իմ ավագ եղբայրը, կոռպերացիայի լեռնային ինժեներ Գեորգի Խատիսյանը շատ էր զբաղվել այդ հարցով և առաջին անգամ քարտեզ էր հրատարակել, որտեղ նշված էին Կովկասում հայերի բնակության տա-

⁹⁹ Սույն հարցի վերաբերյալ մանրամասներ կարելի է գտնել նաև Վ.Հարությունյան, 1918թ. Հայ- վրացական պատերազմը.Նյութեր և փաստաթղթեր, Երևան, 2014, էջ 6-14, 42-46:

րածքները: Քարտեզի վրա դրանք նշված էին կարմիր գույնով: Այդ գույնը առկա էր ամենուր և ամեն տեղ՝ մեծ ու փոքր կարմիր բծերի ու կետերի տեսքով: Ինքը բավականին լայն ծրագրեր ուներ Էրիվանի նահանգում հողատարածքներ գնելու և դրանք հայերով բնակեցնելու հեռանկարով:

Երբ 1916-ին Պալատում վերսկսվեցին զեմսովոներին առնչվող խորհրդակցությունները, հայկական տարածքների հարցը հայերի համար դարձավ օրախնդիր: Ես այդ խորհրդակցության անդամ էի: Մենք համառորեն ձգտում էինք ստեղծել խիտ հայկական բնակչությամբ տարածքներ: Դրան հասնելու միակ միջոցը վարչական վերաբաժանում իրականացնելն էր, այսինքն, նահանգների և գավառների սահմանների վերաձևումն էր: Այդ աշխատանքը, այսինքն, այդ հարցի տեսության նախապատրաստումը, իրականացրեց հետո մահացած մեր ընկեր Ա.Շահատունին: Նա հրատարակեց իր աշխատությունը՝ Կովկասում հայկական տարածների հարցը հասկանալու համար կարևոր ու տպավորիչ մի աշխատություն:

Հայկական տարածքների հարցի հիմնարար մշակման համար մենք ստեղծեցինք հանձնաժողով, որի կազմում էին Քրիստ. Վերմիշևը, Արտ. ...լովը, Շահաթունին և ես: Լևոն Մանթաշեն այդ աշխատանքների համար տրամադրեց 20.000 ռուբլի և մանրակրկիտ հետազոտություններից հետո աշխատանքը հասցվեց ավարտին: Սահմանների “վերաձևման” նախագիծը նահանգների սահմանների վերափոխմանը վերաբերող Պալատում ներկայացրած մեր բոլորիս, մասնավորապես, նաև՝ իմ ելույթների հիմքն էր հանդիսանում:

Մենք ձգտում էինք կտրել Լոռին ու Ախալքալաքը Թիֆլիսի նահանգից, Զանգեզուրը և Ղարաբաղը՝ Ելիզավետպոլի նահանգից, Կարսի ու Կաղզվանի շրջաններ՝ Կարսի մարզից, և այդ դեպքում ստեղծվում էր խիտ ու մեծամասնություն կազմող հայկական բնակչությամբ կուռ ազգային՝ հայկական տարածք: Այն, ինչ իրականացնում էին թուրքերը, արհեստականորեն նոսրացնելով հայկական բնակչության խտությունը 6 վիլայեթներում և հասնելով նրան, որ դրանցից և ոչ մեկում հայերը մեծամասնություն չկազմեն, նույնն անում էին նաև ցարական իշխանությունները Կովկասում: Թուրքերն այնպես էին բաժանել վիլայեթների սահ-

մանները, որ ոչ մի վիլայեթում հայերը հանկարծ բնակչության 38%-ից ավելի չկազմեն, ինչն էլ իրենց իրավունք էր տալիս պնդել, որ 6 վիլայեթներից և ոչ մեկում հայերը մեծամասնություն չեն կազմում: Դրա համար էլ հայկական տարածքների հարցը չափազանց ցավոտ էր. նրա լուծմանն ուղղված քայլերը հետագայում շատ արյուն արժեցան, բայց առանց այդ քայլերի չէր լինի Հայաստանի Հանրապետությունը՝ ոչ դեմոկրատական, և ոչ էլ Խորհրդային:

Հիմնական հայկական տարածքները,- դա Էրիվանի նահանգն էր, Կարսի մարզը և Ելիզավետպոլի նահանգի մի մասը: Էրիվանի նահանգն ուներ 1.114.498 բնակիչ, որոնցից հայերը՝ 669.871, Կարսի մարզը՝ 404.305 բնակիչ, որոնցից հայերը՝ 123.170, Ելիզավետպոլի նահանգում՝ 1.275.131 բնակիչ, որոնցից հայերը՝ 418.859. Թիֆլիսի նահանգի բնակչությունը 1.472.308 էր, որոնցից հայերը՝ 411.747: Հայերն ամենուրեք ներկա էին որպես հզոր տարր, սակայն բացարձակ մեծամասնություն (մոտ 60%) կազմում էին միայն Էրիվանի նահանգում, այն էլ՝ ոչ բոլոր գավառներում: Իսկ, առհասարակ, Անդրկովկասում մահմեդականները կազմում էին ընդհանուր բնակչության 42,02 % -ը, վրացիները՝ 20,89 % -ը, հայերը՝ 22,92 %-ը: Հայերի թիվն Անդրկովկասում կազմում էր 1.803.556 մարդ, վրացիներինը՝ 1.651.378 մարդ:

Փոփոխված սահմանների դեպքում՝ արդեն Հայաստանի Հանրապետության պարագայում, երբ մենք հաշվի չէինք առնում նախկին ռուսական նահանգների սահմանները, ստացվում էր լրիվ այլ վիճակագրական պատկեր. 1917թ. Հայաստանի Հանրապետության սահմաններում, ինչպես որ մենք տեսականորեն դրանք պատկերացնում էինք, պետք է որ գտնվեր 2.159.000 մարդ, որոնցից 66 %-ը, այսինքն՝ 1.416.000 հայ, 31 %-ը, այսինքն՝ 670.000՝ մահմեդական, 3%-ը՝ 73.000 մարդ՝ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ: Նույնիսկ այդ դեպքում Հայաստանից դուրս՝ Վրաստանում, Ադրբեջանում և Հյուսիսային Կովկասում դեռևս մնում էին ևս 494.000 հայեր: Բայց նման պատկեր ստանալու համար անհրաժեշտ էր իրականացնել վարչական սահմանների վերաձևում: Պալատում այդ մասին խոսվել է շատ հաճախ ու շատ երկար: Բայց 1916թ., Պալատում, Ցարական իշխանության օրոք, մենք չէինք խոսում “հայկական ազգային

տարածքի” մասին: Մենք խոսում էինք կլիմայական, տեղաշարժերի, գյուղատնտեսական և ոռոգմանը վերաբերող պատճառների մասին, որոնք անհրաժեշտություն են առաջ բերում գոյություն ունեցող վարչական սահմանները վերանայելու համար: Բոլորը լուռ հասկանում էին միմյանց, բայց ոչ ոք չէր պատրաստվում իրերն անվանել իրենց անուններով: Բայց պայքարը սուր էր և թեժ: Թաթարները դեմ էին սահմանների վերանայմանը, վրացիները՝ նույնպես: Բայց մեր մեջ այդ միտքը նստած էր շատ խորը: Չէ որ դեռևս 1905-1906թթ. հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ խուլ պայքար էր գնում հոծ ազգային տարածքների ստեղծման և նրանք միմյանց հետ ապահով ու անվտանգ ճանապարհներով կապելու ուղղությամբ: Ահա թե ինչու ես անհրաժեշտ համարեցի բերել այս կարևոր տեղեկությունները՝ սկսած 1905-ից և վերջացրած 1916թ., որպեսզի պարզ լինի, թի ի՛նչ սրությամբ 1917-1918թթ. դուրս ժայթքեցին այն հարցերն ու վեճերը, որոնք խուլ ու լռելյայն քննարկվում էին դեռևս տասը տարի առաջ: Եվ 1918թ. Կոստանդնուպոլսում մենք բազում անգամներ փորձում էինք այնպես գծել Հայաստանի սահմանները, որպեսզի կարողանանք նրանց շրջանակում տեղավորել հնարավորինս մեծ քանակով կովկասահայություն:

Դա էր մեր աշխատանքների հիմքն այստեղ: Հետագայում այդ հարցերին նվիրված աշխատություններն ավելի ընդլայնվեցին: Ներկայումս դրանք բոլորն էլ տպագրված են Փարիզում՝ Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության հրատարակության տեսքով՝ առանձին չորս հատորյակներով: Բայց թուրքերը տեղյակ էին մեր բոլոր նախագծերի մասին և գիտակցաբար հակազդում էին դրանց: Նրանք չէին ուզում կենսունակ Հայաստանի ստեղծումն ու կայացումը: **Նրանց պետք էր հենց ինքը՝ Ղարաբաղ-Ջանգեզուրը, որպեսզի Նախիջևանը կապվի Բաքվի հետ, նրանց անհրաժեշտ էր Ախալքալաք-Լոռին, որպեսզի Կարսից ու Ախալցխայից կարողանան գնալ դեպի Ղազախ-Ելիզավետպոլ (ընդգծումը մերն է-Վ.Հ.):** Այդ մրցակցության ընթացքում բուն ճշմարտությունը թաքցվում էր, քանզի թուրքերը չէին ցանկանում բացահայտել իրենց նախագծերն ու խաղաքարտերը: Սակայն, երբ մենք պատրաստել էինք արդեն մեր տվյալները, գծագրերն ու սահմանների նախագծերը, ին-

չի վրա ծախսվեց մոտ ամիս ու կես՝ հունիսից մինչև հուլիս, մենք տեսանք, որ վրացիներն ու թաթարները նույն շրջանները ներառել են իրենց սահմանների մեջ: Այստեղ արդեն հասունանում էր ներքին ընդհարում, ինչը հետագայում վերաճեց հայ-վրացական, հայ-ադրբեջանական, վրաց-ադրբեջանական պատերազմների: Այդ հակամարտությունն այսօր էլ ավարտված չէ: Պարզապես, այն ժամանակավոր անցել է ընդհատակ:

Միաժամանակ, Կովկասից եկող ամեն մի սուրհանդակ մեզ լուրեր էր բերում հայ բնակչության տուկալի վիճակի մասին Հայաստանից դուրս. ժողովուրդը մատնված էր սովի, ամենուր համաճարակ էր, թուրքերը բռնագրավում էին բերքը:

Հուլիսի սկզբին մենք սպասում էինք համաժողովի բացմանը, որին լիովին պատրաստ էինք. նախագծեր, քարտեզներ, պահանջներ, ներքին սահմաններ և բնակչության վիճակը, - ամեն ինչ պատրաստ էր և թղթին հանձնված: Բայց համաժողովը չգումարվեց: Նշանակվում էին բացման նորանոր ժամկետներ ու չեղարկվում: Պատճառը ֆրանկ-գերմանական, պաղեստինյան, Միջագետքի ռազմաճակատներում սկիզբ առած ու զարգացող անհաջողություններն էին: Որքան շատ Գերմանիան ու Թուրքիան կրում էին անհաջողություններ, այնքան քիչ էին խոսում համաժողովի մասին: Ի վերջո, այն այդպես էլ չկայացավ: Մենք սպասեցինք չորս ամիս, բայց այն այդպես էլ տեղի չունեցավ: Այնպես որ, մեր դիվանագիտական գործունեությունը Կոստանդնուպոլսում դրսևորվեց ընդամենը մեր դիմումներով թուրքական մինիստրներին և Գերմանիայի, Ավստրիայի ու Բուլղարիայի դիվանագետներին՝ արդեն նշված հարցերի առնչությամբ:

Իսալիլ-բեյին այցելելուց հետո, մենք նույն օրը այցելեցինք Թալեաթփաշային ու Էնվեր-փաշային: Դա հունիսի վերջն էր: Թալեաթը մեզ ընդունեց Բարձր Դռանը: Բնականաբար, առաջին իսկ հանդիպման ընթացքում նա փորձեց իր վրայից հանել հայերի նկատմամբ հալածանքներ կազմակերպելու մեղադրանքները: Ամբողջ պատասխանատվությունը նա բարդում էր ռազմական իշխանությունների, քրդերի վայրագությունների և տեղական մանր իշխանավորների կամայականությունների

վրա: “Դուք ինքներդ կտեսնեք ու կհամոզվեք,- ասում էր նա,- թե ինչպես պաշտոնյաները կամայականորեն նենգափոխել են մեր հրամանները”: Նա խոսում էր այն մասին, թե ինչպես պատերազմի առաջին իսկ օրերին խնդրել է Պառլամենտի անդամ Վարդգեսին¹⁰⁰ լինել Թուրքիայի կողմը, ինչին վերջինս պատասխանել է լռությամբ: “Մենք ունեինք թշնամի՝ ի դեմս ռուսների, -ասում էր Թալեաթը: Երբ ռուսներն էին կրակում մեր զինվորների վրա, այդ գնդակները դիպչում էին մեր զինվորների ոտքերին, բայց երբ կրակում էին թուրքահպատակ, իրենց հայրենիքին դավաճանած հայ զինվորները, այդ գնդակները կպչում էին մեր զինվորների սրտներին”, - պատկերավոր, արևելյան ոճով ասում էր Թալեաթը: Զրույցը մեր համար չափազանց տանջալի էր: Ահարոնյանը խոսում էր կրակոտ ու երկար: Պապաջանյանն ու ես ձտում էինք ավելի շատ անցնել այդ օրվա կարիքներից բխող ցավոտ հարցերին: Իսկ ընդհանուր առմամբ, մեր պատվիրակությունում դերերը միշտ էլ բաշխված էին լինում նախօրոք և ամեն մեկը զարգացնում էր իրեն հանձնարարած թեման: Թալեաթը բառերով մեզ լիովին կարեկցում էր, բայց կրկնում էր, թե բոլոր հարցերը իրենց լուծումը կստանան համաժողովում:

Թալեաթի արտաքին տեսքը ամենևին իր օգտին տրամադրող չէր. ամբողջ կեցվածքն ինքնավստահ, բավականին ոչ մտավորական դեմք՝ վառվռուն սև աչքերով, գեր իրան, մշտապես շինծու ձևով մտերիմ երանգների անցնելու ձգտող ձայն,- այդ ամենը խոսում էր քաղաքական հաշվարկի գոյության մասին: Մեր զրույցի ավարտին նա խնդրեց մեր բոլոր ցանկությունները շարադրել գրավոր, որպեսզի ինքը հնարավորություն ունենա այդ ամենի մասին զեկուցել Մինիստրների Խորհրդին և հորդորեց այդ ամենի մասին զրուցել նաև արտաքին գործերի Մինիստրի հետ:

¹⁰⁰ **Հովհաննես (Վարդգես) Մերենցյույան** (1871, Կարին, Էրզրումի վիլայեթ, Օսմանյան կայսրություն - օգոստոսի 2, 1915, Ուոհա, Հալեպի վիլայեթ, Օսմանյան կայսրություն), ուսուցիչ, մտավորական և հեղափոխական գործիչ, Օսմանյան խորհրդարանի անդամ և ազգային երեսփոխան: 1915 թվականի կոտորածների զոհերից է: Հայտնի էր նաև Զարմայր, Գիսակ և ավելի հաճախ՝ Վարդգես անուններով:

Մեր երկրորդ այցելությունը Էնվեր-փաշային էր: Նա մեզ ընդունեց Մերասկերարանում՝ Ռազմական Մինիստրությունում: Այն գտնվում էր Բայաթի հրապարակում, որտեղ կախաղան էին հանվել հնչակյան կուսակցության հեղափոխական անդամները: Երևում էր, որ գործ ունենք նոր ռազմական տերության՝ զինվորականների և դիվանագետների պետության հետ: Հենց որ մենք մտանք գորգերով և զենքով զարդարված սրահ-ընդունարան, մեր ուշադրությունը գրավեց ոսկե տառերով արված մի գրություն, որի տակ պատից կախված էին հարյուրավոր հազվագյուտ թրեր: Արաբերենով արված այդ գրությունն ավետում էր. ” թրերի հովանու ներքո կգտնես դու քո հանգիստը”: Հենց որ Էնվերին զեկուցեցին մեր գալստյան մասին, նա իսկույն ընդունեց մեզ: Միջահասակ, սլացիկ,- նա թողնում էր շփման մեջ շատ հասարակ, զուսպ և գրեթե ամոթխած մարդու տպավորություն: Դեմքը շատ խիստ էր և հանգիստ, աչքերը՝ խորաթափանց և խոհունակ, նա նույնիսկ ինչ-որ տեղ դիմացինին տրամադրում էր դեպի իրեն: Թուրքիայում նման մարդիկ են, որ հրապուրում են եվրոպացիներին. նույն անձի մեջ համատեղվում են կոտորածի, տասնյակ հազարներով քրիստոնյաների ոչնչացման ունակությունն ու ամենանրբագեղ հմայքը վարվեցողության և ոճաձևերի մեջ: Քանի անգամ եվրոպական դիվանագետները սաստել են մեզ. “Ինչպե՞ս թե; Դուք ենթադրում և՛ եք, որ NN-ը ընդունակ է կոտորածներ իրականացնել: Նա այնքան հմայիչ է և սիրալիր: Ո՛չ, նման բան հնարավոր չէ ենթադրել”: Անկողմնապահ լինելու համար պետք է ասել, որ հայերը բացարձակապես անընդունակ են նման հաճելի տպավորություն թողնել օտարերկրացու վրա՝ ոչ խոժոռ ու զուսպ գյուղացիության և ոչ էլ բուրժուազիայի ու մտավորականության կողմից: Քանի-քանի անգամ, ընդունելությունների, հանդիսավոր ճաշկերույթների ժամանակ ես խնդրել եմ քաղաքապետարանի և այլ գերատեսչությունների մեր աշխատակիցներին զբաղեցնել, զվարճացնել արտասահմանցի մեր հյուրերին: Չափազանց մեծ դժվարությամբ էր ինձ հաջողվում մեր հյուրերին “հարմար գրուցակից մատակարարել”: Նույնը և մեր հայ տիկնանց պարագայում. վրացուհիներն ու ռուսներն այդ առումով անփոխարինելի են: Հավանաբար, այդպիսին է մեր ազգային բնավորությունը՝ զուսպ և խոժոռ, ինչը, հավանաբար, դա-

րերի ընթացքում կրած տառապանքի ու դժբախտությունների արդյունքն է:

...Ներս մտնելով Էնվերի աշխատասենյակ, մենք միանգամից սկսեցինք խոսել մեր հարցերից, փախստականներ, սահմաններ, համաժողով: Էնվերը շատ զուսպ հակադարձեց. “Արտաքին նկատառումները հնարավորություն չեն տալիս թույլ տալ փախստականներին վերադառնալ մեր կողմից գրավված շրջաններ: Տեղի մահմեդականները չեն ցանկանում տեսնել նրանց: Ես չեմ կարող երաշխավորել նրանց անվտանգությունը: Թող անցնի որոշ ժամանակ, գուցե իրավիճակ փոխվի... Ի դեպ, հայերը շարունակում են պատերազմել մեր դեմ. Բաքվում նրանք զորք են կազմավորել, Ջանգեզուրում Անդրանիկն է մարտնչում մեր դեմ...”: Նույն պատասխանը նա տվել էր գերմանական դեսպան կոմս Բերնսդորֆին և գերմանական ֆելդմարշալ գեներալ Հինդենբուրգին: Մենք այդ ամենը կտեսնենք նրանց միջև հեռագրերի փոխանակումից: Ինչ վերաբերում է սահմաններին, ապա այդ հարցի կապակցությամբ Էնվերը մի միտք արտահայտեց, որը, հավանաբար, չափազանց խորն էր նստած նրա մեջ: Նա ասաց հետևյալը. “ Մենք չենք կարող մտածել հայկական սահմանների ընդլայնման մասին, քանի որ ինձ հաջողվեց անել այն, ինչը Թուրքիայի համար ներկայացնում է ահռելի կենսական կարևորություն. ես և իմ ընկերները ստեղծեցինք Հայաստան ու դրանով իսկ բավարարեցինք հայերի ազգային ձգտումները և դրանով իսկ լուծեցինք հայկական հարցը: Եվ միաժամանակ, մենք կարողացանք դա իրականացնել Թուրքիայից դուրս՝ ռուսական տարածքների վրա: Այդպիսով, ունենք երկու նվաճում. ստեղծված է Հայաստան պետություն և Թուրքիայի տարածքը մնացել է անձեռնմխելի: Միայն այդ գնով մենք համաձայնվել ենք անկախ հայկական պետության ստեղծմանը: Ինչպե՞ս է հնարավոր այժմ նոր տարածքներ պահանջել, երբ Կարսը, Արդահանն ու Բաթումը նոր-նոր են վերադարձել իրենց հին հայրենիքի գիրկը”: Տարածքների նկատմամբ ունեցած իրավունքների մասին մեր միանգամայն հասկանալի առարկություններին և մեր այն պնդումներին, որ մեր ժողովուրդը որոշել է հասնել իր օրինական պահանջների բավարարմանը, Էնվեր –փաշան բազմանշանակ բացականչեց. “Օ-օ-օ, ես շատ լավ գիտակցում եմ, որ մի ժողովուրդ, որը

ճաշակել է ազատության օդի քաղցրությունը, երբևիցե այլևս չի հրաժարվի դրանից”: Ինչևիցե, մեր առաջին գրույցը չունեցավ և ոչ մի գործնական արդյունք:

Մեր հաջորդ այցելությունները՝ արտաքին գործերի մինիստր Միսսիլիմ-բեյին և ներքին գործերի մինիստր Ջամփուլադ-բեյին, գրեթե ոչինչ չավելացրեցին նախկին տպավորություններին: Նույն սիրալիր ընդունելությունը, ոչ մի իրական խոստումներ և կրկին հավաստիացումներ առ այն, որ Թուրքիան ցանկանում է հայերի հետ ունենալ հավերժ և բարեկամական հարաբերություններ: Որպես առավել հզոր փաստարկներ, մեր գրուցակիցները սովորաբար մատնանշում էին անցյալից հայտնի փաստեր, երբ թուրքերը, գործերով ինչ-որ տեղ գնալիս իրենց երեխաներին վստահում էին հարևան հայերին և, բնականաբար, հակառակը: “Ո՞վ մեզ կովացրեց, ո՞վ պղտորեց հայերին”, - իրենք իրենց հարցնում էին մեր գրուցակից մինիստրները և իրենք էլ պատասխանում. “ Անգլիան և Ռուսաստանը: Ահա թե որտեղ են մեր ընդհանուր թշնամիները”: Իսկ էնվերը խոսեց ավելի որոշակի. “Նրանք պղտորեցին ջուրը և նրանում ձուկ էին որսում”:

Միանգամայն պարզ էր, որ իրենց տեսակետից, հայերը, որպեսզի իրենց հանդեպ ունենան թուրքերի վստահությունը, պետք է շոշափելի չափերով հեռանային դեպի ռուսը համակրանք դրսևորելուց, դեպի Ռուսաստանը կողմնորոշված լինելուց (*ընդգծումը մերն է-Վ.Ն.*): Դեպի այն Ռուսաստանը, որը համառորեն իրենց ներկայանում էր որպես Թուրքիայի ամենառիսկոս թշնամի: Դա կրկնում էին բոլորը:

Ես չգիտեմ, սակայն ասեմ փակագծերում, թե այդ ինչպես պատահեց, որ իրենց պատկերացումներում այդ “ռիսկոս թշնամին” դարձավ իրենց դաշնակիցը և դժվարին պահին փրկեց իրենց անհետացումից: Ի՞նչ են իրենք մտածում այժմ, - դա այն հարցն է, որ շատերն են իրենց ուղղում այսօրվա իրավիճակում: Բայց այն օրերին ես չեմ լսել և ոչ մի ձայն, ոչ մի երանգ, որտեղ համակրանք հնչեր Ռուսաստանի նկատմամբ: Հակառակը, մեզ էին միշտ կշտամբում Ռուսաստանի հանդեպ ունեցած համակրանքի համար: Այդ երանգներն առավել հնչեղ էին այն քաղաքական գործիչների շուրթերում, որոնց մենք հանդիպեցինք Կոստանդնուպոլ-

սում մեր մնալու առաջին ամսի ընթացքում: Հատկապես հետաքրքիր էին Հուսեյն Ջահիդ-բեյի և Ռաուֆ-բեյի մտքերը:

Տեսնելով, ինչպես ես նշեցի նախորդիվ, որ մոտ ժամանակներում համաժողովի աշխատանքների սկիզբը չի նախատեսվում, բայց միաժամանակ, դեռևս չի էլ չեղարկվում, մենք ձգտում էինք մեր օգտին տրամադրել հասարակական կարծիքը: Այն է՝ թուրք գործիչներին հասկացնել, որ հայերի հետ հարաբերությունների կարգավորումը օգտավետ է նաև թուրքերի համար: Մեր փաստարկները հետևյալն էին. մենք չէինք ժխտում մեր քարազյությունը Եվրոպայում, եվրոպական հայանպաստ գործիչների ելույթները, ճառերը Պատվամենտներում և այլն: Մենք ասում էինք, որ այդ ամենը շարունակվելու է, մինչև չլուծվի հայկական հարցը և, բնականաբար, թուրքերը այդ ամենից բարոյապես կնեղվեն: Սակայն միաժամանակ մենք խոստանում էինք իրենց հետ լոյալ համագործակցություն Թուրքիայի վերականգման բոլոր ասպարեզներում: Մենք նշում էինք, որ անկախ Հայաստանը՝ անկախ Վրաստանի և անկախ Ադրբեջանի հետ միասին Թուրքիայի հյուսիսային սահմանների անվտանգության ու ապահովության տեսակետից մի նոր դարաշրջան է բացում: Մեր բոլոր փաստարկները ունենում էին ազդեցություն, սակայն զգացվում էր, որ թուրքերի մտքերն աշխատում էին միանգամայն այլ ուղղությամբ. արևմտյան ռազմաճակատում ունեցած անհաջողությունները նրանց հայացքն ուղղում էին դեպի Արևելք: Կորուստները Բալկաններում, արաբական երկրներում բորբոքում էին նրանց երևակայությունը կենդանի ուժի և տարածքների փախհատուցման հնարավորություններով Կովկասում, Թուրքեստանում և Պարսկական Ադրբեջանում: Այլ հեռանկարներ նույնպես գալիս էին նրանց երևակայությանը: Ես կարող եմ իրապես պնդել, որ նման հեռանկարների հնարավորություն նրանց համար բավականին գունագեղ պատկերներով Բրեստ-Լիտովսկում ներկայացրել էր բուլղարական մինիստր-նախագահ Մալինովը: Այդ մասին ինձ ասել է բուլղարական դեսպանորդ Կոլիշևը, ում հետ Կոստանդնուպոլսում մենք տեսակցել ենք տասնյակ անգամներ: Այսպիսով, թուրքերի քաղաքական մտքերում հնարավոր էր հանդիպել հետևյալ երկու տարբերակի. կամ, հիմնվելով մահմեդական մեծամասնության վրա և ճնշելով ու

նվաստացնելով հայերին ու վրացիներին գույության նվազագույն աստիճանի, հպատակեցնել Կովկասը և, ընդլայնվելով դեպի Թուրքեստան ու Մակուի խանության վրայով՝ դեպի Շարուր-Ջուլֆա, իսկ այնտեղից էլ՝ դեպի երկու Ադրբեջաններ, կամ, երկրորդ գաղափարը՝ Կովկասում ստեղծել Կովկասյան պետությունների ուժեղ դաշնություն և դրանով սահմանազատվել հավերժ թշնամուց՝ Ռուսաստանից: Մեր զրուցակիցների մտքերը մշտապես թափառում էին այդ երկու հնարավոր հեռանկարների միջև: Ես նույնիսկ կարող եմ ասել, որ որոշ անձինք, օրինակ՝ ինչպես իսելացի և եվրոպական դաստիարակություն ունեցող Հուսեյն Ջահիդ-բեյը, ձգտում էին գալ փոխզիջման այդ երկու հնարավորությունների միջև: Այդ փոխզիջումն ուրվագծվում էր Կովկասյան դաշնության ստեղծմամբ, սակայն Թուրքիայի բարոյական հովանավորության ներքո: Այդ պարագայում շատերին գայթակղում էր այն իրողությունը, որ մահմեդականների՝ թաթարների և լեռնականների թվային գերակշռությունը հնարավորություն կտա Թուրքիային այդ ենթադրյալ դաշնությունում միշտ ուժեղ ազդեցություն ունենալ: Այդ ամիսներին ես դեռևս ծանոթ չէի Անկարայի Կառավարության ապագա արտաքին գործերի մինիստր Բեքիր Սամի-բեյին: Հետագայում նա նույնպես զարգացնում էր նման գաղափարներ:

Այսպիսով, որոշ աստիճանի ծանոթ լինելով թուրքական մտավորական շրջանների նման հայեցակարգերին, մենք այցելեցինք Հուսեյն Ջահիդ-բեյին: Նրա մոտ մեզ ուղեկցում էր հայ հրապարակախոս Տիգրան Ջավենը: Տունը, բնակարանը, սպասավորները, իրադրությունը, վարվեցողությունը՝ ամեն ինչը խոսում էր տանտիրոջ միանգամայն եվրոպական կերպարի մասին: Բարձրահասակ, իսելացի դեմքով, անթերի հագնված, գերազանց ֆրանսերեն խոսող Հուսեյն Ջահիդը թողնում էր շատ լավ տպավորություն: Ես նրան վերջերս էլ եմ հանդիպել Լոզանում, համաժողովի ժամանակ՝ և տպավորությունը նույնն էր:

Մենք սովորական արտահայտություններով բացատրեցինք մեր մտքերն ու կարիքները: Հուսեյն Ջահիդը մեզ լրիվ հասկացավ, սակայն շեշտեց, որ ինքը կառավարական կուսակցության մարդ չէ, իսկ ընդդիմության ներկայացուցիչը հազիվ թե կարողանա մեզ գործնական օգուտ

տալ: Սակայն, որպես հասարակական գործիչ, ինքը գտնում է, որ անհրաժեշտ է բավարարել հայերի պահանջները: “Բայց,- ասաց նա,- դուք էլ ձեր հերթին պետք է ձեզ հաշիվ տաք մեր կենսական պահանջները բավարարելու հարցերում”: Եվ նա սկսեց շարադրել դրանք: Մենք նրա հետ անցանք իր հրաշալի, մեծ գրադարանով աշխատասենյակը: Նա հանեց քարտեզը և սկսեց զարգացնել մի տեսություն այն մասին, որ Թուրքիայում, պատերազմից հետո, չհաշված արաբներին (այդ օրերին դեռևս չէին խոսում Թուրքիայից արաբների անջատման մասին), կմնա 6 միլիոնից ոչ ավելի իսկական թուրք: “Մեզ կենդանի ուժեր են պետք”, - և հայերը չպետք է մեր առջև փակեն դեպի մեր եղբայրները տանող ճանապարհը: Եվ նա ցույց տվեց երկու մշտական ճանապարհ, որոնք ես արդեն հինգերորդ տարին է, ինչ տեսնում եմ մշտապես՝ Զանգեզուր-Ղարաբաղով և Ախալքալաք-Բորչալույով: “Սրանցից մեկը պետք է բաց լինի մեր համար”, - ասեց նա: Եվ հավելեց. “Բայց, դրան զուգահեռաբար, անհրաժեշտ է բավարարել նաև ձեզ”: Եվ նրա ուշադրությունը կենտրոնացավ այն շրջանների վրա, որտեղ հնարավոր էր բավարարել հայկական պահանջները: Նա խոստացավ իր բարոյական աջակցությունն ամենուր, որտեղ իր ձայնն ու կարծիքը ունեն նշանակություն:

Դրանից հետո ես այցելեցի Ռաուֆ-բեյին: Նա Զեմալ-փաշայից հետո զբաղեցնում էր ծովային մինիստրի պաշտոնը: Ես արդեն նշել եմ, որ Կոստանդնուպոլսում գտնվելու մեր առաջին ամիսներին իշխանության կազմում չէր, բայց հետո, երբ անգլիական ազդեցությունը և հաղթանակները սկսեցին իրենց զգացնել տալ, Ռաուֆ-բեյին տվեցին ծովային մինիստրությունը. նա համարվում է անգլոմետ, լավ նավաստի է և հրաշալի տիրապետում է անգլերենին: Ռաուֆ-բեյը երիտթուրքերի միջավայրում ունի չափավոր գործչի համարում և այդ պատճառով էլ այն օրերին դեռևս ազդեցություն չուներ: Սակայն Ռաուֆ-բեյը հանձն առավ բանակցել Էնվերի հետ՝ գլխավորապես փախստականների հարցի առնչությամբ: Նա կատարեց իր խոստումը, սակայն իր միջամտությունը որևիցե արդյունք չտվեց: Ռաուֆ-բեյը՝ երեկ Անգորայում Մինիստրների Խորհրդի նախագահ, արդեն իշխանության մեջ որևիցե համակրանք դեպի հայերը չցուցաբերեց: Նրա օրոք եղան Զմյուռնիայի դեպքերը, իսկ Կոս-

տանդնուպոլսում հայեր այսօր էլ ապրում են վախի առկայությամբ: Հավանաբար, իշխանական բուրգում գտնվելը,-ինչպես դա միշտ է լինում,-ամենին չի նշանակում այն բոլոր տրամադրությունների իրականացում, որոնք անձի մոտ նկատվել են նրա ընդդիմադիր եղած ժամանակ: Դա նկատվում է ն՛ Անգորայում, ն՛ Լոնդոնում, ն Փարիզում, մարդկային հոգեբանությունն, ի վերջո, ամենուրեք նույնն է: Ես լսել եմ մեր կովկասյան մահմեդականներից, որ Ռաուֆ-բեյը խոստացել է “զբաղվել Կովկասով” Լոզանի պայմանագիրը ստորագրելուց հետո: Այդ պահը եկել է, բայց թե ի՞նչ է նշանակում “զբաղվել Կովկասով” –դեռևս մութ է: Համենայն դեպս, մինչ այսօր, դեռևս ոչ մի լավ բան չի կանխագուշակել:

Մենք այցի գնացինք նաև գեներալ Վեհիբ-փաշայի մոտ: Նա Մուլթանի գեներալ-համհարզն էր և համարում էր, որ բացի “մանր” թյուրիմացություններից, ինչպիսիք են օրինակ փախստականների վերաբարդարձի հետ կապված հարցերը, այլևս մեր մեջ որևիցե վիճելի հարցեր չկան: Հատկանշական էր,- թեև անկե՞ղծ էր այդ ամենը, թե՞ ոչ, մնում է հարցական,- որ “հայ-թուրքական բարեկամությունը” անհրաժեշտ է նաև Թուրքիային: Ես հակված եմ ենթադրել, որ այդ ամենը, համենայն դեպս, ասվում էր անկեղծորեն, քանզի նրանք բոլորն էլ համոզված էին, որ գալիք համաժողովում “հայկական հարցը” իրենց համար լինելու է դժվարիններից մեկը. հայերի կոտորածների ուրվականը դեռևս իրենց բոլորի աչքի առաջ էր: Չոհերն ու նրանց հեղված արյունը դեռևս չէին հայտնվել մոսուլյան նավթի շերտի տակ և դեռևս ծածկված չէին փոքրասիական կոնցեսիաներից սպասվող եկամուտներով: Այժմ, Լոզանից հետո, թուրքերը շատ բան են հասկացել, - և այդ նույն թուրքական քաղաքական գործիչները հանդիմանանքով այսօր ասում են մեզ, որ մենք բաց ենք թողել պատեհ առիթը անմիջականորեն իրենց հետ համաձայնության գալու համար: Մեզ հետ ընդհանուր լեզու գտնելու այդ ցանկություն-զգացողությունը լուսարձակում էր նաև “Վակիտ” թերթի խմբագիր Էմին-բեյի հետ մեր հանդիպումների ժամանակ:

Էմին-բեյը ինքը առաջինը այցի եկավ մեզ: Դա մի համակրելի երիտասարդ էր, ով հետագայում հայտնվել էր Մալթայում, սակայն այսօր վերադարձել է Կոստանդնուպոլիս և շարունակում է զբաղվել հրապա-

րակախոսությամբ: Նա փնտրում էր հայ-թուրքական մերձեցման նոր ուղիներ: Նա իր թերթի էջերում բարեխղճորեն շարադրել էր մեր բոլոր ցանկությունները և գրում էր, որ պետք է ուղիներ գտնել մեզ բավարարելու համար՝ ”առանց թուրքական շահերը վնասելու”: Մամուլի մյուս օրգաններն, ինչպես, օրինակ Յուսուֆ-Վաղիի հրատարակող “Թեսֆիր-Էվքիարը”, Աղշամը՝ կտրականապես մեր դեմ էին: “Թեսֆիր- Էվքիարը” լկտի ձևով մի հարցազրույց էր հնարել ինձ հետ, վերագրելով ինձ միտք, իբր “հայերն իրենք են կազմակերպել հայկական կոտորածը, ինչը առաջ բերեց մահմեդականների զայրույթը”: Ես ստիպված եղա հերքում գրել: Թերթը տպագրեց այն:

Որպեսզի ավարտեմ այն անձանց շրջանակը, ովքեր համակրում էին մեզ, նշեմ նաև Ահմեդ Ռիզային: Նա ժամանակին երիտթուրքերի շրջանում հայտնի հեղափոխական էր, հետո եղել էր սենատոր, Մենասի նախագահ: Իր տեսքով նա ամենաներկայանալի և ամենահամակրելի թուրքն էր, ում մենք տեսել ենք այդ ժամանակ Կոստանդնուպոլսում. բարձրահասակ, սպիտակած մազերով, խելացի աչքերով, դեմքի տխուր և ազնվական արտահայտությամբ,- Թալեաթի անկման առաջին իսկ օրերին նա Մենաստում հրապարակայնորեն հայտարարեց հետևյալ թվերը. “800.000 սպանված հայեր” և 500.000 տանջամահ արած և կախաղան բարձրացրած արարներ: Մեզ հետ զրուցելիս նա դառնորեն բողոքում էր, որ երիտթուրքերը այնպես չօգտագործեցին ազատությունը, հանուն ինչի այդքան պայքար ընթացավ: Նա ողբում էր “միասնության և ազատության” իդեալների կործանման համար և ասում էր, թե քանի դեռ Թալեաթն ու Էնվերը իշխանության բարձունքին են, մեր բոլոր ճիգերն անօգուտ են: Ահա, ըստ էության, թուրքական այն բոլոր հասարակական-քաղաքական գործիչները, ովքեր այս կամ այն նկատառումներից ելնելով ցանկանում էին “երկու հարևան պետությունների՝ հայ – թուրքական համակեցության” հիմքերը դնել : Դրանցից այն կողմ արդեն խուլ պատ էր:

Այդ պատի այն կողմից մեզ ոչ մի լուր չէր հասնում. այնտեղ բույն էին դրել պատերազմում Թուրքիայի հնարավոր պարտության վախերը և ատամներ էին սրում մեր դեմ՝ դեմքին հաճելի ժպիտով և աչքերի քաղցրածոր արտահայտությամբ: Առավել բնութագրական էր այդ տեսակետից

նստիկանության նախկին տնօրեն Ազին-բեյը: Մի անգամ ես ու Ահարոնյանը նստած էինք Թալեաթ-փաշայի ընդունարանում և սպասում էինք, թե երբ է նա ազատվելու՝ նրա մոտ էր ավատրիական դեսպանը: Որպեսզի մենք չձանձրանանք, մեզ սուրճ մատուցեցին, իսկ Ազին-բեյը մեզ զբաղեցնում էր: Նա իր հիացմունքն էր արտահայտում Ահարոնյանին՝ հատկապես թուրքահայերին վերաբերող վերջինիս ստեղծագործությունների կապակցությամբ ու բացականչում էր. «Օ, օ, դա չափազանց պոետիկ է...»:

Ճիշտ է, մեզ կարելի է հանդիմանել, թե ինչու էինք ծեծում փակ դռները, ինչու էինք ժամերով խոսում հայերի կարիքների մասին այն անձանց հետ, ովքեր հենց իրենք են կազմակերպել և իրականացրել հայերի կոտորածը: Բայց մենք անհրաժեշտ էինք համարում, - և այսօր, հատկապես, շատերն են դա անհրաժեշտ համարում, - որ պետք էր թուրքական կյանքում գտնել հոսանքներ, որոնք կցանկանային մերձեցում հայերիս հետ: **Ի վերջո, քաղաքական գործիչները չեն կարող ղեկավարվել իրենց գործի զուտ բարոյական մասով՝ անհրաժեշտ է ասպարեզ հանել նաև մյուսների շահերը:**

Մենք՝ հայերս, այժմ պետք է հասկանանք, որ մենք դա չենք արել, իսկ եթե արել ենք՝ արել ենք չափազանց քիչ: Մենք միշտ խոսել ենք մեր գոհերի մասին, բայց երբևիցե չենք խոսել մեր երկրի բնական հարստությունների մասին: Դա մեր դիվանագիտական քաղաքական աշխատանքի և արտասահմանյան քարոզչության թույլ կողմն էր: Իսկ թուրքերն այդ կողմը շատ լավ հասկացել էին և հրաշալի օգտագործեցին՝ հատկապես Լոզանի համաժողովի շրջանում (*ընդգծումը մերն է-Վ.Հ.*):

Կիրառելով այդ դիտողությունը այն ժամանակաշրջանի համար, երբ մենք Կոստանդնուպոլսում՝ թուրքական շրջաններում քարոզչություն էինք վարում, մենք, իրոք, շատ էինք խոսում մեր բաղձանքների հումանիտար կողմի մասին և գիտակցաբար լռում էինք այն ամենի մասին, ինչը, իրոք, հետաքրքրում էր թուրքերին, քանի որ դա հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման չափազանց սայթաքուն ճանապարհ էր, որն ըստ էության, ուղղված էր ընդդեմ Ռուսաստանի շահերի: Մեր հարևանները՝ վրացիներն ու ադրբեջանցիները, մեզ միշտ զգուշաց-

րել են, որ թուրքերը մեզ համարում են տարածաշրջանում ռուսական ազդեցության ջատագովներ: Այդ թեման միշտ էլ ցավոտ է եղել և միշտ է այդպիսին լինելու, նկատի ունենալով մեր աշխարհագրական դիրքը: Ցավոտ էր նա նաև Կոստանդնուպոլսում եղած մեր ամիսներին:

Կատարելով այցելություններ թուրք մինիստրներին և քաղաքական գործիչներին, մենք անցանք Կենտրոնական Տերությունների՝ Գերմանիայի, Ավստրիայի և Բուլղարիայի ներկայացուցիչների այցելությանը: Դրանց մեջ ամենակենտրոնական ու կարևոր կերպարն, անշուշտ, Գերմանիայի դեսպան կոմս Բերնսդորֆն էր՝ Գերմանիայի նախկին դեսպանորդը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, ներկայիս գերմանական առավել ակննավոր քաղաքական գործիչներից մեկը: Մենք շատ անգամ եղանք կոմս Բերնսդորֆի մոտ, կարծում եմ՝ 20-ից ոչ պակաս: Նա բնակվում էր մի հրաշալի առանձնատանը՝ Բոսֆորի ափին, որ իջնում էիր մոնումենտալ աստիճանաշարով՝ դեպի ամբողջ քաղաքը բացվող գեղեցիկ տեսարանով: Հանուն արդարության պետք է շեշտել, որ Կոստանդնուպոլսում անցկացրած մեր ամբողջ ժամանակահատվածում Գերմանիայի դեսպանատանը մենք արժանացել ենք մեծ ուշադրության և գործնական օգնության: Մեր տրամադրության տակ էր ուղիղ հեռակապը Կոստանդնուպոլսի ու Բեռլինի միջև և ես մի քանի անգամ խոսել եմ Համո Օհանջանյանի հետ, գերմանական սուրհանդակները մեր փոստն էին տեղափոխում Բեռլին: Դեսպանության քարտուղար գեներալ Dikloff-ը զօր ու գիշեր մեր հեռագրերն ուղարկելու իր անփոփոխ պատրաստակամությամբ մշտապես առաջ էր բերում մեր պատվիրակության քարտուղարի հիացմունքը:

Իր կողմից կոմս Բերնսդորֆը, իրեն բնորոշ քաղաքավարությամբ լսելով մեզ և անմիջապես Բեռլին հաղորդելով մեր հեռագրերը, միշտ հավաստում էր նրանց բովանդակության միանգամայն արդարացի լինելը: Այդ ամենը հաստատում են հեռագրերը, որոնք հրապարակված են իմ կողմից արդեն նշված “Deutschland und armenien” աշխատությունում: Բացի հեռագրային հաղորդումներից, ինքն անձամբ քանիցս այցելել էր Թալեաթին, պաշտպանելով մեր պահանջները: Իսկ Գերմանիայի կառավարությանն ուղղված նրա դիմումների արդյունքը լինում էր Էնվեր-փաշա-

յին ուղղված գեներալիսիմուս Հինդենբուրգի դիմումները: Սակայն Էնվերին ու Թալեաթին ուղղված բոլոր դիմումները մնում էին անպտուղ:

Պետք չէ մոռանալ, որ այդ ժամանակաշրջանում թուրքերն արդեն սկսել էին անտեսել գերմանական խնամակալությունը և նույնիսկ ձգտում էին մասնակիորեն ազատվել դրանից: Նրանք, ի դեմս Գերմանիայի, մասնակիորեն այլևս չէին տեսնում այն հզոր ուժը, որը նախկինում Թուրքիային պահում էր իր լիակատար հպատակության ներքո: Անձամբ մենք այդ ամենը պարզորոշ տեսնում ու զգում էինք: Ես այստեղ կներկայացնեմ մի քանի առավել բնորոշ հեռագրեր այն ամբողջական փաթեթից, որն այժմ գտնվում է իմ սեղանին. նրանց բովանդակությունը նույնն է, ինչ որ մեր դիմումներինը:

Մինչ դրանց բովանդակությունը ներկայացնելը ես պետք է նշեմ, որ հայերի դրությունը Կովկասում այդ ժամանակահատվածում՝ 1918թ. հունիս-դեկտեմբեր ամիսներին, սարսափելի էր: Առավել աղետալի էր Ախալքալաքի գավառի բնակչության (մոտ 80.000 մարդ) վիճակը, որը ստիպված՝ թողած տուն ու տեղ, բերք, ապաստանել էր Բաքուրիանիում՝ 6000 ֆուտ բարձրության վրա՝ անտառում, բաց երկնքի, ձյան ու անձրևի տակ: Նրանց մոտ տարածվում էին սովը, տիֆը, խոլերան: Երեք ամիսների ընթացքում սովից ու հիվանդություններից մահացավ 25.000 մարդ:

Բաքուրիանիի այդ ողբերգական հարցը զբաղեցնում էր հայերի միտքը անդադար և շատ սուր ու այրող կերպով. դրա մասին գրում էին թերթերը, ամենուր հեռագրեր էին հղվում: Բաքուրիանի էին գնում տարբեր պատվիրակություններ: Թուրքերը գրաված էին պահում Ախալքալաքի գավառը և թույլ չէին տալիս, որ գյուղացիները վերադառնան իրենց տները: Ախալքալաքի-Բաքուրիանիի հարցը մշտապես մեր դիմումների առարկան էր: Հունիսի 14-ին և 19-ին գերմանական ներկայացուցիչներ, լեյտենանտ Վալկերը և կոմս Շուլենբերգը հեռագրել էին Կոստանդնուպոլիս թուրքերի վայրագությունների մասին: Հուլիսի 2-ին Համո Օհանջանյանը նոտա էր հղել հայ բնակչության ողբալի վիճակի, նրանց հնձող հիվանդությունների մասին: Վրաստանում գերմանական առաքելության ղեկավար, գեներալ ֆոն Կրեսսը հունիսի 10-ին հաղորդում էր իր կառա-

վարությանը, որ եպիսկոպոս Մեսրոպը Էրիվանից ձիով հասել է Թիֆլիս, որպեսզի գեներալ Կրեսսին ներկայացնի հայ բնակչության ահավոր վիճակը և ով աղաչում էր օգնություն ցուցաբերել իր հայրենակիցներին: Ֆոն Կրեսսն ամբողջովին հաստատում էր եպիսկոպոսի հայտնած տեղեկությունները: Հուլիսի 11-ին գեներալ Կրեսսը իր կառավարությանը կրկին վառ գույներով նկարագրում է իրավիճակը: Իր կողմից գեներալ Կրեսսը հավելում է. մենք պետք է միջոցներ ձեռք առնենք: Գերմանիան, որպես քրիստոնեական երկիր, պետք է օգնության գա հայերին: Հակառակ դեպքում կասեն, որ մենք չենք ցանկանում օգնել, կամ էլ՝ մենք անգոր ենք թուրքական բռնությունների դեմ: Թե մեկը, թե մյուսը, մեր համար ընդունելի չէ: Հեռագրի վերջում նա խնդրում էր հայերին հնարավորություն տալ հավաքել իրենց բերքը: Այդ դիմումների ընթացքին ավելացավ նաև Մյունխենում Հռոմի պապի նվիրակի դիմումը Գերմանիայի կառավարությանը, որտեղ Պապի անունից խնդրանք էր ներկայացվում օգնություն ուղարկել “ Թուրքիայի և Պարսկաստանի ասորա-քաղդեական բնակչությանը”: Մենք մեր կողմից նույնի համար խնդրանքով դիմել էինք Կոստանդնուպոլսում Պապի ներկայացուցիչ կարդինալ Դոդզիին:

Հուլիսի 15-ին Արտ. Զուրաբովը և Համո Օհանջանյանը գաղթականների մասին մեր զեկույցները ներկայացրել էին Գերմանիայի Կառավարությանը: Նույնը հուլիսի 16-ին հաղորդում էր գեներալ Կրեսսը:

Որպեսզի ավելի պարզ դառնա թուրքական հոգեբանությունը ես այստեղ կներկայացնեմ 1918թ. հունիսի 4-ին կնքած Բաթումի պայմանագրի կապակցությամբ հրապարակած թուրքական գեներալ Վեհիբ-փաշայի Ֆիրմանի՝ հանդիսավոր հրամանի թարգմանությունը: Ֆիրմանում ասված է հետևյալը. “Ելիզավետպոլ և Էրիվան կայարանների միջև երկաթուղային հաղորդակցման վերականգման նպատակով գործարկվելու են հատուկ գնացքներ, որոնցում գտնվելու են թուրք սպաներ: Այդ սպաներն իրենց մոտ ունենալու են Վեհիբ-փաշայի Ֆիրմանը, որն ավետում է թուրք-թաթարական բնակչությանը, որ այսուհետ խաղաղություն է և չեղարկվում է նրանց թշնամական վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Ինչպես նաև այսուհետ արգելվում է սպանել հայերին”: Հատկապես ողբերգական է վերջին արտահայտությունը, որը բացահայտում ու

բացատրում է շատ-շատ բան. Այսինքն, թույլատրված է եղել սպանել քո դեմը հայտնված ցանկացած հայի:

Այդ ամբողջ նամակագրությունը առաջ բերեց երեք լուրջ հետևանքներ. առաջինը՝ հարց բաձրացվեց, նույն հիմքերով, ինչպես որ գերմանացիները զբաղեցրել էին Վրաստանը, ավստրիական զորք ուղարկել Հայաստանի տարածքը զբաղեցնելու համար: Երկրորդը՝ Գերմանիայի գլխավոր հրամանատարությունը լուրջ զգուշացում է ներկայացրել թուրքական բանակի հրամանատար Էնվեր-փաշային և երրորդը՝ Հայաստանի և հայերի քաղաքական վիճակի նկատմամբ Գերմանիայի վերաբերմունքը կոմս Բերնսդորֆը առաջ մղեց որպես Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստրությունում քննարկման հարց:

Այդ հետևանքներից ամեն մեկն ունի իր համապատասխան գրակաևությունը և պատմական նշանակությունը: Քիչ հետո մենք կանդրադառնանք այդ հարցերին, իսկ այս պահին նշենք, որ կոմս Բերնսդորֆին դիմելուն զուգահեռ, մենք դիմել ենք նաև Ավստրիայի դեսպանին և Բուլղարիայի դեսպանորդին: Վերջինս հաճախակի էր գալիս մեզ մոտ հյուրանոց: Նրա հետ երբեմն գալիս էր նաև բուլղարական զեներալ Ստանչևը: Կենտրոնական տերությունների այդ ներկայացուցիչներին մեր դիմելու բովանդակությունը եղել է հայ փախստականների վիճակը և հայկական տարածքների նկատմամբ իրենց կողմից հովանավորության հնարավորությունը: Ավստրիական կառավարությունը սկզբից նախատեսում էր զորք ուղարկել Հայաստան, Արևմտյան Եվրոպայի ռազմաճակատներում անհաջողություններից հետո այդ մտքից հրաժարվեց:

Բուլղարացիները, ավստրիացիք ու գերմանացիները իրենց պատվիրակություններն ուղարկեցին Հայաստան: Նրանք եղան տեղերում, մանրագնին ուսումնասիրեցին իրադրությունը և տեղեկացրին իրենց կառավարություններին իրենց տեսածի մասին: Բուլղարացիներն ուղարկել էին զեներալ Բրասնին, ավստրիացիք՝ կոմս Ֆալքենշտայնին և գերմանացիները՝ զեներալ Կրեսսին, ով այժմ զեներալ ֆոն Լոսսովի հետ միասին դերակատարում ունի բավարական իրադարձություններում: Կոմս Ֆալքենշտայնը շատ հուզիչ նկարագրել էր Էջմիածնում և Բաքուրիանիում փախստականների վիճակի մռայլ պատկերները: Սակայն այդ

համակրանքի դրսևորումը որևիցե դրական արդյունք չտվեց: Մեր միջնորդություններին ընթացք տալու համար Համո Օհանջանյանը նույնիսկ գնաց Վիեննա: Իսկ Բեռլինում Օհանջանյանը տեսակցել էր Թալեաթին, ով իրեն խոստացել էր նոյեմբերի 1-ին Կոստանդնուպոլսում “հանդիսավոր կերպով” հայտարարել, որ թուրքերը հետ են գնում դեպի 1914թ. սահմանները և Ռուսահայաստանի ամբողջ տարածքը թողնում են հայերին:

Մի պահ մենք տեղեկացանք, որ Գերմանիան վրացիներին խոստացել է և պարտավորվել, որ Ռուսաստանից պահանջելու է ճանաչել Վրաստանի անկախությունը: Նշենք, որ Գերմանիան Վրաստանից ստացել էր Փոթու նավահանգստի, անտառների և մանգանի կոնցեսսիաները: Հայաստանի անկախության ճանաչման վերաբերյալ նման հարց առաջ քաշեց Օհանջանյանը, սակայն՝ ապարդյուն:

Տեսնելով, որ մեր բանակցությունները թուրքական կառավարության հետ ոչ մի արդյունք չեն տալիս, որ կոմս Բերնսդորֆի համառ հեռագրերը չեն ազդում Կովկասում ծավալվող ռազմական գործողությունների ընթացքի վրա, մենք մեր ուշադրությունն ուղղեցինք դեպի երիտթուրքական կուսակցական գործիչները՝ դեպի երիտթուրքական կոմիտե: Հարկ է հիշել, որ այդ նույն օրերին (սեպտեմբերի 15, 16 և 17-ին) թուրքերը գրավեցին Բաքուն, ինչն ուղեկցվեց հայերի սոսկալի կոտորածով, որի ընթացքում սպանվեց մոտ 30.000 հայ: Մեզ հասան իրավիճակի վերաբերյալ սարսափելի հեռագրեր և մեզ աղերսում էին Կոստանդնուպոլսում ինչ-որ քայլեր ձեռնարկել...

...Իսկ մինչ այդ Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը տեղափոխվեց Էրիվան, օգոստոսի 4-ին Էրիվանում բացվեց Խորհրդարանը, սեպտեմբերի 9-ին Մեհմեդ-փաշան թուրքական դեսպանորդի կարգավիճակով ժամանեց Էրիվան... Մի խոսքով, թվում էր, թե հայթուրքական հարաբերությունները պետք է որ բարելավվեն և ընդունեն նորմալ բնույթ: Մինչդեռ Բաքվի կոտորածը և Ղարաբաղը ավերելու սպառնալիքը խիստ հուզեց Կովկասի հայ բնակչությանը և մենք որոշեցինք հարցը բավականին խստորեն ներկայացնել Էնվերին, Թալեաթին և երիտթուրքերի կոմիտեին:

Երիտթուրքական “Կոմիտեի” հատուկ շենքում մեզ դիմավորեց Ռի-
զա-բեյը՝ ցածրահասակ մի գնդապետ, ով մեզ ուղեկցեց նիստերի դահլիճ,
որտեղ մեզ սպասում էին դր. Բեհաեդդին Շաքիրը և դր. Նազիմը: Ես և Ա-
հարոնյանը նրանց հետ զրուցեցինք երկու ժամ: Զրույցը չափազանց
ծանր էր: Մենք շարադրեցինք մեր ամբողջ զայրույթը Բաքվում հայերին
կոտորելու և փախստականների հանդեպ բռնություններ կիրառելու կա-
պակցությամբ: Մենք իրենց խնդրում էինք ազդել թուրքական կառավա-
րության վրա: Մեր զրուցակիցներն ամբողջ մեղքը բարդեցին ասկյարնե-
րի հոգնածության վրա և պնդում էին, որ Բաքվում սպանվել է ոչ թե
30.000, այլ ընդամենը 300 հայ, այն էլ՝ փողոցային ընդհարումների արդ-
յունքում: Միաժամանակ նրանք մատնացույց էին անում, որ հայերը
միշտ էլ դեմ են եղել թուրքերին և ծառայություններ են մատուցել Թուր-
քիայի թշնամիներին: Նրանք հայտարարում էին, որ հայերի համար
միակ ճանապարհը՝ դաշինքն է թուրքերի հետ և նրանց ոչ երկիմաստ
համագործակցությունը. “Դուք ամենուր մեր դեմ եք, դուք ամբողջ Եվրո-
պան ու Ամերիկյան տրամադրել եք մեր դեմ, դուք անխնա տապալում եք
մեր հեղինակությունը, մենք ձեզ ոչնչացնում ենք ֆիզիկապես, իսկ դուք
մեզ՝ բարոյապես, ինչն ավելի ծանր է մեր համար”:

Այդ թեմայի շուրջ նրանք խոսում էին չափազանց ջերմեռանդ և
պարզ երևում էր, որ մեր ու իրենց միջև մի խորը անդունդ է: Նրանք պա-
հանջում էին, որ մեր կողմից ամեն ինչը պարզունակ մոռացության
տրվի, որ մեր կողմից իրենց հանդեպ դրսևորվեն համագործակցություն
և բարոյական աջակցություն ու դադարեցվի բոլոր տեսակի քարոզչույթ-
յունը ի նպաստ հայկական հարցի: Երբ մենք խոսում էինք մեր պահանջ-
ներից, սահմաններից, նրանց խոսքերը դառնում էին մշուշոտ ու լրոզ-
ված: Երկու ժամ տևած զրույցն ավարտվեց նրանով, որ Կոմիտեի ան-
դամները խոստացան Թալեաթի հետ քննարկել մեր դիմումների պատ-
ճառները: Երբ մենք դուրս էինք գալիս այն սենյակից, որտեղ կայացել էր
մեր զրույցը, մենք հանդիպեցինք Թալեաթին, ով նստած էր հարևան սեն-
յակում և սպասում էր մեր զրույցի ավարտին: Պարզվեց, մեծ վեզիրը ըն-
դունարանում սպասում էր Կոմիտեի անդամների հետ տեսակցության:

Հաջորդ օրը մենք եղանք Թալեաթի մոտ. Բաքվի սարսափների նույն ժխտումը, փողոցային ընդհարումներում նույն երեք հարյուր սպանված հայերը: Ակնհայտ էր, որ կա նախնական պայմանավորվածություն՝ պարզապես ժխտել փաստերը: Երբ խոսակցությունը թեքվեց Ղարաբաղի վրա թուրքերի հարձակվելուց մեր երկյուղելուն, Թալեատը մեր ներկայությամբ վերցրեց հեռախոսափողը և սկսեց Էնվերին բացատրել, որ հայերը խնդրում են հրաման տալ չհարձակվել Ղարաբաղի վրա”: Հավանաբար, Էնվերը սկսեց բացատրել նման հարձակման հնարավորությունը, այդժամ, Թալեաթը, ժպտալով ասեց. “Էնվեր, մի մոռացիր, որ բանագնացների հետ չես խոսում, - այստեղ նստած են Ահարոնյանն ու Խատիսյանը, որոնք ամեն ինչից հրաշալի տեղյակ են”: Խոսակցության վերջում Թալեաթը մեզ ասաց, որ ինքը հավաստում է, որ Ղարաբաղի ուղղությամբ ոչ մի հարձակում չի իրականացվի:

Թալեաթից հետո մենք, համենայն դեպս, ուղևորվեցինք դեպի Էնվերի նստավայրը: Էնվերն իր հերթին երաշխիքներ տվեց, որ գեներալներն իրենից հրաման են ստացել չգրավել Ղարաբաղը: Սակայն հաջորդ պահին, երբ խոսվեց Բաքվի կոտորածների մասին, նա արեց այնպիսի մի հայտարարություն, որը դանակի նման խրվել է իմ հիշողության մեջ. “Դուք ասում եք կոտորած (գրույցն ընթանում էր ֆրանսերեն), բայց չէ՞ որ պատերազմի ժամանակ էլ են սպանում և մեծ արնահեղության իրականացման համար ժողովուրդները գորավարներին արձաններ են կանգնեցնում: Բայց չէ՞ որ իմաստն ու էությունը նույնն է՝ մարդ են սպանում: Պատերազմներում սպանում են հրացաններով ու թնդանոթներով, իսկ այս դեպքում՝ դաշույններով ու սվիններով: Թուրքիայում հայերի կողմից մեզ սպառնում էր մահացու վտանգ և նրանց սպանությունը հավասարազոր էր պատերազմում թշնամու ոչնչացմանը”: Նման հոգեբանության և նման պատկերացումների պարագայում մեր բոլոր դիմումները որևիցե արդյունք չէին տալիս: Ինչ վերաբերում է երրորդ թեմային՝ Ախալքալաքի գավառում փախստականների վերադարձը իրենց նախկին բնակավայրերը, ապա Էնվերը այդ հարցն էլ ռազմական տեսակետից համարեց անհնար:

Թուրք գործիչները շատ պարտաճանաչ մեզ էին վերադարձնում քաղաքավարության արդեն իրենց այցելությունները. Մեզ այցելեցին „Kac-

ուի՞” թերթից հրապարակախոս Աղանը, ով հիմա Անգորայում քարոզչության ղեկավարն է, դր. Նազիմը, Ռաուֆ-բեյը, հատկապես՝ Համիդ-բեյը, Յունուս-նադին: Հոկտեմբերի ընթացքում, երբ արևմտյան ռազմաճակատում գերմանացիների հաջողությունները սկսեցին թուլանալ, նրանց այցելությունները դարձան ավելի հաճախակի, իսկ խոսակցության երանգներն էլ՝ ավելի զուսպ: Զգացվում էր, որ թուրքերի համար գալիս են ռազմաճակատում անհաջողությունների ժամանակները:

Այդ տրամադրություններով մեր մեհմանդար Մուխթար-բեյը հայտարարեց, որ մեզ հրավիրում է մասնակցել սեյամլիկին¹⁰¹, ինչից հետո մեզ կներկայացնեն սուլթանին: Երեք պատվիրակությունները՝ մենք, վրացականը և ադրբեջանականը գնացինք մզկիթ: Մզկիթում աղոթելուց հետո Էնվեր-փաշան մեզ ներկայացրեց սուլթանին: Անկախ Հայաստանի Հանրապետության անունից Ահարոնյանը ճառ արտասանեց և հույս հայտնեց, որ Հայաստանն ու Թուրքիան կդառնան բարեկամ պետություններ: Սուլթանը պատասխանեց, որ ինքը շատ երջանիկ է, որ հայերի և թուրքերի միջև դարավոր բարեկամական հարաբերությունները այժմ կվերաճեն արդեն քաղաքական բարեկամության Հայաստանի և Թուրքիայի միջև, ու հույս հայտնեց, որ վերադառնալով Հայաստան, պատվիրակության անդամները սուլթանի և ամբողջ Թուրքիայի անունից հայ ժողովրդին կփոխանցեն բարգավաճման մաղթանքները:

Դրանից հետո եղանք գահաժառանգի՝ այսօրվա Խալիֆի մոտ: Նա իր պալատում էր՝ մտավորական անձնավորություն, ջութակահար և նկարիչ ու թողեց միանգամայն հաճելի տպավորություն: Ասում էր, որ ինքը երբևիցե չի համակրել հայերին հալածելու քաղաքականությանը և ցանկանում է, որպեսզի Հայաստանը լինի երջանիկ երկիր: Նրա մոտ մենք հանդիպեցինք Լոնդոնում Թուրքիայի նախկին դեսպան Թահրիկ-փաշային, ով թախիծով կանխատեսում էր պատերազմի աղետալի ավարտը Թուրքիայի համար: Նա ասում էր. “Եթե Թուրքիան վեճի է բռնվում Անգլիայի հետ, Թուրքիային դժբախտություններ են սպասում”:

¹⁰¹ Հանդիսավոր երթով սուլթանի այցելությունը մզկիթ:

Մի քանի օր անց Էնվեր-փաշան մեզ իր մոտ ճաշի հրավիրեց: Արևելյան ամբողջ շքեղությունը ներկայացավ մեր աչքին. ոսկի, մետաքս, զառնավուխտ, չորս կողմը՝ մեղմ, հանդարտ երանգներ: Սեղանի շուրջ նստած էին գեներալ ֆոն Սեկթը՝ գերմանական բանակի այսօրվա գլխավոր հրամանատարը, Թալեաթը, Իզգետ-փաշան՝ հետագայում մեծ վեզիրը և մեր երեք պատվիրակությունները: Զրույցի բովանդակությունն առնչվում էր Կովկասյան երեք հանրապետությունների ապագային: Էնվերն, ի միջի այլոց, ասաց. «Լավ կլիներ, եթե Հայաստանը իրեն թագավոր հրավիրեր Ավստրիայի արքայազնին, Վրաստանը՝ գերմանական արքայազնին, իսկ Ադրբեջանը՝ թուրքական արքայազնին: Այդ դեպքում այդ երեք նորաստեղծ թագավորություններն էլ կկարողանային հաստատորեն ամրապնդվել այդ երեք թագավորական հարստությունների օժանդակման շնորհիվ»:

Ճաշից հետո, որի սեղանապետը մի անշարժ կանգնած թզուկ էր, հյուրերը սկսեցին դիտել մի հսկա կտավ Տրիպոլիտանիայի ռազմական պատմությունից¹⁰² և Էնվերն ասաց, թե իր զինվորականի ուղու վերելքը սկսվել է մարտի դաշտում, այնտեղ էլ ավարտվելու է. «Մարտից և պայքարից դուրս ես կյանքը չեմ հասկանում»: Նրա բառերից պարզորոշ հասկացվում էր, որ մեր կողմից արվող զիջումների շնորհիվ խաղաղ գոյակցության ծրագրերը ոչ մի արդյունք չէին տալու:

Անցնում էին շաբաթներ: Ֆրանս-գերմանական ռազմաճակատում տեղի էր ունենում բացահայտ բեկում: Եվ այդ բեկումը մենք ավելի շուտ զգում էինք, քան թե տեսնում: Մամուլը Կոստանդնուպոլսում ենթարկվում էր խիստ գրաքննության, բայց բոլորը խոսում էին Թուրքիայի համար դեպքերի ահեղ ընթացքի մասին: Վրացական պատվիրակությունը Վրաստանի արտաքին գործերի մինիստր Գեգեչկորուն ուղարկեց Գեր-

¹⁰²Թուրք-իտալական պատերազմ «Տրիպոլիտանիական պատերազմ», նաև Իտալիայում հայտնի որպես «Լիբիական պատերազմ»՝ զինված հակամարտություն Իտալիայի թագավորության և Օսմանյան կայսրության միջև 1911 թվականի սեպտեմբերի 29-ից մինչև 1912 թվականի հոկտեմբերի 18-ը: Պատերազմի արդյունքում Իտալիային անցավ օսմանյան Տրիպոլիտանիա վիլայեթը իր ենթակառուցվածքներով: Այս տարածքները հետագայում կոչվեցին Իտալական Լիբիա:

մանիա, ադրբեջանական պատվիրակությունը մատնված էր անգործության:

Օհանջանյանը Բեռլինից մեզ հայտնում էր, որ գերմանացիները կանխատեսում են ֆրանսիական կողմի հաջողությունների հնարավորությունը: Անգլիական օդաչուները սկսեցին շատ վտանգավոր օդային հարձակումներ գործել Կոստանդնուպոլսի վրա. ռումբերն ընկնում էին ուղիղ փողոցների վրա, զոհերը հաշվվում էին տասնյակներով, պարբերաբար անջատվում էր էլեկտրականությունը և մենք հայտնվում էինք բացարձակ մթության մեջ:

Թալեաթը հոկտեմբերի կեսերին շտապ մեկնեց Բեռլին: Հայերը դարձան ավելի աներկյուղ. եկեղեցում մեզ հայեր էին մոտենում ու զրույցի բռնվում մեր հետ: Հույներն սկսեցին բացահայտ խոսել ֆրանսիացիների հաջողությունների մասին: Տեղեկություններ ստանալու համար մենք գնացինք կոմս Բերնստորֆի մոտ: Նա մեզ ուղղակիորեն ասաց, որ ֆրանսիացիներն ու իրենց դաշնակիցներն արդեն հաղթում են: Նրա մոտ մենք հանդիպեցինք գեներալ ֆոն Լոստովին, որ մոռյլ նստած էր բազկաթոռին: Նա ինձ ասաց. “Մեր ժողովուրդը հոգնել է, մեր թշնամին տիրապետում է երեք տեսակի ուժի. բաց ծովը, սավառնակներ և սնունդ: Մենք այդ ամենը չունենք, ուստիս՝ պարտված ենք”: Ավստրիական ռազմական ներկայացուցիչ լեհ Պոմյանկովսկին դժվարությամբ էր թաքցնում իր ուրախությունը. նրա մեջ լեհը գերազանցում էր ավստրիական գեներալին: Դաշնակիցների հաջողությունները ռազմաճակատում անդրադարձան նաև թուրքական կառավարության վարքագծի վրա. համաժողովի մասին այլևս, առհասարակ, չէր խոսվում, նրա մասին բոլորը մոռացել էին:

Մեզ բերեցին և հանձնեցին ռուսական բանակի 60 գերի հայ զինվոր, ասելով, որ իրենք այսուհետ Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիներ են, նրանց պետք է ուղարկել Հայաստան: Թալեաթը վերադարձավ Գերմանիայից՝ հետդարձին Բուլղարիայում հազիվ խուսափելով գերի ընկնելուց, քանի որ Բուլղարիան այդ օրերին արդեն լքել էր ճակատը և զինադադար էր կնքել: Թալեաթը մեզ հայտարարեց, որ Թուրքիան պատրաստ է Հայաստանին և Վրաստանին վերադարձնել 1914թ. սահմանները: Արտաքին գործերի մինիստր Նեսիմի-բեյն ինքն անձամբ եկավ

մեր մոտ՝ Hotel Tokatlian և հայտարարեց, որ ամեն ինչ կարգին է և մոտ ժամանակներս թուրքերը կթողնեն Կովկասը...

Դեպքերը զարգանում էին: Օդում զգացվում էր Թուրքիայի պարտության անխուսափելիությունը: Հույները սկսել էին արդեն բարձրաձայն արտահայտել իրենց ուրախությունը: Ֆետերը սկսեցին փոխարինել բոլորազլխարկներով: Կոստանդնուպոլսում սկսեցին խոսել Թալեաթի Մինիստրության անկման մասին: Եթե չեմ սխալվում հոկտեմբերի 20-ին մենք նրա մոտ էինք: Ցերեկը ժամի 4-ն էր: Նա մեզ ընդունեց կանգնած և ասեց հետևյալը. “Մի քանի ժամ հետո ես թողնում եմ իշխանությունը, հրաժարական եմ տալիս: Մենք պարտված ենք: Ես նախանձում եմ Ձեզ: Դուք հաղթողների ճամբարում եք, իսկ մենք՝ պարտված ենք և կորցնում ենք շատ բան: Բայց ձեզ մի բան ասեմ. պետք չէ մոռանալ, որ ապագան ոչ ոք չգիտի: Ես ճակատագրապաշտ եմ: Դուք, որպես դիվանագետներ, երիտասարդ եք, սպասեք մինչև վերջին վայրկյանը: Երբևիցե երեկոյան թղթեր մի ստորագրեք, եթե դրանք գնալու են հաջորդ առավոտյան: Ով գիտի, թե ինչ կկատարվի գիշերվա ընթացքում”: Քանի-քանի անգամ Լոզանում հիշել եմ այդ խոսքերը: Ո՞վ կարող էր այն ժամանակ մտածել, որ պատերազմում ջախջախված Թուրքիան ընդամենը հինգ տարի անց իր պայմաններն է թելադրելու իրեն հաղթած Տերություններին: Երեկոյան Թալեաթի Մինիստրությունն ընկավ: Մեծ վեզիր նշանակվեց Իզզեթ-փաշան:

Հաջորդ օրը մեր հյուրանոցում հայտնվեցին անգլիացի գեներալ Թաուզենտը, ով իր զարմիկի հետ բնակվում էր Հալքի կղզում և Ռամիբեյը: Նրանք ճաշում էին, զբաղեցնելով մեր հարևան սեղանիկը: Ինչպես պարզվեց երեկոյան, նրանք պատրաստվում էին անգլիական ծովակալ Կալդրեսայի հետ զինադադարի ստորագրմանը: Ուշ երեկոյան, ժամը 11-ին մոտ մեզ մոտ եկավ Ռաուֆ-բեյի համհարզը և խնդրեց գնալ նրա մոտ՝ ծովային մինիստրություն: Ջեմալ –փաշան, ում մոտ մենք եղել էինք ծովային մինիստրությունում, Թալեաթի հետ միասին հրաժարական էր տվել և Ռաուֆ-բեյը նշանակվել էր ծովային մինիստր: Դրանից մեկ օր առաջ մենք տեսնվել էինք ֆինանսների մինիստր Ջահիդի հետ, որը մեզ տեղեկացրեց Դաշնակիցների հաղթանակի և առաջիկա կնքվելիք զինա-

դադարի մասին: Ռաուֆ –բեյը իր մինիստրությունում էր: Նա միանգամից մեզ դիմեց հետևյալ ճառով. “Այս գիշեր ես գնում եմ անգլիական ծովակալի մոտ զինադադար կնքելու: Ես Ձեզ առաջարկում եմ գալ ինձ հետ: Թող անգլիացիները տեսնեն, որ մենք հաշտվել ենք: Գալիք համաժողովի համար չափազանց կարևոր կլինի, որ հայերն ու թուրքերը միմյանց միջև վեճեր այլևս չունեն”։ Հիշելով Տրապիզոնում Ռաուֆի հետ ունեցած զրույցներից, որ նա առավել անգիջումներից է, ես հարցրեցի նրան. “Իսկ որո՞նք են լինելու մեր սահմանները”։ Նա պատասխանեց. ”1914թվականինը, Բայց ճշգրտված Ալաշկերտի հովտով”։ Մենք, իհարկե, չէինք կարող համաձայնվել. Եվրոպան հաղթել էր և մեր բոլոր հույները կապված էին այդ հաղթանակի հետ: Մենք չգնացինք: Վերադարձանք շատ հուզված և մինչև առավոտ սպասեցինք զինադադարի տեքստին:

Հաջորդ օրը Ռաուֆ-բեյն ու Համիդ-բեյը եկան մեզ մոտ: Նրանք, ինչպես սառու են “մեռած էին ու թաղած չէին”։ Նրանք մեզ էին բերել զինադադարի տեքստը: Այն մեզ խորապես հիասթափեցրեց: Այդ պահին մենք հասկացանք, որ Հայաստանի ազատությունը հայտնվել է չափազանց ծանր կացության մեջ: Այդ զինադադարը չէր պահանջում դաշնակիցների գործ մտցնել Հայաստան, չէր զինաթափում Թուրքիային և իր մեջ էր պարունակում բոլոր այն դժբախտ հետևանքները, որոնք պայթեցին հետագայում հայերի և հույների գլխին: Զինադադարի անգլիական պայմանների շնորհիվ Թուրքիան փրկված էր: Հենց այդ պատճառով էլ այն ստորագրվել էր այդքան հապշտապ:

Այդ զինադադարից հետո Կոստանդնուպոլսում մեզ շատ քիչ անելիք էր մնում: Մենք պետք է նորանշանակ մեծ վեզիրից՝ Իզզեթ-փաշայից գրություն վերցնեինք Անդրկովկասում թուրքական զորքերի հրամանատար Շուքրի-փաշայի անունով, որի համաձայն թուրքերը պետք է թողնեին կովկասյան տարածքը, մեր հետ վերցնեինք գերությունից ազատված հայ զինվորներին, հավաքեինք մեր իրերը, մեկնեինք Բաթում և մտածեինք արդեն Եվրոպայում կայանալիք համաժողովի համար պատվիրակություն կազմելու մասին: Մենք այդպես էլ արեցինք:

Թալեաթն ու Էնվերը անհետացել էին Կոստանդնուպոլսից: Իզզեթ-փաշան կնքված ծրարի մեջ մեզ հանձնեց Շուքրի-փաշային ուղղված

հրամանը, որպեսզի Կարսն ու Ալեքսանդրապոլը դատարկվեն մինչև դեկտեմբերի 6-ը: Մենք հրաժեշտի այցելություններ կատարեցինք և նոյեմբերի 1-ին “Ռաշդ-փաշա” շոգենավով նշանակված էր մեր մեկնումը Կոստանդնուպոլսից Բաթում: Մեկնելուց առաջ մենք ընծայագրով մի սափոր նվիրեցինք Ավստրիայի ներկայացուցչին՝ մեզ օժանդակելու համար, Մուխթար-բեյին՝ ոսկյա ծխախոտատուփի և նոյեմբերի 1-ին բարձրացանք շոգենավ: Այդ օրը առաջին անգլիական ռազմանավը մտնում էր Դարդանեղ: Եվրոպայան հաղթում էր: Մեր հույսերը թևեր էին առնում:

Հայերից առավել սրտոտները եկել էին նավամատույց մեզ ճանապարհելու: Եկավ մի սպա, որը սուլթանի անունից մեզ բարի ճանապարհ մաղթեց: Մեր գերի զինվորները սկսեցին երգել հայկական օրհներգը՝ “Մեր Հայրենիքիը”, ասկյարները պատվի առան և նոյեմբերի 1-ին, ցերեկը ժամը 12.00-ին մենք Բոսֆորով ուղևորվեցինք դեպի Բաթում: Վերջին պահին շոգենավ բարձրացավ Խալիլ-փաշան՝ Էնվեր փաշայի բարեկամը, ով միջագետքի ռազմաճակատի թուրքական զորքի հրամանատարն էր, ում զեներալ Նազարբեկյանը ջախջախել էր Դիլմանի ճակատամարտում: Այսպիսով, Կոստանդնուպոլսում մեր չորս ու կես ամիս մնալը ավարտվում էր:

Մեզ հետ մեկնեցին նաև աղբբեջանական և վրացական պատվիրակությունները: Հաջորդ օրը մենք հասանք Զանգուլդակ: Այնտեղ մեզ հայտնեցին, որ մենք ածուխ չունենք և 6 օր կանգնած մնացինք Զանգուլդակում: Այնտեղ մենք տեսանք հայերի՝ մոտ 60 մարդ, և միայն նոյեմբերի 8-ին շարունակեցինք ճանապարհը: Մենք կանգ առանք Սամսունի մոտ, Տրապիզոնում ափ իջանք, այցով եղանք վալու մոտ, տեղեկացանք նրանից Տրապիզոնում մնացած փոքրաթիվ հայերի վիճակի մասին: Պարզվեց, որ այնտեղ կա մոտ 200 հայ կին, որոնց թուրքերը տարել են իրենց տները և որոնք հենց թուրքերի տներում էլ բնակվում են: Նոյեմբերի 13-ին մենք հասանք Բաթում:

Բաթումում դեռևս տիրակալ էր թուրքական իշխանությունը: Զանգուլդակից դեպի Բաթում գնալիս մեզ հասավ անգլիական ականակիրը և շչակի ձայներով մեզ հրամայեց կանգնել: Մեր շոգենավը կանգ առավ, չհասկանալով, թե ինչու՞մն է բանը: Ականակիրից մեր շոգենավ բարձրա-

ցան անգլիական նավաստիները , զբաղեցրին ելքերը, իսկ սպաներից մեկը մոտեցավ Խալիլ փաշային և հայտարեց , որ նա ձերբակալվում է և ենթակա է վերադարձվելու Կոստանդնուպոլիս: Խալիլ-փաշան ենթարկվեց պահանջին և լքեց նավը: Ինչպես մենք հետագայում իմացանք, Խալիլ-փաշան թուրքական այն գեներալների և քաղաքական գործիչների ցուցակում էր, որոնց պետք է դատեին: Սակայն հետագայում պարզ դարձավ, որ այդ ամենը դատարկ կատակերգություն էր. նրանց տարան Մալթա կղզի, որտեղից հետագայում ազատ արձակեցին: Դրանից հետո նրանք կազմակերպեցին հայտնի շարժումը¹⁰³ և Լոզանում նսեմացրին նրանց, ովքեր ցանկանում էին իրենց դատել:

Վերադառնալով Բաթում, չզգացինք, որ թուրքերն իրենց պարտված են համարում. Կոստանդնուպոլսի մթնոլորտը այստեղ չէր հասել: Բաթումի կայարանում թուրքերը ուզեցին բացել մեր ուղեբեռը և միայն մեր սպառնալիքները հեռագրել Կոստանդնուպոլիս, սթափեցրեց նրանց: Մենք զիջերեցինք Բաթումում և մյուս օրը մեկնեցինք Թիֆլիս և հասանք նոյեմբերի 14-ին երեկոյան ժամը 7-ին: Թիֆլիսում մնացի ընդամենը 6 օր: Այդ օրերի ընթացքում Ահարոնյանը, ես և Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցիչ Ջամալյանը հանդիպումներ ունեցանք վրացական կառավարությունում: Վրացիները մեզ համոզում էին իրենց զիջել Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառները՝ նկատի ունենալով, որ մեր դաշնակիցների հաղթանակի շնորհիվ մեզ համար ապահովված են “վեց վիլայեթները”: Մենք մեզ շատ գուսպ էինք պահում. մեր կառավարությունն արդեն Էրիվանում էր և մենք անպայման պետք է տեսնվեինք նրա հետ: Նոյեմբերի 15-ին նստած էինք Ահարոնյանի մոտ, երբ Էրիվանից մի հեռագիր ստացվեց, որն ուղղակի շանթահարեց մեզ. “Էրիվանում սպանվել է մինիստր Կարճիկյանը”: Տարբեր ենթադրություններ էինք անում. հատկապես անհանգստացնող էր այն փաստը, որ սպանողը հայ է, այն էլ նույն կուսակցությունից, որի անդամ էր նաև ինքը՝ Կարճիկյանը: Մենք ծայր աստիճան հուզված՝ որոշեցինք շտապ կարգով հասնել Էրիվան: Նոյեմբերի 20-ին Ահարոնյանը, ես ու կինս, Պապաջանյանը և կաղետ-մինիստրները մեկնեցինք Էրիվան:

¹⁰³ Խոսքը քեմալական շարժման մասին է:

ԳԼՈՒԽ IX

Իմ Հայաստան գալը և մասնակցությունը Քաջագնունու դահլիճում

Ինչպես ընթերցողը հիշում է, Կովկասում իրադարձությունների նկարագրումը ես ընդհատեցի այն պահին՝ 1918թ. հունիսի 15-ին, երբ մենք մեկնեցինք Կոստանդնուպոլիս: Հայաստանում ձևավորվել էր կառավարություն՝ Հովհաննես Քաջագնունու նախագահությամբ: Կառավարությունը Էրիվան էր մեկնել հուլիսի վերջերին և վերջնականապես ձևավորվեց արդեն Էրիվանում, իր կազմի մեջ ընդունելով նաև Արամին՝ որպես ներքին գործերի մինիստր: Աշնան ընթացքում՝ մինչև հոկտեմբերի վերջը, Քաջագնունին վերակազմավորեց իր դահլիճը կոալիցիոն սկզբունքով. կառավարության հինգ անդամներ Դաշնակցությունից էին, չորսը՝ Ժողովրդական կուսակցությունից: Ես այդ կառավարության կազմի մեջ ընդգրկվեցի անմիջապես Էրիվան գալուց հետո, որպես պարենավորման և ժողովրդական առողջապահության մինիստր, փոխարինելով սպանված Կարճիկյանին:

Մեր գնացքով գալիս էին նաև Ժողովրդական կուսակցությունից նոր հրավիրված մինիստրները՝ Չումյանը, Վերմիշյանը, Էնֆիաջյանը: Մոտենալով Էրիվանին, մեր գնացքը Ուլուխանլու¹⁰⁴ կայարանի մոտակայքում՝ Էրիվանին 7 կիլոմետր չհասած, կանգ առավ թուրքական պահակակետի մոտ: Թուրք ասկյարները, հավանաբար որոշել էին օգտվել հարմար պահից,- արդեն երեկոյան ժամը 6-ն էր և մթնում էր,- և շահվել մեր ուղեբեռի հաշվին: Ուղեբեռի գնման պատրվակով նրանք բոլորիս առաջարկեցին դուրս գալ գնացքից, ուղեբեռը թողնելով գնացքում: Նրանք հայտարարեցին, որ կստուգեն մեր ուղեբեռը և հետո նոր բաց կթողնեն գնացքը: Մենք չէինք համաձայնվում: Սկսվեց վիճաբանություն: Ասկյարները վերցրեցին հրացանները և սպառնալից դիրք ընդունեցին: Մթնում էր: Գնացքում տակնապալի իրավիճակ ստեղծվեց: Այդժամ լոկոմոտիվով մեր գնացքին մոտեցան Էրիվանի կայարանում մեզ սպասող և

¹⁰⁴ Այժմ՝ Մասիս:

մեր ուշանալով խիստ անհանգստացած Էրիվանի պարետ կապիտան Շահատունին իր սպաների հետ: Նրանք բանակցեցին թուրք սպաների հետ, ինչից հետո մեր գնացքը բաց թողեցին և մենք մոտեցանք Էրիվանի կայարանին:

Արդեն երեկոյան ժամը 10-ն էր: Կայարանի շենքը բացարձակ չուսավորված: Տեղում էր հորդառատ անձրև: Բոլորի դեմքերը հոգնած ու խոժոռ: Կայարանում մեզ դիմավորեց ներքին գործերի մինիստր Արամը: Ես երբևիցե չեմ մոռանա այդ հանդիպումը: Արամը չափազանց տխուր էր և հոգնած: Ինձ ուղղած նրա առաջին բառերն էին. ”Օհ, ինչ ծանր է: Դժվար է աշխատելը, դժվար է, շատ դժվար”: Կայարանում ամայություն էր: Մենք գնացինք մեր համար նախապատրաստած բնակարանները: Հաջորդ օրը՝ նոյեմբերի 22-ն էր, մենք իմացանք, որ արևմտյան ռազմաճակատում զինադադար է կնքվել. Ըստ երևույթին, մոտենում էր վեհաժողովի անցկացման ժամանակը: Ես միանգամից ընկղմվեցի իմ հասանելիք ոլորտի հարցերի մեջ: Բայց առաջնահերթ հարցը՝ դա Կարճիկյանի սպանությունն էր ու նրա հուղարկավորումը: Նրա սպանողը՝ Եգոր Մինասյանը, բանտարկված էր: Դժբախտ կրակոցը մեզ զրկել էր մեծ գործչից: Հետագայում, դատի ժամանակ սպանողը հայտարարեց, որ սպանությունն իրագործել է, քանի որ Կարճիկյանին համարում էր մեղավոր այն հարցում, որ Կովկասյանն ու իշխանությունները զրկել էին Կովկասը ռուս-բուլղարական օգնությունից, ինչը թուրքերին հնարավորություն տվեց իրականացնել Բաքվում հայերի կոտորածը: Կայացավ Կարճիկյանի շատ հուզիչ թաղում:

Կյանքը մտավ հունի մեջ: Մեր առջև ծառայել էին մեծագույն կարևորության խնդիրներ. պատրաստվել Փարիզում կայանալիք վեհաժողովին, պատվիրակության ընտրությունը և համապատասխան հրահանգների մշակումը, - դա առաջինն էր: Երկրորդը՝ Վրաստանի հետ վիճելի հարցերի կարգավորումը և երրորդը՝ պայքար Հայաստանում մոլեգնող սովի և բժավոր տիֆի դեմ:

Դաշնակիցները Կովկասում առաջին անգամ հայտնվեցին նոյեմբերի 24-ին. անգլիացիները Էնզելիից մտան Բաքու և գեներալ Թոմսոնը հենց նոյեմբերի 24-ին ներկայացրեց իր դիմումը Ադրբեջանին: Անդրկով-

կայսյան հանրապետությունների պատմությունում բացվում էր նոր էջ, սկսվում էր նոր դարաշրջան:

Իմ առաջին տպավորություններն Էրիվանից չափազանց ծանր էին. ձմեռ, ձյուն, սառնամանիք, փողոցներում՝ անանցանելի ցեխ, բոլոր հրապարակներում կիսամերկ փախստականների զանգվածներ, հյուժված ու դժբախտ դեմքեր, փողոցներում՝ սովից ու բժավոր թիֆից մեռնող մարդիկ: Հացի և պարենամթերքի մեծածավալ պակասություն: Ճանապարհը դեպի Թիֆլիս փակել են թուրքերը, իսկ այն կողմ՝ տարբեր խոչընդոտներ, որ ստեղծում են վրացիք: Պետական կառավարման համար պիտանի և ոչ մի պատրաստված պաշտոնյաների բազմություն, քաղաքը՝ կիսավեր, իսկ յոթը վերստ այն կողմ՝ թուրքական պահակակետերը: Եվ այդ ամբողջ չքավոր ու կիսաստված բնակչության գլխին մի կառավարություն, որը ջերմորեն նվիրված է իր գործին և իր ամբողջ էությունը ներդնում էր Հայաստանի վերականգնման գործին: Ամենահզոր անձերը Արամն ու Դրոն էին, որոնք հսկայական հեղինակություն ունեին զանգվածների մոտ: Մենք լծվեցինք աշխատանքի և աշխատում էինք բառացիորեն զօր ու գիշեր: Մինչ ուշ գիշեր կուսակցական խմբավորման նիստերում քննարկվում էին ամենաթեժ հարցերը:

Մեր պատվիրակությունը զեկուցեց Կոստանդնուպոլսում իր կատարածի մասին:

Զինադադարի կնքման արդյունքում այն կորցրեց իր նշանակությունը: Թուրքերի մասին մոռացան. բոլորի հայացքներն ուղղվեցին դեպի Փարիզ: Պատրաստվում էին վեհաժողովին: Պատվիրակության ընտրությունները շատ քիչ ժամանակ խլեց. միանգամից մեր կուսակցության կողմից առաջադրվեց Ահարոնյանը: Կադետները կանգ առան Մ.Պապաջանովի թեկնածության վրա: Երբորդը նշվեց Համո Օհանջանյանի անունը, որ արդեն գտնվում էր արտասահմանում: Առաջարկություն եղավ պատվիրակության կազմում ընդգրկել նաև ինձ ու Արամին, սակայն, կառավարության նախագահ Քաջագնունու հորդորով որոշվեց, որ մենք անհրաժեշտ ենք հենց Հայաստանում աշխատանքներն առաջ տանելու համար: Մշակված հրահանգի էությունն այն էր, որ անհրաժեշտ է պահանջել ելք դեպի ծով (նավահանգիստը չէր նշվում) և վեց վիլայեթների տարածքնե-

րը՝ ներառյալ Էրզրումը: Կիլիկիայի մասին խոսք չկար: Պատվիրակությանը պարտավորեցվում էր համերաշխ աշխատել Նուբարի¹⁰⁵ հետ և, եթե անհրաժեշտ է, նրան տրամադրել պատվիրակությունում նախագահելու պատիվը, Ահարոնյանին թողնելով փոխ-նախագահությունը:

Այդպիսի հանձնարարականներով պատվիրակությունը ղեկտեմբերի 12-ին մեկնեց Էրիվանից: Հիշում եմ, որ տարածքային պահանջների առումով ամենաչափավորը վարչապետ Քաջագնունին էր և ապագա ռազմական մինիստր Ռուբեն Տեր-Մինասյանը: Քաջագնունին նույնիսկ գտնում էր, որ նավահանգիստ կարելի է և չպահանջել: Այսպիսով, վեհաժողովին պատվիրակություն ուղարկելու հարցը լուծված էր:

Երկրորդ հարցը՝ սովի և պարենամթերքի հարցը չափազանց սուր էր դրված: Թուրքերը տարել էին հացահատիկի ամբողջ պաշարը, փախստականները կրկնապատկել էին Հայաստանի Հանրապետության բնակչությունը: Նրանք եկել էին Թուրքիայից, Կարսից, Սուրմալուից, բնակչությունը բառացիորեն շնչահեղձ էր լինում: Բժավոր տիֆը հնձում էր հարյուրներով: Փողոցներով առավոտյան հայտնաբերում էին տասնյակներ, իսկ հետո՝ արդեն հարյուրներով տիֆից մահացածների դիակներ: Չէին հասցնում հավաքել: Տիֆով հիվանդացավ Արամը, իրենից հետո՝ պետական վերահսկիչ Բերբերյանը և Հայաստանի գլխավոր բժշկական տեսուչ բժիշկ Անդրեասյանը: Տիֆը դարձավ համաժողովրդական աղետ:

Ես ինձ վրա վերցրեցի երեք նախարարների պարտականություններ. իննամատարության՝ Կարճիկյանի փոխարեն, ֆինանսների և Արամի փոխարեն՝ ներքին գործերի: Տիֆը տարածողները՝ ոջիլները, թափանցում էին ամեն տեղ: Կինս և ես նրանց հայտնաբերում էինք ամենուր: Մի շարք հաստատություններ գրեթե չէին գործում, քանզի ծառայողների մեծ մասը պառկած էր՝ տիֆով հիվանդ:

Այդպիսին էր վիճակը երկրի ներսում: Ոչ ոք չգիտի 1918-1919թթ. աշնան-ձմռան ընթացքում տիֆից ու սովից մահացածների ճշգրիտ թիվը, բայց ես, բավականին համոզված կերպով կարող եմ ասել, որ այդ թի-

¹⁰⁵ Խոսքը Փարիզի Վեհաժողովում Ազգային պատվիրակության նախագահ **Պողոս Նուբարի** (1851-1930) մասին է:

վը հասնում է 150.000-ի¹⁰⁶: Բայցևայնպես, պետական կյանքը կանգ չէր առնում. դեկտեմբերի 6-ին Դրոն հայկական զորքի գլուխն անցած մտավ թուրքերից մաքրված Ալեքսանդրապոլ, ուր բնակչությունը ցնծությամբ դիմավորեց նրան: Մենք պահանջում էինք, որպեսզի թուրքերը դուրս գան նաև Կարսից, սակայն՝ ապարդյուն:

Հաց ստանալու համար մենք ռադիոկապով դիմել էինք Եվրոպային: Սակայն օգնությունը չէր գալիս. Վրաստանը մեր համար դժվարություններ էր ստեղծում երկաթգծի Թիֆլիս – Ղարաքիլիսա հատվածում ինչը և վիժեցնում էր դրսից օգնության հասնելը: Օգտվելով մեր դժվար կացությունից, մեր հարևաններտ ցանկանում էին այդ միջոցին լուծել մեր հետ ունեցած սահմանային վեճերը Ախալքալաքի և Բորչալուի գավառներում:

Այդպիսով, համապատասխան մթնոլորտ էր ստեղծվում հայ-վրացական հակամարտության ի հայտ գալու համար: Այդ հակամարտության առաջ գալու առիթները երկուսն էին. Հայաստանի ցանկությունը՝ ունենալ ազատ ելք դեպի Բաթում և նույն Հայաստանի ձգտումը պաշտպանել Լոռին՝ զուտ հայկական շրջանը, ինչպես նաև Ախալքալաքի՝ զուտ հայկական գավառը Վրաստանի կողմից զավթելուց: Իսկ Վրաստանը՝ իր ստեղծած մաքսային-տարանցիկ դժվարություններով ցանկանում էր Հայաստանին ավելի համաձայնվող դարձնել տարածքային հարցերում: Ես հատուկ ընդգծում եմ այս դրույթները, քանի որ մի շարք քննադատներ հայ-վրացական կոնֆլիկտի ծագման ակունքներում ցանկանում էին տեսնել այլ պատճառներ. ռուս սպաների կողմից հրահրած սադրանք և Դրոյի գլխավորությամբ “պատերազմի կուսակցության” ռազմատենչությունը: Դա այդպես չէ և արմատապես ոչ ճիշտ: Իրական պատճառները հենց նրանք են, որոնց մասին ես ասացի:

1918թ. ամբողջ երկրորդ կեսը մենք կլանված էինք այդ կոնֆլիկտով և, որպեսզի լինեմ անաչառ, խոսքը կտրամադրեմ փաստաթղթերին: Նրանք ամենից լավ կբնութագրեն այդ՝ բոլոր դեպքերում բավականին տխուր պատմությունը:

¹⁰⁶ Միմոն Վրացյանն իր «Հայաստանի Հանրապետություն» գրքում բերում է 180 000 թիվը:

Հենց որ դաշնակիցների հաղթանակների մասին լուրերը սկսեցին հասնել Կովկաս, վրացական կառավարությունը, որը նույնպես հույսեր էր կապում Եվրոպայի հետ, որը չէր ճաշակել ոչ սով, ոչ թուրքական շրջափակում և որն ուներ հզոր ռադիոկայան, որոշեց առաջինը միավորել Անդրկովկասյան Հանրապետությունների ջանքերը ընդհանուր շահերը պաշտպանելու համար: Այն ժամանակներում հայերի միջազգային տեսակարար կշիռը համարվում էր բավականին ծանրակշիռ: Վրացիք դա հաշվի էին առնում և ցանկանում էին իրենց հարցերն ավելի սերտորեն կապել հայկական հարցի հետ, որը շատ հանրահայտ էր Եվրոպայում արդեն բավականին երկար ժամանակ: Հայերն էլ էին գիտակցում իրենց հանրաճանաչ լինելը և մեզ՝ բանակցողներիս հետ մեծ հույսեր էին կապում:

Միաժամանակ ասենք, որ այդ օրերին ռուսահայերն առաջին անգամ զգացին, որ իրականում բնակեցված է միայն Ռուսահայաստանը, իսկ Թուրքահայաստանը հանդիսանում էր միջազգային իրավունքի օբյեկտ, այն օրերին սակայն՝ առանց բնակչության: Այդպիսով, հարց էր դրվում միավորել բնակչությամբ հզոր Հայաստանի ռուսական հատվածը, միջազգային իրավունքի տեսակետից հզոր թուրքական Հայաստանի հատվածի հետ: Հայաստանը միավորելու գաղափարը ծնվել է այդ սկզբունքների՝ տարածքայինի և միջազգայինի միավորումից:

Առաջին նոտան, որը հրավիրում էր անդրկովկասյան հանրապետություններին միավորվել իրենց շահերը Եվրոպայի առջև պաշտպանելու համար, դա հոկտեմբերի 28-ին Վրաստանի կառավարության կողմից ուղարկված նոտան էր:

Ահա դրա ամբողջական տեքստը.

Այդ նոտային Վրաստանում Հայաստանի ներկայացուցիչ Ջամալյանը պատասխանում է հետևյալ կերպ.

Վրաստանի արտաքին գործերի մինիստրը պատասխանում է.

Պարոն Ջամայանից պատասխան չստանալու պատճառով Վրաստանի կառավարության նախագահ Ժորդանիան հեռագրում է Էրիվան իր ներկայացուցիչ Մդիվանուն¹⁰⁷:

Մդիվանին պատասխանում է երկու հեռագրերով՝ նոյեմբերի 11-ին և 13-ին.

Այդ երկու հեռագրերին Վրաստանի արտաքին գործերի մինիստրը պատասխանում է նոյեմբերի 14-ին:

Մդիվանին դրան պատասխանում է.

Ցանկանալով արագացնել համաժողովի գումարումը, Գեգեչկորին ուղարկում է երկու հեռագիր.

Վրաստանի Կառավարության Նոտան Համաժողովի
գումարման վերաբերյալ:

Հայաստանում, Ադրբեջանում և Հյուսիսային Կովկասի
լեռնականների Միությանը կից Վրաստանի Կառավարության
քաղաքական ներկայացուցիչներին

“Համաշխարհային պատերազմը մոտենում է ավարտին և կասկածից վեր է, որ մոտ ապագայում գալու է այն պահը, երբ Համաշխարհային Վեհաժողովում որոշվելու են, ընդհանրապես, աշխարհի ժողովուրդների ճակատագրերը, այդ թվում և մասնավորապես՝ նախկին Ռուսական Կայսրությունից անջատվածների ապագան: Այդ վեհաժողովին ընդառաջ Կովկասի և Անդրկովկասի ժողովուրդները պետք է պատրաստ լինեն հանդես գալ միասնական ու համերաշխ, քանզի միայն այդ պարագայում է, որ մեր՝ փոքր ազգերի և նոր պետական գոյացությունների ձայները կարող են կշիռ և նշանակություն ունենալ:

Այդ առումով անհրաժեշտ է, որպեսզի Կովկասի և Անդրկովկասի Կառավարությունները պայմանավորվեն ինչպես նման համերաշխ ե-

¹⁰⁷ Միմեռն Մդիվանի՝ այդ ժամանակահատվածում Վրաստանի պատասխանատու լիազոր-ներկայացուցիչը Հայաստանում:

լույթի պայմանների, այնպես էլ միմյանց միջև փոխադարձ բարյացակամ, բարիդրացիական՝ փոխադարձ վստահության և միմյանց օգնության գալու ոգով ներթափանցված հարաբերությունների հաստատման վերաբերյալ:

Այդ նպատակով Վրացական Հանրապետության Կառավարությունն առաջարկում է Հայկական և Ադրբեջանական Հանրապետությունների Կառավարություններին, ինչպես նաև Հյուսիսային Կովկասի լեռնականների Միության կառավարությանը, նոյեմբերի 3-ին ժամը 12-ին Թիֆլիսում, Արտաքին Գործերի Մինիստրության շենքում /Երմոլովսկայա 9/ հավաքվել համաժողովի, ուղարկելով երկուական մասնակից՝ համապատասխան օրինական լիազորություններով:

Վրացական Հանրապետության Կառավարությունն այդ համաժողովի հաստատմանն է որոշել ներկայացնել հետևյալ հարցերը.

1. Այն պետությունների կողմից, որոնց Կառավարությունները հրավիրված են մասնակցելու համաժողովին, միմյանց անկախության փոխադարձ ճանաչումը:
2. Շահագրգիռ պետությունների կողմից համաձայնության գալու միջոցով՝ բոլոր վիճելի հարցերին լուծումներ տալը, չբացառելով նաև սահմանային վեճերը: Նշված համաձայնության բացակայության պարագայում լուծման հասնել իրավարար միջնորդության միջոցով:
3. Ստանձնել փոխադարձ պայմանավորվածություն՝ բացառել համաձայնության գալ որևիցե այլ պետության հետ՝ ի վնաս համաժողովին մասնակցող որևիցե ժողովրդի:
4. Համաշխարհային Համաժողովում հանդես գալ համերաշխ ու փոխօժանդակ ձևով, նպատակ ունենալով ճանաչել տալ մեր Հանրապետությունների անկախությունը և մեր շահերի պաշտպանումը:

Պատասխանի մասին խնդրում եմ ինձ տեղեկացնել վաղօրոք:

Արտաքին Գործերի Մինիստրի պաշտոնակատար՝
Ն.Ռամիշվիլի

Գրասենյակի տնօրեն՝ Լորդկիպանիձե՛:
27 հոկտեմբերի, 1918թ., № 1500, 1501, 1502.

“Ի պատասխան ա.թ. հոկտեմբերի 27-ի № 1500 Ձեր առաջարկությանը, պատիվ ունեմ տեղեկացնելու, որ համապատասխան հրահանգներ ստանալու համար նշված առաջարկության պատճենը սուրհանդակի միջոցով իմ կողմից ուղարկվել է Էրիվան:

Տեղեկացնելով այդ մասին և գիտենալով իմ Կառավարության մշտական ձգտումը հարևան պատռոթյունների և, մասնավորապես՝ Վրաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատելու ուղղությամբ, ես չեմ կասկածում, որ Ձեր առաջարկության մեջ շարադրված մտքերը կարժանանան Հայաստանի Կառավարության սկզբունքային և լիակատար հավանությանը: Սակայն, պարտք եմ համարում իմ կողմից ավելացնել, որ Ձեր կողմից առաջարկած գաղափարի իրականացումն էապես կշահեր, եթե կազմակերպվեին նախնական քննարկումներ Համաժողովի նիստերին դիտարկվելիք հարցերի, ինչպես նաև նրա անցկացման տեղի և ժամանակի վերաբերյալ, եթե նման քննարկում իրականում կայանար:

Վրաստանի Կառավարությանը կից Հայաստանի
Հանրապետության գործերի ժամանակավոր
հավատարմատար՝ Ա.ՋԱՄԱԼՅԱՆ՝:
31 հոկտեմբեր, 1918թ., № 1488:

Վրացական Հանրապետության Արտաքին Գործերի
Մինիստրի պաշտոնակատարի կարծիքը՝ հասցեագրված
Վրաստանի Կառավարությանը կից
Հայաստանի Հանրապետության գործերի
ժամանակավոր հավատարմատարին:

“Հոկտեմբերի 31-ի № 1488 գրության առնչությամբ պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձեզ, որ իմ՝ հոկտեմբերի 27-ի № 1500 նամակում նշված կայանալիք Համաժողովի աշխատանքներում քննարկվելիք հարցերի ծրագիրն ունի նախնական նախագծի բնույթ և Համաժողովի մասնակիցների ցանկության դեպքում նրանք ունեն լիիրավ իրավունք մեր կողմից նախագծված հարցերից բացի, քննարկման դնել նաև այլ հարցեր:

Ընդամին, հավատացած եմ, որ գործի շահերը կգերադասվեն ձևական բնույթի դատողությունների նկատմամբ և Անդրկովկասի ժողովուրդների համար այդքան անհրաժեշտ Համաժողովը կկայանա”:

Արտաքին Գործերի Մինիստրի պաշտոնակատար՝
Ե.ԳԵԳԵՉԿՈՐԻ:”

Նոյեմբեր, 1918թ., № 1599:

Վրաստանի Կառավարության Նախագահի հեռագիրը Էրիվանում Վրաստանի Դիվանագիտական Ներկայացուցչին:

“Էրիվան: Վրաստանի Դիվանագիտական Ներկայացուցիչ Միլվանուն: Ըստ Հայաստանի Հանրապետության գործերի հավատարմատար ՋԱՄԱԼՅԱՆԻ հաղորդման, Հայկական Կառավարությունը, կապի բացակայության պատճառով, դեռևս չի ստացել տեղեկություն նոյեմբերի 10-ին նշանակված Համաժողովի վերաբերյալ: Հանձնարարում եմ Ձեզ տեղեկացնել Հայաստանի Կառավարությանը, որ իրենց ներկայացուցչի և պատասխանի բացակայության պատճառով, Համաժողովի նիստերը հետաձգվում են ևս երեք օրով: Խնդրեք, որպեսզի Համաժողով գործուղեն լիազորագրերով օժտված երկու պատվիրակ:

Կառավարության Նախագահ՝ ԺՈՐԴԱՆԻԱ:”

10 նոյեմբերի, 1918թ.

Վրաստանի Դիվանագիտական Ներկայացուցչի
պատասխան հեռագիրը

/Էրիվանից հեռագրի վերծանում/

“Արտաքին Գործերի Մինիստրին

Նոյեմբերի 8-ի ներկայացմամբ մանրամասն տեղեկացրել եմ Հայաստանի Կառավարության հետ բանակցությունների ընթացքի մասին, ընդ որում, միտք եմ արտահայտել, որ անհրաժեշտ է սպասել Համաժողովը գումարելու հարցում, մինչև պարզ չդառնան իմ կողմից վարվող բանակցությունների արդյունքները: Այսօր ստացել եմ Կառավարության Նախագահի հեռագիրը Համաժողովը նոյեմբերի 14-ին գումարելու մասին: Այդ ժամկետում Համաժողովը չի կարող կայանալ: Հայերը պատրաստ չեն: Բացի մեր հետ ունեցած վեճից, նրանք ցանկանում են իմանալ Լեռնական ժողովուրդների Համագումարի լիազորությունները և Համաժողովի նկատմամբ Ադրբեջանական Կառավարության վերաբերմունքի մասին: Ենթադրում եմ, որ գործի օգտին համապատասխանող և դրականորեն օգտակար կլինեն սպասել ևս երկու շաբաթ, կամ առնվազն՝ 10 օր: Հակառակը կարող էր հանդես գալ որպես խոչընդոտ Համաժողովի գումարման համար:

ՄԴԻՎԱՆԻ”

[...] նոյեմբերի 1918 թ.

№216

Վրաստանի Դիվանագիտական Ներկայացուցչի հեռագիրը

“Թբիլիսի: Կառավարության Նախագահին:

Ձեկուցում եմ մեր կողմից գումարվելիք Համաժողովի նկատմամբ Հայաստանի Կառավարության տեսակետն արտահայտող նոտայի տեքստը, որն ստացել եմ այսօր Հայաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստրից՝ շարադրված հետևյալ բառերով. “Սկզբունքորեն ցանկալի համարելով ընդհանուր շահեր շոշափող մի շարք հարցերի քննարկման համար Անդրկովկասի ներկայացուցիչների համաժողով գումարելը, Հայաստանի Կառավարությունը անհրաժեշտ է համարում բանակցություններ սկսել Վրաստանի Կառավարության հետ՝ կազմի և նիստերի ծրագրերի, հավասարապես՝ ենթադրյալ Համաժողովի անցկացման վայրի և ժա-

մանակի վերաբերյալ: Ինչ վերաբերում է Վրացական հանրապետության և Հայաստանի միջև պետական սահմանի հաստատմանը, ապա այդ հարցը պետք է լուծվի այդ երկու հանրապետությունների փոխադարձ համաձայնության միջոցով՝ մինչև վերոնշյալ Համաժողովի գումարումը”:

Նոտան ստորագրված է Արտաքին Գործերի Մինիստր ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻ կողմից:

12 նոյեմբերի 1918թ.

ՄԴԻՎԱՆԻ”

Ե.Պ ԳԵԳԵՉԿՈՐՈՒ հեռագիրը:

“Էրիվան: Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ ՄԴԻՎԱՆՈՒՆ:

Գաղտնի: Համաժողովի գումարման ձգձգելը բարդացնում է առանց այն էլ այն բարդ դրությունը, որում հայտնվել է մեր հանրապետությունը: Համարելով Հայաստանի մասնակցությունն այդ համաժողովում ծայրահեղ անհրաժեշտ, մենք որոշել ենք վերջին փորձն անել նրա ներկայացուցիչներին Համաժողովում ներգրավելու համար, որն այլևս չի կարող հետաձգվել նոյեմբերի 20-ի երեկոյան ժամը 8-ից այն կողմ:

Հետագան՝ պաշտոնակատ: Խնդրում եմ փոխանցել Հայկական Կառավարությանը, որ Վրացական Կառավարությունը, ծանոթանալով նրա պատասխանին և, գնալով ընդառաջ, խնդրում է Հայկական Կառավարությանը այդ նպատակով հնարավորինս սեղմ ժամկետում ուղարկել իր ներկայացուցիչներին:

Գաղտնի: Միաժամանակ Ձեզ հանձնարարվում է անմիջական բանակցությունների ժամանակ հասկացնել տալ Հայաստանի Կառավարությանը, որ իրենց պատվիրակների բացակայության դեպքում մենք ստիպված կլինենք, ելնելով անհրաժեշտությունից, Համաժողովի բացումն անել առանց իրենց մասնակցության:

Արտաքին Գործերի Մինիստր ԳԵԳԵՉԿՈՐՈՒ”:

Թիֆլիս, 14 նոյեմբերի, 1918թ.

Վրաստանի Դիվանագիտական Ներկայացուցչի
հեռագիրն Էրիվանից:

Արտաքին Գործերի Մինիստրին

“ Տիգրանյանի հետ բառացի բանակցությունների միջոցով ինձ հաջողվեց հասնել նրան, որ ինքը սկզբունքորեն ընդունեց Հայաստանի պատվիրակների մասնակցությունը Համաժողովին նույնիսկ մինչև սահմանների վերաբերյալ հարցի լուծումը, բայց միայն այն պայմանով, որ այդ վերջին հարցն իր լուծումը ստանալու է ոչ թե այդ ընդհանուր Համաժողովին, այլ միայն շահագրգիռ պետությունների փոխհամաձայնության միջոցով: Հայաստանի ներկայացուցիչների կողմից արված այդօրինակ հայտարարությունը պետք է աջակցության արժանանա մեր կողմից”:

Էրիվան, 17 նոյեմբերի, 1918թ., № 38:

ՄԴԻՎԱՆԻ

Ե.Պ. ԳԵԳԵՉԿՈՐՈՒ հեռագրերը

II.

Էրիվան: Վրաստանի Դիվանագիտական Ներկայացուցիչ
ՄԴԻՎԱՆՈՒՆ

“Մեր Համաժողովը տեղափոխված է ամսի 30-ին: Ահա ամենը, որ ես կարողացա անել: Այդ օրը սպասում եմ Ձեզ և Հայկական պատվիրակներին: Արտաքին Գործերի Մինիստր՝ ԳԵԳԵՉԿՈՐԻ”
Թիֆլիս, 22 նոյեմբերի 1918թ.

II.

Էրիվան: Վրաստանի Դիվանագիտական Ներկայացուցիչ
ՄԴԻՎԱՆՈՒՆ

“Համաժողովը հետաձգված է: Ինչո՞ւ Հայաստանի Կառավարությունը չուղարկեց պատվիրակներ: Ես հնարավոր էի համարում հայերի հետ բանակցել նախօրոք, բայց եթե իրենց կողմից չդրսևորվի ընդառաջ գնալու ցանկություն, ապա այդ գաղափարը վարկաբեկված կլինի երկարատև ժամանակով:

Արտաքին Գործերի Մինիստր՝ ԳԵԳԵՉԿՈՐԻ”

Թիֆլիս, 2 դեկտեմբերի 1918թ.

Ինչպես ընթերցողը տեսնում է, հանրապետությունները չէին շտապում իրենց ներկայացուցիչներին հավաքել Թիֆլիսում խորհրդակցության: Ինքներս մեզանից չպետք է թաքցնենք, որ էրիվանում զգուշանում էին Թիֆլիսի վրա Բաքվի ազդեցությունից և ձգտում էին անմիջականորեն հենց վրացիների հետ վերջ դնել վիճելի հարցերին: Բացի դրանից, առկա էր զսպել այրող հարցերին լուծում տալու ցանկությունը և սպասել Փարիզի Վեհաժողովի ընթացքին: Այդպիսին էր այդ օրերի հոգեբանությունը: Հիմա այն արդեն չկա և դա պատմության դառը դասերից մեկն է: Մինչդեռ մթնոլորտը գնալով խտանում էր: Տարածքների սահմանազաման հարցը, որն այսօր էր Կովկասում դեռևս ցավոտներից է, գնալով ավելի ու ավելի կիզիչ էր դառնում: Մենք այդ հարցին շատ երկար ենք անդրադառնում միտումնավոր, քանզի այն հանդիսանում էր առավել <<կծող>> հարցերից թե՛ այն օրերին, թե՛ այսօր:

Ահա այդ հարցին առնչվող այն ժամանակաշրջանի պաշտոնական փաստաթղթերը.

Դրան Ջամալյանը պատասխանում է հետևյալ նոտայով.

Վրաստանի Ռազմական մինիստրը հեռագրում է Հայաստանի Կառավարությանը.

Հայաստանի Կառավարությունը՝ ի դեմս Կառավարության նախագահ Քաջազնունու և Վրաստանում Հայաստանի գործերի ժամանակավոր հավատարմատար Ջամալյանի պնդում են. պաշտպանել Ախալքալաքի գավառը, Հայաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստրը հեռագրում է.

Էրիվանում Վրաստանի հավատարմատարը Փարիզ ուղևորվող հայկական պատվիրակության հետ մեկնում է Թիֆլիս: Բայց նրանք արգելափակվում են Ղարաքիլիսայում, քանզի այդ օրը վաղ առավոտյան Հայաստանի ու Վրաստանի սահմանին սկսվեցին ռազմական բախումները: Այստեղ առաջին անգամ, դեկտեմբերի 13-ին հայտնվում է առաջին

Ֆրանսիական սպան՝ Միջագետքի ռազմաճակատից ժամանած հեծելագործի հոգևորական, հայերեն խոսող ճիզվիտների ուխտի միաբան կապիտան Պուադեբարը: Նրա հետ մենք դեռևս հաճախակի կհանդիպենք:

Ահա նրան է ուղղում Մոլիվանին իր հեռագիրը.

Մինչդեռ Հայաստանի Արտաքին Գործերի մինիստր Տիգրանյանը հեռագրում է.

Պատերազմը բռնկվեց: Այդ կապակցությամբ Վրաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստրը Վրացական Պառլամենտում հանդես եկավ հետևյալ հայտարարությամբ.

Միաժամանակ պ. Քաջագունին Հայաստանի Պառլամենտում հանդես եկավ ռազմական գործողությունների սկսվելուն վերաբերող հայտարարությամբ:

Ես ներկա եմ եղել այն պահին, երբ Մինիստրների Խորհրդի նիստից հետո, որը հավանություն տվեց Կառավարության Նախագահի գործողություններին, պ. Քաջագունին իր աշխատասենյակից գորքերի հրամանատար Դրոյին թույլ տվեց անցնել վճռական ռազմական գործողությունների: Սկսվեց մի պատերազմ, որն իր թույնով երկար ժամանակով թունավորեց հայ-վրացական հարաբերությունները: Թիֆլիսում հայերի նկատմամբ սկսվեց կատաղյալ մի որս: Հայերին հարյուրներով քստրում էին դեպի Քութայիս և Վրաստանի խորքերը: Էրիվանից դեպի ռազմաճակատ էին ուղարկում զինվորներին, այլուրի վերջին պաշարները: Սաստիկ սառնամանիքներ էին: Զինվորները չունեին տաք հանդերձանք: Բայց հայերի մոտ առկա էր հանուն արդար գործի պայքարի գաղափարը: Չնայած ցրտին և սովին, պատերազմը ժողովրդականություն էր վայելում: Հոգեբանորեն ժողովուրդը ցանկանում էր ելք բացել դեպի ծով, որը Վրաստանն արգելափակում էր: Այնտեղից հայերը սպասում էին հաց, արտաքին աշխարհի հետ կապեր ունենալու հնարավորություն: Պատերազմը վարվում էր բավականին փոքրաթիվ ուժերով՝ մենք ունեինք հագարից ոչ ավելի զինվոր: Բայց կռվում էր Բորչալուի գավառի ամբողջ բնակչությունը. նրանք ցանկանում էին միանալ Հայաստանի Հանրապետությանը: Ահա այն երկու շարժառիթները, որոնք այդ օրերին մեծ ժողովրդականություն էին վայելում հայության մեջ:

Մինչդեռ դիվանագիտական նամակագրությունն ընթանում էր իր հունով.

Ցանկանալով իրենց կողմը հրավիրել Բաթումից Թիֆլիս ժամանած Միության Տերությունների ներկայացուցիչների համակրանքը, Վրաստանի կառավարությունը նրանց դիմեց հետևյալ հայտարարությամբ.

**Նամակագրություն
հայկական գորամիավորումների Թիֆլիսի նահանգի
սահմանները մուտք գործելու հարցի վերաբերյալ**

I.

**Վրացական Հանրապետության Արտաքին Գործերի
Մինիստրի նոտան՝ հասցեագրված Վրաստանի
Կառավարությանը կից Հայաստանի Հանրապետության
գործերի ժամանակավոր հավատարմատարին**

“Վրացական Հանրապետության Կառավարությունն իրազեկված է, որ Թիֆլիսի նահանգի մի մասը՝ Քոբեթ կիսակայարանից մինչև սահմանային կամուրջը, ինչպես նաև Սանահինի մերձակա տարածքները, ս.թ. հոկտեմբերի 18-ին զբաղեցվել են հայկական կանոնավոր զորքերի, այն է՝ առաջին և չորրորդ հրաձգային գնդերի ստորաբաժանումների կողմից:

Վրացական Կառավարությունը, միշտ պատրաստակամ լինելով փոխադարձ պայմանավորվածությամբ կարգավորել սահմանների վերաբերյալ հարցերը բարեկամ Հայկական Հանրապետության հետ, իր պարտքն է համարում, սակայն, հայտարարել, որ քանի դեռ բացակայում է նման համաձայնությունը, հայկական գորամիավորումների մուտքը Թիֆլիսի նահանգի տարածք, Վրաստանի Կառավարության կողմից դիտվելու է որպես Վրաստանի հանդեպ Հայաստանի կողմից դրսևորվող բացահայտ թշնամական գործողություն”:

1918թ. Արտաքին Գործերի Մինիստրի Պաշտոնակատար՝
ԳՎԱՐՋԱԼԱՁԵ
Գրասենյակի տնօրեն՝ ԼՈՐԴԿԻՊԱՆԻՉԵ

Վրաստանի Կառավարությանը կից Հայաստանի Հանրապետության գործերի ժամանակավոր հավատարմատարի նամակը՝ հասցեագրված Վրաստանի
Արտաքին Գործերի Մինիստրին

“Պատիվ ունեմ հայտնելու, որ Ձեր՝ հոկտեմբերի 19-ի № 4303 նոտան իմ կողմից փոխանցված է Էրիվան, իմ Կառավարությանը՝ հրահանգներ ստանալու համար:

Ձեզ հասցնելով շարադրված տեղեկությունները, պարոն Մինիստր, ինձ թույլ եմ տալիս հայտնել իմ հաստատ համոզումը, որ երկու Հանրապետությունների Կառավարությունների անկեղծ ձգտումը բարեկամական կապերի պահպանման ու ամրապնդման ուղղությամբ չի հապաղի որպես հետևանք դրսևորվել արագ և խաղաղ համաձայնագրի ստորագրման տեսքով՝ երկու եղբայրական ժողովուրդներին էլ բավարարելու իմաստով:

Օգտվելով առիթից, պարոն Մինիստր, խնդրում եմ ընդունել հավաստումը Ձեր հանդեպ տածած իմ բացառիկ հարգանքի:
Ա.ՋԱՄԱԼՅԱՆ՝ 21 Հոկտեմբերի, 1918թ., № 1303

Զուգահեռաբար Վրաստանի Ռազմական
Մինիստրը հրամայում է.

III.

Վրաստանի Ռազմական Մինիստրի Հրամանը.

Սանահին: Գնդապետ Ջախարիաձեին

“Հայաստանի Կառավարության Նախագահից առաջարկություն է ստացվել սահմանային հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու վերա-

բերյալ: Ըստ այդմ, հրամայում եմ մեր գորքերին կանգնել այն գծի վրա, որը զբաղեցնում էին գերմանացիները, իսկ հայկական գորքերը չպետք է անցնեն թուրքերի կողմից զբաղեցրած գիծը: Նրանց հետագա առաջխաղացման դեպքում, անպայման պաշտպանվել”:

Ռազմական Մինիստր ԳԵՈՐԳԱԶԵՆ”

23 հոկտեմբերի, 1918թ.

Վրաստանի Ռազմական Մինիստրի հեռագիրը:

Էրիվան: Հայկական Հանրապետության

Մինիստր-Նախագահ ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒՆ:

“Ի պատասխան Ձեր հեռագրի հայտնում եմ հետևյալը. Սանահինի ջոկատի հրամանատարին իմ կողմից հրաման է տրված, որ, ի պատասխան Ձեր զինված ուժերի կողմից Թիֆլիսի նահանգի մի մասի գրավմանը, ռազմական գործողություններ չսկսել: Հայաստանի զինուժի հետագա առաջխաղացման դեպքում իմ կողմից կձեռնարկվեն համապատասխան միջոցներ: Հոկտեմբերի 1918-ին Ձեզ ուղարկված նոտայում Վրաստանի Կառավարությունը ինքն էր առաջարկել սահմանային հարցերը լուծել խաղաղ ճանապարհով: Ընդամին, անհրաժեշտ եմ համարում ձեռնամուխ լինել մեր կողմից արված և Ձեր կողմից ընդունված առաջարկության գործնական իրագործմանը:

Ի տեղի Մինիստր-Նախագահի, Ռազմական Մինիստր ԳԵՈՐԳԱԶԵՆ”:

23 հոկտեմբերի, 1918թ.

Իսկ պ. Ա.Ջամալյանին գրվում է հետևյալը.

Վրաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստրի նոտան՝

հասցեագրված Վրաստանի Կառավարությանը կից

Հայաստանի Հանրապետության գործերի

ժամանակավոր հավատարմատարին:

“Համաձայն Ձեր Կառավարության Նախագահ պ. ՔԱԶԱԶՆՈՒՆՈՒՆ ինդրանքի, Ռազմական Նախարարը հրամայել է վրացական գորքերին

մնալ մինչ թուրքերի գնալը մեր կողմից զբաղեցրած Քորինջի-Օատեր գծի վրա, ներառյալ Կամենկա գետը և սպասել սահմանային հարցերի փոխադարձ համաձայնությամբ, խաղաղասեր լուծմանը: Մինչդեռ, հայկական զորքերը շարունակում են նվաճողական գործողություններ Վրաստանի նկատմամբ: Վրաստանի Կառավարությունը հենց նոր տեղեկություն է ստացել, որ հայկական զորքերը պահանջել են մաքրել Քորինջին, դրանից հետո ստիպել են այնտեղից ետ քաշվել նաև գերմանական ուղեկալին և զբաղեցրել են Քորինջի-Օատեր գիծը: Քննարկելով ստեղծված իրավիճակը, Վրաստանի Կառավարությունը հանձնարարել է ինձ տեղեկացնել Ձեզ այն մասին, որ, եթե հայկական զորամասերը չմաքրեն Քորինջի-Օատեր գերմանական գիծը և եթե առաջիկայում զբաղեցնեն որևիցե նոր տարածքներ Թիֆլիսի նահանգի սահմաններում, ապա Վրաստանի Կառավարությունը դա կհամարի որպես Վրաստանի դեմ ռազմական գործողությունների իրականացում Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության կողմից, որի վրա էլ կընկնի երկու Հանրապետությունների համար այդ ամենի կործանարար հետևանքների ողջ պատասխանատվությունը:

Վրաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստրի պաշտոնակատար՝
ՌԱՄԻՇՎԻԼԻ:

Գրասենյակի Տնօրեն՝ ԼՈՐԴԿԻՊԱՆԻՁԵ”:

23 հոկտեմբերի 1918թ., №12130

Պ. Ջամայյանը պատասխանում է.

Վրաստանի Կառավարությանը կից Հայաստանի Հանրապետության գործերի ժամանակավոր հավատարմատարի
նամակը՝ հասցեագրված

Վրաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստրի
պաշտոնակատար Ռամիշվիլուն

“Ի պատասխան այսօր կեսօրին ժամը 1-ին ստացված Ձեր №12130 նոտայի, պատիվ ունեմ տեղեկացնելու Ձեզ, որ Էրիվանի հետ կապի բացակայության պատճառով ես, ցավոք սրտի, զրկված եմ նոտան անմիջա-

պէս իմ Կառավարությանը փոխանցելու հնարավորությունից:

Ըստ այդմ և, նման կարևոր հարցի լուծումը ձգձգելուց խուսափելու համար, ես, պարոն Մինիստր պարտավորված եմ զգում դիմել Ձեզ խնդրանքով, որպէսզի հրահանգավորեք հենց այսօր սույն նոտան ռադիոյով ուղարկվի Էրիվան՝ Հայաստանի Կառավարությանը:

Հաշվի առնելով նաև ռադիոհեռագրակապի բացակայությունը Էրիվանի հետ և զգուշանալով, որ Հայկական գորամիավորումների տեղեկացված չլինելը կարող է առաջ բերել բախումներ՝ անկախ իմ Կառավարության կամքից, խնդրում եմ նաև իմ լիազորված անձանց՝ Մ. ԱՐԶՈՒՄԱՆՈՎԻՆ և Ա. ՇԱՀՄԱԶՅԱՆԻՆ տրամադրել արտահերթ գնացք՝ նշված նոտան հայկական առաջապահ գորամասերին հասցենելու և այնտեղից հեռագրակապով փոխանցելու համար:

Գիտենալով եղբայրական Վրաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների ոչ միայն պահպանման, այլ նաև սերտ համագործակցությամբ այդ հարաբերություններն ամրապնդելու իմ Կառավարության համակողմանի ձգտումը, ես չեմ կասկածում, որ իմ Կառավարությունը, տեղեկանալով սահմանային հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու Վրաստանի Կառավարության ցանկության մասին, որախությամբ ձեռք կառնի բոլոր միջոցները երկու բարեկամ Հանրապետությունների գորքերի միջև բախումը կանխելու համար:

Պարոն Մինիստր, խնդրում եմ ընդունել հավաստումը Ձեր հանդէպ տածած իմ բացառիկ հարգանքի: Ա.ՁԱՄԱԼՅԱՆ”:

24 հոկտեմբերի, 1918թ., №1477:

Վրաստանի Կառավարությանը կից Հայաստանի Հանրապետության գործերի ժամանակավոր հավատարմատարի նամակը՝ հասցեագրված

Վրաստանի Արտաքին Գործերի

Մինիստրի պաշտոնակատարին:

“Իմ Կառավարության հանձնարարությամբ պատիվ ունեմ փոխանցել հետևյալ հեռագիրը, որն ստացել եմ այսօր.

1. Հայաստանի Խորհուրդը, լսելով իմ հաղորդումը վերջնագրի տեսքով Շահալին մաքրելու վերաբերյալ Վրացական № 4303 նոտայի վերաբերյալ, ինչպես նաև Վրաստանի Կառավարության կողմից ձեռնարկված միջոցների մասին, որոշեց հավանություն տալ Կառավարության գործունեությանը և առաջարկել նրան պահպանել գործողությունների ընդունված ուղին:

2. Կառավարությանը պարտավորեցնել միջոցներ գործադրել հակամարտության խաղաղ լուծման ուղղությամբ, հույս ունենալով, որ Վրաստանը նույնպես զերծ կմնա հարձակողական գործողություններից և չի անցնի զբաղեցրած գիծը: Խնդրում եմ այս ամենի մասին տեղեկացնել Վրաստանի Կառավարությանը: ՔԱՋԱԶՆՈՒՆՈՒ

Օգտվելով առիթից, պարոն Մինիստր, խնդրում եմ ընդունել հավաստումը Ձեր հանդեպ տածած իմ բացառիկ հարգանքի:

Վրաստանի Կառավարությանը կից Հայաստանի Հանրապետության գործերի ժամանակավոր հավատարմատար՝ Ա.ՋԱՄԱԼՅԱՆ “

25 հոկտեմբերի, 1918թ.

YIII.

Հայաստանի Հանրապետության Մինիստր-Նախագահ

ՔԱՋԱԶՆՈՒՆՈՒ հեռագիրն, ուղղված Վրաստանի

Արտաքին Գործերի Մինիստր ՌԱՄԻՇՎԻԼՈՒՆ:

“Թիֆլիս՝ Վրաստանի Կառավարության Արտաքին Գործերի Մինիստր ՌԱՄԻՇՎԻԼՈՒՆ:

Ի պատասխան Ձեր՝ առանց ամսաթվի և ժամանակի նշման հեռագրի, որը էրիվանում ստացվել է հոկտեմբերի 25-ին ժամը 23-ին: Մեր գորքերին խիստ հրաման է տրված զբաղեցնել միայն այն դիրքերը, որոնք թողնվել են թուրքերի կողմից: Հրամանը կրկնված է: Մասնավորապես, հրահանգ է տրված թողնել Ծատեր-Քորինջին, որոնք գրավվել են, ակնհայտորեն, թյուրիմացաբար՝ Պաշտպանական նկատառումներով: Բարեհաճեցեք Ձեր կողմից, հրահանգել՝ դադարեցնելու ռազմական գործողությունները և մտահոգություն հարուցող վրացական գորքի տեղաշարժերը: Սահմանային հարցերի խաղաղ կարգավորման նպատակով առա-

ջարկում եմ հրավիրել հայ-վրացական համաժողով, № 539:

Մինիստր-Նախագահ՝ ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻՒՄ՝:

27 հոկտեմբերի, 1918թ., № 5277:

Հեռագիր Էրիվանից, 5 դեկտեմբերի 1918թ.:

Թիֆլիսում ստացված է դեկտեմբերի 6-ին:

Արտաքին Գործերի Մինիստրին:

“Այսօր ստացա հետևյալ բավանդակությամբ նոտա ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻՑ. Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության հանձնարարությամբ խնդրում եմ Ձեզ հաղորդել Վրացական Հանրապետության Կառավարությանը, որպեսզի վերջինս գերծ մնա իր գորքերը Ախալքալաքի գավառի սահմանները մտցնելուց, մինչև նշված շրջանի վերբերյալ խաղաղ լուծում ստանալը:

ՄԴԻՎԱՆԻՒՄ՝

Էրիվան, 5 դեկտեմբերի, 1918թ., № 73.

Մրան Վրաստանի Արտաքին Գործերի մինիստրությունը պատասխանում է երկու հեռագրերով:

I.

7 դեկտեմբերի 1918 թ., Ե.Պ.ԳԵԳԵՉԿՈՐՈՒ ՀԵՌԱԳԻՐԸ:

Էրիվան, Վրաստանի Դիվանագիտական Ներկայացուցիչ

ՄԴԻՎԱՆՈՒՆ:

“ Ի պատասխան Ձեր հեռագրերի, հայտնում եմ. Ախալքալաքը մեր գորգերի կողմից զբաղեցված է դեկտեմբերի 5-ին առավոտյան ժամը 10-ին: Մեր Կառավարության նման քայլը պայմանավորված է տեղի բնակչության շահերով, որը ենթարկվում էր անասելի բռնությունների ինչպես գավառում դեռևս մնացած թուրքական զորամասերի, այնպես էլ անպատասխանատու անձերի և զինված հրոսակախմբերի կողմից: Վրաստանի Կառավարությունն իր պարտքը համարեց առաջին իսկ հնարավորության դեպքում վերջ դնել իրերի անտանելի դրությանը, համարելով,

որ Վրաստանի Կառավարության կողմից Ախալքալաքի գավառի զբաղեցնելու հարցը ո՛չ պատմական, ո՛չ քաղաքական և ո՛չ էլ բարոյական տեսակետներից չի կարող համարվել վիճելի:

Ընդորում, Վրաստանի Կառավարությունը մնում է լիակատար այն համոզմունքին, որ այդ պարագան և ոչ մի չափով չի կարող ազդել տարածքային սահմանազատմանը վերաբերող մեր բանակցությունների ընթացքի վրա, որոնք վարվում են այդ հարցի վերաբերյալ երկու կողմերի համար էլ երկկողմանի համաձայնությամբ՝ ընդունելի պայմանների հասնելու նպատակով:

Արտաքին Գործերի Մինիստր ԳԵԳԵՉԿՈՐԻ”:

Թիֆլիս, 7 դեկտեմբերի, 1918թ., № 5447.

/Օանդություն. Էրիվանի հետ կապի բացակայության պատճառով հեռագիրն ուղարկվել է ուշացումով/:

II

9 դեկտեմբերի 1918 թ., Ե.Պ.ԳԵԳԵՉԿՈՐՈՒ ՀԵՌԱԳԻՐԸ:

Էրիվան, Վրաստանի Դիվանագիտական Ներկայացուցիչ
ՄԴԻՎԱՆՈՒՆ:

“ Ի լրացումն № 5447 հեռագրի, տեղեկացնում եմ. հենց նոր Ռազմական Մինիստրությունից տեղեկություն ստացվեց, որ Սանահինի մոտ հայտնվել են հայկական 4-րդ հրաձգային գնդի զորամասերը փոխգնդապետ ՏԵՐ-ՆԻԿՈՂՈՍՈՎԻ գլխավորությամբ, որոնք գրգռում են տեղական բնակչությանը, ստեղծում են թյուրիմացություններ, որոնք, ի վերջո, այսօր դրսևորվեցին Սանահին կայարանի գնդակոծությամբ: Ախալքալաքից Ռազմական Մինիստրությունը տեղեկություն է ստացել, որ Բոզդանովկա գյուղում տեղանշվել է հայկական հեծելավաշտի ներկայություն: Հաղորդելով այս մասին, խնդրում եմ ձեռնարկել քայլեր, որոնք կապահովագրեն մեզ անցանկալի միջադեպերից: Կրկնում եմ, Ախալքալաքի գավառի գրավումը ամենևին չի սասանում այն հիմքերը, որոնք կարող են դրվել երկկողմանի համաձայնության հիմքում: Այդ կապակցությամբ Դուք կարող եք տալ որոշակի հավաստիացումներ:

Արտաքին գործերի Մինիստր ԳԵԳԵՉԿՈՐԻ”:

9 դեկտեմբերի:

Վրաստանի Դիվանագիտական Ներկայացուցիչ

Ս. ՄԴԻՎԱՆՈՒ հեռախոսագիրը Ղարաքիլիսայում գտնվող
Ֆրանսիայի Ներկայացուցիչ Կապիտան ՊՈՒԱԴԵԲԱՐԻՆ:

“Ահա արդեն երեք օր է, որ ես գտնվում եմ Ղարաքիլիսա կայարանում, ի վիճակի չլինելով ոչ միայն առաջ գնալ դեպի Թիֆլիս, այլ նույնիսկ կապվել հեռագրակապով, որպեսզի տեղեկացնեմ Կառավարությանը այստեղ ընթացող իրադարձությունների մասին, որոնք, ըստ իս, ընդունում են աղետալի ընթացք: Ես իմ կողմից արեցի ամեն ինչ, որպեսզի համոզեմ Հայկական Կառավարությանը զերծ մնալ այնպիսի քայլերից, որոնք կարող են մեկընդմիջտ խաթարել դարերի ընթացքում ստեղծված հայ-վրացական բարի հարաբերությունները: Ի հակասություն իմ բոլոր ջանքերի, այսօր Ղարաքիլիսայի-Լոռվա ջոկատի հրամանատար ԴԲՈՅԻՑ՝ գեներալ ՄԻԼԻԿՅԱՆԻ փոխանցմամբ ստացա Մինիստր – Նախագահ ՔԱՋԱԶՆՈՒՆՈՒ ստորագրությամբ Վրացական Կառավարությանն ուղղված մի նոտա, որով պահանջվում է Բորչալուի գավառն անմիջապես մաքրել վրացական զորքերից: Նման պահանջը ես համարում եմ Վրաստանի ներքին գործերին միջամտելու գործողություն և առիթ՝ հետագա բարդացումների համար, ընդհուպ մինչև զինված ընդհարման:

Մինչդեռ, գյուղացիների ապստամբության հողի վրա Բորչալուի գավառում ծավալվող իրադարձությունները Վրացական և Հայկական Հանրապետությունների կողմից պետք է կարգավորվեն խաղաղ միջոցների ներազդման եղանակով, իսկ այն անձանց նկատմամբ, ովքեր մեղավոր են գյուղացիների ապստամբության բռնկման հարցում, ինչպես գյուղացիների, այնպես էլ Վրացական կառավարության պաշտոնյաների կողմից, պետք է կիրառվեն պատժամիջոցներ, քանզի հակառակն անխուսափելիորեն կհանգեցնեն բոլշևիզմի, ինչի մասին համոզում է Վրաստանի Կառավարության փորձը, որը ճնշել է բոլշևիկյան ելույթներ իր երեք գավառներում:

Վերջին իրադարձությունների մասին զրույց եմ ունեցել Արտաքին Գործերի Մինիստր ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻ հետ, նրան առաջարկություն անելով պատվիրակներ ուղարկել Վրաստանի Կառավարության հետ բանակցելու և Բորչալուի գավառով շրջելու՝ ընթացող իրադարձությունների պատճառների բացահայտման համար, սակայն մինչ օրս ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻՑ չունենմ ոչ մի պատասխան:

Ըստ այդմ, խնդրում եմ Ձեզ, եթե Դուք ունեք հնարավորություն և հարմար կհամարեք Ձեր համար, ազդել Հայաստանի Կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս զերծ մնա Բորչալուի գավառի այն սահմանի այն հատվածն անցնելուց, որը սույն թվի մայիսից, թուրքերի հետ մարտեր մղելով, զբաղեցված է վրացական զորքերի կողմից և Հայկական Կառավարության պատվիրակների հետ՝ ինձ հետ միասին մեկնել Թիֆլիս հականարտության խաղաղ կարգավորման համար: Վերոշարադրյալին հարկ եմ համարում ավելացնել, որ Հայաստանի տարածքում Թիֆլիսի հետ կապի ընդհատման պատճառով Վրացական Կառավարությունը չի ստացել Հայկական Կառավարության կողմից և ոչ մի նախնական բողոք, կամ հայտարարություն Բորչալուի գավառի առնչությամբ և այդ նույն պատճառով էլ նա չունի այն տեղեկությունները, որոնք ես բերում եմ ինձ հետ: Դա ինձ իրավունք է տալիս ենթադրել, որ իմ ժամանելուց հետո բազմաթիվ իրադարձություններ կստանան իրական և պաշաճ լուսաբանում և նույն կերպ էլ Հայկական Կառավարությունը ավելի լիարժեք տեղեկացված կլինի, ինչն էլ հնարավորություն կտա երկու Կառավարություններին գալու համաձայնության: ՄԴԻՎԱՆԻ”:

Ղարաքիլիսա, 13 դեկտեմբերի, 1918թ.:

Միաժամանակ պ.ԳԵԳԵՉԿՈՐԻՆ հեռագրում է Էրիվան՝

ՄԴԻՎԱՆՈՒՆ:

13 դեկտեմբերի 1918թ. Ե.Պ. ԳԵԳԵՉԿՈՐՈՒ հեռագիրը

Էրիվան. Վրաստանի Դիվանագիտական

Ներկայացուցիչ ՄԴԻՎԱՆՈՒՆ:

“Ռազմական Մինիստրության կողմից ստացվել են հավաստի տե-

ղեկություններ, որ Սանահինի շրջանում վրացական զորամասերի դեմ մարտական գործողություններում մասնակցում են նաև հայկական զորամասեր, ընդ որում նրանց մասնակցությունը կրում է միանգամայն կազմակերպված բնույթ: Սանահինի շուրջ բոլոր վայրերում տեղակայված են զինվորական շտաբներ, որոնք գլխավորում են Հայաստանի Հանրապետությունում ծառայություն անցնող շտաբ-սպաներ և օբեր-սպաներ:

Ոչ մի բռնակցությունից մտքով չանցկացնելով, որ այդ ամենն իրականացվել է Հայաստանի Կառավարության հրամանով, այս տխուր միջադեպի, որի գոհ արդեն դարձել են տասնյակ վրացի զինվորներ և սպաներ, հնարավոր ծավալման պատճառով, ճակատագրական հետևանքներից խուսափելու նպատակով խնդրում եմ Ձեզ քայլեր ձեռնարկել, որպեսզի Հայկական Կառավարությունը ներազդման անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկի այն զորամասերի ու անձանց նկատմամբ, որոնք իրենց անպատասխանատու և հանցավոր գործողություններով խաթարում են երկու հանրապետությունների բարեկամական հարաբերությունները:

Արտաքին Գործերի Մինիստր՝ ԳԵԳԵՉԿՈՐԻ”:

Թիֆլիս, 13 դեկտեմբերի, 1918թ., № 5572

Ռադիոգիր Էրիվանից, 11 դեկտեմբերի 1918թ.

/ստացված է դեկտեմբերի 13-ին/

Радиограмма изъ Эривани отъ 11 декабря 1918 г.

/получена 13 декабря/

Թիֆլիս. Վրաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստրին:

Պատճենը՝ Հայաստանի Դիվանագիտական

Ներկայացուցչին:

“Հաղորդում եմ հեռագիրը, որը շտապ ուղարկվել է դեկտեմբերի 9-ին, սակայն տեղ չի հասցվել կապի ընդհատման պատճառով. “Ղարաքիլիսայի-Լոռվա ջոկատը հաղորդում է, զալարցիք երկրորդ օրն է, որ գտնվում են վրացական զորքերի հրետանային և գնդացրային կրակի տակ, որ Լոռվա տեղամասի հյուսիսային հատվածի հայկական գյուղերը

այդ գորքերի կողմից ենթարկվում են թալանի ու բռնությունների: Հայաստանի Կառավարությունը հաստատակամորեն բողոքում է Հայաստանի տարածք հանդիսացող, սակայն վրացական գորքերի կողմից բռնի կերպով գրավված տարածքում վրացական գորքերի կողմից իրականացվող սանձարձակությունների դեմ: Եթե Ձեր կողմից ձեռք չառնվեն այդ ամենին վերջ դնելու միջոցներ, Հայաստանի Կառավարությունն իր վրայից հանում է հետևանքների պատասխանատվությունը:

Արտաքին Գործերի Մինիստր՝ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ՝:

Էրիվան, 11 դեկտեմբերի, 1918 թ., № 6913:

Իսկ Գեգեչկորին կրկին հաղորդում է.

Ե.Պ.ԳԵԳԵՉԿՈՐՈՒ Էրկրորդ հեռագիրը, 13 դեկտեմբերի, 1918թ., Էրիվան:

Հայաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստրին:

Պատճենը՝ Վրաստանի Դիվանագիտական

Ներկայացուցչին:

“ Ի պատասխան Ձեր № 6913 ռադիոհեռագրի հայտնում եմ հետևյալը. Վրացական Հանրապետության Կառավարությունը մեկ անգամ ևս հաստատում է իր անշեղելի ձգտումը բոլոր վիճելի հարցերը լուծել խաղաղ համաձայնության հիման վրա: Քանի դեռ այդ վեճերը նշված եղանակով լուծված չեն, Վրաստանի Կառավարությունը անթույլատրելի է համարում որևիցե միջամտություն իր ներքին գործերին: Ինչ վերաբերում է Ղարաքիլիսայի-Լոռվա ջոկատի հրամանատարի զեկույցին, ապա Վրաստանի Կառավարությունը հայտարարում է, որ այն բացարձակապես չի համապատասխանում իրականությանը: Նոյեմբերի 9-ից սկսած մինչ օրս որոշ հայկական զորամասեր՝ հայկական ծառայության շտաբի օբեր-սպաների հրամանատարությամբ ոչնչացրել են գրեթե ամբողջ վրացական սահմանապահ ծառայությունը, գերեվարելով ողջ մնացածներին: Զոհերը հաշվվում են տասնյակներով: Արնահեղությունը դադարեցնելու նպատակով, մենք նոյեմբերի 11-Մանահին ուղարկեցինք մի պատվիրակություն, որի կազմում էին նաև Հայոց Ազգային Խորհրդի և-

րեք անդամներ: Վրացական Կառավարությունն իր կողմից որոշակիորեն պնդում է, որ բարձունքները գնդակոծվել են միայն նոյեմբերի 13-ին ժամը 12-ին: Հանուն երկու եղբայրական ժողովուրդների խաղաղ համակեցության, Վրացական Կառավարությունը պնդում է, որ անհրաժեշտ է ձեռք առնել միջոցներ արյունահեղությունը դադարեցնելու և այդ տխուր իրադարձությունների հրահրման հարցում մեղավոր բոլոր անպատասխանատու անձանց պատժելու ուղղությամբ: Իր կողմից Վրացական Կառավարությունը հայտարարում է, որ անհապաղ հրաման կտրվի դադարեցնել ռազմական գործողությունները, հենց որ դադարեցվի վրացական զորամասերի գնդակոծումը բարձունքներին դիրքավորվածների կողմից: Հակառակ դեպքում, Վրաստանի Կառավարությունը բարոյապես իրավացի կլինի իր վրայից հանել հետագա հետևանքների պատասխանատվությունը:

Արտաքին Գործերի Մինիստր ԳԵԳԵՉԿՈՐԻ”:

Թիֆլիս, 13 դեկտեմբերի, 1918թ., № 5599:

**Վրաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստր Ե.Պ.Գեգեչկորու
ելույթը Վրաստանի Պառլամենտում,
14 դեկտեմբերի, 1918թ.**

Ե.Պ.ԳԵԳԵՉԿՈՐԻ. Քաղաքացիներ, ես ինձ թույլ կտամ Ձեզ գեկուցել տեղեկություններ, որոնց տիրապետում է Արտաքին Գործերի Մինիստրությունը: Վրաստանի Կառավարությունը բոլորին ներկայացրել է մի անսասան փաստաթուղթ այն մասին, որ ինքը կանգնած է միջազգային համերաշխության և խաղաղության հիմքերի վրա: Ես խոսում եմ այն նոտայի մասին, որով Վրաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստրը առաջարկում էր Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդներին՝ բոլոր վիճելի հարցերը լուծել համաձայնությունների գալու միջոցով: Նուտան ենթադրում էր մեր փոխհարաբերությունների պարզաբանման համար հիմք ընդունել իրավարարության սկզբունքները: Ես չեմ կարող այս պահին Ձեր ուշադրությունը չհրավիրել Արտաքին Գործերի Մինիստրության այն քայլերին, որոնք ձեռնարկվել են, որպեսզի մեր հոչակած խաղաղասիրության

սկզբունքը չլիներ ընդամենը մի պարզ հայտարարություն: Նոյեմբերի 13-ին մենք ստացել ենք Հայաստանի Կառավարությանը կից մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչ ՄԴԻՎԱՆՈՒՑ հաղորդում այն մասին, որ Հայաստանի Կառավարությունը սկզբունքորեն հայտնել է իր համաձայնությունը մասնակցելու համաժողովին, սակայն անհրաժեշտ է համարում վաղօրոք պայմանավորվել համաժողովի ծրագրի, նրա անցկացման ժամանակի և վայրի վերաբերյալ: Պետք է ասեմ Ձեզ, որ այդ համաձայնությունը մեր իրականացրած այն քայլերի արդյունքն էր, որոնք ուղղված էին Անդրկովկասյան համաժողովի գումարման հետ կապված ի հայտ եկող թյուրիմացությունների պարզաբանմանը: Դուք երևի հիշում եք, որ ընդդեմ այդ համաժողովի գումարման, հայերը ներկայացրել էին ձևական բնույթ կրող առարկություններ: Հանուն գործի շահերի մենք ընդառաջ գնացինք Հայկական Կառավարության առաջարկներին և մեր դիվանագիտական ներկայացուցիչ միջոցով նրան հաղորդեցինք մեր համաձայնության մասին և խնդրեցինք, որքան որ հնարավոր է, շտապ ուղարկել իրենց պատվիրակներին: Մենք ենթադրում էինք, որ Հայաստանի Կառավարության առաջարկությունն ընդունելով, մենք ստացել ենք նրա համաձայնությունը համաժողովի գումարման վերաբերյալ:

Համաժողովի գումարման օր էր նշանակված նոյեմբերի 10-ը, սակայն այն տեղափոխվեց նոյեմբերի 14-ին: Քանի որ Հայաստանի Կառավարության վերոնշյալ սկզբունքային համաձայնությունը մենք ստացել էինք նոյեմբերի 13-ին, համաժողովը տեղափախվեց նայեմբերի 20-ին: Սակայն Հայկական Կառավարության պատվիրակները չժամանեցին նաև մինչև նոյեմբերի 20-ը, ուստի համաժողովը ստիպված տեղափոխվեց նոյեմբերի 30: Այդ ժամանակահատվածում մենք անընդհատ նոտաներ էինք փոխանակում:

Նոյեմբերի 17-ին համաժողովի գումարման վերաբերյալ ես մանրամասն զեկույց ներկայացրեցի Կառավարությանը: Նույն օրը ես ստացա Հայկական Կառավարության նոտան, որտեղ հաստատակամորեն ներկայացված էր համաժողովին մասնակցելու սկզբունքորեն համաձայն լինելը, չնայած, որ Հայկական Կառավարությունը թերահավատորեն էր

վերաբերվում համաժողովի միջոցով տարածքային վեճի լուծման հնարավորությանը:

ՄԴԻՎԱՆԻՆ խնդրում էր համաժողովի բացումը տեղափոխել նոյեմբերի 27-ին, մենք տեղափոխեցինք նոյեմբերի 30-ին: Միաժամանակ, նոյեմբերի 22-ին մենք տեղեկացրել ենք Հայկական Կառավարությանը, որ մեր կողմից գործի են դրվել բոլոր միջոցները համաժողովի գումարման համար և վստահություն ենք հայտնել, որ Հայաստանի Կառավարությունը կուղարկի իր պատվիրակներին: Դեկտեմբերի 2-ին և 7-ին մենք այնտեղ ենք ուղարկել նաև համապատասխան հեռագրեր: Էրիվանից ստացված հեռագրերը թվագրված են դեկտեմբերի 4-ին, 5-ին և 6-ին: Այդ հեռագրերն առնչվում են մեր գործերի կողմից Ախալքալաքը գրավելուն: Դեկտեմբերի 5-ի հեռագրում Հայկական Կառավարությունն իր բողոքը հայտնելով Ախալքալաքի գրավման վերաբերյալ, հաղորդում էր, Հայաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստր ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԸ գալիս է վիճելի հարցերին լուծումներ գտնելու համար:

Մենք ուղարկեցինք հիմնավորված պատասխան մի հեռագիր, ու նշել էինք, որ Վրաստանի Կառավարությունը, մնալով իր նախկին դիրքերում, անհրաժեշտ է համարում բոլոր վիճելի հարցերը լուծել համաձայնության գալու միջոցով և անհետաձգելի է համարում համաժողովի գումարումը: Դեկտեմբերի 8-ին Ռազմական Մինիստրը ինձ տեղեկացրեց Սանահինի տիրուր միջադեպերի մասին: Դեկտեմբերի 9-ին ես հեռագրել եմ ՄԴԻՎԱՆՈՒՆ այդ իրադարձությունների մասին, ընդ որում, հաղորդելով, որ ըստ մեր տեղեկությունների, միջադեպին մասնակցել են հայկական կանոնավոր զորամասեր: Այդ հեռագրի պատասխանը ես չունեմ, քանզի Սանահինից այն կողմ հեռագրակապը Էրիվանի հետ ընդհատված է: Սակայն մենք ունենք տեղեկություններ, որ ՄԴԻՎԱՆԻՆ հայկական պատվիրակության հետ մոտեցել է Սանահինին, սակայն ստիպված է եղել հետ դառնալ դեպի Ղարաքիլիսա: Երեկ ես ավելի կտրուկ բովանդակությամբ հեռագիր եմ հղել և խնդրել եմ Հայկական Կառավարությանը՝ համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել: Բայց ես շատ քիչ հույսեր ունեմ, որ ռադիոհեռագիրը հասել է Էրիվան: Ընդ որում, տվյալ պարագայում անհրաժեշտ եմ համարում հայտարարել, որ ես որ-

կիցե հիմքեր չունեն ենթադրելու, որ Հայկական Կառավարության և Սանահինի դեպքերի միջև գոյություն ունի որևիցե կապ: Մենք խորապես համոզված ենք, որ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք այն անպատասխանատու խմբավորումների հետ, որոնք ոչ մի առնչություն չունեն Հայաստանի Կառավարության հետ /աղմուկ դահլիճի աջ մասում/: Ես չունեմ ո՛չ բարոյական և ո՛չ էլ քաղաքական իրավունք այս հատվածից պնդել հակառակը: Ես կասեմ ավելին: Մեր Կառավարությունը կձեռնարկի անհետաձգելի միջոցներ, որպեսզի կանխվի այն սահավիրքը, որ կախված է մեր, նաև հայ ժողովրդի գլխին, եթե շուտափույթ չվերացվի սանահինյան միջադեպը: Դրա հետ մեկտեղ, Վրաստանի Կառավարությունը հայտարարում է իր կողմից ձեռք են առնվել բոլոր միջոցները, որպեսզի բոլոր վիճելի հարցերի լուծմանը նվիրված համաժողովը կայանա: Այդ առնչությամբ մեր Կառավարությունն իր պարտքը կատարել է: Վրաստանի Կառավարությունը, անկեղծորեն կիսելով պատասխանատու հայկական կուսակցությունների այն քայլերը, որոնք միտված են Հայաստանի Հանրապետության անկախության ամրապնդման ուղղությամբ, ենթադրում է, որ նույնպիսին պետք է լինի նաև Հայկական Կառավարության վերաբերմունքը Վրաստանի անկախության նկատմամբ:

Մենք արել ենք այն ամենը, ինչ հնարավոր էր անել դիվանագիտական ճանապարհով, և, եթե այդ ճանապարհը մեզ չի բերելու միջադեպի վերացմանը, այդ դեպքում դիվանագիտությունը ստիպված կլինի լռել: /Ըստ Վրացական Հեռագրական Գործակալության հաշվետվության/:

№ 243.

Վրաստանի Պառլամենտի ընդունած

ԱՆՑՄԱՆ ԲԱՆԱԶԵՎԸ

14 դեկտեմբերի 1918 թ.

“Լսելով Սանահինի և Վորոնցովկայի մատույցներում ծավալված իրադարձությունների մասին կառավարական հաղորդումը, Պառլամենտը լիահույս է, որ Կառավարությունը ձեռք կառնի բոլոր միջոցները պետությունը թշնամիներից պաշտպանելու համար, որոնց միակ ցանկությո-

յունն է հրահրել արյունալի ընդհարում երկու հարևան ժողովուրդների միջև և անիշխանություն սփռել մեր երկրում, դրանով իսկ հող նախապատրաստել մեր անկախության և Դեմոկրատական Հանրապետության կործանման համար: Կառավարությունը պետք է անցնի իր հերթական անելիքներին”:

Հեռագիր Էրիվանից, 15 դեկտեմբերի 1918թ.:

Թիֆլիս: Արտաքին գործերի Մինիստրին: Պատճենը՝

Հայաստանի Դիվանագիտական Ներկայացուցչին:

“Հենց նոր ստացա Ձեր №5599 ռադիոհեռագիրը, որն ուղարկվել է ի պատասխան իմ հղած դեկտեմբերի 9-ի հեռագրին: Ամսի 12-ին իմ Կառավարության կողմից Ձեզ ուղարկվել է երկրորդ նոտան՝ առաջարկությամբ, անհապաղ դուրս բերել վրացական զորքերը Բորչալուի գավառի հայկական մասից: Հետագա արյունահեղությունը կանխելու համար դա միակ նպատակահարմար միջոցն է: Իմ Կառավարության առաջարկությունն ամեննին էլ չի հանդիսանում միջամտություն Վրաստանի ներքին գործերին, քանզի, ինչպես քանիցս տեղեկացրել ենք Ձեզ, այդ շրջանը, անտարակույս, չի մտնում Վրաստանի տարածքի մեջ, կազմելով Հայաստանի անկապտելի մաս, որը բռնի կերպով զբաղեցվել է վրացական զորքերի կողմից: Հայաստանի Կառավարությունը, ելնելով իր ծայրահեղ խաղաղասիրության դիրքորոշումից, ժամանակավորապես հաշտվել էր այդ իրավիճակի հետ, հույս ունենալով, որ Վրաստանի Կառավարությունը զերծ կմնա ագրեսիվ գործողություններից տեղի բնակչության նկատմամբ, որը չի ցանկանում միանալ Վրաստանին: Մինչդեռ, Վրաստանի Կառավարությունը ոչ միայն ընդառաջ չգնաց սահմանների հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու մեր ցանկությանը, այլ, իր կողմից գրաված ուրիշի տարածքն իր պետության կազմում ամրագրելու նպատակով, լայնածավալ արշավ սկսեց տեղական բնակչության նկատմամբ, ինչը զուգազգցվեց դաժան և արյունալի բռնություններով, ընդհուպ՝ մինչև հրետանային կրակով հայկական բնակավայրերի ավերումը: Հայաստանի Կառավարությունը չի կարող անհաղորդ դիտողի դերում մնալ, երբ

հարևան երկրի զորքերը վայրագություններ են սանձագերծում Հայաստանին պատկանող տարածքներում և գնդակահարում են Հայաստանի քաղաքացիներին: Իմ Կառավարությունը, ջերմորեն ցանկանալով կանխել հետագա բարդացումները, ցանկանում է հավատալ, որ Ձեր Կառավարությունը, հարգելով Հայաստանի բնակչության ցանկությունն ու իրավունքները, կշտապի սեփական նախաձեռնությամբ հեռացնել իր զորքերը և հնարավորություն կտա Ձեր պատվիրակությանը շփման մեջ մտնել մեր հետ, վերականգնել հեռագրակապը ու դրանով իսկ ամրապնդել երկու հարևան և բարեկամ պետությունների խաղաղ համակեցությունը:

Արտաքին Գործերի Մինիստր՝ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ”:

Էրիվան, 15 դեկտեմբերի, 1918թ., № 912:

ԳԵԳԵԶԿՈՐԻՆ պատասխանում է.

Ե.Պ. ԳԵԳԵԶԿՈՐՈՒ հեռագիրը, 15 դեկտեմբերի, 1918թ.:

Էրիվան, Հայաստանի Արտաքին Գործերի Մինիստրին:

Պատճենը՝ Վրաստանի Դիվանագիտական

Ներկայացուցչին:

“ Մենք Ձեզանից ստացել ենք միայն մեկ՝ № 6913 հեռագիրը, այլ հեռագրեր Վրաստանի Կառավարությունը չի ստացել: Մեր Կառավարությունն արել է ամեն ինչ, որպեսզի վիճելի հարցերը լուծում ստանան պայմանավորվածությունների հիման վրա: Այն հրավիրել է Հայաստանի ներկայացուցիչներին մասնակցել Անդրկովկասյան Համաժողովին, իսկ երբ , Ձեզ հայտնի պատճառաբանություններով, Համաժողովը դիտվեց որպես անընդունելի, Վրաստանի Կառավարությունը Ձեզ ընդառաջ գնաց և մեկ ամիս առաջ Հայաստանի Կառավարությանը տեղյակ պահեց, որ մենք համաձայն ենք նախնական բանակցություններ վարել Հայաստանի ներկայացուցիչների հետ բոլոր վիճելի հարցերի շուրջ: Եթե կողմերի պատվիրակները չեն հանդիպել, ապա դա ամեննին Վրացական Կառավարության մեղքով չէ: Ամբողջ աշխարհի առաջ Վրաստանի Կառավարությունը բացեիբաց հայտարարում է, որ եղբայրասպան ընդ-

հարումներին վերջ տալու նրա բոլոր ջանքերն անցան ապարդյուն՝ Հայկական Կառավարության կողմից անհասկանալի ձգձգումների պատճառով: Առանց որևիցե հիմքի, երկու ժողովուրդների եղբայրասպան պատերազմի հորձանուտի մեջ ներքաշվելու սահեղ վտանգի առաջ կանգնած, Վրաստանի Կառավարությունը վճռականորեն հայտարարում է, որ երկու բարեկամ ժողովուրդների միջև չկան այնպիսի հարցեր, որոնք չեն կարող չստանալ խաղաղ լուծում, Վրացական Կառավարությունը մեկ անգամ ևս առաջարկում է դադարեցնել թշնամական գործողությունները և, հաստատելով դեկտեմբերի 13-ի № 5599 հեռագիրը, հայտարարում է, որ ոչ հայկական գյուղերի գնդակոծում, մեր կողմից ոչ մի այլ ելույթներ, որոնց մասին Դուք հիշատակում եք № 912 ռադիոգրում, տեղ չեն գտել մինչև դեկտեմբերի 13-ը, երբ մենք ստիպված ենք եղել միջոցներ ձեռք առնել ընդդեմ դեկտեմբերի 9-ին սկսված հայկական զորամասերի հարձակողական գործողությունների: Միանգամայն որոշակիորեն հայտարարելով վերը շարադրվածի մասին, Վրացական Կառավարությունն իր պարտքն է համարում վերահաստատել իր առաջարկությունը թշնամական գործողությունների դադարեցման վերաբերյալ, զբաղեցնել հին սահմանները և վիճելի հարցերը համաձայնության միջոցով լուծելու համար հրավիրել հայ-վրացական համաժողով, իսկ նման համաձայնության չհասնելու պարագայում, դիմել իրավարար վճռի կայացմանը: Հակառակ դեպքում, Հայաստանի Կառավարության վրա է ընկնելու երկու հանրապետությունների համար աղետալի հետևանքների պատասխանատվությունը:

Արտաքին Գործերի Մինիստր ԳԵԳԵՉԿՈՐԻ”:

Թիֆլիս, 150դեկտեմբերի 1918թ., № 5627

Վրացական Կառավարության Ներկայացուցչի Դիմումը Համաձայնության Տերությունների Ներկայացուցիչներին

“Կառավարությանս հանձնարարությամբ պատիվ ունեմ Ձեզ տեղեկացնել հետևյալը. Դեկտեմբերի 9-ին մեր սահմանապահ պահակազորը, որ կանգնած է բարեկամ Հայաստանի հետ սահմանին՝ Սա-

նահինում և Վորոնցովկայում ենթարկվել է դավադիր հարձակման հայկական կանոնավոր զորամասերի կողմից: Սահմանապահ պահակազորը մասամբ ոչնչացված է, մասամբ գերեվարված, հեռագրային հաղորդակցումն ընդհատված է, երկաթուղային գծերը՝ քանդված: Մտքով անգամ չանցկացնելով, որ այդ ելույթներն իրականացվել են Հայկական Կառավարության տեղեկությամբ, առավելևս՝ համաձայնությամբ, Վրաստանի Կառավարությունը հեռագրակապով դիմել է Հայաստանի Կառավարությանը, առաջարկությամբ՝ ձեռնարկել անհրաժեշտ քայլեր արյունահեղությունը արնահեղությունը կանխելու համար, սակայն այդ միջոցները ոչ միայն ձեռք չեն առնվել, այլ ռազմական գործողությունները զարգանում են և մենք արդեն ստացել ենք Հայկական Կառավարության հայտարարությունները, որոնք վկայում են, որ այդ դավադիր հարձակումն իրականացվել է Հայկական Կառավարության ուղղակի ցուցումով: Դեպքի վայրն ուղարկած մեր պատվիրակությունը, որի կազմում էին նաև Վրաստանի Հայոց Ազգային Խորհրդի ներկայացուցիչները, քիչ էր մնում, որ ինքը դառնար ծավալված իրադարձությունների գոհ: Վրացական Կառավարությունը դեռևս մեկ ամիս առաջ առաջարկել էր բոլոր վիճելի խնդիրների լուծման համար հրավիրել Անդրկովկասյան Համաժողով, սակայն Հայկական Կառավարությունը խուսափում էր այդ համաժողովին մասնակցելուց՝ պնդելով նախնական հայ-վրացական համաժողովի գումարման վրա: Ընդառաջ գնալով Հայաստանի ցանկություններին, Վրաստանի Կառավարությունը համաձայնվեց այդ առաջարկությանը, բոլոր վիճելի հարցերի խաղաղ լուծման հիմքում դնելով համաձայնության գալը, կամ, եթե դա չի հաջողվում՝ միջազգային իրավաբար ատյանի միջոցով: Օր օրի մենք սպասում էին Հայաստանի պատվիրակության ժամանելուն, սակայն դրանք մինչ օրս դեռևս չեն եկել, իսկ դրա փոխարեն, մենք այժմ ունենք միջազգային նորմերի հետ ոչ մի աղերս չունեցող ուխտադրուժ մի հարձակում: Ընդունելով վերոնշյալին համաձայն, որ մեր կողմից սպառված են երկու բարեկամ և հարևան հանրապետությունների համար էլ ամոթալի ու կործանա-

րար արյունահեղությունը կանխելու բոլոր միջոցները, Վրացական Կառավարությունն իր պարտքն է համարում ի լուր աշխարհի հայտարարել, որ գործնական բողոքելով Հայկական Կառավարության գործողությունների դեմ, նա իր վրայից հանում է երկու եղբայր ժողովուրդների արյունը թափելու կործանարար հետևանքների պատասխանատվությունը, միաժամանակ շեշտելով այդ երկու ազգերի խաղաղ գոյակցությունը, հանդիսանալով երկու երկրների բարգավաճման գրավականը, դարերի ընթացքում մինչ օրս երբևիցե չի խաթարվել, և այսօրվա իրադարձությունների ամբողջ պատասխանատվությունը իր ողջ ծանրությամբ ընկնում է Հայկական Կառավարության վրա:

Արտաքին Գործերի Մինիստր՝ ԳԵԳԵՉԿՈՐԻ”:

Թիֆլիս, 15 դեկտեմբերի, 1918թ.:

...Իսկ ռազմական գործողությունները շարունակվում էին: Հայկական գորքերը շարժվում էին դեպի Թիֆլիս: Քանի դեռ ռազմական գործողությունները ծավալվում էին նեղ կիրճերում, վրացիների կողմից դիմադրությունը բացակայում էր: Վրացիները պատրաստվում էին հայկական գորքին դիմավորել հարթավայրում՝ Թիֆլիսից 3 ժամ ընթացքի հեռավորության վրա: Իսկ այդ միջոցին դաշնակիցների ներկայացուցիչները դիմեցին պատերազմող կողմերին և առաջարկեցին իրենց միջնորդական ծառայությունները: Հայաստանի իշխանությունն ընդունեց այդ միջնորդությունը: Այն ընդունեց նաև Վրացական Կառավարությունը: Ահա Վրացական Կառավարության ՈՐՈՇՄԱՆ տեքստը.

Վրացական Կառավարության Որոշումը

21 դեկտեմբերի, 1918թ.:

Վրացական Կառավարությունը, լսելով Կառավարության Նախագահի զեկուցումը նրա և Համաձայնության Տերությունների ներկայացուցիչների հետ ունեցած բանակցությունների վերաբերյալ, ծանոթանալով այն

հեռագրի տեքստի հետ, որն առաջարկվում է ուղարկել Էրիվանի Կառավարությանը, ՈՐՈՇԵՑ.

1. Վրացական Կառավարությունը միանգամայն բավարարված ընդունում է Դաշնակիցների ներկայացուցիչների նախաձեռնությունը Վրաստանի և Հայաստանի միջև եղբայրասպան պատերազմին վերջ դնելու համար:
2. Վրացական Կառավարությունը միանգամայն բավարարված ընդունում է առաջարկվող հեռագրի տեքստը հետևյալ փոփոխություններով.
 - A. Վրացական գորքերի կողմից մարտական գործողությունների դադարեցման վերաբերյալ հրամանը գորքերի հրամանատարին պետք է տա Վրաստանի Կառավարությունը:
 - B. Հենց որ երկու կողմից դադարեցվեն ռազմական գործողությունները, հայկական գորքերը պետք է մաքրեն Բորչալուի գավառում այն դիրքերը, որոնք նրանք զբաղեցնում են, այն պայմանով, որ որոշակի ժամկետներում այդ գորքերը պետք է զբաղեցնեն այն դիրքերը, որոնք նրանք զբաղեցնում էին մինչև մարտական գործողությունների սկիզբը, այդպիսով վերականգնելով երկու պատերազմող կողմերի...[տեքստը խզված է]..., միաժամանակ, Վրացական Կառավարությունն իր վրա պարտականություն է վերցնում երաշխավորել բնակչության անձնական և ունեցվածքային անվտանգությունը:
 - C. Խառը Հանձնաժողովը, որի ստեղծումը նախատեսվում է հեռագրում, այլ հարցերից զատ, պետք է որոշի, թե կողմերից որն է հանդիսանում հարձակվողը, որպեսզի այդ կողմն էլ, որպես մեղավոր, հատուցի մյուս կողմի կրած բոլոր վնասները և վերականգնի այն բոլոր ծախսերը, որ իրականացրել է վերջինս պաշտպանվելու անհրաժեշտությունից ելնելով:

Դեկտեմբերի 25-ին Կովկասում Դաշնային Տերությունների ներկայացուցիչների կողմից դիմում հղվեց երկու պատերազմող կողմերին:

Դաշնային Հանձնաժողովի Դիմումը հայկական և վրացական գորքերի Գլխավոր հրամանատարներին:
25 դեկտեմբերի, 1918թ.:

“Համապատասխան այն համաձայնության, որին այսօր՝ 1918թ. դեկտեմբերի 25-ին, եկել են Գեներալ-Մայոր Սըր Ուիլյամ Ռայքրոֆտը և Կովկասում Ֆրանսիական առաքելության հրամանատար, Գնդապետ Շարդինյին՝ Վրացական Հանրապետության Նախագահ պ-ն Ժորդանիայի ներկայությամբ, ՈՐՈՇՎԱԾ Է.

Ռազմական գործողությունները հայերի և վրացիների միջև անհապաղ պետք է դադարեցվեն և Խառը Հանձնաժողովը, որը կազմված է Բրիտանական և Ֆրանսիական բանակների սպաներից, Վրացական Կառավարության ներկայացուցիչների ուղեկցությամբ, մեկնում է ռազմաճակատ, որպեսզի բացատրի համաձայնության մանրամասները և հետևի դրանց կատարմանը՝ համաձայն այն հեռագրի, որն Էրիվան է ուղարկվել ներքոստորագրյալների կողմից:

Ստորագրված է Թիֆլիսում, 25 դեկտեմբերի, 1918թ.:

Ռայքրոֆտ՝ Գեներալ- Մայոր:

Ժորդանիա՝ Նախագահ:

Շարդինյի՝ Գնդապետ:

Պարտադիր պետք է թարգմանվի ֆրանսերեն և ռուսերեն: Ամեն լեզվով թարգմանված տեքստերի մեկական օրինակ պարտադիր պետք է ստորագրվի:

Պ-ն Ջամալյանը համաձայն չէ վրացական գորքերի կողմից Ախալքալաքի գավառը գրավելու հարցի հետ:

ՌԱՅՔՐՈՖՏ:

ՇԱՐԴԻՆՅԻ”:

Իրենց կողմից հեռագիր էր ուղարկվել Էրիվան:

Հեռագիր՝ Հայաստանի Հանրապետության ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ:

“ Տվյալ պահին Թիֆլիսում գտնվող Մեծ Բրիտանիայի Գեներալ-Մայոր ՌԱՅՔՐՈՖՏԸ և Ֆրանսիայի ռազմական առաքելությունը գլխավորող

Գնդապետ ՇԱՐԴԻՆՅԻՆ, Համաժողովում՝ Վրացական Հանրապետության Նախագահ ԺՈՐԴԱՆԻԱՅԻ հետ համատեղ՝ Պարոն ԶԱՄԱԼՅԱՆԻ ներկայությամբ, որոշել են, որ ռազմական գործողությունները պետք է անհապաղ դադարեցվեն:

Չնայած Պարոն ԶԱՄԱԼՅԱՆԻ բողոքներին, Գեներալ ՌԱՅՔՐՈՖՏԸ, Գնդապետ ՇԱՐԴԻՆՅԻՆ և Վրաստանի Հանրապետության Նախագահ Պարոն ԺՈՐԴԱՆԻԱՆ որոշեցին, որ.

Խառը հանձնաժողովը, որի կազմում են անգլիական, ֆրանսիական և հայկական կողմերի ներկայացուցիչները, պետք է հնարավորինս արագ մեկնի ռազմաճակատ, որպեսզի կյանքի կոչի համաձայնության հետևյալ պայմանները.

Հանձնաժողովը որոշում է այն կայագրների թվաքանակը, որոնք պետք է լքեն վրացական զորքերը Բորչալուի գավառի հյուսիսային, իսկ հայկական զորքերը՝ հարավային մասերում, ինչպես նաև վրացիների կողմից՝ Ախալքալաքի գավառում: Կայագրները պետք է փոքրաթիվ լինեն: Վրացական զորքերը կկանգնեն այն գծի վրա, որը զբաղեցնում են սվյալ պահին, հայկական զորքերը պետք է նահանջեն դեպի Դսեղ-Ջալալ-աղլի թուրքական գիծը: Բրիտանական պահակակետերը կտեղակայվեն երկաթգծի երկայնքով՝ վրացական և հայկական զորքերի արանքում, այդ վիճարկվող տարածքի վարչակազմը կունենա խառը կազմ: Ախալքալաքի գավառում վրացական վարչակազմին հետևելու է Դաշնակիցների ստեղծած Հանձնաժողովը, որի կազմի մեջ ընդգրկվելու են տեղի հայ բնակչության և մահմեդականության ներկայացուցիչներ: Երկու պետությունների՝ Վրաստանի և Հայաստանի ներկայացուցիչները մոտ ժամանակներում ուղևորվելու են Եվրոպա, որտեղ սահմանների վերաբերյալ ամբողջական հարցին լուծում են տալու Մեծ Տերությունները:

Իրականը ստորագրել են՝ ՌԱՅՔՐՈՖՏ, ՇԱՐԴԻՆՅԻ, ԺՈՐԴԱՆԻԱՆ”
Թիֆլիս, 25-ը դեկտեմբերի, 1918 թ.:

Իսկ Հայկական զորքի Հրամանատարի հետ տեսակցելու նպատակով, բախման վայր ուղարկված հանձնաժողովը հեռագրում էր Ղարաբաղի լիսայից.

ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ
ՌԱԴԻՈԳԻՐԸ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻՑ:

Թիֆլիս: Բրիտանական Առաքելությանը, Մինիստրների
Խորհրդի Նախագահին, Արտաքին և
Ռազմական Գործերի Մինիստրներին:

“Հայկական Կառավարությունը համաձայն է ռազմական գործողությունների դադարեցմանն ու գորքերի ետ քաշմանը, ինչպես որ դա որոշված է Գեներալ Ռայքրոֆտի կողմից: Պատերազմող երկրների ներկայացուցիչների համաձայնությամբ, ռազմական գործողությունները դադարեցվելու են 1918թ. դեկտեմբերի 31-ին ժամը 24-ին: Դեպի նոր զիծ Հայկական զորքի նահանջի օրը կորոշվի Թիֆլիսում: Հայկական Կառավարությանը մինչև վերջ պարզ չեն Գեներալ Ռայքրոֆտի առաջարկության որոշ կետեր, բայց սկզբունքորեն այն համաձայնվեց և ստորագրեց պայմանը: Նա ցանկանում է ստանալ ավելի հստակ բացատրություններ և դրա համար լիազորել է երկու պատվիրակի՝ մեկը քաղաքացիական, մյուսը՝ զինվորական, որոնք ինձ հետ գալիս են Թիֆլիս, որպեսզի տեղում Դաշնակիցներից ստանան վերջնական պարզաբանումներ այդ հարցերի վերաբերյալ:

Ուսումնասիրելով այդ հարցերը, ես միանգամայն համաձայն եմ Հայկական Կառավարության հետ, որ այդ հարցերի որոշ մանրամասներ կարիք ունեն առավել հստակ բացատրության, որպեսզի ապահովվի խաղաղ և արդյունավետ աշխատանքը Գեներալ ՌԱՅԲՐՈՖՏԻ առաջարկած պայմանների հիման վրա: Հայաստանի Կառավարությունը ցուցաբերեց շատ լայն մեծահոգություն և խաղաղության անկեղծ ցանկություն:

Դաշնային Տերությունների Հանձնաժողով:

Հանձնաժողովի նախագահ՝ ԴՈՒԳԼԱՍ:

Ղարաքիլիսա, 30 դեկտեմբերի, 1918թ.: Վիցերու-Կապիտան”:

Դեկտեմբերի 31-ի գիշերը պատերազմն ավարտվեց: Այն տևեց երկու շաբաթ: Երկու կողմերն էլ իրենց համարում էին հաղթանակած: 1919թ. հունվարի 5-ին Վրացական Պառլամենտը ընդունեց հետևյալ ԲԱՆԱ-

Ձե՛ՎԸ, որը վերջնականորեն ազդարարեց Հայաստանի հետ Վրաստանի ռազմական բախման ավարտը:

ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՊԱՌԼԱՄԵՆՏԻ ԸՆԴՈՒՆԱԾ ԱՆՑՄԱՆ ԲԱՆԱԶԵՎԸ

5 հունվարի, 1919թ.

“Հայաստանի դեմ ռազմական գործողությունների դադարեցման վերաբերյալ Կառավարության զեկուցման առնչությամբ Վրաստանի Պառլամենտը արձանագրում է հետևյալը. պատերազմից խուսափելու և Հայաստանի հետ վիճելի հարցերի խաղաղ լուծման համար Կառավարությունը գործի դրեց իր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցները, սակայն, երբ Հայաստանի Կառավարությունը, չնայած մեր խաղաղ նպատակներին, փորձ արեց զենքի ուժով մեր վզին փայթաթել իր ցանկությունները և մեր երկրի վրա շարժեց հայկական զորքերը, Կառավարությունը կարողացավ ոտքի հանել ժողովրդի ամբողջ զինված ուժերը և արժանավոր ձևով դիմավորել մեր երկրի վրա հարձակված թշնամուն:

Հակառակորդին պարտության մատնելուց հետո, կոտրելով Հայաստանի Կառավարության բռնի նկրտումները և ստիպելով նրան ընդունել զորքերը դեպի հին սահմանագիծ ետ քաշելու պայմանները, Կառավարությունը, ճշգրիտ քաղաքական հաշվարկի ծիրում, ընդունեց ռազմական գործողությունների դադարեցման և խաղաղ բանակցություններ սկսելու առաջարկը՝ Վրաստանի Հանրապետության համար առավել նպաստավոր միջազգային հարաբերությունների և նրա դեմոկրատական քաղաքականության իրագործման պայմաններում: Հաշվի առնելով վերոնշյալը, Պառլամենտը ճիշտ է համարում Կառավարության գործունեությունը թե՛ պատերազմը վարելու, թե՛ ռազմական գործողությունների դադարեցման հարցերում և անցնում է իր հերթական գործերին”:

Մենք այստեղ միտումնավոր ներկայացրեցինք մի շարք փաստաթղթերի բնագրերը, որպեսզի դրանց միջոցով բնութագրենք Կովկասում ամենաբարեկամ հարևանների՝ վրացիների և հայերի փոխհարաբերությունները: Այդ փաստաթղթերից պարզ երևում է, թե ինչպիսի փոխադարձ

անվստահություն էր տիրում Անդրկովկասյան հանրապետությունների անկախ գոյության առաջին իսկ օրերից: Այդ անվստահությունը իրենով թունավորում էր Հայաստանի և Ադրբեջանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի փոխհարաբերությունների պատմության հետագա ամբողջ ընթացքը: Այսպես թե այնպես, ռազմական բախումը Հայաստանի և Վրաստանի միջև ավարտվեց. Սկսվեց խաղաղ համաժողովը, որը ձգվեց ամիսներ:

Այսպիսով, երեք կարևորագույն հարցերից՝ Փարիզ մեկնող պատվիրակության կազմավորումը, հայ-վրացական պատերազմը և պայքարն ընդդեմ սովի ու համաճարակի, առաջին երկուսը ավարտված էին և Կառավարության ու Ազգային ժողովի ամբողջ ջանքերն ուղղված էին սովի և համաճարակի դեմ պայքարին: 1919թվականը սկսվեց չափազանց տխուր. հունվարի առաջին օրերին բժավոր տիֆից վախճանվեց Արամը: Աշնանը նույն տիֆից Թիֆլիսում վախճանվեց խոշոր հայ քաղաքական գործիչ Ռոստոմ Զորյանը: Կարճիկյան, Ռոստոմ, Արամ՝ հեռացան կառավարող կուսակցության ուժերը: Դա սուսկալի հարված էր մեր համար: Արամի թաղումը կրում էր համազգային սգի բնույթ: Ժողովրդական կրթության մինիստր Նիկոլ Աղբալյանը հզոր մի ճառ արտասանեց: Կառավարության անունից ես խոսեցի Պառլամենտի պատշգամբից: Արամի մահից հետո ես ստանձնեցի նաև նրա մինիստրության ղեկավարումը: Մեր բոլոր ջանքերը բաշխված էին երկու ուղղությամբ. կերակրել ու բուժել մեր ժողովրդին և մտածել մեր պետության սահմանների ընդլայնման մասին: Այդ երկու աշխատանքը կլանեցին մեր ամբողջ ուշադրությունը. Դրանք մեր ներքին կյանքի արմատական հարցերն էին: Արտաքին կյանքի հարցերից առաջնային էր հանդիսանում Հայաստանի համար անհրաժեշտ ապրանքներ՝ գլխավորապես հացի և ներտնային առարկաների ձեռք բերման համար Ամերիկա հատուկ առաքելություն ուղարկելու հարցը:

Մյուս կողմից, պետական կյանքի ամբողջ մեխանիզմը կազմակերպում էր պահանջում. փոստ, հեռագրակապ, երկաթգիծ, դպրոցներ, դատարան՝ դրանք բոլորը սպասում էին հաստատությունների, անձանց, օրենքների և շրջաբերականների: Սկսվում էր մեր պատմության կազմակերպական փուլը:

Անձամբ ես, լինելով կրթությամբ բժիշկ և կյանքիս ընթացքում տեսնելով տիֆի, խոլերայի, ժանտախտի շատ համաճարակներ, ու քանիցս մասնակիցը լինելով դրանց դեմ կազմակերպած պայքարի, կարող եմ կտրականապես հայտարարել, որ Հայաստանում 1918-1919թթ. մոլեգնած բժավոր տիֆի համաճարակը՝ սովի պատճառով ի հայտ եկած տիպիկ տիֆը, հանդիսանում է համաճարակների պատմության մեջ ամենասարսափելիներից մեկը: Պայքարը նրա դեմ չափազանց դժվար էր. օճառի, վառելիքի, հացի բացակայությունը ստեղծում էին անտանելի պայմաններ:

Բոլոր միևնույնությունները կազմեցին իրենց համար ամենաանհրաժեշտ իրերի ցուցակները, հանձնեցին դրանք Քաջագնունուն և այդ առաքելությունը, մարտ ամսին հրաժեշտ տալով Էրիվանին, ուղևորվեց դեպի Ամերիկա: Քաջագնունու մեկնելուց հետո ես ստանձնեցի նաև Մինիստր-Նախագահի պարտականությունները: Նույն թվի օգոստոսին ես ընտրվեցի Մինիստր-Նախագահ և այդ պաշտոնում մնացի մինչև 1920թ. մայիսի 5-ը: Այդպիսով, Մինիստր -Նախագահի պաշտոնում ես մնացի 14 ամիս: Հայաստանն իր անկախ կյանքով ապրեց ընդամենը 30 ամիս (1918թ. մայիսի 28-ից մինչև 1920թ. դեկտեմբերի 2-ը), որից ուղիղ կեսը ինձ բախտ վիճակվեց լինել իշխանության ղեկի մոտ:

Նախաբանում ես արդեն ասել եմ, որ չեմ պատրաստվում շարադրել Հայաստանի Հանրապետության ամբողջական պատմությունը: Ես պարզապես ձգտում եմ նկարագրել այն, ինչը ես անձամբ եմ տեսել, բայց կապակցվածության համար հիշատակում եմ նաև այն ժամանակահատվածները, որոնք միմյանց են կապում տարբեր իրադարձություններ, որոնցում ես ունեցել եմ անմիջական մասնակցություն:

Այսպիսով, իմ շարադրանքը մոտեցավ Հայաստանի պատմության ամենակարևոր ժամանակաշրջանին, երբ Կարսի մարզի ու Նախիջևանի գավառի միացնելու շնորհիվ ընդլայնվում էր նրա տարածքը՝ 11.000-ից մինչև 45.000 քառ. կմ., երբ բռնկվեցին ապստամբություններ՝ Ղարաբաղինը, երբ թաթարական շրջաններում խռովությունները ճնշելու և հնազանդեցնելու ուղղությամբ իրականացվեցին ծավալուն ռազմական գործողություններ: Ես օգտակար եմ համարում տալ փոքրիշատե համա-

կարգված շարադրանքը պետական բնույթ կրող այն միջոցառումների, որոնք 1920թ, ամռանը Հայաստանին տվեցին գրեթե բարեկարգ պետության տեսք ու բնույթ: Իրոք, անձինք, որոնք տեսել էին Հայաստանը 1919թ. սկզբներին, իսկ հետո էլ 1920թ. ամռանը, գտնում էին, որ այն զարգացել է հսկայական քայլերով:

Նման ընդհանուր տեսությունից հետո ես կանգ կառնեմ իմ ու իմ աշխատակիցների վրա առավել ուժեղ տպավորություն թողած առավել բնութագրական և ցցուն իրադարձությունների վրա. շարադրած փաստական տվյալների ֆոնին նրանք կլինեն առավել պարզ ու ընկալելի:

ԳԼՈՒԽ X

Անկախ Հայաստանի երկու տարիների կյանքը՝ մինչև Խորհրդային իշխանության կողմից նվաճվելը (28 մայիսի 1918թ. հունիսի – 2 դեկտեմբերի 1920թ.)

Նախորդ գլուխներում ընթերցողը տեսավ, թե ինչպես էր ստեղծվում և կազմավորվում Հայաստանի Հանրապետությունը և ինչպիսին էին նրա առաջին քայլերը: 1919թ. սկզբներից սկսվեց նրա պետական զարգացումը և դա առանց ընդհատման շարունակվեց մինչև 1920թ. վերջը, երբ Հայաստանը՝ հյուսիսից սեղմված լինելով բոլշևիկների, իսկ հարավից՝ թուրք-քեմալականների ուժերով, ընկավ բոլշևիկների իշխանության տակ և այդ վիճակը շարունակվում է մինչ օրս:

Մենք չենք պատրաստվում քայլ առ քայլ հետևել Հայաստանի հաստատությունների պետական զարգացման գործընթացին, սակայն կհիշատակենք կարևորագույն փաստերն ու նորամուծությունները: 1918թ. կուսակցությունների ներկայացուցչության սկզբունքով և 1919-ի ամռանը գաղտնի և համընդհանուր քվեարկության հիմքով ստեղծված Հայաստանի Խորհրդարանում ընդունվեց ընդհանուր օրենք, որը հռչակում էր, որ Ռուսաստանի (ժամանակավոր Կառավարության) բոլոր այն օրենքները, որոնք չեն չեղարկվել Հայաստանի Խորհրդարանի հատուկ որոշումներով, հանդիսանում են նաև Հայաստանում գործող օրենքներ: Սակայն հաջորդ երկու տարիների ընթացքում Խորհրդարանն անընդմեջ ընդունում էր հատուկ օրենքներ, որոնք հարմարեցված էին տեղական կոշտ պահանջներին ու կարիքներին:

Ստեղծվել էր երդվյալների դատարան, զեմստվոներ, քաղաքային ինքնակառավարում, ստեղծվել էին Համալսարանը Ալեքսանդրապոլում, հատուկ դպրոցներ, հիվանդանոցներ՝ մալարիայի, - այդ դաժան պատժի դեմ պայքարելու համար, բացվեցին նոր միջին և տարրական ուսումնարաններ: Հաղորդակցության ճանապարհների հատվածում նոր կյանք եռաց. կառուցվում էին նոր խճուղիներ, նորոգվում էր երկաթուղին, անց-

կացվում էին հեռագրա- և հեռախոսագծի կապեր, սկսեց ճշգրիտ գործել փոստային կապը:

Հողատիրության և հողագործության մշակույթի զարգացման բնագավառում նույնպես նոր կյանք եռաց. վերջապես սկսեցին կարգի բերվել և կազմվել 40.000 դեյաստին մակերեսով Սարդարապատի տափաստանի ոռոգման հսկայածավալ նախագծերը (քիմիկոս Ս.Օ. Ջավալիշինի արշավախմբի աշխատանքները), ի հայտ եկավ Հայաստանի համար նոր մշակաբույսի՝ ծխախոտի մշակումը, ի հայտ եկան ճահիճների՝ մալարիայի աղբյուրների և միաժամանակ մշակվող հողատարածքների պահուստային հատվածների չորացման նախագծեր: Հողը կանոնավոր կարգով բաժանվում էր գյուղացիներին, փախստականները կապվում էին հողին: Կարգի էին բերվում ավերված գյուղերը, ինչի նպատակով գյուղացիներին տրամադրվում էր հատուկ վարկ՝ ամեն մի ծխին 300 –ական ռուբլի, պետության կողմից գնվում և գյուղացիներին էր բաժանվում որոշակի անասնազլխաքանակ:

Նման միջոցառումների միջոցով սերմանվում էր որոշակի մշակույթ և ամուր քաղաքացիական կյանքի հիմքն էր դրվում Հայաստանում: Այդ ամենին զուգահեռ ամրացվում էր նաև բանակը, որը 1920-ի աշնանը հասավ մինչև 40.000-ոց լրակազմի: Այն անընդմեջ գլխավորում էր նախկինում ռուսական ծառայության մարտական գեներալ Ֆ.Ի. Նազարբեկովը (Թ.Հ. Նազարբեկյան), ինչպես նաև նրա շտաբի պետ, ռուսական գլխավոր շտաբի գեներալ Ի.Վ. Ախվերդովը (Հ.Բ. Հախվերդյանը) և ռուսական բանակի շարքերում իրենց բարի համբավը կերտած մի շարք այլ գեներալներ: Բանակի և նրա հրամանատարության ջանքերով՝ դաշնակիցների, ու առաջին հերթին՝ անգլիացիների օժանդակությամբ, Հայաստանին միացվեցին նրա անբաժանելի մասերը՝ Կարսի մարզը, Մուրմալուի գավառը, Շարուր-Նախիջևանի և Ջանգեզուրի գավառները: Ես անձամբ, որպես Հայաստանի Կառավարության Նախագահ, ով Խորհրդարանի կողմից այդ պաշտոնին ընտվել էր 1919թ. ամռանը, անձամբ այցելել եմ այդ վայրերը, մասնակցել աշխատանքներին և անձամբ տեղեկացրել բնակչությանը նոր իշխանության հաստատման մասին: Հայաստանի տարածքն ընդլայնվում էր և հասավ արդեն 45.000 քառ.կմ., մոտենալով

ընդհուպ Թուրքիայի 1914թ. սահմաններին: Մենք սպասում էինք Փարիզի Վեհաժողովի որոշմանը, որպեսզի անցնենք Թուրքիայի հետ Ռուսաստանի նախապատերազմյան սահմանը և ընդլայնենք Հայաստանի սահմանները:

Հայաստանի համար սահմանների ընդլայնումը խիստ անհրաժեշտ էր, քանի որ դեպի Հայաստան սկսվեց փախստականների նոր ներհոսք՝ Թուրքիայի տարբեր շրջաններից և Ադրբեջանից: Զուգահեռաբար, Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության կողմից տարվում էր դիվանագիտական աշխատանք Փարիզում, որն ավարտվեց 1920թ. օգոստոսի 10-ին Սևրի պայմանագրի ստորագրմամբ, ըստ որի, համաձայն Միացյալ Նահանգների Նախագահ Վիլսոնի իրավարար վճռի, Հայաստանը ստանում էր Վանը, Մուշն ու Տրապիզոնը և ընդհանուրը պետք է ունենար 180.000 քառ.կմ. տարածք: 1920 թ. դեկտեմբերին օրակարգում դրված էր Հայաստանի՝ Ազգերի Լիգային անդամակցելու հարցը: Այսպիսով, թե՛ երկրի ներսում, թե՛ նրանից դուրս նորմալ ընթանում էր Հայաստանի Հանրապետության զարգացման գործընթացը:

Ճիշտ է, երկրի ներսում և նրա սահմաններին առկա էին թյուրիմացություններ, որոնք ունեին ի հայտ գալու երկու հիմնական պատճառներ. երկրի ներսում թաթարական բնակչությունը մշտապես գտնվում էր թուրքական գործակալների քարոզչության ազդեցության ներքո, որոնք սադրում էին խաղաղ թաթարական բնակչությանը ընդդեմ Հայաստանի Կառավարության իշխանության, իսկ մյուս կողմից՝ Հայաստանի հարևանները՝ Ադրբեջանն ու Վրաստանը, Հայաստանի հետ չէին կիսում նույն տեսակետները վերջինիս սահմանների վերաբերյալ, և այդ տարաձայնությունները Հայաստանին պատճառում էին բազմաթիվ հոգսեր:

Ամենագլխավոր տարաձայնություններն առնչվում էին Ղարաբաղի և Զանգեզուրի՝ դարեր շարունակ հայության համար պատվար հանդիսացող բուն հայկական այդ շրջաններին: Վրաստանի հետ կովախնձոր էին հանդիսանում երկու գավառներ՝ Ախալքալաքի գավառը, որն ամբողջապես բնակեցված էր հայերով (90.000 բնակչությունից 80.000 – հայեր էին) և Բորչալուի գավառը՝ իր հարավային մասի 60.000 հայ բնակչությամբ: Ադրբեջանի հետ հակասություններն առաջ բերեցին մի

շարք արյունալի ընդհարումներ՝ Շուշիի հրդեհը, հայերի կոտորածները Նուխի քաղաքում և Ադրբեջանի այլ շրջաններում, փախստականների նոր ալիք, աղքատություն ու որպես անխուսափելի վերջաբան՝ գրեթե անպտուղ համաժողով: Սակայն, չնայած Հայաստանի ներսում և նրա սահմաններին առկա այդ բոլոր բարդություններին, համենայնդեպս կովում էր Հայաստանի անկախությունը և դանդաղորեն կովկասյան ժողովուրդների գիտակցության մեջ տեղ էր գտնում տարաձայնությունների ու հակամարտությունների խաղաղ լուծման, իրավարարության կիրառման, համաձայնությունների գալու անհրաժեշտությունը:

Եվ եթե չլինեին Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեջանի խորհրդայնացմանը հանգեցնող 1920-1921 թթ. դեպքերը, կարելի է վստահաբար ասել, որ Ռուսական Հեղափոխության և Մեծ Պատերազմի կրակների հնոցից նախկին Ռուսական Կայսրության հարավում կստեղծվեին, միայնակ կհարմարվեին և խաղաղ կգոյակցեին նոր ազգային-տարածքային ու իրապես անկախ պետական նորագոյացումներ:

Գիտակցելով, որ առանց Ռուսաստանի համաձայնության, Հայաստանը չի կրողանա վերջնականապես դրսևորել իր անկախ լինելիությունը և ամուր ձևակերպել այն, Հայաստանի Կառավարությունը, Խորհրդային Ռուսաստանի հետ համաձայնություն կնքելու նպատակով, 1920թ. մայիսի 2-ին Մոսկվա ուղարկեց հատուկ պատվիրակություն: Պատվիրակության կազմում էին. նախագահ Լևոն Շանթը (Մեղրոյան)՝ հայտնի գրող և երկրի Խորհրդարանի փոխնախագահ, երդվյալ հավատարմատար, մի շարք հայ բոլշևիկների դպրոցական դասընկեր Համբարձում Տերտերյանը և Խորհրդարանի անդամ, Բաքվում երկար տարիներ գործունեություն ծավալած և մեծ թվով բոլշևիկների մոտիկից ճանաչող Լևոն Զարաֆյանը: Այդ պատվիրակությունը Մոսկվայում մնաց երկու ամիս, բանակցություններ վարեց Չիչերինի հետ, հիմքը դրեց համաձայնության կնքման և փաստաթղթի վերջնական ձևակերպման համար 1920 թ. աշնանը վերադարձավ Երևան: Այստեղ բանակցությունները պետք է շարունակվեին Մոսկովյան Կառավարության լիազոր Լեգրանի միջոցով: Այդ բանակցություններն այդպես էլ չավարտվեցին՝ Հայաստանի վրա սկսված թուրք-բոլշևիկյան սաստիկ ճնշման:

Բայց բոլոր դեպքերում, Մոսկովյան իշխանությունը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը և նրա իրավունքները Թուրքիայի հայկական վիլայեթների նկատմամբ, ու ամեն ինչ գնում էր նրան, որ Հայաստանի և Խորհրդային Ռուսաստանի միջև պետք է որ ստորագրվեր պաշտոնական պայմանագիր՝ հունիսի 7-ին Վրաստանի հետ ստորագրված պայմանագրի նմանակով: Սակայն Հայաստանի անհանգիստ հարևանները քնած չէին. բոլշևիկները չէին կարող հաշտվել Հայաստանում դեմոկրատական կարգերի հաստատման հետ, իսկ թուրք-քեմալականները չէին կարող թույլ տալ Սևրի պայմանագրի իրականացումը: Երկուսն էլ ունեին մեկ ընդհանուր թշնամի՝ դեմոկրատական Հայաստանը, իսկ այդ երկուսի համաեվրոպական քաղաքական կոնյուկտուրան էլ իր հերթին մղում էր քեմալական Թուրքիային և բոլշևիկյան Ռուսաստանին փոխադարձ համաձայնության՝ ի վնաս եվրոպական տերությունների՝ գլխավորապես ընդդեմ Անգլիայի և մասամբ էլ՝ Ֆրանսիայի: Հայաստանի գլխավերևում նորից հայտնվեց սուրը՝ անգորա-մոսկովյան համաձայնությունը: Բացահայտ ձևով այդ սուրը հայտնվեց 1920թ. աշնանը, իսկ քողարկված տեսքով՝ նույն թվականի մայիսին: 1920թ. մայիսի առաջին օրերին (մայիսի 1-ից մինչև մայիսի 5-ը) բոլշևիկները Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Դիլիջանում, Քարավան-Սարայում¹⁰⁸ բոլշևիկները կազմակերպեցին մի շարք բաց ելույթներ ընդդեմ գործող իշխանության, սակայն կոտրվեցին Հայաստանի Կառավարության, բանակի և բնակչության¹⁰⁹ կողմից: Իշխանությունը տապալելու փորձը ձախողվեց: Բոլշևիկների մի մասը փախավ երկրից, մի մասը ստերջացավ, մի մասն էլ ենթարկվեց պատժի:

Անձամբ ես այդ ժամանակահատվածում՝ մայիսի 5-ին թողեցի վարչապետի պաշտոնն ու հատուկ առաքելությամբ՝ Հայաստանի համար 20 միլիոն դոլարի փոխառություն կնքելու նպատակով, մեկնեցի արտասահման և Հայաստան վերադարձա նույն թվի հոկտեմբերի վերջերին: Այդ ժամանակի ընթացքում՝ աշնան սկզբներին, քեմալականներն ու

¹⁰⁸ Այժմ՝ Իջևան

¹⁰⁹ Հիմնականում՝ բնակչության արևմտահայ հատվածի ցուցաբերած դիրքորոշման շնորհիվ:

բուշնիկները մշակել էին Հայաստանը զավթելու, այն միմյանց մեջ բաժանելու և խորհրդայնացնելու համակցված ծրագիր:

Այդ ծրագիրն սկսեց իրագործվել 1920թ. աշնանից և ավարտին հասցվեց նույն թվի դեկտեմբերի 2-ին: Թուրքերն հարձակում սկսեցին Օլթիի կողմից (Կարսի մարզ) և, աստիճանաբար, ետ մղելով հայկական զորքերը գրավեցին Սարիղամիշը, Կարս բերդաքաղաքը, Ալեքսանդրապոլը և շարժվում էին դեպի Հայաստանի մայրաքաղաք Էրիվան: Բուշնիկները մյուս ուղղությամբ՝ Ադրբեջանի կողմից շարժվում էին դեպի Ալեքսանդրապոլ. Հայերը սեղմված էին երկու կողմերից: Չափազանց ցուրտ ձմեռ էր, նոյեմբեր ամիս: Տասնյակ հազարավոր փախստականներ նորից հորդեցին Էրիվանի տարածք, նորից սովի, հիվանդությունների և կոտորածի ուրվականները հայտնվեցին Հայաստանի գլխավերևում, Հայաստանի քաղաքական երկինքը պատեցին անագե ամպերը: Չիչերինը Մոսկվայից առաջարկեց իր միջնորդությունը և, որպես իր ներկայացուցիչ, Հայաստան պատվիրակեց Բուդու Միլվանուն: Հայաստանի Կառավարությունը խաղաղ բանակցություններ սկսեց թուրքերի հետ՝ ի դեմս զորքերի հրամանատար Քյազիմ-Կարաբեքիր-փաշի: Կնքվեց զինադադար, իսկ նոյեմբերի 23-ին ես ստանձնեցի Հայաստանի Հանրապետության խաղաղության պատվիրակության նախագահի պաշտոնը և իմ գլխավորած պատվիրակության հետ Էրիվանից մեկնեցի Ալեքսանդրապոլ: Պատվիրակության կազմում էին Կարսի նախկին նահանգապետ Ս.Ա.Կորգանովը և ֆինանսների նախարար Աբրահամ Գյուլխանդանյանը: Նոյեմբերի 24-ին մենք հասանք Ալեքսանդրապոլ և տեղավորվեցինք կայազորի գրասենյակի շենքում: Այստեղ էլ նոյեմբերի 25-ին սկսեցինք խաղաղ բանակցությունները թուրքերի հետ: Թուրքական պատվիրակության նախագահն էր Թուրքական բանակի Գլխավոր Հրամանատար Քյազիմ-Կարաբեքիր-փաշան, իսկ անդամներ՝ Անգորայի Պառլամենտի երկու պատգամավորներ:

Բանակցությունները չափազանց ծանր էին թե՛ իրենց բովանդակությամբ, թե՛ իրադրությամբ: Մեր պատվիրակության կեցության պայմանները շատ ծանր էին. Ալեքսանդրապոլ քաղաքը գտնվում էր բուշնիկյան իշխանության ձեռքում: Քաղաքի բերդամասը, ուր որ մենք բնակվում

էինք, թուրքերի ձեռքում էր: Մենք մեր բնակարանի պատուհաններից տեսնում էինք, թե ինչպես թուրք զինվորները շենքերի վրայից հանում էին դռներ, պատուհաններ, այլ փայտյա հատվածներ, բարձում այդ ամենը սայլերը և ուղարկում Կարսի մարզ, որի հետ սահմանը գտնվում էր մեզանից երկու վերստ հեռավորության վրա: Հայ երիտասարդ տղամարդկանց հարյուրներով հավաքում և ուղարկում էին Թուրքիա է գերության՝ ծանր աշխատանքների: Այդ եղանակով Թուրքիա քշվել 10.000 հայ տղամարդ, որոնցից տարի ու կես հետո գերությունից վերադարձավ ընդամենը 300-ը՝ հյուծված ու խոշտանգված: Իսկ տեղի բոլշևիկները քաղաքում մարդկանց գցում էին բանտերը, վտարում իրենց բնակարաններից և առանց բռնության գործադրման, սպառնում էին մեր պատվիրակության անդամներին:

Մենք սկսեցինք բանակցել թուրքերի հետ և ձգտում էինք մի ինչ-որ միջին լուծում գտնել Հայաստանի սահմանների հարցում, բայց ամեն ինչ ապարդյուն էր. թուրքերը որոշել էին իրենց հաղթանակն օգտագործել մինչև վերջին աստիճանը: Բոլշևիկյան գործակալ Բուդու Մդիվանուն թուրքերը հենց առաջին օրվանից թույլ չտվեցին մասնակցել համաժողովին և նա հեռացավ, անմիջապես սկսելով իր բոլշևիկյան քարոզչությունը Ալեքսանդրապոլի և Կարսի հանրահավաքներում:

Տեսնելով, որ մենք ձգտում ենք մեր համար տանելի պայմաններ կորզել, թուրքերը ղեկտեմբերի 1-ին մեզ ներկայացրին շատ ծանր վերջնագիր և հայտարարեցին, որ վերջնագիրը մեր կողմից մերժելու դեպքում, նրանք անմիջապես կվերսկսեն ռազմական գործողությունները և կշարժվեն դեպի մայրաքաղաք Էրիվան: Այդ նույն ժամանակամիջոցում բոլշևիկյան ռազմական ուժերը մեկ այլ ճանապարհով՝ Դիլիջան Ելենովկա խճուղով շարժվում էին դեպի Էրիվան: Հայաստանի Կառավարությունը՝ Վրացյանի ղեկավարությամբ, տեսնելով որնիցե ռազմական դիմադրության անհուսալիությունը, առաջարկեց մեր պատվիրակությանը ընդունել թուրքերի վերջնագիրը և, համեմատաբեր պատվաբեր պայմաններով ստիպված իշխանությունը զիջեց Սովետներին:

Իշխանությունը բոլշևիկներին փոխանցելու պայմաններում նշված էին Սովետների կողմից Հայաստանի Հանրապետության ճանաչումը,

նրա սահմանները պարտադիր ընդլայնելու և ոչ ոքի քաղաքական կուսակցություններին պատկանելու հիմքով չհետապնդելու պարտավորությունները: 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Սովետներն իրենց իշխանությունը հռչակեցին Հայաստանում, իսկ դեկտեմբերի 6-ին ռուս-բոլշևիկյան զորքերը մտան Էրիվան:

Ալեքսանդրապոլում պատվիրակությունը Թուրքիայի հետ ստորագրեց խաղաղ պայմանագիր, ըստ որի, 180.000 քառ. կմ-ի (ըստ Սևրի պայմանագրի) փոխարեն Հայաստանին բաժին էր թողնվում ընդամենը 29.000 քառ. կմ. տարածք: Հայաստանը կրկին հայտնվում էր նեղ գելոցի մեջ սեղմված. Կարսի մարզը անցնում էր թուրքերին, ինչպես նաև Սուրմալուի գավառը: 1.200.000 հայ բնակչությունը՝ 300.000 հասնող թաթար, ռուս և հույն բնակչության հետ, ընդամենը 1.500.000 մարդ սեղմվում էր մի տարածքի մեջ, որի մեկ երրորդը սարեր էին, աղուտներ ու ճահիճներ և որը զրկված էր էլքից դեպի ծով, դատապարտվում էր ողորմելի մի գոյատևման:

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին դադարեցվեց անկախ Հայաստանի գոյությունը և այն ընկավ իրեն օկուպացրած Մոսկվայի իշխանության տակ: Եթե հավելենք նաև, որ 1919թ. մայիսի 28-ին մենք հռչակեցինք Միացյալ Հայաստանի, այն է՝ Ռուսահայաստանի և Թուրքահայաստանի անկախությունը, ապա առավել ցցուն կդառնա տարբերությունը գրեթե իրականություն դարձած երազանքի՝ ըստ Սևրի 180.000 քառ. կմ. տարածքով Հայաստանի և այն իրողության միջև որ շարունակվում է մինչ օրս: Մի կողմից՝ Սևրի պայմանագիր, 1920թ. հունվարի 20-ին անկախ Հայաստանի defacto, իսկ հետո, նույն 1920թ. de jure ճանաչում, դեմոկրատական պետական կարգերով ազատ և անկախ Հայաստան և մյուս կողմից՝ 29.000 քառ. կմ. մեջ սեղմված, խորհրդայնացված, Մոսկվային կապված և անազատ մեկ այլ Հայաստան...

Անձամբ ես, 1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի անունից ստորագրելով Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը, պատվիրակության ամբողջ կազմի հետ վերադարձա Էրիվան և մտադրված էի այնտեղ մնալ մասնավոր անձի կարգավիճակով, բայց իրականում ամեն ինչ ընթացավ այլ կերպ: 1920թ. դեկտեմբերի 20-ին Հայաստանի Խորհրդային Կառա-

վարությունն ինձ առաջարկեց լքել Հայաստանը¹¹⁰: Ես մեկնեցի Թիֆլիս և 1921թ. փետրվարին տեղափոխվեցի Փարիզ ու աշխատանքի անցա անկախ Հայաստանի պատվիրակության կազմում: 1921թ. փետրվարի 25-ին Սովետները գրավեցին Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսը, մեկ շաբաթ անց՝ Բաթումը և մինչև փետրվարի վերջ՝ ամբողջ Կովկասը հայտնվեց Սովետների իշխանության տակ:

Սկսվեց Կովկասյան հանրապետությունների պատմության նոր դարաշրջանը: Այս օրերին, երբ գրվում են այս տողերը, պատմության այդ գլուխը դեռևս ավարտված չէ: Այն պետք է շարադրվի առանձնակի և յուրովի: Նա ունի իր վիշտն ու տխրությունը՝ ապատամբություններով և դրանց արյունոտ ճնշումներով, աքսորներով, նսեմացումներով ու արցունքներով, ազատ խոսքն ու ոգին խեղդամահ անելով, առանց ուրախությունների ու ոգևորության: Այդ դարաշրջանի մասին՝ մեկ այլ անգամ:

Ումանց համար այդ ժամանակաշրջանը խորհրդանշում է Կովկասի վերադարձը Ռուսաստանին: Սակայն վերջին տարիների իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ բնակչության աչքերում դա ռազմական օկուպացիա է: Երբ և ինչպես է այն ավարտվելու, և, ի վերջո, ի՞նչ հանգուցալուծում է լինելու՝ դա ոչ ոք չգիտի: Սակայն պարզ և անհերքելի է մի բան. անկախության գաղափարը միս ու արյուն է դարձել հայ ժողովրդի համար, այն ստացավ անկախ Հանրապետության տեսք, ծաղկեց և բռնի շնչահեղձ արվեց, սակայն ոչ՝ խեղդամահ: Այն ապրում է և ապրելու է, քանզի գաղափարը հնարավոր չէ սպանել. այն անմահ է իր բնությամբ ու էությամբ:

Հետադարձ հայացք գցելով հայ ժողովրդի կյանքի պատմական այն ամբողջ ժամանակաշրջանին, որին առնչվում են իմ գրառումները, ընթերցողն, անկասկած, իր հիշողության մեջ կնշի, որ ժողովուրդն այդ անցել է աներևակայելի տառապանքների միջով: 1914թ. Ռուսաստանի և

¹¹⁰ Իր հետ նաև Ալեքսանդրապոլի բանակցություններին մասնակցած ֆինանսների նախարար **Աբրահամ Գյուլխանդանյանին** և Կարսի քաղաքացիական նահանգապետ **Ստեփան Դորդանյանին**:

ամբողջ Թուրքիայի տարածքով հայությունը կազմում էր 4.5 միլիոն, իսկ 1925թ. այդքանից մնացել է 3.100.000 մարդ: Այսինքն, մոտ մեկ միլիոն ու կես հայ սպանվել է Թուրքիայում, սեղմվել Միջագետքի ու Սիրիայի անապատներում, որտեղ մահացել է սովից, շոգից ու ծարավից, տիֆից ու խոլերայից, սպանվել է պատերազմում: Սակայն ողջ մնացած երեք միլիոնից բոլորը չէ, որ կարողացել են այսօր վերադառնալ իրենց տները: մոտ 1.200.000 բնակվում է Ռուսահայաստանում, մնացյալը՝ մասամբ Խորհրդային Ռուսաստանում և Վրաստանում (մոտ 800.000 մարդ), մասամբ՝ մոտ մեկ միլիոն Եվրոպայի, Ամերիկայի, Ասիայի և Աֆրիկայի տարբեր երկրներում: Մինչ այսօր նրանք օտար երկրներում ապաստան գտած փախստականների կարգավիճակում են: Նրանց՝ Հայրենիք վերադառնալու հարցը չափազանց թեժ է և ողբերգական ամբողջ իր էությունը: Բայց իրենց դժվար կացության կողքին իր ամբողջ ծավալով ու սրությամբ անխուսափելիորեն հառնելու է Հայաստանի Հանրապետությունում դեմոկրատական կարգերի վերականգման և նրա սահմանների ընդլայնման հարցը: Մահմանների ընդլայնում մինչև այնպիսի չափերի, որ ողջ հայ ժողովուրդը կարողանա տեղավորվել այդ տարածքի վրա և հանգիստ զարգանալ, ապահովվելով իր նյութական և մշակութային կարիքներ:

Այսօրվա Ռուսաստանի ողբերգական ճակատագիրը, նրա տառապանքներն ու ապրումները, հույսերն ու ապագա կազմավորումը այնքան սերտ և անխզելի են կապված այսօրվա Հայաստանում տիրող իրավիճակի հետ, որ միանգամայն բնական կլինեի իմ գրառումներն ավարտել ջերմ ցանկություններով, որպեսզի մեծ և հզոր ռուս ժողովուրդը հնարավորինս արագ դուրս գա ազատ և դեմոկրատական ուղու վրա և եղբայրական հարաբերություններ հաստատի իրեն շրջապատող փոքր ժողովուրդների հետ, որոնք նույնպես ցանկանում են, ունեն դրա իրավունքը՝ իրենց տեղը ստանալ այս արևի տակ:

Ա. ԽԱՏԻՍՈՎ

Հավելված 1.

Սույն **Հավելվածում** ներկայացվող փաստաթուղթը հանդիսանում է Հովհաննես Քաջազնունու գլխավորած Հայաստանի Հանրապետության առաջին Կառավարության գործունեության ծրագրի նախնական-սևագիր տարբերակը (*գրված է ռուսերեն*): Ինքնին այդ փաստաթուղթն արդեն հետաքրքիր է այնքանով, որ այնտեղ ավելի ծավալուն ու մանրամասն շարադրված են այդ պահի քաղաքական իրավիճակին առնչվող մի շարք մտքեր և մոտեցումներ, որոնք բացակայում են հետագայում երկրի Պառլամենտի հաստատմանը ներկայացված Կառավարության ծրագրում¹¹¹: Միաժամանակ, Ալեքսանդր Խատիսյանն, ինչպես հայտնի է, Կառավարության այդ կազմում ստացել էր Արտաքին գործերի նախարարի պորտֆելը և, չնայած այն հանգամանքին, որ այդ փաստաթուղթը կազմելու օրերին ինքը բացակայում էր Հայաստանից (գտնվում էր Կոստանդնուպոլսում), միանգամայն սպասելի է, որ փաստաթղթում շարադրված մտքերն ու մոտեցումները պետք է, որ համահունչ լինեին Կառավարության կազմում հանգուցային պաշտոն զբաղեցնող նախարարի պատկերացումներին: Առավելևս, որ Քաջազնունին ու Խատիսյանը միասին անցել էին Բաթումի «տանջանքների ճանապարհով» և Կառավարության նախագահը, անշուշտ, լավատեղյակ էր իր արտգործնախարարի մոտեցումներին ու գնահատականներին, որոնք էլ, անշուշտ, հաշվի են առնվել փաստաթուղթը կազմելու ժամանակ:

No 2

Հայաստանի Խորհրդի հաստատմանը ներկայացվելիք Հովհաննես Քաջազնունու գլխավորած Կառավարության ծրագրի նախնական ձեռագիր-սևագիր տարբերակը:
(*նչ ուշ, քան 1918թ. հուլիսի 14-ը*)

С выходом из состава бывшей Закавказской конфедерации Грузия, а затем и Азербейджан, Армения оказалась предоставленной собственной участи.

¹¹¹ Հայաստանի Հանրապետության Պառլամենտի նիստերի արձանագրությունները (1918 – 1920թթ.)/ Խմբ. Ամատունի Վիրաբյան/, էջ 10-12, Երևան, 2009թ., 616էջ:

Она должна организовать в самостоятельное государство или погибнуть в пучинѣ безысходной анархіи. Чтоб выйти из этого положенія, чтоб спасти страну и народ от величайших бѣдствий, нужно организовать какую нибудь власть, какое нибудь управление, – хотя бы и самочинныя. Нужно, чтоб в этот исключительно трудный час кто нибудь присвоил себѣ право говорить от имени Арменіи. И Армянскій Націон. Совѣт болѣя чѣм какой либо иной національный или общественный орган призван к исполненію этой исторической миссіи. Он должен был стать на путь узурпаціи, он должен был взять на себя функціи верховной власти в Арменіи. Акт этот, являясь по формѣ захватом власти, по существу своему есть лишь исполненіе высокаго патриотическаго долга – такое пониманіе положенія вещей обязывало и меня не считаться с соображеніями формальнаго характера и принять предложеніе об организаціи исполнительной власти.

Как и всякая иная власть, возникавшая при подобных обстоятельствах и подобным путем, организующееся правительство будет прочным и жизнеспособным настолько, насколько окажется пріемлемым для страны, насколько будет пользоваться доверіем ея. Но, даже и при условіи полного довѣрія, власть возникшая в порядкѣ явочном, может быть только временной. Вызванная к жизни исключительными обстоятельствами, она должна будет уступить мѣсто другой, формально-законной власти, как только представится к тому возможность.

С другой стороны, временное правительство не может претендовать по объему и структуре на полноту, а по функціям на всесторонность. Организація такого правительства может быть лишь примитивной и не совершенной, функціи – весьма ограниченныя. Заложить первые камни предстоящаго государственнаго строительства, точнѣе – создать условія, дѣлающіе возможным такое строительство, вот как[следует] понимать призваніе временнаго правительства.

Согласно с этим, я считаю, что правительство должно поставить себѣ и разрѣшить слѣд. конкретныя задачи:

А) В области внутренней политики:

- 1) Водворить в стране элементарный правопорядок, обуздать анархію, искоренить разбои, грабежи и всякія безчинства;
- 2) открыть пути сообщенія для свободнаго и безопаснаго пользованія ими;
- 3) возстановить нормальныя сношенія по почте и телеграфу;

4) принять мѣры к смягченію переживаемаго страной продовольственнаго кризиса, не дать ему разрости в повальный голод;

5) устроить бѣженцев – частью путем возвращенія на прежнія мѣста, частью путем планомернаго расселенія по новым мѣстам;

6. сдѣлать первыя необходимыя шаги к устроенію финансов страны и изыскать источники для покрытія текущих расходов;

7. демобилизовать и расформировать подлежащія упраздненію части, а оставшіеся сформировать в небольшія численностью, но сильное духом и дисциплиной войско, хорошо обученное, вооруженное и снаряженное.

В. В области внѣшней политики:

1) Ликвидировать войну с Турціей;

2) Разрѣшить по соглашенію с сосѣдними государствами вопрос о границах территоріи Арменіи;

3) при благоприятной кон'юктурѣ поставить разрѣшеніе обоих этих вопросов в связь с Константинопольской Конференціей;

4) Ликвидировать общія учрежденія и имущества, оставшіеся от бывшей Закавказской конфедераціи;

5) Выполнять самим и требовать выполнения со стороны Турціи обязательств, вытекавших из Батумскаго договора, пока обязательства эти не изменены или не отмѣнены Константинопольской Конференціей; в частности, регулировать передвиженіе оттоманских войск через территорію Арменіи.

6) Установить нормальныя отношенія с сосѣдними государствами; в частности – возстановить товарообмѣн между ними и Арменіей.

Таковы – в моем пониманіи – задачи, подлежащія разрѣшенію временнаго правительства. Ясно, что при сколько нибудь нормальных условіях такое самоограниченіе дѣятельности правительства самыми элементарными требованіями государственной жизни было бы равносильно уклоненію от исползованія прямых обязанностей. Но при данных обстоятельствах всякая иная программа была бы лишь пустою деклараціей, не имѣющей никаких шансов на осуществленіе. Мало того: я отнюдь не увѣрен, что организующееся правительство сумѣет выполнить даже такую минимальную программу; если ему удастся разрѣшить успѣшно хотя бы только часть намѣченных выше задач, я буду считать, что оно оказало стране огромнуѣ, неоцѣнимую услугу.

Для полноты характеристики правительства необходимо вмѣстѣ с объявленіем предложенной им программы деятельности указать также и на тѣ принципы и тенденціи, которым будет слѣдовать оно при исполненіи

своей программы. Чтоб и на этот счет не оставить никаких сомнений, считая нужным сказать нижеследующее.

В области внутренней, мое правительство будет стремиться к проведению политики т. наз. твердой власти, поскольку это фактически окажется в его силах. В борьбе с анархией и разрухой и спекуляциями на этой почве, в стремлении к наименее разрешению бѣженской проблемы, правительство, учитывая исключительный характер переживаемого времени, не будет останавливаться перед самыми суровыми репрессиями, не будет считаться с частными правами и интересами, когда потребуются нарушения их во имя общегосударственных или общенародных интересов. По крайней ограниченности территории нашего государства, власть временного правительства всего целесообразнее было бы построить на принципах централизации; но при затруднительности или отсутствия средств правильных сношений может потребоваться облечь местные органы власти чрезвычайными полномочиями, недопустимыми при более менее нормальных условиях.

За сим, власть должна быть единая. Вся полнота исполнительной власти должна быть сосредоточена в руках исключительно правительства и его органов. Рядом с правительственной и не должна существовать никакая иная власть.

Таким образом, никакие партийные, национальные организации не будут допущены по вмешательству в правительственные дела.

Особо серьезное значение придаю я урегулированию армяно-татарских взаимоотношений как внутри, так и вне нашего государства. Один из основных принципов внутренней политики – мирное сожительство татар с армянами на территории государства. Я убежден, что армяне могут и – главное – должны жить в мире с татарами. Это – основное условие существования нашего государства. Нужно, чтоб татары смотрѣли на Армению как на работу, а не как на государство, поработившее их и силой держущем в страхѣ и подчинении. А для этого нужно, чтоб они чувствовали себя в Армении полноправными гражданами. Организуемое мною правительство будет проводить неукоснительно и в полной мере принцип равенства граждан; оно будет помнить, что является не армянским правительством, а правительством Армении. Оно будет стремиться создать для граждан-татар такое положение, при котором они чувствовали бы себя в Армении если не лучше, то – во всяком случае – не хуже, чѣм чувствуют себя их сородичи в соседнем Азербейджанѣ и Турции.

Ограниченность числа министерских портфелей (по моему проекту временное правительство будет состоять всего из четырех министерств) вероятно не дает нам возможности предоставить какой либо пост татарам; но я вмѣню себя в обязанность привлечь в достаточном числе татар и замѣщенія постов директоров отдѣлов и других ответственных постов.

В области внѣшней политики у мѣня будет один доминирующий принцип: установить добрососѣдскія отношенія с пограничными государствами, избѣгать всѣми мѣрами конфликтов с ними. Исхожу из того положенія, что нашему народу, нашей странѣ нужен отдых, нужен мир, хотя бы и худой. Мы истощены, обезсилены и дезорганизованы вконец. Мы не способны на дальнѣйшее напряженіе сил, мы не выдержим новых испытаній. Всякое новое внѣшнее осложненіе грозит нам неминуемой и окончательной гибелью. Мы – сторона разбитая, побѣжденная. Мы должны это ясно сознать, твердо помнить и имѣть мужество дѣлать спасти остатки армянскаго народа и сдѣлать героическую попытку создать нѣкоторія подобіе государства на маленькой территоріи, еще не отнятой от нас. Это сознание должно стать руководящим началом нашей внешней политики.

Для большей ясности считая нужным иллюстрировать примѣненіе этого основного принципа и крупнѣйшим конкретным задачам, подлежащим – в той или иной мѣрѣ – разрешенію временнаго правительства.

Каково должно быть наше отношеніе к Турціи?

Турція причинила нам огромное зло, она была беспощадно-жестока в отношеніи нас, она нанесла нашему національному организму такой страшный удар, от котораго, может быть, мы не оправимся никогда. Разрѣшая по своему свои государственныя задачи, она сознательно и планомерно истребила армян Восточной Анатоліи и тѣм самым лишила реальнаго содержанія турецко-армянскую проблему. Далѣе, договором подписанным в Брестѣ, она отторгла от Западной Арменіи два армянских округа (Карскій и Кагзыманскій) и стала на на Арпачаѣ, тѣм самым открыв свободный доступ в Ширак и Араратскую равнину. Далѣе: по батумскому договору она отторгла от той же Закавказской Арменіи весь Ахалкалакскій уѣзд, большую часть Александропольскаго уѣзда с городом, лучшія, богатѣйшія часть Эчмиадзинскаго и Эриванскаго уѣздов и весь Сурмалинскій уѣзд. Она оставила нам территорію, совершенно неспособную к самостоятельной государственной жизни. Но и на этом она не остановилась: в нарушеніе того же батумскаго договора Турція заняла войсками Караклису, Джалал-оглы и не хочет очистить их; а завтра может занять и Эривань; в отношеніе бѣженцев она тоже не исполняет до-

говоры, в нѣкоторые районы прямо не разрѣшает вернуться, а в другіе районы дѣлает фактически невозможным возвращеніе бѣженцев. Весьма похоже на то, что и в Закавказьѣ Турція преслѣдует цѣль свести на нѣт – в смыслѣ политическом – армянскій элемент и сдѣлать невозможным образованіе государства в Закавказьѣ также, как это она сдѣлала в Восточной Анатолиі.

Таким образом мы не имѣли основаній питать к Турціи дружественных чувств ни за прошлую, ни за настоящую дѣятельность ея; равным образом не имѣем основаній довѣрять ея благорасположенію или хотя бы только лояльности в будущем.

Отсюда можно бы сдѣлать тот логическій вывод, что, слѣд., мы должны порвать с Турціей и, защищая свои насущные интересы, [вступить] с нею в борьбу.

Вот этого-то вывода я и не дѣлаю; не дѣлаю потому, что считаю такую борьбу абсолютно непосильной нам.

Турція имѣет хорошо организованную, хорошо дисциплинированную армию; имѣет командный состав, прошедший нѣмецкую школу и набравшегося обширнаго боевого опыта в теченіе нынѣшней и предшествующих войн. Армия эта сидит уже в нашей странѣ. Турція имѣет в своих руках главнѣйшіе пути сообщенія и важнѣйшіе стратегическіе пункты. послѣ взятія Трабзонда, Эрзрума, Батума, Карса и Александрополя с их колоссальными богатствами турецкая армія имѣет в обиліи и оружіе и снаряженіе. Хлѣб и мясо имѣет на мѣстѣ, отнятые у нас. Наконец в самой странѣ она имѣет такую опору, как все мусульманское населеніе Закавказья, которое – в случаѣ продолженія борьбы – конечно встанет на сторону Турціи.

Что мы можем противопоставить этой внушительной силѣ? Дезорганизованные части бывших воинских единиц, утомленные, голодные, оборванные, плохо вооруженные и плохо экипированные. Ни одной крѣпости, ни одного опорнаго пункта. Никаких складов, никаких запасов оружія, амуниціи и продовольственных припасов. Никаких путей, никаких средств для получения их откуда бы ни было. Не имѣем совершенно денег, этого главнаго нерва современной войны. А самое главное и самое страшное то, что не имѣем и не можем имѣть в близком будущем государственнаго механизма, который мог бы организовать и цѣлесообразно использовать хотя бы тѣ небольшія потенціи, какіе имѣются еще в странѣ и народѣ. Наше т.наз. правительство не может перѣѣхать в свою столицу, не может возстановить почтоваго и телеграфнаго сношенія с нею, не может добыть пары автомобилей и 10 л. Бензи-

на на свои нужды, оно не может водворить порядка даже в том помещеніи, гдѣ пребывает само ...

Может ли такое правительство вести войну с организованным государством, хотя бы государство называлось Турція?

На этот вопрос у меня нѣтъ иного отвѣта, как прямое и категорическое – нѣтъ, не может. А раз не может, но должно признать себя побѣжденным и принять условія побѣдителя, как бы тяжки ни были они. Должно принять, если б даже имѣло основанія сомнѣваться, будут-ли выполнены эти условія противником. Должно принято даже и в том случаи, если не только сомнѣвается, но наперед знает, что условія эти в том или иной части будут нарушены во вред ему. Должно, ибо иного выхода не имѣет.

Есть формула, весьма популярная: раз нѣтъ спасенія, раз мир грозит такой же гибелью, как и война, так уж лучше умереть с честью, с оружіем в руках, защищаясь до послѣдней возможности.

Эта формула психологически понятна; но для правительства, как такового, совершенно непріемлема. Правительства не имѣют призванія вести народ на самоубійство, хотя бы и героическое. Это – дѣло самага правительства, когда на морѣ тонет корабль, команда его старается спасти судно, пассажиров, экипаж и груз, пока представляется к этому какая нибудь возможность; если же она исчерпала всѣ свои ресурсы и больше ничего не в силах сдѣлать, она говорит: Спасайся, кто может! и в этот же момент, этим самым актом, ликвидирует себя: команды уже нѣтъ, нѣтъ руководителя судна, нѣтъ распоряжающейся и повеливающей власти, а есть только люди, предоставленные собственной участи.

Но командир, стоящій на высоте призванія, никогда не слагает с себя своих обязанностей. Пока жив, он стоит на мостках и продолжает отдавать приказанія, ибо нѣтъ и не может быть такого положенія, когда он уже не мог бы и не должен бы был что-то сдѣлать, что то предпринять. Если помпы его не успѣвают откачать заливающую трюмы воду, он выбрасывает в море груз, чтоб облегчить судно; если буря гонит его на рифы и корабль уже не слушается руки, но убирает всѣ паруса; если корабль кренит на бок и черпает воду бортом, он рубит всѣ мачты; если судно погружается в воду, он приказывает спустить шлюпки; если шлюпок не хватает на всѣх, он отбирает сильнѣйших мужчин, снабжает их поясами, и с револьвером в руках не допускает их в шлюпки; если оказывается недостаток в поясах, он выбрасывает утопающим пустые бочонки, обломки матч, сорванные с палубы доски... Пока он жив, пока может стоять на ногах, говорить и кричать, – он распоря-

жается, указывает, требует, приказывает, угрожает и не допускает. И всё распоряженія его имѣют одну только цѣль: спасти, что еще можно спасти, хотя бы только одну единственную человеческую жизнь.

Таков долг и всякого правительства. Пока оно есть, оно должно дѣйствовать в интересах давшему ему власть народа. А первый, грубѣйшій, элементарнѣйшій интерес есть сохраненіе существованія, а не уничтоженіе его.

Когда говорят: будем ли мы воевать или не будем, турки все равно изведут нас, то это – риторическое выраженіе, отнюдь не совпадающее с истиной. Всякому понятно, насколько не все равно для жителей Эривани, войдут-ли в город турецкіе войска послѣ кровопролитнаго боя или безпрепятственно, церемоніальным маршем. Занятіе Эривани – даже без боя и сопротивленія – турецкими войсками будет знаменовать собой для даннаго момента политическую смерть Арменіи и порабощеніе армян, со всѣми знакомыми нам послѣдствіями турецкаго хозяйничанья. Это огромное несчастье. И долг правительства – защищать город с оружием в руках, если есть хоть какой либо шанс на успѣх. Но если нѣтъ никакого шанса, то лучше широко открыть ворота, ибо если и при этом турки пошлют взрослое население города на принудительные работы, то покрайнѣй мѣрѣ не вырежут его, не тронут малых дѣтей; если реквизируют за безцѣнок нужныя им -припасы и товары, то покрайнѣй мѣрѣ остальные оставят хозяевам или послѣдніе сами съумѣют скрыть кое что; сами займут под построй лучшеіе дома, то по крайнѣй мѣрѣ остальных не разрушат и не сожгут.

Эта разница настолько очевидна, что ее нельзя прикрыть никакой фразеологіей.

Загѣм, формула: лучше умерѣть с честью, чѣм ... и прочее совершенно неосуществима в примѣненіи к цѣлому народу, еслиб даже правительство захотѣло стать на такой путь. Отдѣльныя лица и группы лиц, в момент экзальтаціи, в порыве возмущенія или отчаянія могут предпочесть смерть позору и дѣйствительно умерѣть смертью героев; но массы никогда не пойдут на это. Могучій инстинкт самосохраненія не допустит их до самоубійства. Елисаветопольцы на требованія сдать оружіе в определенный срок могли отвѣтить гордым отказом, но стоило только выпустить три орудійных снаряда и они выкинули бѣлый флаг. Правительство может провозгласить лозунг: умрем, но не сдадимся! Пока это будет только лозунгом, объявленным публично в более или менѣе безопасной обстановке, он может быть встрѣчен возгласами одобренія. Но когда придет время претворить его в дѣло, когда правительство скажет: Граждане, ваше правительство уже не может защи-

тить вас и вам остается только умереть с честью; пойдете же умирать всё вмѣстѣ! – Народ моментально растерзает такое правительство и сам возьмется искать пути, – но не к тому, чтобы умереть с честью, а к тому, чтобы жить, хотя бы и без чести.

Правительство может добиться не героического самоубийства народа, а лишь простого истребления его, безславного и бессмысленного. И прямой путь к этому – продолжение войны при полной невозможности воевать. Можно, конечно, подвести народ под удар ножа; можно сделать так, что уцѣлѣвшие еще города и села будут разгромлены огнем турецкой артиллерии, а вопиющее о пощаду ... население будет вырвано в собственных домах озверевшими аскерами и вооруженной чернью; можно сделать так, что еще остающиеся на мѣстах армяне в паническом ужасѣ побрасают дома и имущества, кинутся куда глаза глядят – тѣ, давя и растапывая друг друга – разбѣются как дикіе звѣри в горах и лѣсах и там умрут от голода, непогоды и повальных болѣзней. – Такого результата правительство может добиться; но для этого нужно, чтобы оно рѣшилось на прямое предательство.

Если есть еще какая-нибудь возможность спасти остатки армянского народа, то возможность эту нужно искать в направлении соглашения с Турцией, соглашения во что бы то ни стало и какою бы то ни было цѣною. Для будущего у нас могут быть всякіе перспективы, болѣе или менѣе вероятныя, болѣе или менѣе достижимыя; но на нынѣшний день у нас может быть только одна политика – соглашательская. Это не значит, конечно, что мы должны мириться молча со всякими безчинствами турок; но знать, что требования и протесты свои мы не должны доводить до конфликтов, а главное – сами не должны давать никаких поводов к агрессивным дѣйствіям.

Такова должна быть наша политика в отношеніи Турции. Я намѣренно выражаюсь рѣзко и обнаженно, чтобы не оставалось мѣста для взаимнаго непониманія.

Каковы должны быть наши отношенія к Россіи, Англии и Германіи?

Уход Россіи из Закавказья – прямое и несомнѣнное несчастье для нас. Этого ухода мы не желали, и если Россія когда-нибудь вернется обратно, то найдет в нас друзей, готовых пойти ей навстрѣчу. Но наша текущая политика не может быть построена на российской ориентации. В данный момент Россія ни в чем и ничѣм помочь нам не может (говорю о помощи на мѣстѣ, а не о дипломатической поддержкѣ на Константинопольской Конференціи). Поэтому всякое заигрываніе с Россіей я считаю гибельным для нас; оно может только усилить подозрительность турок, и они не преминут, конечно,

принять надлежащие меры пресечения возможности нашего сотрудничества с Россией.

Баку не есть авангард идущей нам на помощь России. Бакинское движение – чисто местное. Возможно, что, бакинцам удастся удержать за собой город и район. Но я считаю чистой утопией надежду на то, что большевикам удастся обеспечив себе тыл, пробиться в Эриванскую губернию и оказать нам реальную помощь в борьбе с Турцией. Иметь базу в Баку и оперировать в Эривани, – эта такая задача, для выполнения которой потребуется не наскоро сколоченная красная гвардия, а подлинная армия, со всеми техническими и материальными ресурсами таковой.

Ориентация на Россию, это – политика, которая может оказаться нужной и возможной в будущем; но в настоящее время она может привести лишь к новым и тяжчайшим осложнениям.

То же самое, в несколько менее решительном тоне, нужно сказать об Англии. Мы не видим, где Англия. Если она и идет к нам, то так медленно, что Турция успеет дважды и трижды расправиться с нами раньше, чем нога англичанина ступит на почву Араратской равнины. Возможно, что небольшой английский отряд уже высадился или высадится вскорь в Баку. Возможно, что за этим передовым отрядом послѣдуют и другие, численно незначительные, но сильные всякими материальными средствами. Бакинский нефтяной район и Баку-порт, как ворота в северную Персию и Туркестан, это такой ценный приз, для взятия которого Англия не пожелает средств. Англия может оказать серьезную помощь Баку, но не Армении. Для нас мог бы иметь значение лишь быстрый поход Англичан на Джульфу и далее вверх по Араксу. Но этого похода мы не видим. Уже одно то, что турки не торопятся перебросить свои войска из Александрополя в Джульфу, а направляют исключительно в Елисаветополь, доказывает, что они не ожидают удара – по крайней мере близкого – со стороны Персидского Азербейджана. Да и затруднительно понять, за чем англичанам могло бы потребоваться пробраться в Эриванскую губернию. Во имя наших интересов предприняли бы они такой тяжелый, дорого стоящий и рискованный марш из Месопотамии через опустошенную Персию в глубь Центрального Закавказья? Что могло бы привлечь их сюда? Не видя этих резонов и не видя факта приближения англичан, я считаю политику, построенную в расчет на помощь Англии тоже утопической и тоже пагубной.

Иное – положение Германии. В качестве старшей, сильнейшей союзницы Турции, во многом зависящей от нея, она может – в известной мере предпри-

сать ей ту или иную линію поведенія. Затѣм, Германія уже тут, ея флаг развивается уже в центрѣ Закавказья. Германія не проблематическая, реальная сила, дающая чувствовать себя на каждом шагу. Если в данный момент ктонибудь может защитить нас от агрессивности Турціи, то это только Германія. Она может помочь нам, если захочет. И мы должны сдѣлать все от нас зависящее, чтоб привлечь ее на нашу сторону, заинтересовать в нашем дѣлѣ. Но при этом требуется крайняя осторожность. Между Германіей и Турціей, в отношеніи Закавказья, есть очевидные несогласія; пути их и тут перекрещиваются и расходятся. Они, по выраженію гр. Шуленбурга, союзницы, но в то же время и соперницы. И соперницы очень ревнивыя. Они бдительно слѣдят друг за другом и всякій уклон в сторону одной из них вызывает сейчас же раздраженіе со стороны другой. Грузія сдѣлала уже свой выбор: она открыто отдалась Германіи. Она могла сдѣлать это без риска, ибо Германія прочно водворилась на ея территоріи и стала стражей на ея границах. Для того, чтоб добраться до Грузіи, Турція должна перешагнуть через труп германскаго солдата, а на это она не может пойти с легким сердцем. Наше положеніе иное. На нашей территоріи нѣтъ еще ни одного германскаго солдата, ни одного германскаго флага; можно опасаться, что никогда и не будет. Нѣмцев интересует желѣзно-дорожный путь Батум-Баку или Поти-Баку, но не Эриванская губернія. Возможно, что соглашенія между Германіей и Турціей состоится именно за счет Арменіи, что турки и впредь останутся такими же хозяевами нашей Земли, какими фактически являются и сейчас. Поэтому наше исканіе Германіи нужно вести так, чтоб не вызывать раздраженія Турціи. Засим, мы можем возвать к помощи Германіи не иначе, как заручившись ея опредѣленным согласіем оказать эту помощь и только в такой момент, когда такая помощь, может быть фактически осуществлена. В отсутствіи этих условій мы должны держаться тактики осторожнаго ловированія между Сциллой и Харибдой – помятуя, что сдержанность в отношеніи Германіи нам неопасна, ибо Германія не может заподозрить нас в избыткѣ тюркофильства, между тѣм как Турція, наоборот, знает, что мы готовы каждую минуту порвать с ней и перейти в лагерь ея противников. Отсюда – необходимость крайней осторожности в попытках привлечь Германію для обуздыванія Турціи.

Каковы должны быть наши отношенія к Грузіи и Азербейджану.

Разчлененіе Закавказья на маленькія, обособленныя государства не обещает ничего хорошаго ни одному из наших государств. Особенно пагубно они для Арменіи, как странѣ, наиболѣе слабой и наименѣе благоприятно

обставленной . Закавказье, как союзное цѣлое, еще имело кое-какіе шансы на самостоятельное бытіе; но, разбитое на части, оно несомнѣнно должно стать игрушкой в руках сосѣдей, близких и далеких, объектом безконечных политических интриг. Это неминуемо не только для Армении или Дагестана, но и для Грузіи и для Азербейджана. Можно надѣяться, что эта истина скоро будет признана всѣми государствами и онѣ вернуться к первоначальной идѣи – федераціи или, по крайней мѣрѣ, конфедераціи. В ожиданіи этого наши старанія должны быть направлены к тому, чтоб не углублять происшедшаго разрыва, не обострять отношеній, не создавать конфликтов, но, наоборот, подготовить пути к скорѣйшему воссоединенію. Корректное, строго лояльное и внимательное отношеніе ко вчерашним и завтрашним нашим союзникам – вот какого поведенія должны держаться мы. Это относится в одинаковой мѣрѣ и к Грузіи и к Азербейджану, – ни к той или другой в отдельности, а к обѣим вмѣстѣ.

С нѣкоторых пор в грузинских правящих кругах намѣчается тенденція к сепаратному сближенію с нами, вѣрнѣе – к вызову нас на такое сближеніе, по существу направленное против Азербейджана. Мы должны остерегаться стать на такой путь. Нам важно доброе расположеніе Грузіи, тѣснѣйшее сближеніе с нею, но не цѣною разрыва с Азербейджаном. Если к несчастію нашему, мы будем поставлены в необходимость сдѣлать выбор между этими двумя государствами, то предпочтеніе должны будем дать Азербейджану. Разрыв с Азербейджаном для нас много опаснѣй разрыва с Грузіей, ибо в Азербейджанѣ мы имѣем интересов больше, чѣм в Грузіи.

Характерно то, что грузины, стараясь, вовлечь нас в анти-мусульманскую политику, использовать нас в цѣлях увелеченія собственнаго удельнаго вѣса, не проявляют вмѣстѣ с тѣм в отношеніи нас не только никакой уступчивости, но даже и простой лояльности. Они хотят что-то получить от нас, не давая взамѣн ничего. Их поведеніе на Трапезундской и Батумской конференціях, когда они за нашей спиной вели собственную политику и старались отстоять Аджарію в Ахалцах за счет Карса и Кагызмана; их захват Борчалинскаго уѣзда и притязанія на Казах; их захват общаго имущества бывшей Закавказской конфедераціи и длительный ряд других, болѣе мелких фактов, невольно наводят на мысль, что грузины, эксплуатируя безвыходность нашего положенія, домогаются не столько честнаго сотрудничества с нами, сколько сдачи им всѣх наших позицій без всякой компенсаціи с их стороны. Такая агрессивность, не без успеха проводимая грузинами уже и сейчас, станет со-

вершенно неотразимой с момента нашей ссоры с Азербейджаном. Вот почему мы не должны дать вовлечь себя в эту опасную игру.

Единственный мотив, который мог бы заставить нас рѣшиться повернуть спину Азербейджану, и ни – рядом с Грузіей – это категорическое требованіе Германіи. Если Германія обѣщает нам свою помощь и поддержку при непремѣнном условіи войти в союз с Грузіей, то тут, конечно, будет над чѣм задуматься. И если Германія будет имѣть налицо достаточно реальных сил для защиты нас от турок-татар, то это будет лучше, на что могли бы мы разчитывать в данный момент. В отсутствіи же таких условій, мы не можем позволить себѣ роскошь ссориться с татарами в угоду грузинам.

Такова политика, которую думаю вести я. Она рассчитана на конъюктуру сегодняшнего дня. Если последняя изменится – а это, по переживаемому времени может случиться каждый час – и потребуется рѣзкое измѣненіе курса, то я тотчас же покину мѣсто, чтоб уступить его другим, болѣе меня способным оцѣнить новое положеніе и идти по новом фарватеру.

На организуемое мною правительство я смотрю как на временный и весьма несовершенный орган власти. Считаю, что власть эта возникает внѣ законных норм, в силу повелительной необходимости, в обстановке исключительно трудной. В связи с этим полагаю, что такое правительство не может задаваться сколько нибудь широкими программами, что оно должно поставить себѣ на разрѣшеніе лишь самый ограниченный круг государственных задач.

Что государство наше, а слѣдовательно и органы власти ея, возникая при обстоятельствах исключительно трудных, – это не требует поясненій.

Понятно также, что организуемое мною правительство не может быть названо законно возникающим так как полномочія свои оно получает от органа самочинного создавагося в порядке явочном. Бывшій Армянскій Національный Совѣт, ныне преобразующійся в Государственный Совѣт Арменіи, ни по присхожденію своему, ни по полученным мандатам, ни по цѣлям возникновенія не может считаться законно-правомочным представительным органом Арменіи, а потому и не может передать кому либо другому не принадлежащую ему власть. И если, тѣм не менѣе, я соглашусь принять полномочія от такого самочинного органа, то только потому, что считаюсь с повелительной необходимостью.

ՀԱՍ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 10, թթ. 1-3, 5-15, ձեռագիր (ստորագրում), րուտրէն:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Անդրկովկասյան համադաշնության կազմից Վրաստանի, իսկ հետագայում՝ նաև Ադրբեջանի և Հայաստանի դուրս գալուց հետո Հայաստանը հայտնվեց իր սեփական ճակատագրին մատնված վիճակում: Այն կամ պետք է կազմակերպվի որպես ինքնուրույն պետություն, կամ պետք է ոչնչանա անիշխանության անելանելի խորխորատում: Որպեսզի հնարավոր լինի դուրս գալ այդ իրավիճակից և հնարավոր լինի փրկել երկիրն ու ժողովուրդը մեծագույն աղետներից, անհրաժեշտ է կազմակերպել որևիցե իշխանություն, որևիցե կառավարում՝ թեկուզև իր բնույթով ինքնագլուխ: Անհրաժեշտ է, որպեսզի այս բացառիկ դժվարին պահին ոնչ-որ մեկն իրեն իրավունք վերապահի խոսել Հայաստանի անունից:

Հայոց ազգային խորհուրդը, առավել, քան որևիցե մեկ այլ ազգային, կամ հասարակական մարմին կոչված է իրականացնելու պատմական այդ առաքելությունը: Նա ստիպված է գնալ իշխանության բռնագավթման ճանապարհով, նա պարտավոր է իր վրա վերցնել Հայաստանում գերագույն իշխանության պարտականությունները: Այդ գործողությունը, իր ձևով հանդիսանալով իշխանության գավթում, իր էությամբ ընդամենը շատ բարձր հայրենասիրական պարտքի իրականացում է և իրերի դրության նման ընկալումը պարտավորեցնում է ինձ հաշվի չնստել ձևական բնույթի դատողությունների հետ և ընդունել գործադիր իշխանության ձևավորման ինձ արված առաջարկությունը:

Ինչպես և նման պարագաներում ու նման ճանապարհով ձևավորված ցանկացած իշխանություն, վերջինիս կազմակերպող կառավարությունը կլինի ամուր ու կենսունակ այնքանով, որքանով որ այն ընդունելի կլինի երկրի համար և որքանով կվայելի նրա վստահությունը: Բայց, նույնիսկ լիակատար վստահության պարագայում, հայտավորման եղանակով ստեղծված իշխանությունը կարող է լինել միայն ժամանակավոր: Կյանքի կոչված լինելով արտակարգ պարագաներում, այն, ի վերջո, իր տեղը զիջելու է մեկ այլ՝ ձևականորեն օրինական իշխանության, հենց որ նման հնարավորություն ընձեռվի:

Մյուս կողմից, նման ժամանակավոր կառավարությունն իր ծավալով ու կառուցվածքով չի կարող հավակնել ամբողջականության, իսկ գործողությունների շրջանակով՝ համակողմանիության: Նման կառավարության կազմակերպական հենքը կարող է լինել բավականին պարզունակ և ոչ կատարյալ, իսկ գործողությունների շրջանակը՝ բավականին սահմանափակ: Գցել գալիք պետական շինարարության առաջին հիմնաքարերը, ավելի ճիշտ՝ պայմաններ ստեղծել, որոնք հնարավոր կդարձնեն նման շինարարության իրականացումը, - ահա այդպես պետք է հասկանալ այդ ժամանակավոր կառավարության կոչումը:

Դրան համապատասխան, ես գտնում եմ, որ կառավարությունը պետք է իր առջև դնի և լուծի հետևյալ հստակ խնդիրները.

А) Ներքին քաղաքականության շրջանում.

1) Երկրում հաստատել տարրական իրավակարգ, սանձել անիշխանությունը, արմատախիլ անել ավազակությունը, թալանը և զանազան անօրինականությունները;

2) բացել հաղորդակցման ճանապարհները՝ դրանցից ազատ և անվտանգ օգտվելու համար;

3) վերականգնել փոստի և հեռագրակապի բնականոն աշխատանքը;

4) միջոցներ ձեռք առնել մեղմելու երկրում առկա պարենային ճգնաժամը, թույլ չտալ, որ այն վերաճի զանգվածային և համատարած սովի;

5) տեղավորել փախստականներին՝ մասամբ վերադարձնելով նրանց բնակության նախկին վայրերը, մասամբ՝ աստիճանաբար բնակեցնելով նրանց նոր բնակավայրերում;

6. իրականացնել առաջին անհրաժեշտ քայլերը երկրի ֆինանսական համակարգի ստեղծման ուղղությամբ, միջոցներ հայթայթել ընթացիկ ծախսերը փակելու համար;

7. գորացրել և կազմալուծել լուծարքի ենթակա զորամասերը, իսկ մնացյալները միավորել ոչ մեծաթիվ, բայց հզոր ոգով ու կարգապահ, պատշաճ վարժված, զինված և հանդերձանքով ապահովված զորքի կազմում:

В.Արտաքին քաղաքականության ասպարեզում.

1) վերացնել պատերազմը Թուրքիայի հետ;

2) հարևան պետությունների հետ համաձայնեցնելով, լուծել Հայաստանի սահմանների հարցը;

3) բարենպաստ իրավիճակի առկայության պարագայում այդ երկու հարցերի լուծումը կապել Կոստանդնուպոլսի համաժողովի հետ;

4) վերացնել այն ընդհանուր հաստատություններն ու ունեցվածքը, որ դեռևս մնացել են նախկին Անդրկովկասյան համադաշնությունից;

5) Ինքներս կատարենք և նույնն էլ պահանջենք Թուրքիայից, որ պեսզի անշեղորեն կատարվեն Բաթումի պայմանագրից հետևող պարտականությունները, քանի դեռ այդ պարտականությունները չեղարկման, կամ փոփոխման չեն ենթարկվել Կոստանդնուպոլսի համաժողովի կողմից; Մասնավորապես, կանոնակարգել օսմանյան գորքերի տեղաշարժերը Հայաստանի տարածքով;

6) Հաստատել նորմալ հարաբերություններ հարևան պետությունների հետ; մասնավորապես՝ վերականգնել ապրանքափոխանակումը նրանց և Հայաստանի միջև:

Այսպիսիք են, իմ պատկերացմամբ, այն խնդիրները, որոնք ենթակա են լուծման ժամանակավոր կառավարության կողմից: Պարզ է, որ փոքրիշատե նորմալ պայմանների առկայության պարագայում պետական կյանքի տարրական պահանջների հանդեպ կառավարության գործունեության նման ինքնասահմանափակումը հավասարազոր կլիներ ուղղակի պարտականություններից խուսափելուն, սակայն տվյալ պարագայում ցանկացած այլ ծրագիր կհանդիսանար մի դատարկ հոչակագիր, որն իրագործման համար չէր ունենա և ոչ մի հնարավորություն: Ավելին, ես ամենևին վստահ չեմ, որ կազմվելիք կառավարությունը կարողանալու է կատարել նույնիսկ նման նվազագույն ծրագիրը: Եթե նրան հաջողվի լուծել նախատեսված խնդիրների գոնե մի մասը, ես կհամարեմ, որ այն երկրին մատուցել է հսկա, անզնահատելի ծառայություն:

Կառավարության ամբողջական բնութագրման համար, անհրաժեշտ է, իր գործունեության հայտարարած ծրագրի հետ մեկտեղ, մատնանշել նաև այն սկզբունքներն ու միտումները, որոնց նա հետևելու է իր

ծրագրի իրականացման ընթացքում: Որպեսզի այդ առումով էլ չլինեն ոչ մի երկմտանքներ, կարևոր է համարում ասել հետևյալը:

Ներքին քաղաքականության բնագավառում իմ գլխավորած կառավարությունը ձգտելու է վարել, այսպես կոչված, կոշտ ձեռքի քաղաքականություն, քանի որ դա իր հնարավորությունների շրջանակներում է: Անիշխանության և օրինաբանման, դրանց հիմքի վրա բարգավաճող սպեկուլյացիայի դեմ պայքարում, փախստականների հիմնախնդրի գոնե նվազագույն լուծման հարցում, կառավարությունը, հաշվի առնելով առկա ժամանակների արտակարգ լինելը, կանգ չի առնելու նույնիսկ ամենախիստ բռնաճնշումների կիրառման առաջ, հաշվի չի նստելու մասնավոր իրավունքների և շահերի հետ, երբ անհրաժեշտություն առաջանա վերջիններս անտեսել հանուն համապետական և համաժողովրդական շահերի:

Մեր պետության տարածքի ծայրահեղ սահմանափակության պատճառով, ժամանակավոր կառավարության իշխանությունը առավել նպատակահարմար կլիներ կառուցել կենտրոնացման սկզբունքով, սակայն, հարաբերակցելիս խոչընդոտներ ու դժվարություններ ի հայտ գալու պարագայում կարող են անհրաժեշտություններ ի հայտ գան, որպեսզի տեղական իշխանության մարմիններին տրվեն արտակարգ լիազորություններ, որոնք անընդունելի կլինեն փոքրիշատե նորմալ պայմանների դեպքում:

Ըստ այդմ, իշխանությունը պետք է լինի միասնական: Գործադիր իշխանությունը ամբողջապես պետք է կենտրոնացած լինի բացառապես կառավարության և նրա մարմինների ձեռքերում: Կառավարության կողքի հետ չպետք է գոյություն ունենա որևիցե մեկ այլ իշխանություն:

Այդպիսով, ոչ մի կուսակցական կամ ազգային մարմնի թույլ չի տրվելու միջամտել կառավարության գործերին:

Ես առանձնակի լուրջ նշանակություն եմ տալիս հայ-թաթարական հարաբերությունների կարգավորմանը ինչպես մեր պետության ներսում, այնպես էլ այդտեղից դուրս: Ներքին քաղաքականության հիմնական սկզբունքներից մեկը դա պետության տարածքում հայերի և թաթարների խաղաղ համակեցությունն է: Ես համոզված եմ, որ հայերը կարող են, իսկ

զլխավորը՝ պարտավոր թաթարների հետ խաղաղ ապրել: Դա մեր պետության գոյության հիմնական պայմանն է: Անհրաժեշտ է, որ թաթարները Հայաստանը չդիտեն որպես մի աշխատանք, այլ ոչ թե որպես մի պետություն, որն ստրկացրել է իրենց և ուժի միջոցով պահում է իրենց վախի ու ենթակայության պայմաններում: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է, որպեսզի իրենք Հայաստանում իրենց զգան որպես լիիրավ քաղաքացիներ: Իմ կողմից կազմակերպվող կառավարությունը անշեղորեն իրականացնելու է քաղաքացիների հավասարության սկզբունքը: Նա միշտ հիշելու է, որ հանդիսանում է ոչ թե հայկական կառավարություն, այլ Հայաստանի կառավարություն: Նա ձգտելու է իր թաթար քաղաքացիների համար ստեղծել այնպիսի մի դրություն, որի պայմաններում նրանք Հայաստանում իրենց զգան եթե ոչ ավելի լավ, ապա, համենայնդեպս, ոչ ավելի վատ, քան իրենց ցեղակիցները հարևան Թուրքիայում և Ադրբեջանում:

Մինիստրական պորտֆելների քանակի սահմանապակույթյան պատճառով (իմ ներկայացրած նախագծով ժամանակավոր կառավարությունը կազմված է լինելու ընդամենը չորս մինիստրություններից), հավանաբար, ես հնարավորություն չեմ ունենալու որևիցե մինիստրական պաշտոն տրամադրել թաթարներին, բայց ես ինձ պարտավորված եմ զգում թաթարներին ներգրավել բավարար թվով բաժինների տնօրենների և այլ պատասխանատու պաշտոններ զբաղեցնելու համար:

Արտաքին քաղաքականության ասպարեզում ինձ մոտ գործելու է մեկ գերակա սկզբունք. Բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել բոլոր սահմանակից պետությունների հետ, բոլոր միջոցներով խուսափել նրանց հետ առճակատումից: Այս դեպքում մեկնում եմ այն դրույթից, որ մեր ժողովրդին, մեր երկրին անհրաժեշտ է դադար, անհրաժեշտ է խաղաղություն՝ թեկուզև ոչ այնպիսի, ինչպիսին որ մենք կցանկանալինք: Մենք վերջնականապես հյուժված ենք, ուժասպառ և կազմալուծված: Մենք ընդունակ չենք ուժերի հետագա լարումի, մենք չենք դիմանա նոր փորձությունների: Ցանկացած մի նոր արտաքին բարդացում մեզ սպառնում է անխուսափելի և վերջնական կործանմամբ:

Մենք՝ պարտված և ջախջախված կողմ ենք: Մենք պարտավոր ենք դա պարզորոշ գիտակցել, անպայման հիշել և խիզախություն ունենալ փրկելու հայ ժողովրդի մնացած մասը և հերոսական մի փորձ կատարել այս փոքր, մեզանից դեռևս չլսված տարածքի վրա ստեղծել պետության մի նմանակ: Այդ ամենի գիտակցումը պետք է լինի մեր արտաքին քաղաքականության հիմնադրույթը:

Առավել հստակ լինելու համար, ներկայացնեմ այդ հիմնական սկզբունքի կիրառումը առավել խոշոր խնդիրների նկատմամբ, որոնք այս կամ այն չափով ենթակա են լուծվելու ժամանակավոր կառավարության կողմից:

Ինչպիսի՞ն պետք լինի մեր վերաբերմունքը Թուրքիայի նկատմամբ:

Թուրքիան պատճառել է մեզ հսկայական չարիք, նա մեր հանդեպ եղել է անողորք ու դաժան, նա մեր ազգային օրգանիզմին հասցրել է այնպիսի սոսկալի մի հարված, որից, հավանաբար, մենք երբևիցե չկարողանանք ապաքինվել: Իր ձևով լուծելով իր պետական խնդիրները, նա գիտակցված և ծրագրված ոչնչացրեց Արևելյան Անատոլիայի հայերին և դրանով իսկ իրական բովանդակությունից զրկեց հայ-թուրքական հիմնախնդիրը: Հետագայում, Բրեստում ստորագրած պայմանագրով, նա Արևմտյան Հայաստանից խլեց երկու հայկական շրջան (Կարսի և Կադփանի) և եկավ կանգնեց Արփաչայի ափին, դրանով իսկ ազատ մուտք բացելով դեպի Շիրակ և Արարատյան դաշտ: Միաժամանակ, նույն՝ Բաթումի պայմանագրով Թուրքիան Անդրկովկասյան Հայաստանից խլեց ամբողջ Ախալքալաքի գավառը, Ալեքսանդրապոլի գավառի մեծ մասը Ալեքսանդրապոլ քաղաքով, Էջմիածնի ու Էրիվանի գավառների լավագույն, առավել հարուստ հատվածները և Սուրմալուի գավառն ամբողջապես: Նա մեզ թողեց այնպիսի մի տարածք, որը բացարձակապես ընդունակ չէ ինքնուրույն պետական կյանքի: Բայց նա այդքանով էլ դեռևս չբավարարվեց և կանգ չառավ: Խախտելով նույն Բաթումի պայմանագիրը, Թուրքիան իր գորքերով գրավեց Ղարաքիլիսան և Ջալալօղլուն և չի ցանկանում թողնել դրանք, իսկ վաղը կարող է գրավի նաև Էրիվանը: Փախստականների մասով նա նույնպես չի կատարում պայմանագրերը,

որոշ շրջաններ ուղղակի թույլ չի տալիս վերադառնալ, իսկ մյուս շրջաններում անհնարին է դարձնում փախստականների վերադարձը: Ամեն ինչ գնում է նրան, որ Անդրկովկասում նույնպես Թուրքիան նպատակ է հետապնդում քաղաքական առումով գրոյի հասցնել հայկական տարրը և անհնարին դարձնել Անդրկովկասում նույնպես հայկական պետության ստեղծումը, ինչպես որ դա արեց Արևելյան Անատոլիայում:

Այսպիսով, մենք հիմքեր չունենք Թուրքիայի հանդեպ տածել բարեկամական զգացմունքներ ո՛չ անցյալում և ո՛չ էլ ներկայում նրա իրականացրած գործունեության համար: Հավասարապես հիմքեր չունենք վստահելու նրա բարեհաճությանն ու բարի տրամադրվածությանն ապագայում:

Այստեղից կարելի է հանգել այն տրամաբանական եզրակացությալն, որ, հետևաբար, մենք պետք է խզենք ամեն ինչ Թուրքիայի հետ և, պաշտպանելով մեր օրվա շահերը, պետք է պայքարի մեջ մտնենք նրա հետ: Այ նման եզրակացություն էս երբևիցե չեմ անի: Չեմ անի, քանի որ համարում եմ, որ նման պայքարը բացարձակապես վեր է մեր ուժերից:

Թուրքիան ունի լավ կազմակերպված, բարձր կարգապահությամբ բանակ, ունի գերմանական ռազմական դպրոցն անցած հրամանատարական կազմ, որը մեծ փորձ է ձեռք բերել այս և նախորդ պատերազմներում: Այդ բանակն արդեն նստած է մեր երկրում: Թուրքիան իր ձեռքում այսօր ունի հաղորդակցության կարևորագույն ճանապարհները և կարևորագույն ռազմավարական վայրերը: Տրապիզոնի, Էրզրումի, Բաթումի, Կարսի և Ալեքսանդրապոլի գրավումից հետո, վերջիններիս ահռելի հարստություններով, թուրքական բանակն ունի առատորեն և՛ զենք, և՛ հանդերձանք: Ունի նաև թե՛ հաց, թե՛ մսամթերք, որոնք տեղում իլել են մեզանից: Եվ, ի վերջո, նա ունի այնպիսի հենարան, ինչպիսին է Անդրկովկասի մահմեդական բնակչությունը, որը, Թուրքիայի հետ մեր պայքարի պարագայում, բնականաբար, կկանգնի Թուրքիայի կողքին:

Ի՞նչ ենք մենք կարող հակադրել այդ պատկառելի ուժին: Հոգնած, սովահար, ցնցոտիներով, վատ զինված և հանդերձավորված նախկին զինվորական միավորների կազմալուծված հատվածներ: Ոչ մի ամրոց, ոչ մի հենակետ: Ոչ մի պահեստ զենքի, հանդերձանքի և պարենի ոչ մի պա-

շար: Եվ դրանք որևիցե տեղից ստանալու ոչ մի հնարավորություն և ճանապարհ: Բացարձակապես չունենք գումար, ինչը հանդիսանում է ժամանակակից պատերազմի գլխավոր նյարդը: Իսկ ամենագլխավորն ու ամենաահավորն այն է, որ չունենք և մոտ ապագայում չենք կարող ունենալ այն պետական մեխանիզմը, որի միջոցով հնարավոր լիներ կազմակերպել և նպատակային օգտագործել գոնե այն ոչ մեծածավալ ներուժը, որը դեռևս առկա է պետության և ժողովրդի մեջ: Մեր այսպես կոչված կառավարությունը, չի կարողանում տեղափոխվել մայրաքաղաք, չի կարողանում վերականգնել փոստային և հեռագրային կապը մայրաքաղաքի հետ, չի կարողանում գտնել մի զույգ ավտոմեքենա և մի 10 լիտր բենզին իր կարիքների համար, այն չի կարողանում կարգ ու կանոն հաստատել նույնիսկ այն շենքի ներսում, որ տեղավորված է ինքը...

Կարո՞ղ է արդյոք նման կառավարությունը պատերազմ վարել ընդդեմ մի կազմակերպված պետության, թեկուզև վերջինս կոչվի Թուրքիա:

Այդ հարցին ես չունեմ մեկ այլ պատասխան, քան ուղղակի և կտրականապես – ո՛չ, չի՛ կարող: Իսկ եթե չի կարող, ապա պետք է իրեն համարի պարտված և ընդունի հաղթողի պայմանները, որքան էլ ծանր լինեն դրանք: Պարտավոր է ընդունել, եթե նույնիսկ կասկածներ ունի, թե արդյո՞ք հակառակորդն ինքը կկատարի այդ պայմանները: Պարտավոր է ընդունել նույնիսկ այն դեպքում, եթե ոչ միայն կասկածում է, այլ վաղօրոք համոզված է, որ այդ պայմաններն այս կամ այն չափով խախտվելու են ի վնաս իրեն: Պարտավոր է, քանզի այլ ելք չկա:

Կա բավականին տարածված մի բանաձև. Եթե փրկություն չկա, եթե խաղաղությունը սպառնում է նույն կործանմամբ, ինչ որ պատերազմը, այդ դեպքում ավելի լավ է մեռնել պատվով, զենքը ձեռքին, պաշտպանվելով մինչև վերջին հնարավորությունը:

Այդ բանաձևը հասկանալի է հոգեբանական առումով, սակայն կառավարության համար, որպես երկրի իշխող մարմնի, այն միանգամայն անընդունելի է: Կառավարությունը չունի նման կոչում՝ ժողովրդին տանել ինքնասպանության՝ թեկուզև հերոսական: Հակառակը, կառավարության գործը ժողովրդին փրկելն է: Երբ ծովում նավ է խորտակվում, նրա անձնակազմը ձգտում է փրկել նավը, ուղևորներին, նավաստիներին

և բեռը, քանի դեռ այդ ամենի համար դեռևս կա թեկուզ աննշան մի հնարավորություն: Եթե նավի անձնակազմը սպառել է իր բոլոր հնարավորությունները և այլևս ի գորու չէ որևիցե բան անելու, նա կոչ է անում. Փրկվեք, ով որ կարող է: Եվ այդ պահին, այդ քայլով, վերացնում է իր գոյությունը. Նավի անձնակազմն արդեն, որպես այդպիսին, այլևս չկա, չկա նավը դեկավարող, չկա հրահանգող և հրամայող իշխանություն, այլ կան ընդամենը անձինք, որոնք տրամադրված են իրենց ճակատագրին:

Մակայն հրամանատարը, նավապետը, ով կանգնած է իր կոչման բարձունքին, երբևիցե վայր չի դնում իր պատականությունները: Քանի դեռ ինքը ողջ է, նա կանգնած է հրամանատարական հարթակին և շարունակում է հրամաններ տալ, քանզի չկա և չի կարող լինել այնպիսի մի իրավիճակ, երբ ինքն այլևս չի կարող, կամ էլ պարտավոր է ինչ-որ մի բան անել, ինչ-որ մի բան ձեռնարկել: Եթե նրա մղիչները չեն հասցնում քաշել նավախցերը լցվող ջուրը, նա ծովն է նետում նավի վրայի բեռը, որպեսզի թեթևանա նավի կշիռը, եթե փոթորիկը նավը քշում է դեպի խութերը և նավը դարձել է անկառավարելի, հրամանատարը հրահանգում է հավաքել բոլոր առագաստները, եթե նավը թեքվել է կողքի և արդեն ջուր է լցվում նավակողից նավի մեջ, նա հրամայում է կտրել բոլոր կայմերը, եթե նավը սկսում է սուզվել, նա հրամայում է ջրի վրա իջեցնել բոլոր փրկանավակները, եթե զգացվում է դրանց պակասը, նա ընտրում է առավել ուժեղ տղամարդկանց, տալիս նրանց փրկագոտիներ և ատրճանակը ձեռքին թույլ չի տալիս, որպեսզի վերջիններս հանկարծ խցկվեն փրկանավակների մեջ, եթե փրկագոտիներն էլ բոլորին չեն հերիքում, փրկվելու համար օգտագործում են դատարկ տակառները, կայմերի բեկորները, տախտակներ և այլն... Քանի դեռ հրամանատարը ողջ է, քանի դեռ կարող է ոտքի վրա կանգնել, նա հրահանգում է, պահանջում է, ցուցումներ է տալիս, հրամայում է, սպառնում է, թույլ չի տալիս... Եվ նրա բոլոր հրահանգներն ունեն միայն ու միայն մեկ նպատակ. Փրկել դեռևս այն, ինչ հնարավոր է փրկել, թեկուզև մեկ մարդկային կյանք:

Այդպիսին է նաև ցանկացած կառավարության պարտքը: Քանի դեռ այն կա, պետք է գործի իրեն իշխանություն սված ժողովրդի օգտին: Իսկ

ամենատառաջնային, կոպտագույն և ամենատարրական օգուտը դա գոյության պահպանումն է, այլ ոչ թե դրա ոչնչացումը:

Երբ ասում են, պատերազմելու ենք թե ոչ, թուրքերը, միևնույնն է, մեր վերջը բերելու են, ապա դա հռետորական արտահայտություն է, որն աղերս չունի իրականության հետ: Ամեն մեկի համար էլ հասկանալի է, թե որքանով միևնույն չէ Երիվանի բնակիչների համար, թե թուրքերն, ասենք, քաղաք կմտնեն արյունալի ճակատամարտից հետո, թե հանդիսավոր քայլերով, առանց որևիցե դիմադրության հանդիպելու: Երիվանի գրավումը՝ առանց մարտի և դիմադրության, տվյալ պահին կարճանագրի Հայաստանի քաղաքական մահը և հայերի ստրկացումը՝ թուրքական անիրավության մեզ լավ հայտնի հետևանքներով: Եվ կառավարության պարտքն է՝ զենքը ձեռքին պաշտպանել քաղաքը, եթե կա հաջողության գոնե նվազագույն մի նշույլ: Դա մեծագույն դժբախտություն է: Սակայն, եթե չկա հաջողության թեկուզև նվազագույն մի հույս, ապա ավելի ճիշտ չի լինի արդյոք լայն բացել քաղաքի դարպասները, քանզի այդ դեպքում թուրքերը քաղաքի հասուն բնակչությանը կուղարկեն տաժանակիր աշխատանքների, բայց տեղում չեն կոտորի նրանց, ձեռք չեն տա մանկահասակ երեխաներին: Եթե բռնագրավեն իրենց պետական ապրանքն ու պարենը, ապա, համենայն դեպս, ինչ որ մի բան կթողնեն տանտերերին, կամ էլ վերջիններս մի ճանապարհ կգտնեն դրանցից ինչ-որ բան թաքցնել, կեցության համար կընտրեն լավագույն տները, բայց մնացածը գոնե չեն ավիրի և չեն այրի:

Նշված տարբերությունն այնքան ակնհայտ է, որ այն հնարավոր չէ հերքել ոչ մի ճոռոմաբանությամբ:

Հետո, լավ է պատվով մեռնել, քան... և այլն, միանգամայն անիրականանալի է կիրառած մի ամբողջ ժողովրդի նկատմամբ, եթե նույնիսկ կառավարությունը ցանկանար գնալ այդ ճանապարհով: Անհատ անձինք և մարդկանց խմբեր մոլուցքի պահին, զայրույթի կամ կամ ճարահատյալ վիճակում կարող են մահը գերադասել անարգանքից և իրոք՝ զոհվեն հերոսի մահով: Բայց հո՞ծ զանգվածները երբևիցե չեն գնա նման քայլի: Ինքնապահպանության հզոր բնագործ թույլ չի տա նրանց հասնել ինքնառնչացման: Ելիզավետպոլցիները որոշակի ժամկետում զենքը

հանձնելու առաջարկությանը պատասխանել էին հպարտ մերժումով: Սակայն բավական եղավ արձակել նրանց ուղղությամբ երեք հրետանու արկ և նրանք ճռճեցին սպիտակ դրոշը: Կառավարությունը կարող է հռչակել հետևյալ կոչը. Կմեռնենք, բայց չենք հանձնվի: Քանի դեռ դա լինելու է գուտ մի կոչ, որը հրապարակայնորեն հայտարարված է փոքրիշատե անվտանգ իրավիճակում, նա կարող է ընդունվել համաձայնության ու ողջույնի բացականշություններով: Բայց երբ եկավ այն իրագործելու ժամանակը, երբ կառավարությունը կասի. Քաղաքացիներ, ձեր կառավարությունն այլևս չի կարող պաշտպանել Ձեզ, Ձեզ մնում է միայն պատվով մեռնելը, ուրեմն, գնանք բոլորս միասին մեռնելու, - ժողովուրդը ակնթարթորեն կհռչակի նման կառավարությանը և ինքը կսկսի փնտրել փրկության ճանապարհներ, բայց ոչ այն ուղղությամբ, որ պատվով մեռնի, այլ այն ուղղությամբ, որ մնա և ապրի՝ թեկուզև առանց պատվի:

Կառավարությունը կարող է հասնել ժողովրդի ոչ թե հերոսական ինքնասպանության, այլ, ընդամենը նրա պարզունակ, անփառունակ ու անհիմաստ կոտորման: Եվ ամենակարճ և ուղղակի ճանապարհը դա պատերազմի շարունակությունն է պատերազմելու բացարձակ անընդունակ լինելու պայմաններում: Հնարավոր է, իհարկե, ժողովրդին բերել-հասցնել սրի բերան, հնարավոր է այնպես անել, որ դեռևս պահպանված քաղաքներն ու գյուղերը քարուքանդ արվեն թուրքական հրետանու համազարկերից, իսկ իրեն խնայել աղերսող բնակչությունը ասկյարների և գազանացած ամբոխի ձեռքով սրի կքաշվի իրենց սեփական տներում, կարելի է այնպես անել, որ տեղերում դեռևս մնացած հայերը խուճապահար թողնեն իրենց տներն ու ունեցվածքը և կփախչեն, ով ուր կարող է և ցրվելով վայրի գազանների նման սարերով ու անտառներով, կմեռնեն այնտեղ սովից, ցրտից ու համատարած հիվանդություններից:

Նման արդյունքի կառավարությունը կարող է հասնել, բայց դրա համար անհրաժեշտ է, որ նա դիմի ուղղակի դավաճանության: Եթե դեռևս կա ինչ-որ հնարավորություն հայ ազգի բեկորները փրկելու համար, ապա այդ հնարավորությունը պետք է փնտրել Թուրքիայի հետ համաձայնության ճանապարհով: Մի համաձայնության, ինչ գնով էլ լինի և ինչ էլ մեր համար այն արժենա: Հետագայի համար մենք կարող ենք ունենալ

հեռանկարներ՝ մեծ, կամ քիչ հավանականությամբ, փոքրիշատե հասանելի, բայց այս օրվա դրությամբ մենք կարող ենք ունենալ միայն մեկ քաղաքականություն՝ համաձայնվողական: Դա, իհարկե, չի նշանակում, որ մենք լռելյայն պետք է համակերպվենք թուրքերի բոլոր տեսակի անօրինականությունների հետ, բայց միաժամակ պետք է գիտակցենք, որ մեր պահանջներն ու բողոքները չպետք է հասցնենք հակասությունների ու բախման: Իսկ ամենակարևորը՝ ինքներս առիթ չպետք է տանք նրանց կողմից հարձակողական կեցվածք դրսևորելու համար:

Այսպիսին պետք է լինի մեր քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ: Ես նպատակային արտահայտվում եմ կոշտ և միանգամայն մերկ տեքստով, որ միմյանց չհասկանալու այլևս տեղ չմնա:

Իսկ ինչպիսի՞ն պետք է լինի մեր վերաբերմունքը դեպի Ռուսաստանը, Անգլիան և Գերմանիան:

Ռուսաստանի հեռանալը Անդրկովկասից մեր համար ուղղակի և կասկածից վեր դժբախտություն էր: Այդ հեռանալը մենք չէինք ցանկանում, և եթե Ռուսաստանը երբևիցե վերադառնա, ապա, ի դեմս մեզ, նա կգտնի բարեկամների, որոնք պատրաստ են իրեն ընդառաջ գնալ: Սակայն ընթացիկ քաղաքականությունը չի կարող կառուցված լինել ռուսական կողմնորոշման հիմքի վրա: Տվյալ պահին Ռուսաստանը մեզ ոչնչով և ոչ մի ձևով չի կարող օժանդակել: Ես խոսում եմ հենց տեղում օգնելու մասին, այլ ոչ թե Կոստանդնուպոլսի վեհաժողովում դիվանագիտական օժանդակության մասին: Այդ պատճառով, ցանկացած խաղեր տալը Ռուսաստանի հետ ես համարում եմ մեզ համար կործանարար է ուժեղացնել թուրքերի կասկածամտությունը և նրանք, իհարկե, չեն հապաղի համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել մեր և Ռուսաստանի համագործակցությունը կանխելու համար:

Բաքուն չի հանդիսանում մեզ օգնության եկող Ռուսաստանի առաջապահը: Բաքվի շարժումը կրում է զուտ տեղական բնույթ: Հնարավոր է, որ բաքվեցիներին հաջողվի իրենց ձեռքում պահել քաղաքն ու շրջանը: Բայց ես բացարձակ ուտոպիա եմ համարում, որ բոլշևիկներին կհաջողվի ապահովել իրենց թիկունքը, ճանապարհ բացել դեպի Էրիվանի նահանգ և մեզ իրական օգնություն ցուցաբերել Թուրքիայի հետ մեր պայ-

քարում: Ունենալ հենակետ Բաքվում և գործել Էրիվանում, դա այնպիսի մի խնդիր է, որի կատարման համար կպահանջվի ոչ թե հապճեպ կազմավորված կարմիր գվարդիա, այլ՝ իրական բանակ, իր բոլոր տեխնիկական և նյութական միջոցներով ու հնարավորություններով: Այնպես որ, կողմնորոշումը դեպի Ռուսաստան դա քաղաքականություն է, որը կարող է օգտակար և հնարավոր լինել ապագայում, սակայն տվյալ ժամանակաշրջանում այն կարող է հանգեցնել միայն նորանոր և ծանրագույն բարդացումների:

Նույն բանը, բայց որոշ ավելի պակաս վճռական տոնով, պետք է ասել Անգլիայի համար: Մենք չենք տեսնում, որտեղ է Անգլիան: Եթե նա գալիս է դեպի մեզ, ապա այնքան դանդաղ, որ Թուրքիան կհասցնի երկու, երեք անգամ մեր հետ հաշվեհարդար տեսնել, մինչ անգլիացին ոտք կդնի Արարատյան հովտի հողի վրա: Հնարավոր է, որ ոչ մեծաքանակ անգլիական մի ջոկատ շուտով ավիանում արվի, կամ արդեն արվել է Բաքու: Հնարավոր է, որ այդ առաջավոր ջոկատին հետևեն նաև մյուսները՝ քանակով ոչ նշանակալից, բայց հզոր իրենց նյութական կարողություններով: Բաքվի նավթային շրջանը և Բաքու-նավահանգիստը, որպես դարպաս դեպի Հյուսիսային Պարսկաստան և Թուրքեստան, դա այնպիսի արժեքավոր պարզ է, որ դրան տիրանալու համար Անգլիան միջոցներ չի խնայի: Անգլիան կարող է լուրջ օգնություն ցուցաբերել Բաքվին, սակայն ոչ՝ Հայաստանին: Նաև նշանակություն կարող էր ունենալ անգլիացիների արագ շարժը դեպի Ջուլֆա, այնտեղից էլ՝ Արաքսով վերև: Բայց այդ արշավը դեռևս մենք չենք տեսնում: Ջուտ այն փաստը, որ թուրքերը չեն շտապում իրենց գորքերը տեղափոխել Ալեքսանդրապոլից Ջուլֆա, այլ ուղղում են բացառապես դեպի Ելիզավետպոլ, ապացուցում է, որ մոտակա ժամանակներում նրանք Պարսկական Ադրբեջանից որևիցե հարված չեն սպասում: Եվ, առհասարակ, դժվար է հասկանալ, թե անգլիացիներին ի՞նչ անհրաժեշտություն կարող է ստիպել գալ հասնել Էրիվանի նահանգ: Հանուն մեր շահերի կձեռնակելի՞նք արդյոք անգլիացիները նման ծանր և շատ թանկ արժեցող մի երթ Միջագետքից դատարկված և ավերված Պարսկաստանի վրայով դեպի Կենտրոնական Անդրկովկասի խորքերը: Ի՞նչը կարող էր նրանց այստեղ գրավել: Չտեսնելով հիմնավորումներ և անգլիա-

ցիների մոտալուտ տեղաշարժը դեպի Անդրկովկաս, ես համարում եմ, որ Անգլիայից օգնություն սպասելու փաստի վրա կառուցված քաղաքականությունը նույնպես ուտոպիստական է և աղետաբեր:

Այլ է Գերմանիայի դիրքը: Լինելով Թուրքիայի ավագ և ամենահզոր դաշնակիցը, որից Թուրքիան կախված է շատ ու շատ հարցերով, Գերմանիան կարող է որոշակի չափով Թուրքիային նախանշել նրա վարքագիծը: Բացի դրանից, Գերմանիան արդեն այստեղ է, նրա դրոշն արդեն ծածանվում է Անդրկովկասի կենտրոնում: Գերմանիան ոչ ինդրահարույց, իրական ուժ է, որն իրեն զգացնել է տալիս ամեն քայլափոխի: Եթե կա մեկը, ով կարող է այս պահին պաշտպանել մեզ թուրքական հարձակումից, դա Գերմանիան է: Նա կարող է մեզ օգնել, եթե ցանկանա: Եվ մենք պետք է ամեն ինչ անենք, որպեսզի կարողանանք գրավել նրան մեր կողմը, շահագրգռենք նրան մեր գործով: Բայց այդ հարցում պահանջվում է ծայրահեղ զգույշ լինել: Գերմանիայի և Թուրքիայի միջև Անդրկովկասի վերաբերյալ առկա են ակնհայտ անհամաձայնություններ: Նրանց ճանապարհներն այստեղ խաչվում են և բաժանվում: Նրանք, կոմս Շուլենբուրգի ձևակերպմամբ, դաշնակիցներ են, բայց միաժամանակ նաև ախոյաններ: Նրանք շատ զգոն կերպով հետևում են մեկը մյուսին և նրանցից յուրաքանչյուրի թեքվելը այս, կամ այն կողմ, իսկույն առաջ է բերում մյուս կողմի դժգոհությունը: Վրաստանն արդեն կատարել է իր ընտրությունը. Նա բացահայտ ձևով տրվեց Գերմանիային: Նա դա իրականացրեց առանց որևիցե հետևանքների վտանգի, քանի որ Գերմանիան հիմնովին տեղավորվել է Գերմանիայի տարածքում և դարձել է նրա սահմանների պաշտպանը: Վրաստան հասնելու համար Թուրքիան պետք է անցնի գերմանացի զինվորի դիակի վրայով, իսկ նման քայլի նա թեթև սրտով չի կարող գնալ: Մեր դրությունն այլ է: Մեր տարածքում չկա և ոչմի գերմանացի զինվոր, և ոչմի գերմանական դրոշ: Կասկածներ կան, որ երբևիցե չեն էլ լինելու: Գերմանացիներին հետաքրքրում են Բաթում-Բաքու, կամ Փոթի-Բաքու երկաթուղիները, բայց ոչ Էրիվանի նահանգը: Հնարավոր է, որ Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև համաձայնությունները կայանան ի հաշիվ Հայաստանի և թուրքերը հետագայում էլ մեր հողի վրա մնան որպես տերեր, ինչպիսիք որ փաստացի հանդիսանում են այսօր: Եվ դրա համար Գերմանիայի

որոնումները մեր կողմից պետք է իրականացնել այնպես, որ առաջ չբերենք թուրքերի դժգոհությունը: Ըստ այդմ, մենք կարող ենք դիմել Գերմանիայի օգնությանը միայն գալով նրա հետ որոշակի համաձայնության, որ այդ օգնությունը կցուցաբերվի այնպիսի մի պահի, երբ այն կարող է իրականացվել փաստացի: Նման պայմանավորվածությունների բացակայության դեպքում մենք պետք է դրսևորենք Սքիլայի և Քարիբդայի միջև խուսանավելու մարտավարություն, հիշելով, որ Գերմանիայի հանդեպ զուսպ պահվածք դրսևորելը մեր համար վտանգավոր չէ, քանզի Գերմանիան չի կարող մեզ կասկածել հավելյալ թրքասիրության մեջ: Մինչդեռ, Թուրքիան, հակառակը, գիտակցում է, որ մենք պատրաստ ենք ցանկացած պահի խզել հարաբերությունները իր հետ և անցնել իր հակառակորդների ճամբարը: Այստեղից էլ այն ծայրահեղ զգուշավորության անհրաժեշտությունը, որը պետք է դրսևորվի, եթե մենք քայլեր ձեռնարկենք Թուրքիային սանձելու նպատակով Գերմանիային ներգրավելու ուղղությամբ:

Ինչպիսի՞ն պետք է լինի մեր վերաբերմունքը դեպի Վրաստանն ու Ադրբեջանը:

Անդրկովկասի մասնատումը փոքր, մեկուսացված պետությունների լավ բան չի խոստանում մեր պետություններից և ոչ մեկին: Առավել աղետաբեր է այն Հայաստանի համար, որը, որպես երկիր, առավել թույլ է և բարենպաստորեն նվազագույնը կազմակերպված: Անդրկովկասը, որպես միութենական ամբողջականություն, դեռևս ուներ որոշ հնարավորություններ ինքնուրույն կացության համար, բայց տրոհված լինելով մասերի, այն անկասկած, խաղալիք է դառնալու հեռավոր և մոտակա հարևանների ձեռքին, դառնալու է անվերջանալի քաղաքական խարդավանքների օբյեկտ: Դա անխուսափելի է ոչ միայն Հայաստանի և Դաղստանի պարագայում, այլ նաև Վրաստանի ու Ադրբեջանի համար: Կարելի է հուսալ, որ այդ ճշմարտությունը շուտով կգիտակցվի բոլոր պետությունների կողմից և նրանք կվերադառնան դաշնության, կամ, առնվազն, համադաշնության սկզբնական գաղափարին: Այդ իրադարձությանը սպասելիս մեր ձգտումները պետք է ուղղված լինեն նրան, որպեսզի չխորացվի տեղի ունեցած խզումը, չսրվեն հարաբերությունները, չստեղծվեն ընդհարումներ, այլ հակառակը՝ ճանապարհներ նախապատրաստել

շուտափույթ վերամիավորման համար: Պարկեշտ, խիստ լոյալ և ուշադիր վերաբերմունքի դրսևորում երեկվա և վաղվա մեր դաշնակիցների հանդեպ,- ահա այն վարքագիծը, որ պետք է դրսևորվի մեր կողմից: Դա հավասարապես վերաբերում է և՛ Վրաստանին, և՛ Ադրբեջանին: Եվ ոչ թե ամեն մեկին առանձին, այլ երկուսին միասին և հավասարապես:

Ինչ որ պահից վրացական կառավարող շրջաններում մեր հետ անջատ մերձենալու միտում է նկատվում, ավելի ճիշտ, մերձեցման հրավեր, որն ուղղված է ընդդեմ Ադրբեջանի: Մենք պետք է զգուշանանք նման ուղու վրա հայտնվելուց: Մեզ շատ կարևոր է Վրաստանի բարի տրամադրվածությունը, մերձեցումը նրա հետ, բայց երբևիցե՝ ոչ Ադրբեջանի հետ հարաբերությունները խզելու գնով: Եթե, ի դժբախտություն մեզ, մենք հայտնվենք այդ երկու պետություններից մեկը կամ մյուսը ընտրելու անհրաժեշտության առաջ, ապա նախապատվությունը տրվելու է Ադրբեջանին: Խզումը Ադրբեջանի հետ մեզ համար շատ ավելի վտանգավոր է, քան խզումը Վրաստանի հետ, քանզի Ադրբեջանում մենք ավելի շատ հետաքրքրություններ ունենք, քան Վրաստանում: Հատկանշական է, որ վրացիները, ձգտելով մեզ ներքաշել հակամահմեդական քաղաքականության մեջ, ձգտելով օգտագործել մեզ սեփական տեսակարար կշիռը մեծացնելու համար, մեր հանդեպ չեն ցուցաբերում ոչ միայն որևիցե զիջողականություն, այլ նույնիսկ հասարակ լոյալություն: Նրանք ուզում են մեզանից ինչ-որ բան ստանալ՝ փոխարենը ոչինչ չտալով: Նրանց պահվածքը Տրապիզոնի և Բաթումի համաժողովներում, երբ նրանք մեր թիկունքի ետևում վարում էին սեփական քաղաքականություն և ջանում էին պահել Աջարիան և Ախալցխան Կարսի և Կաղզվանի հաշվին, Բորչալուի գավառի նրանց գավթումը և պահանջները Ղազաձի նկատմամբ, Անդրկովկասյան համադաշնության ընդհանուր ունեցվածքի նրանց կողմից գավթումը և ավելի մանր փաստերի մի երկար շարան, ականայից բերում են այն մտքի, որ վրացիները, շահարկելով մեր դրության անելանելիությունը, ձգտում են մեզ հետ հաստատել ոչ թե ազնիվ փոխգործակցություն, այլ նրան, որպեսզի մենք իրենց զիջենք մեր բոլոր դիրքերը՝ իրենց կողմից առանց որևիցե փոխհատուցման: Նման հարձակողական դիրքորոշումը, որը ոչ առանց հաջողության դրսևորվում է արդեն հենց այսօր, կդառնա միանգամայն

անդառնալի Ադրբեջանի հետ մեր կողմից վեճը սկսելու պարագայում: Ահա թե ինչու մենք չպետք է թույլ տանք մեզ ներքաշել այդ վտանգավոր խաղի մեջ:

Միակ հանգամանքը, որը կարող է մեզ ստիպել որոշում կայացնել շուտ գալ մեջքով դեպի Ադրբեջանը, բայց նաև՝ ոչ Վրաստանի կողքին, դա կարող է լինել Գերմանիայի կտրական պահանջը: Եթե Գերմանիան մեզ խոստանում է իր օգնությունն ու աջակցությունը Վրաստանի հետ Հայաստանի միություն կազմելու պարագայում, ապա այս դեպքում, իրոք մտածելու առիթ կլինի: Եվ եթե Գերմանիան բավարար ուժ ունենա մեզ թուրք-թաթարներից պաշտպանելու համար, ապա դա կլիներ առավելագույնը, ինչի վրա մենք կարող ենք հույս դնել տվյալ պահին: Իսկ նման պայմանների բացակայության դեպքում մենք չենք կարող մեզ շռայլություն թույլ տալ վիճել թաթարների հետ ի սիրաշահումն վրացիների:

Այսպիսին է քաղաքականությունը, որը ես մտադրված եմ վարել: Այն հաշվարկված է այսօրվա պահանջների համար: Եթե դրանք փոփոխվեն, իսկ դա, դատելով մեր վերապրվող ժամանակներից, կարող է պատահել ցանկացած ժամին, և պահանջվի քաղաքական կուրսի կտրուկ փոփոխություն, ապա ես նույն պահին կթողնեմ պաշտոնը, զիջելով այն ուրիշներին, ովքեր ինձանից ավելի ընդունակ կլինեն գնահատելու նոր իրադրությունը և շարժվել նոր հունով:

Իմ կողմից կազմակերպվող կառավարությունը ես դիտում եմ որպես իշխանության ժամանակավոր և ոչ կատարյալ մարմին: Համարում եմ, որ այդ իշխանությունը գոյանում է օրինական նորմերից դուրս, հրամայական անհրաժեշտության պայմաններում և բացառիկ դժվարին իրավիճակում: Այդ կապակցությամբ ենթադրում եմ, որ նման կառավարությունը չի կարող առաջնորդվել շատ լայնածավալ ծրագրերով և նա իր առջև պետք է դնի շատ նեղ շրջանակի պետական խնդիրների լուծման նպատակ:

Այն հանգամանքը, որ մեր պետությունը, հետևապես և նրա իշխանության մարմինները ստեղծվում են արտակարգ դժվարին պայմաններում, դա բացատրություններ չի պահանջում:

Հասկանալի է նաև, որ իմ կողմից կազմակերպվող կառավարությունը չի կարող համարվել օրինականորեն ստեղծվող, քանի որ իր լիազո-

րությունները նա ստանում է մի ինքնագլուխ մարմնի կողմից, որն իր հերթին ունի հայտագրական բնույթ: Նախկին Հայ Ազգային Խորհուրդը, որն այժմ վերափոխվում է Հայաստանի Պետական Խորհրդի ո՛չ իր ծագումով, ո՛չ ստացած լիազորագրերով և ո՛չ էլ իր ստեղծման նպատակներով չի կարող համարվել Հայաստանի օրինական - իրավագոր մարմին, ուստիև իրավասու չէ մեկ այլ մարմնին փոխանցել իրեն չպատկանող իշխանությունը:

Բայցնայնպես, եթե ես համաձայնվում եմ լիազորություններ ընդունել նման ինքնակոչ մարմնից, ապա միայն այն պատճառով, որ հաշվի եմ նստում հրամայական անհրաժեշտության հետ:

No 3

Հայոց Ազգային Խորհրդի հայտարարությունը Հայաստանի Հանրապետության առաջին կառավարության կազմավորման և նրա կազմի վերաբերյալ

ՀԱԱ, ֆ. 199, գ. 1, գ. 10, ք. 4

Հավելված 2.

Սույն *Հավելվածում* ներկայացվում է «Ալիք» օրաթերթում տպագրված Հայաստանի Հանրապետության երրորդ վարչապետ Համազասպ Օհանջանյանի «**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿԱՄԵԱՅ ԿԵԱՆՔԸ**» հեղինակած հոդվածաշարը, որը գրվել է 1920թ. վերջերին և լույս է տեսել միայն 1964թ. նշված պարբերականի էջերում: Սույն հոդվածը, հանդիսանալով միանգամայն ինքնուրույն գրվածք, միաժամանակ լրացնում և առավել ամբողջական է դարձնում Ալեքսանդր Խատիսյանի հուշագրության վերջին՝ «**Անկախ Հայաստանի երկու տարիների կյանքը՝ մինչև Խորհրդային իշխանության կողմից նվաճվելը (28 մայիսի 1918թ. հունիսի – 2 դեկտեմբերի 1920թ.)**» գլխում շոշափվող հարցերի ընկալումը:

No 4

ՀԱՄԱՁԱՄՊ ՕՇԱՆՁԱՆԵԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿԱՄԵԱՑ ԿԵԱՆՔԸ
(«Ալիք» օրաթերթ, 2-5 նոյեմբերի, 7-11 նոյեմբերի, 1964թ.)

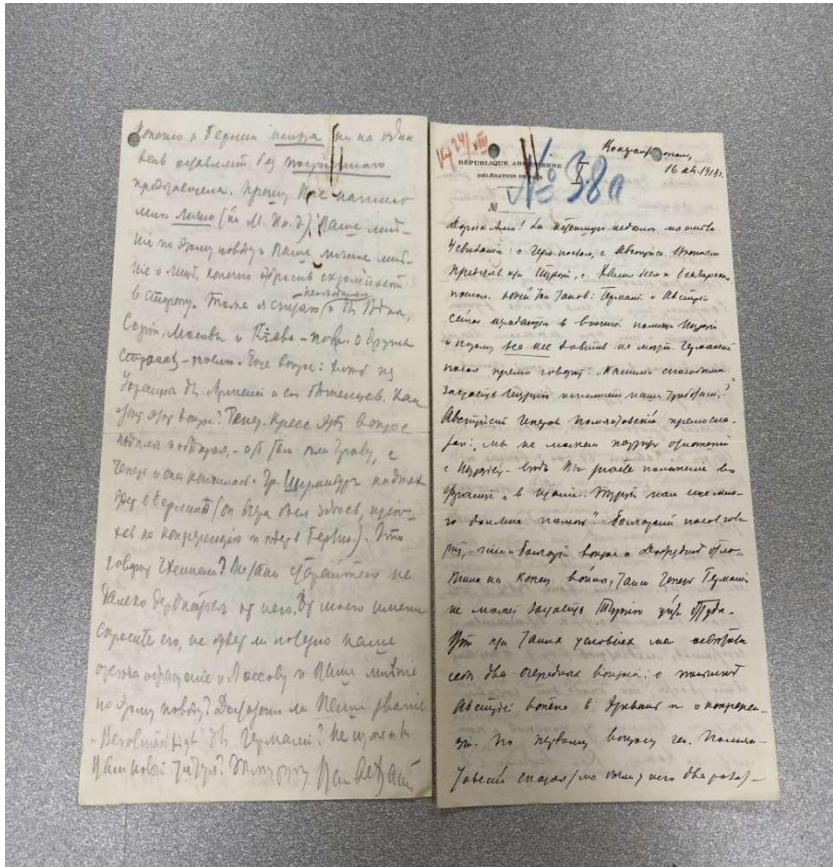
ԲԱԺԻՆ III

ՆԱՄԱԿՆԵՐ. ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

(1918թ., հունվար-1920թ., սեպտեմբեր)

Բաժնում ներկայացված են Ալեքսանդր Խատիսյանից Համազասպ Օհանջանյանին ուղարկված թվով 23 նամակ: Մեկը թվագրված է 1918թ. հունվարի 18-ով, մեկը՝ 1918թ. հունիսի 11-ով և 21 նամակն ուղարկված է 1918թ. հունիսի վերջերից մինչև հոկտեմբերի վերջն ընկած ժամանակահատվածում: Դա 1918թ. այն ամիսներն էին, երբ հայկական պետությունը ներկայացնող մի պատվիրակությունը (Ավետիս Ահարոնյան, Ալեքսանդր Խատիսյան, Միքայել Պապաճանյան) բանակցություններ էր վարում Կոստանդնուպոլսում՝ թուրքական կառավարության և Եռյակ Միության դիվանագիտական ներկայացուցիչների հետ, իսկ մյուսը՝ Համազասպ Օհանջանյանի գլխավորությամբ, նույն օրերին Բեռլինում հայկական պետության ճակատագրին առնչվող հարցերի շուրջ ակտիվ շփումների մեջ էր գերմանական իշխանությունների և դիվանագիտական այլ շրջանների հետ: Ներկայացված է նաև մեկ նամակ, որն Համո Օհանջանյանը ուղարկել է Բեռլինից: Նամակները բերված են բնագիր ռուսերենով¹¹²: Բաժնում ընդգրկված է նաև մեկ նամակ, որը Բեռլինից 1918թ. հունիսի 16-ին ուղարկել է Համո Օհանջանյանը: Նամակի ընդգրկումը պայմանավորված է այն իրողությամբ, որ թե՛ ժամանակագրական և թե՛ բովանդակային առումով, այդ նամակը ներդաշնակ է ընդհանուր նյութի հետ և ուղղակիորեն լրացնում է այն: Վերջում բերվում է նաև 2 նամակ, որոնք ուղղված են Ռումինիայի քաղաքական ղեկավարությանը՝ ճանաչել Հայաստանի անկախությունը, հիմք ընդունելով Սևրի պայմանագիրը և հաստատել երկկողմ դիվանագիտական հարաբերություններ:

¹¹² No5 – No28 արխիվային փաստաթղթերի էլեկտրոնային տարբերակները տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը:

Համագասպ Օհանջանյանին Կոստանդնուպոլսից Բերլին գրած Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակի բնօրինակի թերթերից:

№ 5

**Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին
(18 հունվարի, 1918թ.)**

Նամակում Խատիսյանն իր մտահոգությունն ու դժգոհությունն է հայտնում այն կապակցությամբ, որ Ռուսաստանի տարբեր միավորներից ընտրված Համառուսաստանյան Մահմանադիր ժողովի պատգամավորների համար շեշտվում է կոնկրետ երկրամասը, սակայն Հայաստանի մասին՝ ոչ մի խոսք: Նշվում է նաև, որ միջազգային դրությունը խիստ լարված է, Միջին Եվրոպային սպառնում է սով, ինչը

*սյրսյրտ հոդ է հանդիսանում այդ տարածքներ նույնպես բոլշևիզմի
սկզբիչ ներթափանցման համար:*

1918 թ. 18^{օր} յանվարի¹¹³

Дорогой Амазасп Иванович. Что же это значит. Во всѣх газетах имѣется список делегатов от каждой [стороны /страны], не исключая и такие, которыя только что образуются или образовались, а объ Арменіи не одного слова. Пропускъ ли досадный или это на самом дѣлѣ.

Я очень радъ, что вы стали на эту точку зрѣнія, на которую у Васъ[...] по отношенію к грузинам и их самостоятельности. Ваш идеализм и вѣра в людей, – увы, должны быть разбиты, объ условія практической угодни. Напишите доктору Гринфельду, чтобы он выслал Вамъ тѣ изданія, которыя были выпущены в Берлинѣ Церетели и др. и которыя самым категорическим образом устанавливают связь грузин [...] далеко до таких ужасных дней, которые наступили после [...]. Эти книги будут очень полезны. Письмо к Макакову, я приготовил. Но, согласно уговора, пока держу у себя. Здѣсь зима. Падают снег, сани. Чудная погода, хотя, говорят, она бывает безконечно лучше, когда свѣтит солнце, котораго мы видим очень мало и все за облаками.

Международное положеніе чрезвычайно [напряженное] на радость большевиков. Поляки [жмут] нѣмцев, большевики поляков: снова создается обстановка, которая была во время войны: очевидно, на лицо будут помогать большевикамъ, когда опасность от их продвиженія чрезвычайно велика для самих нѣмцев.

Вместе с тем, голода охватывают Среднюю Европу. Блокада не дает возможности перейти промышленности на работу мирнаго времени. Огромное количество безработицы, а призн. дѣлать [...], организацию, [...] разлагается слабостью революционной власти въ центральных управлениях – очевидно, почва для большевизма готова или где дѣлает и [... дает] все более и более готовой. Обратите вниманіе на одно обстоятельство: съ каким вниманіем и напряженіем всѣ ждали въ ноябре и декабре мирнаго конгресса, его работы – въ настоящее время успѣхи большевизма заслонили наши союзники усваивают независимые точки зренія. Только теперь при 3^{мб} продленіи условій перемирія – поднимают вопрос о русских плѣнных, ставится вопрос

¹¹³ Նամակը, հավանաբար գրվել է այն օրերին, երբ **Համո Օհանջանյանը**, ով ընտրվել էր Համառուսաստանյան սահմանադիր ժողովի պատգամավոր, այդ մարմնի աշխատանքներին մասնակցելու նպատակով մեկնել էր Պետրոգրադ:

о предотвращении голода в Германии в связи со стремительным проникновением туда большевизма. Кажется и там Ленин осмеливает предложить допустить его на конгресс и [немцы] повидимому, не прочь на это согласиться. Прямо преступление сидеть здѣсь, наслаждаться приватной, растительной жизнью, когда м.б. в Париже можно было бы оказать хотя бы и небольшую пользу. Досадно, но, что же дѣлать, надо ждать.

Крепко жму Вашу руку/подпись Ал.Хатисян/

Выпишите по телеграфу книги Германо грузинских отношений – соч. Цертели

№ 6

Ալէքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(11 հունիսի, 1918թ.)

Նամակում անդրադարձ է կատարվում Կովկասում առկա մթնոլորտին և ընդգծվում, որ, թեև Գերմանիան և Թուրքիան դաշնակիցներ են, սակայն դրա հետ մեկտեղ, Կովկասում նրանք մրցակիցներ են տվյալ պահին և գերմանական կողմը անգամ մտահոգություն է հայտնում, որ թուրքերի հետ հայերի բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումը կարող է նույնիսկ վնասել Վրաստանի և Գերմանիայի շահերին: Այդ իրողությունից ելնելով, հայկական պատվիրակությունը Բեռլինում պետք է հասնի նրան, որ Գերմանիան «հավասար աչքով» նայի Վրաստանին և Հայաստանին: Բնականաբար, թույլ չտալով դրա պատճառով թուրքերի տրամադրվելն ընդդեմ հայերի: Անհրաժեշտ է նաև գերմանական կողմին շահագրգռել դեպի Հայաստան տնտեսապես և ցրել նրանց կասկածները, թե Հայաստանը գաղտնի բանակցություններ է վարում Անգլիայի հետ:

Тифлис, 11 июня,

1918 г.

Дорогой Амо! Агаронян пишет Вам подробное письмо о фактическом положении вещей: Ив. Качазнуни и я добавляем слѣдующее: мы: подписывая мир, держались той т. зрѣнія, что отнынѣ надо установить «доброрососѣдскіе» отношенія с турками и татарами, – но не болѣе, т.е. не входя в какие либо военно-полит. «Союзы». И мы, входя в Арм. Правит., – получили одобение партіи на эту линію поведенія. Сейчас мы узнали, что у Германии и Турціи на Кавказѣ как будто пути расходятся. Вчера Шу-

ленбург эти отношенія: опредѣлил так: «Мы – Герм. и Турц. – союзники, но мы конкуренты на Кавказѣ». И потому германцы словно ревнуют нас к туркам и даже подозрѣвают, что мы в своей дружбѣ с ними зашли далеко, – даже предполагают, что эта «дружба» может быть вредна для интересов Грузіи и Германіи. Мы его вчера долго убѣждали, что это невѣрно, – и он нам, кажется, повѣрил. Вам слѣдует, если в Берлинѣ есть сомнѣнія на этот счет, – то же самое заявить. Затѣм мы видим, что Германія покровительствует Грузіи, но ничего не дѣлает для Арменіи, и ссылается она при этом на исключенія инструкцій из Берлина об его отношеніях к Арменіи. Вы должны добиться, чтобы Берлин предписал Шуленбергу покровительствовать нашей Арменіи, [при этом] не раздражая турок против нас. Надо нам имѣть симпатіи обѣх стран. В третьих, – было бы очень хорошо, если бы Германія вообще предписала Шуленб. на Арменію и Грузію смотреть одинаковыми глазами. Заинтересуйте Германію в экономических сношеніях с Арменіей. Пусть они пришлют эконом., дипломат. и военного агентов для Арменіи. Мы бы очень считали полезными, чтобы Вы, – в случаѣ сомнѣній, – убѣждали Берлин в том, что у нас с Англіей нѣтъ никаких переговоров: мы это говорим потому, что [были намеки] Шуленбурга о наших мнимых переговорах. Договор наш с Турціей Шуленбург посылает с этим же курьером в Берлин, Вы его можете видѣть там. У нас второго экземпляра нѣтъ для посылки Вам. Посылаем № «Ζηρηφην», гдѣ этот договор напечатан. Кромѣ этого, – осталось все то, что Вы уже знаете.

Мы вообще считаем необходимым, чтобы Вы выяснили задачи Германіи на Кавказѣ и их взгляд на наш вопрос на Кавказѣ и в Турціи, – желают ли они нашего государства или нѣтъ? И почему они тянут с вопросом об своем покровительствѣ нам?

На днях мы выѣдем в Эривань, – там объявим независимость и начнем управление страной.

Жму руку Ваш /подпись Ал Хатисян/

Все товарищи горячо кланяются.

Второе предположеніе – думаем кончить на днях. Идет разговор о Карабагѣ. Вообще татары сильно раздражены против грузин за их Германскую федерацію и для несправедлив. при дѣлежѣ оставшегося имущества от Закав. Республики.

ՀԱՄՈՕՉԱՆՁԱՆՑԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԲԵՌԼԻՆԻՑ

(16 հունիսի, 1918թ.)

16/VI 1918, Բերլին

Չուրաբովի ուղղումների մի քանիսի հետ ես համաձայն չեմ.- *գրված է գլխիվայր*

Միրելիք.

Ամսոյս 3-ից մենք գտնուում ենք այստեղ:

Պատմեմ մանրամասն, թե ինչպէս պատահեց, որ մենք ստիպւած եղանք զալ այստեղ օգնութիւն խնդրելու: Ինչպէս գիտէք, Տրապիզոնի բանակցութիւնները Անդրկովկասի Մէմի ներկայացուցիչների (որոնց մեջ էին մերոնցից Քաջագունին և Ալ. Խատիսեանը) և թիւրք կառավարութեան մեջ վերջացան թիւրքերի ուլտիմատումով, ուր նրանք պահանջում էին 48 ժամայ ընթացքում նրանց յանձնել Բրեստի դաշնագրով նրանց վերապահուած Բաթումը, Կարսը, Արդահանը: Մէմի ներկայացուցիչները չը ստանալով ժամանակին պատասխան Մէմից իրանք համաձայնում են այդ առաջարկութեանը, յանձինս իրենց նախագահ Չիւենկելիի և վերադառնում են Թիֆլիս համոզելու, որ Մէմն էլ ընդունի: Մէմը չի ընդունում և յայտարարում է պատերազմ ապրիլի մեկին, իսկ թիւրքերը այն օրն և ետ առնում են Բաթումը և մտնում Վրաստանի սիրտը՝ վերցնելով նաև Օզուրգեթը մէկ կողմից, միս կողմից էլ կատաղի կռիւներով վերցնում են Սարիղամիշը և մոտենում Կարսին: Մէմը ստիպւած է իրեն համարում համաձայնել Բրեստի պայմանագրին և համաձայն թիւրքերի բերնով իրեն հաղորդած Գերմանիայի և այլ դաշնակիցների ցանկութեան, յայտարարում է Անդրկովկասի անկախութիւնը (այս պայմանով միայն իբր թէ միւս դաշնակիցները կը համաձայնէին մասնակցել հաշտութեան նոր բանակցութիւններին): Այս վերջին հանգամանքը (հաշտութիւն կապելը ոչ միայն թիւրքերի, այլ բոլոր դաշնակիցների հետ համարում էր ամենակարևոր կետը: Կառավարութիւն կազմելը յանձնում է Չիւենկելուն, գլխաւոր կողմնակիցը Անդրկովկասի անկախութեան և Բրեստի դաշնագրի: Ապրիլի 9-ին յայտարարում է Անդրկ. անկախութիւնը և Չիւենկելին դեռ մինիստրութիւն չը կազմած, հեռագրում է թիւր-

քերին, որ համաձայն է Բրեստի դաշնագրին և միաժամանակ հրամայում է գեներալ Նազարբեկովին յանձնել թիւրքերին Կարսը, նախ թողնելով նրանց 2 վերստի տարածութիւն Կարսից: Նազարբեկովը, դժբախտաբար թէ չարամտութեամբ Չիւենկելու կողմից ստեղծած անհնարաւորութեամբ չի կարողանում իր ժամանակին իմանալ Ազգային խորհրդի կարծիքը և ստիպւած է լինում կատարել Չիւենկելու հրամանը, երբ սա խստաբար երկրորդ անգամ կրկնում է իր հրամանը: Ի պատասխան Նազարբեկովի առարկութեան, թէ երկու վերստի տարածութեամբ մօտ թողնելը թիւրքերին նշանակում է իսկոյն յանձնել բերդը առանց հնարաւորութիւն ունենալու նրա մեջ եղած միլլիօնաւոր հարստութիւնը դատարկել և տեղափոխել: Թիւրքերը երբ մօտենում են երկու վերստի, յիրաւի իսկոյն պահանջ են դնում երկու ժամայ ընթացքում յանձնել բերդը իւր ամբողջութեամբ: Ձորքերը իհարկէ այլևս հնարաւորութիւն չեն ունեցել պաշտպանել բերդը, որովհետև նրա ֆորտերը կարող էին գործել թշնամու վրայ միայն 4 վերստի վրայ, իսկ երկու վերստը արդէն անցած է այն զոնայից, որի վրայ գործում են բերդի թնդանօթները: Ձորքը մատնւում է այդ պատճառով կատարեալ դեմորալիզացիայի, լացով յանձնելով բերդը, որը կարելի էր պաշտպանել զոնէ դէռ երկու շաբաթ ևս և ասելով՝ այլ ինչու համար կուենք, եթէ ինքներս տալիս ենք մեր ամենաուժեղ դիրքերը: Դրանից յետոյ մեր զորքերը արդէն անընդունակ էին կուելու և ներկայացնում էին իրենցից միայն չկուած ամբոխ և ոչ զորք: Առհասարակ պետք է ասել, որ հայերը ունէին կռի դաշտում Անդրանիկի տաճկահայերի դիւիզիան (մոտ 12-15 հազար) և Նազարբեկովի ռուսահայերի կոռպուսը նոյն քանակութեամբ, որովհետև պոլկերը երբեք լրիւ չէին լինում իրենց կազմով: Անդրանիկը և իւր դիւիզիան բոլորովին անընդունակ եղան պատերազմի սկզբից, դէռ Էրզրումի առման օրերից, կանոնաւոր կռիւ մղել թիւրքերի դէմ և ենթարկւած կատարեալ դեմօրալիզացիայի մի գլուխ փախչում էին թիւրքերի շատ աւելի քիչ ուժերի առաջ: Նազարբեկովի կանոնաւոր զորքերը տեղ հասան միայն Էրզրումը տալուց յետոյ և ստիպւած եղան նոյնպէս տալ Սարիղամիշը մի քանի կռիւներից յետոյ, որից յետոյ բաւականին կազմակերպւեցին, ոգի առան և մի քանի լաւ յարւածներ տւին թիւրքերին Բեզլի Ահմետի մօտերքը, բայց Կարսի ականայ յանձնելը նրանց

ևս ենթարկեց դեմոսոպիզացիայի և կազմալուծեց, այնպես որ հայերը վերջը մնացին բոլորովին առանց գորքի, եթե չը հաշուել Երևանի շրջանի մօտ 10.000 լաւ կամակերպւած գորքը, որ ստեղծել էին Արամը և Դրոն: Նրանք էլ պատերազմի դաշտը չէին կարող դուրս գալ, որովհետև տեղական քրդերը և թուրքերը միշտ սպառնում էին նրանց թիկունքը վտանգել:

Չխենկելին իւր այդ բոլոր գործողութիւնները արել էր մեն մենակ, առանց իւր կազմուելիք կաբինէթի հետ խորհրդակցելու և ապրիլի 12-ին նրանց դրել էր կատարուած փաստի առաջ: Նրա կաբինէթին մասնակցող մեր երեք ընկերները՝ Քաջագունին, Խատիսեանը և Ա. Սահակեանը տալիս են իրենց հրաժարականը և սկսում է կռիվիս: Վրացիք յայտարարում են, որ եթե հայերը չեն մասնակցում կառավարութեան, այն ատեն նրանք իսկոյն յայտարարում են Վրաստանի անկախութիւնը, նոյնը անում են և թաթարները և նրանք առանձին-առանձին հաշտութիւն կը կապեն Թիւրքիայի հետ, իսկ հայերը ինչպէս ուզում են թող անեն, կամ թե չէ՝ ուզում են թող դաշնակցականները կազմեն Անդրկովկասի կառավարութիւնը, իսկ իրենք կը մտնեն այդ կառավարութեան մէջ իբրև օգնողներ, թէև նախագգուշացնում են, որ թաթարները երևի դաշն.-ների կազմած կառավարութեանը չեն մասնակցի: Ստիպուած դ.-ները նորից մտնում են Չխենկելու կաբինէթի մէջ նոյն կազմով: Չխենկելին դիմում է անում բոլոր դաշնակից պետութիւններին գալ Բաթում և սկսել բանակցութիւններ Բրեստի պայմանագրի հիման վրայ: Միաժամանակ յայտարարում է իբր թե զինադադար, թիւրքերը կանգնած էին Արփաչայի միւս ափին, Ալեքսանդրապոլի դիմացը (այն ափի մի քանի ֆորտերը մերոնք ստիպուած էին օդը ցնդեցնել, նախքան յետ քաշուելը): Հաշտութեան երկրորդ բանակցութիւնները սկսում են Բաթումում, առաջի նիստը լինում է մայիսի 11-ին, ներկայ են լինում դաշնակիցներից միայն թիւրքեր և գերմանացիք:

Այս անգամ թիւրքերը չեն բաւականանում Բրեստի դաշնագրով և պահանջում են տալ իրենց նաև Ախալցխայի, Ախալքալաքի և Սուրմալու ամբողջ գաւառները, Ալեքսանդրապոլի գաւառի մի մասը քաղաքով մինչև Համամլու, Էջմիածնի գաւառի մի մասը, առանց Էջմիածնի, Երևանի գաւառի մի մասը, առանց քաղաքի: Անդրկովկասի դէլեգացիան չի համա-

ձայնում այդ առաջարկներին և գերմանացու խորհրդով պնդում է Բրեստի դաշնագրի վրայ: Բանակցութիւնները շարունակուում են, ինչպէս և զինադադարը, Բայց մայիսի 15-ին թիւրքերը սկսում են յանկարծակի յարձակում Ալեքսանդրապոլի վրայ և առաջարկում են 3 ժամվա ընթացքում յանձնել իրենց քաղաքը և ամբողջ երկաթուղային գիծը մինչև Ջուլֆայ, որովհետև իբր թէ այնտեղ անգլիացիք իրենց նեղում են: Գեներալ Նազարբեկովը չունենալով ոչ մի տեղեկութիւն այդ առթիւ, սկսում է դիմադրել, Բայց 1 օր կռից յետոյ ստիպւած է լինում յետ նահանջել և յանձնել քաղաքը, հայ զորքերը բոլորովին չէին կռուում և մտածում էին աւելի շուտ իրենց ընտանիքները փրկելու մասին: Թիւրքերը շարժվում են դէպի Ղարաքիլիսայ, առնում են Ջալալօղլի, Վորոնցովկայ, Ղարաքիլիսան, որը յետ են տալիս (չի պարզւած ինչ պարագաներում) և այս բոլորը կատարում է զինադադարի և հաշտութեան բանակցութիւնների ընթացքում, չը նայած բոլոր պաշտօնական բողոքների և այլն զանազան պատրուակներով, որոնց մասին երկար կը լինէր գրել: Թիւրքերը պարզօրէն ասում են, որ իրենք նպատակ են դրել չը թոյլ տալ, որ հայերը որևէ կերպ քաղաքական գոյութիւն ունենան Կովկասում, թէ այլուր, որովհետև դա նրանց համար կը լինէր մի մշտական իրրեղենտայ: Գերմանացիք էլ մեր դիմումներին Բաթումում ասում էին, որ նրանք հակառակ են Թիւրքիայի գործելակերպին և երբէք չեն համաձայնի Բրեստի դաշնագրի սահմանից դուրս թիւրքերին տեղ տալ, Բայց ներկայումս իրական ուժ չունեն կանգնեցնելու թիւրքերի առաջխաղացումը, որովհետև գերմանական զորք չը կայ Կովկասում: Վրացիների և մեր առաջարկութեամբ նրանք զինեցին գերմանացի զերիներին և դրին մի քանի կացարաններում, ի միջիայլոց և Սանահին, Կալազիբան և Ղարաքիլիսայ: Միաժամանակ նրանք խորհուրդ էին տալիս համաձայնել թիւրքերին {թոյլ} երկաթուղուց օգտուել Ջուլֆա գնալու համար: Մենք այդ բոլորին համաձայնեցինք: Բայց թիւրքերը մայիսի 26-ին առաջարկեցին նոր ուլտիմատում` զիջել իրենց այն բոլոր երկիրները, որ վերևը յիշւած [են], աւելացնելով նաև Շարուրի և Նախիջւանի գաւառների մեծ մասերը և զիջելով մի քիչ տեղ Ալեքսանդրապոլի գաւառում - Համամլուից քաշւելով դէպի Ջաջուր: Այդ ուլտիմատումը արդէն յայտնի էր բոլորին, Բայց դեռ չէր արւած, որ Թիֆլիսում վրացիների նախաձեռնու-

թեամբ Մէյըը յայտարարեց իրեն լուծւած, քանի որ հայկական մասը Անդրկովկասի անցնում է թիրաքերին, իսկ թաթարական մասի խոշոր մասերը ցանկանում են անցնել նոյնպէս թիրաքերին, ինչպէս Գանձակը, ուր նստել էր արդէն Էնվերի եղբայրը տեղացի թաթարների հրաւերով, և վրացիք յայտարարում են ամսի 26-ին իրենց անկախութիւնը:

Մայիսի 26-ին երեկոյան 10-ին յանձնւել է մերոնց ուլտիմատումը, որւած է եղել ժամանակ մինչև 30-ի երեկոյեան 8-ը և յայտնւած, որ Անդրկովկասի հարաւային մասում թիրաքերի զինուորական գործողութիւնները կը շարունակեն և այդ միջոցին: Ամսի 31-ին թէ վրացիները և թէ հայերը ստիպւած են եղել ընդունել ուլտիմատումը իւր ամբողջութեամբ, միայն վրացիներին արւել է մի զիջում, տրւել է նրանց Աբասթումանը և Քուր գետի ձորի մուտքը Ածղուրի մօտը: Այս վերջին լուրերը մենք ստացել ենք արդէն Բերլինում, որովհետև մենք դուրս եկանք Բաթումից 26-ից ժամը չորսին, 27-ի առաւօտը եկանք Փոթի և 28-ի երեկոյեան 6-ին դուրս եկանք փոթիից դեպի Կոնստանցայ, այնտեղից էլ արտակարգ գնացքով հասանք Բեռլին ամսոյս 3-ին առաւօտը: Մեր գալու միտքը և պարագաները յետևեալն են: Ազգային խորհուրդը, Ալեքսանդրապօլի առնումից յետոյ, պարզ տեսաւ թէ ինչ է թիրաքերի նպատակը՝ վերջնականապէս ոչնչացնել հայ ժողովուրդը: Կարսի առումից յետոյ այդ շրջանի ամբողջ հայութիւն առանց բացառութեան թողեց շրջանը և իր բոլոր հարստութիւնները և ոտաբոբիկ և գլխաբաց փախսան դեպի Ալեքսանդրապօլ, Թիֆլիս, Հիւսիսային Կովկաս և այլուր, ուր որ թիրաքեր չը կային: Ալեքսանդրապօլից էլ փախչում էին, բայց ո՞ւր: Մի մասը մնաց քաղաքը, նոյնիսկ ընտրւել է մեջլիս և նախագահ Լ. Սարգիսեանը, բայց դա չէր փոխում դրութիւնը: Ժողովուրդը ամբողջը ուշ թէ վաղ մատնւելու էր տաճկահայերի վիճակին, և միակ փրկութիւնը մնում էր Գերմանիան, որ կարող էր ստիպել իւր դաշնակից Թիրաքիային խօսքով թէ ուժով չը գրկել հայ ժողովրդի մնացորդները ապրելու հնարաւորութիւնից և տեղից և ստիպել բաւականապէս Բրեստի դաշնագրի սահմաններով: Այլ ուժ չը կար մեզ օգնող, ռուսները գնացել էին և չէին կարող գալ, անգլիացիք դեռ Մոսուլ էին և կոնսուլը Թիֆլիսից հեռանալիս ասել էր՝ մենք ոչ մի բանով հայերին օգնել չենք կարող, արեք ինչ որ կարող էք և ինչ որ ուզում էք և հնարաւոր էք

գտնում ձեզ փրկելու համար: Այսպիսի պարագաներում Ազգային խորհուրդը ընտրեց մի պագամաւորութիւն իմ նախագահությամբ և մասնակցութեամբ Պապաջանեանի, Ալ. Ջուրաբովի և Յովս. Բեզգադեանի, տալով մեզ լիազօրութիւն բանակցել Թիւրքիայի և Գերմանիայի հետ հայ ժողովրդի անունից Բաթումում և նրանց մայրաքաղաքներում (նոյնպէս Աւստրիային և Բուլղարիային դիմելու իրաւունքով, որ մենք դեռ չենք արել): Մենք եկանք Բաթում մայիսի 17-ին, մնացինք մինչև 26-ի երեկոն և համարեայ ոչ մի հետևանքի չը հասանք, քանի որ թիւրքերը որոշեցին ոչինչ չը զիջելով ներկայացնել իրենց ուլտիմատումը, թէն մեր տեղական թայթարները և Ադաևը ու Հուսէյն Ալին, ստանալով մեզնից Ղարաբաղը, Ջանգեզուրը, Շարուրը և Նախիջևանը խոստացան համոզել թիւրքերին թողնել մեզ այն գաւառներ և տալ հնարաւորութիւն քաղաքականապէս ապրելու, բայց ոչինչ չը դուրս եկաւ: Մենք վերադառնում էինք Թիֆլիս խորհրդակցելու, երբ ճանապարհին ստացանք հեռագիր, որ ես և Ջուրաբովը վերադառնանք Փոթի և տեսնուելով Գերմանիայի ներկայացուցչին նրա հետ մեկնել Բերլին իբրև հայ ժողովրդի կառավարութեան (Ազգ. խոր.) ներկայացուցիչներ և ամեն գնով մինչև Գերմանիայի (...)-ի գնով փրկել դրութիւնը և հայ ժողովրդին:

Այստեղ մեզ ասացին, որ նրանք պնդելու են Բրեստի սահմանների վրայ: Գլխաւոր կвартира՞ն (hauptquartir), ինքը՝ կայսրը, հետաքրքրուել են դրութիւնով և ուղարկել շատ խիստ ձևով առաջարկութիւն Թիւրքիային բաւականանալ Բրեստի սահմաններով և մաքրել բոլոր գրաւած երկիրները: Հետևանքների մասին դեռ ոչինչ չը գիտենք: Թիֆլիսից ոչ մի լուր չունենք: Վրացիները, որոնց անկախութիւնը այստեղ համաձայն են ընդունել, ստացել էին մի հեռագիր, վերևը գրած բովանդակութեամբ, իսկ մենք ստացել ենք Մոսկվայի գերմանական դեսպան Միրբախի հաղորդագրութիւնը այստեղի Արտաքին գործոց նախարարութեան, թէ բժ. Ջարիևը, որ Մոսկվայում է, հեռագիր է ստացել Բագուից, թէ հայերը ստիպւած են տալ թիւրքերին բոլոր իրենց երկիրը և սահմանափակուել Նոր Բայազետի լեռներով և լճով: Ուրիշ ոչ մի լուր չունենք, թէն ինքներս միշտ հեռագրում ենք գերմանական radio-ով Թիֆլիսի գերմանական կոնսուլին Ազգային խորհրդին տալու պայմանով և նրանից ունենք նախօրոք ստա-

ցած խոստում մեզ ուղարկել նաև Ազգային խորհրդի հեռագիրները: Վարչական շրջանները պատրաստ են մեզ օգնելու վերևը յիշած սահմաններով, նոյն տրամադրությունը ստեղծում ենք և հասարակութեան մեջ, ռայխստագի անդամների մեջ և այլն: Արտաքին գործոց նախարարությունը և մի քանիսը հասարակությունից միշտ մատնացոյց են անում, որ հայերի արտասահմանում վարած պրոպագանդան ընդդեմ Գերմանիայի շատ է խանգարում մեր գործին և անպաշտօն կերպով մեզ պահանջ դրին դադարեցնել այդ պրոպագանդան: Այդ մտքով մի նամակ գրեցի Աւօին Արտաքին գործոց նախարարութեան միջոցով, այն էլ հիմայ ենք ասում, պարզ է ձեզ համար էլ հիմայ, որ այլ փրկութեան ճանապարհ մեզ չի մնացել, միակ Գերմանիան է, որ կարող է, եթե ցանկանայ, մեզ փրկել, յետևաբար պետք է ամեն ինչ անել, որ նա այդ բանը անկեղծօրեն ցանկանայ: Մեզ թուում է մենք այստեղ այդ նպատակին հասել ենք, մնում էր որ դուք էլ այդտեղ ձեր գործունեությունը տանք այնպես որ նպաստաւորի մեր դրած նպատակներին: Հարկաւոր է և Նուբար փաշային և Միք. Յովհաննիսեանին հաղորդել այս նամակը և խնդրել, որ նրանք էլ հարմարացնեն իրենց գործունեությունը այս նպատակներին: Այլ ճանապարհ փրկութեան մենք չենք տեսնում: Ջամալեանը, Լիպարիտը և Մ-Ղարագեօզեանը արդեն գնացել էին, երբ մենք եկանք: Օգտուեցինք նրանց արածով և շարունակում ենք: Կը մնանք հոս էլի մի երկու շաբաթ: Կը փորձենք անցնել Վէնա և Սոֆեայ եթէ թոյլ տան: Այստեղի Արտք. գործ. նախարարինը մտադիր է հաւաքել դաշնակիցների конференция Պօլսում, որը որոշելու է Կովկասի վիճակը: Այդ conferenci-ին մասնակցելու է և Վրաստանը իբրև ազատ և անկախ պետություն: Մենք պնդում ենք, որ հայերը ևս մասնակցեն, դրա համար էլ մնում ենք առայժմս հոս:

Ուղարկում ենք Ձեզ մեր մօտ եղած բոլոր դոկումենտները և մեր բոլոր գրած և հրատարակածները: Եթէ էլի առիթ եղաւ նոյն ճանապարհով էլի կուղարկենք, դուք էլ օգտուեցեք այդ ճանապարհով և մեզ տւէք տեղեկություն Ձեր գործերի: Աւօին սպասում ենք, թոյլտւութիւնը կայ արդեն:

Ջերմ համբոյրներով Համ. Օհանջ.:

Անձնականի համար տեղ և ժամանակ չը մնաց:

Բերողը անձամբ կը պատմէ եթէ հետաքրքրուէք: Նոյն.

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(25 հունիսի, 1918թ.)

Նամակում շարադրված են այն իրադարձություններն ու հանդիպումները, որոնք տեղի են ունեցել հայկական պետական պատվիրակության Կոստանդնուպոլիս ժամանելուց հետո հաջորդ վեց օրերի ընթացքում: Նշվում է, որ Հայաստանը տվյալ պահին ստիպված է Թուրքիայի և Գերմանիայի հետ վարել բավականին անորոշ քաղաքականություն: Պատճառն այն է, որ Գերմանիան չի ցուցաբերում որևիցե հետաքրքրություն Հայաստանի նկատմամբ, իսկ Թուրքիան էլ, առանց Գերմանիայի հորդորի պատրաստ չէ հայկական կողմին գնալ ինչ-ինչ զիջումներ: Մտահոգություն է հայտնվում նաև Բաթումի պայմանագրի վավերացման ժամկետի լրացման կապակցությամբ, քանզի վավերացման դեպքում թուրքերը կարող են ասել, թե պայմանագիրը վավերացրել էք, այլևս ոչ մի վերանայման մասին խոսք լինել չի կարող, իսկ չվավերացնելու պարագայում էլ, կարող են հայտարարել, թե իրավաբանորեն չկա Հայաստան կոչվող պետություն, ուստի՝ ի՞նչ բանակցությունների մասին կարող է խոսք գնալ: Եվ, թուրքերը պարզապես, կվերսկսեն հարձակումը: Այդ ամենը հաշվի առնելով, Խատիսյանը խնդրում է Օհանջանյանին այդ հարցի կապակցությամբ պարզել գերմանական կողմի կարծիքը:

Շոշափվում է նաև, որ Բորչալուի գավառի հարավային մասը պետք է լինի հայերի հսկողության տակ և որ այդ տարածքների զբաղեցումը գերմանական զինուժի կողմից պարզապես կնշանակի հայկական իրավունքների բացահայտ անտեսում գերմանացիների կողմից:

REPUBLIQUE ARMENIENNE
DELEGATION DE PAIX

Константинополь, 25 июня.

Дорогой Амо! После телеграфного разговора с Вами ничего особенного не случилось: мы посылаем Вам договор, нашу рѣчь и отвѣты министров. За эти 6 дней, что мы здѣсь, мы имѣли бесѣды со всеми министрами, послами Германіи, Австріи, Болгаріи и Швеціи и пришли к слѣд. выводам: 1) Пока Германія нами не заинтересовалась и нам приходится быть между двумя сторонами: Турціей и Германіей в неопредѣленном отношеніи, – ибо Турція

сама, по доброй волѣ, видимо на уступки не склона итти и может что либо дать под угрозами Германіи. Германія видимо покровительствует Грузіи из несовѣм еще для нас понятных соображеній, – и говорит о каком-то соглашеніи с Грузіей, состоявшемся еще 6 мѣс. назад. Не зная же, поскольку Германія дѣйствительно нам окажет помощь, мы до поры до времени не можем дѣлать никаких неприяностей Турціи, – при доброй воле которой в настоящее время многое зависит, напр., возвращеніе бѣженцев из ссылки в Месопотамію; амнистія; положеніе армян в завоеванных областях и пр. пока все это в их руках. Вот почему мы считаем совершенно необходимым выяснить слѣдующіе 4 вопроса для наших поступков здѣсь: 1) 4го іюля истекает срок ратификаціи Арм.Нац.Совѣтом батумскаго договора. Теперь в виду конференціи, – мы не знаем, – как поступить? Если мы не ратифицируем, то турки могут использовать это и сказать, что никакого договора нѣтъ, никаких Арменій нѣтъ, могут опять наступать и т.д. И наоборот, – если ратифицируем, – то точно они скажут: армяне утвердили и больше нечего пересматривать договор. Халил-бей итак говорит Герм. послу, что мы с удовольствіем подписали батумскій договор. Есть и третій выход – просите [пересмотрѣть] срок ратификаціи, – если только турки на это согласны, на что розчитывать трудно. Вот мы и просим. Вас узнать у Мин.Ин.дѣл Германіи, как нам поступить и как поступят грузины? И срочно нас увѣдомить . 2) Из разказа пріѣхавшаго вчера Пападжанова видно, что грузины с нѣмцами с боем идут по Лорійск. уч. / бой с татарами и турками по жел. дор. до Шагали, т.е. хотят практически оккупировать территорію Борчалу., – не спросясь нас. Мы на это согласиться не можем, но это значит сражаться с грузинами и нѣмцами и искать помощи турков, – всего этого мы не хотим. И егго выход один: чтобы Германія признала нашу территорію по линіи: Агракар – Шулаверы и территорію южнее долины этого сдало Арменіи. Вехиб- паша станет с войсками в Санаинѣ, а грузины – в Садахло. Вехиб спрашивает, – что ему дѣлать? Отходить или нѣтъ до Шагали? Наше мненіе, что нельзя санкционировать претензію грузин до Шагали, – и это можно лишь при согласіи Германіи. Шуленбург всецѣло поддерживает Грузію. Убѣдите Германію послать Шуленбургу приказ южнее Ашага Арала считать территорію нашею, иначе мы стоим перед невозможной дилеммой: уступить или сражаться. 3) Вы спросили меня или Каджазуни пріѣхать в Берлин. Качазуни в Тифлисѣ и является Предсѣд. Правительства. Если он необходим, – то мы пошлем ему телеграмму, – но это возьмет время, имѣйте в виду и не извѣстно, может ли он оставить Прави-

тельство? Что касается меня, – то вопрос стоит так: имѣя в виду п.1., помните, что официально мы ничего не ищем в Германіи и находимся с Турціей в лояльных отношеніях, ergo моя поѣздка из Константино. в Берлин явится для турок демонстративной, имѣю в виду мой пост и званіе. Вот почему мы говорили вчера с Герман.послом на эту тему: он сказал, что если я ничего нового со своей стороны не могу доложить в Берлинѣ, кромѣ того, что Вы докладываете, то он в поѣздках нужды не видит. Обсудив сегодня вопрос, мы просим Вас спросить Герман. Правит. – нужен ли кто либо из нас (Агаронян, Пападжанов и я) настолько, чтобы выѣхать в Берлин, вызвав подозрѣніе у турок? Если всетаки они найдут это необходимым, – то лишь [имя] будет названо, выѣдет в Берлин. Мы боялись с одной стороны, – вызвать неудовольствіе турок, с другой, – боялись, что наше отсутствіе в Берлинѣ может повредить нашим интересам. Здѣсь кроме нас делегатов еще: Ак. Кочарян (секрет), Гига, Буниатян, Ген. Корганов, Лев. Лисицян, Мирзоян, Тахтаджян, Агабабов /офицер/ – в канцелярію. 4) из предыдущих пунктов Вы поняли, что мы не хотим портить отношеніе с турками, а с другой стороны, – которой итти в контактѣ с Германіей. Но мы не знаем, что дает нам Германія, насколько она склонна нас [защищать], – и потому мы невольно сдержанны. Бернсдорф, посол Германіи, – это понимает. Мы и просим Вас сообщить нам, – насколько Германія будет защищать нас и насколько в нашем спорѣ с Грузіей она будет стоять за очевидную недоверчивость в дѣлѣ Лори? И вообще, какую тактику диктуют [...]тельства? 5.) Мы живем здѣсь на ул. [...] в Hotel Tokatlian. Сегодня Халид бей/ он будет предс. [конференции]) сказал, что никакого «пересмотра» Батум. Договора турки не думают дѣлать, – и довольно неприятных намеков, что Германія должна что-то внести в договор, – не то направить что-то. Словом, – для нас еще не ясно вовсе, – будет ли все в Берлинѣ рѣшено до конференціи или спор произойдет здѣсь. Вы были с нами очень любезны. Сердечный привѣт Арш. Г. Зурабову, – конечно письмо это всецѣло относится и к нему. – Наше Правит. еще в Тифлисѣ; бѣженцы слегка возвращаются в Ахалк. уѣзд, – грузины держат себя очень вызывающе, – [...] и мусульмане или недовольны очень. Из Адерб. Респ. пріѣхали: Расул-заде, Хасмамедов, Сафикюрдскій,, Шейхуль Исламов; из Горцев – Башметов, Кантемиров, Ив. Халинов. Вот пока все.

Жму руку Вам /подпись Ал.Хатисян/

P.S. – Если выяснится, что Германия идет до Шагали по стратег. соображениям, то [просто игнорирует] наше право.

No 9

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(6 հուլիսի, 1918թ.)

Նամակում Խատիսյանն անում է մի քանի հարցադրումներ՝ Թուրք-գերմանական հարաբերությունների, Հայաստանի և հայերի հանդեպ Բեռլինի ունեցած վերաբերմունքի, Գերմանիայի կողմից Հայաստանի սահմանների հանդեպ վրացիների և թաթարների ոտնձգությունների կանխման և Գերմանիայի կողմից Կոստանդնուպոլսի համաժողովից ակնկալիքների վերաբերյալ: Տեղեկացվում է նաև, որ հետագա բանակցությունների համար պատրաստված է մի ծրագիր, որտեղ Հայաստանի Հանրապետության տարածքը կազմում է 45.000 քառ.կմ.՝ ներառյալ Լոռին, Ղազախի մի մասը և Ղարաբաղը:

Константинополь, 6 июля

Дорогой Амо! Мы уже 2 недѣли ожидаем от Вас и Зурабова писем через Герм.Посольство, – но ничего не имѣем. Получили лишь 7 дней назад от Вас телеграмму, но в ней было лишь о не-ратификаціи. Мы очень просим о слѣдующем: 1) Сообщить письмом всѣ свѣдѣнія о берлинском отношеніи к Армянам и, Арменіи, Брест-Лит. договорѣ, в смыслѣ возможности его проведенія в мирѣ. 2) Что происходит между Герм. и Турціей. 3) Что сдѣлано и достигнуто Вами в смыслѣ сохраненія границ Арменіи перед нѣмцами от посягательств Грузіи и Татар? 4) Необходим ли приѣзд мой или кого-либо из насв Берлин? 5) Что задерживает Конференцію? 6) Какія ожиданія Германіи от этой конференціи ибо здѣсь думают, что главнѣшее рѣшится до конференціи путем сношенія между державами? – Вот данныя, кот. нам не хватает. Наши всѣ сношенія носят платонический характер. Всѣ улыбаются, но никто определенного не общает. Очень симпатизируют нам болгарск. и австр. послы, но в сущности все это слова. Мы составили очень детальныя данныя нашего вопроса по программѣ: 1) территория (45 000 кв.кил. и 1 ½ миль [...]) 2)

история, 3) экономика, 4) стратегич. обзоры этой Армении/ В нее входит Лори, част., Казаха, Карабаг и все по Бр.–Лит. д.

В ожидании отвѣта

Ваш /подпись Ал. Хатисян/

No 10

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(13 հուլիսի, 1918թ.)

Նամակով Խատիսյանը տեղեկացնում է, որ հայկական երկու պատվիրակություններն էլ պետք է ձգտեն նրան, որ Բեռլինը հրահանգի Թիֆլիս, որպեսզի Վրաստանը հարգի Հայաստանի սահմանները: Միաժամանակ անհրաժեշտ է համարվում նույն հարցի շուրջ խոսել նաև Բեռլինում գտնվող Չիեկեկելու և Գեգեչկորու հետ: Խատիսյանը հստակ պահանջներ է արթնացնում, որ մինչև Բեռլինից լուր չլինի Գերմանիայի հստակ դիրքորոշման մասին հայերի նկատմամբ, Կոստանդնուպոլսում հայկական պատվիրակությանը մնում է միայն քաղցրաձոր ճառեր լսել և արտասանել:

Константинополь, 13 июля

Дорогой Амо! Последнее Ваше письмо от 29 июня и 2 июля отлично показало положение вещей и дало отвѣт на мои вопросы. Сейчас у нас здѣсь положеніе строго выжидательное: ждем результатов берлинскаго совѣщанія и начала конференціи здѣсь. Здѣсь как я писал, кромѣ сладких слов, положительнаго ничего. Турція сама, конечно, без согласія Германіи, ничего не дает. Дальше больше: из депеш из Тифлиса Вы видите, что даже в Лори она бесчинствует, в Ахалкалаки не пускают бѣженцев, – что против даже Батумскаго договора. При таких условіях Кавказ конечно всего ждет отсюда и просит о таких экстренных вопросах, как возвращеніе бѣженцев. Имѣя это в виду, мы сегодня рѣшили, – взяв весь этот фактический матеріал, – идти к Талаату пашѣ и сказать, что до Констант. Конференціи необходимо эти элементарные вопросы выяснить и разрѣшить, иначе населеніе наше придет в отчаяніе. О результатах напишем. С другой стороны, мы передали послам Гер., Австр. и Поль. наши [обращения] . Копію Вам послали. Пока не имѣем гарантіи, – от

Германи, что [обращения]наши пройдут, – шаг этот [...] и рискованный, – но что дѣлать? – мы должны громко заявить о наших требованиях, –иначе посол Герм. Бернсдорф нам говорит, – что Талаат ему указывает, «что армяне очень довольны своим положением». Вот почему ускорение конференции с дѣловой т.з. очень важно. Были у наследника прѣстола султана: прием был очень трогательный и он все время говорил, – о своих симпатіях. Ему 50 л. – и он имѣет весьма европейскій вид. Что касается вопроса о границах Арменіи – Грузіи, – я вполне понимаю настроеніе в Берлинѣ, – это же настроеніе здѣсь у послов Германи и Болгаріи, – что это вопрос, который не надо здѣсь обострять, – это верно, но мы должны [быть настороже] – они займут и тогда иди, их выгоняй! Вот почему очень важно, чтобы Берлин дал приказ в Тифлис границы уважать лишь по соглашенію Грузіи и Арменіи. Поговорите об этом с Чхенкели и Гегечкори. Для Чхенкели об этом пишу в письмѣ, – которое я нарочно не запечатал (прочтите!) – и передайте, запечатав, Чхенкели. Итог, тогда мы смѣло можем потребовать и отвода турецких войск из Лори, – а теперьмы боимся, – турки уйдут, а грузины и нѣмцы придут. На Кавказѣ м.б. этого не боятся или предпочитают, – не знаю: из депеш этого не видно. Мы до сегодня за 23 дня своего пребывания не смогли послать курьера с письмами в Тифлис, – турки не дают парохода. Надѣямся косвенно послать через Болгарію. Телеграмму посылаем часто. Повидимому все-таки еще нѣкоторое время нам здѣсь, до выясненія положенія в Берлинѣ, – придется вести лишь сладкіе рѣчи с турками, – ибо Ваши всѣ планы тоже не вылились еще в уверенности успѣха, потому пока Вы не дадите сигнала, знайте, что мы здѣсь говорим о дружбе, и сосѣдствѣ и пр. и однако твердо заявляем, что территория наша не дает возможности говорить серьезно о государствѣ.

Жму руку Вам /подписьАл.Хатисян/

No 11

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագապ Օհանջանյանին

(23 հուլիսի, 1918թ.)

Նամակում նշվում է, որ համաձայն Կովկասից ստացվող տեղեկությունների, այնտեղ հայերի վիճակը շատ ծանր է, իրենց կողմից գրաված հայկական տարածքներում թուրքերն իրականացնում են

*բռնություններ՝ ընդհուպ ուղղակիորեն կազմակերպում կոտորածներ:
Կոստանդնուպոլսում հայկական պատվիրակությունը իրեն զսպում է
թուրքերի հետ ավելի կտրուկ երանգներով խոսելուց, զգուշանալով, որ
դա կարող է բերել թուրքերի հետ անհարկի գծտությանը, ինչից հետո
դժվար կլինի ինչ-որ դրական արդյունք ակնկալել նույնիսկ համաժողովի
կայանալու դեպքում: Խատիսյանը շեշտում է նաև, որ Պոլսում իրենց 33
օրյա մնալը իրեն բերել է այն գաղափարին, որ ժամանակն է մի կողմ
դնել «քրիստոնեության», «կոտորած», մշակութային հարցեր» և նման
բնույթի այլ սենտիմենտալ փաստարկները, ինքնակազմակերպվել և այդ
միջոցով տերությունների ուշադրությունն ուղղել դեպի մեր հարցերը:
Համենայնդեպս, պատվիրակության խորհրդականին հանձնարարվել է
պատրաստել մի փաստաթուղթ, որտեղ հստակ նշված լինի,
թե տնտեսական առումով Հայաստանը որքանով կարող է
հետաքրքիր լինել Գերմանիայի համար:*

HOTEL- RESTAURANT

M.TOKATLIAN

Pera, le 23

июля 1918

Pera- CONSTANTINOPLE

Дорогой Амо! Я писал в прошлом письме о предполагаемой оккупации Армении австрийцами по примѣру Грузіи нѣмцами. Пока новаго в этой области ничего нѣт. Было бы очень важно выяснить, как на это смотрят в Берлинѣ. Вчера мы получили «Հորիզոն» от 12 июля. Из него мы узнали: 1) что 6го июля в Тифл. убит на квартирѣ неизвестными лицами Амб. Аракелян¹¹⁴ /я лично думаю, что это результат его статей по армян. политич. вопросам;/ 2) что турцкіе войска ведут себя очень некорректно и даже дѣлают рѣзню в Караклисѣ, Лори, [Ну...], Ахалк. У[...]. Обратите на это самое серьезное внимание Берлина. 3) Наше Правит. и Нац. Сов. 14го июля из [...] -Казах выступают в Эривань. 4) Нашим послом в Тифлисѣ назначен Лев. Евангулов, и со стороны Азербайджана – Джафаров. 5) болгарскій посол Калешов в

¹¹⁴ Առաքելյան Համբարձում Աստվածատուրի (1855 - 1918): Հայ ազգային, հասարակական և քաղաքական գործիչ, լրագրող, հրապարակախոս, գրող և խմբագիր, Հայ ժողովրդական կուսակցության հիմնադիրներից մեկը, 1892-ից մինչև սպանվելը (1918թ., հուլիս)՝ «ՄՇԱԿ» թերթի խմբագրապետ:

письменной формѣ опровергает приписанные Малинову слова о помощи туркам в Кавказ. вопросѣ вражьей [...] помощи. 6) У Грузии идут все время вспышки большевизма /[врѣ и пр.]/, подавляемые пока правительством, для чего они ввели закон о смертной казни. 7) Вопрос Баку разрѣшился тѣм, что турки остановили движеніе на Баку и германцы объявили в Тифлисѣ, что Баку будет свободный город. 8) Наши бѣженцы из Лори через горы /а не через Каракилис/ будут в Дележане, а от туда по шоссе в Новобаязет..., Эривань и т.д. 9) турок и татар из Казаха переселяют в Казах. область. – Вот из суммы этих фактов Вы увидите что на Кавказѣ дѣла плохи, – а особенно наши. Турецк. Правит. на нашу почту никакого отвѣта не дало. Завтра мы пишем напоминаніе и просьбу отвѣтить: очевидно турки не думают, добровольно ничего дѣлать. Я все болѣе укрепляюсь в мысли – взять болѣе настойчивый тон, – и единственно, что меня сдерживает, – это ожиданіе начала конференціи, которая б.и. сама за нас скажет свое слово. А то, мы разсоримся с турками, – а конференція ничего не даст. – и положеніе еще болѣе ухудшится.

Мы это все объясняем германскому послу, – он разводит руками и вся говорит, что у них нѣтъ достаточных сил сразу защищать Турцію и Армению. Не попытались ли Вы повидать новаго Мин. Иностр. дѣл Гинце¹¹⁵? Что говорилось? Пападжанов – уже на что «турецкой [ориентации]», – и тот теряет всякую вѣру в турок. Шуленбург и [...] (австр. делегат в Тифлисѣ) 15го іюля выѣзжает из Тифлиса для участия в Констант. конфереціи, – так пишут тифлисскіе газеты. В Тифлисѣ убили груз. каталикоса Кириона, – он был германофил. Не тут ли подкладка убійства? – так я догадываюсь, [вродѣ дѣла Мирбаха] . Мы послали карту наших желаній Тур. Правительству, – но пока никакого обмѣна мнѣній не клеѣтся. Посылаем обзор наших переговоров», – составленных Буниатяном. Думаем, что он будет полезен. Через 1-2 дня будем имѣть совѣщаніе с Центр. Комит. Младо. Турок. Вот, как видится, – очень печальные результаты нашего 33^хдневнаго здѣсь пребыванія... Пока – ничего нѣтъ. Или сила, или расчет, – пора бросить «сентиментальные» доводы (рѣзня, христіане, культурное дѣло...) для вмѣшательства в наши дѣла сильных держав. Мы должны сами организовать, – и об этом очень опредѣленно написали в Тифлисе, –и какова для нѣмцев или австрійцев в нас выгода. Какую? Очевидно, экономическую, как у Грузии. Мы поручили

¹¹⁵ Պատու ֆոն Հիւցե՝ Գերմանիայի Արտաքին գործերի մինիստրը 1918թ.:

Буніатяну предложить германскому послу все, что наша страна может дать. Вот и все , что я смог на этот раз Вам написать. Но сильно прочно Мы тут осѣли, можете видѣть из того, что Агаронян и я – мы просим наших [жен] сюда приѣхать.

Жму руку А.А. Зурабову, Вам. Сердечный привѣт.

Ваш /подпись Ал.Хатисян/

No 12

Ալէքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(27 հուլիսի, 1918թ.)

Խատիսյանն այս նամակով տեղեկացնում է , որ անցած մի քանի օրերի ընթացքում ունեցել են երեք լուրջ գրույց երիտթուրքական կուսակցության ղեկավարության հետ, որոնց ընթացքում հայկական կողմը ներկայացրել է իր ցանկություններն ու սպասելիքները: Հանգամանալից քննարկումներից հետո թուրքական կողմը հայտարարել է, որ իրենք ձգտում են Հայաստանի հետ բարեկամական հարաբերություններ հաստատել: Միաժամանակ երիտթուրքերը չեն թաքցրել, որ իրենք խիստ զուսպ են մոտենում հայերի կողմից հայտարարվող անկեղծությանը: Նույն օրերին Պոլսի մամուլը հարցազրույց է հրատարակել Ադրբեջանական պատվիրակության ներկայացուցիչ Ռասուլ-զադեի հետ, ով իր խոսքում Հայաստանի համար նախատեսնում է մի խղճուկ հատված՝ Մևանա լճի կեսը և բացառելով Ղարաբաղը: Նշվում է նաև, որ Հայաստանի համար շատ արդյունավետ կլինի, եթե Գերմանիայի և Վրաստանի փոխհամաձայնության օրինակով, ավստրիական զորքերն էլ մուտք գործեն Հայաստան:

Константинополь, 27 июля

Дорогой Амо! За эти дни мы имѣли 3 серьезных бесѣды: 1. с предс. и членом Главн. Ц. Комит. Младотурецкой партии /исполкомом Ц. Ком. партии/ в лицѣ Bahad.shekir bey и Risa bey. Бесѣды длились 2 часа. Мы высказали всѣ свои мысли, ожиданія и желанія /Вы их знаете/ и просили их дать приемлемый отвѣт, – сможет ли партия нас удовлетворить или нам лучше просто уѣхать? Послѣ детальнаго обсуждения они категорически заявили, что они желают, – дружбу с Арменией, желают на днях – подать право о турец. Армя-

нах, считая этот вопрос своим внутренним удѣлом исключительно желают с нами жить по союзничеству. Результатом бесѣды была передача нами им копии нашей *note verbal*, – они сказали, что созовут общее собраніе партіи, обсудят армян. вопрос и дадут нам отвѣт уже от партіи. В общем, не скрыли, что у них еще есть очень сдержанное отношеніе к искренности чувств армян к Турціи: больше военных и вопрос – конференціи 2) Имѣл я бесѣду с предс. Батумской конф. Рауф-беем, – он на нашей сторонѣ, – как автор ультимат. о брест.лит. договорѣ и очень искренный человек. Он сказал, что вопрос наш есть вопрос Берлина. Пока там не рѣшат и пока там не добьются результатов, в Турціи не пойду на встрѣчу нам, чтобы не дать больше того, что может дать конференція. Он сказал, что грузины хотят и всю конференцію перенести в Берлин, и что поэтому вряд ли здѣсь до конференціи мы можем чего либо добиться. Он сказал даже, что бесѣды Энвера и Вехиба с нами о военной конфекціи были прерваны из-за того, что ожидают их участія из Берлина. Он указывал, что грузины все таки боятся армянского недовольства и в Берлинѣ стараются и для нас. В результате он совѣтовал [не упускать], выжидать и строго слѣдить за ходом дѣл в Берлинѣ. 3) Имѣли бесѣду с тур. послом в Швейцаріи Фуад-Селим беем. Он вчера сам к нам пришел. Он открыто /как в печати/ поддерживает нашу точку зрения и говорил, что на днях ѣдет в Швейцарію, где встретится с Армян. делегатами и просил информации мы ему передали, что было возможно. Талаат его уполномочил передать, что скоро высланным и [скрывающимся] армянам будет дана возможность вернуться. Вчера в мѣстных газетах было напечатано интервью с предс. азерб. делегации. Расул-заде, гдѣ он отводит Арменіи самое жалкое мѣсто ($\frac{1}{2}$ озера и без Карабаха). Мы ему отвѣчаем по пунктам и защищаем свою т.зр. Помимо всего еще [...]: [...] на днях вернувшийся с Кавказа, ѣдет в Вѣну для доклада Буріану и для [агитации] в прессѣ о том, что Австрія должна явиться покровит. Арменіи – т.е. то, о чем мы уже писали Вам. – Мы ему дали всѣ матеріалы. – Вот факты. Мы получили Вашу телеграмму, от Мин.Ин. Дѣл еще отвѣта нѣт. Узнали, что на днях в Эривань поѣдет турецкій генерал для изученія положенія. Мое мнѣніе и делегации для Вас: 1) убѣдите нѣмцев, что без их давленія Турция ничего не делает для вопросов, указанных в *note verbale* и просите это давленіе оказать. 2) повліяйте на введеніе австрійских войск в Арменію и скажите, что иначе отчаявшийся народ, будет искать других друзей и путей. 3) выйдите на связь с австр. послом и сообщите нам положеніе вопроса об австр. протекторатѣ. 4) Вновь узнайте, не находят ли нѣмцы полезным какой либо шаг с нашей стороны [...] державой для защиты

нашего вопроса. 5) программу о референд. составляем и на днях предложим державам. – Как видите, ключ у нас в руках, мы лишь здѣсь все подогреваем почву, стараясь дѣйствовать словами. Турція же, явно выжидая новостей из Берлина, – не хочет выпускать из рук ничего, что завтра она может нам дать в виде личной милости. Вот почему мы терпѣливо ожидаемы вѣстей от Вас.

Ваш /подпись Ал.Хатисян/

No 13

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(27 հուլիսի, 1918թ.)

Նամակում հերթական անգամ նշվում է, որ պատրաստ է մի ընդարձակ տեղեկանք, որտեղ թվարկված են Գերմանիայի համար Հայաստանում հնարավոր տնտեսական ասպարեզները: Որպես առաջնային և արտահանման պատրաստ ոլորտներ նշվում են բամբակը և պղինձը: Հնարավորությունների գնահատման նպատակով անհրաժեշտ է էրիվան գործուղել Գերմանիայի տնտեսական մի ներկայացուցիչ: Առաջնային է նաև էրիվանում բացել Ավստրիայի ռազմա-դիվանագիտական ներկայացուցչություն

27 июля

Дорогой Амо! Только что кончив письмо, как получили Ваше письмо от 16-18-19 июля.. Оно очень интересно и цѣликом поддерживает наши позиции. На основании его теперь еще тверже просим: 1) выяснить, не слѣдует ли Вам поѣхать в Вѣну или Зурабову? /нам отсюда выѣзжать трудно, – турки прямо не дают вздохнуть нам, – под видом любезности смотрят в три глаза, 2) Правит. и исп. Сов. 20го июля выѣхали в Эривань, о чем Джамалян 21го телеграфирует нам/ сейчас получили депешу/. Это укрѣпляет нашу государственность. 3) Экономич. Выгоды для Германіимы обрисуем в особой запискѣ и пришлем Вам, а главное просите германцев послать в Эривань своего представителя для выясненія экономических возможностей Арменіи с Германіей. Если хотят, то пусть пошлют кого либо из Константинополя, а мы его снабдим необходимыми письмами и документами. Если хотят, – это очень важно, – мы можем теперь же указать им возможность вывозить хлопок и мѣдь: это два главных предмета вывоза от нас.

Пусть пока они уполномоч. Бернсдорфа войти с нами в сношеніе по этому поводу. 4) Просите немедленно назначить австрійскаго военно-дипл. агента в Эривань, который бы сѣл в Эривани. Это будет имѣть огромное

значеніе для престижа, освѣдомленія и вліянія на турок. Мы это видѣли на примѣрѣ Шуленб. в Тифлисѣ; а потом уже пойдут, и войска. Это очень важно и очень легко сдѣлать. Согласитесь, что австр. и герман. флаги в Эриване сильно повліяют на весь ход дѣл. 5) Поблагодарите Чхенкели за отвѣт и просите его все таки повліять на Тифлисское Правит., чтобы они не были агрессивны в вопросах границ, – ему и его слову придадут нам огромное значеніе: передайте это ему от меня и намекните, что этим он загладит вину в дѣлѣ Карса в глазах армян. И это вѣрно! Там ему придадут вѣс в этом вопросѣ. 6) Предполагаемую Вам книжку экономич. издайте, – это будет очень полезно. 7) Бесѣду с ф-[...] нам срочно сообщите.

Во вторник – продолженіе.

Ваш /подпись Ал.Хатисян/

No 14

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(30 հուլիսի, 1918թ.)

Խատիսյանը նամակում հայտնում է, որ հանդիպում է ունեցել Թուրքիային արտգործնախարարի հետ: Վերջինս հայտնել է, որ Թուրքիայի կառավարությունը որոշել է թույլ տալ հայ փախստականներին վերադառնալ Բաթում և Ալեքսանդրապոլ, արգելում է վերադարձը դեպի Ախալքալակ և Կարս: Նույն հանդիպման ժամանակ արտգործնախարարը տեղեկացրել է, որ թուրքական զորքերը Լոռի-Փամբակից դուրս գալիս, այդ տարածքները կհանձնեն հայկական կողմին: Խատիսյանն այդ կապակցությամբ զգուշացնում է, որ ամեն գնով պետք է կանխել թուրքերի հեռանալուց հետո Սանահին-Ղարաքիլիսա ճանապարհի գրավումը գերմանացիների և վրացիների կողմից: Տեղեկացվում է նաև գրավյալ տարածքներում թուրքերի շարունակվող բռնությունների մասին:

HOTEL- RESTAURANT

M.TOKATLIAN

Pera, le 30 июля 1918

Pera- CONSTANTINOPLE

Дорогой Амо! Вчера я был 1 час 10 м. у Мин. Иностр. дѣл Несими-бея. Он давал мнѣ детальныя объясненія по поводу нашей note verbal. По п. о бѣженцах он сказал, что Сов. Министров. разрѣшил возвращаться в Батум,

Александр. – не разрѣшает в Ахалкалаки и Карс, – в виду того, что мусульмане этих раіонов сильно озлоблены против армян и возможна рѣзня, – и «нам поднять вопль в Европѣ о турецких звѣрствах», – а об остальных раіонах вопрос еще обсуждается. Мое впечатленіе было таково, что Ахалкалаки они вообще держат для себя, как стратегическій пункт, как хлѣбородный раіон и как армянскій. Второй вопрос – очищеніе Лори и Памбака., – они рѣшили положительно, в нашу пользу. Главная задача, чтобы послѣ их ухода грузины, и нѣмцы не захватили дорогу Санаин-Каракилис, – которую они считают составной частью Грузіи. Об этом мы телеграфируем. Имѣйте и Вы в виду и скажите нѣмцам, чтобы они дали соответственную инструкцію в Тифлис. Третье – жел. дорога возвращается нам для «управленія», а на станціях оставляют лишь «этапы», – но это всего лишь на территоріи Арменіи (т.е. Санаин-Каракилис-Агбулак), т.е. всего 75 верст. – и то, если грузины пустят нас в Лори. Скажите это нѣмцам: и 20 июля прошло (указанный Вами срок для эвакуаціи) и наоборот Сов. Мин. в засѣданіе 27го іюля это постановил. Четвертое – насильственного выселенія армян из новозавоев. областей не дѣлать. Из письма Нац. Сов. от 8го іюля, полученного нами вчера, видно, что турки жалуются, что армяне оставшіеся в новозавоев. областях (напр. Камарлу, Давалу и Сурмалу) не сдают оружія и не подчиняются войскам и нападают на турок и потому они выселяют армян. Они говорят, что в Амамлы /около Александрополя/ армяне напали на турецкій эшелон, убили офиц., 23 солдата и за это турки вырѣзали в Каракилисѣ 2 000 дѣтей, женщин и мужчин. Об этом пишет Ав. Саакян нам. Пятое – турки дают слово, что они не приказывали выводить армян из наших раіонов в Эрзрум и что вообще они хотят «жить мирно с нами», – но что Андраник и добровольцы нападают на их войска, напр. в раіонѣ Нахичев. уѣзда. – Мы условились с Мин. иност. дѣл послать одновременно сегодня телеграммы /копіи посылаем Вам/ Правит. В Эривань, и команд. турец. войсками [...]пашѣ по пунктам, о коих я писал. Я просил установить прямое телеграфное сообщеніе – Эривань – Батум – Константинополь обѣщали. Вообще, [видим] их систему наяву: «Все обѣщают и постоянно врут». Спросил его о конференціи. Он говорит «Зависит от Германіи. Мы готовы хоть завтра». Я спросил, «может быть можно часть делегаціи отправить в Арменію и потом вернуться». Он говорит: Я очень прошу и очень совѣтую – не дѣлайте этого и ждите. Я думаю, что конференція скоро

начнется все таки». – Турки назначили в Эривань «дипломат. И военного представителя генерала Махмет– Али».

Я спросил, – с какими он правами. Министр отвѣтил: Он не посол, но раз мы Вас признали, то мы должны имѣть своего представителя. Если Вам угодно, – пришлите и Вы, – но раз Вы тут, – то нам кажется, достаточно Вашего присутствія. Послѣ отъезда – можно будет прилетать. Мы тоже так думаем. – Мехмед Али еще не выѣхал, собирается на днях, – мы еще его не видали. Сегодня у нас назначено свиданіе с Австровенг. Послом, т.е. с его замѣстителем Чилези, так как посла Паллавучини здѣсь сейчас нѣт. Чилези производит впечатленіе инертного человѣка – было бы очень необход. (скажите Лосову), чтобы ему внушили заинтересованность нашими вопросами. Мы придаем громадное значеніе присутствію в Эривани представителей Автріи и Германіи: одно это может сдержать турок. Очень жду Ваших извѣстій по этому вопросу. Вѣдь сейчас идет пока (эти дни) вопрос о физическом сохраненіи народа. Пусть Лосов это поймет и пошлет в Эривань представителей. Вѣдь он же хорошо знает турок. В виду неудач Германіи во Франціи турки все выше подымают голову и все яснѣе трактуют Германію как «gnantile negligale». Неужели и Германія сама себя так чувствует? Вчера турки нас упрекали, что и армяне чересчур держат себя «нейтрально». Генерал Корганов собирается 5 авг. ѣхать на время в Тифлис, – прочіе члены делегаціи пока остаются. Таковы наши дѣла.

Жму руку

Ваш /подпись Ал.Хатисян/

No 15

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համազասպ Օհանջանյանին

(6 օգոստոսի, 1918թ.)

Խատիսյանը տեղեկացնում է, որ Շուստանդնուպոլսում Թուրքիայի կողմից ոնց որ թե նշմարվում են որոշ դրական միտումներ թե՛ կովկասահայերի և թե՛ արևմտահայերի ուղղությամբ: Բայց այդ ամենը պետք է գնահատել ընդամենը որպես հարաբերությունների կարգավորման առաջին նշաններ, այլ ոչ թե որպես ինքնաբավ փաստեր: Այս ամենն ասվում է նրա համար, որպեսզի Բեռլինում հայկական կողմը

*տեղեկացնի գերմանական կողմին, որ Գերմանիայի ազդեցությունը
թուրքական կողմի վրա ի նպաստ հայերի բացակայում է:
Եվ անհրաժեշտորեն պետք է հասկանալ, թե ո՞րն է գաղտնիքը, որ
Գերմանիան սատարում է Վրաստանին, սակայն համառորեն
չի ցանկանում սատարել Հայաստանին:*

Что с бѣдным Зурабовым?

Передавайте привѣт и пожеланіе скорѣйшаго здравія.

REPUBLIQUE ARMENIENNE

Контантинополь, 6 авг., 1918

DELEGATION DE PAIX

Дорогой Амо!

На три дня слег отдав дань Испаніи – и потому пишу в постели. Завтра встану. Ваша просьба относительно Завріева очень приятна: конечно Вам одному трудно, – я понимаю. Но с Яшей работать очень удобно – он очень положительный человек. Но скажите ему, что вся линия нашего поведения – самостоятельность Арменіи, а что пожалуй в Москвѣ он работал в направленіи большевиков, к чему он всегда имѣл склонность, –и получится новая разногласица. За послѣдніе дни здѣсь со стороны Турціи замѣтил шаги в пользу армян, – как Кавказских, так и турецких. Мин. Индѣл Нессими-бей и члены Ц.К. млад.-т. партіи объясняют это лояльностью нашей политики. Шаги заключаются в слѣд.: 1) отвѣт на нашу note verbal с посылкой телеграммы Яссаду- пашѣ /Глав-ноком. На Кавказѣ/, 2) посылка в Эривань Али Мехмет-паши, как представител, при Арм. Прав. 3) подготовка к возвращенію высланных армян в Турцію, с ассигновеніем 2 милл. лир им на помощь , 4) Возвращеніе к активной дѣятельности епис. Дурьяна¹¹⁶. Он назначен проповѣдником в Главный собор в Ресц. Конечно, это все надо оцѣнивать как первые признаки, а вовсе не как самоцѣнные факты. Я потому это Вам говорю, чтобы Вы могли указать [...], как мало чувствуется здѣсь вліяніе Германіи на Турцію. Собственно, практ. Кроме слов сочувствія, мы буквально ничего от посла Бернсдорфа не видели: или он так безсилен, или они не желают нам помочь. Почему же они могут помочь Грузіи? Вот секрет, который надо разъяснить. Что касается конференціи, то Бернсдорф рѣ-

¹¹⁶ Խստքը հայ մեծանուն բանաստեղծ Պետրոս Դուրյանի հարազատ եղբոր՝ եպիսկոպոս Եղիշե Դուրյանի (1860-1930) մասին է:

шительно отвергает слова М. Ин.д., – будто у них состоялось соглашение. Ничего подобного. – говорит он. – Сейчас мы находим, что надо все-таки ожидать новостей от Вас, – и вообще из Берлина.

Конечно и Берлин нельзя ни на один день оставлять без постоянного представителя. Прошу Вас написать мне лично (на М. – Ин.д.). Ваше мнение по этому поводу и Ваше личное мнение о лицах, конечно, отбросить скромность в сторону. Тоже я считаю необходимым и для Вены, Софии, Москвы и Киева – [...] о других странах – послать. Еще вопрос: хлеб из Украины для Армении и ее беженцев. Как стоит это вопрос? Тепер. Кресс это вопрос поднял и обсуждал, – а /б там были [траву], а теперь и она кончилась. Гр. Шуленбург на днях идет в Берлин (он вчера был здесь, приехав на конференцию и идет в Берлин). Что говорит Чхенкели? Все таки старайтесь не далеко держаться от него. От моего имени спроси его, не будет ли полезно наше отсюда обращение к Лоссову и Ваше мнение по этому поводу? Достаточно ли Ваше звание «.....» для Германии. Не изменился Ваш новый титул?

Жму руку

Ваш /подпись Ал.Хатисян/

№ 16

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(16 օգոստոսի, 1918թ.)

Խատիսյանը տեղեկացնում է, որ անցած շաբաթվա ընթացքում Շուստանդնուպոլսում իրենք տեսակցություն են ունեցել Գերմանիայի դեսպանի, Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցչի, Խալիլ-բեյի և Բուլղարիայի դեսպանի հետ: Հանդիպումներից ունեցած եզրակացությունն հետևյալն է. Գերմանիան և Ավստրիան այժմ ունեն թուրքիայի ռազմական օժանդակության կարիքը, ուստիև հոգուտ հայերի որևիցե ճնշում թուրքիայի վրա չեն գործադրելու: Այս պայմաններում մեր գերագույն խնդիրը պետք է հանդիսանա մեր ժողովրդի ֆիզիկական գոյության պահպանումը:

Константинополь,

16 авг. 1918

Дорогой Амо! За истекшую неделю мы имѣли 4 свиданія: с Герм. Послом, с Австрійск.[...] представ. при Турціи, с Халил-беем и болгарским послом. Общій тон таков: Германія и Австрія сейчас нуждаются в военной

помощи Турції и потому, на нее давить не могут. Германскій посол прямо говорит: «Какими способами заставить Турцію исполнить наши требованія?» Австрійскій генерал Помянковскій прямо сказал: «Мы не можем портить отношенія с Турціей, – вѣдь Вы знаете положеніе во Франціи и в Италіи. Турція нам еще много должна помочь». Болгарскій посол говорит, – что и Болгарія вопрос о [Добрудже] отложила на конец войны, так к-к теперь Германія не может заставить Турцію уйти оттуда. Вот при таких условиях мы освѣтили себѣ два очередных вопроса: о. [посылке] австрійск. Войска в Эривань и о конкретизаціи. По первому вопросу ген. Помянковскій сказал /мы были у него два раза/ – что австр. Император М.Инд. Буриан и вообще правительство в принципѣ обѣщали оказать Die Protection Арменіи, послать туда 1-2 батальона, но при условіи, чтобы на это было согласіе Турціи. Послѣднее необходимо потому, что они – союзники, что у них вообще [...] и что при несогласіи Турціи эта посылка 2. 000 чел. Может лишь разозлить турок и вызвать их месть армянам. Он сказал, что у турок на Кавказѣ 60.000 ч. войска и потому надо с ними быть очень осторожными. Поэтому он рѣшил очень осторожно вліять на турок в том смыслѣ, что их посылка войск будет в интересах самих турок /т.е. в качествѣ союзников, медиаторов и пр./ Если ему это удастся, то тогда они составят батальон вѣроятно из поляков и пошлют на Кавказ. Вот видите, и в этом случаѣ Турція им внушает опасеніе как сильный фактор, могущій быть им полезен при дальнѣйших военных дѣйствіях. Сам ген. Памянтовскій собирается в концѣ августа выѣхать в Эривань, – если конференція не помѣшает. Если у Вас есть возможность узнать, стоит ли этот вопрос у Лосова [в плане] – прошу сообщить то, что сказал Памянковскій – большая тайна и он прямо поставил [нам условіе] – молчать, пока дѣло не выгорит. Что касается конференціи, то Халил-бей вчера заявил: «Конференція не собирается потому что Россія не признает самостоятельности Германіи: не признает Батум. Договора, – а мы говорим, что Россія может принимать участія в конференціи лишь при условіи признанія 4х республик. Мы хорошо понимаем, что надо положить этому положенію конец, мы обѣщаем Вам в теченіи 2х недѣль или начать конференцію или объявить, что она не состоится. Наши переговоры постепенно подвигаем вперед, что мы так или иначе должны их кончить...потому прошу Вас отвѣта не [торопить] и подождать еще. Что касается бѣженцев, жел. дор. и прочего – Вы правы во всем. Арменія себя

держит очень корректно, – но и наши военные соображения пока не позволяют нам вполне исполнить бат.договор». Нѣт и все. – Как видите, положеніе почти без измѣненія. Мы ожидаем от Вас новостей, ибо 1) Иоффе уѣхал в Москву с чѣм-то, 2) в Главной новостѣх было по восточ. вопр. совѣщаніе Герм. и Австріи из Арменіи (из Эривани) еще не имѣем ничего, ни слова. Приѣхали сюда Агароняна жена. Говорят, что на Кавказѣ духота, холера, нѣт еды и порядка никакого. В Эривани уже имѣются при нашем правит. Представители Турціи, Германіи, Австріи и Болгаріи. Открылся национ. Совѣт торжественно в присутствіи представителей держав. Это знаем через турок, своих телеграмм не имѣем, хотя очень просили Качазнуни имѣть прямой провод. Спасибо за письмо. Его соображеніе я раздѣляю, а мы все с ними согласны в основных положеніях – но и он, в настоящих условиях мы все добиваемся тѣх временных улучшеній, которые должны сохранить наш народ от уничтоженія. Что дает будущая конъюктура – неизвѣстно, надо думать, что демократія восторжествует, – но пока что надо хранить народ физически.

Привѣт Аршаку и Вам . Ваш /подпись Ал.Хатисян/

No 17

Ալէքսանդր Խատիսյանի նամակը Համազասպ Օհանջանյանին

(18 օգոստոսի, 1918թ.)

Նամակով տեղեկացվում է, որ Թուրքիայում Ավստրիայի ռազմական կցորդը առկա իրադրության պայմաններում անհրաժեշտություն է համարում, որ Հայաստանը Վիենայում պետք է ունենա իր մշտական ներկայացուցիչ: Ըստ այդմ, նպատակահարմար կլինի, որ մինչև մշտական ներկայացուցիչ ուղարկելը, Օհանջանյանն ինքը մեկնի Վիենա, ներկայանա այնտեղ արտգործնախարարին և պաշտոնապես տեղեկացնի, որ մոտ ժամանակներում Վիենա կգործուղվի Հայաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչ:

18 авг. 1918 г.

Дорогой Амо!

Сегодня утром пришел к нам ген. Помянковскій и сказал, что он был у Энвер-паши и говорил о том, что все сферы Австріи стоят за симпатію к Арменіи и что совершенно не в интересах Союза давать Арменіи право кричать о притѣсненіях армян. Он этим мотивировал свое вмѣшательство

в дѣла армян в Армені и Турціи. Энвер отвѣтил ему, что он даже «вопреки военным интересам дѣйствует в пользу армян в смыслѣ их возвращенія в предѣлы армянских раіонов». При этом ген. Помянковскій сказал, что он считает присутствіе представителя Арменіи в Вѣнѣ необходимым [...]. Мы со своей стороны считаем необходимым впредь до постоянного спеціального лица в Вѣну, – чтобы Вы пріѣхали туда, представились Мин. Буріану и официально заявили, что вскорѣ будет назначен туда особый представитель, а пока Вы будете и там, и в Берлинѣ. Это надо сдѣлать срочно и немедленно. Если Вам понадобятся полномочія, то Вы предложите наши [...] полномочія. О выѣздѣ Вашем в Вѣну дайте нам знать по телеграфу. Что касается посыланія войск, то ген. Помянковскій не рѣшился говорить с Энвером, так как считает это преждевременным и не имѣет никаких официальных полномочій из Вѣны. Потому что Вам в Вѣнѣ надлежит поставить этот вопрос на официальную почву: Генерал говорит, что он и посол [...] Чилизи еще ничего официального из Вѣны не имѣют. Скажите в Мин.Ин.дѣл, чтобы они побудили австрійцев немного рѣшительнее дѣйствовать. Сегодня Энвер-паша сказал, что о Баку у него нѣтъ иллюзій – есть лишь свѣденія, что там армяне-большевики побиты русскими большевиками и просили помощи англичан. Здѣсь недовольны этим, а также обращеніем Нубар Паши и Клемансо. Ждем извѣстій о Иоффе от Вас и о конференціи.

Ваш /подпись Ал.Хатисян/

No 18

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(24 օգոստոսի, 1918թ.)

Նամակով տեղեկացվում է, որ անցած շաբաթվա ընթացքում հանդիպում է կայացել Էնվեր-փաշայի հետ: Փախստականներին թույլ է տրվել վերադառնալ իրենց բնակության վայրերը՝ բացառությամբ Ախալքալակի քաղաքի և երկաթուղագծի շուրջ 10-15 վերստ լայնությամբ տարածքների: Հաղորդվում է նաև, որ մի քանի օր առաջ Պոլիս էր ժամանել Ախալցխայի և Ախալքալակի մահմեդականների ներկայացուցիչների պատվիրակությունը, որը ձգտում է նրան, որ Արաստումանը չվերադարձվի Վրաստանին: Էնվերը բավականին

*լրջորեն խոսել է նաև Հայաստանին որոշ տարածքներ վերադարձնելու
հնարավորության մասին, եթե Հայաստանը միասնական դաշնություն
կազմի Թուրքիայի հետ: Դաշնության գաղափարը կրկնել են նաև այլ
թուրք գործիչներ:*

REPUBLIQUE ARMENIENNE
DELEGATION DE PAIX

Константинополь, 24 авг., 1918

Дорогой Амо! Думаю, что Вы в Вѣнѣ. За эту недѣлю было слѣдующее: мы были у Энвера паши. Сидѣли около 1 ½ часа. Теперь уже бѣженцам разрѣшено, о чем мы телеграфировали в Эривань 20го авг. возвращаться во все завоеванные районы /внѣ брест.лит. догов./, за исключеніем полосы в 10-15 верст от линіи жел. дороги и исключая города Ахалкалаки. Это сообщено по телеграммѣ и команд. Тур.арміей на Кавказѣ и нами в Эривань. Ближайшие указанія на мѣстѣ даст команд. арміей. Город Ахалкалаки просят временно, ибо там было избіеніе армянами мусульман и Энвер боится мести. Сюда между прочим пріезжала на днях делегация от мусульман Ахалц. и Ахалкал. [уездов. /Паловандов/] и видимо он наговорил на армян, – аглавная их цѣль была – не отдача Грузіи Абастумана и . [...], где отходит им по батум. Договору. Это же разрѣшеніе о возвращ. бѣженцев Энвер официально сообщил и генералу Помянковскому, представителю Австріи, о чем он сообщил в Вѣну. Так. обр., с т.зр. разрѣшенія возврата бѣженцев нам остается лишь добиться отмѣны полосы жел.дороги, – а это важно ибо все населеніе почти расположено именно в районѣ 10-15 верст около жел.дороги /кромѣ Александр. уѣзда/ Конечно, гдѣ границы Арменіи ближе подходят к жел.д., -013 там это разрѣшаеися. Второй вопрос – был огромнѣйшей важности. Сообщаю только для Вас лично. Энвер очень серьезно поставил вопрос о возвратѣ армянами части территоріи, а м.б. и всей /он говорил о гор. Александрополь, Ахалкал., Эчмиадзине и пр./ при условіи независимой Арменіи в федераціи с Турціей говорил, что ему ясно, что дѣло Арменіи сдѣлано наполовину, что вопрос территоріи не окончен, – но что вернуть армянам Карабах, вернуть жел. дорогу, районы можно лишь при условіи оріентаціи Арменіи в сторону Турціи. Он говорил, что «я Вас – армян, понимаю. Вы в запасѣ держите симпатію Англіи. Вы с ними в Баку, в Урміи. Это я понимаю. Но это Ваш интерес. Но наш интерес – имѣть в Арменіи опору для нас, а не угрозу в виде возможной опоры для Англіи, в случаѣ не успѣха». Говорил очень умно, твердо, любезно и сердечно.

На другой день эту мысль розвивал мнѣ Хали-бей, секрет. Трапез. Конференции, служащій в полит. отд. Воен. Мин. Мысль эта очень серьезная. Имѣйте ее в виду, но держите в полнѣйшем секрете, ибо мы в ожиданіи конференции, влияніе Германіи и нейтралитета – нашего – эту мысль о федерации с Турціей не поддержали ни одним словом, кромѣ общих фраз о дружбѣ с Турціей. Затѣм имѣйте в виду, что обращеніе Нуб-паши и Клемансо от имени всего армян. народа здѣсь произвѣло очень сильное и отрицат. для нас впечатлѣніе, – они прямо нас упрекали в «четверной игрѣ» /[...] Entente, большевики, Германія. Турція/ и мы нашли необходимым через интервью заявить, где от имени Арм. Респ. Нубар паша не имѣет полномочій говорить, но что сущность его заявленій мы вполне поддерживаем и ожидаем решеній от Турціи. Пока мы ожидаем отвѣта от Вас о позиціи Австріи, но новаго мы ничего не имѣм. Из Эривани ничего нѣтъ новаго, – курьера пока нѣтъ из Эривани. Лосову письмо готовим.

Жму руку

Ваш /подпись Ал.Хатисян/

No 19

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(27 օգոստոսի, 1918թ.)

Նամակում կրկին անդրադարձ է արվում, որ անհրաժեշտ է Վիենայում ունենալ Հայաստանի մշտական ներկայացուցիչ: Քանի որ Թուրքիայի արտգործնախարարն ու Գլխավոր շտաբի պետը մեկնում են Վիենա, անհրաժեշտ է, որպեսզի Հայաստանը ներկայացնող անձը հենց այնտեղ հանդիպում ունենա նրանց հետ: Ըստ Էնվերի, Ռուսաստանը ճանաչել է Վրաստանի անկախությունը: Անհրաժեշտ է, որ Զավրիևը Մոսկվայում ակտիվացնի իր շփումները բոլշևիկների հետ՝ նրանց կողմից Հայաստանի անկախությունը ճանաչելու ուղղությամբ: Հաշվի առնելով Գերմանիայի անհաջողությունները ռազմաճակատում, Կոստանդնուպոլսում հայկական պատվիրակության կողմից ամենաճիշտը այս պահին սպասողական դիրքորոշման դրսևորումն է:

REPUBLIQUE ARMENIENNE
DELEGATION DE PAIX

27 авг. 1918 Константинополь

**Имѣется в виду, что во время писанія этого письма мы получили Ваше письмо от 21 авг.*

Дорогой Амо! Вчера* мы были у генерала Помянковского: от него мы услышали слѣдующее: «Вам необходимо сейчас имѣть кого-либо в Вѣнѣ, так как Мин. Ин. дѣл Турціи рѣшил активно вмѣшаться в дѣло конференціи и потому Вы пошлете в Вѣну лицо, которое лично повидало бы его и начал штаба ген.[...] . Я могу Вам сказать, что Буріан рѣшил взять дѣло конференціи в свои руки. Кромѣ того, могу Вам сказать, что Энвер паша сегодня мнѣ передал, что будто Россія уже признала независимость Грузіи, чтобы ей вернула из завоеванных областей, [...], [...] и Абастуман, – что 12. 000 бѣженцев вернулись в свои области.» Выслушав эти заявленія, мы рѣшили: 1) просить телеграммой Вас немедленно выѣхать в Вѣну, если Вы уже не выѣхали. 2) ген. Памян[ковский]. Дает в наше распоряженіе свой телеграф для сношенія с Вами в Вѣнѣ, – поэтому немедленно сообщите нам Ваши шаги и [...]. 3) Просим Вас срочно выяснить у Иоффе, вѣрно ли сообщеніе о признаніи Грузіи и почему Завриеву не удалось того же добиться для нас¹¹⁷? /Помянковскій этому удивляется/. 4) [...]. и Абастуман были уступительны по батумскому договору. Есть ли еще какая либо уступка сверх батумского договора? 5.) Нужна ли поѣдка в Вѣну коголибо из нас Константино-поля? Вы знаете, что мы стремились из-за турок [не] ѣхать отсюда, – но раз это необходимо – один из нас выѣдет. 6) Ген. Помянковскій просил нас до 15 сент. во всяком случаѣ пока не уезжать для того, чтобы выждать результаты шагов Буріана, – имѣйте в виду, что и Чхенкели телеграфировал сюда [грузинам]. , чтобы они не выѣзжали на Кавказ, – как смотрят в Берлинѣ на возможность конференціи? 7) Мы ничего не имѣем из Эривани и Тифлиса послѣ 1 авг. Нѣтъ ли у Вас прямых извѣстій оттуда? 8) Турки при возвращеніи наших бѣженцев требуют от них подачи прошенія на них [...] паши, провѣряют их предназначеніе, выдают «...кс» /пас порт/ и там пропускают, при чем на юг от жел.дороги абсолютно не пропускают //

¹¹⁷ Խորհրդային Ռուսաստանի կողմից այդ օրերին Հայաստանի անկախության ճանաչման կապակցությամբ Ալ.Խատիսյանի այս հարցադրման առնչությամբ հարկ է նշել, որ համաձայն Հ.Օհանջանյանի փոխանցման, Իոֆֆեն այդ օրերին Բեռլինում գտնվող հայկական պատվիրակությանը ներկայացրել է Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքական դեկլարության հետևյալ դիրքորոշումը . Հայաստանն այս պահին նույնիսկ երազում չպետք է մտածի անկախության մասին, իսկ հետագայում, անվերապահորեն, այն ընդգրկվելու է Խորհրդային Ռուսաստանի կազմում: Տե՛ս, Ա.Հայրունի, Հայաստանի Հանրապետության` Բեռլինի պատվիրակության գործունեությունը 1918 թվականին, Հայագիտության հարցեր, 2(14), էջ 44-56, Երևան, 2018:

напр., Сурмалу/, – боясь их нападеній на дорогу. – Вам, конечно, понятно, что это их затруднит... – Сію секунду получил Ваше письмо от 21 авг. мнѣ лично и другое – для нац. совѣта. Из него многое узналъ, о чем и Вас в этом письме спрашиваю. И относительно Буріана и конѣчно в Вѣну [вы...]. Но дѣло в том, что вчеры мы послали Вам телеграмму по совѣту ген. Помянковского. И вот поэтому, так как до выѣзда курьера еще я имѣю 3 часа, – я сейчас пойду к ген. Помянковскому, скажу ему о Вашем письмѣ и напишу Вам его отвѣт и пошлю телеграмму. Так. обр. это письмо Вам объяснит наши телеграммы. Что касается Москвы, то надо написать Завріеву, чтобы он настаивал на признаніе нашей независимости, вѣдь это даст и Турціи и Германіи основаніе болѣе бережно относиться к охранѣ наших границ. А если Россія потом окрѣпнет, то всегда Арменія войдет с ней в согласіе. То, что Вы пишете о болѣе тихом настроеніи турок и о султанѣ и Энверѣ совпадают с нашими свѣденіями. Что касается германофобии турок – это тоже вѣрно. Вообще, видимо, выжидательная политика – это главная линія нашего поведенія, особ. в виду неуспѣхов – Германіи на Западѣ. Но симптоматическое леченіе нашего больного вопроса все таки выдвигает вопросы помощи со стороны Австріи, согласія с турками о бѣженцах, признаніе нашей независимости – вот пишу, зная всю ситуацію, – мы все таки добиваемся этих успѣхов дня. Что касается наших личных соображеній, что примем всѣ мѣры, дабы Ваша супруга прибыла в Берлин...жена Агароняна и моя прибыли сюда 12ого августа благополучно, пробыв в пути 10 дней от Тифлиса до Константинополя. Я очень рад, что Вы остаетесь в Берлинѣ, – не будем спрашивать, – наше общее мненіе, что Вы лично очень хорошо работаете в Берлинѣ. Вѣдь мы всѣ учимся дипломат. Со всеми Вашими прочими соображеніями о других я согласен. Дѣло в том, что отсюда наш курьер выѣхал 11 авг. и что нашими усилями лишь сегодня прибыл в Тифлис. Мы думаем через 6 дней послать курьера в Тифлис /Бунатян и [В...], сын Агароняна, котрый пріѣхал сюда с его женой/. Все зависит от отхода парохода, котрые очень рѣдко отходят и приходят... – Вернулся от ген. Помянковского. Показал ему Ваше письмо. Он сказал: «Напрасно г. Оганджян спрашивал разрешения у Буріана. Надо было прямо поѣхать и доложить положеніе дѣл. Вѣдь Буріану надо имѣть точное описаніе положенія вещей. Потому я и гр. Чилизи /замѣстит. Посла в Конст./ пошлем телеграмму в Вѣну, что это мы посовѣтовали г. Оганджяну

ѣхать в Вѣну. А Вы пошлите опять телеграмму и пусть г. Оганджян объяснит, что он желает сделать доклад, пусть настаивает, что ему необходимо поѣхать. Что касается посылки войск, что Австрія вѣдь воевать с Турціей не будет, и влияніе может лишь послать моральное, – потому Австрія может послать лишь «garte ... legation», и потому пусть Оганджян добьется, чтобы его скорее послали.» Вот потому мы просим Вас: 1) непременно устроить себѣ поѣздку в Вѣну, сдѣлав хотя бы доклад Буріану; 2) добиться посылки legation и garde, 3) пусть из Вѣны дадут ген. Помянковскому и Чилизи инструкцію, как им дѣйствовать в смыслѣ покровительства армянам, так как у них нѣтъ официального порученія! – имѣйте в виду, что ген. Помянковскій – очень умный человек и очень осторожный, а Чилизи – очень скртыный и нелюбезный, хотя Помянковскій – поляк, а Чилизи – венгерец. Это отражается по их обращенію. Имѣйте в виду, что Австрія из всѣх союзниковъ в наилучших отношеніях с Турціей, – поэтому она и может морально вліять, – но в тоже время боится испортить отношенія, т.б. что и Болгарія, и Германія не в особенных ладах с Турціей. – Что касается денег, то имѣйте в виду, что мы сами остались без гроша и заняли у Турец. Прав. 3. 000 лир и все ожидаем из Тифлиса курьера с деньгами. Как только получим – Вам перешлем немедленно, – а Вы пока тоже займите. Сообщайте нам о Баку все, что знаете. Тут это играет огромную роль, так как турки нам роль армян в Баку ставят в страшный минус. Так.обр. сейчас вопрос повидимому д.б. освѣщен из Вѣны, – вот почему мы и настаиваем на Вашей поѣздкѣ. М. проч. там опираемся и на мхитаристов, у них хорошіе связи с Двором.

Жму руку, Ваш /подпись/ Ал. Хатисян /

No 20

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(7 սեպտեմբերի, 1918թ.)

Նամակով տեղեկացվում է, որ Թուրքիան տեղյակ է եղել Բաքվի վերաբերյալ Ռուս-գերմանական համաձայնագրի մասին, և, որ այդ փաստաթղթին թուրքերի համաձայնության դիմաց Գերմանիան Թուրքիային է տրամադրելու 45 միլիոն լիր վարկ: Հաղորդվում է նաև Սուլթանի մոտ ընդունելության մասին, որը գնահատվում է դրական:

Նամակի վերջում Խատիսյանն այն միտքն է հայտնում, որ արդեն չափազանց տհաճ է և անարդյունք արդեն 40 տարի մուրացիկի նման քրիստոնեական օգնություն խնդրել Մեծ տերություններից և ի պատասխան՝ ստանում ընդամենը մարդասիրական փշրափայեր: Ժամանակն է արդեն, որ սկսենք խոսել պետության լեզվով. Օգնություն օգնության դիմաց: Աղբբեջանն, օրինակ, պարզ արտահայտվում է, որ իրենց համար այլևս չկա վերադարձ դեպի Ռուսաստան և իրենց ամբողջ քաղաքականությունը կառուցվում է Թուրքիայի հետ հարաբերությունների վրա:

REPUBLIQUE ARMENIENNE
DELEGATION DE PAIX

Константинополь, 7 сент. 1918

Дорогой Амо! После послѣднего письма получили Вашу телеграмму и рассчитывали, что Вы в Вѣнѣ. Так мы и сказали австр. послу, сообщившему нам, что [...] Вас приглашает. Теперь я хочу Вам сообщить об одном разговорѣ с очень освѣдомленным лицом в Австрійском посольства и о приѣмѣ нашей Делегации [...] Султаном в присутствіи [...] Талаата/Велик. Везирь, [...кера] паши. Освѣдомленное лицо сообщило мнѣ, что Турція была вполнѣ в курсе Русско-Герман. Соглашенія о Баку и Кавказе, но что Германія согласіем турка на это соглашеніе обусловило дачу займа в 45 милл. Лир Турціи, что [...] - паша, Мин.фин., уже 2 ½ мѣсаца находившійся в Берлинѣ подписал договор о займѣ, где есть пункт, дающій согласіе Турціи на дополнит. Русско-герм. соглашеніе. Это очень важно, если это вѣрно. [Если это] важно, чѣм же [тогда] объяснить возмущеніе прессы, даже правительства, слова Мин.Ин. д., Талаата, – что они протестуют, но побѣду Талаата, – мнѣ ..., что [...] паша не мог получить заем, что иначе Росія не давала помощи Германіи/ а этого требовал .../ – и что [...] телеграфировал, – что Турція сейчас хочет просто использовать голос прессы, общест. митінг и наше нѣдовольствие не говорит, где прессѣ дана инструкция – писать прямо мненіе компетентнаго челоуѣка. Я не знаю, совершенно ли оно точно, но два обязательства его подчеркивают а) сегодня «Игдат» пишет, что Талаат ѣдет для пересмотра финансов. Договора / это и есть договор о займе / и б) издание пишет, что Талаат бей, опираясь на голос прессы и обществ. мненіе, т.е. как бы испытывается возможность [...] для Правительства. – При таких условіях шансов на успѣх его поѣздки уменьшается. Я пишу Вам это, чтобы Вы, если

это возможно, узнаете от нѣмцев – вѣрно ли это или нѣтъ? Тогда мы бы узнали, что нам можно ждать в будущем? – Вчера послѣ Салемлика всѣ 4 делегации /каждая в отдѣльности/ были приняты Султаном.

Наш прием был очень многозначительной и весьма милостивый. Агаронян сказал, что заранѣе нами было обдумано. В ней было две модели: 1) проект Его Новому царствованію Имперіи и пожеланіе счастья ему и его народам и 2) Признательность Армянской Республики за идею созданія Арм.Респ., поддержку и первое признаніе и надежду на дальнѣйшую помощь. На это [ответил] очень длинной рѣчью на Тур. Яз., ... Энвер перевел на Французском. Султан сказал: « Я очень рад видѣть представителей Армян. Респ., – независимой и свободной. Я от души желаю счастья новому государству, и вѣрю, что добрыя сосѣдскія отношенія между двумя государствами – Арм. и Турціи, – будет залогом счастья: двух народов, совмѣстной борьбы против общаго врага. Я искренне рад созданію независимой Арменіи. На это Агаронян отвѣтил благодарностью за теплые слова и сказал, что Делегация передает его слова правит. и народу. На это Султан отвѣтил: «Я рад, что в Арменіи есть твердое правительство, которое могло организовать Государство и прислать сюда делегацию. Я со своей стороны хочу, чтобы Арменія была не только счастлива, но и сильна». Мы еще раз поблагодарили и вышли из этой аудіенціи, также из аудіенціи Азерб., Грузіи и Сѣв. Кавк., – ясно, что считал, в виду происходивших переговоров о признаніи, хотѣл сдѣлать хай ассомпли своего признанія. Я думаю, что отсюда уже пошли телеграммы в Берлин и Вѣну об этом демонстрированном приемѣ. Если так, то воспользовавшись моим сообщением для [...] Вы обратили вниманіе на подчеркнутые мѣста: борьба с общим врагом и «сильной» Арменіи по вопросу и совмѣстной борьбѣ, очевидно, надо думать, что это результат наших переговоров от Entent'e, которые Вы знаете. А что насчет сильной Арменіи, то она находится в связи с первым пунктом: [«...»]. Они вернут личное. Во всяком случаѣ, эту часть сообщая исключительно для Вас. Мы ее никому не сообщаем. Вы сами понимаете, пока вполне преждевременно. Но случай так [мы представляем].

Да! Агаронян еще заявил, что мы будем защищать независимость во чтобы то ни было. И вообще, я Вам должен сказать, дорогой Амо, – что положительно нам всѣм и мнѣ в частности опротивело клянчить у Велик. Держав христіанской помощи: прямо как нищіе, просим помощи уже 40 лѣтъ, и что видно в отвѣтъ? Благотворительные подачки! Пора нам говорить языком государств: помощь за помощь! И поэтому раз мы этим путем, как идем, мо-

жем превратиться в государство, – то и пойдём. Вѣдь все равно, от Турціи и ее сосѣдства никуда не уйдешь, а уже из Турціи турецких армян никуда не вынесешь, – а значит, надо сговориться. Турція теряя Сирію, Палест., Мессопотамию, очень серьезно думает о консолидации своего государства. Идея федерации с Арменией перед ней [стоит очень серьезно]. Вчера нам намекали о федеративной идеѣ Армении, Азерб. и Турціи, – кто знает, что из этого выйдет? Все это я к тому говорю, что если далее Германия не захочет нас признать, то не в одном высоединении с Россіей – возможность нашего будущего. Мы трое определенно стоим за то, чтобы исчерпать все возможности государственного соглашения с Турціей. Вѣдь от признания и непризнания Германии и Россіи не окончательно определяется наша политика. Совершенно также решают и Азербайдж. Они вчера сказали: «Для нас возврата в Россію нет. Мы навѣки связали себя [...] с Турціей». Тут [строим] основы нашего поведения. Из Кавказа никаких иллюзий: ни денег, ни писем, ни [...].

Привет, Ваш /подпись Ал.Хатисян/

No 21

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(10 սեպտեմբերի, 1918թ.)

Խատիսյանը այն միտքն է հայտնում, որ տվյալ պահին անհրաժեշտ է գերմարդկային ճիգեր գործադրել՝ որպեսզի հասնելու Մոսկվայի կողմից Հայաստանի անկախության ճանաչմանը: Միաժամանակ արձանագրվում է, որ միանգամայն հասկանալի է, որ հայ բոլշևիկները՝ Մոսկվայում՝ մասնավորապես Վահան Տերյանը, Պողոս Մակինցյանը և Վառլամ Ավանեստվը Մոսկվայում գործում են Հայաստանի պետական պատվիրակություններին հակառակ: Հայտնվում է նաև, որ Գերմանիան, մերձենալով Ռուսաստանի հետ, փորձ է անում նրանով փոխարինել Թուրքիային: Թուրքիան բարեկամներ է փնտրում: Այդ առումով նրա տեսադաշտում են նաև հայերն ու ադրբեջանցիները:

Константинополь, 10 сент. 1918 г.

Дорогой Амо! Получили сегодня Ваше письмо из Вѣны от 5-го сент., – первое по приездѣ. Ты вѣроятно уже в Берлинѣ, потому направляю письмо в Берлин. Из Вашего письма мы узнали, что Иоффе еще раз написал в Москву о нашем признании. Это важно. Я прямо поражен, что Яша

Завріев не признается: сейчас все дѣло – в Москвѣ. Дорогой Амо! Надо употребить нечеловѣческія усилія, чтобы заставить Москву согласиться. Вѣроятно, А.Г. Зурабов¹¹⁸ получил мое письмо, гдѣ я пишу, что делегация рѣшительно с ним несогласна в пониманіи момента относительно Россіи. Сейчас нѣтъ другого выхода – это понимает вѣдь и сам Иоффе. Мы всѣ согласны, что Терян¹¹⁹, Макинцян¹²⁰, Ованесов¹²¹ и

¹¹⁸ **Արշակ Գերասիմի Զոհրաբյան (Զուրաբով) (1873-1920):** ՌՍԴԲԿ անդամ, պարբերաբար հարել է կուսակցության մենջևիկյան և բոլշևիկյան հոսանքներին: Ռուսաստանի երկրորդ Պետական Դումայի, հետագայում՝ նաև Համառուսաստանյան Սահմանադիր Ժողովի պատգամավոր: Բեռլին ուղարկված պատվիրակության կազմում ընդգրկված էր որպես միջազգային լայն ճանաչում ունեցող սոցիալ-դեմոկրատ:

¹¹⁹ Խոսքը հայ մեծանուն բանաստեղծ **Վահան Տերյանի (Վահան Սուքիասի Տեր-Գրիգորյան, 1885-1920)** մասին է: Տերյանն անդամակցել է Ռուսաստանյան բոլշևիկյան կուսակցությանը, ակտիվորեն մասնակցել է 1917թ. Հոկտեմբերյան բոլշևիկյան հեղաշրջմանը, իր մասնակցությունն է բերել «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի տեքստի մշակման աշխատանքներին: Ի.Վ. Ստալինի գլխավորած Ազգությունների հարցերով Ժողովրդական Կոմիսարիատում եղել է Ստալինի առավել վստահելի աշխատակիցներից, այդ կառույցի կազմում գործող Հայկական հարցերով կոմիսարիատի ղեկավարներից մեկը, նաև՝ Համառուսաստանյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեի անդամ: Մասնակցել է Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի կնքմանը: 1919թ. վերջերին Խորհրդային Ռուսաստանի բոլշևիկյան ղեկավարության կողմից հատուկ հանձնարարությամբ գործուղվել է Թուրքեստանի երկրամաս, սակայն ճանապարհին՝ Օրենբուրգում, թոքախտի սրացման պատճառով առողջությունը կտրուկ վատանում է, և Տերյանը Օրենբուրգում էլ մահանում է 1920թ. հունվարի 7-ին: Տե՛ս Հայկական Սովետական Հանրազգիտարան (հետայսու՝ ՀՍՀ), հ.11, Երևան, 1985, էջ 681-682:

¹²⁰ **Պավել (Պատռ) Մակինցյան (Պողոս Մկրտչի Մակինցյան, 1885-1938):** Գրականագետ, թարգմանիչ, պետական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս: Ռուսաստանյան բոլշևիկյան կուսակցության անդամ: Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո աշխատել է ՌԽՖՍՀ ազգությունների ժողկոմատում որպես ժողկոմի տեղակալ՝ հայկական գործերի գծով, 1919-1920 թվականներին՝ ՌԽՖՍՀ լուսավորության ժողկոմատի ազգային փոքրամասնությունների բաժնի վարիչ, 1920-1921 թվականներին՝ Համառուսաստանյան արտակարգ հանձնաժողովի (ԲԿԿ)՝ ազգային փոքրամասնությունների մամուլի բյուրոյի վարիչ: 1921 թվականին, Ալեքսանդր Սյասնիկյանի առաջարկությամբ տեղափոխվել է Խորհրդային Հայաստան, նշանակվել Ներքին գործերի ժողկոմ, միաժամանակ աշխատել որպես ժողկոմխորհի նախագահի տեղակալ: Հանդիսանում է 1921թ. հոկտեմբերին Կարսի պայմանագիրը ստորագրողներից մեկը: 1919 թվականին հանդես է գալիս մի նախաձեռնությամբ, որը, բարեբախտաբար, ավարտին չի կարողանում հասցնել՝ փորձում էր հայերենի

[компания] работают против нас: мы думаем, что они нам портят¹²². Вот почему надо повлечь всеми силами на Иоффе. Нам нужно указать на близость “Даши”¹²³ к большевикам. На какой же другой день мы прячем эти былые симпатии. Я вполне чувствую, что мы с Вами друг друга понимаем – повторяю: внушите Иоффе, а оттуда в Москву, и тогда; уж очевидно Германия не станет противиться¹²⁴. Сейчас мы видим, что признают или не признают нас – нам все равно приходится быть самостоя-

ուղղագրությունը դարձնել լատինատառ: 1921-1922 թվականներին եղել է Հայաստանի լուսավորության ժողովուրդ: 1922-1925 թվականներին դիվանագիտական աշխատանք է կատարել Կ. Պոլսում, 1925-1927 թվականներին՝ Միլանում և Փարիզում: Կյանքի վերջին տարիներին եղել է ԽՍՀՄ ԳԱ Անդրկովկասյան մասնաճյուղի գիտական քարտուղարը: Ձերբակալվել և գնդակահարվել է ԽՍՀՄ բոլշևիկյան իշխանությունների կողմից (1938 թ.): Տե՛ս ՀՄՀ, հ.7, Երևան, 1981, էջ 179:

¹²¹ **Օվանեսով, Ավանեսով Վառլամ Ալեքսանդրի (Մարտիրոսյան Սուրեն Կարապետի, 1884-1930):** Խորհրդային պետական և կուսակցական գործիչ, ՌՄԴԲԿ անդամ (1903-ից): Ռուսաստանում ճանաչված բոլշևիկներից էր: 1917թ. Թվականի Հոկտեմբերյան բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո ընտրվել է Համառուսաստանյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեի նախագահության անդամ և այդ կառույցի քարտուղար, 1918 թվականի հունվարից, միաժամանակ՝ ՌԽՖՍՀ Ազգությունների ժողովուրդում հայկական գործերի կոմիսար: Մասնակցել է «Թուրքահայաստանի մասին» դեկրետի (1917թ.) մշակմանը: 1919թ. մարտից ընդգրկվել է հակահեղափոխության և սաբոտաժի դեմ պայքարի Համառուսաստանյան Արտակարգ հանձնաժողովի (ՅՎԿ) կոլեգիայի կազմում (մինչև 1922թ.), նույն թվի օգոստոսից՝ այդ հանձնաժողովի Հատուկ բաժնի պետի տեղակալ: Հետագայում բոլշևիկյան կառավարական համակարգում վարել է մի շարք այլ պատասխանատու պաշտոններ: Տե՛ս ՀՄՀ, հ.1, Երևան, 1974, էջ 605-606:

¹²²... Мы все согласны, что Терян, Макинцян, Ованесов и [компания] работают против нас: мы думаем, что они нам портят... Որպեսզի ընթերցողին պարզ դառնա նամակի այս մասը, խորհուրդ կտանք ընթերցել համապատասխան մի հատված Ռիչարդ Հովհաննիսյանի աշխատությունից: Տե՛ս Ռիչարդ Գ.Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.1, Երևան 2005, էջ 432-437:

¹²³ Ելնելով նամակի բովանդակությունից չի բացառվում, որ “Даша” ծածկանունը վերաբերում է հենց **Արշակ Զուրաբովին**, ով բավականին մտերիմ էր բոլշևիկյան շրջանակներին:

¹²⁴ Նամակներում շոշափվող բեռլինյան հանդիպումների ու բանակցությունների ընթացքի և դրանց վերջնարդյունքի մասին մանրամասն տե՛ս, օրինակ, Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի Հանրապետություն, հ.1, Երևան, 2005, 570 էջ, Ա.Հայրունի, Հայկական ինդիքը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918թ., Երևան, 2013, 192 էջ:

тельными и в положеніи бунтующих против Россіи. Это с одной стороны. А с другой – вѣдь мы явно [видим], что при непризнаніи нас и Азербайджана Турція нам предложит – сойтись с еі нам, Азербайджану и горцам для борьбы за свободу против Россіи. Что нам тогда дѣлать? Мы между двух огней. Скажем все это лицам расположенным к нам в русском посольстве. Вѣдь согласитесь, что другой альтернативы нѣт. Наконец, для будущаго Арменіи безконечно важно имѣть ядро самостоятельности. Это важно для Конгресса. Если относиться принципиально к тактикѣ большевиков, то надо же уважать идеологію их. К ней мы апеллируем. Если будет полѣзно прочтите это Иоффе и от нашего имени просите его употребить все вліяніе для проведенія нашего дѣла. Я понимаю, и здесь все это чувствуют, что два признанія связаны: наши и азербайджанскіе, горцы могут быть в сторонѣ. И мѣчтают Баку, – так пусть признают Азербайджіан без Баку. Такова наша мысль. – это первое. Второе очень характерно, что Чхенкели заговорил опять о конфедерации. Ясно, что одна Турція существовать на Кавказѣ не может. Пусть Берлин создает Закавказ. или Кавказ. федерацію и мы радостно войдем в нее. Если Турція заинтересована в будущем, а [не] в аннексіи Азербайджана, то она должна уйти и дать нам возможность устроиться самостоятельно. Сама Турція очень добивается федераціи, но она сама не знает, с кѣм? Есть много вариантов, но предпосылка – признаніе Россіи. Нам очень трудно сейчас говорить о деталях, так как с Кавказа ничего не приходит никаких извѣстій, и мы говорим опираясь на нашу богатую освѣдомленность о турецких мыслях: десятки бесед с вліятельными лицами нас прекрасно ориентируют, а вѣдь наша судьба в первую голову зависит от турок. Наши данные, говорят, турки теряют все, Англія их душит, Германія нашла за послѣдній месяц Россію и думает, ею замѣнить Турцію. Турція сжата, она ищет друзей среди них, армяне и азербайджанцы. Будешь другом, бери что хочешь за дружбу, не будешь смяту. И для нас у нее сил хватит! При таких условіях мы невольно вовлекаемся в союз с ними, – а это уже чувствуется в воздухѣ. Для Константинополя очень характерно, что Вы пишете! Пусть Мин.Ин.д. официально отмежевывается от Нубара Паши! Вы мое интервью читали? Оно сдержанно и осторожно. Вы идете дальше. Я готов это сдѣлать, – но для этого надо, чтобы..... *Փսիւսիւրընդհանրապէս ընդհանրուի է*

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(14 սեպտեմբերի, 1918թ.)

Նամակում նշվում է, որ Վիենայից և Բեռլինից ստացած սեպտեմբերի 6-ի և 9-ի նամակները Պոլսի պատվիրակությունը քննարկել է և քննարկման արդյունքների մասին հեռագրել է Վիենա և Բեռլին: Նշվում է, որ տվյալ պահին Օհանջանյանի ներկայությունը Բեռլինում ավելի կարևոր է, ուստի և պետք է Վիենայից շտապ վերադառնալ Բեռլին: Շեշտվում է, որ Պոլսում հայկական պատվիրակությունը հաստատակամորեն շարունակում է պնդել Հայաստանի պետական անկախության և Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով գծված սահմանների վրա: Միաժամանակ նշվում է, որ Պոլսի պատվիրակությունը չի կարող համաձայնվել Արշակ Ջուրաբյանի նամակում ներկայացված տեսակետների հետ: Ժամանակավրեպ նաև Իոֆեի հետ շփումներ հաստատել բոլշևիկների կողմից Հայաստան գումար ուղարկելու ակնկալիքով:

REPUBLIQUE ARMENIENNE
DELEGATION DE PAIX

Константинополь, 14 сент. 1918 г.

Дорогие друзья! Сегодня получили письмо от Амо от 9 сент. из Вѣны и Арш[ака]Гер[асимовича] от 6 сент. из Берлина. Делегация подробно их обсудила и послала телеграммы Вам обоим: в Вѣну и Берлин, и просит сообщить Вам слѣдующее: 1) Мы просили Вас, Амо, подъехать в Вѣну тогда, когда генерал Помянковский настаивал на Ваших поѣздках. Послѣ же поѣздки Талаата из Вѣны, – мы просим Вас уже поехать срочно в Бѣрлин, – ибо там Вы уже нужны. Потому и послали телеграмму. 2) Мы продолжаем твердо настаивать на нашей линіи поведенія: границы брест-лит. договора и независимость Арменіи. Мы просим Вас обоих это считать за мандат Нац. Сов. для нас и Вас обязательной. С этой т.зр. мы всѣ шаги Амо вполне раздѣляли и не можем согласиться с письмами Арш[ака] Герасим[овича]. Вы вѣроятно получили уже мое письмо, гдѣ я подробно пишу обоснованіе. Сейчас я лишь добавлю, что абсолютно немыслимо вести двум делегациям двѣ разных политики: за независимость и за слияніе с Россіей: это убивает всю работу и нашу здѣсь. Поэтому мы телеграфировали Вам заявить протест о непризнаніи

и добиваться признания. А с этой т.зр. мы считаем совершенно несвоевременным входить с Иоффе в сношение о посылкѣ большевиками денег в Арменію с предвиденіем линіи нашего поведенія, которая опредѣлилась точно и рѣзко в связи с «признаніями». А то мы от всѣх отойдем и всѣм будем чужды. Германцы, турки нас упрекают, что играем на [два фронта]: а почему это? Потому что ни один фронт не дает нам ничего реального. Даже болгары чуть ли не торгуют нами. Вот почему необходимо не официально отмежевываться, а через интервью. Послѣ [поездки] Талаата печать здѣсь неустанно твердит, что если Германія не пойдет на встрѣчу туркам, – то для чего союз с ней? Не знаю, поведет ли неуспѣх его к паденію младотурок, – но об этом здѣсь говорят. Думаю, что грузины – Чхенкели и [...] могут нам помочь, если им внушить, что без равенства нашего им и их государствам не будет покоя. Турки сегодня об этом пишут. Таково же мнѣніе, Гвадава и наши [...] делегаты мусульмане, что они рѣшали, что если Герм. и Россія не признают, что все равно как [...] борьба против Россіи. Я написал остальные наши соображенія, – чтобы Вы их передали, гдѣ слѣдует. Работой [Гринфельда¹²⁵] очень дорожим и очень ее цѣним. Прошу передать – ему, что мы раньше не писали просто потому что, [...] его – вполне логично [...], с Вами, – но сейчас его работа особенно цѣнна. Значит: 1) влияніе на Иоффе, [...], Завріева, 2) если надо значит – идти на нее, 3) телеграфируйте нам чаще.

Жму руку

Ваш /подпись Ал.Хатисян/

No 23

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համազասպ Օհանջանյանին

(21 սեպտեմբերի, 1918թ.)

Նամակով տեղեկացվում է, որ Պոլսի պատվիրակությունում (Արտաշես Բարայանի մասնակցությամբ) քննարկվել են Վիենայից և Բեռլինից

¹²⁵ **Ջեյմս Գրինֆիլդ** (անգլ.՝ James Greenfield, 1873-1939): Գերմանահայ հասարակական գործիչ: Մոր (Քատարինա Թումանյան) կողմից հայ: Նկարագրվող ժամանակաշրջանում եղել է Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցիչը Գերմանիայում:

ստացված նամակն ու հեռագիրը և հաստատակամ են այն դիրքորոշման մեջ, որ պետք է պայքարել Հայաստանի պետական անկախության համար՝ երկրի սահմանները ստանալով ըստ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի: Նշվում է, որ թե Գերմանիան, թե Ավստրիան Հայաստանին որևիցե գործնական օժանդակություն չեն ցուցաբերում և այդ պայմաններում կարևոր է ինչ-ինչ հարցերում համաձայնության գալ Թուրքիայի հետ:

REPUBLIQUE ARMENIENNE
DELEGATION DE PAIX

Константинополь, 21 сент.

Дорогой Амо и Аршак Герасимов.! Получили Вашѣ письмо из Вѣны и Берлина от 16 сент. и пріятную телеграмму Амо от 20 сент. Наши выводы /обсудили в Делег. с участ. Бабаляна): 1) Наш идеал: границы Брест-Лит. Договора и независимость Арменіи и с этой точки зренія Ваши шаги (Аршака Г.) вполне одобряем в защитѣ Бр.-Лит. договора. Вѣдь одно другому не мѣшает. Оно мѣшало лишь в том случаѣ, если защита границ Брест Лит. Договора была бы неразрывно связана с нашей принадлежностью Россіи. А этого вѣдь нѣт. Вѣдь Грузія дѣлает это, оставаясь независимой. 2) Тоже самое и о Референдумѣ, но для этого надо сначала вернуть бѣженцев. 3) Если независимость наша будет признана и мы [согласимся] на нѣкоторых условиях с Турціей, – это теперь особенно необходимо, так и Австрія нам в сущности не дала и не обѣщала и Германія слабо очень помогает, – то тогда мы можем рассчитывать и на пріращеніе наших границ в Тур. Арменіи, о чем уже начат разговор исподволь. 4) Доклад Бабаляна подтверждает, что Эривань раздѣляет нашу точку зрѣнія, о чем Бабалян Вам пишет,

5) Нота Буріана¹²⁶ о мирѣ встрѣтила оппозицію в Enten'te – значит война затягивается и это еще больше должно нас заставить найти modus vivendi с Турціей, ибо конгресс отдаляется. 6) Факты показали, что д.б. Аршаку, что Германія слабо вліяет на Турцію, а именно Баку взят 16 сент. турками послѣ заключенія займа и подпис. мира и Германія сама способствовала этому, про-

¹²⁶ Խոսքը Ավստրո-Հունգարիայի Արտաքին գործերի մինիստր կոմս **Ստեփան Բուրիանի** նոտայի մասին է, որը հրապարակվել է 1918թ. սեպտեմբերի 14-ին՝ Արևմտյան ռազմաճակատում 1918-ի օգոստոսին Եռյակ միության ռազմական անհաջողություններից հետո: Նոտան առաջարկություն էր պարունակում Անտանտի տերություններին խաղաղ բանակցություններ սկսելու վերաբերյալ, ինչը կտրակալանապես մերժվեց Անտանտի կողմից:

пустив 26-27-28 авг. войска турок через Закавк. жел. дорогу для взятія Баку. Германія сама предложила Грузіи пропустить войска, так как Турція предложила ультиматум о пропускѣ войск и никого не признавала, хотя обязалась перед Россіей. У меня есть ряд неопровержимых фактов, что Германія одновременно обязывалась перед Россіей о Баку, и торопила турок взять Баку – такова жизнь! Вот почему я усиленно говорю, что если Германія держит Турцію в руках, то и у турок есть данные вліянія на Германію. 7) Неуспѣх ноты Буріана еще больше говорит о слабости Германіи и это турки отлично понимают и потому ищут помощи не в силѣ, а в моральном значеніи для себя примиреніи с армянами и это надо использовать. 8) Среди прессы здѣсь за послѣднюю недѣлю идет усиленная агитація за конфедерацію – «Турція – Армения – Грузія – Азербайджан». Мы имѣли массу бесѣд на эту тему с Агаевым, первый теперь публицист в Констант.), – горячій сторонник этого и Джагиб-беєм, ныне предс. Парламента, – другом Талаата и Джавида, Мин. Фин. Таковы наши взгляды. Сообщая обо всем этом, мы просим Вас 1) вызвать у Иоффе [все там наше признаніе], – пусть он по прямому поводу протребует ответ и согласіе. 2) Тогда и Германія очевидно легко признает, раз она ждет признанія Россіи, 3) мы вполне одобряем требованіе брест.лит. границ, но не цѣной отказа от независимости, 4) Надо, чтобы фон Крессу в Тифлис Герм. Правит. инициировало, чтобы бѣженцев обязательно провожали его люди, – и наши уполномоченные, а то они одни боятся идти в Турец. владенія, 5) Надо, чтобы нѣмцы фактически сами имѣли и убѣдили Австрию и Болг. имѣть диплом. Представителей в Эривани, – хотя бы подчиняющихся ф-Крессу. Сейчас мы идем к Энверу-паше по ряду практич. вопросов (хлѣб, телефон, бѣженцы и пр.). Турец. правит. до приезда Талаата отложило ведение преговора с нами об Entent'ѣ: ждут его возвращеніе. Сердечно жму руку. Спасибо Аршаку за его готовность – солидарно дѣйствовать с нами.

Ваш /подпись Ал.Хатисян/

No 24

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համազասպ Օհանջանյանին

(5 հոկտեմբերի, 1918թ.)

Խատիսյանը նշում է, որ Եռյակ միության ռազմական անհաջողությունները, տարածքային կորուստներն իրենց զգացնել են տալիս: Այդ պայմաններում թուրքական պաշտոնյաների կողմից (Թալեատ, արտգործնախարար) հայտարարություններ են հնչում, թե

*«հայերը ստանալու են ավելին, քան իրենք մտածում են»: Թե ինչպես է
դա արտահայտվելու, նրանք դեռևս լռում են: Ինչ վերաբերում է
Անտանտին, ասա Խատիսյանը նշում է, որ այդ կողմից աջակցության
առումով ինքը պատրանքներ չունի:*

REPUBLIQUE ARMENIENNE
DELEGATION DE PAIX

5 окт. 1918. Констан.

Дорогой Амо! События мчатся: отпадение Болгарии, неуспехи на Западѣ, потеря Дамаска – дают себя знать. Введение парламентаризма в Германии открывает горизонты совершенно новые. При таких внѣшних условиях – приѣхал сюда Талаат. Мы виделись с ним, с Бернсдорфом, с Мин.Ин.д. Турции и завтра выдаемся с Палавичини¹²⁷ и Лоссовым. Пока результаты таковы: Совѣт Мин. Турции постановил: 1) назначить Халил-бея представителем для переговоров с Кавк. Республикой и подписания договоров; 2) по заявлению Талаата и М. Ин.д. «рѣшено широко/largement/ удовлетворить армян, а по заявлению М.Ин.д. „ дать больше нежели армяне могли ожидать». Но что именно – не говорят; на мой вопрос, что мы знаем, что это/все, что внѣ брест-лит. договора, – они отмалчиваются, 3) Пока они хотят провести [железную] линию: Кобулету – Джульфа, не дают продаваемые территории между Груз. и Арм. и Азерб., – говоря, что это очень трудно и что они явятся инициаторами, если их об этом попросят. Для исполнения этого плана сегодня мы должны увидиться с Халил-беем. По словам Бернсдорфа и других послов в Берлинѣ и Талаата не время [поднимать вопрос] о границах, а лишь подписали протокол Герм. и Турции, гдѣ Талаат обязался «сдѣлать Армению viable». Теперь вопрос, как они это понимают? В ближайшіе дни это выяснится, конечно, и мы Вам сообщим. Теперь мы просим Вас: 1) незамедлительно пусть Германия пошлет, как она обѣщала, – [генералов] и представителей в Армению; 2) достать и прислать /неофициально, конечно/ копию их протокольного соглашения, 3) точно установить, как теперь Россия смотрит на нашу независимость? – Приѣхал сюда Топчи-

¹²⁷ Յոհան Ֆոն Պալավիչինի (գերմաներեն Johann Markgraf von Pallavicini, 1848 - 1941), ավստրո-հունգարական դիվանագետ, մարքիզ, Ավստրո - Հունգարիայի դեսպանը Օսմանյան կայսրությունում Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում:

башев. Новаго ничего не привез. Он поѣдет отсюда в Вѣну и Берлин. Они были вчера у нас ясно, – прямо говорили, – что их идеал – соединеніе с Турціей, – но так-к этого достигъ нельзя, – то автономія или независимость Адербеїджана.

Настроеніе теперъ у них плохое, т.к. турки терпят неудачу и убирают войска с Кавказа. Видно, что работа Entent'a создает всю міровую обстановку. Но тѣм не менѣе – мы здѣсь свою линію поведенія не мѣняли: мы должны ясно договорится с Турціей, получить границы и укрѣпиться уверенно до конференціи. Что даст нам конференція мы не знаем: вот вы посмотрите, англичане позволяют себѣ на весь мір публиковать, что «армяне измѣнили Англии в Баку». Привезли они 2 000 солдат, вошли в соглашеніе с жителями, и давай брататься с турками. Наши, очевидно видя, что расплачиваться как всегда будут наши армяне, – своеврѣменно прекратили бой. Тѣ уѣхали на пароходах в Энзели, и мы оказались измѣнниками». Я никаких иллюзій не питаю на счет их планов относительно Арменіи. Пока ни [...], ни [Джордж Ллойд], ни [Клемансо] ни разу не говорили об Арменіи, – они всѣ ограничиваются «освобожд. Армян из под ига!». А что это значит – неизвѣстно. Мы сами должны создать государство, – и создать Kait cempli: И теперъ мы это дѣлаем с помощью Турціи: Таков наш курс: мы говорили с Талаатом о Тур. Армянах. Мы рѣшили по окончаніи нашего вопроса, поставить этот вопрос, раз турки хотят установить с нами связь и примириться. Пока идет проба и [прелиминарные] бесѣды, – Мы не получаем после пріѣзда [...] новых свѣдѣній с Кавказа. Прошу Вас передать Мосѣ мой и жены моей – [большой] – сердечный привѣт. Расскажите ему все, что знаете про наши дѣла и если вы ничего не имѣете, – дайте ему прочесть всѣ мои письма к Вам. Это будет для нас полезно, так-к ак может нам быть очень полезен послѣ неминуемого, полагаю, краха большевиков и водворенія Кадетов в Россіи. Скажите ему, что не пишу особаго ему письма, так-к по Вашим словам, он живет конспиративно и я не хочу его стѣснять. Но если он мнѣ напишет, и можно ему написать, – я буду очень рад. Очень беспокоился о его судьбе и очень рад, что он спасся. Гдѣ его семья? Привѣт его от менѣ! – Менѣ можете поздравить: здѣсь у моей жены родился сын, прекрасный мальчик, – мой, вообще, первый ребенок. Делегація считает его символом армяно-турецкаго сближенія. Вообще наше настроеніе в связи с результатами поѣздки Талаата немного под-

нялось. Еще раз повторяю, – что Вашей работой мы очень довольны и Ваши письма отлично освещают вопрос: их главное достоинство – объективность и некоторый пессимизм, что не дает нам обманывать себя. Пока думаем, что делегация уедет отсюда около 20го ..., оставив тут легацию. Ближайшие дни выяснят точнее вопрос. Что знаете о Завр. И Лип¹²⁸.? От Иоффе нет ответа. Крепко жму Вам руки.

Ваш /подпись Ал. Хатисян/

No 25

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(16 հոկտեմբերի, 1918թ.)

Տեղեկացվում է, որ երիտթուրքական կառավարությունը հեռացել է ասպարեզից, իր տեղը զիջելով ավելի մեղմ ու չեզոք ուժերին: Հայկական պատվիրակությունն արդեն տեսակցել է նոր իշխանության ներկայացուցիչների հետ: Ընդունելությունը եղել է շատ ընտիր և նույնիսկ՝ փառաբշոյ: Զգացվում է Անտանտի հաղթանակների ազդեցության տակ հայերին հաճոյանալու ձգտումը: Սակայն ամեն ինչ դեռևս ընթանում է քաղցր խոսքերի մակարդակով: Մենք շարունակում ենք պնդել մեր պահանջները, որ մեզ պետք է վերադարձվեն որոշ տարածքներ և որ Թուրքիան պետք է չմիջամտի Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանային վեճերին՝ հիմնականում Ղարաբաղի և Նախիջևանի հարցերում:

REPUBLIQUE ARMENIENNE
DELEGATION DE PAIX

Константинополь, 16, окт. 1918

Дорогой Амо! Пишу кратко, [так как] курьер уѣзжает внезапно. Здѣсь перемѣшалось Правительство. Ушли Талаат, Энвер и К^о! Вступили [более или]менѣе умеренные и нейтральные, – среди них Рауф-бей и глава новой партии Фети-бей. Были с визитами у [гл.вез.] и всѣх главных министров. Прием отличный и самый ласковый. Чувствуется побѣда

¹²⁸ Հարցադրումը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ օրեր առաջ **Հակոբ Զավարյանն** ու **Լիպարիտ Նազարյանը** **Վառլամ Ավանեսովի** հրահանգով ձերբակալվել էին հենց իր ընդունարանում, ուր եկել էին վերջինիս հետ հանդիպելու:

Entent'a и желаніе нам угодить. Но пока на словах. Мы поставили им свои требованія: 1) очистка территоріи и до [три... границ], 2) Вывод войск и передача нам территоріи и 3) Невмѣшательство в дѣла пограничныхъ споровъ Азерб. и Арменіи, главнымъ образомъ Карабахъ и Нахичевань. Сію секунду идетъ засѣданіе Сов. Мин., гдѣ обсуждаются эти вопросы. В слѣдующемъ письме напишу результаты Вел [ликий везирь], Иззет-паши, генерал, челоуѣкъ султана. – Между Дворцомъ и млад-турками сильная вражда _____ Сегодня Бабалян и Гига и 40 впечатлившихся уѣхали в Эривань. – Получили Ваше письмо, посланное через [Авалова] и письмо Моси. По поводу Европы Делегація и я прошу Васъ пріѣхать в Швейцарію, [большинство] тамъ нашихъ вполнѣ в курсѣ всего, что происходило до этого. [Необходимо] повидаться с Нубар-пашей и оповѣстить Эрив. прав. Черезъ курьера о планахъ Америк., Англіи и Франціи относительно Арменіи и вообще нашихъ дѣл. Хотя Вы вызывали насъ в Берлинъ, но мы и теперь въѣхать не можемъ. Вотъ 1) дорога закрыта черезъ Балканы, 2) надо здѣсь добиться результатовъ, 3) надо поѣхать в Эривань и доложить и 4) мы не знаемъ, что рѣшили на Кавказѣ отбиваться на всемірномъ конгрессѣ. Поэтому мы рѣшили остаться тутъ еще 8-10 дней и вернуться в Эривань. Если же из Эривани насъ лично пошлютъ в Европу для участія в Конгрессѣ или для пропаганды, – то мы от имени Делегаціи написали Правит., что поѣдемъ, но просимъ денегъ и инструкціи.

Что касается документовъ для Васъ и Гринфельда, то мы ихъ вышлемъ со слѣющимъ курьеромъ, также и для Дзамоева. Васъ я очень прошу поѣхать в Швейцарію временно оставить в Берлинѣ замѣстителемъ г. Гринфельда.

Конечно, если Моси можетъ поѣхать, было бы тоже очень хорошо. Мы не знаемъ, послана ли уже особая делегація из Эривани в Европу или нѣтъ, но мы ее считаемъ необходимой сообщить туда. Вчера перевели Вамъ 20 000 марокъ. Пока значитъ: 1) Вы поѣзжайте в Швейц. И к Избару, а 2) мы добиваемся здѣсь фактической эвакуаціи.

Жму руку

/подпись Ал. Хатисян/

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(22 հոկտեմբերի, 1918թ.)

Խատիսյանը նամակով տեղեկացնում է Օհանջանյանին, որ իրենց պատվիրակությունը Պոլսում այլևս անելիքներ չունի և Բաթումով մեկնում է Էրիվան: Թուրքական կառավարությունը բացատրել է հայկական կողմին, որ իրենք գորքերը հետ են քաշում մինչև Բրեստ-Լիտովսկով նախատեսված սահմանագիծը: Հայկական կողմը պահանջում է իր ձեռքը տալ այդ հարցին առնչվող համապատասխան գրավոր փաստաթուղթ, սակայն թուրքական կողմը ձգձգում է, չցանկանալով պաշտոնական փաստաթղթով ձևակերպել Ռուսաստանի կողմից թողած տարածքները Հայաստանի Հանրապետությանը հանձնելու փաստը: Նամակում խոսվում է նաև, նույնիսկ ստեղծված պայմաններում թուրքական կողմը լսել անգամ չի ուզում հայկական ինքնավարության մասին Թուրքիայի տարածքում և համարում է, որ հարցը սպառված է այնքանով, որ հայերը Թուրքիայում կօգտվեն օսմանյան պետության մյուս քաղաքացիների հետ հավասար իրավունքներով: Նոր կառավարությունը, անկասկած, դեռևս սնվում է երիտթուրքական քաղաքական մթերքով:

REPUBLIQUE ARMENIENNE
DELEGATION DE PAIX

Константинополь 22 окт., 1918

Дорогой Амо! Думаю, что это последнее письмо, которое я пишу из Костан-поля. 26 окт. Мы уѣзжаем на Батум – Эривань. Здѣсь мы все кончили. Правительство официально объяснило, что оно эвакуируется до Брест-Лит[овской] границы. Мы просим дать нам письменный документ – они затрудняются писать, боясь коллизии с Россіей, что они «русскую [оставленную] территорию сдают Армянской Республике» и все тянут с бумагой. И получим или не получим ее, – мы 26-го ѣдем. Получили 2 телеграммы от 10 и 13 окт. от Каджазнуни, гдѣ он просит меня выехать в Эривань, незамедлительно и непременно. Думаю, что или сдают мнѣ Мин.Ин.дѣл или готовят экспедицию в Европу. Не знаю, в чем дѣло. Мнѣ во всяком случае самому очень хочется уехать: дела кончили; дела на Кавказе очень важны и

интересны для творческой работы, и здѣсь уже ясно, что все, что мы ожидаем, – будет итти от Entente'е. Надо признать, в моей личной жизни наша радость – рождение мальчика. Увы! Была непродолжительна: на 9-ый день ребенок скончался от бронхопневмоніи. Конечно, моя жена и я сильно горевали, но я слѣлал все, чтобы на ея здоровіи этот удар не отразился. Благодаря усиліям врачей все обошлось благополучно. – Таково положеніе дѣл. Сейчас я посылаю Вам просимые Ваши свидѣтельства для Вас, для г-на Трюнфелова и для Г.С. Дзамоева. Только передайте Дзамоеву, что я не совѣм понял, из Вашего письма, почему он оказался в Берлинѣ, а не в Кіевѣ. Это свидѣтельство имѣет силу для Украины только. Просите его вернуться в Кіев и пусть он напишет в Эривань о положеніи 2+1 вопросов, имѣющихся у нас в Украинѣ: 1) о признаніи Украиной Респ. Арменіи и 2) о посылкѣ нам продуктов гл.обр. муки. Что касается нашей информации, то она в отношеніи Entent'е равноценна нулю. Мы не имѣем никаких свѣдѣній. Из личных источников тоже никаких свѣдѣній. Что касается планов и намѣреній самага Турец.Прав, – то оно, насколько мы это видим и знаем /это точно!/, само не признает никакой автономіи Тур. Арменіи, и считает, что армяне должны лишь пользоваться всѣми правами оттоманскиз граждан, и этим вопрос исчерпывается. В Парламент внесены вопросы о возвращеніи им всего движ. и недвижим. Имущества, или в случаѣ продажи эквивалента денежнаго возмѣщенія убытков, но никаких прав политических в связи с п. 12 «[...]». Выраженіе «development autonimia» они понимают и переводят как «свободное культурное развитіе», т.е. они пишут в газетах, – «что это то, что в Турціи уже есть». Нужна особенно энергичная работа в Entente'а. . Здѣсь все ждут благ от Англіи, все полны этим. Ждут для себя блага от Англіи и турки, и армяне. Кто то ошибается. Но Кто? Агаронян думает, что армяне, я сильно боюсь, что вѣчная политика Англіи поддерживать Турцію сильно нас ударит. Вот направленіе, на котором надо работать – информируйте Нубар-пашу, что и сейчас еще армяне здѣсь считают возможным погромы, чтобы вырвать основы армянского вопроса. И они правы, – это возможно.

Таково мое впечатлѣніе от руководящих слоев. Вѣдь новый кабинет питается соками млад-тур. Комитета. Прочтите это письмо Моси, если он там. Вложенное письмо не откажите Заказным письмом отправить в Мюнхен.

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(30 հոկտեմբերի, 1918թ.)

Խատիսյանը տեղեկացնում է, որ շոգենավի բացակայության պատճառով իրենց մեկնումը հետաձգվեց և, որ իրենք մեծ վեզիրից վերջապես ստացան այն փաստաթուղթը, որով կարգավորվում է թուրքական գործերի դուրսբերումը Կովկասից և, մասնավորապես, Հայաստանի տարածքից: Մամուլում տպագրվում են հայերին շոյող նյութեր, սակայն ոչ մի նշաններ չկան քաղաքական բարեփոխումներ անցկացնելու պատրաստակամության վերաբերյալ: Դա պայմանավորված է նրանով, որ իտթիատականների իրական հնարավորություններն ու ազդեցությունը Թուրքիայում դեռևս շատ մեծ են: Այնպես որ, այս պահին հասնել Թուրքիայում հայկական ինքնավարության հռչակմանը գործնականում անհնարին է:

REPUBLIQUE ARMENIENNE
DELEGATION DE PAIX

Константинополь 30 окт.

Дорогі Амо и [Моси¹²⁹! Пишу [обоим], так как вас будет интересовать одно и то же. Здесь мы закончили всё дѣла и завтра ѣдем. Собственно, мы зависим от парохода, так как уже 26 д.б. уѣхать. За эти дни мы видались три раза с Велик. Везирем Иззет-Пашой. Цѣль была получить письменное объявление о сроке эвакуации Кавказа и в частности Армении и получили [...] дор. Вчера получили эту бумагу – которую посылаем Вам. Итак, – этот период закончен. Здѣсь все время идет очищение администрации (вали, генералы, начал. верхі, полиція) от явных погромщиков и адептовтов «Един[ение].и Прогр[есс].», – в газетах бурно [осуждается]полит[ика] мл[адо].турок, Талаата, Энвера; – назначаются новые сановники. Это [все] пишут в газетах, имѣющих в своем отзывѣ «хорошее отношение к Армянам», – словом всё дѣлается, чтобы понравиться и армянам, и Entent'е . Но пока никаких признаков политических реформ для армян и Армении: ни слова об автономии.

¹²⁹ Սույն անձը ճշգրիտ կերպով չի նույնականացվել: Կարելի է ենթադրել, որ խոսքը կադետ Մովսես Աճեմովի մասին է, ով այդ ժամանակ նույնպես գտնվում էր Եվրոպայում:

Вы нам пишете, чтобы мы добились провозглашения автономии для Турецкой Армении. Сдѣлать этого не можем по слѣдующим причинам: 1) Сила младо-турецкого комитета в провинции еще велика; есть ряд чиновников и генералов, не признающих новаго правительства, – в силу этого до явнаго прихода Entent'е нельзя поднимать вопросов, располагающих турок против армян. Возможна рѣзня, в послѣдніе [дни] это говорят самые осведомленные люди и письма которые мы получаем из [...], Аданы и про. 2) Мы не знаем ни планов Entent'е, ни намѣченных границ Армении. В каких предѣлах требовать автономию? /Трапезунд], Александретт? /. 3) Мы не знаем : автономия или независимость? Боимся попасть в просак. 4) Мы не знаем, какая судьба постигла русс.-англ.-франц. соглаш. 1916 года об Армении¹³⁰. В силу всех этих соображений мы не можем добиваться автономии для Турецкой Армении. Сейчас план таков: вернувшись в Эривань, организовать новую делегацию в Европу, сойтись с Паши, Нубаром, – осмотреться и дѣйствовать в контактѣ с главными силами Entent'е . Здесь уже 5-ый день на острове в Митилена идут переговоры между Турц. и Англ.-Франціей. Со стороны Турок Рауф-бей и Ахмед-Ришад /тот, кот-ый с Талаатом приѣзжал в Берлин т. м. ин[остранных] д[ел]./. За час до отъезда Рауфа-бея в Митилену мы были у него сидѣли 2 часа. Он говорил: «Лучше видимо умереть, чем подписать унижительные условия» и призывал, что Армян[ский] вопрос в Турции есть внутреннее дѣло Турции. Имѣется в виду, что это настроение не есть результат сознания своей силы, предположеніе, что Англія поддержит Турцию. Вот в чем суть вопроса. Не зная настроенія Англіи мы не можем форсировать вопроса о Т[урецкой]. Арм[ении]. Мы нашли путь обратиться к Америк. и Англ., послам в Римѣ, и уже послали телеграмму туда, прося защитить от возможных инцидентов в послѣдніе дни. Вліяніе Герм. сейчас равно нулю здѣсь. Что касается доводов и соображеній Москвы мы находим их возможными и печальными для нас¹³¹.

¹³⁰ Խոսքը **Մալքուի-Պիկոյի** համաձայնագրի մասին է (1916թ.), որը վերաբերում էր հետպատերազմյան Թուրքիայի բաժանմանը Անտանտի տերությունների միջև:

¹³¹ Նկատի ունի Բեռլինում Խորհրդային Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչի ընդգծված բացասական դիրքորոշումը Հայաստանի անկախության ճանաչման հարցում: Մանրամասն տե՛ս, օրինակ, Ա.Հայրունի, Հայկական խնդիրը Գերմանիայի արտաքին քաղաքականության մեջ 1918թ., Երևան, 2013, 192 էջ:

Возрождение Армении при помощи Entent'a конечно возможно и вероятно, – но оно нам все равно дает то, что даст, без всякого усилия с нашей стороны. Наш удѣл равен уделу всѣх народностей Россіи и Кавказа. Это дѣло Всеросс. Учред. Собранія, если оно создается. Сейчас первое: воссоединение двух Армений надо идти по этому пути. Кто знает? Мож.- быть этот план имѣется в Америкѣ? Не пройдет, – автом. или незав. Тур.Арм., – второй этап. А если ни первое, ни второе, – то тогда соглашение 1916 года и единая Армения в прѣделах Россіи. Вы спросите: какова же наша программа? Здѣсь в Конст., у Делегации – такая [...] сейчас намѣтил. А что думает Европа?

– Не знаю. А что можно осуществить? Тоже не знаю, сидя здѣсь. – время дорого, и потому мы просим Амо и тебя, [...], – освѣдомить Швейцарію и [...] о положеніи вопроса. [Нам надо] здѣсь узнать, как [настроение] в Европѣ и сообщить в Эривань, выехать в Швейцарію и имѣть в виду посылку делегации с Кавказа.

Если Англ.флот войдет 15го ноябрю, на [Батум], в Черное море, – то тогда сношение облегчиться, если нѣтъ, придется ѣхать другим путем.

Привѣт сердечный, жму руку Вам обоим, Ваш /Подпись Ал. Хатисян/.

P.S. Прошу письмо по почтѣ послать в Швейцарію.

No 28

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Համագասպ Օհանջանյանին

(ամսաթիվը նշված չէ, սակայն, դատելով նամակի բովանդակությունից, 1918թ. հոկտեմբերի վերջերն են)

Խատիսյանը այն միտքն է հայտնում, որ Պոլիսում պատվիրականության 4-ամսյա գործունեությունը պատվիրականության բոլոր անդամների մոտ ամրապնդեց այն միտքը, որ մեր անկախությունը դա անհրաժեշտություն է: Հակառակ դեպքում մենք դատապարտված ենք հարմարվելու մեր տերերի հոգեբանությանը, ովքեր էլ որ նրանք լինեն: Այնպես որ, այսօր մեզ միավորում է անկախության գաղափարը և, մենք կարող ենք կանգնել մեր ազգի միավորման ուղու վրա: Մենք պետք միավորվենք մի միասնական հայկական պետության շրջանակներում՝ Վանից մինչև Սևան: Այդպիսին պետք է լինի մեր նշանաբանը կայանալիք վեհաժողովում: Եվ թող Ամերիկյան իր վրա վերցնի այդ պետության հովանավորի պարտականությունները:

REPUBLIQUE ARMENIENNE
DELEGATION DE PAIX

Итак, наше 4-х мѣсячное пребываніе здѣсь заканчивается. Оно очень укрѣпило меня и всю Делегацию в мысли о необходимости нашей независимости. Вѣдь иначе мы должны вѣчно приспособливаться к психологіи наших хозяев, чтобы они ни были. Это портит національный характер. Довольно понять систему Турецкаго управления, чтобы объяснить себѣ всю психологію Турецких армян и всѣ их источники. Наконец, теперь, когда идѣя нас объединяет, – мы можем стать на путь объединенія нашего народа, – чѣм мы хуже австрійских народов?

И не большевики нас должны смирать, а мы должны их смирить: полагаю, что им скоро придет конец, когда нѣмцы перестанут их поддерживать. Это убежденіе диктует мнѣ действие – консолидироваться в единое армянское госуд. – от Вана до Севана – Таков должен быть наш лозунг для Конгресса. И пусть Америка возьмет покровительство этому государству. Я считаю, что только там разрешится Армян.вопрос. А то что «Росс. [ко...] с Армянами» и Турція с армянами» и опять в будущем война России с Турціей над нашими головами! Жму крѣпко Вам руку. Сердечно благодарю за Ваши интересные письма. Из Эривани немедленно вышлю Вам курьера и сообщу, что дѣлается там, – и Вы пришлите туда всю Вашу информацію.

Привет от всѣх, Ваш /подпись Ал.Хатисян/

No 29

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Ռուսինիայի արտգործնախարարին¹³²

*(21 սեպտեմբերի, 1920 թ., ոչ պաշտոնական թարգմանություն
ֆրանսերենից)*

Պարոն նախարար

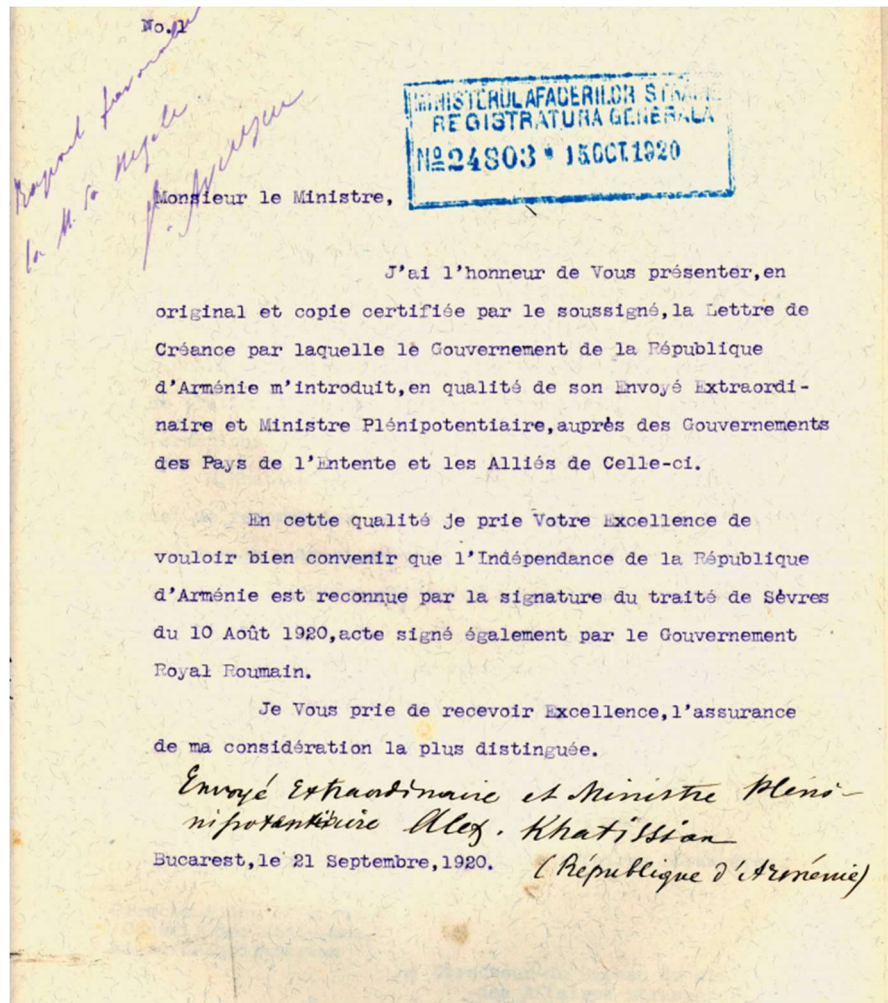
Պատիվ ունեմ պարլամենտի կողմից վավերացված բնօրինակով և պատճենով ներկայացնել հավատարմագրերը, որով Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունն ինձ՝ որպես իր արտակարգ դեսպանորդ և լիազոր նախարար, ներկայացնում է Անտանտի երկրների և նրա

¹³² **No29, No30** արխիվային փաստաթղթերի էլեկտրոնային տարբերակները տրամադրել է Մայրլ Բաբայանը: Փաստաթղթերը վերջինիս փոխանցել է Հայաստանի Հանրապետության հանրային կրթության նախարար (1920թ) Գևորգ Ղազարյանի ծոռնուհին՝ Անայա Սարգսյան-Սլավետկուն:

դաշնակիցների կառավարություններին: Այս կարգավիճակով խնդրում եմ Ձերդ Գերագանցությանը համաձայնել, որ Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը ճանաչվում է 1920 թվականի օգոստոսի 10-ի Սերի պայմանագրի ստորագրմամբ, սկստ, որը ստորագրվել է նաև Ռումինիայի թագավորական կառավարության կողմից:

Ստորագրություն՝ Ալեքսանդր Խատիսյան (ֆրանսերեն)

Ընդունեք, խնդրեմ, Ձերդ Գերագանցություն, խորին հարգանքներիս հավաստիքը: Բուխարեստ, 1920թ., սեպտեմբերի 21.

Նամակի բնօրինակի պատճենը

Ալեքսանդր Խատիսյանի նամակը Ռումինիայի արտգործնախարարին
(21 սեպտեմբերի, 1920 թ., ոչ պաշտոնական թարգմանություն
ֆրանսերենից)

Պարոն նախարար

Անդրադառնալով այն գրությանը, որը պատիվ եմ ունեցել ներկայացնելու Ձերդ Գերագանցությանը թիվ 1-ի ներքո, այսօր գալիս եմ Ձեր հավանությունը հայցելու Ձեր թագավորական կառավարությունում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչության վերաբերյալ:

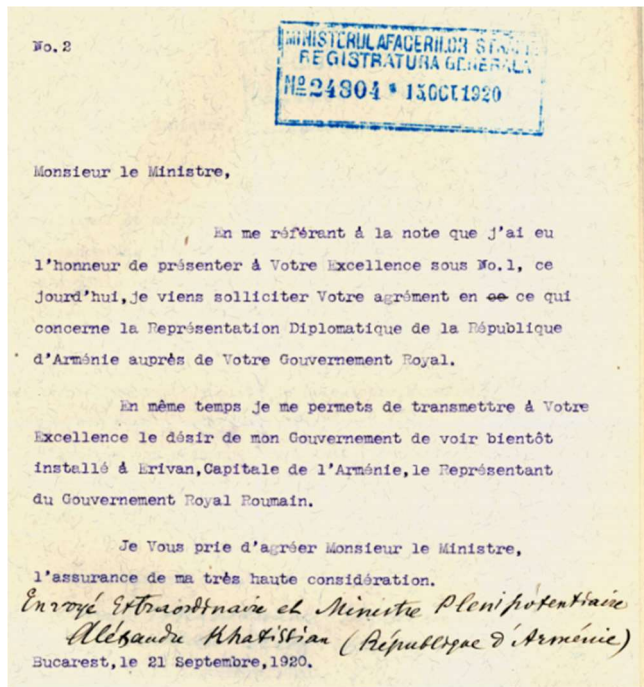
Միննույն ժամանակ, ես ինձ թույլ եմ տալիս Ձերդ Գերագանցությանը փոխանցելու իմ կառավարության ցանկությունը՝ շուտով Հայաստանի մայրաքաղաք Էրիվանում տեղակայել Ռումինիայի թագավորական կառավարության ներկայացուցչին: Խնդրում եմ ընդունել, պարոն նախարար, խորին հարգանքներիս հավաստիքը:

Ստորագրություն՝ Ալեքսանդր Խատիսյան (ֆրանսերեն)

Բուխարեստ, 21

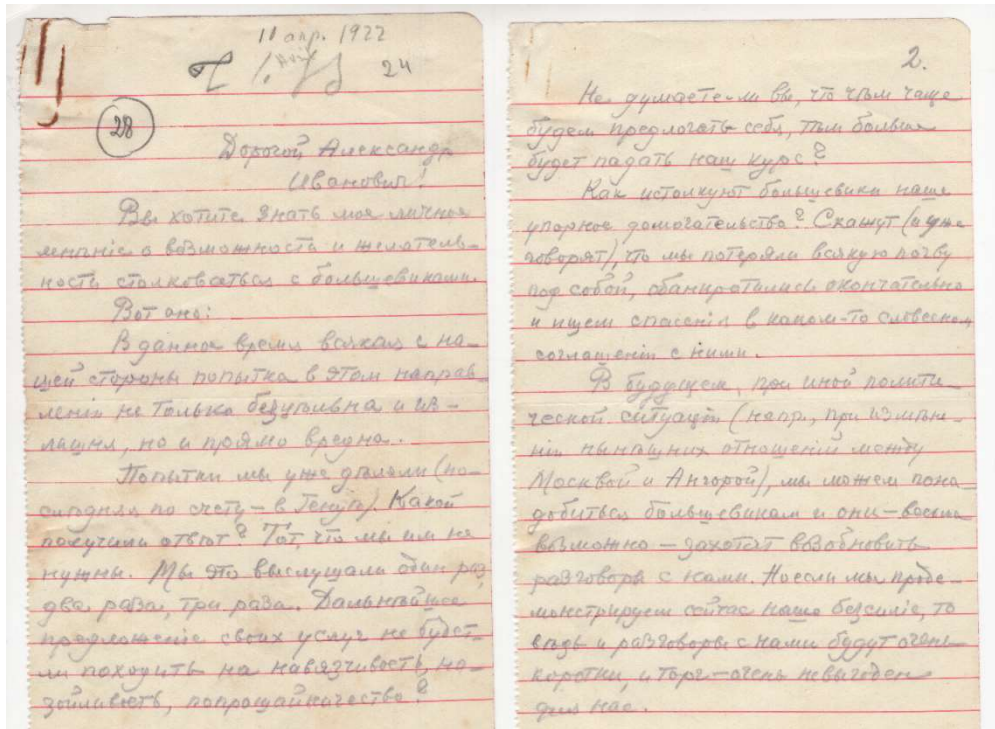
սեպտեմբերի, 1920 թ.

Նամակի բնօրինակի
պատճենը

ՆԱՄԱԿՆԵՐ. ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

(1922-1945թթ.)

Ալեքսանդր Խատիսյանին Հովհաննես Քաջազնունու գրած նամակների բնօրինակի թերթերից:

No 31¹³³

Հովհաննես Քաջազնունու նամակը Ալեքսանդր Խատիսյանին
(10 ապրիլի, 1922թ.)

Հռիփաննես Քաջազնունին իր նամակում անդրադառնում է «Հայկական ազգային օջախ», «Ազգային տուն» (անգլ.՝ "Armenian National Home"), դիվանագիտական եզրույթին, որը շրջանառության մեջ են մտցրել դաշնակից տերությունները (Անգլիա, Ֆրանսիա և այլն) դեռևս 1921 թվականի Լոնդոնի կոնֆերանսում և որը հետագայում շոշափվեց

¹³³ No31 – No 33 արխիվային փաստաթղթերի էլեկտրոնային տարբերակները տրամադրել է Սայրլ Բաբայանը:

*նան Լոզանի (1922-1923թթ) կոնֆերանսում: Ճարտարապետ-
ճարտարագետին հատուկ մանրագնին վերլուծության միջոցով՝
Քաջազունին ցույց է տալիս, որ այդ գաղափարը կենսունակ չէ: Թերևս,
ինչ-ինչ բարենպաստ պայմանների զուգադիպության պայմաններում,
միայն Կիլիկիայում: Բայց ընդհանուր վերջրած՝ անիրագործելի է, քանզի,
նախևառաջ՝ անընդունելի և կտրականապես մերժելի է
Թուրքիայի կողմից:*

10 апр. 1922,
Конст-ль.

Дорогой Александр Иванович!

Позвольте мне – в порядке частного – высказать несколько соображений по интересующим вопросам. В качестве лица, в данный момент безответственного, я выскажу свои мысли с полной свободой и до конца; это – привилегия моего положения; но будьте уверены, что если бы был у дѣл и нес за них полную ответственность, – я и тогда руководствовался бы этими именно соображениями.

Сначала об Ном’а

Я вполне понимаю, почему мы относимся так резко – отрицательно к идеѣ Ном’а внѣ предѣлов армянской территории, оторванного от нынешней Республики. Вся неудовлетворительность – а в некоторых отношениях и опасность – такого разрѣшенія вопроса совершенно очевидны. Но я опасюсь, что мы оцѣниваем в должной мѣрѣ аргументацію инакомыслящих.

Я не знаю в точности, какие именно доводы выставляют сторонники (явные и тайные) Ном’а в Киликии; но думаю, что приблизительно угадываю, в чѣм дѣло.

Очень боюсь, что если мы будем продолжать рѣшительно и в один голос отчуриваться от Киликии (или хотя бы даже от уголка в Сирии), то в конечном счете не получили ровно ничего. Представьте себѣ, в самом дѣлѣ, что Проставта Антанты почему либо не найдут для себя удобным или возможным выкроить для нас территорию на сѣверо-востокѣ, или Антанта постановит, а турки не согласятся; или согласятся, бумагу подпишут, а фактически не дадут нам водвориться на мѣстах... Что тогда? Вѣдь если мы будем говорить, что на Киликию не можем согласиться ни в коем случаѣ и ни в какой мѣрѣ, в отвѣт нам могут сказать: к сожалѣнію, бѣльшого дать не можем; значит, вам придется удовольствоваться тѣми общими гарантиями для

Национальных и вѣроисповѣдных меньшинств, кои мы пропишем Турціи или потѣснить в нынѣшней Арменіи, какая она есть... Или Турки подпишут скрѣпя сердца договор (как подписали в Севрѣ), а фактически создадут такія условія, что никто в нашу Коммуну не пойдет.

В результатѣ – отказавшись от Ном'а в Киликіи, мы не будем имѣть его (юридически или фактически) и на границѣ с Республикой.

Это не празднаго опасенія. Если даже предположить, что Антанта или Лига Націй постановит, и Турція согласится отмежевать для нашего Ном'а Алашкерт, Баязид и Ван, и что – далѣе – ни турки, ни курды не будут чинить нам искусственных препятствій (предположенія крайне невѣроятныя), – то и при этих условіях нам придется преодолѣть такія огромныя затрудненія (главным образом матеріальнаго характера) и заручиться такой большой помощью ... , что задача может оказаться совершенно непосильной нам... Т.е. что на бумагѣ получим. Ном'а на дѣлѣ не сѣмѣем заселить и удержать его.

Сколько нужно денег, чтоб вернуть бѣженцев в Ван, возстановить разрушенныя села (при нашем полном бездѣйстви!), снабдить хозяев мертвым и живым инвентарем...Сколько нужно будет содержать вооруженной стражи для охраны границ (хотя бы только против курдских набѣгов) и для поддержанія безопаснаго сообщенія на этой пустынной территоріи... Из каких источников будут покрыты эти расходы? Какіе доходы может дать разоренная и пустынная страна, страна нищих бѣженцев, при том страна, отдѣленная от внѣшняго міра непроходимыми пространствами чужих территорій (чтоб пробраться из Вана в Трабесунд нужно сдѣлать 300 верст по сквернѣйшим грунтовым дорогам и еще 300 верст по шоссе; а чтоб пробраться до Батуми, нужно проѣхать 250 верст с двумя очень тяжелыми перевалами, а затѣм прослѣдовать через двѣ совѣтскія Республики при полном разстройствѣ желѣзнодорожнаго сообщенія и полной анархіи).

Не кажется-ли вам, что для осуществленія этого проекта нужно особенно любовное отношеніе к нам со стороны держав, особенно большое желаніе устроить нас и готовность на большія матеріальныя жертвы...

Думаете-ли вы, что это исключительно любовное отношеніе и эта готовность имѣются на лицо? Не опасаетесь-ли, что мы будем предоставлены собственным силам и окажемся полными банкротами?

Я знаю, мы говорим державам: вы только заставьте Турцію согласиться, остальное мы берем на себя: мы и пути откроем, и жандармерию организуем, и деньги найдем, и народ устроим... Не слишком-ли много берем на себя?

Помните, как в 19-ом году мы говорили англичанам: вы только заставьте турецкую армию очистить Карс, а уж мы сумеем водвориться?.. И помните, как мы водворялись и как нас гнали оттуда. Помните, как в следующем году мы говорили: дайте нам только оружие и амуницию, мы силою возьмем принадлежащую нам территорию в Турции? Помните, как нам дали вооружение на 40/т. человек и как этим вооружением мы дали туркам прогнать себя от Саракамыша до Александрополя? Помните, как в течение двух лет мы не могли сладить с непокорными сельчанами Веди-басара и Занги-басара, – у себя под носом, в двух шагах от Эривани? А с Шаруром и Нахичеванью не могли сладить и до конца... Помните, как мы не могли устроить бѣженцев, имѣя дѣятельную поддержку Америки, как бѣженцы умирали на наших глазах или организовали разбойничьи шайки? Помните, как мы не могли водворить элементарного порядка в странѣ, гдѣ были хозяевами... Какія имѣем основанія надѣяться, что окажется болѣе удачливыми при разрѣшеніи задачи несравненно болѣе трудной – устройства Ном'а в оторванной от міра пустынь?

Я понимаю, как трудно отказаться от больших надежд и какое разочарование – какой то Ном', гдѣ то за тридевятью земель, – очаг в чужой квартирѣ...

Но вѣдь не исключена возможность еще болѣе горьких разочарований. Разочарование есть естественное и неизбежное последствие неразумных и преувеличенных надежд, непосильных потуг. И нам не привыкать стать к разочарованиям. В 19-ом году мы громко кричали об объединенной Арменіи «от моря до моря», включая и Киликію, и Трабесунд, и Эрзинджа., и Харпут, – чуть ли не Сивас и Кесарію. Севрский договор уже принес нам первое разочарование. Мы говорили: нас обманули, обкорнали, обидѣли. Границы, начерченные Вильсоном, показались нам очень тѣсными, – не потому что онѣ были действительно тѣсны, а потому, что мы разожгли свое воображение несуразными вожделениями. Но оказалось, что и Вильсоновскія границы – запретный плод. Синяя Птица для нас. Новое разочарование. Потребовалось огромное усилие, чтоб перестроить мысли на новый лад и примириться с тѣм, что не будем имѣть ни Трабесунда, ни даже Эрзерума. Но тѣм крѣпче уцѣпились за остальное. И вдруг – новый удар: Державы уже не требуют от Турции выдѣления какой-бы то ни было территории для образования независимаго государства, а всего лишь для устройства нѣкоего Ном'а, какого то политически неопределеннаго института, чего то в родѣ убѣжища для сырых и немощных... Какой крик подняли мы! Вас, согласившихся на Ном', обви-

нили в измѣнѣ національным идеалам: в предательствѣ или по меньшей мѣрѣ – в глупости и малодушии... Как будто от вашего желанія зависѣло добиться большего! И тѣм не менѣе пришлось проглатить пилюлю. Сокращая постепенно наши требованія, мы говорили постоянно: это наш послѣдній минимум, дальше не пойдем. При этом забывали, что тот, кто говорит о послѣднем минимумѣ, должен вслѣд за этим прибавить: а если мнѣ не будет обеспечен этот минимум, то я сдѣлаю то-то... Вот в том то и трагизм нашего положенія, что мы не могли выставить никакой серьезной угрозы тѣм, кто опредѣлял наш минимум. Мы нервничали, жаловались, делали сердитое лицо, надували губки – но никто на это не реагировал, да и не имѣл нужды реагировать. Пришлось примириться на Ном'ѣ. Но нужно, по крайнѣй мѣрѣ, чтоб этот Ном был на границѣ Республики – нѣчто в родѣ «Восточной Румелии» – чтоб в болѣе или менѣе близком будущем мог быть присоединен к метрополии. Нужно, конечно. Но как быть, если в этом отказывают нам (Антанта или Турція) или – если не отказывают – не дают той помощи, без которой мы не можем устроиться в этом Ном'ѣ, ибо сами мы не имѣем на это нужных сил и средств? Мы говорим: не хотим никакого Ном'а внѣ Арменіи! Но вѣдь на это нам могут ответить: в таком случаѣ – вот вам Со-вѣтская Республика в предѣлах четырех уѣздов бывшей Эриванской губерніи и вот вам еще Турція со всякими гарантіями для меньшинств; устраивайтесь там или здѣсь, – как вы найдете для себя лучше, а мы ничего иного предложить вам не имѣем...

Уверены-ли вы, что такой отвѣт невозможен? Я лично очень опасюсь, что напротив, очень возможен, что дѣло может этим именно и кончиться, если будем упорно отказываться от Ном'а в Киликии (или даже в Сириі), что упустим момент и впослѣдствіи нельзя будет вернуть упущеннаго.

Можем-ли сказать, что ничего этим не потеряем, ибо Ном в Киликии все равно ничего не стоит или – еще хуже – помѣшает нам устроить Армянское государство?

Ном в Киликии имѣет одно несомнѣнное, огромное преимущество: он болѣе или менѣе осуществим, т.е. при нѣкотором благожелательном отношеніи держав (на что мы еще можем рассчитывать), наши бѣженцы, а также нѣкоторые элементы из колоній могут собраться в этом Ном'ѣ, устроиться и зажить компактной армянской массой – если не государственном, то по крайнѣй мѣрѣ в національном единеніи.

Можно-ли сказать тоже самое об Ном'ѣ вне Киликии? К несчастью – нѣтъ, нельзя сказать. Можно сказать обратное, а именно: в данное время и при

тѣх ресурсах, на какіе мы можем рассчитывать, не обольщая себя несбыточными утопіями, нам не удастся водворить в Ван сколько нибудь значительную часть наших бѣженцев, не удастся закрѣпить за собой наш Ном, обстроить его и поддержать в нем жизнь.

Из ½ миліона армян, находящихся в колоніях или в бѣгах, не найдется и нескольких десятков тысяч, которые согласятся пойти в Ван устраивать Ном. Не пойдут, ибо не усмотрят никаких гарантій в том, что доберутся благополучно до мѣста, найдут там нужную защиту и нужныя средства для обзаведенія хозяйством. Нужно учитывать (и очень учитывать) нынѣшнюю психологию людей. Сейчас не 18-ый и не 19-ый годы. Сейчас нѣт того подъема сил, того героическаго порыва, той вѣры в себя, той готовности преодолѣть всякія надежды, годы непрепрывных разочарованій ударили очень больно по нервам. Люди ослабли тѣлом и духом, потеряли бодрость, способность и готовность к борьбѣ. Бродяжническая и бездомная жизнь, продолжительное бѣженское бытіе развратили души, идеалы потеряли цѣнность, их замѣстил самый мелкій, самый грубый реализм обыденной жизни.

Нѣт, эти люди не пойдут в Ван, 9 человек из 10-ти не пойдет (а может быть и 19 из 20-ти). А в Киликію пойдут, пойдут охотно и большими массами. Пойдут потому – во-первых – что физически легче дойти; во-вторых, легче устроиться на мѣстѣ меньше потребуется посторонней матеріальной помощи; в третьих – больше хозяйственных соблазнов (болѣе высокая сельско-хозяйственная культура в связи с климатом и возможность товарообмѣна, в связи с морем); в четвертых – и главным образом – большая уверенность в безопасности, ибо Киликія будет доступна для фактическаго вмѣшательства и воздѣйствія державы-покровительницы.

Знаю, что в этом то и усматривается опасность: раз Киликія будет открыта для нас, всѣ устремятся туда и коренная Арменія лишится притока сил, в которых так нуждается она. Но эту опасность нельзя предотвратить перенесеніем Ном'а в Ван. От того, что Киликія останется закрытой, люди – за самым ничтожным исключеніем – не пойдут в Ван, а просто разберутся по всем четырем сторонам свѣта и будут потеряны навсегда.

Конечно, засѣвши в Киликійском Ном'ѣ, 200 или 300 тысяч армян не окажут в данное время никакой поддержки для возникающаго на сѣверо-востокѣ самостоятельнаго армянскаго государства. Но это будет нѣкоторая потенція хоть для будущаго. Под общим кровом Ном'а, в тѣсном единеніи между собой, они сохранят – и укрепят, без всякаго сомнѣнія – свой національный облик. Развѣ это ничего не стоит? Развѣ будет лучше (или одинаково

скверно), если эти 200-300 тысяч человек расплзутся по всем щелям, потеряв не только политическія, но даже культурно-національныя и всякія другія связи с остальными армянами? Развѣ с точки зрѣнія чисто государственной не представляется необходимымъ собрать в одно мѣсто, объединить в один коллективъ бѣженскія и колониальныя массы, которыя в данное время и при данныхъ обстоятельствахъ все равно не вернуться в коренную Армению?

Ном в Алашкертѣ или в Ванѣ имѣл бы смысл и значеніе в том только случаѣ, когда он перестал бы трактоваться как Ном и просто был бы присоединен к нынѣшней Республикѣ (хотя бы Совѣтской), т.е. без образования какой либо новой политической единицы, границы. Республики были расширены за счет Турціи. Но об этой комбинаціи вы ничего не пишете в своих сообщениях (правда, она не укладывается в предѣлахъ понятія Ном). Надо полагать, что Державы не ставят вопроса так либо потому, что не рассчитываютъ получить согласіе Турціи, либо потому, что не желаютъ расширить территорию российской совѣтской власти. Это было бы, можетъ быть, наилучшимъ разрѣшеніемъ вопроса; но так как оно, по-видимому, исключено из обсуждения, то поэтому то я так настаиваю на Киликіи (или даже Сиріи). И вот почему я не понимаю вашего возмущенія противъ Національн. Делегаціи, которая за вашей спиной муссируетъ идею Киликійскаго Ном'а.

И вовсе не надо, чтобъ это дѣлалось за спиной. Пусть дѣлаютъ открыто, с вашего вѣдома и даже согласія. Почему нужно непременно, чтобъ вы выступили с единымъ требованіемъ? Почему не можетъ быть двух теченій мыслей (как оно и есть на самомъ дѣлѣ) и двух паралельныхъ требованій? Вѣдь вы и Нац. Делегація не предоставляетъ одного органа? Вы говорите от имени Республики, она – от имени Турец. армян и колоній; и так вас и понимаютъ, иначе зачѣмъ были бы совмѣстныя выступленія, двѣ подписи под одной бумагой? Говорилъ бы и подписывалъ один.

Я не только не нахожу вреднымъ работу Нац.Делегаціи в пользу Киликіи, но, наоборот, считаю очень полезной.

Вы скажете, что мы и сами не вовсе откалываемся от Киликіи, а лишь устанавливаемъ очередность, и на этот счетъ имѣемъ соглашение с Нац.Делегаціей: сначала выдвигаемъ одно требованіе (приграничнаго Ном'а), настаиваемъ на немъ, указываемъ на неприемлемость Киликіи, а потомъ – если первое требованіе будетъ отклонено – выдвигаемъ второе, потомъ третье ...

Вы забываете только, что не мы ведемъ переговоры, а за насъ разговариваютъ и рѣшаютъ другіе. Еслибъ разговаривали мы, могли бы варіировать темы по мѣрѣ надобности, переходя от одной к другой, в желательномъ для

нас порядке. Но так как разговоры ведутся в нашем отсутствии, то они могут оборваться в самый опасный для нас момент. Можем-ли мы быть уверены, что Конференция Министров (или другой ареопаг) окажется настолько любезен, что придет и скажет нам: такой то ваш проект не прошел, что вы имѣете предложить вслѣд за сим?

Мы выдвинем наш №2. Ареопаг вновь соберется, обсудит и опять скажет: к сожалѣнію, вне процесса и второй номер; дайте №3. И так далѣе... Не вѣрнѣ-ли, что нянчиться с нами и затягивать переговоры из-за нас не будут, а возьмут и обрѣжут, а нас поставят перед совершившимся фантом? Вѣдь наш вопрос, как второстепенная деталь, будет обсуждаться и рѣшаться совместно с другими, болѣе интересными для держав вопросами.

Если по этим вопросам соглашеніе состоится, а для нас не будет готовой и приемлеой формулы, то вѣдь могут просто включить нас в категорию «меньшинств» и поставить на этом точку. Как практически опредѣлить момент, когда мы должны будем сказать себѣ, что №1 не выгорѣл и, слѣдов. нужно выдвинуть №2? Вѣдь когда мы освѣдомимся об этом, момент может быть упущен безвозвратно... Не благоразумнѣ-ли имѣть не один, а готовых два, или даже три проекта – как бы на выбор и благоусмотрѣніе... Обидно, конечно; но раз мы всего только просители (а ни чѣм иным в данных обстоятельствах мы, и несчастью, быть не можем), то приходится проглотить и эту обиду. Пишу так только потому, что знаю, как мы, крѣпко держимся за Ван. Сам же лично – помяту, что Ванскій Ном не осуществим, если даже он будет закреплен на бумагѣ (в качествѣ Ном'а, а не территориальнаго приращенія к нынѣшней Республикѣ как она есть, – о чем, к несчастью, державы не занимаются) – памятуя это, и прямо и открыто поставил бы требованіе о Киликіи (или даже Сиіи, если там есть мѣсто для нас).

Франція против Киликіи и указывает на сѣверо-восток. Что это значит? Вѣдь Франція обязалась (и дѣйствительно хочет) охранить территориальную цѣлость Турціи в Малой Азии; слѣдов. Нац. Ном должен будет разсматриваться как составная часть Турціи... Но вѣдь в Ванском Ном'ѣ мы будем не только под номаниальным суверенитетом Турціи, но и в фактическом рабствѣ турок... Кто пойдет в такой Ном?

Я бы сказал: 1) пусть Турція очистит Закавказье, уйдет за черту 1914 г. И 2) пусть разрешит основать в Киликіи армянскій Ном под своим суверенитетом.

Суверенитета Турціи в Киликіи можно на бояться: держава-покровительница или коллегія держав (очевидно, Ном должен будет имѣть кого

либо охранителем) съумѣют без больших затрудненій для себя обуздать всякія агрессивныя дѣйствія со стороны турок.

Очистить Закавказье турки могут не нарушая своего Национальнаго объѣта (территорію не теряют, как не теряют и в Киликіи с устройством Ном'а под своим суверенитетом) и без обиды для своего самолюбія. Ангорское Правительство может пойти на это, – легче, чѣм на всякую иную комбинацію. Получив Сурмалу и всю Карсскую область (за исключеніем части Ардаганскаго округа, которую должны будем уступить Грузіи), мы будем имѣть в свое распоряженіи столько Земли (значительная часть мусульманскаго населенія уйдет несомнѣнно в Турцію), что с избытком хватит на ту часть бѣженцев и колониальных армян, которые захотят вернуться в Арменію (для остальных будет Ном в Киликіи). Можно надѣяться, что Республика – хотя и с очень большими затрудненіями – сможет овладѣть этой территоріей, защитить ея, устроить населеніе и водворить нѣкоторый порядок (с углубленіем в Турцію, к Вану или Мушу, такая задача будет совершенно непосильной). Остается выход к морю. Но об этом мы должны будем поговорить с грузинами, ибо через Турцію выхода имѣть не можем. Наша единственная дорога – Чорох. Если удастся нам – путем различных компенсацій или под угрозой отдаться Россіи – выторговать у грузин пропуска – отлично; не удастся – должны будем жить без моря.

Вот в каком видѣ представляется мнѣ наше политическое устроеніе в данных обстоятельствах: 1) Республика (хотя бы и Совѣтская), включающая в себѣ на востоке Зангезур и Нахичевань (хотя бы для этого пришлось нам отказаться от всего Карабаха в пользу Азербайджана, с нѣкоторой трансплантаціей населенія), на югѣ Сурмалу и Карсская область без сѣверной части Ардаганскаго округа; на западѣ – Артвинскій округ и ниже – вся долина Чороха; 2) Ном в Киликіи (или даже в Сиріи) для тѣх армян, которые при данных обстоятельствах вернуться в Арменію не захотят, а еслиб и захотели – Арменія не могла бы их устроить.

Простите, что письмо вышло такое длинное. Не сомневаюсь, что обо всем этом вы думали уже не раз; но – подумайте еще один раз.

Дайте прочитать письмо С. Вардумяну, который является одним из самых непримиримых противников Киликіи.

Хотѣл писать еще по нѣкоторым вопросам, но устал; напишу завтра или после завтра.

Мой привѣтъ вашей женѣ и всѣм друзьям
Ваш Ов. Качазнуни

Հովհաննես Քաջազնունու նամակը Ալեքսանդր Խատիսյանին

(11 ապրիլի, 1922թ.)

Քաջազնունին իր նամակում պատասխանում է Խատիսյանի մի նամակի, որտեղ վերջինս ցանկանում է իմանալ Քաջազնունու կարծիքը բոլշևիկների հետ պայմանավորվելու և Հայաստանում որպես մասնակի անձ բնակվելու և աշխատելու հնարավորության և նպատակահարմարության վերաբերյալ: Մանրամասն ու հանգամանալից վերլուծելով ամբողջ իրավիճակը, Քաջազնունին շատ հստակ ներկայացնում է բոլշևիկյան իշխանության հետ շփման եզրեր գտնելու և Հայաստանում թեկուզ ամենահամեատ աշխատանքի անցնելու անվտանգ բնակվելու անհնարինությունը

11 apr_ 1922

Дорогой Александр Иванович

Вы хотите знать мое личное мнѣніе о возможности и желательности столкнуться с большевиками.

Вот оно:

В данное время всякая с нашей стороны попытка в этом направлении не только безуместна и излишня, но и прямо вредна.

Попытки мы уже делали (последняя по счету – в Генуѣ). Какой получили отвѣт? Тот, что мы им не нужны. Мы это выслушали один раз, два раза, три раза. Дальнѣйшее предложеніе своих услуг не будет ли походить на навязчивость, назойливость, попрошайничество? Не думаете ли вы, что чѣм чаще будем предлагать себя, тѣм больше будет падать наш курс?

Как истолкуют большевики наше упорное домогательство? Скажут (и уже говорят), что мы потеряли всякую почву под собой, обанкротились окончательно и ищем спасенія в каком-то словесном соглашеніи с ними.

В будущем, при иной политической ситуации (напр., при измѣненіи нынѣшних отношеній между Москвой и Ангарой), мы можем понадобится большевикам и они – вполне возможно – захотят возобновить разговор с нами. Но если мы продемонстрируем сейчас наше безсиліе, то вѣдь и разговоры с нами будут очень коротки, и торг – очень невыгоден для нас. Нѣт, я полагаю, что нам лучше переждать в молчаніи это безвременье, и дать

понять, гдѣ то в резервѣ есть еще сила, которая в критическій момент выступит на сцену; – с леваго или праваго фланга.

Нужно ждать и инициативу возобновленія разговоров предоставить самим большевикам. Они знают наш адрес. Когда время назреѣтъ, они сами постучат в нашу дверь.

Может быть, этого времени никогда не будет... Тѣм хуже для нас. Но это спасеніе за будущее нисколько не может измѣнить нашего положенія в настоящем.

Подумайте: зачѣм мы сейчас большевикам?

Мы говорим: мы им нужны потому, что народ за нами. Но, во-первых, это говорим мы; большевики же упорно отрицают нашу популярность. Искренно ли? Не знаю, может быть и искренно; может быть, и не совсем безосновательно... Во всяком случае, пока что, вы видите, что «народ безмолвствует». А главное – большевики опираются, отнюдь не на армянскій народ. Пока за ними стоит Россійская Красная Армія, им в высокой степени все равно, с ними-ли или против них абаранскій крестьянин.

А если Россійская Красная Армія почему либо очистит Арменію, то вѣдь вмѣстѣ с нею уйдут и большевики.

Повторяю, обстоятельства могут измѣниться болѣе или менѣе радикально. Но пока никаких указаний на это нѣтъ. Большевики хозяйничают полновластно в Арменіи, а мы скитаемся по заграницам, брюжжим и нервничаем.

Что мы можем дать, чѣм мы можем сейчас соблазнить большевиков? Для какой общей работы мы – как партія можем предложить наше сотрудничество? Захотят ли большевики в угоду нам, измѣнить свой политический курс? Конечно, нѣтъ, ибо курс этот диктуется в Москвѣ, а для Москвы мы величина слишком ничтожная, чтоб считаться с нашими желаніями:

А мы, можем ли признать за правильное и принять большевистскую программу и тактику – отрицаніе (или крайнее стѣсненіе) частно-хозяйственной дѣятельности и диктатуру пролетаріата, рабоче-крестьянской власти (фактически – Россійской Коммунистической партіи)?

По совѣсти – нѣтъ, ибо это прямое разрушеніе последних остатков народнаго хозяйства (без надежды восстановленія на новых началах) и разрушеніе только-только нарождающагося государственнаго организма.

Слѣдует-ли отсюда, что мы должны стать на путь активной борьбы с большевиками и не сходить с этого пути ни при каких обстоятельствах?

Нѣтъ, конечно.

Политическія условія – не внутренняго, а внѣшняго характера – могут сложиться столь неблагоприятно, что для Арменіи не останется иного выхода, чѣм гегемонія Советской Россіи, со всѣми ея порядками и непорядками; и мы, дашн-каны, должны будем признать роковую неизбежность факта.

Но и в этом случаѣ, – зачѣм мы можем понадобиться большевикам?

Вести Арменію на поводу совѣтской Россіи большевики могут и без нас, – без нас лучше, чѣм с нами. Мы только будем мѣшать (даже невольно и безсознательно) своим небольшевицким міропониманіем, своими тенденціями, своими партійными навыками, своими старыми связями в народных массах, – да, просто одним своим присутствіем в совѣтской Арменіи.

На что мы им?

Как политическіе или общественные работники мы не годимся при совѣтском режимѣ (и говорю о партіи, как таковой, и о партійных людях, как таковых, – за исключеніем тѣх, конечно, кто открыто и искренно перейдет в лагерь коммунистов).

Как техническія силы? Представляем-ли мы такую цѣнность, чтоб стоило флиртовать с нами, как партіей? Дашнакцаканскія массы остаются в Совѣтской Арменіи и в возможной мѣрѣ утилизируются Совѣтской властью.

Внѣ пределов Арменіи остаются разнаго наименованія колоніальныя комитеты, да еще сотня-другая «бывших людей», в родѣ меня и вас.

Колоніальные комитеты ни существенной помощи, ни существенной помѣхи оказать большевикам не могут. Самое большее, будут их ругать в газетах... Ну, и пусть! раз большевики не боятся бросить вызов в лицо могущественнѣйшим социалистическим партіям Европы, имѣющим за собой миллионы и миллионы организованнаго пролетаріата, будут-ли они считаться с заграничными дашнакскими комитетами и их прессой?

А «бышіе люди»? Что они могут дать большевикам или отнять у них? Вот вы – врач по профессіи, я – инженер, Врацян – журналист, Сагеян – агроном, ТерАкопян – учитель, Нждэ – офицер и прочее. Конечно, как профессионалы, мы представляем нѣкоторую общественную цѣнность. Но вѣдь мы не только профессионалы и даже не столько профессионалы, сколько общественные и политическіе дѣятели вполне опредѣленнаго типа. И наши профессиональные услуги могут быть пріемлемыми для большевиков постолько, поскольку мы будем готовы отказаться или обяжемся не проявлять во-внѣ нашу общественно политическую физиономию.

Партія, как таковая, сделать это не может (она может упразднить себя, но не может, продолжая существовать, обречь себя на бездѣйствіе).

Иное дѣло – отдѣльные партійные дѣятели. Они могут (как уже дѣлают) «примириться» с большевиками, т.е. по-просто подчиниться совѣтскому режиму и дѣлать, что им велят. Но уже не в качествѣ партійных людей, а в качествѣ безправных обывателей, только-только терпимых (ибо при совѣтском режиме дашнакцакан не может быть полноправным гражданином).

Я очень хорошо понимаю тѣх, которые рвутся домой, ибо я сам – один из наиболее рвущихся. Я смертельно тоскую по родине, вѣрнѣе – по работе в Армении. Какой бы то было работѣ, хотя и самой скромной (чѣм скромнѣе, тѣм лучше).

Вы помните, что в декабре я остался в Армении и – по первому зову – пошел на службу по своей специальности. Я это считал своим долгом перед родиной; я считал, что – каков бы ни был режим – мы всѣ обязаны остаться дома и работать на его устройство (такого же взгляда я держусь и сейчас). Но у большевиков свои соображенія. Я был безукоризненно лоялен в отношеніе правительства, исполнял свои обязанности с полной добросовестностью, что лучше меня не имѣть, чѣм имѣть: забрали в Че-ку и вывели на разстрел; и только подоспѣвшіе повстанцы (на разсвѣтѣ 18 февраля) выволокли меня из-под стѣнки.

Хочу сказать, что мало цѣнны – мы и наша работа – даже в роли безправных обывателей. Может быть у нынѣшних большевиков взгляды нѣсколько иныя, чѣм у их предшественников (в январѣ-февралѣ 21 г.); может быть теперь возможно вернуться в Армению без риска быть разстрѣлянным или выдворенным в Вологодскую губернію. Эту загадку каждый волен разрѣшать по своему, за себя и для себя. Это дѣло личное и не имѣет никакого отношенія к Заданному вами вопросу (если только я правильно понял вас) о возможности партійнаго соглашенія с большевиками.

Ваш Ов. Качазнуни

No 33

Հովհաննես Քաջազնունու նամակը Ալեքսանդր Խատիսյանին
(ամսաթիվը նշված չէ, սակայն դատելով բովանդակությունից, նամակը գրվել է 1922թ. ապրիլին՝ նախորդ երկու նամակներից հետո)
Հայտնվում է, որ Պոլսի կուսակցական (Դաշնակցության) Մարմնի ղեկավարը Կիլիկիայում «Ազգային օջախ» ստեղծելու հարցում հետևյալն է. «Օջախի» անվան տակ պահանջել Թուրքիայի տարածքների հաշվին ավելացնել Հայաստանի տարածքը, միաժամանակ, ջխջնդրոտել

*Ազգային պատվիրակության պահանջներին՝ «Հայկական օջախ»
ստեղծել Կիլիկիայում, կամ Միլիայում:*

Два дня не посылал письмо, ибо хотѣл предварительно прочитатъ его Мармину. Сегодня было получено письмо от Рамкаваров, вызвавшее необходимость дать болѣе точный отвѣтъ о нашем отношеніи к Ном'у в Киликіи. Я воспользовался случаем, чтобъ подробно и систематически изложить свою точку зрѣнія на этотъ вопросъ (раньше приходилось говорить лишь урывками). В результатѣ обстоятельнаго обмѣна мнѣній, Марминъ пришелъ к такому заключенію:

Мы остаемся на нашей прежней позиціи, т.е. продолжаемъ требовать под именем Ном'а территориальное приращеніе къ землямъ Республики за счетъ Турціи; но не чинимъ препятствій къ тому, чтобъ Національная Делегация – одновременно и параллельно – выставляла и отстаивала требованіе Ном'а в Киликіи (или Сиріи).

Об этомъ будетъ объявлено завтра здѣшнимъ рамкаварамъ, а также написано вамъ для руководства.

Ов.Качазнуни

**ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻ ԱԼԵՔՍԱՆՈՐ
ԽՍՏԻՍՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ (հայերեն)¹³⁴**

No 34

Միմոն Վրացյանին

17 սեպտեմբեր 1933. Paris

Միբելի ընկ. Միմոն. շատ բնական է, որ ես սիրով պիտի մասնակցեմ «ՎԷՄ»¹³⁵ ին իմ ուժերուս չափ: Ես առանց ձեր հրաւերի էլ վճռեցի ասել Ձեզ, որ եթէ ես կարող եմ օգտակար լինել, ես Ձեր տրամադրութեան տակն եմ: Պէտք է տեսնենք, խոսենք,- ես շատ եմ հետաքրքրուում այս գործով և կան հարցեր, որոնց մասին կխոսենք:

¹³⁴ **No34 – No 52** արխիվային փաստաթղթերի էլեկտրոնային տարբերակները տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը («Համազգայինի» կենտրոնական արխիվ, Միմոն Վրացյանի ֆոնդ (ֆոնդ 3, գործ 138)):

¹³⁵ Հիմնադրվել է Փարիզում, 1933-1939թթ. Միմոն Վրացյանի խմբագրությամբ հրատարակվել է որպես «ՎԷՄ.երկամսեայ հանդես մշակոյթի եւ պատմութեան» անվամբ պարբերական: Այսօրվա «ՎԷՄ» համահայկական հանդեսը այդ գիտական պարբերականի շարունակությունն է:

Ես հոգապէս շատ վատ անցկացրի իմ vacances: 30 օր բացակայ էի, որոնցից 24-ը անցկացրի անկողնի մէջ: Այժմ լաւ եմ: Եկայ Փարիզ վերջ-նականապէս,- իմ ընտանիքս կգայ 10 օրից յետոյ: Ձեր մասին ունէի տեղեկութիւններ Ջանշիկից:

Որպէս որ պայմանաւորենք reader vers մասին: Գրեցէք ինձ, ուր և երբ կտեսնվենք,- այժմ, որ Kléber-ը քանդուած է,- պէտք է տեղը որոշենք: Ինձ մօտ կարելի է:

Ձեր Ալ. Խատիսեան:

No 35

Միմոն Վրացյանին

17 հոկտեմբեր 1933 Paris

Միրելի ընկեր Միմոն.

Շնորհակալ եմ «Վեմ»ի համար: Շնորհաւորում և ցանկանում եմ յաջողութիւն: Կարդացի երեկ գիշեր բոլոր յողածները: Հետաքրքիր էր ինձ համար,- նամանաւանդ նիւթեր վերաբերալ Հ. Հանր.-ը և մեր շարժումի ծագմանը:

Ներփակ կ'գտնէք 1200* (փրանկ)

3*50 –[...] է վերցրել:

Ձերմ բարններով

Ձեր Ալ. Խատիսեան:

No 36

Միմոն Վրացյանին

Biarritz 11 abr. 1934

Միրելի բարեկամ ընկ. Միմոն, ես գտնում եմ այստեղ մի մասնաւոր գործով, որ կապուած է իմ բարեկամիս մի յանձնարարութեան հետ: Ես դիմում եմ Ձեզ երկու հարցի առթիւ. ա) իմ լաւ ծանօթ և բարեկամ պ. Լևոն Ղորղանով (Лев. Серг. Горганов), որը ստեղծել է «La Bataille» film-ը, որը գնում է Ամերիկա (New York) և կարելի է պէտք կունենայ մի քանի ծառայողներու einemo-ի համար: Բարի լինէք տալու ինձ որևէ ազնիւ և կարող ընկերոջ հասցեն Նիւ Եօրքի մէջ, որին նա կարող է դիմել: Ես գիտեմ, որ

դուք գիտեք, այնտեղ մարդիկ,- ես անձամբ, ոչ մեկին չեմ ճանաչում այնտեղ: Քանի որ նա գնում է օգոստոսին, բարի եղեք գրելու ինձ այստեղ հետևեալ հասցեով՝ Rue de Lavigerie, villa, “Le Rêve”. Biarritz. ինձ:

բ) Ներքոյ կ'գտնեք բժ. Օվ. Մելիքեանի¹³⁶ նամակը, որից կ'իմանաք նորա ցանկութիւնը: Դուք այս գործում անելի փորձուած էք: Ի՞նչ կարելի է անել: Արդէ՞ որ Imprimerie Franco [Cauca...une] չի հրատարակի: Ես ոչ ոքին չեմ տեսնում, որ յանձն առներ: Արդէ՞ որ պ. Յ. Չավրեանը¹³⁷ չի յանձն առնի: Գրեցեք Ձեր կարծիքը, որ ես կարողանամ պատասխանել Մելիքեանին: Իհարկէ իբրև միտք, լաւ գաղափար է: Բա՞յց սպասում, կասկածելի է: Եթե յարմար կդատեք, կարելի է:

Դուք չ'մտնեք Մելիքեանի հետ անձնական յարաբերութեան մէջ: Տպագրել կարելի է շատ էժան Ռելվէյում “Илл. Рос.” տպարանի մէջ, ուր տպում են նորա Приложение (այս տարի 52 գիրք):

Ձերմ բարևներով Ձեր Ալ. Խատիսեան:

P.S.

Ըստ «ցանկի» մեծ հետաքրքրութեամբ սպասում եմ «Վեմի» հատորը:

No 37

Միմոն Վրացյանին

25 փետր. 1935 Paris

Միրելի բարեկամ Միմոն

Վաղուց չեմ տեսել Ձեզ և լսած եմ, որ Դուք տան մէջ հիւանդներ ունէիք: Ինձ ըսին, որ այժմ բոլորը լաւացել են: Իսկապէս շատ վատ ժամանակներ ենք ապրում: Ես մտածեցի այս օրերս «Վեմի» մասին: Պ. Մանտելշտամ, ինչպէս գիտեք, Bremon-ի մրցանակ է ստացել: Ձևի համար պէտք էր մի բան գրել 1934 թիւ ընթացքին: Նա գրած է. “La politique russe

¹³⁶ Հովակիմ Նահապետի Մելիքեան (1886թ., Էրիվան, Ռուսական կայսրություն - 1936թ., Թեհրան, Իրան): Հայ բժիշկ (Բեռլինի համալսարան), պետական և քաղաքական գործիչ, Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի պատգամավոր (1919-1920թթ.): Տե՛ս Մ.Բաբայան, Հուշամատյան..., էջ 371:

¹³⁷ Հովհաննես Խաչատուրի (Քրիստափորի) Չավրեան (1872թ., Թիֆլիս, Ռուսական կայսրություն - 1945թ., Փարիզ), Հակոբ Չավրեանի եղբայրը, լրագրող և փաստաբան:

en Arménie Turque à la veille de la Grande Guerre” (60 էջ, dactylographie): Իբրև նիւթ, շատ յետաքրքիր է, թէն իհարկէ նորութիւններ չ'կան մէջը:

Գրուածքը պիտի տպւի ֆրանսերէն լեզուով տեղական ամսագրի մէջ (խմբագ. prof. Eiteman): Ես մտածեցի, որ դա շատ օգտակար նիւթ պիտի լինի «Վեմի» համար և երէկ խօսեցի Mandelshtam-ի հետ: Նա տեղ իրա համաձայնութիւնը, ասելով, որ պէտք է ստանալ համաձայնութիւն prof. Boyer կամ Eiteman-ից: Նախ այդ, ես ուզում էի իմանալ, արդե՞ք հետաքրքրում է Ձեզ այս գործ (իհարկէ ձրի է): Գրուածքը ինձ մօտ է: Կարող էք կամ գրել ինձ կամ տեսնվենք:

... 1. թէ Ս. Կ. Խաչ միասին վարձեցինք 40, rue Faub. Monmartre բնակարան (3 սենեակ 400 fr.): Մէկ սենեակը շատ մեծ էր, կարող են 30 հոգի հաւաքել: Այժմ պիտի նօրոգւի: Երևի $1^{1/2}$ ամսից կարող ենք տեղափոխել:

Ահագին աշխատանք եմ թափում գաղթականութեան պետքերին համար: Անվերջ տեսակցութիւններ, նիստեր:

Զգում եմ, որ որոշ հետևանքները ստացում են, թէն մեծ դժուարութիւններով:

Իմ ջերմ բարևներս յարգելի տիկնոջ և համբոյրները Սեդայի համար: Կ'սպասեմ Ձեր պատասխանին:

Ալ. Խատիսեան:

4, square Villaret de joyeuse.

No 38

Միմն Վրացյանին

5-III-1935 Paris

Միրելի բարեկամ Միմն.

Ծանր լուրը Գևորգի¹³⁸ մահուան մասին ճիշտ է: Դժբախտութիւնը պատահեց մի քանի ամիս առաջ: Ես զիտէի դրա մասին, բայց ընտանեկան պատճառաւ ես լուր չ'տուի մամուլին: Իսկ մէկ ամիս առաջ ես գրեցի Համոյին և «Յուսաբերը» նրանից է իմացել: Նրա որդին՝ Օննիկը, մօր մօտն է:

¹³⁸ Խոսքը **Ալեքսանդր Խատիսյանի** եղբոր՝ **Գևորգ Խատիսյանի** մասին է:

Ես կորցրի իմ 3 եղբայրներին և մնացի մենակ: Կարող էք ըմբռնել իմ ցավը...

Մանդելշտամի ձեռագիրը ուղարկում եմ, նաև կենսագրական նիւթ: Պատկերը և թոյլտուութիւնը (որ կասկածից դուրս է) կ'իսնոյրեն ուրբաթ օր՝ յոբելեանի օրը:

Ցաւում եմ, որ այնքան երկար հիւանդ էք: Երբ կլաւանաք, կ'տեսնւենք, ես ձեզ իրազէկ կ'պահեմ անցուդարձից, ես շատ եմ աշխատում: Հոգեկան քաւարարութիւն ունեմ, որ անհետևանք չեն ջանքերս:

«Միացեալ ...» չ'յաջողւեց, «Կար. խաչը» հրաժարւեց և ուրիշ պատճառներ կային: Կ'պատմեմ ձեզ: Յարգելի տիկնոջդ և փոքրիկին իմ ջերմ ողջոյներ:

Ձեր Ալ. Խատիսեան

No 39

Միմոն Վրացյանին

17 III 1935 Paris

Սիրելի Միմոն.

Նոր վերադարձա Geneve-ից, ծագեցին ամէն տեսակ լաւ իղձեր, մնում է, որ կատավարութիւններ հաստատեն: Հին պատմութիւն է:

«Mandelstam»-ի թարգմանութիւնը ունեմ: Կարող էք տպել, եթե կուզէք, յողւածը: Նորա պատկերը կլինի “La Russie Illustrée” ի մէջ 23 մարտին: Ceicli Ձեզ կտամ: Երևի «Յառաջ»-ի մէջ տեսաք իմ յողւածը նրա մասին: Ցանկանում եմ շուտ առողջանալ, բարևներս յարգելի տիկնոջդ:

Ձեր Ալ. Խատիսեան

No 40

Միմոն Վրացյանին

12 յուն. 1935 Paris

Սիրելի Միմոն, ես գիտեմ Ձեր սերը դէպի գրքեր: Ես կարող եմ Ձեզ ընծայել րբ. КОКОВИЧ-ի «Յուշեր» (2 հատոր): Բարի եղէք ընդունել իմ կողմից: Ես այս գրքերը թողի office-ի մէջ:

Եթե բարի կլինէք մտնել այնտեղ, օրիորդ Աստղիկը Ձեզ կյանձնի (10^{1/2}-12^{1/2} առաւ.):

Թերթերից գիտեմ, որ Դուք մեծ ճամբորդություն կատարել եք, և մեծ
յաջողությամբ:

Ձերմ բարևներով

Ձեր Ալ. Խատիսեան:

No 41

Միմոն Վրացյանին

31/XII 1935 Paris

Միրելի Միմոն

Ֆիլմերու մասին

Ես խոսեցայ պ. Դորդանեանի¹³⁹ հետ: Սկզբունքով նա համաձայն է և
կ'ուզեր տեսնել Ձեզ հետ: Բարի եղէք պայմանաւորվել նորա հետ Reader
vers-ի մասին: Նրա հասցեն է Mr. Nicolas Corganian 37ter rue Danton
Courbevoie (S)

Չալալ Արմ. Յամբարձումեան¹⁴⁰, նորա հասցեն է՝ 10, avenida Ed. Dato.
Madrid (Espagne):

Դուք լավ կ'անէք, եթէ գրէք նրան:

Ուղղակի, ասելով, որ գրում էք իմ յանձնարարությամբ, դա ավելի ա-
րագ և գործնական կ'լինի, քանի որ գիտէք Ամերիկայի տրամադրություն-
ները: Եթէ յետոյ պետք կըլինի իմ անձնական յանձնարարություն, ես սի-
րով կտամ: Դա գործ է և ոչ թէ անձնական ծառայություն նորա կողմից
ուստի եթէ նա տրամադիր է, նա առաջ կըզնայ առաջարկին: Իսկ եթէ
կուզէք, որ ես գրեմ, ես կըզրեմ:

Շնորհաւոր Նոր տարի, յարգանքներս յարգելի տիկնոջ և Ձեզ:

Ձեր Ալ. Խատիսեան:

A. H. Мандельштам¹⁴¹ -ի հասցեն խնդրում եմ գրէք:

¹³⁹ Դորդանյան Նիկոլայ Ալեքսանդրի (1879/1880-?, Էրիվանի նահանգ, Ռուսական
կայսրություն-1969թ., Փարիզ): Փաստարան, Ֆրանսիայում ռուսական էմիգրացիա-
յի շրջաններում ճանաչված մշակութային և հասարակական գործիչ:

¹⁴⁰ Հնարավոր չեղավ նույնականացնել սույն անձնավորությանը:

¹⁴¹ Մանդելշտամ Անդրեյ Նիկոլայիչ (Հենրիխ Նոխիմովիչ) (1869թ., Մոզիլյով, Ռու-
սական կայսրություն-1949թ., Փարիզ): Ռուս անվանի դիվանագետ, արևելագետ և

Միմոն Վրացյանին

Միրելի Միմոն

1) Lyon-ի հարցը դժուար է կարգաւորել Փարիզէն, որովհետև Lyon -ի ոստիկանութեան մերժումը պիտի վերացւի տեղում, այսինքն Lyon -ի մէջ: Եթէ խնդրողը carte d'identité ունի, նրան պիտի տան aller-retour.

Թող նա Lyon-ում աշխատի ստանալ aller-retour և եթէ չի յաջողի, մենք ստիպւած կլինենք սկզբունքային հարց դնել:

2) Արտ. Աբեղեանը¹⁴² գրած է ինձ: Ես դժուարանում եմ առայժմ պատասխանել, որովհետև տեղ չունենք այստեղ պահելու: Երբ տունը առնուի, ճիշտ կլինի տեղաւորել:

3) Mandelshtam-ի հասցէն անգիր չգիտեմ: Նա ունի թէլեֆոն, նայեցէք այնտեղ: Այժմ նա Սոֆիայ կը գտնուի: Ինչպէս կլիջեմ 6, rue Bellanger, Neully s/S, բայց հաստատ չէ:

4) Office ահագին աշխատանք է կատարում, բազմութիւնը միշտ գալիս է: Ես գրում եմ դրա համար, որ Դուք կասկածում էիք:

Ձեր Ալ. Խատիսեան:

Միմոն Վրացյանին

11/1 1937 Paris

Միրելի ընկ. Միմոն.

Նորից խնդրում եմ մի բան պատասխանել պ. Ղորղանեանին (37ter rue Danton-Courbevoie): Նա ամեն օր ինձ հարցնում է, թե ինչու ձեզանից որևէ լուր չըկայ:

Մի յետաձգէք խնդրեմ, նա շատ է անհանգիստ: Ձերմ ողջոյններով՝
Ձեր Ալ. Խատիսեան:

իրավաբան, Արևմտյան Հայաստանում բարեփոխումների ռուսական նախագծի հեղինակ (1913թ.)

¹⁴² Աբեղյան Արտաշես Գաբրիելի (1877թ., Նախիջևանի գավառ, Ռուսական կայսրություն – 1955թ., Մյունխեն): Հայտնի հայ բանասէր, պատմաբան, մանկավարժ և ազգային գործիչ: Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի պատգամավոր (1919-1920թթ.)

No 44

Միմոն Վրացյանին

19/III 1937 Paris

Միրելի Միմոն

Ներկայ կ'գտնեք certificat և նրա թղթերը: Կ'ցանկամ յաջողութիւն այս ձեռնարկի մէջ:

Շնորհակալ եմ «Վեմի» համար: Կարողում եմ մեծ հետաքրքրութեամբ:

Ձեր Ալ. Խատիսեան:

No 45

14 յուն. 1937

Միրելի բարեկամ Միմոն

Շատ կ'խնդրեմ Ձեզ այս չորեքշաբթի, յունիս 16-ին, ժամը 9-ին գալ Café-Select (sous-sol) Champs Élysées, pres du metro Georges V (на углу, против café Triomphe):

Պիտի լինենք երեքով, դուք, ես և Չիւենկելի: Նա վաղուց ուզում է, որ մենք տեսնուենք: Ես էլ ուրախ կլինեմ տեսնուել Ձեզ հետ:

Ձերմ բարևներով Ձեր Ալ. Խատիսեան:

P.S. / բարի եղէք կամ թէլեֆոնով կամ երկտողով իմացնել, թէ՞ կ'լինեք:

No 46

Միմոն Վրացյանին

12/VI 1937 Paris

Միրելի ընկ. Միմոն

Ես ժամանակին ստացայ Ձեր նամակը և այժմ թերթից իմացա, որ Դուք վերադարձաք Փարիզ, ուստի պատասխանում եմ: Marseille-ի գրասենեակի հարցը իհարկէ ինձ լաւ է ծանօթ: Ես շատ եմ մտածել նրա մասին, բայց ահա բանը ինչուսն է՝ նրանք, որոնք ասում են, թէ «կարելի է աւելի լաւ կազմակերպել», ոչ մի միջոց ցոյց չեն տալիս: Նիւթապէս նա պիտի ապահովի ինքը իրան և մեզանից որևէ նպաստ չի ստանում: Այս պայմաններ-

րուն բացի Գետիկեանից¹⁴³ ոչ ոք չի համաձայնէր, իհարկէ յարմար մարդկանցից (այսինքն՝ օրէնքներ իմացող, լաւ ֆրանսերէն տիրապետող և ազնիւ) և ես նրան համոզեցի շարունակել պաշտոնը և ոչ նա, որ խնդրեց ինձ: Ես ամենից շատ վախենում եմ, որ office ի չար չ'գործադրէ իրա իրաւունքները և ես հպարտ եմ, որ մօտ 30.000 թուղթերուց ոչ մէկ կեղծ կամ սխալ չի եղել: Իսկ (մեր մէջ ասած) բազմաթիւ գործեր կային կեղծ թուղթեր ստանալ (կային առաջարկներ 50.000 և կաշառք), կամ բարեկամական կամ ընկերական ճնշումներ, և ոչ մի անգամ ոչ Paris, ոչ Marseille սխալ չկատարեց: Ես գնահատում եմ դա ամենից շատ Գետիկեանի մէջ: Միւս կողմից ես գիտեմ, որ նա ոչ հասարակական գործիչ է և ոչ կուսակցական է, և դա նորա պակասութիւն է: Իսկ ես ոչ մի անգամ որևէ որոշ գանգատ նրա մասին չ'ստացայ: Երբ ես Marseille էի և բառացի նոյն եմ լսել ընկերներուց, ինչ որ և դուք, բայց որևէ դրական, կոնկրետ փաստ ինձ չ'տվին նրա մասին: Այժմ դուք, իբրև վարչական մարդ, կհասկանաք իմ դրութիւնը՝ Գետիկեանը գոնէ 12 տարուայ փորձառութիւն ունի և որևէ սխալ կամ զեղծում չի արել: Ես վախենում եմ յանձնել անփորձ կամ անվստահելի կամ ընդունակ զիջելու մարդուն, որովհետև մէկ սխալ կամ զեղծում կարող է կառավարութեան մէջ շատ անախորժ հետևանքներ ունենալ: Ահա ինչու, գիտնալով հանդերձ նրա պակասութիւնները, ես նրան չեմ փոխում: Եթէ հնարաւոր է ուրիշ ելք, ես ուրախութեամբ կ'ընդունեմ:

Շատ եմ խնդրում իմացէք Հարաւ. Ամերիկայից Ղորդանեանի ֆիլմի մասին: Նա շատ է յուզած: Ոչ մի խօսք, ոչ մի լուր նա չի ստացել այնտեղից, իսկ ես ժամանակին նրան խնդրեցի կարգադրել ֆիլմի գործերը և ես ինձ անյարմար եմ զգում, որ նրան կարծես գողի մօտացել են:

Ուրախ էի, որ Դուք շատ և լաւ աշխատեցաք Marseille: Այստեղ էլ մենք լաւ գործեցինք:

Ջերմ բարեւներս՝ Ձեր Ալ. Խատիսեան:

¹⁴³ Մարսելի Գետիկեանների ընտանիքի ներկայացուցիչ:

No 47

Միմոն Վրացյանին

2 հոկտ. 1937 Paris

Միրելի ընկ. Միմոն

Գիտնալով Ձեր առանձին սերը դեպի լաւ հրատարակութիւնները, ուղարկում եմ Ձեզ նւեր՝ “Ил. Р.” նոր Альманах: Գիտեմ, որ կ’հաւանէք: Ձերմ բարններով՝ Ձեր Ալ. Խատիսեան:

Այժմ խնդրեմ, կտեսնէք ներփակ թղթի կտորը և յանձնեցէք ընկ. Գերասիմին¹⁴⁴: Նա տեղեակ է, ես խօսեցի թէլէֆոնով:

Ձեր Ալ. Խատիսեան:

No 48

Միմոն Վրացյանին

13/յուն. 1938 Paris

Միրելի բարեկամ ընկ. Միմոն, քանի որ ես լաւ սովորութիւն ունեմ միշտ Ձեզ տեղեակ պահել իմ կառավարական գործերս, պէտք է ասեմ, որ բիւրօ ինձ տեղեկացրեց, որ վերջապէս ինձ և Շառ. համար V.S.-ները կան: Քաղաքը բացւում է յունիսի 30-ից, բայց ես անկախ կարող եմ ազատ լինել միմիայն օգոստոսի 2-ից: Նրանք գրում են, որ իմ հանգամանքը նրանք աչքի առաջ կ’ունենան:

Դուք էլ լաւ սովորութիւն ունէք երբեմն այցելութեան գալ մեր խմբագրատունը: Երբ յարմար ընկէ կ’գտնէք, ես շատ ուրախ կլինեմ, եթէ կ’անցնէք մեր կողմը: Ես շատ կ’ուզենայի Ձեր կարծիքը իմանալ որոշ հարցերու առթիւ:

Ձերմ բարններով Ձեր Ալ. Խատիսեան:

P.S./ Ես համոզւած եմ, որ Դուք ինձ լիովին ներեցիք և հասկացաք մայիսի 28-ի տոմսակի առթիւ:

¹⁴⁴ Գերասիմ Բաբայի Բալայան (1881թ. Շուշի, Ռուսական կայսրություն- 1959թ. Փարիզ): Հասարակական և քաղաքական գործիչ, Հայաստանի Հանրապետության Խորհրդարանի պատգամավոր (1919-1920թթ.): Բոլշևիկյան կարգեր հաստատվելուց հետո տարագրվել է:

Ես մի քանի անգամ նորից մտածեցի դրա մասին և շատ ցաւեցի, որ ականայ դժգոհութիւն Ձեզ պատճառեցի: Իմ դէպի Ձեզ յարգանքը և սէրը Դուք լաւ գիտէք:

No 49

Միմոն Վրացյանին

19 օգոս. 1938 Paris

Միրելի ընկ. Միմոն, շնորհակալութեամբ ստացա «Վեմը» և կարդացի մի ծայրից միւսը, կան շատ հետաքրքիր յօդւածներ (օր. Բերբերեանի, Գևոյեանի): Ես «այնտեղից» ստացայ նամակ, որ «եթէ մինչև 10 օգոստ. չեմ կարող գալ, որ ազատ եմ չ'գալու»: Ուրիշ լուրեր չունեմ: Օգոստ. 24-ին ես կգամ Փարիզ, և շատ ուրախ կլինեմ, եթէ Դուք կայցելէք ինձ խմբագրատան մէջ: Ես 24-ից յետոյ ամեն օր Փարիզ եմ:

Ձերմ ողջոյններով Ձեր Ալ. Խատիսեան:

No 50

Միմոն Վրացյանին

6 հոկտ. 1939 Paris

Ասացէք Արտաշէսին, որ շուտով պիտի նորից սկսեմ գրել թերթի համար:

Միրելի բարեկամ Միմոն, ստացայ Ձեր 3 սեպտ. նամակը և յիշեցի այն օրերը, երբ 1914 թիւն մենք սկսեցինք աշխատել: Այսօր ամեն ինչ տարբեր է, մենք կատարում ենք մեր պարտականութիւնը հանդէպ մեզ հիւրասիրող երկրի և մօտ 6.000 հոգի գնացին բանակ: Ուրիշ որևէ գաղափար չունենք, քանի որ ամբողջ երիտասարդութիւնը զենքի տակն է: Առայժմ անմիջական հարցեր չ'կան Հայաստանի առթիւ: Մենք, ես և office և պատւիր. կազմը չափազանց շատ աշխատում ենք, թէ՛ զինուորներու, թէ՛ նրանց ընտանիքներու և թէ՛ կապեր պահելու և ստեղծելու համար, թէ՛ մեր հիւրասիրող երկրի և թէ՛ կովկասեան հարևաններու հետ: Ես կարող եմ ասել, որ մեր ուժերու չափ անում ենք ինչ որ պէտք է: Այստեղի ժողովուրդը հիանալի է, թէ ֆրանսիացիք և թէ մերոնքը, հանգիստ, ուժեղ և հնազանդ: Իմ անձնական տունը միշտ լիքն է այցելուներով. մի տեսակ կենտրոն, նիստերը պատ. և միւս ազգային (France-Armenians etc.) հարցերու համար:

Պատերազմի ընթացքը գիտեք թերթերից: Մենք կարծում ենք, որ դուք Ամերիկայի մեջ պետք է հետևեք Ձեր տեղական կառավարության ընթացքին, լինելով լոյալ, ինչպես և այստեղ: Առանձին դիմումներու պետք չ'կայ: Ապագան ցոյց կտայ հետևեալ քայլեր: Այս է ընդհանուր կացութիւնը: Եթէ կլինի նորութիւն, կգրեմ ձեզ անմիջապէս: Երէկ իմ տանը եղաւ մի հաւաքույթ, որից պիտի դուրս գայ ազգային խորհուրդ, համերաշխ, բաղկացած զանազան տարրերուց: Նոյնպէս լաւ աշխատանք կատարում է Comite France Armenienne նախագահ Louis Marin, փոխ-նախ. Չոպանեան¹⁴⁵ և ես, և մօտ 50 անդամ, առաջնակարգ ֆրանսիացիք: Ինչպէս կտեսնեք, շատ օգտակար և համերաշխ աշխատանք է կատարուում: Դուք գիտեք, որ երկար տարիներ ես և դուք գործակցեցինք և ես բազմաթիւ առիթներ ունեցաւ Ձեզ հետ խօսել շատ անկեղծ և բարեկամաբար: Ուստի այսօր էլ կասեմ, որ Հ.Հ. պատուիր. կազմի մեջ կայ կատարեալ հասկացողութիւն, մեր և ուրիշ ուղղութեան մարդկանց մեջ կան լաւ յարաբերութիւններ, իսկ քաղաքական ընդհանուր կացութեան մեջ մեր դերը այսօր է՝ նայել և սպասել: Այս տեղեկութիւնները, իհարկէ, մամուլի համար չեն, բայց դուք կարող էք ասել այն կարևոր ընկերներուն, որոնք Ձեզ հետ լաւ են և որոնց կգտնեք կարևոր:

Այժմ թոյլ տուէք Ձեզ անձնապէս ասելու այն, ինչ որ ես բացի ձեզանից և Համօյից ոչ ոքին չեմ կարող ասել: Դա վերաբերում է իմ անձնական դրութեանը և իմ աշխատանքի պայմաններուն: Ահա գործը ինչու՞մ է՝ ես 3 տարի շարունակ աշխատում էի «Russie III.» և իմ բարեկամ Ղօրղանոֆի¹⁴⁶ ընկերութեան մեջ ստանալով այս երկու տեղերից միասին 2000 ֆր., յետոյ ես թողի «Rus. III.» և Ղօրղանոֆը մենակ ինձ տալիս էր ոռճիկ, բացառապէս դրա համար, որ ես կարողանամ նւիրել ազգային աշխատանքին: Իսկ ուրիշ տեղից ստանում էի ներկայացչական, որ ես ինքս պիտի ճառէի: Այժմ ի՞նչ է պատահել: Ղօրղանոֆ շնորհիւ պատերազմի փակեց իրա գործ և յայտարարեց ինձ, որ յունւարի 1-ից այլև ոչինչ չ'պիտի տայ ինձ, ասելով, որ չի կարող (որ ճիշտ է) այլևս և որ «ազգը» պիտի ինձ վճարէ, քանի որ պետք ունի իմ աշխատանքի: «R. III» նոյնպէս փակուեց: Ես

¹⁴⁵ Խոսքը **Արշակ Չոպանյանի** մասին է:

¹⁴⁶ Խոսքն, հավանաբար, վերը նշված **Նիկոլայ Ալեքսանդրի Ղօրղանյանի** մասին է:

չափազանց մտահոգւած եմ: Ի՞նչ պիտի անեմ յունւարի 1-ի՞ց: Մէկ կողմից, ես տեսնում եմ, որ իմ աշխատանքը չափազանց կարևոր է և ամեն կողմից ինձ վրայ են գալիս և ինձանից են պահանջում ամեն տեսակ գործ, և ես իսկապէս գիշեր-ցերեկ աշխատում եմ, միւս կողմից ոչ մի տեղից ես չեմ տեսնում նիւթական օգնութիւն պատ. համար և ես ստիպւած եմ, ինչպէս 10 տարի, այսօր էլ մուրալ հարուստներու մօտ:

Ուստի ես մի ամիս մտածելուց յետոյ վճռեցի երկու քայլ անել՝

ա) գրել Համոյին, որ նա իրա կազմի կողմից օգնէ պատուիր. որ այսօր ամենակարևոր գործ է վարում և

բ) գրել Ձեզ, որ Դուք անձնապէս, à titre privé, քանի որ դուք ինձ ճանաչում էք արդէն 20 տարի, ինչպէս շատ համեստ պահանջներով մարդ, գտնէք այնտեղ Ձեր կապերու շնորհիւ 2-3 մարդ, որոնք ուղարկեն Ձեր միջոցաւ ինձ ամիս 25-30 dollars, այն ծախսերու համար, որ այսօր անհրաժեշտ են մեր ընդհանուր քաղաքական գործի համար: Հասկացե՛ք՝ ես ընդունում եմ մարդկանց, տալիս եմ ճաշեր, rendez-vous, իմ տանը ժողովներ են անում, և ես ստիպւած եմ գրկել իմ ընտանիքը ամենաանհրաժեշտ բաներուց, որպէսզի կարողանամ ապրել: Ի՞նչ տրամադրութեամբ ես կարող եմ անել դիմումներ, ընդունել մարդկանց, երբ իմ վաղը և այսօրայ կեանքը ապահոված չէ: Ես կարծում եմ, որ դա ինձ համար չէ, այլ այն պաշտոնի և գործի համար, որ ինձանից են պահանջում և որը ես կատարում եմ, իմ կարծիքով, մեծ բարեխղճութեամբ: Իհարկէ դա կարող էք Դուք ասել միայն Ձեր ամենամօտիկ մարդկանց և ոչ [ԻԳԷին] և ոչ որևէ ուրիշ մարմնին: Ես թոյլ տւի միմիայն Ձեզ ասելու այն յոյսով, որ Դուք ինձ կհասկանաք և կանէք անհնարինը ինձ բաւարարելու համար: Ուրիշ կերպ ես երբէք չեի գրել: Բարի եղէք անմիջապէս ինձ տեղեկացնելու, որ այս նամակը Դուք ստացաք: Հաւատում եմ, որ Դուք ինձ լաւ հասկացաք:

Ձերն բարևներով Ձեր Ալ. Խատիսեան:

Արտաշես Չիլինգարյանին (Ռուբեն Դարբինյանին)¹⁴⁷

1 մարտ 1940 Paris

Միրելի Արտաշես, 1) ներփակ նամակը Միմոնին կարող էք բաց անել, կարողալ և նրան ուղարկել, քանի որ նրա մեջ կան լուրեր որ Ձեզ համար կարող են լինել հետաքրքիր:

2) Խնդրեմ մի քանի անգամ անդրադառնալ ազգային միութեան գաղափարի վրայ (տես Միմոնի նամակ կետ 4):

3) Թող նորից յիշատակւի, որ Հ.Հ. պատւիրակ. հետևում է մեր դատի, պէտք է որ իմանան, որ մենք միշտ կ'աշխատենք: Մեր կապերը այժմ լաւ են:

4) Դուք խօստացաք ամեն ամիս ինձ ուղարկել հոնորար: Ես ստացայ 14 dol. յունւար 12-ին, իսկ այսօր մարտի 1-ը և ես ոչինչ չունեմ Ձեզանից: Բարի եղէք անմիջապէս ուղարկել: Հաշւեցէք ինդրեմ 2 dol. յօդւածի համար:

5) Մի յարձակւէք ոչ թիրքերու և ոչ ռուսներու վրայ Ձեր թերթի մէջ:

6) Մի ուշացէք Ձեր նախագահին դիմում անելու, որի մասին գրած եմ արդէն:

Ձերմ բարևներով Ալ. Խատիսեան:

¹⁴⁷ Ռուբեն Դարբինյան (իսկական անունը՝ Արտաշես Ստեփանի Չիլինգարյան, - 1883, Ախալքալաք, Ռուսական կայսրություն - հունիսի 14, 1968, Բոստոն, ԱՄՆ), հայ նշանավոր հասարակական, քաղաքական, պետական և կուսակցական գործիչ: Ուսանել է Հայդելբերգի և Մյունխենի համալսարաններում, 1906 թվականին ավարտել է Մոսկվայի պետական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության փոխնախարար, նախարար (1920թ.): Հայաստանուն բոլշևիկյան կարգեր հաստատվելուց հետո ձերբակալվել և ազատվել է 1921թ. փետրվարին՝ հակաբոլշևիկյան ապստամբության օրերին: Տարագրվել է, վերջնական հաստատվել է Բոստոնում, որտեղ էլ կնքել է իր մահկանացուն: Արտաշես Չիլինգարյանը այն հայ գործիչներից էր, ով մշտապես և հետևողականորեն ներկայացնում և բացատրում էր հայության գլխին կախված բոլշևիզմի սպառնալիքն ու ռուսական վտանգը:

Արտաշես Չիլինգարյանին (Ռուբեն Դարբինյանին)

9/III 1940 Paris

Նախորդ նամակի մեջ դրած էր Միմոնին ուղղած երկար նամակս:

Միրելի ընկ. Արտաշես, ներփակ երկու յօդուածներ շատ կարևոր են մեզ համար և ահա ինչու.

ա) Մենք եկանք համաձայնութեան մեր Կովկասի հարևաններուն հետ և պէտք է շեշտել մեր ընդհանուր շահեր և համագործակցութիւնը: Մենք դեռ չենք ստորագրել confederation acte, բայց դա շուտով կ'լինի: Դա անհրաժեշտ է Կովկասի ապահովութեան համար և բարի դրացիութեան համար:

բ) Մենք տեսնում ենք որ երբեմն «Հայրենիքը» գործածում է սուր լեզու տաճիկներու դէմ: Այսօր դա շատ վտանգաւոր է և խնդրում էք, որ դա տեղի չունենայ Ձեր թերթի մեջ: Մենք գտնում ենք նոյնպէս շատ անյարմար և անտեղի վիճաբանական հանդէս (թէ ո՞վ պիտի յաղթի), որ պիտի կայանար Ձեզ մօտ փետր. 11-ն: Շատ ենք խնդրում չանել նման վէճեր: Այստեղ դա առաջ բերեց շատ անցանկալի տպաւորութիւն: Այստեղ շատ լուրջ կերպով հետևում են մեր մամուլին: Պէտք է լինել լոյեալ և չեզօք: Ահա մեր նշանաբանը: Այս մտքով էլ ես շարունակ գրում եմ: Շատ եմ խնդրում այս երկտողը ուղարկել Միմոնին, որը իրա ճառի մեջ պարզ անցաւ Սովեթներու կողմը (եթէ տաճիկներու վտանգ կայ): Մի մոռացէք, որ տաճիկները դաշնակից են և մեր հարևան են Կովկասի մեջ:

Ձերմ բարևներով Ձեր Ալ. Խատիսեան:

P.S./ Ուղարկեցէք յօդուածներուս հոնորարը:

Գրեցէք ինձ Ձեր տպաւորութիւնները:

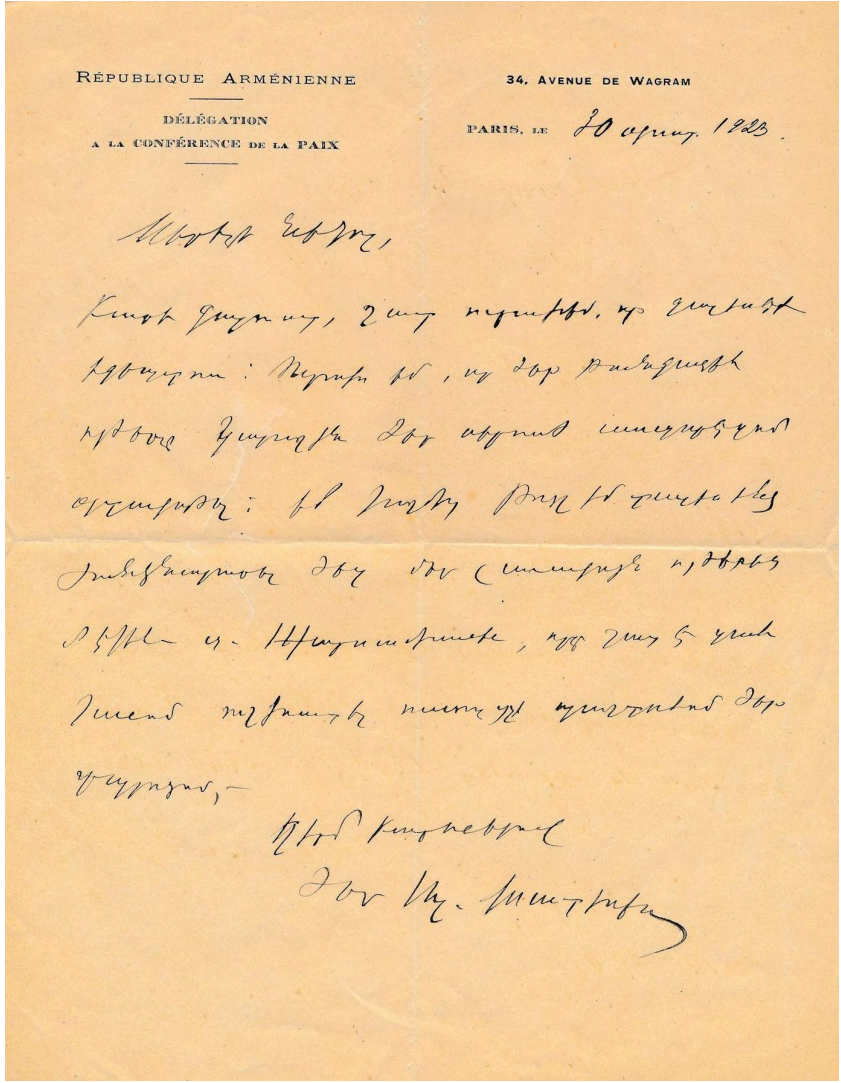
*Նիկոլ Աղբալյանին
(30 օգոստոսի, 1923թ.)*

30 օգոստոս 1923

¹⁴⁸ Արխիվային փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Մայրլ Բաբայանը («Համագայինի» կենտրոնական արխիվ, Նիկոլ Աղբալյանի ֆոնդ (ֆոնդ 2, գործ 41):

Միրելի Նիկոլ

Բարի գալուստ, շատ ուրախ եմ, որ գալիս էք Եգիպտոս: Ուրախ եմ, որ Ձեր թանկագին ոյժերը կարող են Ձեր սիրուած ասպարէզում օգտագործել: Իմ կողմից թոյլ եմ տալիս ինձ յանձնարարել Ձեզ մեր լաւագոյն ոյժերից մէկին՝ պ. Պարսամեանին, որը շատ է ցանկանում աշխատել ուսուցչի պաշտօնում Ձեր դպրոցում:

Նամակի բնագիրը

*Վահան Փափազյանին***Յունիսի 1-1923**

Միրելի ընկ. Վահան, Դուք երևի արդէն ստացած կլինէք իմ նամակը Պրագայի իմ ճանապարհորդության մասին: Այսօր ես ստացայ Ձեզանից նամակ պ. Գրինֆելդի և նրա աշխատակիցների մասին: Տեցի կարդալ նամակը և ընկ. Վրացեանին: Մեր երկուսի տպաւորութիւնը եղել է նոյնը՝ այսինքն, որ ոչ պատուիրակութիւն և ոչ Պատ. մարմ. չեն կարող ընդունել պ. Գրինֆելդի առաջարկը, ինչպէս բացարձակապէս հակասող Conference-ի վճիռներին և հաստատած budget՝ ին: Conference քննարկած է եղել պ. Գրինֆելդին ռոճիկ տալու հարցը և մերժեց: Առհասարակ մեր ներկայացչութիւնների համար վճուած է՝ պահել պատուակալ (առանց վարձատրութեան) ներկայացուցիչներին, իսկ այնտեղ, որտեղ դա հնարատր չէ, պահել մի քարտուղար (ռոճիկով): Այժմ թէ Berlin, թէ London, թէ Rom, մենք նախ՝ պէտք է ընտրենք պատուակալ ներկայացուցիչ: Ահա այս դերի համար էր, որ մենք խնդրեցինք Ձեզ խոսել պ. Գրինֆելդի հետ, այսինքն՝ առանց ռոճիկի: Եթէ նա համաձայնէր, մենք կարողանայինք հիւպատոսական (կամ միևնոյն ժամանակ և քարթուղարական) պաշտոնի համար ունենալ ռոճիկատր քարթուղար, որին կարող էինք տալ ի լրումն հիւպատոսական հասոյթների որոշ վարձատրութիւն (մոտ 150-200 fr.): Իսկ այն ձև, որ առաջարկում է պ. Գրինֆելդ, 1250 fr., անընդունելի է բացարձակապէս: Նոյն է և ընկ. Վրացեանի կարծիքը: Ուստի խնդրում եմ Ձեզ նորից խօսել այս մտքով պ. Գրինֆելդի հետ: Այս մտքով ես գրեցի նրան պաշտոնական նամակ: Թող նա վարի միմիայն diplomatique մասը, իսկ հիւպատոսական մասի համար մենք կունենանք մի քարթուղար: Նա կարող է ինքը նրան նշանակել, լինի դա Նազարեան կամ Քրիշլեան: Յիշում էք, որ Conference առհասարակ հիւպատոսական

¹⁴⁹ **No54 - No57** արխիվային փաստաթղթերի էլեկտրոնային տարբերակները տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը («Համազգայինի» կենտրոնական արխիվ, Վահան Փափազյանի ֆոնդ (ֆոնդ 5, գործ 34):

վարիչի համար budget չի նշանակել, այլ ասաց, որ նրանք պիտի տեղական հասոյթներով ապրեն: Սպասում եմ Ձեզ անել լրացուցիչ նամակ:

Այսօր ստացայ Detroid (America)-ից 43 անգ. ոսկի, դեղեր առնելու համար և ուղարկելու Հայաստ. Կարմ. Խաչին: Խնդրեմ, բարի եղէք իմանալու, արդե՞օ ք կարելի է Berlin-ում առնել դեղեր և Berford-Premium միջոցով ուղարկել Հայաստ. Կարմ. խաչին? կարծեմ Berlin'ից արդէն մի անգամ դեղերը ուղարկուել են Երևան?

Ինչ ճանապարհով և հասել են արդէն?

Եթե դրական պատասխան ստանամ, դրամը կ'ուղարկեմ պ. Գրինֆելդին և գործը կ'յանձնեմ Berlin'ի մէջ կարգադրելու: Խնդրեմ այս հարցին էլ պատասխանեցէք:

Վերադառնալով պ. Գրինֆելդի հարցին, նորից խնդրում եմ համոզեցէք նրան, որ ընդունի պատուակալ ներկայացուցչի պաշտոնը: Մենք զարմացանք, որ դուք չ'բացատրեցիք նրան, որ այժմ ոչ ոքից կախուած չէ փոխել այն վճիռը, որ կայացել է Berlin'ում չէ փոխել այն վճիռը և սակարկելու կամ չ'սակարկելու ես բնաւ իրաւունք չունեմ:

Բարևներով ձեր Ալ. Խատիսեան:

No 55

Վահան Փափագյանին

Յուլ. 21-1923

Միբելի ընկ. Վահան, ստացայ Ձեր նամակը: Ես 10 օր անցկացրի London'ում: Բագրատունուն մեծ դժուարութիւններով վերջնականապէս հեռացրի, Բաֆֆիին մտցրի, ներկայացրի For[eign] office'ին, նա դիմել է գործին: For[eign] office-ին. խօսեցի՝ նրանց այսօրուայ ծրագիրը. մօտենալ ..., ճանաչել նրան և լինել տաճիկների դէմ և աշխատել նորից Cilicie հայերի համար:

Խնդրեցին նորից գալ հոկտեմբերին:

Berlin անձամբ կ'գամ օգոստոսին, գործերը վերջացնելու համար: Կ'գնամ և Պրագա ուսանողական հարցի համար Berlin'ից առաջ: «Պ. Մ.» խնդրեց ինձ 10.000 fr. ուղարկել Պարկաստ. մեր ընկերների օգտին: Ես երէկ դիմեցի պ. Գ. Գիլբերնկեանին և նա տուեց 10.000 fr., որ վաղը ես ու-

դարկում եմ ...in: «Լույսը՝ կայծի» հարցը դեռ վերջնականապես չեմ վճարել, ունեմ 12.000 fr., որ պ. Խորասանջեանը տուել է ինձ թերթի համար: Բարև Անումեանից և Վարդկէսից, ուրիշ մարդ չ'կայ: Ձեր վախերը բաժանում եմ: Միսակի համար գաղութը տալիս է ամսական որոշ գումար: Գործը շատ շատ է, օրական 25-30 մարդ գալիս է: Մեր կապերը շատանում են, ես ամբողջ օրերը զբաղւած եմ: Ուզում ենք Lausanne-ի Conference-ի առթիւ նորից մի բողոք-յայտարարութիւն անել: Ահարոնեանի հետ իմ յարաբերութիւնները նորմալ են:

... շատ ծանր էին անցել:

Վրացիները երազում են տաճիկների հետ Կովկասը մաքրել, բայց For. office դէմ էր այս ծրագրին, ահա և բոլոր մեր նորութիւններ:

Յարգանեք և սիրով Ձեր Ալ. Խատիսեան:

Դաստակեանը հեռագրով իմացնում է, որ մի քանի օրից յետոյ պիտի մեզ դրամ ուղարկի:

Ժեներ. Ղորղանեանին Նուբարը և Col. 4 ամսով ապահովացրին 1.500 fr. ամսական, որ նա գրի «Հայերի մասնակց. մեծ պատերազմի» մէջ:

Պ. Մ-ին գրեցի արդէն 15 զեկուցում: Նրանք շատ գոհ են, ինչպէս տեսնում եմ իրանց նամակներից:

Ալ. Խատիսայան

No 56

Վահան Փափագյանին

7 հոկտ.

Միբելի ընկ. Վահան

Ստացայ Ձեր նամակը: Հրաչ Տեր-Յարութիւնեանը ժամանակին արդէն ստացաւ ինձանից նամակ, որտեղ ես անձամբ նրան բացատրեցի նրա գործի դրութիւնը: Երևի նա ձեզ պատմած կ'լինի, որ Ղարաբեգեանը, որի տեղ նա պիտի մտներ, անսպասելի կերպով եկել է Prague և ես ինդրեցի Չէխօսլով. Խա. Իլիուսին էլ ընդունել, ամեն օր սպասում եմ պատասխանի, որ դեռ չ'կայ: Ահա գործի դրութիւնը: Ես հրաժարեցի, որ ...ից անմիջապէս Berlin visa ուղարկի, երբ գործը կարգադրի և պ. Մսկարեանը այս գործին հետևում է:

Համլ. Թումանյանի Վիեննայի conference-ից յետոյ գրեց ինձ անձնական նամակ, իբրև իմ ազգական (Գիգա-Աշխէն) և իբրև իմ նախկին քարթուղար, ինտրելով ծանօթացնել նրան անձնապէս իմ բռնած ուղղութեան հետ: Ես պատասխանեցի և երբէք չէի կարող ենթադրել, որ առանց իմ թոյլտութեան նա իմ մասնաւոր նամակը ուղարկի այնքան հեռու: Ահա ամբողջ պատմութիւնը: Ըստ էութեան ես իմ կարծիքները չեմ թաքցնում, բայց իհարկէ Համլիքը պիտի հարցնէր իմ թոյլտութիւնը:

Նրա նախկին ծառայութիւնը պիտի նրան սովորեցնէր այս ձևերին:

Երէկ եկաւ Փարիզ Ստ. Մամիկոնեանի որդին, նա պատմում է, որ մեր խմբից 13 թեքնած. Կովկասից չեն թողնում գնալ Prague, որովհետև Պրագա ժամանել են 32 հոգի, 5-ը ճանապարհի վրայ են, դա 37, իսկ 13 Թիֆլիսից չեն կարող դուրս գալ: Ես երևի նորից կգնամ Պրագա այս 13 հոգու տեղ ներկայացնելու նոր ցուցակ: Եւրոպայում նորութիւններ չկան, իսկ տեղում ռուս-տաճկական յարաբերութիւնները լարում են շարունակ:

Ձեր Ալ. Խատիսեան

No 57

Վահան Փափագյանին

7 մարտ 1930 Paris

Միբելի ընկ. Վ. Փափագյան

Ձեր փետր. 13-ի նամակը ես ստացայ և մարտի 5-ին հեռագրեցի Ձեզ՝ §Sarafian pour Papasian. Oui, envoyez télégraphiquement trois mille francs, film envoyens, Khatissian!:

Այժմ տալիս եմ մանրամասնութիւններ.

ա) Դուք խնդրեցիք 13 պատկերով նշանակել գինը 550 doll., այժմ վճարել 25 օսմ. ոսկի և մնացածը բաժանել երկու մասի (2 ամսից և 3 ամսից յետոյ) և ֆիլմը ուղարկել մարտ ամսուայ ընթացքին: Այս բոլորը ես ընդունել տի պ. Ղորղանեանին:

բ) Այժմ պ. Ղորղանեանը ունի ձեռքի տակ մէկ օրինակ ֆիլմի (որը արդէն գործածել է, բայց որ շատ լաւ դրութեան մէջն է), և որպէսզի Դուք անմիջապէս ստանաք այս ֆիլմը, նա Ձեզ ուղարկում է այս օրինակը:

զ) Քանի որ այս միակ օրինակը Ձեզ ուղարկելուց առաջ պ. Ղորղանեանը պիտի հանէր copie նրանից, նա խնդրեց (ինչպէս և դուք գրեցիք), որ Դուք ուղարկէք նրան այն 25 օսմ. ոսկի (մեր հաշուով մօտ 2.600 fr. français) որ նա պիտի միացնէր և նրա սեփական դրամը կ'վճարէր copie-ի համար (25 ոսկու փոխարէն նա խնդրեց 3000 francs français)

դ) քանի որ 550 doll. կազմում է 550 x 25=13.750 fr., Դուք այժմ կ'վճարէք 3000 fr. իսկ մնացած 10.750 կ'բաժանէք՝ 5000 - երկու ամսից յետոյ, իսկ 5.750 - երեք ամսից յետոյ: Այսինքն՝ ամեն ինչ Ձեր ցանկութեան համաձայն: (Ի միջի այլոց պ. Թիւթինջեանին 600 doll. էր նշանակած): Այժմ Ձեզ հասկանալի է, որ «Oui» խօսքը պատասխանում էր Ձեր պայմաններուն, իսկ 3000 fr. պէտք է copie-ն հանելու համար, որպէսզի ֆիլմը անմիջապէս գնայ ... և քանի որ 3000 fr. անմիջապէս պէտք է վճարել, և մենք խնդրել ենք ténographiquement ուղարկել:

«Film envoyens» պէտք է հասկանալ, որ 3000 fr. ստանալուց յետոյ, ֆիլմը կ'ուղարկուի անմիջապէս (այսինքն՝ copie հանելուց յետոյ, դրա համար պէտք է 2 օր): Այժմ կարծեմ Ձեզ ամեն ինչ պարզ է: Մուրհակներու համար ես վերցրի ինձ վրայ բարոյական պատասխանատւութիւն և համոզուած եմ, որ դուք կ'լինէք ճշտապահ: Ուստի ամբողջ մեքենան շարժելու համար սպասում եմ ձեզանից 3.000 fr. par télégraphie: Կրկնում եմ՝

- a) Դուք ուղարկում էք 3000 fr. անմիջապէս ինձ
- b) Հանում է 2 օրուայ մէջ copie-ն
- c) Անմիջապէս ֆիլմը ուղարկում է Ձեզ
- d) 5.000 fr. վճարում էք 2 ամսից յետոյ
- e) 5.750 fr. վճարում էք 3 ամսից յետոյ

Շտապելու համար պ. Ղորղանյանը ձեռնարկել է արդէն copie-ն հանելու գործին: Եթէ սպասէր copie-ի développement, տպագրութիւն, պէտք է առնուլ 1 1/2 ամիս, ի քանի օր Դուք մարտին պէտք ունէիք, նա ուղարկում է Ձեզ իրա օրինակը՝ ֆիլմը:

Ես համոզուած եմ, որ այս նամակը ստանալուց առաջ Դուք արդէն 3.000 fr. կ'փոխադրէք և ֆիլմը կ'ուղարկուի Ձեզ: Այս բոլորը ես գրում եմ Ձեզ մանրամասնութիւնները պարզելու համար:

Ուղարկում եմ և աֆիշաններ: Տայ Աստուած յաջողութիւն:

Այսօր այցելեց ինձ պ. Atchison (Աշխտն) N. E. R. [Near East Rellief] լիազոր, նա գնում է Beyrouth և Ձեզ հետ պիտի տեսնուի: Ես տի նրան Ձեր անունը: Նրանից շատ բան է կախուած, նա Ձեզ կ'պատմի (N. E. Rel.-ի տեղ կազմել է նոր N. E. Fondation, որ մեծ գումարներ ունի) գալու նպատակը: Լաւ պատրաստեք նրան Բերիոյ և Միջագետքի համար: Սպասելով Ձեր լուրերու կ'մնամ:

Ձեր Ալ. Խատիսեան:

No 58¹⁵⁰

*Հունաստանի խորհրդարանի նախկին պատգամավոր
Գևորգ Փափագյանին*

N 197

4 հոկտ. 1923

**Մեծարգոյ Տիար Գևորգ Փափագեան նախկին անդամ
Յունական խորհրդարանի**

Աթենք

Մեծարգոյ հայրենակից.

Ստացուած ենք Ձեր 28 օգոստոս և 9 սեպտ. 1923 թուագիր նամակները, որոնցմով մանրամասն տեղեկութիւններ տուած էիք մեզ ..., նա Relief-ի, Աթենքի խորհրդաժողովին մասին, ինչպէս նաև Յունաստանի հայ գաղթականութեան հպատակութեան հարցին վերաբերման:

Նախ և առաջ թոյլ տուէք, որ մեր ամենախորին շնորհակալութիւնը յայտնենք Ձեզ Ամերիկեան նպաստամատոյցի Աթենքի խորհրդաժողովին մօտ պատուիրակութեանս ներկայացնելու մեր առաջարկին, այնքան սիրայոժար կերպով ընդ առաջ երթալուդ և այդ առիթով այնքան արժանաւոր կերպով նոցա ժողովին մօտ մեզ ներկայացնելուդ համար: Շնորհակալութիւն նոյնպէս Ձեր տուած խիստ շահեկան և մանրամասն տեղեկութիւններուն համար:

¹⁵⁰ Փաստաթուղթը վերցված է Արգամ Այվազյանի ֆէյսբուքյան էջից:

Ինչ կը վերաբերի Յունաստանի հայ գաղթականության հպատակության չափազանց փշոտ հարցին, մենք լուրջ կերպով քննության առինք Ձեր ներկայացուցած բոլոր դիտողություններն ու դատողությունները և շուտով այդ մասին կ'ունենանք Արգոյին պատուիրակության հետ մտքերու փոխանակություն, հաւանորէն Խառն ժողովի մը մէջ կրկին կը քննենք խնդիրը և արդիւնքը չենք մոռնար Ձեզ հաղորդել:

Ընդունեցէք ամենագոյ հայրենակից յարգանոց հաւաստիքը:

Ի. տ. նախագահի ՀՀ պատուիրակության

Ալ. Խատիսեան

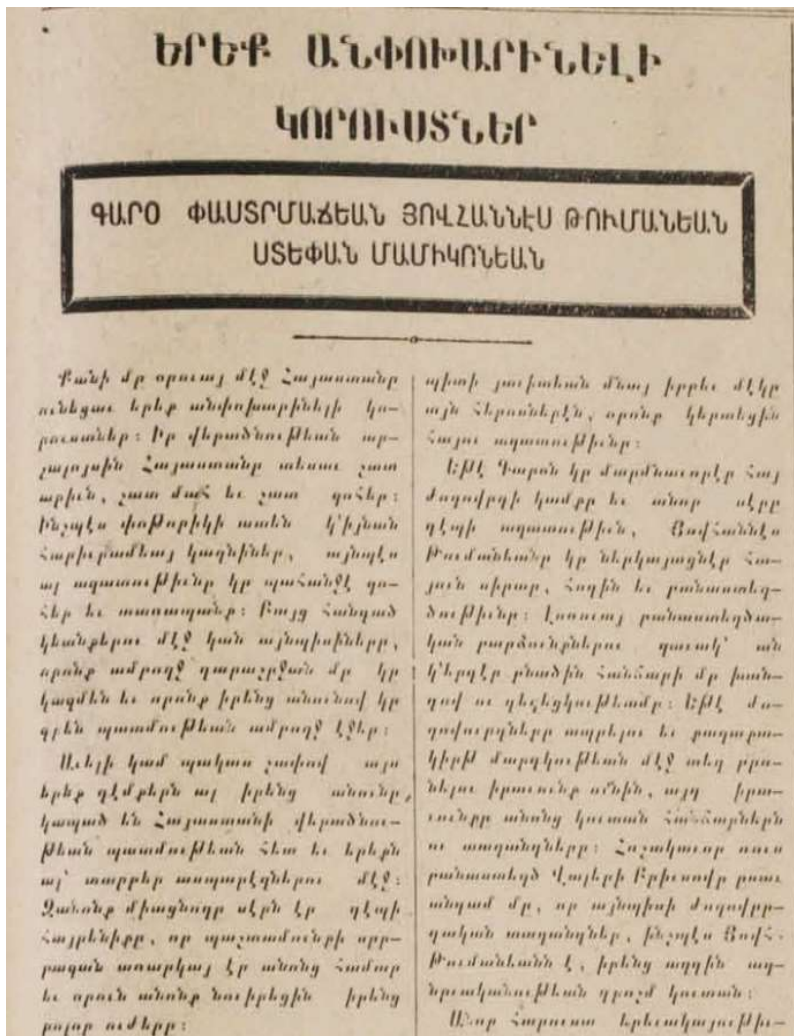
ԲԱԺԻՆ I V

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

№ 59

ՀՈՒՎԱՍԾ, ԳՐՎԱՍԾ ԳԱՐՈ (ԳԱՐԵԳԻՆ) ՓԱՍՏՐՄԱՋՅԱՆԻ,
ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԵՎ ՍՏԵՓԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆԻ
ՄԱՀՎԱՆ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

(«Հայրենիք» օրաթերթ, ազգային, գրական, քաղաքական,
հասարակագիտական, ուրբաթ, ապրիլ 13, թիվ 3330, 1923թ., էջ 1)

Ո՛վ չէր ճանչնար Արմէն Գարսն, այդ կրակոտ յեղափոխականը, որ յաշխենապէս իր անունը կայեր էր Պանք Ռիւսմանի Հերոսական գործին հետ: Ո՛վ չէր ճանչնար Արմէն Գարսն, իրրեւ հայ կամաւորական խմբերու հրամանատար մեծ պատերազմի տակն, որ վերջի տարիներն ալ աշխարհ բարեխղճութեամբ ու եռանդով կը ներկայացնէր Հ. Հ. կառավարութիւնը Աւաչինկիների մէջ:

Այդ անվախ ու անբաւար ժողովրդի անձնաւորութեան մէջ կը ժարմնաւորէր հայ ժողովուրդի կամքը, անոր վճռականութիւնը՝ կեանքի եւ արեան զնով ձեռք բերելու ազատութիւն: Պայքարի մէջ ան կը մտնար ամէն անձնական բան, բնասներ, սեփական յարմարութիւն եւ վայելք ու վտանգի տակ կը զնէր իր կեանքը աներկիւզ ու անվերապահ կերպով: Շատ անգամ բախոր զինքը իննչոյն էր Հայաստանի եւ հայ ժողովրդի համար:

Անոր հողին բիրեղ մըն էր՝ անար խառնուածքը բո՛ւրբո՛ւրջ չէր ճանչնար: Բնաւորութիւնը սպերտական էր եւ մաքով՝ պայծաս ու յուստար:

Հայ ժողովրդի սնդատարութեան պատմութեան մէջ անոր անունը

նր, մեր ժողովրդի հողին բանաստեղծական խորքերը թափանցելու զմայլիկ բնդունակութիւնը, եւ բարանչիկի զաշխարհութիւնը՝ անոր լեզուին զարձայցած էին Քուսմանկանը հայոց բանաստեղծութեան արբան: Հայ երեխաներու ամբողջ սերունդներ հիացել ու սնուել են անոր երգերով եւ անոնց միջոցով սիրել են իրենց հայրենիքը: Ան կէրդէր Հայաստանը, հայ զիջազունները, հայ անասունները, չէրեւաթներն ու սաստիկները:

Յանձին անոր գերեզման կ'ըջէլ ժամանակակից հայութեան յուսուցոյն բանաստեղծը:

Ռուսոյ սահմաններէն ու Կովկասէն գալիս աւելի նուազ հաշակ սնի Մանթան Մամիկանեանի անունը: Հանդարտ, հուստարակից, խո՛ւան իրուպէլա մը, որ անձնուէր սիրով մը կը սիրէր իր հայրենիքը եւ սրուն համար վերջին տարբին թողուցած էր Մակուայի իր հանդիսա կեանքը:

Սկզբը իրրեւ Մակուայի Հայկական Կամիւռի նախադա՛ն, ազատ հայոց Ազգային Խորհուրդի զինուորական գործերու վարիչ, լիանոյ Հայաստանի Խորհրդարանի անդամ եւ վերջապէս Հայաստանի Հարապետութեան յատուկ լիազօր Վրաստանի կառավարութեան մօտ, ան

ճառայեց իր ժողովրդին մեծ անձնորիւրութեամբ ամէն տեղ երեւան բերելով հաստատակամութիւն, խորունկ հաստատ գէջի իր կատարած գործը եւ խիստ կարգապահութիւն:

Յեղափոխական չէր խառնուածքով՝ յայց հմուտ եւ փորձուած պետական գործիչի մը բոլոր յատկութիւնները ունէր:

Եթէ հայ ժողովուրդը կենդանի է եւ լեզուն հաստատ գէջի իր սպարզան, աւար պատճառներէն մէկն ալ Արմէն Գարսնեան, Յ. Քուսման-

կաններու եւ Ս. Մամիկանեաներու պէս անձնուէր զուսկներու զօշոթիւնն ու գործն է:

Անարժեքով մեր՝ զլուխները տանոց թարմ շիրմներուն առջեւ, մեր յարգանքի ամենամեծ տարբը անոնց առան սխախ ըլլանք, 'եթէ երգուինք նոյն անձնուրիւթեամբ ծառայել անոնց խաւքներուն եւ այդ խաւքներու միակ ազրիւրին, հայ ժողովրդին:

Ա. ԿԱՏՐՈՒՄԵՆ

Փարիզ

**ՀՈԴՎԱԾ, ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀՌԶԱԿՄԱՆ 17-ԱՄՅԱԿԻՆ
ՏԱՄՆԸԵՕԹԸ ՏԱՐԻ¹⁵¹
(1918-1935)**

Երբեք ալ մէկ տեսակ ենթադրութիւն, հիմնւած ուրիշ ժողովուրդների պատմական տուեալների վրայ, իհարկէ չէ կարող լինել աւելի համոզիչ և փաստացի, քան սեփական փորձը՝ հիմնված երկարատև ապրումների վրայ:

Այս (6 բառ ջնջած) տեսութիւնը ծագում է իմ գլխում ամէն անգամ, երբ ես աշխատում եմ ըստ կարելիին առարկայորէն, (2 բառ ջնջած) առանց կանխամտածութեան, (1 բառ ջնջած) հետեւեալ զարգացման ընթացքին այն հիմնական դրութեանց, որոնք հիմ ծառայեցին 1918-ին Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակման (1 բառ ջնջած): 1918 մայիս 28-ից մինչև այսօր անցած է (1 բառ ջնջած) 17 տարի: Այս ժամանակաշրջանը և՛ շատ կարճ է, և՛ շատ երկար, (1 բառ ջնջած) նայելով թէ ի՛նչ տեսակետից կը մօտենաք նրան: Նա շատ կարճ է որևէ մէկ երկրի (1 բառ ջնջած) պետական պատմութեան զարգացման տեսակետից, լինի այդ երկիրը փոքր՝ ինչպէս Զուեցերեան կամ Բելճեկա, կամ մեծ՝ ինչպէս Գերմանիա կամ Ֆրանսա:

Յաճախ դարեր պէտք են, որպէսզի պետութեան սահմանները (5 բառ ջնջած) լիովին բոլորակուին կամ վարչակարգերը, (3 բառ ջնջած) պայքարից յետոյ ստանան առաւել կամ նւազ (9 բառ ջնջած) վերջնական ձևեր, օրինակ՝ նման հանրապետական ձևին Ֆրանսայի մէջ, օրինակ՝ կամ սահմանադրական միապետութեան (1 բառ ջնջած) Անգլիոյ մէջ: Նման զարգացման համար պէտք են դարեր: Սակայն, որպէսզի փորձը ցոյց տայ թէ որքա՛ն առողջ էր պետութեան (1 բառ ջնջած) ստեղծման գաղափարն ինքը, թէ որքա՛ն (3 բառ ջնջած) ժողովուրդը իւրացրած է անկախութեան գաղափարը և ընդունած է երկիրը իբրև իր հայրենիքը, անկախ

¹⁵¹ Արխիվային փաստաթղթի էլեկտրոնային տարբերակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը:

իր ծննդեան (6 բառ ջնջած) կամ դաստիարակութեան (1 բառ ջնջած) վայրից,– դրա համար 17 տարին բաւական ժամանակ է: (7 բառ ջնջած) Այդքան ժամանակի մէջ մի ամբողջ սերունդ է աճում: Այդպէս եղաւ նաև (1 բառ ջնջած) հայերի նկատմամբ. մարդիկ, որոնք ներկայիս 25-30 տարեկան են, 1918-ին 8-13 (1 բառ ջնջած) տարեկան երեխաներ էին: (3 բառ ջնջած) Այդ հասակի մէջ նրանք դեռ կարող էին գիտակցաբար վերաբերել իրենց աչքերի առջև կատարուող քաղաքական դեպքերին: Նրանք վկայ եղան ցնցող ողբերգութեան Թուրքիայում, կատաղի յեղափոխութեան Ռուսաստանում, պատերազմի, սովի դրամատիքական դեպքերի Հայաստանում, Կովկասում, մեկ խօսքով նրանք կեանքը տեսան միայն իր մռայլ կողմերով:

Ապրիլ 24 սերունդի (Չ.Ո.Մ.) այս երիտասարդ հոծ բազմութիւնը սովորում և աշխատում է Խորհրդային Հայաստանում, կամ գտնւում է տարագրութեան մէջ Եվրոպա, Ամերիկա կամ Ասիա: 17 տարուա ընթացքին այս սերունդը մեծացաւ, ստացաւ զանազան տպաւորութիւններ և որոշեց իր դիրքը հանդէպ հայրենիքի, Հայաստանի և այլ հարցերի, կապւած այդ անունների հետ: Նրա գործերից, ձգտումներից և նպատակներից կարելի է (1 բառ ջնջած) տեսնել անկախութիւն յայտարարելուց յետոյ առաջին այս սերունդի վերաբերմունքը հայ ժողովուրդի ամենայն կարևոր և հիմնական նպատակների հանդէպ:

Բացի այս սերունդից շատ զգայուն նկատի պէտք է առնել նաև հայ ժողովուրդի միւս տարրերը: Ողջ է դեռ այն սերունդը (50-60 օր) որ ի վերջոյ ստեղծեց Հայաստանի Հանրապետութիւնը և վերջացրեց աշխատանքները նախորդ սերունդների արդեն գերեզման իջած: Նրանց հիմնական տեսակետը այն է, թէ որևէ ժողովուրդի բազմակողմանի զարգացման և ազգային հանճարի ստեղծագործութեան տեսակետից անհրաժեշտ է ունենալ իր սեփական պետական կեանք իր երկիրը, իր լեզուն և իր կառավարութիւնը հիմնուած ժողովրդի կամքի վրայ: Ճիշտ է սակայն, որ շնորհիւ պատմական որոշ դեպքերի, պատերազմի և Ռուսական յեղափոխութեան ոչ բոլորը կատարւեց այնպէս, ինչպէս որ հայ ժողովուրդը կը ենթադրեր և կուզէր:

Այս յօդուածով մենք չենք հետապնդում այն միտքը, թե քանի տարիներ է անցած այն ժամանակից, մենք կարողացանք լիովին իրականացնել մեր իդեալը՝ Անկախ և Միացեալ Հայաստան իր բնական սահմաններով ամփոփելով ամբողջ Հայ ժողովուրդը իր հայրենիքի մէջ – մենք միայն կը ցանկանք պարգաբանել, 17 տարուայ փորձերը (1 բառ ջնջած) հիմք ունենալով, թէ արդեօք ճիշտ է եղել անկախութեան յայտարարումը Հայ ժողովուրդի շահերի տեսակետից և ինչպէս վերաբերուեց Հայ ազգը: Ի՞նչ է մեր իրականութիւնը, ի՞նչ կը պարզէ մեզ 17 տարուայ փորձը: Մենք գիտակցաբար մեկ վայրկեան կը մօտանանք այն բոլոր հարցերը, որ մեզ կը բաժանէ՝ վարչակարգ, կուսակցական տարակարծութիւն, օրիանտաւիոն, կամ համակրանք: Այս բոլորը շատ կարևոր հարցեր են, սակայն մշտնջենական չեն, նրանք ենթակայ են ձևափոխման պատմական ընթացքին հետևանքով, ազգային երկրամասի, պետական լեզու և ինքնավար պետական կազմի հարցերը շատ կարևոր և կենսական են:

Ազգային հողամասի հարցը ամենէն կարևոր և հիմնականն է, նա կը գերակշռի (1 բառ ջնջած) միւս հարցերը ինչպէս լեզուի և վարչակարգի, որովհետև չկայ երկրամաս, չկայ պետութիւն, մինչ դեռ առանց միազան լեզուի գոյութիւն ունեն (1 բառ ջնջած) մի շարք պետութիւններ, օրինակ՝ Զւեցերեա իր երեք սքանչելի լեզուներով, Հարաւային Ամերիկայի հանրապետութիւնները սպանական և փորտուգալական լեզուներով, Ամերիկայի Միացեալ նահանգները - անգլերէն լեզուով: Ահա ինչու ազգային հողամասի հարցը կը ստանայ հայ ժողովուրդի համար առաջնակարգ հանգամանք: Այս հարցի յարուցանելը շատ վտանգաւոր էր և մինչև 1914 թիւը մենք չէինք արտասանել Հայաստանի Հանրապետութիւն խօսքը, մենք խօսում էինք միայն Թրքահայաստանի բարենորոգումների մասին, մենք երազում էինք հայոց ազգային իրաւունքների մասին Անդրկովկասում, բայց դեպքերը անկախ մեր կամքից իրենք որոշեցին այնպէս, որ իրականանայ հայ ժողովուրդի ազգային իդեալը կովկասահայութեան պատմական հողերի վրայ Արարատեան դաշտում: Մենք պահանջել ենք և այժմ էլ պահանջում ենք լիակատար իրականացումը մեր իրաւունքների՝ կցելով ներկայ Հայաստանին նաև վեց վիլայեթները կամ նրանց մեծագոյն մասը, սակայն իրականութիւն է, որ 17 տարուա ընթացքին մենք

ունենք միայն 30.000 քառակուսի քիլոմետր ներկայիս գոյություն ունեցող Հայաստանի սահմանների մեջ: Միւս իրաւունքների մասին մենք պայքարել ենք և պիտի շարունակենք պայքարել: Սակայն կարևոր է անսահման կարևոր այն իրողությունը որ մենք ունենք ազգային հողամաս, հոգ չէ փոքրիկ, չքաւոր առանց ելքի դէպի ծով, անտառի, առանց կարելիութեան անհնար է տեղաւորել իր սահմանների մէջ 3 միլիոնանոց հայկական բազմությունը, սակայն (1 բառ ջնջած) կայ արդէն մի հողամաս, մի անկիւն, որ Հայաստանի Հանրապետութիւն կը կոչւի: Սկզբնական շրջանում, մայիս 28, 1918-ից յետոյ նա շատերի համար անհարազատ էր: Մարդիկ ծնուած Իզմիր, Կ. Պոլիս, Տրապիզոն կամ Վան իրենք տեսած չէին ոչ Երեւան, ոչ Ալեքսանդրապոլ, շնչած չէին այս Հայաստանի օդը, զգացած չէին նրա հողը և ի՞նչ. 17 տարի վերջ չկայ ոչ մէկ հայ Հնդկաստան, կրոպա (1 բառ ջնջած) Հայաստան կամ Ամերիկայ, որ չհամարեր ներկայ Հայաստան իր հայրենիքը, իր պետութիւնը. այս 17 տարուայ մեծագոյն նւաճումն է:

Հայ ժողովուրդն ունի իր սեփական հողամասը, այսինքն՝ պետութեան ամենէն կարևոր ազդակը և այս իրողությունը ընդունում են բոլորը և դաշնակցականները, և՛ ռամկավարները, և՛ հնչակեանները և բոլշևիկները և չեզօքները, այսինքն հայ ժողովուրդը արդէն ասացինք, որ թիւրիմացությունների տեղի չտալու համար մենք առաջինն էինք, որ ընդունեցինք նրա թերութիւնները որոնք դժուար կամ դիւրին և սակայն հախտահարելի, և այդ հախտահարութեան ձևերը մեթոդները և ընթացքը պիտի կազմեն ժամանակակից և ապագայ հայոդ քաղաքական պատմութեան էությունը, նրա առանցքը: Այդ հախտահարութեան մեթոդները պիտի թելադրեն (1 բառ ջնջած) ժամանակի, տեղի պայմանների հիման վրայ կազմակերպուած շարժումներով քարոզչութեամբ կամ պատահական հանգամանքներից, սակայն այդ մեթոդները պետք չէ լինեն միևնոյնը ամեն ժամանակների համար: Գիտեմ, որ կան մարդիկ, որոնք կարծում են, թէ անկախութեան յայտարարումը եղել է (2 բառ ջնջած) հայ ժողովրդի կամքից անկախ իրեն պատահական դեպքերի հետևանք ինչպէս պատերազմ, Ռուսաստանի յեղափոխություն, տաճիկների պահանջ կամ Կովկասի հարևանների բռնած դիրքը և այլն: Ես անելի կամ որևէ մէկը պիտի

չժխտեմ վերոյիշեալ փաստերի նշանակութիւնը Հայաստանի անկախութեան յայտարարման հարցին մէջ: Այս մասին մանրամասն գրած եմ իմ աշխատութեան «Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումը և զարգացումը» գրքի մէջ, սակայն այդ դեպքերը չեն փոխում հարցի բնոյթը թէ անկախութեան յայտարարումը նպատակայարմար էր և թէ այսքան 17 տարուայ փորձը այդ արդարացրեց: Այս է հարցի էութիւնը: Չէ որ Ֆինլանդիան, Լեհաստանը, Լատուիան Լիտունեան անկախութիւն ստացան իբրև հետևանք դեպքերի դասատրման, ինչպէս պատերազմ և Ռուսական յեղափոխութիւն և շնորհիւ նոյն պատերազմի, որ եղաւ հակառակ Ֆրանսահ կամքից, Էլզաս Լոտարինգեան միացաւ Ֆրանսային մեր ժամանակները չկայ օրինակ ժողովուրդական ըմբոստութեան մեն մենակ իր ճնշումների դէմ: Ներկայիս պատերազմի պայմանները, սպառազինումը ազգերի դաշ. և միջազգային հարաբերութիւնները, բոլորովին փոխել են ժողովուրդների ազատագրման տեքնիկը և նոր պետութեան կազմութիւնը:

Կարևոր է ժողովուրդի ինքնագիտակցութիւնը, նրա կամքը ազատագրելու և կարենալ օգտագործել դեպքերը, որոնք ծագում և զարգանում են հաճախ մեր կամքից, մեր հավաստիութիւններից անկախ: Այսպէս մեր աչքերի առջև կազմեցաւ Ճապոնիայի կամքով Մանջուրական պետութիւնը նոյն իսկ առանց մանջուրացիների մասնակցութեան: Նոյն է նաև Աւստրիոյ գոյութիւնը, որ պարտ է մեծ պետութիւններին, եթե այս վերջինները չարգելեն Աւստրիան վաղուց հանձնած կը լինէր Գերմանիային: Ուրեմն մեզ համար կարևորն այն է, որ դեպքերի բերմամբ կազմուած Հայաստանի Հանրապետութիւնը անմիջապէս արտայայտեց իմ մէջ Հայ ժողովուրդի իդեալը և երազը: Հայաստանը եղաւ հայրենիքը բոլոր հայերի համար և տարիէ տարի զարգանում էր հայրենիքի զգացումը: Մի շարք պարագաներ նպաստում են նրան: Աշխարհի համատարած ազգայնամոլութիւնը անկարելիութիւնը հայերի համար վերադառնալ Թիւրքիայ, համազգայնորեն տագնապը, որ արգելում է հայերին տեղաւորելու հաստատապէս նոր վայրերի մէջ և վերջապէս ամենին կարևորը գիտակցութիւնը որ իր ազգային մշակոյթը, լեզուն և ազգային հանճարը կարող են ստանալ լիակատար զարգացումը միայն իր հայրենիքի իր (1

բառ ջնջած) ազգային պետութեան սահմանների մէջ: 1918-ին մենք դրինք հիմերը այդ գիտակցութեան, հայոց լեզուն դառաւ պետական լեզու, կազմուեցաւ ազգային բանակ, կառավարութիւն, քաղաքային և գաւառական ինքնավարութիւններ: Առաջին քայլերը դժուար էին՝ սով, վատ հարկաններ, տաճիկների և բոլշեիկների ներխուժում, այս բոլորը դժարացրին մեր աշխատանքները: Սակայն մենք ունէինք զօրեղ դաշնակից՝ ինքը ժողովուրդը, նրանց գիւղացիութիւնը, նրա մտաւոր դասակարգը, նրա զինւորականութիւնը, նրա գլխաւոր կուսակցութիւնը, նրա իղեալը նրա ստեխծագործական հանճարը: Այն ժամանակը դեռ կարելի էր խօսել տեսականօրէն ամեն մեկ ժողովուրդի ինքնաորոշման իրաւունքի մասին:

Մինչ այժմ, 17 տարի վերջը պետք է խօսել միայն իրական փաստերի մասին: Հայաստանի հողային տարածութիւնը ի հարկէ փոքր է, պետք է ընդլայնել նրա սահմանները փոխանակ 30.000 քւ. պետք է ունենալ առնւազն 150000, Մեվրի դաշնագրի հիման վրայ մեզ տրւած է 180.000 ք.ք.: Մենք տեսանք Սերբիայ և Ռումանիայ օրինակներից, որ պետք է տարիներ, տասնեակ տարիներ, որպէսզի կարենալ իրականացնել հողային իղեալն, և այդ իսկ պատճառով պետք չէ լալ այն մասին, թէ ինչ ունէինք և ինչ կորցրեցինք, այլ մտածել, որ պետք է ստանալ և ինչպէս:

Կեանքը հարատւ է, մահը և ծնունդը շարժում են աշխարհը: Մեր երիտասարդութեան ընելիքը՝ փոխարինել հոգնած և նահատակւած կուռղները և հետևելով աշխարհի ընթացքին՝ փնտրել վարկեանը ազգային իղեալները իրականացնելու համար: Այսպէս կը լուծի հողային հարցը, որ շատ կարևոր է մեզ համար:

Լեզուն ստացաւ ազգային պետական բնոյթ, մեր աչքերի առջև կը կատարւէր փոխադարձ ազդեցութիւնը երկու բառբառների՝ Արևելեան Երևանեան և Արեւմտեան Կ. Պոլսական և համադրութեան օրէնքի ազդեցութեան տակ կազմուում էր միացեալ մեկ լեզու՝ ամենին կարևոր ազդակը ազգային միութեան և 1918-ին լեզուն ստացաւ պետական հանգամանք: Լեզուի նւաճումը պետական հիմնարկութիւններից ներս եղաւ ոչ մեկ անգամից, անհրաժեշտ էր պայքարել Ռուսական լեզուի դեմ, որ բարձր էր իր մշակոյթով, գրականութեամբ և գեղեցկութեամբ և սակայն օտար հայկական պետականութեան համար և հայոց լեզուն շուտով գրաւեց իր տեղը:

Ճիշտ է, խորհրդային իշխանությունը աղաւաղում է հայոց լեզուն՝ մտցնելով նրա մէջ անհարազատ դարձւածքներ, բայց մենք կը հաւատանք, որ հայոց լեզուն պիտի պահէ հիմքին մէջ իր դարերով կուտակած արժեքները և նպաստաւոր պայմանների մէջ կրկին պիտի փայլի իր պատկերալից գեղեցկութեամբ:

Հայաստանի այսօրուան ազգային ինքնավար պետական և քաղաքական գոյութիւնը չեն համապատասխանում մեր ցանգութիւններին: Այս հարցի վերաբերեալ մեր տեսակետները արդէն յայտնի են: Մենք կանգնած ենք քաղաքական լիակատար անկախութեան տեսակետի վրայ: Այսօրուան Հայաստանի Հանրապետութիւնը այդ անկախութիւնը չունի, ճիշտ է թղթի վրա նա անկախ է: Քանի որ բուն Ռուսաստանում, Մոսկւայում տիրում է կոմունիստական իշխանութիւնը միակ և անբաժան Մովետական Միութեան բոլոր մասերի համար դժար է մտածել, որ Հայաստանը կարող է ստանալ իր լեզուն և իր պետական անկախ կեանքը: Կան և ուրիշ պատճառներ, ինչպէս օրինակ հարևան Տաճկաստանը, որ պիտի չը հանդուրժեր Հայաստանի ուժեղացումը, որովհետև նա գիտէ հայերի իրաւունքները և պահանջները իր հողերի վրայ, որ առայժմ կը գտնուեն թրքական տիրապետութեան տակ: Սակայն և Թիւրքիան և մենք լաւ գիտենք պատմութեան անխուսափելի օրենքի մասին: Ժամանակին թիրքերին կը պատկանէին Ռոմանեան, Բուլղարեան, Սերբիեան, Յունաստանը, Եգիպտոսը, Իրաքը, Պաղեստինը և Ալբանեան և այս բոլորը ազատագրուեցին և Թիւրքեան ստիպված եղաւ հաշտուել իրերի այս կացութեան հետ: Այս բոլորը եղաւ արեան գնով, տանջանքով հրով և սրով, պատերազմով, բայց ինչ անել, աշխարհը դեռ չհնարեց այլ միջոցներ արդարութեան և իրաւունքի հախտանանքի համար: Այս տխուր է սակայն և իրականութիւն է և մենք անզօր ենք դրա դեմ: Ազգերի դաշնակցութիւնը այս հարցի նկատմամբ ոչ ոքի ոչինչ Օ21 տուած է:

Ինչպէս կընդանան դեպքերը Խորհուրդային Միութեան մէջ ոչ ոք գիտէ: Սակայն անվարան կարելի է պնդել, որ խորհուրդային իշխանութիւնը իր գոյութիւնը պահպանելու և ուժեղացնելու իր դիրքը երկրին ներսը նոյն իսկ հակառակ իր կամքին ստիպւած պիտի լինի ընդյառաջ գնալ Ուկրայնաի, Վրաստանի և Հայաստանի հողային պահանջները բաւա-

րարելու որպէսզի պակսեցնի քանակը և ազդեցութիւնը «ներքին թշնամիների»: Մենք այդ արդէն տեսանք Ռուսաստանումը 1914-1918 ժամանակաշրջանում, երբ իշխանութիւնը թուլացած սկսաւ ազատութիւն խոստանալ Լեհաստանին, Տաճկահայաստանին և Գալիցեային 021: Մենք գիտենք նաև Երևանի հայ կառավարիչների բաւական սահմանափակ իրաւունքները և նրանց կախումը Մոսկուայից, և այդ իսկ պատճառով պետական կեանքի այս երրորդ ազդակը մենք համարում ենք, որ նա նախնական կամաւորութիւնը ընթացքին մէջ է: Ամեն բան ընթում էր համեմատութեան օրենքի վրայ: Եթէ 1918-1920-ին մենք ունեինք բոլորովին անկախ կառավարութիւն, այժմ իհարկէ մենք շատ յետ գնացած ենք, բայց երբ նկատի առնենք, որ մինչև 1916-ը Հայաստանը կառավարւում էր Ռուսաստան մէկ նահանգապետով, այսօրւան կայսրութիւնը ազգային տեսակետով պետք է համարել աւելի ընդունելի: Ճիշտ է, օրւայ կառավարութիւնը շատ քիչ տւեալներ ունի իսկական ազգային կառավարութիւն համարելու համար, սակայն այս ինչպէս նաև հողային հարցի նկատմամբ հայ ժողովուրդը դեռ շատ պիտի պայքարի որպէսզի հասնի լաւ օրերի: Մենք համարում ենք որ հայոց կարտավարութեան ազգային պարտականութիւնն է մեծ ջիքեր թափել հայ գաղթականները արտասահմանից Հայաստան փոխադրելու համար: Եթէ կառավարութիւնը այդ անէ իր մեղքներից շատերը կը ներեն իրեն: Շատ հատկանշական և շատ կարևոր է այն հանգամանքը, որ ներգաղթի հարցի շուրջ տարակարծութիւն չկայ հայ քաղաքական հոսանքների մէջ: Մի շարք կրոնական և Ռուսական գործիչների համար անհասկանալի է, թէ ինչպէս դաշնակցութիւնը, որ քաղաքական հակառակորդ է խորհրդային վարչաձևին անվերջ պահանջում է գաղթականների զետեղում է իր սեփական հայրենիքի մէջ: Նրան չեն հասկանում, որ այս հարցը հայերի համար պարզ մարդասիրական հարց չէ, այլ (4 բառ ջնջած) առաջնակարգ պետական նշանակութիւն ունեցող մի հարց: Հայերի, լինի Իզմիրի, Պոլսի, Սվազի, Էրզրումի կամ ուրիշ տեղի միահամուռ փափակն է ամփոփել իր Հայրենիքի սահմանների մէջ: Այս միահամուռ և միակամ ձգտումը պետական մեծ կարևորութիւն ունեցող մի փաստ է: Բայց ամենից կարևորն այն է, որ այս ձգտումը գոյութիւն ունի լայն զանգւածների սրտերի մէջ և մեզ կը թուի,

թէ հայ իրականութեան մէջ աժմէական հարցերից ամենին կարևորը ներգաղթի հարցն է և նրա լուծման համար պէտք է համախումբել բոլոր ճիւղերը, դրամական բոլոր միջոցները և պրոպագանդի բոլոր հնարաւորութիւնները: Այս հարցի հանդէպ միւս խնդիրները հանած կարևորութիւն ունեն, բացի ի հարկէ վարչաձևի և սահմանների խնդիրը: Առաջին հերդին հայութիւնը պիտի լուծէ այդ խնդիրները հայ գաղթականական զանգուածները ապագայման վտանգից զերծ պահելու համար: Այս անհրաժեշտ է հայ լեզուի և մշակոյթի պահպանման տեսակետից հայութեան այն մասի համար, որ պարտադրաբար ստիպուած է առայժմ մնալու արտասահման, այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է դպրոցներ, գրադարաններ, մամուլ և հարազատ միջավայրեր: Ըստ էութեան այս բոլորը պետական կարգի հարցեր են՝ տեղի, ժողովուրդի, լեզուի պահպանման և այդ պատճառով Համազգային ընկերութեան գործնէութիւնը կը հանդիսանայ իբրև անհրաժեշտ և շատ օգտակար գործ Հայ ժողովուրդի պետական շահերի տեսակետից: Եթէ մեկ վայրկեան, մեկ թողնէք այն վեճերը և երկպառակութիւնը, որ գոյութիւն ունի մեր մեջ, կարելի է այնուամենայնիւ մատնանշել, որ 3 հիմնական հարցերի շուրջ կայ միաձայնութիւն հայ ժողովուրդի թէ՛ մայր երկրի և թէ՛ գաղութների իր բացարձակ մեծամասնութեան մէջ:

(2 բառ ջնջած) Այս հիմնական հարցի նկատմամբ՝ ինչպէսին է սեփական պետութեան ունենալը հայութեան մեկ մասի համար բոլորովին անկախ, իսկ միւս խորհուրդային սովետական հանրապետութեան միութեան անբաժան մեկ մաս, չկայ ոչ մեկ տարակարծութիւն: Մենք բոլորս համաձայն ենք որ մեզ պէտք է մեկ անկիւն մեր սեփական հայրենիքի մեջ, մեր մեջ ամենին ուժեղ հոսանքը պահանջում է անկախ և միացեալ Հայրենիք և դրանով պէտք է բացատրել այն արտակարգ ոգևորութիւնը, որ հայ ժողովուրդը և ի յայտ կը բերի տարի է տարի մայիս 28-ի տօնակարտարութեան ժամանակ: Հայ ժողովուրդը աւելի և աւելի մեծ թուով կը մասնակցի այդ տօնակարտարութեան և աւելի մեծ ոգևորութիւն առաջ կուգայ նրա նոր սերունդի մեջ, որ կուզէ տեսնել իր հայրենիքը ազատ, աշխատել և գոհուել նրա համար: 17 տարի առաջ ցանւած սերմը տուաւ փառահեղ բերք*։ Կան ակադէմական վեճեր ոճի, ուղղագրութիւն առաւել-

լութեան մասին: Վարչաձևի խնդիրները մեր կարծիքով տեսական չեն՝ օրինակ միապետութեան կամ հանրապետութեան, դաշնակցական կամ բոլորովին անկախ պետութեան առաւելութիւնների մասին ինչպէս նրանք գոյութիւն ունեն այսօր Յունաստանում կամ Իրլանդիայում: Այստեղ հարցը վերաբերում է Ռուսական հովանաւորութեան մասին տաճկական վտանգի պարագային, եթէ այս վտանգը չլինէր այն ժամանակ անկախութեան հարցը կը քննէր իր իսկական լոյսին տակ: Այսօր նա քողարկւած է, ոմանց համար նա նպատակայարմարութեան խնդիր է տւեալ պայմանների համար, այդ իսկ պատճառով վիճաբանութիւնները նրա շուրջ չեն արտացոլում վիճող կողմերի հսկական մտքերը: Մեզ համար կարևոր է մեր (2 բառ ջնջած) այս նիւթը պարզաբանելու տեսակետից մատնանշել, որ նրանք, որոնք որ ժխտում են (1 բառ ջնջած) անկախութեան անհրաժեշտութիւնը հայերի համար (1 բառ ջնջած) ելակետ անեն ոչ թէ նրա անկարողութիւնը ազատ ապրելու կամ հակակրանք ունեն դէպի անկախութիւն գաղափարը, այլ պարզապէս վախը զրկել կարևոր օժանդակութիւնից թրքական նաճողական քաղաքականութեան պարագային և (3 տող ջնջած) այդ իսկ պատճառով վեճը շեղում է իր սկզբունքային ուղիից և ստանում քաղաքական նպատակայարմարային խնդիր: Ինչ կը բերի մեզ յետագայ 17 տարիները, մենք չգիտենք, սակայն գիտենք, որ անցած 17 տարին ամբացրել է հայ ժողովուրդի ազգային քաղաքական նաճումները և այդ այն պատճառով, որ մինչև 1918-ը կար հերոսների սերունդ պատրաստ մեռնելու հայոց ազատագրութեան գաղափարին համար, կար գրիչներ ահագանգը հնչեցնող, կար հրապարակախոսներ ինքնագործնէութեան հրաւիրող, հորդորող, կար քաղաքական և կուսակցական գործիչներ հայ զանգւածները միացնող դրոշակի շուրջ՝ մակագրած «Մահ կամ ազատութիւն»: Այս բոլորը տեղի ունեցաւ և այս բոլորը պատրաստեցին մայիս 28-ը դեպքերը և անձերը կաղապարեցին գաղափարները 1918-ի աքսիս մէջ և հետագայ տարիների ընթացքին շատ բաներ կախում պիտի ունենայ այն հարցից թէ որքան հայ ժողովուրդը, նրա հերոսները, գործիչները, գրողները երիտասարդութիւնը, կազմակերպութիւնները կարող են ունենալ վայրկեանի գիտակցութիւնը, (5 բառ ջնջած) որպէսզի պատրաստել լաւ ապագայ և լինել «իր եր-

ջանկութեան դարբինը»: Ամեն անգամ և ամեն ինչ պետք չէ բացատրել և արդարանալ «արտաքին պայմաններով»:

Ալ. Խատիայան:

* Լեզի մասին վեճ չկայ

Մասնագրություն
 17 ցամառ (1918 - 1935)
 Երբեք ես ոչ զի պետական երեսօրհանում,
 հիմա-աս ուրիշ ճանաչմանը չկարծեմ
 քան որ ինչ էր զբոս, և հասցի չէ
 թարգմանչի, ինչ անելի համարել և
 փոփոխել, քան անհամար փոփոխել
 հիմա-աս Խոսքեր և պատմություն
 զբոս:
 Ընդ հասցի
 Մեծ համարում, և քան թույլ է
 և անցյալ (սեպտեմբեր 1918) ինչպես
 թույլ է հիմա ինչ հիմա քան
 1918 և 29 սեպտեմբեր 2 սեպտեմբեր
 թույլ է հիմա ինչ հիմա քան
 28-ի հիմա ինչ հիմա քան
 17 ցամառ: Ընդ համարում ինչ հիմա
 և զար թույլ է, և զար թույլ է,

Հողվածի ձեռագիր բնօրինակի առաջին էջը:

Ալեքսանդր Խատիսյանի ինքնակենսագրությունը¹⁵²

Հետևեալ տողերը Աղ. Խատիսեանը գրի է առած իրեն ձեռքով, 1929-ին Փարիզի մէջ, իմ խնդրանքով: Ս. Վր.

Ծնուել եմ 1874 թ. փետր. 17-ին, Թիֆլիսում: Հայրս պետական բարձր պաշտոնեայ էր, մայրս՝ գրագետ, վեպեր ունի, Մարիամ անունով: Աւարտել եմ Թիֆլիսի գիմնազիան և բժշկութեան ուսանող եմ եղել Մոսկուայի ու Խարկովի համալսարաններում: Աւարտել եմ Խարկովի համալսարանը: Հասարակական պաշտօններս Թիֆլիսի քաղաքային դումայի և վարչութեան անդամ, Թիֆլիսի քաղաքագլուխ, Անդրկովկասի քաղաքների միութեան նախագահ, Անդրկովկասեան Սէմի անդամ, Անդրկովկասեան կառավարութեան անդամ, Հայ Ազգային Բիւրոյի անդամ, պաշտօնական ներկայացուցիչ «Կամաւորական խմբերի» կազմակերպութեան ռուս կառավարութեան առաջ, Հայ Ազգային Խորհրդի անդամ, Տրապիզոնի, Բաթումի և Ալեքսանդրապոլի հաշտութեան պատուիրակութիւնների անդամ: Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլուխ, Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործոց նախարար, ապա՝ վարչապետ, Հայաստանի Հանրապետութեան Փարիզի պատուիրակութեան անդամ: Աշխատակցել եմ «Հայրենիք» օրաթերթին և ամսագրին սեփական անունով: Աշխատակցել եմ Թիֆլիսի մամուլին: Ունեմ բազմաթիւ յօդուածներ և գրքեր ռուսերէն լեզուով քաղաքային տնտեսութեան մասին: Դաշնակցութեան մէջ մտել եմ 1917-ին, կուսակցական ոչ մէկ պաշտօն չեմ վարել:

¹⁵² Փաստաթղթի սկանավորված կրկնօրինակը տրամադրել է Մայրլ Բաբայանը: Պահվում է Բելրուրի «Համազգայինի» կենտրոնական արխիվի Սիմոն Վրացյանի ֆոնդում (ֆոնդ 3, գործ 56):

No 62

**Ալեքսանդր Խատիսյանի մոր՝
Մարիամ Խատիսյանի Կենսագրությունը¹⁵³**

Խատիսեան Մարիամ՝ մայրը Ալ. Խատիսեանի:

Ծն. 1845 թ., Թիֆլիսի մեջ: Ուսած. Թիֆլիսի աղջկանց վարժարան: Ծնողները վիրախօս էին: 40 տարեկան հասակին, երբ Եւրոպա ճամբորդելով կայցելէ Վենետիկի Միսիթարեան վանքն, Հ. Ղ. Ալիշանէն կը յանդիմանուի, թէ հայուհի մը հայերէն չգիտէ: Վերադառնալով հայրենիք սկսաւ սովորել հայերէն: Սկսաւ հետաքրքրուել հայկական կեանքով: 1877-78 դէպքերու ազդեցութեան տակ լոյս ընծայեց «Արևելեան հարց» իր գիրքը: Ապա սկսաւ գրել վիպական երկեր. «Հեղինէ», «Նոր ճանապարհի վրայ», «Փեսայ որսողներ», «Դժբախտ կինը» վեպերը: Կը գրէր ռուսերէն և թարգմանէին Շիրվանզադէ և այլ: Ծածկանունը Մարիսեան:

Հիմնադիր Հայուհեաց բարեգործական ընկերութեան, որի նախագահն էր երկար տարիներ: Անոր կտակեց 10.000 ռուբլի:

Հասարակական գրական հայեացքներով ազդուած էր Գր. Արծրունուց, որին մոտ բարեկամ էր:

Եռանդով մասնակցած է Թիֆլիսի հայ ազգային կեանքին:

Հայ կնոջ ազատութեան ախոյեան էր:

Մեռաւ 1914 թ., փետր. 9/22:

No 63

Ալեքսանդր Խատիսյանի կենսագրությունը ֆրանսերէն¹⁵⁴

¹⁵³ Փաստաթղթի սկանավորված կրկնօրինակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Պահվում է Բեյրութի «Համազգայինի» կենտրոնական արխիվի Սիմոն Վրացյանի ֆոնդում (ֆոնդ 3, գործ 56):

¹⁵⁴ Արխիվային փաստաթղթի պատճենը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Պահվում է Բեյրութի «Համազգայինի» կենտրոնական արխիվի Սիմոն Վրացյանի ֆոնդում (ֆոնդ 3, գործ 56):

Alexandre KHATISSIAN - Docteur en Médecine
né à Tiflis (Caucase) le 17 Février 1874
Décédé à Paris (France) le 10 Mars 1945.

NOTICE BIOGRAPHIQUE

E T U D E S.-

1er Gymnase Classique de TIFLIS.-
Faculté de Médecine de Moscou. (5 ans)
Faculté de Médecine de Kharkow. (2 ans)
Faculté de Médecine de Berlin.
(Professeurs WIRCHOW et KLEMPERER).

OUVRAGES PUBLIES.-

- 1 - Les Origines et l'Evolution de la République Arménienne (400 pages)
- 2 - L'Etat Economique des Ouvriers dans les Villes du Caucase.
- 3 - Les Questions de la Santé Publique dans les Villes de l'Allemagne.
- 4 - Nombreux articles dans le "HAIRENIK" quotidien arménien de Boston.

C A R R I E R E.-

1902 - Conseiller municipal de la Ville de Tiflis.
1906 - Adjoint au Maire de la Ville de Tiflis
1908 - Premier Adjoint au Maire de la Ville de Tiflis.
1909 à 1917 - Maire de la Ville de Tiflis
1914 à 1917 - Président de l'Union des Villes du Caucase (44 villes)
Fin 1917 à 1918 - Maire de la Ville d'Alexandropol.
1er Semestre 1918 - Ministre des Finances du Gouvernement Transcaucasien.
Février 1918 - Membre de la Délégation de la Diète Transcaucasienne à la Conférence de Trébizonde.
Mai 1918 - Membre de la Délégation de la Diète Transcaucasienne à la Conférence de Batoum.
28 Mai 1918 - Proclamation de l'Indépendance de la République Arménienne.
Novembre 1918 - Ministre des Affaires Etrangères de la République Arménienne.
Févr. 1919 - Mai 1920 - Premier Ministre de la République Arménienne (Président du Conseil des Ministres).
Juil. Oct. 1920 - En mission en Europe pour la conclusion d'un emprunt (France, Angleterre, Belgique, Grèce, Roumanie, Bulgarie, Yougoslavie, Egypte).
Décembre 1920 - Président de la Délégation Arménienne à la Conférence d'Alexandropol.
Février 1921 - Membre de la Délégation de la République Arménienne à la Conférence de la Paix à Paris.
depuis, Vice Président et Président de cette Délégation.
1936 - Président de l'Office des Réfugiés Arméniens à Paris.
1945 -

Ալեքսանդր Խատիսյանի կենսագրությունը ֆրանսերեն¹⁵⁵

Ֆրանսերեն բնօրինակի ոչ պաշտոնական հայերեն թարգմանությունը:

Ալեքսանդր Խատիսյան – բժիշկ

Ծնված Թիֆլիսում (Կովկաս) 1874 թ-ի փետրվարի 17-ին

Վախճանվել է Փարիզում (Ֆրանսիա) 1945 թ-ի մարտի 10-ին

Կենսագրական Նշումներ

¹⁵⁵ Համազգայինի կենտրոնական արխիվ (Բեյրութ), Սիմոն Վրացյանի ֆոնդ (No 3), գ. 56: Փաստաթղթի սկանավորված կրկնօրինակը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը:

Ուսում՝ 1-ին դասական գիմնաստ՝ Թիֆլիսում
Բժշկական համալսարան Մոսկվայում (3 տարի)
Բժշկական համալսարան Խարկովում (2 տարի)
Բժշկական համալսարան Բեռլինում
(Դասախոսներ՝ Վիրխով, Կլեմպերեր)

Հրատարակված աշխատություններ
Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու էվոլյուցիան: (400 էջ)
Աշխատավորների տնտեսական վիճակը Կովկասյան քաղաքներում:
Հանրային առողջության խնդիրները գերմանական քաղաքներում:
Բազմաթիվ հոդվածներ Բոստոնի «ՀԱՅՐԵՆԻՔ» հայկական օրաթերթում:
Կարիերա
1902-Թիֆլիս քաղաքի քաղաքային խորհրդական:
1906-Թիֆլիս քաղաքի փոխքաղաքապետ:
1908-Թիֆլիս քաղաքի քաղաքապետի առաջին տեղակալ:
1909-1917-Թիֆլիս քաղաքի քաղաքապետ:
1914-1917-Կովկասի քաղաքների միության նախագահ (44 քաղաք):
1917-ի վերջ-1918-Ալեքսանդրապոլի քաղաքապետ:
1918թ. կես-Անդրկովկասյան կառավարությունում ֆինանսների նախարար:
1918թ. փետրվար-Տրապիզոնում կայացած կոնֆերանսում Անդրկովկասյան ներկայացուցչական ժողովի պատվիրակության անդամ:
1918թ. մայիս- Բաթումում կայացած կոնֆերանսում Անդրկովկասյան ներկայացուցչական ժողովի պատվիրակության անդամ:
1918 թվականի մայիսի 28 - Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումը:
1918 թվականի նոյեմբեր - Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար:
1919 փետրվար - 1920 մայիս՝ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ (Նախարարների խորհրդի նախագահ)
1920 թվականի հուլիս հոկտեմբեր - Եվրոպայում փոխառություն կնքելու առաքելությամբ (Ֆրանսիա, Անգլիա, Բելգիա, Հունաստան, Ռումինիա, Բուլղարիա, Յանգոալավիա, Եգիպտոս):

1920 թվականի դեկտեմբեր-Ալեքսանդրապոլի կոնֆերանսում հայկական պատվիրակության նախագահ:

1921 թվականի փետրվար - Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսում Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության անդամ. Այնուհետև՝ այս պատվիրակության փոխնախագահ և նախագահ:

1936թ.՝ Փարիզի հայ փախստականների գրասենյակի նախագահ:

1945 – *ավելացված է ձեռագրով, ձեռագիր տեքստն անընթեռնելի է*¹⁵⁶:

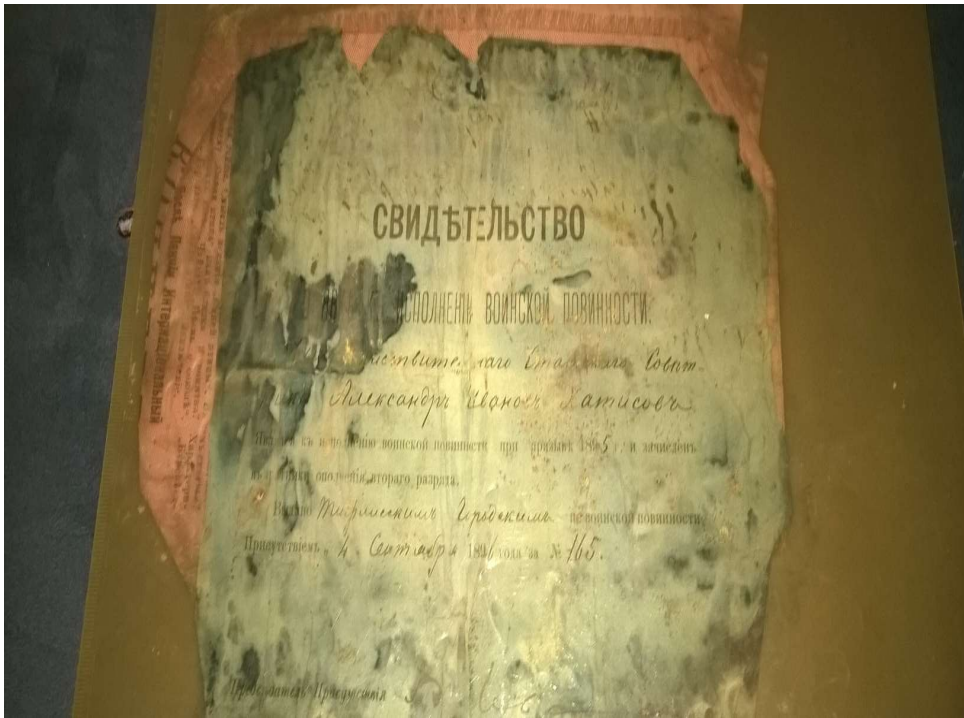
No 64

Ալեքսանդր Խատիսյանի զինապարտության վկայականը¹⁵⁷

(4 սեպտեմբերի, 1896թ., վկայական No 165)

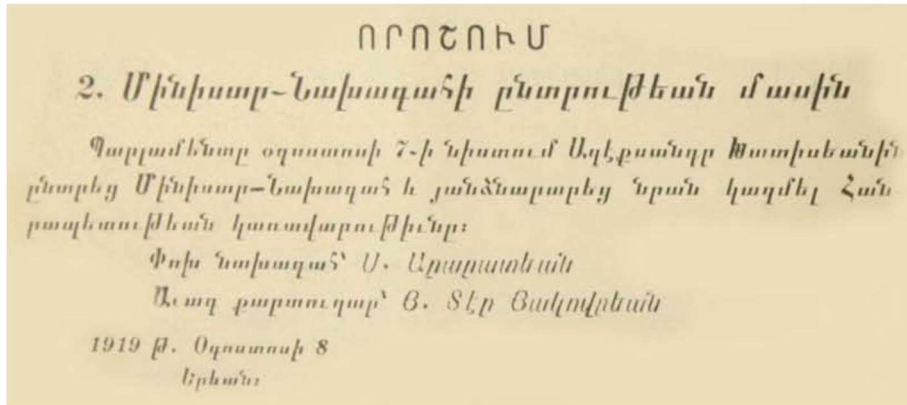
¹⁵⁶ Հավելենք, որ 1926թ. դեկտեմբերի 5-ից Ալ.Խատիսյանն անդամագրված է եղել Փարիզում Ռուսաստանից քաղաքական վտարանդիների կողմից հիմնված «Северная звезда» («Հյուսիսային աստղ») մատնական օթյակին: Օթյակում քննարկվող ամենակարևոր հարցերից մեկը եղել է բոլշևիկներից Ռուսաստանի ազատագրումն ու նրա հետագա քաղաքական ու պետական կարգերի կազմակերպումը: Ալեքսանդր Խատիսյանը այդ հարցի շրջանակներում օրակարգային է դարձրել նաև Հայաստանի անկախ պետականության վերականգման հարցը: Ի դեպ, նույն օթյակի անդամ է եղել նաև Սիմոն Վրացյանը: Տե՛ս, I.L.Babich, HISTORICAL PARADIGM OF RUSSIAN-ARMENIAN GEOPOLITICAL RELATIONS (THE CASE OF PARTICIPATION OF ARMENIANS IN RUSSIAN MASONIC LODGES IN FRANCE, 1919-1939), January 2016, Historical and Social-educational Ideas 8(5/2):43-52; DOI:10.17748/2075-9908-2016-8-5/2-43-52

¹⁵⁷ Արխիվային փաստաթղթի պատճենը տրամադրել է Մայքլ Բաբայանը: Փաստաթուղթը վերջինիս փոխանցվել է Ալեքսանդր Խատիսյանի ժառանգների կողմից:

No 65

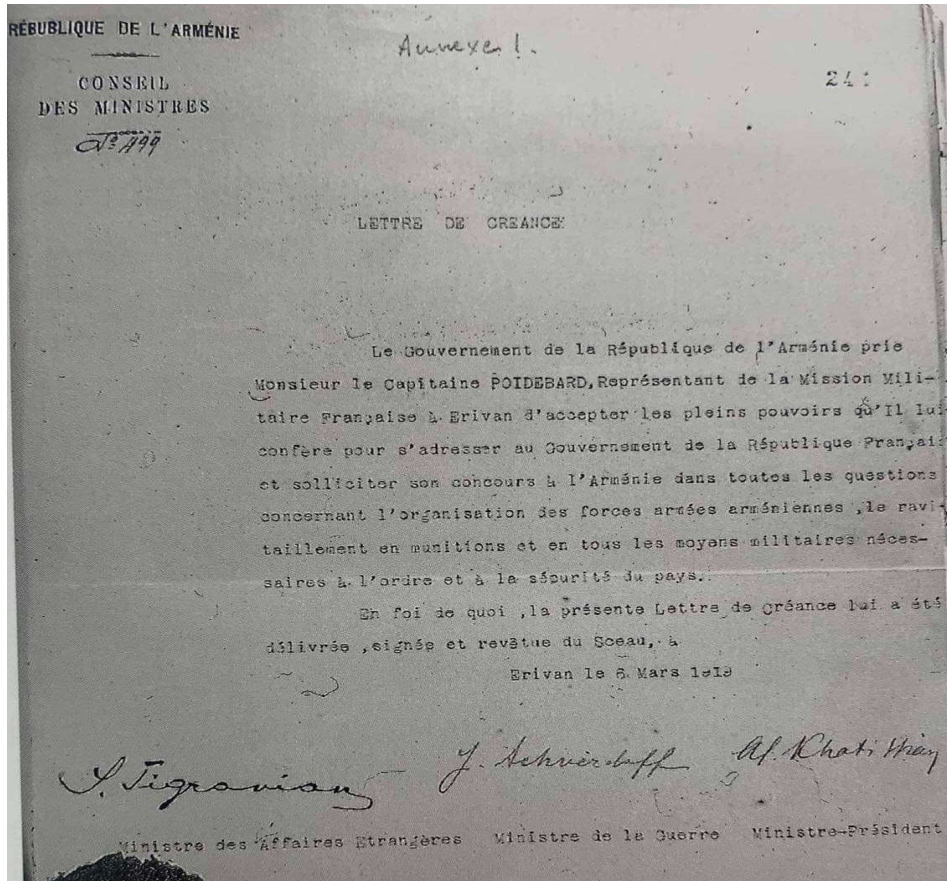
Հայաստանի Հանրապետության Պարլամենտի ՈՐՈՇՈՒՄԸ Ալեքսանդր
Խատիսյանին երկրի վարչապետ ընտրելու վերաբերյալ¹⁵⁸
(8 օգոստոսի, 1919թ.)

¹⁵⁸ Օրէնքների հաւակածու: Հրատարակութիւն Պարլամենտի:1919թ.,No1, 3 նոյեմբերի,Երեւան:

No 66

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից
Հայաստանում Ֆրանսիայի ռազմական ներկայացուցիչ կապիտան
Պուադեբարին տրված հավատարմագիրը:
(6 մարտի, 1919թ.)

Փաստաթղթի ֆրանսերեն բնագիրը:

Փաստաթղթի հայերեն ոչ պաշտոնական թարգմանությունը¹⁵⁹

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՆԻՍՏՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

No A99

Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը Էրիվանում Ֆրանսիական ռազմական առաքելության ներկայացուցիչ կապիտան Պուադեբարին խնդրում է ընդունել այն բոլոր լիազորությունները, որոնցով իրեն օժտում է Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը, դիմելու Ֆրանսիայի Հանրապետության Կառավարությանը և հայցել նրա օժանդակությունը Հայաստանին՝ հայկական զինված ուժերի կազմակերպման, զինամթերքի և այն ռազմական միջոցների տրամադրման հետ կապված բոլոր հարցերում, որոնք առնչվում են Հայաստանի անվտանգության և կարգ ու կանոնի հետ:

Ստորագրություններ՝ Ս. Տիգրանյան Հ.Հախվերդով

Ալ.Խատիսյան

Արտաքին գործերի մինիստր Ռազմական մինիստր

Մինիստր-նախագահ

Կնքված է Հայաստանի Հանրապետության

Պետական Կնիքով:

No 67

**Փարիզի Վեհաժողովում Հայաստանի Հանրապետության
պատվիրակության քարտուղար Միսակ Ղազարյանի նամակը ՀՀ
վարչապետ Ալ.Խատիսյանին¹⁶⁰**

(24 ապրիլ, 1920թ.)

¹⁵⁹ Փաստաթուղթը պահվում է Ֆրանսիայի Արտաքին գործերի նախարարության արխիվում. MAE, Levant 1914-1929, Armenie 4. Fol.241:

¹⁶⁰ Սույն նամակը ուղարկվել է Հայաստանի Հանրապետության վարչապետին այն բանից հետո, երբ Փարիզի Վեհաժողովի Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության նախագահ Ավետիս Ահարոնյանը ստացել է Ուկրաինայի պատվիրակությունից մի քանի նամակ, որտեղ խնդրանք էր արտահայտված, որպեսզի Հայաստանը պաշտոնապես ճանաչի Ուկրաինայի պետական անկախությունը: ՀԱԱ, ֆ. 199, ց.1, գ. 198 ա., թթ. 103, 104):

RÉPUBLIQUE ARMÉNIENNE

27, AVENUE MARCEAU

Délégation
à la Conférence de la Paix.

Paris, le 24 Mars 1920

SECRETARIAT
1626

Handwritten notes in blue and red ink, including a large signature and the word 'Supplément'.

Հայաստանի Հանրապետության
Մեծարգոյ Վարչապետ
Պ. Խաթիսեանին
Երեւանում.

Պ. Խաթիսեանի յանձնարարութեամբ
ուղարկում եմ Ձեզ Ուկրայնական Հանրապետութեան
Փարիզի Պատերազմութեան դիմումի պատճէնը որով
ինչորում է Հայաստանի Հանրապետութեան որ իր
հերթին ընդունէ իւր անկախութիւնը:

Ընդունեցէք Մեծարգոյ Վարչապետ
խորին յարգանացս հաւաստիքը:

Պատերազմութեան Բարտուղար

Handwritten signature of the plenipotentiary.

Handwritten signature at the bottom of the page.

Փաստաթղթի արխիվային օրինակը

Ալեքսանդր Խատիսյանի մահից հետո նրա կնոջ՝ Քսենյա Խատիսյանի
նամակը Միմոն Վրացյանին¹⁶¹
(28 մայիսի, 1945թ.)

le 28 mai, Paris

Многоуважаемый monsieur Враціанъ

Благодарю Васъ за посылку, которая такъ любезно была послана Вами. Мне было очень приятно получить отъ Васъ весточку въ такой тяжелый для меня моментъ. Алек. Ив. всегда такъ тепло говорил о Васъ.

Прошу Васъ извинить меня, что пишу с опозданиемъ, потеря моего дорогого Алек.Ив. так ужасна, так тяжела, я не за что не могу взяться. Потерять такого чудного человека, потерять преждевременно спутника своей жизни, полного прекрасныхъ душевныхъ качествъ, - не говоря о блестящихъ способностяхъ, - и большой культуры, много надо иметь душевныхъ сил, чтобы перенести это горе.

Мальчикъ мой тяжело переносит эту утрату, надо сказать, онъ очень был привязанъ и близокъ къ своему отцу, который уделял много времени его развитию и образованию его¹⁶².

К счастью, Ал. Ив. успел вложить многое и передать своему сыну честные и благородные принципы жизни. Я знаю, м. Враціанъ, какъ Вы хорошо относились к Ал. Ив. и какъ он тоже любилъ Васъ, потому я себе позволяю написать Вамъ несколько искреннихъ строкъ, которыя несколько облегчили меня.

Простите мои каракули, из за слезъ не могу писать лучше. Еще разъ спасибо Вамъ, я знаю, что Вы сочувствуете моему большому горю.

Искренне уважающая Васъ,
Ксения Хатисова¹⁶³.

¹⁶¹ Արխիվային նյութի կրկնօրինակը տրամադրել է Մայրլ Բաբայանը: Բնօրինակը պահվում է «Համազգայինի» կենտրոնական արխիվում (Միմոն Վրացյանի ֆոնդ (ֆոնդ 3), գործ 259)

¹⁶² Ալեքսանդր Խատիսյանի որդին՝ Գեորգի Խատիսյանը (1926-2003) Դաշնակցական կուսակցության օժանդակությամբ ստացել է բարձրագույն կրթություն և աշխատել Փարիզում ապահովագրական ծառայությունների ցանցում: Ունեցել է երեք որդի՝ Ստեփան (ծնվ.1964թ., ապահովագրական ոլորտ), Քրիստոֆ (ծնվ.1966թ., բանկային ոլորտ), Էմանուել (ծնվ.1968թ., կենսաբան, գիտաշխատող):

Մինիստր-նախագահ Ալեքսանդ Խատիսյանի գլխավորած
կառավարության գործունեության արդյունքների համառոտ
շարադրանքը¹⁶⁴

(Ոչ շուտ, քան 2 դեկտեմբերի 1920թ.)

Очеркъ дѣятельности Правительства Арменіи съ 1-го Октября
1919-го года по 5-ое Мая 1920 г.

Вся дѣятельность Правительства Арменіи съ лѣта 1918 года по
декабрь 1920 года можетъ быть раздѣлена на три періода: первый
періодъ - Правительство подъ предѣдательствомъ Качазнуни, - госу-
дарственно-организационный, второй - гражданственно-созидательный,
при Правительствѣ, подъ предѣдательствомъ А.И.Хатисова, и третій -
при Правительствѣ подъ предѣдательствомъ Оганджяна и Врацана -
періодъ борьбы съ внѣшними и внутренними врагамъ, закончившійся
3-го декабря договоромъ съ Турціей въ Александрополь и передачей
власти большевикамъ. Означенный очеркъ охватываетъ второй періодъ
отъ 1-го октября 1919 года по 5-ое Мая 1920 г. и заключаетъ въ себѣ
перечень главнѣйшихъ мѣропріятій, предпринятыхъ Правительствомъ для
культурно-государственного развитія Арменіи. Для удобства описанія
обзоръ мѣропріятій распределенъ по отдѣльнымъ министерствамъ:

I. Министерство Внутреннихъ Дѣлъ. / Министръ г. А. Гельхандзянъ/

Главнѣйшими заботами Министерства явилась выработка положенія о
земствѣ и городскихъ учрежденіяхъ, каковыя законоположенія были утвер-
ждены Парламентомъ Арменіи. На основаніи этихъ законовъ были введе-
ны земскія учрежденія въ Арменіи и они начали функционировать въ раз-
личныхъ уѣздахъ. Такъ же было выработано городское положеніе и введе-
но такое впервые въ Карсѣ, Игдырѣ, Камарлю, Делиманѣ, Вагаршпатѣ
и Аштаракѣ. Былъ основанъ союзъ городскихъ управленій и состоялся
съѣздъ городскихъ дѣятелей Арменіи. Въ основу законовъ о мѣстномъ
самоуправленіи была положена полная самостоятельность его и ему

¹⁶³ Կսենիա Ֆիլաովնա Շեշինևա (որոշ արդյունքներում՝ նաև Շերշևևա)-Խատիսյան
(1894-1975): Ֆրանսիայում ապրած տարիներին հայկական միջավայրում զբաղվել
է սկստիվ հասարակական գործունեությամբ:

¹⁶⁴ Արխիվային նյութի կրկնօրինակը տրամադրել է Մայրլ Բարսայանը: Բնօրինակը
պահվում է «Համազգայինի» կենտրոնական արխիվում (Միմոն Վրացյանի
ֆոնդ (ֆոնդ 3), գործ 360):

были переданы некоторые функции государства в местных пределах. В чисто административной сфере отметили следующие мероприятия: реформы милиции, организация резерва милиции; учреждено управление по делам инородцев и выработана однородная система жалованья.

2. Военное Министерство. / Министр - сначала генерал Арап-янъ, затѣмъ Рубенъ Теръ-Минасянъ/. Дѣятельность Военнаго Министерства и Главнаго Командованія распадается на три главныхъ группы: а/ военные дѣйствія, б/ увеличеніе и обученіе войсковыхъ частей, в/ организація военно-хозяйственной части. Имѣя ввиду, что Турція и Азербейджанъ непрерывно организовывали черезъ своихъ агентовъ броженіе и возстанія внутри Арменіи, - особенно въ районахъ Сурмалинскаго уѣзда, Нахичевани, Бекъ-Беди, Зангезура, Карабаха, Залибасара, Агбабы, на границахъ Карской области, Джеванширскаго и Караванъ-Сарайскаго уѣздовъ, - военнымъ силамъ Арменіи приходилось непрерывно проводить время въ походахъ, бояхъ и стычкахъ. Главными районами, гдѣ войска вынуждены были дѣйствовать, - были Нахичеванъ, Бекъ-Беди, Зангибасаръ, Карская область, Сурмалинскій уѣздъ. Непрерывная боевая работа войскъ, не дававшая передышки, - мѣшала обученію войсковыхъ частей, приведенію ихъ въ порядокъ, устройству постоянныхъ штабъ-квартиръ и регулярному снабженію и оборудованію войскъ и ихъ оboза и технической части. Въ походахъ все изнашивалось, терялось, рвалось и приходило быстро въ негодность. Во всякомъ случаѣ, благодаря твердости войскъ, ихъ выносливости и преданности, укрѣпилось и поддерживалось единство государства и подавлялись попытки къ взрыву изнутри. Въ связи съ непрерывными потерями и сильными заболѣваніями / особенно маляріей и тифомъ/ приходилось совершать наборы съ мобилизаціей, - соединенными усиліями членовъ Военнаго Министерства и Министерства Внѣшнихъ Дѣлъ. Усталость

населения, голодовка и бедность в рабочих руках делало выполнение мобилизации очень трудным. Особенно чувствовался недостаток лошадей, плохое состояние автомобилей, бедность в бензине и недостаток железнодорожного сообщения из-за порчи паровозов и отсутствия мазута. Все эти обстоятельства отражались на военных операциях, делали их подчас очень трудными и утомительными для войск. Особенно много затруднений представляло сообщение с Зангезуром, особенно зимой, когда прямо на руках приходилось в мороз переносить патроны через Карс переваль. Но независимо от военных действий Военное Министерство вынуждено было все таки заботиться об организации войска, увеличении его состава и обучении. В ряду мер, направленных к этой цели, главнейшими являются : увеличение состава артиллерии, организация кавалерийской бригады, создание добровольческих платных полков для сверхвозрастных; постройка двух бронированных поездов; открытие курсов Генерального Штаба, сооружение грузовых парусных барок на Севанском озере; новое вооружение и обмундирование армии в 40.000 человек, снаряжением, полученным из Англии; организация аэропланного дела /аэродром в Карсе/ и получение аэропланов из Парижа; военно-конные состязания в Александрополь; организация караульных батальонов в Александрополь, Эривани и Карсе и их обучение. Увеличение состава войск и их постоянная боевая работа значительно ослабили дело снабжения. Для постановки дела снабжения были приняты следующие меры : организованы военно-ремонтные мастерские; открыты патронные заводы в Канакире и Александрополь ; устройство интендантских мастерских в Александрополь, принята система мушкетерских складов, обеспечивавших войсковые части на 1-2 месяца.

3. Министерство земледѣлія. / Сначала Ов. Саакянъ, затѣмъ С. Вращанъ /.- Дѣятельность Министерства выразилась въ двухъ направленіяхъ: помощи крестьянству въ восстановленіи разрушеннаго хозяйства, поднятій сельскаго хозяйства и въ изученіи природныхъ богатствъ Арменіи въ области водяной силы и орошенія. Для первой задачи были приняты слѣдующія мѣры: покупался скотъ въ Карской области и раздавался въ районахъ, бѣднѣхъ скотомъ; раздавались крестьянамъ сельско-хозяйственныя машины, привезенныя изъ-за границы; закупалось и обмѣнивалось на мануфактуру зерно и раздавалось крестьянамъ, оказывалась помощь въ хлопковомъ хозяйствѣ, благодаря чему до 1.000 десятинъ было засеяно хлопкомъ; оказывалась помощь садовладѣльцамъ деньгами. Организовалось правильное рыболовство на озерѣ Гокча и былъ устроенъ питомникъ рыбъ въ Новобаязетѣ. Для изученія природныхъ богатствъ / водяной силы и возможности орошенія / за 4 милліона рублей была организована экспедиція подп. Завалишина съ 70 помощниками / Шимендовъ, Чехниковъ / для изученія возможности полученія электрической энергии изъ водяной силы Арменіи и использованія степей для ихъ орошенія. Была послана Комиссія для изученія Ольгинскаго угля и начата эксплуатація соляныхъ копей въ Кагызманѣ, Кульлажъ и Нахичевани. Изъ мѣръ административно-законодательныхъ надо отмѣтить: проведеніе земельного закона, націонализировавшаго земли Арменіи и передавшаго ихъ трудящимся; учрежденіе 3-хъ сельско-хозяйственныхъ школъ / въ Новобаязетѣ и Делиманѣ /, и введеніе института агрономовъ. Принять въ веденіе казны коньячный заводъ Шустова - подъ названіемъ "Араратъ". Изъ операций съ иностранными фирмами надо отмѣтить продажу сельско-хозяйственныхъ продуктовъ, главнымъ образомъ, хлопка, кожи, шкуръ

и сѣв. Операція продажи совершалась органами Министерства финансовъ, при участіи Комитета по товарообмѣну. Въ обмѣнѣ на продукты получались товары, нужные для населенія или вальета. Къ числу административныхъ мѣръ относится и ликвидація земельныхъ имуществъ, оставленныхъ мусульманами, выселившимися изъ Арменіи. Земли эти продавались самоуправленіямъ или вносились въ государственный земельный фондъ, оттуда надѣлялись землей бѣженцы и переселенцы - армяне.

4. Министерство финансовъ и Продовольствія / Министръ Арап-
тянъ /.

Министерство финансовъ организовало отдѣлъ чисто финансовый и торговый и по товарообмѣну. Въ области финансовой главными пунктами является: составленіе бюджета и сѣмта для внесенія въ Парламентъ. Бюджетъ 1919 года былъ утвержденъ Парламентомъ, а въ 1920 году сѣмты нѣкоторыхъ министерствъ успѣли пройти въ Парламентъ. Были открыты новыя казначейства и введены налоги и введена податная инспекція. Выпущены денежные эмиссіи и введено печатаніе денежныхъ знаковъ въ Арменіи. Учрежденъ Комитетъ по товарообмѣну, который давалъ разрѣшенія на вывозъ товара изъ Арменіи / кожи, хлопка, коньяка, шерсти, ковровъ, вина, соли / въ обмѣнѣ для полученія для Арменіи предметовъ. Выпускъ бумажныхъ денегъ, не обеспеченныхъ золотомъ, затрудненіе вывоза, отсутствіе товаровъ, трудность сообщенія, способствовали паденію цѣнъ на Армянскія деньги, что вызвало ихъ усиленный выпускъ. Необходимость созданія золотого фонда и приобрѣтенія вальета вызвали необходимость займа, который былъ утвержденъ въ іюнѣ 1920 года, и началъ успѣшно реализоваться за границей - въ суммѣ 30 милліоновъ долларовъ, - но былъ прерванъ событіями въ Арменіи. Та же участь постигла и созданіе "золотого

фонда. Минист. финансовъ завѣдывало и Министерствомъ и продовольствія. Въ отчетный періодъ Министерство продовольствія имѣло два фазаиса въ своей дѣятельности: въ первый періодъ Министерство продовольствія само питало население путемъ раздачи муки, зерна и раздачи горячей пищи черезъ питательные пункты, но по мѣрѣ улучшения экономической мощи и полученія урожая, дѣятельность Министерства продовольствія шла на убыль и само Министерство было обречено на ликвидацію. Во второй половинѣ отчетнаго періода дѣятельность Министерства свелась главнымъ образомъ къ покупкѣ зерна для раздачи населенію для посѣва. Въ полученіи зерна получивше давали расписки съ обязательствомъ вернуть полученную сумму изъ урожая слѣдующаго года.

5. Министерство Народнаго Просвѣщенія / Н.Агбалянъ/.

Главнѣйшей работой Министерства Народн. Просвѣщенія было открытіе новыхъ учебныхъ заведеній, низшихъ школъ, среднихъ и отдѣльныхъ курсовъ. Была выработана программа, отремонтированы зданія, открыты гимназій въ Эривани, Александрополѣ, Делиманѣ, Караклисѣ. Была открытъ университетъ въ Александрополѣ съ 2-ми факультетами / Историко-филологическій и экономическій/, и было все подготовлено для открытія медицинскаго факультета въ Эривани, долженствовавшего открыться осенью 1920 года. Были учреждены и курсы Армянскаго языка для служащихъ, изъ коихъ не все владѣли Армянскимъ языкомъ. Были открыты школы и для мусульманъ Карсской области. Главными затрудненіями въ дѣлѣ развитія школьной сѣти являлся недостатокъ учительскаго персонала, недостатокъ учебныхъ пособій и недостатокъ зданій и матеріаловъ для ихъ ремонта. Министерство дѣлало усилія для выписки пособій изъ Европы, на что были ассигнованы суммы и лишь въ 1922 году было послано въ Арме-

ниъ на 70 тысячъ фр. учебныхъ пособій, а для ремонта зданій стекло было выписано изъ Италіи, а лѣсъ съ трудомъ получался изъ Карсской области. Много крупныхъ школьныхъ зданій было занято больницами и приютами, что очень вредно отзывалось на учебныхъ занятіяхъ. Министерство покровительствовало частнымъ обществамъ - бой-скоутовъ, которое успѣшно развивалось. Для этого дѣла были выписаны спеціальныя учителя изъ Константинополя.

6. Министерство Путей Сообщенія, Почты и Телеграфовъ /Гильхан-данянъ, затѣмъ Джамалинъ/.

Министерство Путей Сообщенія имѣло два отдѣла: желѣзныхъ дорогъ и шоссеиныхъ дорогъ. Въ отношеніи желѣзн. дорогъ главными заботами были: ремонтъ станцій /особенно станція Александрополь/, оборудованіе мастерскихъ /ст. Александрополь/, ремонтъ паровозовъ и вагоновъ, постройка новаго городского вокзала въ Эривани и установленіе безпересадочнаго сообщенія между Тифлисомъ и Эриванью. Поезда къ концу отчетнаго періода ходили ежедневно до Тифлиса. Главнымъ затрудненіемъ являлось постоянная задержка въ снабженіи мазутомъ дорогъ - такъ какъ Азербейджанъ сознательно не давалъ нефти, стремясь парализовать пути сообщенія Арменіи. Министерство вело очень оживленные переговоры съ Грузинскимъ и Азербейджанскимъ Правительствами о снабженіи Арменіи мазутомъ, и эти переговоры отнимали массу времени у Правительства и его чиновъ. Въ области шоссеиныхъ дорогъ слѣдуетъ назвать работу по сооруженіи Шамшад. шоссе и Кешишенской дороги. По шоссе было установлено автомобильное сообщеніе по тракту Эривань-Делиманъ-Караклисъ. Въ области почты и телеграфовъ: проведены новыя телеграфныя линіи и телефоны по слѣдующимъ линіямъ: Карсъ - Александрополь Эривань-Вчмадаинъ -Караванъ-Сарай- Тоузъ Кала,Игдырь- Эривань,Аштаракъ-Эривань-Камарлю. Введены почта и почтовое обращеніе и заказаны почтовые

7
Восстание

марки за границей, прибывшие осенью 1920 г. в Эривань и частью оставшиеся за границей. В области радио-сообщений сооружена мощная радиостанция в Эривани, дававшая связь с Багдадом. Кроме нее были отремонтированы малые радиостанции в Эривани, Александрополь и Карс. Главным затруднением в путях сообщения было отсутствие лошадей, дороговизна корма и отсутствие автомобилей и бензина и необходимых ремонтных частей и запасных частей. Детальный список всего необходимого был послан в Америку для приобретения там: часть была выслана и застряла в Константинополе.

7. Министерство Иностранных Дел / Министр Хатисов, он же Мин.-Председатель/. Политическая работа по Министерству Иностр. Дел делилась на установление политической линии ^{а/} в Европе и ^{б/} на Кавказе, с соседними государствами. Политическая работа в Европе велась делегацией Республики. Ее задача состояла в достижении признания независимости Республики Армении и установлении границ объединенной Армении. Результаты этой работы вылились в фактическом признании независимости Армении в январе 1920 г. и в тексте Севрского договора, подписанного державами Антанты, Турцией и Арменией 10-го Авг. 1920 г., давшего Армении известные границы, согласно арбитражу Президента Соед. Штатов, Вильсона. Договор этот до сих пор не ратифицирован ни одной державой. Деятельность на Кавказе Министерства Иностран. Дел вылилась в двух направлениях: а/ в переговорах с представителями Европейских держав, в лице их Hauts Commissaires и б/ с Правительствами соседних стран - Грузии, Азербейджана, Северн. Кавказа, Персии и Мак. Ханства, и с другой стороны - в даче инструкций Делегации в Париже. Главными вопросами сношений с соседями были: установление границ между

Кавказскими государствами, установление товарообмена, отсутствие путей сообщения по жел. дорогам; открытие границ для сношения и торговли; вопросы подданства, разрешения на вывозы разных предметов из одного государства в другое, и, наконец, вопрос объединения Кавказских государств в одну федерацию или конфедерацию. Переговоры с представителями Антанты сводились, главным образом, к разграничению границ Кавказских государств, очищению территории Армении от Турецкой оккупации, и способствованию скорейшему водворению Турецко-Армянских беженцев в Турецкой Армении. Кроме того, была послана делегация в Москву для переговоров с большевиками и делались попытки к соглашению с Турками. Кроме того, изготовлены были данные для миссии ген. Харборда, - посланного президентом Вильсоном для изучения вопроса о мандатах и велись непрерывны сношения с полк. Хаскелем по вопросу о снабжении Армении мукой и прочими продуктами и их распределении. Результатом всех этих обращений было очищение Армении от Турецкой оккупации в предлжк 1914 г., включая всю Карсскую область и Нахичевань, кои были официально Английскими властями переданы Правительству Армении при участии Английских и Армянских войск, согласно военно-политическому плану, разработанному на соединенном совещании Англ. Командования, Армянских военных экспертов и представителей Правительства. В отношении соседней Армении и Азербейджана на районы Караб. Зангез. и Нахичев.-Шарурь и Каравань-Сарайского района, и Грузии и Армении - в районах спорной зоны Борчал. у., Ахалк. у., и границы Ардаган. и Ольтн. округов между Грузией и Арменией.

Споры эти вызвали ряд конференцій, не приведших къ соглашенію, а на практикѣ приводивших къ возстаніямъ и военнымъ дѣйствіямъ, переходившимъ въ открытую войну, когда становилось яснымъ, что за возставшими стоятъ соответственныя Правительства. Въ результатѣ со-
здавалась нейтральная зона Борч. у. , временная оккупация Ахалк. у.,
проведена была линія по гор. Ардагану, и установленъ
оценъ непрочный въ Зангезурѣ. Помимо вопросовъ о разграниченіи тер-
риторіи между Кавказскими республиками, много усилій было посвящено
для урегулированія вопросовъ транзита, пользованія желѣзно-дорожнымъ
материаломъ и мастерскими и раздѣломъ оставшагося въ Тифлисѣ Россій-
скаго имущества. Вопросъ о транзитѣ съ Грузіей разрѣшился благопо-
лучно въ пользу права транзита; что же касается раздѣла имущества
и пользованія мастерскими для ремонта паровозовъ,- то благополучно
разрѣшился лишь вопросъ объ артиллерійскомъ имуществѣ, по отношенію
же прочихъ богатствъ не удалось получить выгоднаго рѣшенія. Вагоны
и паровозы также весьма неаккуратно ремонтировались въ Тифлискихъ
мастерскихъ. Вопросъ о подданствѣ проживавшихъ въ Грузіи и Азербейд-
жанѣ армяне остался открытымъ, въ виду чрезвычайной сложности дѣла,
хотя этотъ вопросъ служилъ предметомъ переговоровъ. Особенное мѣсто
занималъ при переговорахъ вопросъ о федерации и конфедерации Кавказ-
скихъ республикъ. Вопросъ этотъ выдвигался, главнымъ образомъ, Азер-
бейджанскимъ Правительствомъ и усиленно поддерживался Правительств.
Сѣвернаго Кавказа. Къ проекту этому Правительство Армении относилось
весьма сдержанно,- находя, что предварительно должны были быть вырѣше-
ны вопросы границъ и завершено присоединеніе Турецкой Армении. Вопросъ
лишь прошелъ стадію весьма предварительнаго обсужденія и ни въ какую
практическую форму не вылился. Изъ вопросовъ административно-полити-

ческих Правительство выполнило слѣдующіе: организовало Телеграфное агентство, состоявшее при Министерствѣ Внутрен. Дѣлъ; учредило консульства въ Батумѣ, Сухумѣ, Баку, поручивъ организацію дипломатическихъ представительствъ и консульствъ въ Европѣ своей Парижской Делегации; учредило отдѣлъ по информации, который записывалъ данныя, приходившія изъ разныхъ мѣстъ, и составлявшій бюллетени для оповѣщенія всѣхъ своихъ агентовъ о положеніи Армянскихъ колоній и Арменіи; учредило дипломатическ. представительство въ Персіи, туда отправило посла и вошло въ дружескія отношенія съ Макинскимъ Ханомъ, куда отправила особыхъ делегатовъ для коммерческихъ сделокъ и матеріально поддерживало Макинскихъ Хановъ. Въ Эривани было устроено цѣлый рядъ приемовъ различныхъ Депутаций, приѣзжавшихъ въ Арменію для ознакомленія съ положеніемъ, - и установленія торговыхъ сношеній. Всѣмъ этимъ делегациямъ были даны исчерывающія данныя о положеніи Арменіи, ея политическомъ и экономическомъ положеніи. Изъ этихъ делегаций назовемъ: Итальянскую коммерческую делегацию подъ предсѣдательствомъ сенат. Конти; казачью Делегацию Дона, Терекъ и Кубани; Американскую Миссію ген. Харборда, для которой былъ приготовленъ богатѣйшій матеріалъ; представителей Американскаго Relief Committee / Смитъ, Викри и пр. /; представителей Англійскаго Lord Mayer's Fund (Harcort); отдѣльныхъ представителей Англійской военной власти / ген. Мильнъ, Главнокоманд. Англійскими силами на Востокѣ /; Hauts Commissair. Кавказа: Гр. де Мартель, полк. Габа, ген. Дени, ген. Кори, ген. Томсонъ, ген. Вокеръ, франц. полк. Дезобри; папскій представитель Дельерушь и пр. Для приема всѣхъ этихъ лицъ была организована особая часть изъ М.Ин. Дѣлъ. Руководящими идеями Мин. Ин. Дѣлъ было: созданіе объединенной Арменіи согласно

границь, выработанныхъ партией и Фракціей Дашн. Парламента, ориентація на Западн.-Европейскихъ allies ; исканіе мандата, главнымъ образомъ, Америки; независимость полная; установленіе дружескихъ отношеній съ соседями, какъ большими, такъ и малыми, т.е. Россіей, Персіей и Турціей, и Кавказ. республиками, - но при соблюденіи вышеуказанныхъ требованій границъ и независимости. Для установленія отношеній съ Россіей весной 1920 г. была послана въ Москву делегація подъ предсѣдательствомъ г. Шаира. Ея директивы были: независимость Арменіи / русской и турецкой/; способствованіе Россіи въ ея сношеніяхъ съ Турціей и право транзита черезъ Арменію. Результаты въ работѣ были доложены при правительств. г. Оганджяна.

8. Министерство Юстиціи. / Сначала А. Гюльхандамянъ, затѣмъ А. Чилингарянъ/. Главнѣйшей задачей Министерства Юстиціи было введеніе системы правосудія по слѣдующей структурѣ. Мирные судьи, окружные Суды, Палата и Сенатъ, съ институтомъ Присяжныхъ засѣдателей. Вся эта система была осуществлена въ Арменіи, - причемъ было открыто три окружныхъ суда. въ Эривани, Александрополь и Кароѣ. Одна Палата въ Эривани и Сенатъ въ Эривани. Все производство было установлено на Армянскомъ языкѣ, что представило значительное затрудненіе, ввиду малаго количества вристовъ, знавшихъ въ достаточной степени юридическую терминологию на армянскомъ языкѣ, и соглашавшихся занять мѣста въ отдаленныхъ районахъ Карсской области. Большія затрудненія встрѣчало отсутствіе правосудія и ввиду отсутствія правильнаго почтоваго и желѣзно-дорожнаго сообщенія, препятствовав-

ших вызову свидѣтелей, а также отсутствія хорошо поставленнаго полицейскаго дознанія и предварительнаго слѣдствія. Но съ теченіемъ времени эти препятствія постепенно сглаживались и процедура разсмотрѣнія дѣлъ шла быстрѣе. Институтъ Присяжныхъ засѣдателей, съ участіемъ женщинъ сразу сдѣлался популярнымъ. Сенату была поставлена задача кассационная и комментированіе и кодификація законовъ.

9. Министерство Призрѣнія. / Арт. Бабалянъ, Мин. / Дѣятельность Министерства Призрѣнія съ осени 1919 года ярко стала съ почвы благотворительнаго вспоможенія переходить на принципъ трудовой помощи. Въ виду этого особое развитіе получили всякаго рода мастерскія, для чего былъ организованъ особый "Отдѣлъ", подъ руководствомъ инженера Акопяна. Второю отдѣлъ - возстановленіе разрушенныхъ сель, подъ руководствомъ акад. Таманяна, и третій отдѣлъ - приюты, больницы и борьба съ эпидемическими заболѣваніями. Во всѣхъ видахъ дѣятельности Министерство сотрудничало съ Американскимъ Комитетомъ помощи, имѣвшимъ также приюты, больницы и мастерскія. Таковы главнѣйшіе виды дѣятельности Министерства Призрѣнія. Имѣя въ виду, что значительная часть населенія Арменіи видѣла и испытала на себѣ всѣ ужасы Турецкаго наступленія, непрерывную войну, неслыханный голодь, эпидеміи сыпного тифа, малярии и холеры, бѣженскія передвиженія, то ясно, что результатомъ такихъ явленій должно было получиться большое населеніе, десятки тысячъ сытыхъ и массовая ницета. Первый періодъ / отъ осени- зимы 1918 года до весны 1919 года / до новаго урожая и прибытія Американской помощи, - положеніе было трагическое

Главными видами помощи являлись питательные пункты, где раздавалась горячая пища. Спутником голода явился оспной тиф. Американская мука и урожай 1919 года дали возможность перейти на трудовую помощь. Главными видами мастерских явились ткацкая, сапожная, гончарная, мебельная, деревообделочная, выделывавшая танки. Эти мастерские были открыты в городах - Эривани, Александрополь, Вагаршапат, Карс, Делижан, Баязет, так и в деревнях, главным образом, в Эриванском, Александропольском и Эчмиадзинском уездах. Размеры работ в этих мастерских позволили брать подряды для интенданства и для обслуживания нужд приюта и больниц. Отдел приютов и больниц поставил задачей принять в приюты всех сирот Армении, но этого было невозможно достичь, главным образом, из-за недостатка помещения. Всего в государственных и американских приютах было до 30 тысяч сирот. Заняты были здания учебных заведений, казармы и частные дома, что повело к прекращению занятий в ряде учебных заведений гор. Эривани и к пререканиям между военным ведомством, Американским Комитетом и Министерством Призрения. Был недостаток в больницах и в медикаментах. Отсутствие подвоза топлива создавало холод в приютах и препятствовало устройству ванн, что отражалось на здоровье детей. Приюты Американского Комитета, ввиду постоянного подвоза материалов из Америки, были поставлены в лучшие условия. Правительство оказывало Американскому Комитету всяческое содействие в их деятельности путем предоставления зданий, поездов для перевозки и права рубки леса для ремонта зданий и для отопления / напр. в Шагали и Саракамаш/. Министерство Призрения ор-

ганизовало рубку дровъ въ Каракискомъ районѣ и въ Сарыкамшѣ и привозило дрова для отопленія пріютовъ и казенныхъ зданій. Третій видъ помощи населенію - возстановленіе разрушенныхъ селъ не успѣлъ выдѣлиться въ стройную систему за отсутствіемъ ремонтнаго матеріала / досокъ, желѣза/ и рабочихъ инструментовъ. Работа эта только началась, и главнымъ образомъ въ районахъ, окружавшихъ Эривань. Работа должна была по проекту распространиться и на Турецкую Арменію. Независимо отъ этихъ трехъ видовъ, дѣятельность Министерства Призрѣнія, совместно съ частной инициативой, создало "Съѣздъ врачей" по борьбѣ съ маляріей, открыло амбулаторію въ Эривани для борьбы съ маляріей, ввело прежде существовавшій и разрушенный войной институтъ оспопрививателей. Къ концу отчетнаго періода возникла мысль - ликвидировать Министерство, пріюты и мастерскія передать въ веденіе органовъ мѣстнаго самоуправленія и признать официально, что населеніе Арменіи способно само себя питать и содержать. Помимо соображеній государственныхъ способствовала этому плану и хороший урожай 1920 года. Кое-гдѣ стали закрываться учрежденія Призрѣнія, стали прекращать выдачу, и населеніе, привыкшее къ даровой помощи, стало высказывать неудовольствіе, иногда въ рѣзкій формѣ / напр. въ Вагаршапатѣ/. Тѣмъ не менѣе, Парламентъ принялъ законъ о ликвидаціи этого Министерства въ январѣ 1921 г.

10. Министерство Труда. / Министръ С.Врацянъ, Тов. Министра В.Бабаянъ/. Отд. Министерства Труда было включено въ одно Министерство съ Министер. Земледѣлія, подъ управленіемъ Министра Врацяна, но ввиду особеннаго его значенія былъ назначенъ особый Товар. Министра Вар. Бабаянъ. Въ отчетный періодъ оно существовало всего нѣсколько мѣсяцевъ. За этотъ періодъ времени имъ были

предприняты слѣдующія мѣры. было организовано само министерство. Введенъ былъ обязательный восьми-часовой рабочей день. Проведенъ законъ о порядкѣ ликвидаціи служащихъ въ государственныхъ и частныхъ учрежденіяхъ. Приняты мѣры къ опосредствованію организациі профессиональныхъ союзовъ въ Арменіи. Были приняты предварительно подготовительныя мѣры къ сѣзду профессиональныхъ союзовъ. Введенъ институтъ комиссаровъ труда.

Таковы въ общихъ чертахъ главные результаты Правительства Арменіи за отчетный періодъ. Помимо тѣхъ мѣропріятій, кои перечислены въ означенномъ очеркѣ, соотвѣтственно отдѣльнымъ Министерствамъ, были предприняты мѣры, касавшіяся одновременно нѣсколькихъ министерствъ и находившіяся при ихъ выполненіи подъ наблюденіемъ Министра председателя или одного изъ членовъ Кабинета. Таковыми являются регистрація и охрана казеннаго имущества, оставшагося въ Карской области, главнымъ образомъ въ гор. Карѣ и Сарыкамшѣ. Работа эта объединялась въ лицѣ особыхъ комиссаровъ, посланныхъ отъ Правительства. На мѣстѣ были организованы особыя комиссіи междуведомственного характера. Комиссаръ подчинялся непосредственно Правительству. Имущество было, главнымъ образомъ, военного характера, а также автомобильнаго и желѣзно-дорожнаго. Работа выполнялась въ теченіе нѣсколькихъ мѣсяцевъ и встрѣчала на своемъ пути рядъ затрудненій. Имущество разворовывалось, охрана требовала честныхъ стражниковъ, требовались большія складочныя помѣщенія. Въ эпоху подобнаго отчетной, - всѣ эти препятствія имѣли своимъ послѣдствіемъ нѣкоторую потерю имущества. Въ позднѣйшее время часть имущества была перевезена въ Эривань и Александрополь, въ главные склады, а часть

послужила для обильной торговли, главным образом, проволока. Для поднятия благосостояния населения и улучшения положения кооперативов были предприняты две меры. - через посредство гарантий Русско-Азиатского Банка и путем поручения Парижской Делегации было получено из Европы на два с половиной миллио на франков различного товара: - кося, бумага, мелкий товар для домашнего хозяйства, стекло, гвозди, ремесленные предметы, спички и проч. Предметы эти частью были розданы неимущему населению, частью проданы. За эти предметы было уплачено один миллион франков из сумм, собранных в Америке и один миллион рб. из сумм Государственного Казначейства, а часть сумм до сих пор находится в спорѣ с Русско-Азиатским Банкомъ. Вторая мера заключалась в выдачѣ субсидій кооперативамъ земскимъ и городскимъ самоуправлениямъ по весьма малому проценту / 2 или 3/. Наблюдение за правильнымъ расходованиемъ субсидій было поручено Министерству финансовъ и Министерству Внѣшнихъ Дѣлъ. Правительственные кредиты дали возможность кооперативамъ не только развивать торговля операции, но также и производительныя: ~~самые сильные~~ наиболее сильный кооперативъ "Айкопъ" имѣлъ не только огромные склады, но приступилъ къ эксплуата- ции заводовъ. имловареннаго, кожевеннаго, мастерскихъ ремеслен- наго типа: Парламентъ со своей стороны ассигновалъ кредитъ кооперативамъ, предложивъ имъ объединиться в одну организа- цію. В цѣляхъ популяризаціи идей руководящей партіи, стояв- шей во главѣ правительства, Правительствомъ было выдано посо- бие на изданіе оффиціоза партіи. Для общенія съ населениемъ и обзорѣнія военныхъ силъ республики, председателемъ Прави- тельства была предпринята поѣздка по Карсской области,

Дедиманскому и Каравань-Сарайскому районамъ въ теченіе осени 1919 года, во время всѣмъ національностямъ Респуб-
лики / Армяне, татары, греки, русскіе, курды / председателемъ путемъ рѣчей были нарисованы основы правительственной полити- ки и выказаны принципы управленія. Поѣздка охватила гор. Карскъ, Сарыкамъшъ, Кагызманъ, Ардаганъ, Делижанъ, Алкесандрополь, Каравань-Сарай, и попутно лежащія большія селенія. Изъ вопросовъ не-чисто правительственной дѣятельности необходимо отмѣтить сочувственное и по возможности солидарное вы- ступленіе правительства и партіи въ дѣлѣ поддержки возстанія крестьянства Карабага и Зангезура противъ Азербейджанской власти. Населеніе Карабага и Зангезура весьма реально на 7 послѣдовательно состоявшихся съѣздахъ манифестировало свое непоколебимое желаніе быть въ составѣ Республики Арменіи и, будучи силой и распоряженіемъ Англійскаго Командованія отор- вано отъ родной Арменіи, бурно возстало. Правительство Арменіи, не будучи въ состояніи быть простымъ зрителемъ событій, ока- зало содѣйствіе выдачей матеріальной помощи и оружіемъ. Въ ходѣ событій возстаніе, подавляемое Азербейджанскими властя- ми, приняло характеръ не официальной войны между Азербейд- жаномъ и Арменіей, закончившейся неожиданно одновременно съ захватомъ власти большевиками въ Азербейджанѣ. Самый же вопросъ остался яблокомъ раздора.

Таковы внѣшнія событія, таковы перечень фактовъ, соста- вившихъ въ общей сложности политику и дѣятельность Правитель- ства Республики Арменіи за періодъ съ лѣта 1919 года по 5-ое Мая 1920 года, когда Министромъ-председателемъ состоялъ Ал. Хатисовъ. Причиной смѣны власти, т.е. подачи въ отставку

Министерства Ал. Хатисова явилось большевистское возстание, начавшееся в Александрополь, когда для Министерства стало ясно, что фракция партии считает необходимым поставить у власти высший органъ Партии, который и принялъ власть съ полу-дня 5-го Мая подъ предосѣдательствомъ Ам. Оганджяна.

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Գեգեչկորի Եվգենի Պյոտրի220
2. Վորոնցով-Դաշկով Իլարիոն Իվանովիչ223
3. Յուդենիչ Նիկոլայ Նիկոլանիչ747
4. Ռոմանով Նիկոլայ Նիկոլանիչ-կրտսեր, Մեծ իշխան223,225,226, 276,277, 278,283,289
5. Նիկոլայ II Ռոմանով223,225,240,241,270,276,387,442
6. Պապաջանյան Միքայել Հովհաննեսի233
7. Խաժակ (Չաքալյան) Գարեգին Կարապետի234,235,236,238, 239, 251,478
8. Էլիավա Շավվա Զուրաբի235
9. Երզնկյան Արամայիս Հարությունի236
10. Մախարաձե Ֆիլիպ Իեսենի236
11. Մդիվանի Բուրու (Պոլիկարպ) Գուրգենի377,519,523,524,525, 527,534,537,542
12. Պետրոսյան (Տեր-Պետրոսյան) Սիմոն (Կամո) Արշակի236,237
13. Օրախելաշվիլի Մամիա (Իվան) Դմիտրիի237
14. Ստոլիպին Պյոտր Արկադիիչ242,243
15. Կուկունյան Սարգիս Մովսեսի242,243
16. Լոբանով-Ռոստովսկի Ալեքսեյ Բորիսովիչ249
17. Զոհրապ Գրիգոր Խաչատուրի251,427,478
18. Մեսրոպ եպիսկոպոս Մովսիսյան256,259,275,280,292,296,297,501
19. Հարությունյան Մամսոն Ստեփանի256
20. Անդրանիկ Թորոսի Օզանյան260
21. Համազասպ Խաչատուրի Սրվանձտյան257
22. Դրո, Դրաստամատ Մարտիրոսի Կանայան260,263,272,292, 304,322,338,447,515,517,618
23. Օհանջանյան Համո, Համազասպ Հովհաննեսի263,280,326,329,330, 336,347,414,438,476,481,499,500, 501,503,508,515,598,611,612, 613, 614,616, 623,626,627,628,631,633,634,636,638,640,641,643,644,646,649,653,654, 656,659, 661,663,665
24. Քաջազունի Հովհաննես Մաթևոսի263,344,385,388,390,391,396, 410,413, 414, 415,416,418,424, 431,437,439,453,457,459,474,475,477,513, 516,527, 533,534, 567, 616,618,669,670,678
25. Բաբայան Արտաշես Ադամի263
26. Կարճիկյան Խաչատուր Հովհաննեսի264

27. Վրացյան Միմոն Ղազարոսի4,236,234,392,393,424,453,517,536,682, 683,684,685,686,687,688,689,691,692,718,719,720,722,727,728
28. Նազարբեկով, Նազարբեկյան Թովմաս Հովհաննեսի265,305, 322,333,382,415,414,416,417,436,438,474,475,476,511,558,617,619
29. Հախվերդով, Հախվերդյան Հովհաննես Բարսեղի265,474,725
30. Սիլիկով, Սիլիկյան Մովսես Բարայի265,266,322,382,423, 447,457, 469,474,536
31. Խանկալամով, Խանքալամյան Գևորգ Եսայու265
32. Փիրումով, Փիրումյան (Փիրումյանց) Դանիել-բեկ Աբիսողոմի266, 267,322
33. Հոսեփյանց, Հովսեփյան (Հովսեփյանց) Հարություն Գրիգորի266
34. Կազարով, Ղազարյան Հովհաննես Գրիգորի266
35. Յակով Զավրին, Զավրյան Հակոբ Քրիստափորի268,287,310
36. Աբխազի Կոնստանտին Նիկոլայի271,273,275
37. Չխեիձե Նիկոլայ (Կարլո, Նիկոլոզ) Միմոնի283,284,341,346, 356, 372,378,392,413,451,458
38. Ռասպուտին Գրիգորի276,277,281,282,284
39. Ժորդանիա Նոյ Նիկոլայի285,346,394,404,408,409,414,450,452,453, 458,519,522,550,551
40. Գեորգի Խատիսյան, Խատիսյան Գևորգ Հովհաննեսի229,230,287
41. Չխենկելի Ակակի Իվանի288,300,326,329,344,346,347,376,378, 388, 390,395,396,406,407,408,411,412,413,414,416,417,418,424,430,440, 458,616,618
42. Կերենսկի Ալեքսանդր Ֆյոդորովիչ286,306,309,310,311,313,452
43. Համբարձումյան Կոնստանտին (Կոստյա, Կոստի) Սահակի292
44. Եղիազարյան Հեղինե Բարսեղի292
45. Փափազյան Վահան Մեսրոպի4,292,348,370,698,699,700,701
46. Խան-Խոյսկի Ֆաթալի Իսկենդեր օղլի295,373,374,418,424
47. Նիկոլան, գեներալ276,297
48. Բոլխովիտինով, գեներալ294,296,297
49. Պեշկով, գեներալ-նահանգապետ281,294
50. Յանուշկևիչ, գեներալ278,280,294
51. Աբամ, Աբամ Մանուկյան (Սարգիս (Մերգեյ) Հարությունի Հովհաննիսյան)275,298,302,304,422,475,513,514,515,516,554,618
52. Նակաշիձե, իշխան, նահանգապետ298
53. Միլյուկով Պավել Նիկոլանիչ289,299,300
54. Ջաֆարով Մամեդ-Յուսիֆ Հաջի-բաբա օղլի288,301,326,339
55. Նավասարդյան Վահան Բեգլարի302,370
56. Ահարոնյան Ավետիս Առաքելի303,459,476,611,725
57. Խաչատուրյան Սմբատ (Սումբատ) Հարությունի304

58. Կոնստանտին Հովհաննեսի Խատիսյան287
59. Պուադեբար Անտուան, կապիտան305,332,374,447,527,536,724,725
60. Շահումյան Ստեփան Գևորգի235,258,307,308,314,315,429,749
61. Աթարբեկով, Աթարբեկյան Գևորգ Ալեքսանդրի308
62. Լենին Վլադիմիր Իլյիչ310,311,315,370
63. Տրոցկի Լև Դավիդովիչ236,311
64. Բագրատունի Հակոբ Կարապետի312
65. Արարատյան Խաչատուր (Քրիստափոր) Կարապետի322
66. Սեպուհ, Ներսիսյան Արշակ Ներսեսի322,323,382
67. Խաս-Մամեդով, Խասամեդով Խալիլ բեկ Հաջիբաբա օղլի326,344,396
68. Քյազիմ Կարաբեքիր-փաշա335,562
69. Սահակյան Ավետիք Հովհաննեսի336,413,414,418
70. Վեհիբ-փաշա, Մեհմեդ Վեհիբ –փաշա 330,331,341,350,351,352,353,354, 355, 372, 373,389,390,397,407, 412,413,416,424,426,427,433,434,435,437,448,463,464,465,466,467,470,471,496,501
71. Տիգրանյան Սիրական Թադևոսի312,341,524,525,527,534,537,539,542,545,725,
72. Ռամիշվիլի Նոյ Վիսարիոնի245,246,348,394,404,408,412,414,417,458,471,520,531
73. Ծերեթելի Իրակլի Գեորգու346,393,414,418,419,460,461,
74. Ռուբեն Տեր-Մինասյան291,335,336,344,347,516
75. Էնվեր-փաշա273,330,348,352,354,433,434,435,436,440,442,443,444, 466,467,468, 475,481,488,489,490,491,492,495,497,499,500,502,503,505,506,507,510,511,620, 641,643
76. Ռաուֆ-բեյ348,380,384,385,386,388,389,390,392,398,402,406,467, 481,493, 495, 496,506,509,510
77. Բեքիր Սամի-բեյ348,494
78. Վիլսոն, Թոմաս Վուդրո Վիլսոն348,559
79. Կարախան (Կարախանյան) Լևոն Միքայելի370,371,396,425
80. Չիչերին Գեորգի Վասիլևիչ425,446,560,562
81. Ջամալյան (Բսահակյան) Արշակ Ջամալի370,428,512,518,519,521,522,526,529, 530,531,532,533,550,551
82. Գեներալ Մդիվանի237,377,519,523,524,525,527,534,537,542
83. Մարտիրոս Հարությունի Հարությունյան392,393
84. Ռասուլ-զադե411,418,424,437,441,631
85. Խալիլ-բեյ424,426,427,429,430,431,433,435,436,437,440,446, 456,462,463,464, 465,467,470,488,638
86. Խալիլ-փաշա475,476,511,512

87. Ֆոն Լոսով Օտտո Գերման, գեներալ431
88. Ջեմալ-փաշա440,441,442,443,495,509
89. Բեհաեդդին Շաքիր441,442,504
90. Շուլենբուրգ, կոմս443,444,446,500,593
91. Կորգանով Գաբրիել Գրիգորի382,448,449,469,474,562
92. Աղբալյան Նիկոլ Պողոսի4,459,554,696
93. Կոմս Բերնարդոֆ Յոհան Հենրիխ, դեսպան481,491,499,502,503,508,463
94. Ֆոն Քրես, գեներալ131,156,158,174,175,638,656
95. Իզզետ-փաշա507
96. Շուքրի-փաշա510
97. Միլեն Մոլիվանի, Վրաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ
Հայաստանում519
98. Կասսո Լև Արիստիդովիչ241,278
99. Կուկունյան Սարգիս248,249
100. Իոֆֆե Ադոլֆ Աբրամովիչ481,644
- 102.Մելիքյան Հովակիմ Նահապետի684
- 103.Զավրյան Հովհաննես Խաչատուրի (Քրիստափորի)268,269,684
- 104.Ղորղանյան Նիկոլայ Ալեքսանդրի382,474,477,482,565,687,693,702
- 105.Մանդելշտամ Անդրեյ նիկոլանիչ687
- 106.Չիլինգարյան Արտաշես Ստեփանի4,435,695
107. Ղամբարյան Յուրի Ստեփանի229,728

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՅՍ ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ..... 4

ԲԱԺԻՆ I

**Ալ. Խատիսյանի «РУССКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ И ОБРАЗОВАНИЕ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ НА КAVKAZE (1917–1918 гг.)»**

**հուշագրության ռուսերեն բնօրինակը
(գրված է 1924-1925թթ.)..... 7**

ԲԱԺԻՆ I I

№ 1 ՓԱՍՏԱԹՂԹԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԽՍՏԻՍՈՎ Ա.

**Խատիսյով Ա. “ Ռուսական հեղափոխությունը և Հայաստանի
Հանրապետության ստեղծումը Կովկասում”**

/1917 – 1918թթ.

220

ԲԱԺԻՆ I I I

ՆԱՄԱԿՆԵՐ. ՄԱՍ ԱՌԱՋԻՆ

(1918թ., հունվար-1920թ.,սեպտեմբեր)..... 611

ՆԱՄԱԿՆԵՐ. ՄԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ

(1922-1945թթ.)..... 669

ԲԱԺԻՆ I V

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ 705

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ.....747

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՏԻՍՅԱՆ

ԱՆՏԻՊ ԳՈՐԾԵՐ, ՆԱՄԱԿՆԵՐ,
ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ

Էլեկտրոնային և թանձրագրային 20.02.2023 թ.
աճառի 70x100 1/16: Առօրյա պատճեն
թանձրագրային պատճեն 47 էջ. Ստանդարտ
թանձրագրային 200 ցիպեր

Տպագրություն - Ծածկի էջ

Ծանոթություններ

Թիֆլիզ, Տպագրության Էլեկտրոնային 6:

Ծե.՝ 055.52.79.74

Էլ. փոստ: lusakn@rambler.ru